

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE "NICOLAE IORGA"

STUDII ȘI MATERIALE
DE
ISTORIE MEDIE

VOLUMUL XX
2002

MUZEUL BRĂILEI

EDITURA ISTROS

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE “NICOLAE IORGA”

COLEGIUL DE REDACȚIE

**ȘTEFAN ANDREESCU, VIOLETA BARBU, EUGEN DENIZE,
ȘERBAN PAPACOSTEA, ȘTEFAN ȘTEFĂNESCU, TÛDÛS
KINGA**

*REDACTOR ȘEF
PAUL CERNOVODEANU*

*SECRETAR DE REDACȚIE
GHEORGHE LAZĂR*

*RESPONSABIL DE NUMĂR
Ovidiu Cristea*

Revista “Studii și materiale de istorie medie” apare o dată pe an.

În țară revista se poate procura pe bază de comandă la Muzeul Brăilei, str. Belvedere nr.1, tel./fax 0040239614725, Brăila, România.

La revue “Studii și materiale de istorie medie” paraît une fois par an.
Toute commande de l'étranger: Muzeul Brăilei, str. Belvedere nr. 1,
tel./fax 0040239614725, Brăila, România.

Correspondența, manuscrisele și publicațiile vor fi trimise pe adresa
Colegiului de redacție: B-dul Aviatorilor nr.1, 71247, București, tel. .
01 2125337; fax 3110371

©, 2002, MUZEUL BRĂILEI EDITURA ISTROS
Str. Belvedere 1, Tel. 0239/614725

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE “NICOLAE IORGA”

STUDII ȘI MATERIALE
DE
ISTORIE MEDIE

VOL. XX, 2002

SUMAR

IN MEMORIAM EMIL TURDEANU

VIOLETA BARBU, Emil Turdeanu (10 Noiembrie 1911 – 14 Ianuarie 2001).....	11
ANDREI PIPPIDI, Noi izvoare italiene despre Vlad Țepeș și Ștefan cel Mare.....	15
PETRE Ș. NĂSTUREL (Paris), Radu Vodă cel Mare și Patriarhul de Constantinopol Ioachim I-ul.....	23
ALEXANDRU MAREȘ, Povestea călugăriței care și-a scos ochii (<i>versiunea din codicele Drăgamu</i>) ...	33
MARIA MAGDALENA SZÉKELY, ȘTEFAN S. GOROVEI, Documente regăsite dintr-o arhivă pierdută.....	45
ANDRONIKOS FALANGAS (Iannina), Conflictul dintre Gabriel Báthory, Radu Șerban și Radu Mihnea pentru Țara Românească în lumina unui izvor grecesc necunoscut	53

ECONOMIE ȘI SOCIETATE

TÜDÖS S. KINGA, Testamentul și comportamentul testamentar al transilvănenilor din secolul al XVI-lea și al XVII-lea	63
---	----

“Studii și Materiale de Istorie Medie”, vol. XX, 2002, p. 1-448

MĂRIA PAKUCS, Comerțul cu mirodenii al orașelor Brașov și Sibiu în prima jumătate a secolului al XVI-lea	73
CONSTANȚA GHIȚULESCU, Familie și societate în Țara Românească (secolul al XVII-lea).....	89

GÂNDIRE ȘI PRACTICĂ POLITICĂ

VIOREL ACHIM, Structuri ecleziastice și politici confesionale în spațiul balcancarpatic în secolul al XIII-lea	115
ȘERBAN MARIN, Comunitatea venețiană între <i>civitas</i> și <i>imperium</i> . Un proiect de transfer al capitalei de la Veneția la Constantinopol în conformitate cu cronica lui Daniele Barbaro.....	139
NAGY PIENARU, Otomanii și Hoarda de Aur. Relațiile lui Murad II cu Uluğ Mehmed.....	161
RALUCA RĂDULESCU (Dublin), Sir John Fortescue's <i>Governance of England</i>	181
TERÉZ OBORNI (Pécs), Tratatul de la Gilău.....	189
CRISTIAN ANTIM BOBICESCU, Pe marginea raporturilor lui Jan Zamoyski cu Moldova și Țara Românească.....	201
CRISTIAN LUCA, Nouvelles données sur l'écho européen des campagnes militaires antiottomanes entreprises par Michel le Brave.....	207
PAUL CERNOVODEANU, Politica orientală engleză între 1733-1739. II. Anglia și războiul austro-ruso-turc (1736-1739).....	213
EUGEN DENIZE, Roma și imperiul ei în cultura română (sec. XVII – începutul sec. XIX).....	231

CARTOGRAFIE; RELATĂRI DE CĂLĂTORIE

DAN DANA, MĂRIUCA RADU, Transilvania pe Harta de la Hereford (sec. XIII).....	253
ILEANA CĂZAN, Cursul Dunării și bazinul pontic în hărți germane din sec. XVI-XVII.....	267
VIRGIL CIOCÎLTAN, Georg Christoph Fernberger, un călător austriac prin Dobrogea și Moldova în anul 1592.....	285
EUGEN CIURTIN, Spătarul Nicolae "Milescu": Imaginea Siberiei și Chinei în context european (I).....	289

DISCUȚII

FANIS DASOULAS (Iannina), Despre Malacașenii din Pindul medieval. Albanezi sau Vlahi?.....	313
ȘTEFAN ANDREESCU, Noi știri despre exportul de cereale prin Cetatea Albă și gurile Dunării (prima jumătate a secolului al XV-lea).....	321
MIRCEA CIUBOTARU, Revizuire toponimice: Fălciul.....	327
ADRIAN TERTECEL, O problemă de geografie istorică. Cernavodă și Cervena Voda.....	343

Historia Manet. Volum omagial Demény Lajos Emlékkönyv, editori: Violeta Barbu și Tüdös S. Kinga, București-Cluj, Editura Kriterion, 2001, 552 p (*Antal Lukács*); Alexandru V. BOLDUR, *Adunările de stări sociale în istoria Moldovei și a Țării Românești. Sfatul mare de obște*, București, Editura Albatros, 2001 (*C. Bălan*); *Europe and the Porte: New Documents on the Eastern Question*, vol. I, *Swedish Diplomatic Reports, 1795-1797*, 396 p.; vol. II, *Swedish Diplomatic Reports, 1798-1799*, 291 p., Edited by Veniamin Ciobanu, Introduction and Notes translated by Lucian-Dumitru Dîrdală. The Center for Romanian Studies, Iași-Oxford-Portland, 2001 (*Paul Cernovodeanu*); *Dicționarul mănăstirilor din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș*, coordonator: Adrian Andrei Rusu; autori: Adrian Andrei Rusu, Nicolae Sabău, Ileana Burnichioiu, Ioan Vasile Leb, Maria Makó Lupescu, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2000, 286 p. (*Lidia Gross*); *Istoria Cotrocenilor în documente (secolele XVII-XX)*, coord. Carmen Păsculescu-Florian și Marian Constantin, volum întocmit de: Mariana Lazăr, Mihail-Minel Ipate, Benonia Jităreanu, Gabriela Lupu, Mirela Tărnă, Ani Constantin, Marian Constatin, Ștefania Ciubotaru, Diana Fotescu, Nicoleta Gură, Constantin Căzănișteanu, Muzeul Național Cotroceni, Editura Sigma, 2001, 422 p. + il.; Mihail M. ANDREESCU, *Istoricul mănăstirii Trivale*, București, 2001, 341 p. + il. (*Violeta Barbu*); Mihail M. ANDREESCU, *Istoricul mănăstirii Trivale de la fundare până la 1800, domeniul funciar și fondul de documente*, București, 2001, 343 p. + h. și pl. (*C. Bălan*); Dan Nicolae BUSUIOC-Von HASSELBACH, *Țara Făgărașului în secolul al XIII-lea. Mănăstirea cisterciană Cârța*, Fundația Culturală Română, Cluj-Napoca, 2000, vol. I, 338p., vol II, 363p +39 fotografii, hărți și planuri (*Antal Lukács*); Bogdan-Petru MALEON, *Preoții de mir în Evul Mediu românesc. Note preliminare*, în "Analele Științifice ale Universității <<Al. I. Cuza>> din Iași (serie nouă). Istorie", XLII-XLIII, 1996-1997, [Iași, 2000,] p.5-12 (*Maria Magdalena Székely*); Constantin REZACHEVICI, *Rolul românilor în apărarea Europei de expansiunea otomană secolele XIV-XVI – Evoluția unui concept în contextul vremii -*, București, Ed. Albatros, 2001, 535 p.+il. (*Paul Cernovodeanu*); Gherontie COTORE, *Despre articușurile ceale de price, Sămbăta Mare – 1746* (ed. Ioan Gabor, Mihai Alin Gherman, Laura Stanciu; prefață: Iacob Mârza), Alba-Iulia, 2000, 241 (-243)p.+il., Bibliotheca Universitatis Apulensis (*Paul Cernovodeanu*); Paul PĂLTĂNEA, *Neamul logofătului Costache Conachi*, București, Editura Albatros, 2001, 368 (-370)p (*Paul Cernovodeanu*); Ștefan ANDREESCU, *Din istoria Mării Negre (Genovezi, români și tătari în spațiul pontic în secolele XIV-XVII)*, București, Editura Enciclopedică, 2001, 329 p. [Bibliotheca Pontica-3] (*Ovidiu Cristea*); Yücel ÖZTÜRK, *Osmanlı hakimiyetinde Keefe, 1475-1600* (Caffa sub stăpînirea otomană, 1475-1600) Ankara, 2000, 570p (*Anca Popescu*); Ion DUMITRAȘCU, Mariana MAXIMESCU, *O istorie a Brașovului (din cele mai vechi timpuri până la începutul secolului XX)*, Brașov, Edit. Phoenix, 2001, 208p (*Bogdan Florin Popovici*); Jacques ROLLET, *Les turcismes en serbo-croate, bulgare, grec, roumain et hongrois*, Istanbul 1996 (*Anca Popescu*); 82 Numaraly Mühimme Defteri (1026-1027/1617-1618), Ankara, 2000, 313p.+176 pl (*Anca Popescu*);

TÜDÖS S Kinga, *Erdélyi hétköznepok I. Rákóczi György hadiszemléje a Székelyföldön, 1635*, Osiris Kiadó, 2076 p. + 6 pl. + 8 hárți (Violeta Barbu).

Andrei EȘANU, Valentina EȘANU, *Moldova medievală. Structuri executive militare și eclesiastice. Studii*, Chișinău, Editura Arc, 2001, 381 p (Șerban Papacostea); "Oriente Moderno", XX (LXXXI), n.s., 1, 2001 (Șerban Papacostea); Harald ZIMMERMANN, *Der Deutsche Orden im Burzenland. Eine diplomatische Untersuchung*, Köln, Weimar, Wien, Böhlau Verlag, 2000, XI+246 p.+5 planșe (Șerban Papacostea); *Transilvania și sașii ardeleni în istoriografie. Din publicațiile Asociației de Studii Transilvane Heidelberg*, Edit. Hora Sibiu și Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde e.V. Heidelberg, 2001, 223 p (Bogdan Florin Popovici); Ovidiu CRISTEA, *Das Schwarze Meer (1261-1453) in der rumänischen Historiographie der letzten 50 Jahre*, "Jahrbücher für Geschichte und Kultur Südosteuropas", II, 2000, p. 79-89(Șerban Papacostea); *Izvoare istorice suedeze privind răscoala lui Horea (1784-1785)*, ediție de George Cristea și Nicolae Edroiu, Cluj-Napoca, 2001, XXV + 249 p (Șerban Papacostea); Andrei PIPPIDI, *Basilea kai authentia. Quelques considérations a propos des "Einseignements" de Neagoie Basarab*, în "Méditerranées. Revue de l'association méditerranées", no. 26-27, 2001, *Studia pontica*, p. 151-173 (Șerban Papacostea); *Ottoman-polish diplomatic relations (15th-18th century)*. An annotated edition of Ahdnames and other documents, by Dariusz Kołodziejczyk, Brill, Leiden, Köln, 2000 (Cristian Antim Bobicescu); Șerban PAPACOSTEA, *Welthandel und Weltpolitik im Spätmittelalter*, în vol. Michael Sommer (hrsg.), *Die Levante. Beiträge zur Historisierung des Nahostkonflikts*, Freiburg i Breisgau, 2000, p.131-142 (Ovidiu Cristea); Angelika SCHASER, *Reformele iozefine în Transilvania și urmările lor în viața socială. Importanța edictului de concivilitate pentru orașul Sibiu*, Sibiu, Edit. Hora, 2000, 304 p (Bogdan Florin Popovici); Paolo CECCOLI, *Papi o Principi?Potere, Arte, Lussuria, Scandali nella Curia di Roma*, Atlante della storia della Chiesa, 1^a edizione, febbraio 1999. Demetra SRL, 93 pagini (Mariana Petre); Șerban PAPACOSTEA, *Evul Mediu românesc. Realități politice și curente spirituale*, București, 2001, 397p. (Anca Popescu); *Politics and diplomacy in early modern Italy: the structure of diplomatic practice, 1450-1800*, edited by Daniela Frigo, Cambridge Studies in Italian History and Culture, Cambridge University Press, Cambridge (UK), 2000, 262 pp. (Cristian Luca).

INDICELE BIBLIOGRAFIC al volumelor XI (1992) – XX (2002) (Ovidiu Cristea, Gheorghe Lazăr) 431

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE “NICOLAE IORGA”

STUDII ȘI MATERIALE
DE
ISTORIE MEDIE

VOL. XX, 2002

SOMMAIRE

IN MEMORIAM EMIL TURDEANU

VIOLETA BARBU, Emil Turdeanu (10 Novembre 1911- 14 Janvier 2001).....	11
ANDREI PIPPIDI, Quelques nouvelles sources italiennes sur Vlad l'Empaleur et Etienne le Grand.....	15
PETRE Ș. NĂSTUREL, Radu le Grand de Valachie et le Patriarche Joachim I ^{er} de Constantinople.....	23
ALEXANDRU MAREȘ, Le récit de la nonne qui s'est arraché les yeux (La version du <i>Codex Drăganu</i>).....	33
MARIA MAGDALENA SZÉKELY, ȘTEFAN S. GOROVEI, Documents retrouvés des archives perdues.....	45
ANDRONIKOS FALANGAS, L'invasion de Gabriel Báthory en Valachie et la rivalité entre Radu Șerban et Radu Mihnea à la lumière d'une source grecque inconnue.....	53

“Studii și Materiale de Istorie Medie”, vol. XX, 2002, p. 1-448

ÉCONOMIE ȘI SOCIÉTÉ

TÜDOS S. KINGA, Le testament et le comportement testamentaire en Transylvanie (XVI ^e - XVII ^e siècles).....	63
MÁRIA PAKUCS, Le commerce des épices à Brașov et à Sibiu dans la première moitié du XVI ^e siècle.....	73
CONSTANȚA GHIȚULESCU, Famille et société en Valachie (XVII ^e siècle).....	89

PENSÉE ET PRATIQUE POLITIQUE

VIOREL ACHIM, Structures ecclésiastiques et politiques confessionnelles dans l'espace balcano-carpatique au XIII ^e siècle.....	115
ȘERBAN MARIN, La communauté vénitienne entre <i>civitas</i> et <i>imperium</i> . Un projet de translation de la capitale de Venise à Constantinople selon la chronique de Daniele Barbaro.....	139
NAGY PIENARU, Les Ottomans et la Horde d'Or. Les relations de Murad II avec Ulug Mehmed.....	161
RALUCA RĂDULESCU, Sir John Fortescue's <i>Governance of England</i>	181
TERÉZ OBORNI, Le traité de Gilău.....	189
CRISTIAN ANTIM BOBICESCU, En marge des rapports de Jean Zamoyski avec la Moldovie et la Valachie.....	201
CRISTIAN LUCA, Nouvelles données sur l'écho européen des campagnes militaires antiottomanes entreprises par Michel le Brave.....	207
PAUL CERNOVODEANU, La politique orientale anglaise entre 1733-1739.II. L'Angleterre et la guerre entre l'Autriche, la Russie et l'Empire ottoman (1736-1739).....	213
EUGEN DENIZE, Rome et son empire dans la culture roumaine (XVII ^e - début du XIX ^e siècle).....	231

CARTOGRAPHIE; RELATIONS DE VOYAGE

DAN DANA, MĂRIUCA RADU, La Transylvanie sur la mappemonde de Hereford (XIII ^e siècle)?.....	253
ILEANA CĂZAN, Le Danube et la Mer Noire dans les cartes allemandes du XVI-XVII ^e siècles.....	267
VIRGIL CIOCÎLTAN, Georg Christoph Fernberger, un voyageur autrichien en Dobroudja et en Moldavie (1592).....	285
EUGEN CIURTIN, Nicolas "Milescu": L'Image de la Sibirie et de la Chine en contexte européen (I).....	289

DISCUSSIONS

FANIS DASOULAS, Les <i>Malakasioi</i> du Pind médiéval. Albanais ou Valaques?....	313
ȘTEFAN ANDREESCU, Nouvelles informations le commerce des grains à Moncastro et aux bouches du Danube.....	321
MIRCEA CIUBOTARU, Révisions toponimiques: Fălciul.....	327

ADRIAN TERTECEL, Un problème de géographie historique: Cernavodă et Cervena Voda.....	343
ADDENDA ET CORRIGENDA.....	347
COMPTES-RENDUS ET NOTES BIBLIOGRAPHIQUES.....	363
INDEX.....	431

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE “NICOLAE IORGA”

STUDII ȘI MATERIALE
DE
ISTORIE MEDIE
VOL. XX, 2002

CONTENTS

IN MEMORIAM EMIL TURDEANU

VIOLETA BARBU, Emil Turdeanu (10 Novembre 1911-14 Janvier 2001),.....	11
ANDREI PIPPIDI, New Italian Documents Concerning Vlad the Empaler and Stephen the Great.....	15
PETRE Ș. NĂSTUREL, Radu the Great, prince of Wallachia, and the Patriarch of Constantinople Joachim I st	23
ALEXANDRU MAREȘ, The Tale of the Nun who pulled herself the eyes out (<i>Codex Drăganu</i> version).....	33
MARIA MAGDALENA SZÉKELY, ȘTEFAN S. GOROVEI, Recovered Documents from a Lost Archive.....	45
ANDRONIKOS FALANGAS, The Invasion of Gabriel Báthory in Wallachia and the Struggle between Radu Șerban and Radu Mihnea as Reflected in an Unknown Greek Chronicle.....	53

ECONOMY AND SOCIETY

TÚDOS S. KINGA, Last Will connected Behaviour of Transylvanians in the XVI th - XVII th centuries.....	63
MÁRIA PAKUCS, The Trade in Spices of Brasov and Sibiu in the First Half of the XVI th century.....	73
CONSTANȚA GHIȚULESCU, Family and Society in Wallachia (XVII th century).....	89

POLITICAL THOUGHT AND ACTION

VIOREL ACHIM, Ecclesiastic structures and denomination policies in the Balkan-Carpatian Space in the XIII th century.....	115
ȘERBAN MARIN, The Venetian Community between <i>civitas</i> and <i>imperium</i> . A Project of Capital's Transfer from Venice to Constantinople, according to Daniele Barbaro's Chronicle.....	139
NAGY PIENARU, The Ottomans and the Golden Horde. The Relation of Murad II with Ulug Mehmed.....	161
RALUCA RĂDULESCU, Sir John Fortescue's <i>Governance of England</i>	181
TERÉZ OBORNI, The Treaty of Gilău.....	189
CRISTIAN ANTIM BOBICESCU, Note About Jan Zamoyski's Relations with Moldavia and Wallachia.....	201
CRISTIAN LUCA, Nouvelles données sur l'écho européen des campagnes militaires antiottomanes entreprises par Michel le Brave.....	207
PAUL CERNOVODEANU, England's Eastern Policy in 1733-1739.II. England and the Austrian-Russian-Turkish War (1736-1739).....	213
EUGEN DENIZE, Rome and the Roman Empire in the Romanian culture (XVII th - beginning of the XIX th century).....	231

CARTOGRAPHY; TRAVELLERS' ACCOUNTS

DAN DANA, MĂRIUCA RADU, Transylvania on the Hereford Map (XIII th century)?.....	253
ILEANA CĂZAN, The German Maps about the Danube and Black Sea Area (XVI th -XVII th century).....	267
VIRGIL CIOCÎLTAN, Georg Cristoph Fernberger, an Austrian Traveller in Dobruja and Moldavia in 1592.....	285
EUGEN CIURTIN, Nicholas the Spathary "Milescu": the Image of Siberia and China in European Context (I).....	289

DEBATES

FANIS DASOULAS, The <i>Malakasioi</i> of Pindus in the Middle Ages. Albanians or Wallachians?.....	313
ȘTEFAN ANDREESCU, New Informations about the Wheat Trade at Moncastro and Licostomo.....	321

MIRCEA CIUBOTARU, Toponymical Revisions: Fălciul.....	327
ADRIAN TERTECEL, A Question of Geographycal History: Cernavodă et Cervena Voda.....	343
ADDENDA ET CORRIGENDA.....	347
REVIEWS AND BIBLIOGRAPHICAL NOTES.....	363
INDEX.....	431

† **EMIL TURDEANU**
(10 NOIEMBRIE 1911 - 14 IANUARIE 2001)

VIOLETA BARBU

În memoria exilului românesc, Emil Turdeanu ocupă un loc distinct. Parcurgându-i biografia, atât de emoționant evocată în 1993 de prietenul său, Petre Ș. Năsturel, aproape nimic nu lasă să se întrevadă dramatismul rupturilor, dificultatea despărțirilor, dilemele opțiunilor, dorința de a uita suferințe adeseori umiltoare, care brăzdează atât de adânc destinele ce încep într-un loc și sfârșesc în altul. În cazul lui Emil Turdeanu, s-ar putea spune că filele unei vieți lungi și bogate se aștern una peste cealaltă în chip firesc, ca și cum ar fi fost astfel orânduite de mâna blândă a sorții. Pare că începuturile acestui fiu de meșter ardelean născut la Șibot (Hunedoara) nu se deosebesc întru nimic de cele ale altor colegi iluștri de generație, Alexandru Ciorănescu și Eugen Coșeriu, porniți de prin satele României începutului de secol, sânguincioși și talentați studenți la școlile înalte ale Europei interbelice, savanți reputați mai apoi în lumea academică europeană sau americană, încărcăți de distincții, destine împlinite, ajunse la senectute în dulcele confort al meritelor recunoscute, al operei solide, al recunoștinței egalilor și discipolilor. Exemple aproape perfecte ale oportunităților pe care o societate normală, democratică, permisivă, fie ea românească ori de aiurea, le-a putut acorda tinerilor săraci, dar merituoși.

Desigur acest tipar, reactualizat astăzi pentru noile generații de cercetători, nu este tulburat în cazul lui Emil Turdeanu decât de o singură opțiune: asumarea activă a

condiției de exilat. Bursier, cu sprijinul lui Nicolae Iorga și Nicolae Cartoian, la Școala română de la Fontenay aux Roses (1935-1937), la École des Langues Orientales și la Belgrad, Emil Turdeanu era sosit să devină un reputat slavist, deși debutul său universitar de lector la catedra de limba română de la Sorbona, în locul lui Jean Boutière, îl anunța mai degrabă ca pe un românist de carieră. De altfel, ultimul post ocupat, după pensionarea din poziția de *maître de recherche* la CNRS în 1976, a fost acela de profesor la catedra de română a Universității La Sapienza (Roma), ca succesor al Rosei del Conte. Această dublă traiectorie, de slavist și de românist, va caracteriza întregul destin științific și uman al lui Emil Turdeanu, dar nu-l va determina exclusiv.

Ca slavist și românist, Turdeanu n-a separat niciodată literatura română sau slavă din țările române de contextul balcanic. Cele două teze de doctorat, prima la Universitatea din București, *Manuscritele slave din timpul lui Ștefan cel Mare* (București, 1943) și cea de-a doua, la École de Hautes Études din Paris, *La littérature bulgare du XIVE siècle et sa diffusion dans les pays roumains* (Paris, 1947) pun în lumină nu numai legăturile culturale și religioase ale țărilor române cu slavii de sud și cu cei apuseni, ci și rolul de placă turnantă jucat în secolele al XIV-lea și al XV-lea de țările române în perpetuarea culturii în limba slavă în perioada înaintării turcilor în Peninsula Balcanică. Pentru a descrie acest fenomen de *translatio studii*, Turdeanu pune la contribuție metodele filologice (studiul filiației), științele auxiliare (diplomatica și codicologia), istoria artei și istoria culturală, căci codicele medieval este, pentru cercetător, o entitate unică în care textul intră în dialog cu ilustrația, miniaturile, cu legătura, cu însemnările marginale.

Următoarea fază a activității sale ar putea fi descrisă ca o descindere arheologică și mai adâncă în straturile moștenirilor culturale care au hrănit și modelat spațiul balcanic, din care fac parte și țările române. În acest mod, savantul ajunge inevitabil la sondaje în orizontul culturii bizantine, întregind astfel traiectoria culturală pe care și-a propus să o traseze: literatura bizantină-literatura slavilor de sud-literatura țărilor române (*Le Dit de l'empereur Nicéphore II Phocas et de son épouse Théophano*, Thessalonique, 1976, *Études de littérature roumaine et d'écrits slaves et grecs des Principautés roumaines*, Leiden, Brill, 1985). Este aproape de prisos să scoatem aici în evidență efortul de erudiție necesar pentru a stăpâni în același timp, cu egală competență, uneltele paleografice și filologice caracteristice celor trei limbi, rigorile impuse de dimensiunea comparată a demersului, încadrarea textelor în contextul socio-istoric care le-a produs, în sisteme care interacționează, modelându-se reciproc. De aceea, o direcție de studiu pe care Turdeanu a îmbrățișat-o încă din anii debutului a fost cea a relațiilor culturale în epoca medievală, înțelegând prin aceasta, schimburi literare și artistice (*Din vechile schimburi culturale între Români și Jugoslavi (sec. XIV-XVIII)*, în "Cercetări literare", III, 1939, p. 141-218; *Legăturile românești cu mănăstirile Hilandar și Sfântul Pavel de la Muntele Athos*, în "Cercetări literare", IV, 1940, p. 60-113; *Nouveaux documents concernant les dons roumains au monastère de Hilandar au Mont Athos*, în "Revue des Études Roumaines", III-IV, 1957, p. 230-238). Astăzi, o astfel de temă n-ar mai tenta probabil decât accidental pe tinerii cercetători. În schimb, investigațiile sistematice făcute în arhivele, muzeele și bibliotecile de la Sofia, Belgrad sau Athos au fost pentru Emil Turdeanu ocazia de a pune în circulație un important material inedit, prezentat sistematic în studii de amplă sinteză. Nu interesul conjunctural al unui moment istoric în care

România își definea un rol civilizator în aria balcanică pare să fi animat curiozitatea savantului, ci mai degrabă convingerea că societățile medievale, departe de a fi lumi închise, alcătuiau arii relativ omogene care împărtășeau aceleași sisteme de reprezentări, a căror realizare concretă îl constituia un repertoriu de teme, motive, *topoi* aflat în continuă redistribuție și remodelare.

În acest flux continuu de forme și reprezentări, Turdeanu e interesat nu numai de fenomenul receptării prin copiere fidelă, specific literaturii religioase sau juridice, ci și de metamorfozele textelor în urma compilărilor și prelucrării createoare în diferite zone balcanice. Cum gradul de libertate a intervențiilor era direct proporțional cu distanța față de literatura canonică religioasă, nu întâmplător savantul se va concentra asupra unei specii a literaturii populare, literatura apocrifă. Ivită la marginea literaturii religioase canonice, crescută pe solul acesteia și hrănită din credințe și experiențe colective fecundate atât de creștinism cât și de erezii, literatura apocrifă posedă resurse uriașe de vehiculare, în spațiul locuit de slavii de sud și de români, a unor reprezentări fundamentale de tip antropologic: creația și sensul ei, locul omului în ansamblul creației, spațiul și timpul în viziune eshatologică, Judecata finală, puterea profetică a cuvântului etc. Este meritul lui Emil Turdeanu de a fi trasat reperele fundamentale ale genezei și circulației acestor texte, de a le fi pus în relație de filiație cu ajutorul instrumentelor filologice. Culegerea de studii *Apocryphes slaves et roumains de l'Ancient Testament*, Leiden, Brill, 1981, sugerează, în mod implicit, o unitate a orizontului reprezentărilor antropologice în lumea balcanică care merită să fie reevaluată dintr-o perspectivă nouă, cea a "imaginarului medieval", după expresia lui Jacques Le Goff. De aceea, punerea în șantier a contribuțiilor lui Turdeanu cu studiul documentelor iconografice, pentru care aceste texte au fost o importantă sursă, nu ar face decât să proiecteze studiile filologice într-un cadru mai semnificativ în ceea ce privește însăși capacitatea lor discursivă. Fără doar și poate, datele empirice ale apocrifelor studiate atât de minuțios din punct de vedere filologic de Emil Turdeanu nu trebuie mănuite în continuare cu aceeași flexibilitate cu care au fost tratate textele hagiografice, izvor nebănuț până în anii din urmă pentru studiul unor reprezentări și forme de experiență ca: punerea în act a sistemelor de putere, construirea sacralului, formele de manifestare a miraculosului, raportul dintre istoricitate și ficțiune, dimensiunea socială a pietății populare etc.

Conștiință vie, profund angajată în apărarea adevărului și a libertății, cel mai important slavist român după moartea lui Petre P. Panaitescu, discipol al lui André Vaillant, Emil Turdeanu va alege, imediat după instalarea comunismului în România, să promoveze sistematic cultura românească, chiar în structuri instituționale. Această decizie concretizată într-un angajament constant și exemplar, discret și eficient, fac din Emil Turdeanu mai mult decât un savant de succes, un luptător pentru cauza culturii și științei românești, pentru apărarea demnității gândirii în perioada războiului rece. Cele patru opere în slujba cărora și-a pus energia - Institutul Universitar Carol I (Fundațiile Regale) și publicațiile sale, *Revue des Études Roumaines* (1953-1975), *Bulletin Scientifique Roumain* și *Ființa Românească* (1963-1968) - stau mărturie despre o uriașă responsabilitate, de care Turdeanu s-a achitat exemplar. Alături de biblioteca seminarului de română de la Sorbona, pe care soția sa, Letiția Cartojan-Turdeanu, o gestiona cu strășnicia celei care știa să prețuiască valoarea cărților românești pentru studenții străini, dar și pentru cercetătorii români ce sporeau numărul exilaților, institutul și publicațiile

sale au constituit un reper de neînlocuit pentru lumea științifică românească și străină. În 1959, în cadrul congresului de cultură românească intitulat *Journées d'Études Roumaines*, care a solidarizat în jurul cauzei românești un mare număr de savanți români și străini, Emil Turdeanu, președintele secțiunii de geografie și istorie a congresului, avea să organizeze la Paris, fructificând fondul de carte al bibliotecii, expoziția *Cartea românească de-a lungul secolelor*. De la apariția primei tipărituri pe pământ românesc (*Liturghierul slavon* al lui Macarie 1508) până la cartea românească în exil începând cu 1944, expoziția înnodea tradiția rodnică a tiparului românesc cu eforturile autorilor români din străinătate de a menține viu interesul occidental pentru cultura românească liberă, parte integrantă a unei conștiințe unitare a Europei.

Institutul Universitar Român Carol I, continuator al Fundațiilor Regale Carol I întemeiate în 1892 la București, era conceput ca un organism de cercetare și de difuzare științifică prin instrumente specifice: cursuri, publicații și conferințe, grupate pe patru secțiuni: istorică, științifică, juridico-economico-socială, medicală. După moartea primului director, matematicianul Petre Sergescu, Emil Turdeanu a devenit cu adevărat inima acestui Institut. Dar cea mai importantă realizare a Institutului, proiectul în care Turdeanu se va angaja cu entuziasm și de care își va lega numele, este, fără îndoială *Revue des Études Roumaines*. Revista, în al cărei comitet de redacție Emil Turdeanu a figurat de la fondare alături de Constantin Marinescu, Virgil Veniamin, Constantin Brăiloiu și Victor Buescu, îmbrățișa un domeniu foarte vast de preocupări: lingvistică, literatură, floclor, artă, istorie, filosofie, viață socială, instituții juridice. Deschisă tuturor savanților străini care manifestau interes față de problemele românești (Alf Lombard, E. D. Tappe, Helmut Lüdke, Maria Teocharis, Giuliano Bonfante, Fr. Tailliez, Keith Hitchins etc.), în paginile elegantei publicații care purta pe copertă cifrul Fundațiilor Regale și-au găsit adăpost studiile istoricilor martirizați în temnițe, ca George Brătianu și cea mai însemnată parte din numele ilustre ale diasporei noastre (Mircea Eliade, Constantin Marinescu, Nicoară Beldiceanu, Grigore Nandriș, Alexandru și Gheorghe Ciorănescu, Eugen Lozovan, Constantin Brăiloiu etc.). Împreună cu Victor Buescu, cu care împărțea și funcția de secretar de redacție, Emil Turdeanu a redactat și editat în fiecare număr al revistei cu periodicitate de anuar, o foarte utilă bibliografie a studiilor românești publicate în străinătate.

În toamna lui 1993, după o absență de aproape jumătate de secol, octogenarul savant avea să se întoarcă în țară pentru a fi onorat de instituțiile ei cele mai prestigioase: Academia Română și Universitatea București. Câteva proiecte importante dădeau încă viitorului un chip: reaparitia la Iași, prin eforturile lui Ștefan S. Gorovei, a noii serii a publicației *Revue des Études Roumaines*, după patru decenii de la fondare, pregătirea versiunilor românești a unor culegeri de studii, repunerea în lucru, împreună cu Liviu Onu a ediției critice a romanului *Varlaam și Ioasaf*, despre care și-ar fi dorit să fie închiderea unui arc deschis la începutul carierei, prin studii parțiale. S-a stins fără să mai poată împlini acest din urmă proiect; știrile despre ultimii săi ani de boală și de neconsolată singurătate au întristat pe mulți: prieteni de generație, cercetători cu care se afla în relații de corespondență, tineri pentru care numele lui devenise quasilegendar. Era profund mișcat de orice manifestare de prețuire sinceră sau grațitudine care îi era adresată. Omagiul nostru împreună cu studiile care îi sunt dedicate în acest număr împlinesc, cu pietate, un astfel de gest.

NOI IZVOARE ITALIENE DESPRE VLAD ȚEPEȘ ȘI ȘTEFAN CEL MARE

ANDREI PIPPIDI

Evenimentele din vara anului 1462, așa cum au fost reconstituite acum un sfert de veac în cărțile, apărute concomitent, ale lui N. Stoicescu și Ștefan Andreescu, n-au nevoie de rectificări substanțiale și orice informații suplimentare pot doar întregi pe alocuri ceea ce se cunoștea.

În corespondența ducelui de Milano Francesco Sforza, am găsit o scrisoare a despotului de Arta și Ianina, Leonardo Tocco, prin care îi transmitea știri primite de la Constantinopol la Haghia Mavra despre pregătirile sultanului. Pentru campania din Țara Românească, Mohamed al II-lea ar fi adunat 400 000 de oșteni din Rumelia și Anatolia, dintre care 40 000 înarmați cu toporiști pentru lucrări de defrișare și construcția de poduri¹. La fel de exagerată este cifra de 200 000 de oameni, ca total al forțelor muntene și ungurești care aveau să se împotrivească armatei otomane.

Date mai amănunțite și mai vrednice de crezare se află într-o cronică bologneză, pe care a semnalat-o Șerban Papacostea și a utilizat-o N. Stoicescu. În monografia publicată de acesta din urmă cu prilejul aniversării a cinci secole de la moartea lui Vlad Țepeș, citim: “El campo del Gran Turcho ch’era nel paese di Valachia fu rotto per aqua et per terra dai Valachi adi 23 de zugno et tra prisi et morti funo circha quaranta milia”. Continuarea pasajului – “et venne le novelle a Bologna adi 17 de luglio per litere de marchadanti veneziani” – a fost parafrazată de Stoicescu². Pentru acest autor, ar fi vorba de o luptă dată în apropiere de Dunăre, eventual la Chilia. Ipoteza a fost respinsă de Ștefan Andreescu care, în ediția a doua a cărții sale, a preluat informația, comentând-o cu atenția cuvenită³. Această înfrângere a turcilor ar fi avut loc la aproximativ o săptămână după atacul de noapte al taberei sultanului. Localizarea ei în regiunea Buzău e totuși contrazisă de precizarea “per aqua et per terra”, care sugerează tot malul Dunării, în zona bălții Brăilei.

Deși referința furnizată de Șerban Papacostea trimite la ediția lui Muratori din 1731, pe când Andreescu pare să fi văzut ediția din 1927 (nu 1924, cum este citată, probabil dintr-o greșeală de tipar), nu sunt mari diferențe. Dar acest pasaj nu este

---

¹ Andrei Pippidi, *Lettres inédites de Léonard III Tocco*, RESEE, XXXII, 1-2, 1994, p. 71. Tot Leonardo raporta venețienilor, la 4 iulie 1475, că, după Calfa, turcii se pregătesc să atace Cetatea Albă (N. Iorga, *Studii istorice asupra Chilie și Cetății Albe*, București, 1899, p. 143).

² N. Stoicescu, *Vlad Țepeș*, București, 1976, p. 114.

³ Lipsește din ediția I-a (București, 1976), cf. Ștefan Andreescu, *Vlad Țepeș Dracula*, București, 1998, p. 135-136.

singurul din cronică privind luptele din Țara Românească. Tot la anul 1462, în ediția îngrijită de Albano Sorbelli, se consemnează și altă victorie a românilor: “Venne novelle a Bologna, adi 23 de marzo, como li Valachi haveano dato una rotta al Turcho in la parte de Valachia et morto di loro piu di vinti milia et tolto de molte castelle et sachomanati multi vilaggi dreto al Danubio”⁴. Dat fiind că 23 martie este data la care vestea a ajuns la Bologna, putem fi siguri că aceasta a avut în vedere incursiunea din ianuarie, la sud de Dunăre. Numărul morților corespunde celui indicat în scrisoarea de la 11 februarie, în care erau menționate vreo 15 localități bulgărești devastate și ocupate. Așadar, pe lângă copiile păstrate la München și Wolfenbüttel pe care le-au descoperit până acum cercetările, a mai existat cel puțin un exemplar expediat în Italia, în a cărui răspândire una dintre etape a fost Bologna, pe drumul dintre Veneția și Roma.

Aceeași cronică se referă, de altfel, și la asediul Belgradului. Scrisoarea lui Ioan de Hunedoara de la 19 iulie 1456, prin care se anunța marea biruință antiotomană, este introdusă de pasajul următor: “adi VIII d’aghosto in lunedì a ore XIII fono adute lettere a Bologna mandate de la signoria de Vinexia, come el Gran Turcho era stato rotto in Ungaria de Cristiani a uno castello, nome Vanderabest, el quale è dito in lingua taliana Belgrado, essendo li a champo con grandissima quantitate de bombare et molti ingegni, et avea passado el Danubio con gente innumerabile”⁵.

Aceleași fapte au fost înregistrate și într-o altă relatare italiană contemporană: “Zohanni Biancho ungaro, potente signore in Ungaria e signor de Belgrado molto in aiuto de la cristiana fede, de aghosto 1456 se infirmea de morbo pestifero e ali X del ditto manchò di vita”⁶. Izvorul din care am citat este o cronică anonimă din Verona (ca autor posibil a fost propus negustorul Cristoforo Schiappa). Perioada cuprinsă în povestire se întinde din 1446 până în 1488. Aici se găsește și o versiune a evenimentelor din 1462 pe care istoricii români n-au folosit-o încă: “Maumeth Turcho si mette in ordine, dicesi, con CCC millia turchi et viene al Danubio e, fatto el ponte de nave, quello passò. El valacho, questo intendendo, con tutto el suo popolo, abrugiato el piano, se ne fugie a le montagne. El Turcho, che è carestioxo de vituvaglia, non si leva dal fiume e, per essere gran quantità de giente, commette che la notte nissuno se leva dali padiglioni suoi, se già andasse tutto il campo a rovina, e questo acciò che la notte, messo romore, tutto el campo in arme per se stesso non si rompesse. El Valacho, questo intexo, ogni notte assalisse el campo, e quando a uno canto e quando a l’altro, e molta strage fu de turchi.

Tra questo tempo, Matthias, re de Ungaria, si mette in ordine, dicese, con C millia Ungari; questo intendendo, el Turcho si leva e de batuta viene a campo a Metelino, cioe al ixola Mitelinense e, impeto fatto, quella preda e molti ne ucide e vende a prigionii. Questo se stima facesse, che dandoli essa ixola tributo et lo Turcho, essendo stato de qua dal Danubio con vergogna e con vergogna partito, per non perdere la riputation e tenere

⁴ *Rerum Italicum Scriptores*, XVIII, 1, 1927, p. 293. Formează volumul IV din *Corpus chronicorum Bononiensium*.

⁵ *Ibidem*, p. 243-245.

⁶ *Monumenti storici pubblicati dalla R. Deputazione Veneta di Storia Patria*, s. Terza, Cronache e diarii, IV, Venezia, 1915, p. 88. Cf. *ibid.*, p. 89, 102, referiri la luptele interne din Ungaria, precum și la moartea lui Ulrich de Cilly, Ladislau de Hunedoara și Ladislau V Postumul.

cristiani în terrore, questo facesse; fu in la estate del ano MCCCCLXII”⁷. Editorul din 1915, istoricul venețian Giovanni Soranzo, trimite pentru lămurirea pasajului nu numai la clasică lucrare a lui Lavisse și Rambaud, ci și la lorga și Xenopol.

Izvorul indică, pentru tabăra otomană, același număr de ostași care i se atribuie de către cronicarul Tursun-bei⁸. Trecerea Dunării s-a făcut pe un pod de luntri. Rezistența care li s-a opus invadatorilor a luat forma tradițională a pământului pârjolit și a retragerii populației în munți. Din cauza lipsei de provizii, turcii se fereau să se îndepărteze de fluviu. Se pare că, din ordinul sultanului, ei n-aveau voie să iasă din corturi în timpul nopții ca să nu producă panică în cazul unui atac nocturn. De aceea, Vlad a recurs tocmai la această tactică. Potrivit informațiilor de care a dispus cronicarul veronez, au fost mai multe atacuri, “în fiecare noapte”: deci, faimoasa bătălie, căreia i s-a fixat chiar o dată⁹, este, din motive stilistice, reducerea la o singură împrejurare a unui scenariu care s-a repetat. Mai departe, referirea la expediția flotei otomane împotriva insulei Lesbos (Mitylene) a pus în evidență caracterul ei de diversiune. Dorind să fie cât mai repede uitată rușinea întoarcerii sale fără glorie din Țara Românească. Mohamed s-a grăbit să aleagă pentru lovitura următoare o țintă care să-i garanteze succesul.

Autorul italian are ceva de spus și despre campaniile întreprinse de sultan în anii 1474-1476. “Maumeth Turco havendo mandato grandissima gente in Valachia e credendo quella possedere” – acest început de frază indică, probabil, Țara Românească. Relatarea continuă: “li Valachi valenti strinse li Turchi a certi pasi e streti, poi dette fra lhoro et tandem fo rotto el campo del Turcho e morti de lhoro più di L millia e fra questi gran quantità de valenthuomini”. Data acestei lupte ridică o problemă: “fu de settembre MCCCCLXXIII”¹⁰. Nu poate fi o confuzie cu bătălia de la Vaslui, deoarece pasajul următor, *care face aluzie la înfrângerea precedentă*, descrie pregătirile pentru o expediție navală desfășurate la sfârșitul anului 1474 și la începutul lui 1475: “Maumeth Turcho fa apparecchiare armata grossissima, se dice de 200 galie e 150 fuste, 100 scarasse e resto parandarie, e questo fu a Constantinopoli e Andernopoli; fu alla fine de 1474 e principio de MCCCCLXXV; se dice voler uscire contro a Venetiani et chi contra Valachi per la rotta havuta”¹¹. E vorba de veștile care au neliniștit atât de tare Signoria încât a hotărât construcția unor galere noi și a luat măsuri de apărare a posesiunilor venețiene din Levant, încheind totodată și un tratat de alianță cu Florența, Ferrara și Milano¹².

Se înțelege de aici că oastea otomană a suferit o grea înfrângere “în anumite trecători și strămtori”, ca și la Vaslui. la o dată pe care cronică o stabilește în septembrie 1474. Dacă vom căuta în analele de la curtea lui Ștefan cel Mare un ecou al acestei lupte, vom avea surpriza de a constata că anul 1474 e “gol”: cu alte cuvinte, că între octombrie 1473 (însăunarea lui Țepeluș în Țara Românească) și ianuarie 1475 (victoria de la

⁷ *Ibidem*, p. 155-156.

⁸ Apud Ștefan Andreescu, *op. cit.*, p. 127.

⁹ *Ibidem*, p. 130-131.

¹⁰ *Cronaca di anonimo veronese*, aceeași citată mai sus, p. 307.

¹¹ *Ibidem*, p. cit.

¹² F. Babinger, *Mahomet II le Conquérant et son temps (1432-1481)*, Paris, 1954, p. 408-409.

Vaslui) nu mai e înregistrat nici un eveniment. Am avea de-a face cu încă una din acele întreruperi în redactare pe care le-a luat în discuție Ștefan Andreescu¹³. Cât privește documentele interne, ele nu sunt decât *două* pentru anul 1474: unul transmis printr-un transumpt din 1614 și cu data dedusă, celălalt fiind hrisovul pentru mănăstirea Bolintin, de la 4 septembrie 1474, cunoscut multă vreme doar printr-un rezumat și al cărui original a fost regăsit la Muntele Athos¹⁴. Însăși această situație este semnificativă pentru dezordinea produsă în Țară de conflictele dintre cei trei pretendenți la tron – Radu cel Frumos, Basarab Laiotă și omonimul acestuia, Țepeluș, “tânărul Basarab” – lupte calificate de Babinger drept “ridicole” prin comparație cu marile confruntări internaționale în care ele se încadrează¹⁵. Dintre toate reconstituirile acestui context politic și militar care s-au încercat, cea mai convingătoare este aceea propusă de C.A. Stoide, potrivit căreia scrisoarea de la 10 august, prin care Radu cel Frumos, aflat la Giurgiu, declara că “s-a adunat toată țara în jurul domniei mele”, ar fi din 1474. Cel împotriva căruia se făceau aceste pregătiri de război, Basarab Laiotă, se lauda, la rândul său, că “Ștefan voievod vine cu toate oștile sale în ajutorul nostru” pentru a-l apăra de turci, care-l susțineau pe Radu. Această a doua scrisoare, fără dată, pe care Bogdan a datat-o din 1474, dar din ianuarie, corespunde, în interpretarea lui Stoide, momentului august-septembrie 1474¹⁶. Izvorul nostru confirmă această datare. Prin urmare, cu patru luni înainte de la Vaslui, poate chiar imediat înainte de 4 septembrie, când domnul Țării Românești făcea o danie mănăstirii din “Pădurea Mare”, ceea ce ar putea sugera un loc al luptei în apropiere de București, Ștefan a câștigat o biruință asupra turcilor, asigurând protejatului său tronul, amenințat o clipă de către Radu. Era, deci, falsă știrea culeasă la Caffa, la 5 septembrie 1474, după care domnul Moldovei ar fi încheiat pace cu turcii¹⁷.

Acel *Wasser Weyda* din cronica lui Iacob Unrest, cu al cărui “sfat și ajutor” Ștefan avea să facă față invaziei din ianuarie 1475, a fost Basarab Laiotă, de vreme ce turcii îi adresau ordinul de a-i întovărăși în campania din Moldova¹⁸. Mai departe însă, apare confuzia cu Vlad Tepeș, numit *Trackhel Weyda*, deci, ca în românește, “Dracul

¹³ Ștefan Andreescu, “Cronica lui Ștefan cel Mare”: înțelesurile unei întreruperi, în vol. *Istoria românilor: cronicari, misionari, citori (sec. XV-XVII)*, București, 1997, p. 118-128.

¹⁴ DRH, B, I, p. 242-243. Cf. D. Năstase, F. Marinescu, *Les actes roumains de Simonopetra (Mont Athos). Catalogue sommaire*, Athènes, 1987, p. 15.

¹⁵ F. Babinger, *op. cit.*, p. 411.

¹⁶ I. Bogdan, *Documente privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și cu Țara Românească în sec. XV și XVI*, I, București, 1905, p. 113-114; Gr.G. Tocilescu, *534 documente istorice slavo-române din Țara Românească și Moldova privitoare la legăturile cu Ardealul*, București, 1931, p. 80-82; Const. Stoide, *Legăturile dintre Moldova și Țara Românească în a doua jumătate a secolului al XV-lea*, în Acad. R.P.R., Filiala Iași, Studii și cercetări științifice, istorie, VII, 1, 1957, p. 59-73. Bizar, la P.P. Panaitescu, *Cronicile slavo-române din sec. XV-XVI publicate de Ion Bogdan*, București, 1959, echivalarea datelor din era bizantină în calendarul modern s-a făcut scăzând din “văleat” 5508 ani, indiferent dacă era înainte sau după 1 septembrie, ceea ce a dus la frecvente erori cronologice.

¹⁷ N. Iorga, *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor*, III, București, 1897, p. 51.

¹⁸ Idem, *O cronică munteană în grecește pentru secolul al XV-lea*, AARMSI, s. III, t. XIX, 1937, p. 148. Adolf Armbruster, *Jakob Unrests Ungarische Chronik*, RRH, XIII, 3, 1974, p. 473-508, nu aduce decât ediția altei scrieri a acestui preot din Carintia, fără a comenta textul cronicii “austriece”.

Vodă”, dar și *Wasser Weyda*, adică Basarab, așa cum era numit în Moldova. Ipoteza lui N. Iorga că autorul german s-a bazat pe însemnări grecești de cronică munteană nu mi se mai pare de reținut. Pentru cine ar fi fost scrisă în grecește o cronică a Țării Românești înainte de sfârșitul secolului al XV-lea ? E, de fapt, una slavonă. *Wasser Weyda*, fiind “în slujba regelui Ungariei”, e Vlad Țepeș și, fiindcă i se spune Basarab, cronică este din Moldova. Deoarece ea nu mergea mai departe de 1476, avem astfel partea care lipsea din cronică lui Ștefan cel Mare. Îl recunoaștem pe Vlad și după cruzimea cu care îl taie, el însuși, pe pretendentul rival care, probabil, era acel Vladislav, fiul lui Vladislav al II-lea și tatăl lui Vladislav al III-lea. “Stinedera” – nume pe care Iorga îl citea ca pe o sintagmă în grecește, socotindu-l o dovadă că textul a fost scris în această limbă, este *Semendria*, cetate pe care Matia Corvin o atacă în toamna 1476, în timp ce Țepeș asedia Bucureștii¹⁹.

Ultimul pasaj din cronică veroneză referitor la rezistența antiotomană a românilor este o laconică notă despre campania din 1476: “De questo tempo andò la giente del Turcho in Valachia dove furon rotte, e quelle, riprexo forza, roppeno le giente valache”²⁰. Prima parte a informației poate avea în vedere ofensiva lui Ștefan contra avangărzii sultanului care, chiar după mărturisirea cronicarilor otomani, a provocat o retragere a ienicerilor. În schimb, lipsește finalul campaniei, cu revanșa din Țara Românească, unde a fost vremelnic instalat Vlad Țepeș în locul lui Basarab Laiotă²¹.

O altă notiță de cronică italiană din aceeași vreme privind ciocnirile cu turcii se găsește într-o scrisoare din 1473. Expeditorul ei, Antonio Ivani di Sarzana, este autorul unei relatări a războiului întreprins în 1472 de Lorenzo de Medici împotriva orașului Volterra pentru cucerirea minelor sale de alaun. El îi scrie lui Bartolomeo Scala, secretarul Republicii florentine, despre sultanul Mohamed al II-lea care, la 13 aprilie, a plecat din Constantinopol ca să se pună în fruntea armatei. Trupele urmau să atace, pe uscat și pe mare, Moldova. “Principem illum adversus Velacos intendisse animum et vires, ultionis avidum ob acceptam ab eis cladem ac esse in castra profectum idibus aprilis” – fraza conține o aluzie la o înfrângere anterioară, care nu poate fi decât prima înlăturare a lui Radu cel Frumos de la domnie, în noiembrie 1472. Alături de o flotă de 300 de corăbii, sultanul adunase pentru această campanie 150 000 de oșteni: “Exercitum vero esse armatorum maxime equitum centum quinquaginta millium, classem trirremium ac biremium trecentorum super navigia quedam oneraria ultra Constantinopolim decretam in Ponthum contra Velacos”. E vorba și de armistițiul de șase luni pe care venețienii îl doreau și care avea să lase cale liberă corăbiilor otomane spre cetatea Albă: “Reprobat hic semestres inducias, quas Veneti expectant, cum hae illi expeditionem suam praesentem reddant faciliorem. Affirmatque illum omnino statuisse sequenti anno adoriri Venetos totis viribus, cum sperat hoc anno delere Velacos”²². Acest text, editat din 1912,

¹⁹ N. Iorga, *art.cit.*, p. 149-151. Cf. Andrei Pippidi, *Hommes et idées du Sud-Est européen à l'aube de l'âge moderne*, București-Paris, 1980, p. 74 și n. 32-33.

²⁰ *Loc.cit.*, p. 319.

²¹ *Războieni. Cinci sute de ani de la campania din 1476*, București, 1977.

²² Antonii Hyvani Sarzanensis, *Historia de volaterrana calamitate*, ed. Francesco Luigi Mannuci, în *Rerum Italicum Scriptores*, XXIII, IV, p. 43, n. 3.

dar rămas neobservat, arată că planul de a ataca fațada maritimă a Moldovei exista cu doi ani înainte de 1475²³.

În ultimul an de domnie a lui Mohamed al II-lea, expansiunea otomană a devenit un pericol iminent pentru statele italiene. A avut loc singura debarcare a turcilor în peninsulă și ocuparea portului Otranto din regatul Neapolelui²⁴. La această expediție au luat parte și vlahi din Bosnia și Herțegovina. O cronică din Parma, referindu-se la intervenția turcilor, peste 100 000, și la metodele lor de luptă – fortificarea cu palânci și valuri de pământ – amintește prezența albanezilor și românilor balcanici în oastea sultanului: “Dicuntur quoque esse ad numerum centum mille Turchorum, adiunctis cum eis multis Albanis et Vallachis, quoque civitates, quas habuerunt, fortificant et vallant pallanchatis et aggeribus”²⁵.

Minore, desigur, rectificările și completările de mai sus sunt rezultatul răsfoirii unor texte pe care nu le consultă de obicei specialiștii istoriei românești. Ceea ce dovedește, dacă mai era nevoie, că înnoirea acestui domeniu poate fi așteptată numai de la noi investigații în biblioteci sau arhive străine. Pe de altă parte, risipirea unor asemenea informații în literatura istorică din Italia Renașterii se adaugă ca argument pentru a demonstra că, cel puțin în răstimpurile în care Imperiul otoman căuta să forțeze bariera Dunării de Jos, românii au intrat în atenția observatorilor occidentali.

QUELQUES NOUVELLES SOURCES ITALIENNES SUR VLAD L'EMPALEUR ET ETIENNE LE GRAND

Résumé

On reproduit le texte d'une chronique bolognaise, déjà signalé par Șerban Papacostea, N. Stoicescu et Ștefan Andreescu, lequel concerne l'expédition du sultan Mahomet II en Valachie en 1462, ainsi que la razzia entreprise par les Valaques sur le rive droite du Danube au début de la même année. La campagne de 1462 est également racontée par la chronique d'un anonyme de Vérone, selon laquelle les Turcs ne s'éloignèrent pas trop du Danube et subirent à plusieurs reprises les attaques de l'ennemi. On sait que d'autres récits ont gardé le souvenir d'un seul combat nocturne, tandis qu'il s'agissait d'une tactique constamment appliquée par les Roumains. La même chronique rappelle la conquête de l'île de Lesbos, qui eut lieu en septembre 1462, ce qui signifie

²³ N. Iorga, *Studii istorice*, p. 138-139; căpitan Radu R. Rosetti, *Încercări critice asupra războaielor din anii 1475 și 1476 dintre Ștefan cel Mare și turci*, București, 1914, p. 27, 32, 34; general R. Rosetti, *Istoria artei militare a românilor*, București, 1947, p. 233.

²⁴ Alessio Bombaci, *Venezia e l'impresa turca di Otranto*, “*Rivista storica italiana*”, LXVI, 1954, p. 159-203.

²⁵ *Diarum Parmense. Cronica gestarum in partibus Lombardiae*, 1476-1482, ed. Giuliano Bonazzi, in *Rerum Italicarum Scriptores*, XXII, 3, 1904. Îmi place să recunosc că am beneficiat de sugestiile d-lor Papacostea, Pienaru și Teoteoi.

que le sultan avait choisi de s'en prendre à un adversaire plus faible, pour faire oublier l'insuccès essuyé en Valachie.

Une autre notice du chroniqueur véronais mérite notre intérêt. Il en ressort que les Turcs ont attaqué la Valachie en septembre 1474 et que c'est la défaite qui leur fut alors infligée qui a provoqué la campagne suivante contre la Moldavie, qui s'acheva par la victoire d'Etienne le Grand à Vaslui, en janvier 1475. Les combats de 1475-1476 sont décrits, d'une manière extrêmement confuse, par le *Chronicon Austriacum* de Jacob Unrest, texte que N. Iorga avait amplement commenté, sans parvenir toutefois à l'éclaircir suffisamment. Il y est question de "Trackhel Weyda", mais aussi d'un certain "Wasser Weyda". Dans les deux cas, ce serait toujours Vlad, dit tantôt *Dracul* (le Diable), tantôt *Basarab*, du nom de sa lignée, parfois employé pour désigner les Valaques aussi bien que la dynastie de leurs princes. On propose de voir la source de ces renseignements dans un fragment perdu des annales de Moldavie, rédigées en slavon.

Une lettre envoyée au secrétaire de la République florentine par l'auteur d'une relation de la guerre de Volterra, Antonio Ivani de Sarzana, fait état des préparatifs de guerre que Mahomet II faisait en avril 1473. Le sultan projetait d'attaquer la Moldavie par terre et par mer, comme revanche pour l'échec de l'année précédente, ce qui doit être une allusion à l'évincement temporaire de Radu le Bel du trône de Valachie).

Enfin, l'épisode de la prise d'Otrante se retrouve dans un *Diarium Parmense* qui compte parmi les troupes ottomanes des "Valaques" et des Albanais. Il se peut que cette indication corresponde à la participation de Vlaques de Bosnie et d'Herzégovine à la seule tentative d'implantation des Turcs dans la Péninsule, en 1479-1480.

En oubliant ce que rabâche une histoire traditionnelle, il faut multiplier les recherches dans les archives et les bibliothèques hors de la Roumanie pour renouveler le base documentaire qui permettra de mieux comprendre le Moyen Âge roumain.

RADU VODĂ CEL MARE ȘI PATRIARHUL DE CONSTANTINOPOL IOACHIM I-ul

PETRE Ș. NĂSTUREL

Într-o carte apărută în 1943, un refugiat rus trăitor în Apus, Elie Denissoff închinase o lucrare bogată în știri nebănuite despre copilăria grecească și apoi tinerețea italiană a viitorului sfânt ortodox rus Maxim Grecul. Denissoff a dovedit că monahul din Moscovia se născuse la Arta, în Epir, că se chema Mihail Trivolis și că ajunsese, la Florența, călugăr dominican, înainte de a se întoarce la Ortodoxia strămoșească la Muntele Athos, și anume la mănăstirea Vatoped¹.

Vestit ca diortositor al vechilor traduceri teologice și liturgice rusești și ca scriitor bisericesc de limba rusă, totuși Trivolis a lăsat și unele poeme în limba sa greacă. Pe noi ne privesc tocmai trei epigrame pentru racla Sfântului Patriarh Nifon al II-lea, duhovnicul lui Neagoe Vodă Basarab, ca și una la mormântul patriarhului Ioachim răposat la Târgoviște cu prilejul unei călătorii la curtea lui Radu cel Mare.

Denissoff, care a avut fericirea să descopere amintitele epigrame (două însă din ele fiind tipărite în trecut de Sp. Lampros și folosite de răposatul Preot Profesor Nic. M. Popescu)², nu izbutise atunci să dibuiască cum trebuie cel din urmă stih al epigramei în cinstea patriarhului Ioachim. Abia de curând binecunoscutul bizantinolog ucrainean din America, Ihor Șevčenko a lămurit versul 4 asupra căruia Denissoff se poticnise, aducându-ne astfel o știre neașteptată și de seamă pentru istoria românească³.

Pornind la rândul nostru de la lucrarea lui Șevčenko, vom aduce și unele întregiri care aruncă, credem, o lumină mai vie asupra legăturilor dintre Muntenia și Patriarhia Țarigradului la începutul veacului al XVI-lea.

La un an de la moartea marelui prieten care mi-a fost, vreme de treizeci de ani, Prof. Emil Turdeanu, închin cu adâncă evlavie și neștearsă admirație rodul cercetării de față, amintirii pururea vii a acestui vrednic român care, în fel și chip, a trudit mai departe în Franța pentru o și mai bună cunoaștere a trecutului românesc, însuflețind prin însăși pilda sa vie pe intelectualii români siliți de împrejurări înfricoșătoare să-și refacă viața în atmosfera de libertate a Parisului științific.

---

¹ E. Denissoff, *Maxime le Grec et l'Occident*, Paris-Louvain, 1943. În fruntea cărții un portret al lui Maxim dintr-un manuscris rusesc, precum și două icoane, tot rusești, ale acestui sfânt (sărbătorit la 21 iunie: Tatiana Petrache, *Dicționar enciclopedic al numelor de botez...*, București, 1998, p. 234).

² N. M. Popescu, *Nifon II, Patriarhul Constantinopolului*, în "AAR", MSI, Sr. II, t. 36, București, 1913-1914, p. 789-792.

³ I. Șevčenko, *On the Greek Output of Maksim Grec*, în "Byzantinoslavica", LVIII, Praga, 1997, p. 65-66 (epigrama 4). La Denissoff epigrama se citește la p. 412 (pe grec.) și la p. 413 (trad.fr.).

*

Despre patriarhul Ioachim al Constantinopolului mai că nu se cunoaște decât puținul ce stă scris în două cronici post-bizantine alcătuite de niște anonimi, poate clerici ai Patriarhiei ecumenice. Una este cunoscută bizantinologilor sub numele de *Ecthesis Chronica*; pe cealaltă ei o numesc (după cuprinsul ei) *Historia Patriarchica*.

Din cel dintâi izvor aflăm că Ioachim (care mai păstorise în scaunul ecumenic prin anii 1498-1502) a vrut să facă, în a doua sa păstorire, o călătorie după mili și ajutoare pentru Biserica sa și în Țările Românești. Iată pe românește ce se citește (însă în limba greacă) în *Ecthesis Chronica*.

“A luat iarăși scaunul Ioachim, și cam în puțină vreme, a purces în Moldovlahia la Bogdan. Dar acesta nu a vrut nici măcar să-l vadă. Ducându-se în Vlahia (*adică în Țara Românească*) la Drogoviston (= *Târgoviște*), de inimă rea și dispreț, tot acolo s-a săvârșit. Și s-a suit din nou în scaun Pahomie. Căci ochiul lui Dumnezeu este răzbunător”⁴.

Cât despre *Historia Patriarchica*, scrie mai lămurit că (după a doua păstorire a lui Nifon, care fusese scos de la Patriarhie de către otomani), “Ioachim luă iarăși scaunul patriarhicesc. Trecând puțină vreme, el vru a doua oară să se ducă la Bugdan. Și așa s-a pregătit și luă câțiva clerici și sosi acolo în apropiere. Află însă Bugdan de întoarcerea ce făcuse patriarhul, dat fiind că avea de dat cinci sute de florini ca să scoată pe patriarhul (*Pahomie*) din scaunul său și se așezase el. Și (*Bogdan*) nu a vrut să-l primească, nici să-l vadă. Numai a trimis dintre slujitorii săi și l-au alungat din toată țara ca pe un călcător și un nelegiuit. Auzind acele cuvinte patriarhul s-a mâhnit mult și a fost cuprins de rușine. Și el și-a întors la Doloviston (= *Târgoviște*) și din amărăciune a murit totodată, întrucât se îmbolnăvise neputând îndura disprețuirea. Și aflând clericii moartea patriarhului, niște arhierii s-au adunat ca să vadă cine-i potrivit ca să-l facă patriarh și, șezând în sinod, au cerut într-un singur glas pe acela care fusese (*patriarh*) mai înainte (= *Pahomie*)”⁵.

Față de *Ecthesis Chronica*, *Istoria Patriarhilor* se arată a fi mai puțin învăluită și spune lucrurile mai pe șleau. Astfel, pentru că Ioachim, care înainte vreme mai păstorise ca patriarh, îl alungase din scaun pe Pahomie la începutul anului 1504, voievodul Bogdan al Moldovei, Bogdan cel Chior, însuși fiul lui Ștefan cel Mare, nu a vrut a-l primi nici într-un fel în țara sa, ci l-a silit a face cale întoarsă. Ioachim, plin de amărăciune s-a îndreptat atunci către Muntenia. Dar jignirea moldoveanului l-a costat viața pe ierarh, care abia a sosit la Târgoviște și și-a dat sufletul.

La vremea aceea domnea peste Țara Românească Radu cel Mare, care cu puțină vreme mai înainte îl adusese în țară pe fostul patriarh Nifon, cu sarcina de a îndrepta starea Bisericii Ungrovlahiei și moravurile supușilor⁶.

⁴ Sp.P. Lampros, *Ecthesis Chronica and Chronicon Athenarum*, Londra, 1902, p. 57, r. 15-21 (și în *Fontes Historiae Daco-Romana*, IV, București, 1982, p. 546-549, gr. și rom.).

⁵ Imm. Bekkerus, *Historia Politica et Patriarchica Constantinopoleos. Epirotica*, Bonn, 1849, p. 140-141 (lipsește din *Fontes*).

⁶ A se vedea, de pildă, M. Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, I, ed. a 2-a, București, 1991, p. 441-443.

Acum însă, murind Ioachim în mai 1504 la Târgoviște și nu la Silistra, cum greșit crede Ševčenko⁷ urma să fie înmormântat. În privința aceasta epigrama lui Trivolis descoperită întâi de Denissoff, dar deslușită abia de curând de învățatul bizantinolog de la Cambridge (Mass.), își aduce mărturia, folositoare istoriei, precum se va vedea. O întoarce deci din grecește pe românește⁸.

“De același [Mihail Trivolis]

Ioachim cel blajin, blândul și milostivul,

Care fusese patriarh al Bizanțului cel cu ulițele largi,

În a opta zi a lui mai, de sărbătoarea Fiului Tunetului,

Aici a fost așezat având parte de prohodire de la Radul voevod”.

Această epigramă ne aduce un amănunt, singurul cunoscut până acum, despre sfârșitul păstoririi lui Ioachim I-ul. Patriarhul a fost astrucat la Târgoviște – cum spun cele două cronici grecești de mai sus – de “sărbătoarea Fiului Tunetului”, adică de Sf. Ioan Evanghelistul, care în Biserica Răsăritului se prăznuiește tocmai de 8 mai⁹. Așadar înaltul ierarh trebuie că s-a prăpădit măcar o zi-două mai devreme. Datorită lui Trivolis, aflăm că de înmormântarea arhipăstorului a purtat de grijă însuși voievodul Radu.

Cuvântul arhaic *ktérea*¹⁰, rar și mai greu de prins, pe care vrând nevrând noi l-am redat prin *prohodire*, stihuitorul l-a preluat din limba Iliadei! Dicționarele îl lămuresc prin “honours funèbres, présents et sacrifices pour honorer un mort” (A. Bailly), iar Ševčenko îl redă prin “funerary honors”¹¹.

Ce cinstire anume să fi adus voievodul român răposatului patriarh? Va fi stat cu siguranță de față la slujba și alaiul înmormântării ierarhului cu lumânarea în mână și ținând tipsia cu colivă. Dar tot el i-a hotărât cu siguranță locul de veci.

Se pune întrebarea unde a fost îngropat Ioachim și cine a slujit slujba de înmormântare?

⁷ I. Ševčenko, *op. cit.*, p. 66 (“poate Silistra”). Învățul bizantinolog se vede că a luat Drogoviston sau Doloviston drept una cu Drista (Dârsta, pe bulgărește), Durostorum, Doroloston, adică Silistra (pe turcește).

⁸ I. Ševčenko, *op. cit.*, p. 65 (pe grec.) și p. 66 (pe englez.).

⁹ Vezi orice calendar ortodox, sau la Tatiana Petrache, *op. cit.*, p. 201 (Sf. Ioan Teologul, sau Bogoslovul cum i se spunea în trecut, este Sf. Evanghelist Ioan). Până la Ševčenko nu se cunoștea când anume încetase păstorirea lui Ioachim. V. Grumel, *La chronologie*, Paris, 1958, p. 437, așeza a doua patriarhie a ierarhului de la începutul anului 1504 până în toamna aceluiași an. Epigrama ne dă cronologia cea bună: Ioachim a murit o zi-două înainte de 8 mai 1504 când a fost îngropat. Tot așa începerea celei de a 2-a păstorire a lui nu a pornit de la începutul anului 1504, deoarece încă din iulie 1503, cel puțin, el era patriarh în scaun, cum dovedește P. Lemerle, *Actes de Kullumus*, Paris, 1945, p. 164 (doc. 49)). Ne mirăm cum acest document original i-a scăpat lui Grumel. În retipărirea aceluiași volum din 1988, Lemerle (p. 410) citează cronologia dată de Grumel nemaidiscutând mărturia adusă de doc. din iulie 1503, pe care noi nu pregetăm a o lua de bună. G. Falalto, *Hierarchia Ecclesiastica Orientalis*, I, Padova, 1988, p. 10 nu pare să cunoască problema.

¹⁰ Vezi la Ševčenko, *loc. cit.* (*ktérea* apare în Iliada, 24, v. 657).

¹¹ A. Bailly, *Dictionnaire grec-français* (ed. L. Séchan și P. Chantraine, Paris, 1950, p. 1143). Ševčenko, *op. cit.*, p. 66. Vezi și D. Dimitrakos, *Mega Lexikon*, VIII, [Atena, 1964], p. 4156, s.v.

La 1504, când Ioachim a venit în Muntenia, mitropolia Țării Ungrovlahiei se afla, canonic vorbind, și încă de la 1359, la Curtea de Argeș, vechiul oraș de scaun al bătrânilor voievozi. Din *Viața Sf. Nifon* se știe că Neagoe Basarab și cu patriarhul Teolipt aveau să mute scaunul mitropoliei de la Argeș la Târgoviște. Pe locul unde stătuse mitropolia dărăpănată și căzută în paragină, avea să se înalțe mănăstirea lui Neagoe. Mitropolitul desigur că de mult nu mai ședea acolo, ci lângă domnie¹². Nu se cunoaște care anume biserică târgovișteană se folosea, de voie de nevoie, pentru slujbele mari, oficiale. Acolo Radu cel Mare să-i fi ales loc de înmormântare răposatului Ioachim? Tare ne îndoim.

Nu cumva trupul lui neînsuflețit a fost adus mai curând la Sf. Nicolae din Deal, la Mănăstirea Dealului, înălțată de inoavă de Radu cel Mare și de curând târnosită de 4 decembrie 1501?¹³ Acel așezământ era vrednic de un patriarh, fiind de altfel menit din capul locului să adăpostească oasele ctitorului său, Radu Vodă cel Mare.

În sprijinul părerii noastre vin câteva fapte. Astfel, L. Vranussis a descoperit *acoluthia*, slujba unui Sf. Spiridon cel Nou, care în zilele dinastiei Asăneștilor fusese patriarh al Bulgarilor. Slujba a fost alcătuită de Manuil din Corint, la rugămintea Radului Vodă care dobândise, nu se știe cum și de unde, moaștele aceluia ierarh¹⁴. Cât ne privește, am dovedit cândva că mănăstirea Dealului a stăpânit ea moaștele acestui Sf. Spiridon, care au fost pângărite la 1610 de lefegiii lui Gabriel Báthory al Ardealului. Moaștele, în chip vădit, Radu Vodă, o viață întreagă greu bolnav de podagră, le păstra mereu cu el și numai la patul de moarte le-a închinat ctitoriei sale de la Dealu, unde el avea să fie astrucal¹⁵.

Ce altă biserică din Târgoviște sau din împrejurimi putea fi socotită mai vrednică și mai potrivită decât acea mănăstire pentru a asigura odihna cea veșnică a unui patriarh a toată lumea?

Credem prin urmare că acolo Ioachim și-a primit loc de îngropare și din chiar purtarea de grijă a voievodului ctitor.

Și încă o întrebare se mai pune: cine anume a slujit la prohodirea lui Ioachim?

Historia Patriarchica ne învață că Ioachim l-ul plecase la drum către Țările dunărene însoțit de câțiva clerici. Printre aceștia era desigur unul sau măcar doi arhieriei din sinodul constantinopolitan, după chiar rânduiala și obiceiul Patriarhiei. De drept,

¹² *Viața Sf. Nifon* (ed. Tit Simedrea), apud Gh. Mihăilă și D. Zamfirescu, *Literatura română veche*, I, București, [1969], p. 93-94. Despre starea locului vechii mitropolii argeșene la începutul domniei lui Neagoe, vezi una din pisaniile bisericii mănăstirești la C. Bălan, *Inscripții medievale... Județul Argeș*, București, 1994, p. 208-211 (slav. și rom.; nr. I 232).

¹³ C. Bălan, *Le monastère de Dealu*, Bucarest, 1965, p. 9.

¹⁴ L. Vranoussis, *Textes et documents concernant la Valachie tirés des manuscrits et des archives des Météores et d'autres monastères de Grèce*, adaos la *Résumés – communications* ale celui de al XIV-lea Congres Inter. de Studii Bizantine 6-12 sept. 1971, București și textul reprodus în D. Zamfirescu, *Neagoe Basarab și Învățăturile către fiul său Theodosie. Probleme controversate*, București, 1973, p. 380-381.

¹⁵ P.Ș. Năsturel, *Autour de Saint Spyridon le Jeune de Târnovo*, în *Byzance et les Slaves. Etudes de civilisation. Mélanges Ivan Dujčev*, Paris, 1979, p. 289-297. Despre boala lui Radu cel Mare dă bibliografia cuvenită C. Rezachevici, *Cronologia critică a domnilor din Țara Românească și Moldova*, I, București, 2001, p. 131.

însuși mitropolitul țării trebuia să ia parte la săvârșirea unei astfel de împreună-liturgisire. Dar la 1504 Țara Românească nu avea mitropolit, cele duhovnicești ale țării aflându-se în mare neorânduială de la o vreme¹⁶. Voievodul Radu cel Mare îl aduse de la Adrianopol, unde trăia sub pază turcească, pe mazilitul patriarh Nifon al II-lea. Scopul era să se înfăptuiască îndreptarea Bisericii “isvrătite”¹⁷ – stricată să spunem - a Ungrovlahiei. Nifon, rezemându-se pe sfânta pravilă, învăța poporul și clerul și chiar le sfințise doi episcopi¹⁸. Însă nici așa fostul patriarh nu era mitropolitul Ungrovlahiei, cum greșit au crezut de pildă Xenopol, iar acum de curând Ihor Ševčenko¹⁹. Ca unul care fusese patriarh al Țarigradului, Nifon cunoștea bine starea canonică a scaunului Ungrovlahiei, una din eparhiile de sub oblăduirea Constantinopolului. Și ca un bun cunoscător al canoanelor Bisericii, el s-a ferit să se urce în chip nelegiuit în scaunul mitropoliei văduvite de la încetarea păstoririi mitropolitului Ilarion²⁰. Pe Nifon, credem noi, trebuie să-l privim ca *proedrul*, adică întâi-stătătorul Bisericii Țării Românești. Era deci ca un fel de ispravnic al scaunului mitropolitan, numai că acel cuvânt Biserica nu-l folosește, spre deosebire de puterea domnească atunci când, fiind voievodul plecat la oaste sau în străinătate, Doamna ori un boier sau chiar mai mulți îi țineau vremelnic locul²¹. Asemănarea ce o facem are doar de scop să ajute a se înțelege care era atunci rostul lui Nifon în Țara Românească.

¹⁶ Supra, nota 6.

¹⁷ *Viața Sf. Nifon*, apud G. Mihăilă și D. Zamfirescu, *op. cit.*, I, p. 74 (fostul patriarh Nifon în Muntenia “află turma neplecată și neascultătoare și Biserica *izvrătită* și cu obiceiuri rele și nesocotite”). Cuvântul *izvrătit* și verbul *izvreti*, *Dicționarul limbii române literare vechi (1640-1780)*, de Marina Costinescu, Magdalena Georgescu și Florentina Zgraon, București, 1987, p. 155, le redă prin “răsturnat”, “a răsturna”, citând între altele *Viața Sf. Nifon* (după Letopisețul Cantacuzinesc). Sufixul *iz* pe slavonește corespunde lui *ek* și *apo* din greacă, *ex* din latină, *aus* din germană, însemnând o rupere, o îndepărtare. Pe rusește *i3vratiti*, a denatura, a schimonosi, a falsifica, a perverti (după N.G. Corlăteanu și E.M. Russev). Ca și pe bulgărește *izvrătvam* (dicț. lui Bl. Mavrov). Aceste amănunte ne trimit la unele izvoare, ca de pildă, corespondența dintre Sf. Nicodim de la Tismana și Patriarhul Eftimie de Târnovo, și enciclica mitropolitului Neofit Cretanul, folosite în lucrarea noastră *Le christianisme roumain à l'époque des invasions barbares. Considérations et faits nouveaux*, în “Buletinul Bibliotecii Române” XI (XV), Freiburg in Breisgau, *passim*.

¹⁸ *Viața lui Nifon*, ed. citată, *op. cit.*, *loc. cit.* Tănărul nostru învățacel Dan Ioan Mureșan din Cluj, doctorand la Paris, lămurește (într-o lucrare inedită încă), ce trebuie să înțelegem prin “Pravila” folosită de Sf. Nifon pentru învățătura clerului și credincioșilor Țării Românești. Îi datorăm dânsului imboldul de a cerceta mai departe epigrama lui Trivolis scoasă la iveală de prof. Ševčenko. A se vedea abia apăruta lucrare a lui Dan I. Mureșan, *Rêver Byzance. Le dessein du prince Pierre Rareș de Moldavie pour libérer Constantinople*, în *Études byzantines et post-byzantines*, IV, Iași, 2001, *passim*, unde este vorba de acea “Pravilă” (Syntagma lui Vlastaris).

¹⁹ Al.D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană* (ed. a 4-a de N. Stoicescu și Maria Simionescu), II, București, 1986, p. 385 (“Nifon... se urcă în scaunul mitropolitan”) și I. Ševčenko, *op. cit.*, p. 65 (notele la epigrama întâia pentru racla Sf. Nifon: “În 1504 el ajunse mitropolit al Vlahiei”).

²⁰ Cel din urmă mitropolit amintit de izvoare pare să fi fost Ilarion: M. Păcurariu, *op. cit.*, p. 350. Dacă nu i-a urmat alt mitropolit, atunci el a sfințit mănăstirea Dealului.

²¹ D. Berindei, *Ispravnicul sau ispravnicii scaunului Bucureștilor*, în “Studii și cercetări științifice”, Iași, Istorie, 1962, 30/ I, p. 129-138.

De altfel chiar dacă el ar fi dorit, Nifon nu mai putea ajunge mitropolit nicăieri. În trecut, el fusese mitropolit al Tesalonicului (între 1483 și 1486)²² și după aceea ajunsese patriarh, în două rânduri, al Constantinopolului (1486-1488 și 1497-1498)²³. Dacă ar fi preluat un al treilea scaun ar fi însemnat că săvârșea păcatul de *trisepiscopie*, care se pedepsea la vremea aceea cu caterisire și grea afurisanie²⁴. Dar, ca arhieru, și mai ales ca fost patriarh, el putea purta de grijă vremelnic, părintește, ca *proedru* unui scaun de mitropolie rămas văduv de arhieruul său. Într-un trecut apropiat, așa se întâmplase cu un alt fost patriarh de Constantinopol, Marcu Xylocaravis (cândva mitropolit de Adrianopol), făcut la 1467 *proedru* sau *exarh* pentru scaunul Ohridei²⁵.

Prin urmare, părerea noastră este că Nifon a venit în țară la rugămintea lui Radu cel Mare, nu numai cu încuviințarea sultanului cu care domnul român se avea bine²⁶, ci și cu învoirea sinodului și a patriarhului atunci în scaun la Constantinopol, chiar dacă izvoarele sunt mute în această privință. Scos de sultan din scaunul său de patriarh, dar nefiind caterisit de Biserică, Nifon păstrase depline legături canonice cu Patriarhia, deci cu însuși Kyr Ioachim, atunci când acesta luă hotărîrea de a se duce pe la Români după mili și ajutoare, mai ales că turcii aveau de primit de la el 500 de florini de aur, drept peșcheș la a doua lui venire în scaunul ecumenic²⁷.

Dar nu strică să ne întoarcem puțin mai în urmă ca să cercetăm ce se mai poate descoperi despre legăturile mai vechi, dintre Ioachim și Radu cel Mare. Am mai amintit că ierarhul mai păstorise la Constantinopol, întâia dată începând de prin toamna anului

²² Cronologia după I. Ionescu, *Viața și pătimirea Părintelui nostru Nifon, patriarhul*, în vol. *Sfinți români și apărători ai legii strămoșești*, București, 1987, p. 340.

²³ V. Grumel, *op. cit.*, *loc. cit.*

²⁴ Vezi acum C.G. Pitsakis, *Un cas de "trisepiscopat" lors de la proclamation du Patriarcat russe (1589)*, în "Moschovia", I, Moscova, 2001, p. 365-376.

²⁵ C.G. Pitsakis, *op. cit.*, p. 370. Teologii și istoricii români s-au ferit (spre deosebire de Xenopol) să precizeze statutul canonic al Sf. Nifon în Țara Românească. A se vedea bunăoară N.I. Șerbănescu, *Mitropoliții Ungrovlahiei*, în "BOR", LXXVII (1959), nr. 7-10, p. 744 (după care "treburile eparhiei Ungrovlahiei se rostuiau" de Nifon), sau Al. Elian, *Legăturile mitropoliei Ungrovlahiei cu Patriarhia de Constantinopol... de la întemeiere până la 1800*, *ibid.*, p. 911 (Nifon "a ținut și locul de mitropolit până la venirea lui Maxim"). Răposatul nostru dascăl, *loc. cit.*, credea că, la venirea în țară a patriarhului Ioachim, Maxim Brancovici era mitropolit. După părerea noastră, Nifon era atunci locțiitor de mitropolit, ca *exarh* sau ca *proedru*; nu putem preciza mai mult din lipsa de izvoare. La sfârșitul veacului al XVI-lea Biserica Ungrovlahiei avea să fie din nou cârmuită de către un *exarh*, Nichifor Parasios și pe urmă Dionisie Ralis: N. Șerbănescu, *op. cit.*, p. 729. Acum și Păr. V.V. Muntean, *Les relations roumano-byzantines au moyen-âge. Nouvelles précisions*, în *Études byzantines et post-byzantines*, vol. citat, p. 178, recunoaște că Nifon nu a fost mitropolit al Ungrovlahiei, ci l-a înlocuit pe mitropolit, el cârmuind eparhia la cererea voievodului. Problema o vom relua într-o nouă lucrare despre Sf. Nifon.

²⁶ Ne mirăm cum nimeni până acum nu pare să se fi gândit că pentru a-l aduce în țară pe Nifon în scopul de a se așeza din nou mitropolia țării pe temeiul pravilei și al așezămintelor Sf. Apostoli, Radu cel Mare nu putea să ocolească pe Patriarhul Constantinopolului în scaun și nici sfântul sinod din jurul acestuia. Altfel Nifon, cunoscător al canoanelor, nu s-ar fi plecat dorinței voievodului român. Încuviințarea sultanului desigur era hotărâtoare. dar nu putea lipsi nici învoirea Patriarhului.

²⁷ Vezi *Historia Politica*, *loc. cit.*

1498 și plecând întâi la drum către mănoasa Georgie, Țara Ivirilor, unde regii²⁸ și credincioșii îl încărcară cu multe și bogate și scumpe daruri²⁹. Când ajunse patriarh a doua oară, el s-a gândit să meargă tot în același scop și în Moldova și în Muntenia. Neprimirea lui de către Bogdan cel Chior avea să-l coste viața. Însă, în decursul păstoririi sale dintâi, nu ne îndoim că Ioachim îl mai cunoscuse pe Radu cel Mare. Preacredinciosul domn se ducea an de an la Poarta sultanului cu haraciul țării³⁰ și este de neînchipuit să nu fi mers la închinat la Patriarhie. Ne întrebăm dacă din cele vorbite astfel de Ioachim și Radu într-una din acele călătorii, voievodul nostru nu a aflat despre frumusețea și bogăția bisericilor și mănăstirilor îndepărtatei Georgii, ce le colindase arhipăstorul Ortodoxiei. Și astfel parcă pricepem mai limpede cum de i-a venit gând lui Radu cel Mare să înalțe lângă orașul său de scaun o mănăstire înzestrată cu o biserică ce prin podoabele ei de piatră cioplită avea să se înrudească cu sfintele și preafrumoasele lăcașuri ale Ivirilor din Caucaz³¹.

Privind așa lucrurile, înmormântarea la Dealu a lui Kyr Ioachim ni se înfățișează ca o mulțumire, o răsplătire adusă de Radu cel Mare aceluia de la care preluase imboldul de a se lua la întrecere cu domnitorii unui ținut vestit de veacuri, de când se vorbea de “lâna de aur” din Holchida Argonautilor.

Dacă bănuiala noastră și-o vor însuși istoricii noștri de artă, atunci, în viitor nu se va mai pune întrebarea dacă meșteri armeni sau georgieni au lucrat la Dealu. Ivirii fiind ortodocși (spre deosebire de vecinii lor armeni) este încă mai firesc să credem că Radu cel Mare a adus pietrari din Georgia sau măcar dintre lucrătorii georgieni trăitori la Constantinopol, dându-se astfel mai multă strălucire lăcașului ce și-l făcuse ca să-i fie locul său de veci. Biserica de la Dealu s-a durat, după însăși pisania ei, începând din anul 1500 și s-a sfârșit în 4 decembrie 1501. Însă, în acei ani tocmai Ioachim era patriarh la Țarigrad, cam din toamna 1498, fiind îndepărtat din scaun abia în primăvara anului 1502³². Nu trebuie uitat că *Historia Patriarchica* spune despre Ioachim, atunci când a

²⁸ Cucerirea Constantinopolului (1453) și pe urmă a Trapezundei (1461) de către otomani avu între alte urmări și împărțirea Georgiei în patru regate: W. Seibt și Tamaz Sanikidze, *Schatzkammer Georgien*, Künstlerhaus Wien, 1981, p. 74.

²⁹ Despre călătoria în Georgia a lui Ioachim a se vedea *Hist.pol. et patriarchica...*, citată, p. 135-136. Și la N. Iorga, *Byzance après Byzance*, București, 1971, p. 89, care însă vorbește nu de regii, ci de regele Georgiei.

³⁰ C.C. Giurescu și Dinu C. Giurescu, *Istoria românilor*, 2, București, 1976, p. 202.

³¹ A se vedea G. Balș, *Influences arméniennes et géorgiennes sur l'architecture roumaine*, Vălenii de Munte, 1931, p. 202; R. Theodorescu, *Roumains et Balkaniques dans la civilisation sud-est européenne*, București, 1999, p. 269-273, mai ales (capitolul 12: *Tolérance et art sacré dans les Balkans: le cas valaque autour de 1500*, p. 267-275, care, la p. 270, n. 4 trimite și la V. Drăguț, *L'architecture dans les Pays roumains au XVIe siècle dans la perspective des relations avec le monde ottoman*, în “Revue Roumaine d'Histoire de l'Art”, XXIII, 1986, p. 3-20). În ale noastre *Înșirări istorice*, I, Aalborg, 2000, p. 134, vorbim – privitor la obiecte bisericesti din Moldova și de la Muntele Athos – de “un fel de simbioză culturală ”creștino-musulmană”, pe când pentru arhitectură Răzvan Theodorescu folosește expresia “tolérance visuelle”. Cred că aceste două formulări se întregesc una pe alta.

³² V. Grumel, *op. cit.*, *loc. cit.*

fost ales întâia oară, că era “bărbat mult de treabă, plin de virtute și smerit, însușiri pentru care era iubit de toți, clerici și mireni”³³.

Această judecată despre Ioachim se întărește de chiar epigrama alcătuită de Trivolis. Aceasta nu este goală măgulire adusă amintirii fostului patriarh, ci însuși adevărul istoric. La Denissoff se poate citi că Ioachim avea faimă de sfânt în veacul al XVI-lea; din păcate el a uitat să dea cuvenita trimitere³⁴. Sau poate așa a socotit chiar el după cele două cronici ale Patriarhiei și după amintita epigramă.

Nu este nevoie să stăruim asupra faptului că epigrama lui Maxim-Mihail Trivolis nu a fost niciodată săpată pe vreo lespede de mormânt. Este și rămâne a fi privită doar ca un exercițiu literar, așa cum obișnuiau să facă cărturarii bizantini în trecut și nu puțini greci de sub Turcocrăție³⁵; de altfel cele *trei* epigrame alcătuite tot de Trivolis pentru racla moaștelor Sf. Nifon dovedesc disprețul omului de carte față de seaca inscripție de pe panglica de argint care înconjoară cufărul scump din argint aurit cu smalțuri și pietre. Parcă lui îi părea rău că nu i se ceruse sfat atunci când Neagoe pusese pe argintarii brașoveni să meșterească racla ce și astăzi păstrează și cinstește rămășițele pământești ale părintelui suflătesc al voievodului³⁶.

La capătul acestei scurte cercetări ce avem de gând să o mai dezvoltăm într-o altă lucrare, ne despărțim de Radu cel Mare și Ioachim, de Nifon și Maxim Grecul (Trivolis) cu simțământul că le-am închinat lor, ca și istoriografiei românești, prinusul nostru de dragoste pentru a-i înțelege și a-i cunoaște mai adevărat, cam așa cum au fost ei aveau.

³³ *Hist. Patr.*, p. 135.

³⁴ E. Denissoff, *op. cit.*

³⁵ I. Ševčenko, *op. cit.*, p. 65, 67-69. Pentru astfel de epigrame numai cu iz literar și nesăpate vreodată pe morminte, Al. Elian, *Epigrame funerare grecești în epoca fanariotă*, în “SMIM”, I (1956), p. 333-341. Despre lespede de mormânt a fostului patriarh ecumenic Dionisie al IV-lea Muselim (răposat la Târgoviște în 1696) și despre cele două pisanii greco-române ce le poartă, a se vedea P. Ș. Năsturel în “Valachica”, Târgoviște, 1969, p. 173-178 (și cu o planșă). Inscripția grecească în versuri găsită de N. Iorga este în fapt și aceasta îndeletnicirea unui cărturar (se crede că Sevastos Kimentul) întocmai cu cele cercetate de prof. Al. Elian.

³⁶ Asupra epigramelor lui Trivolis pentru racla Sf. Nifon, P.Ș. Năsturel, *Le Mont Athos et les Roumains*, Roma, 1986, p. 146-147 (observații care i-au scăpat lui I. Ševčenko). Despre racla lui Nifon de la mănăstirea Dionisiu (Athos): P.Ș. Năsturel, *Dix contributions roumano-athonitees (XIV- XVI)*, în “Buletinul Bibliotecii Române”, XII (XVI), S.N.Freiburg i Br., 1985, p. 20-27, ca și frumoasa cercetare a Terezei Sinigalia, *Une hypothèse iconographique*, în *Revue Roum. Hist. Art.*, XXXV, București, 1998, p. 33-34. Despre cele trei epigrame ale lui Trivolis vom vorbi cu alt prilej.

RADU LE GRAND DE VALACHIE ET LE PATRIARCHE JOACHIM Ier DE CONSTANTINOPE

Résumé

Partant de l'édition, revue par Ihor Ševčenko, d'une épigramme découverte jadis par E. Denissoff et composée par Michel-Maxime Trivolis (Maxime le Grec), l'auteur se propose de montrer que:

1. Le patriarche décéda la veille ou l'avant-veille du 8 mai 1504 à Târgoviște, la capitale d'alors de la Valachie (et non à Silistra, en Bulgarie ottomane, comme le pense Ševčenko);

2. Les honneurs funèbres que le prince Radu rendit au défunt indiquent non seulement sa présence à la cérémonie mais encore sa décision de donner la sépulture à Joachim au monastère de Dealu (tout proche de la capitale) que Radu venait de faire restaurer et consacrer le 4 décembre 1501 afin de lui servir de dernière demeure à lui-même;

3. A cette date le siège métropolitain de Hongrovalachie était vacant. L'administrait l'ancien patriarche oecuménique Niphon II en qualité de *proèdre* ou d'*exarque* du Patriarcat de Constantinople. Et c'est lui qui aura concélébré les funérailles de Joachim;

4. Joachim qui visita la Géorgie au début de son premier pontificat, aura probablement suggéré au prince Radu (lequel se rendait régulièrement à Constantinople) de s'adresser à des tailleurs de pierre géorgiens pour la décoration sculptée des façades de l'église de Dealu (les chercheurs roumains disputent de l'attribution de ces parures à des artistes géorgiens, donc orthodoxes, ou arméniens, hétérodoxes).

Un prochain travail reprendra l'étude de la châsse de saint Niphon II au Mont Athos et celle des trois épigrammes que Trivolis lui a consacrées à titre purement littéraire (tout comme celle concernant Joachim).

POVESTEA CĂLUGĂRIȚEI CARE ȘI-A SCOS OCHII

(VERSIUNEA DIN CODICELE DRĂGANU)

ALEXANDRU MAREȘ

1. Cu aproape opt decenii în urmă, N. Drăganu a semnalat prezența, printre alte texte dintr-un manuscris de la jumătatea secolului al XVII-lea, a unei povestiri referitoare la o călugăriță care, pentru a-și păstra castitatea, a preferat să-și scoată ochii¹. Manuscrisul respectiv, cunoscut în prezent sub denumirea *Codicele Drăganu*, se păstrează în biblioteca Institutului de Lingvistică „Sextil Pușcariu” din Cluj (ms. nr. 6). Recitirea recentă a povestirii ne-a prilejuit câteva observații de critică textuală, pe care le vom înfățișa în continuare.

2. Presupunând că această scurtă narațiune ar fi fost desprinsă din „«Otecinic» sau «Pateric» ori din «Mântuirea păcătoșilor»”², N. Drăganu era foarte aproape de identificarea adevăratei surse. După cum a arătat N. Cartoian, în *Minunile Maicii Domnului* (partea a III-a a *Mântuirii păcătoșilor*) apare o istorioară despre o călugăriță care, urmărită fiind de Ricard, regele Angliei, și-a scos ochii, recăpătându-i în final datorită intervenției Fecioarei Maria (minunea a XII-a). Tema povestirii, de notorietate în literatura medievală occidentală, a fost preluată de călugărul cretan Agapie Landos din culegerea italiană intitulată *Libro dei cinquanta miracoli*. Dar, remarca N. Cartoian, o povestire cu un subiect asemănător se regăsește și în capitolul XXXI din *Fiore di virtù*³; în realitate numărul capitolului este XXXIII. În colecția de florilegii amintită, sursa povestirii este, după cum se precizează în scrierea italiană, *Vita di sa[n]cti padri*⁴.

Textul din *Codicele Drăganu* este cuprins pe filele 89^r-90^v, fiind lipsit de început și sfârșit. La o simplă lectură, ne-am putut convinge că el păstrează cea mai mare parte a cuprinsului capitolului XXXIII (*Despre castitate*) din *Floarea darurilor*. Versiunea conținută aparține primei traduceri românești a scrierii, cunoscută din câteva manuscrise, dintre care cel mai valoros, ms. rom. 4620 al Bibliotecii Academiei Române, a beneficiat în ultimii ani de două editări datorate lui P. Olteanu (1992) și Alexandrei Moraru (1997). Pentru a stabili porțiunile lipsă din textul *Codicelei Drăganu*, precum și unele diferențe în raport cu textul manuscrisului academic, oferim în paralel cele două versiuni.

---

¹ Manuscrisul liceului grăniceresc „G. Coșbuc” din Năsăud și săsismele celor mai vechi manuscrise românești, în „Dacoromania”, III, 1922-1923, p. 473.

² *Ibidem*.

³ *Cărțile populare în literatura românească. Vol. II. Epoca influenței grecești*, București, 1938, p. 118-119.

⁴ Pandele Olteanu, *Floarea darurilor sau Fiore di virtù*. Studiu, ediție critică pe versiuni, după manuscrise, traducere și glosar în context comparat, Timișoara, 1992, p. 110.

“Studii și Materiale de Istorie Medie”, vol. XX, 2002, p. 33-44

Ms. rom. 4620

Pântru darul curăției trupului ce e famăn scrie la Otecinic că era o călugăriță la o mănăstire unde era multe călugărițe, în cetate unde era împăratul. Și într-o zi, trecându împăratul pre lângă mănăstire, elu o văzu și o iubi foarte, că era foarte frumoasă. Și cerșu de multe ori să-i facă voia, iară călugărița nice într-un chip nu vru. Și într-o zi mearse însuși împăratul cu multă mânie la mănăstire și scoase pre ea cu de⁶ sila afară, ca să o ducă la polatele lui. Și atunce văzu călugărița că nu o mai lasă, să-i fie milă *d-insa*, ca să nu-i spurce curăția, căce era plecată lu Dumnezeu < . . . . .
 . . . . . > El nu mai vru să o lase. Atunce zise ea împăratului: „Că ce făcuși mine mai asupra decât cu alalte călugărițe ale mănăstirii? Că sânt *alalte* mai frumoase de mine!” Și împăratul răspunse și zise: „Placu-m ochii-ți, căce sânt atâta frumoși!” Și aciiși grăi călugărița: „De ești atâta iubit cu ochii-*mi*, lăsa-voiu de te veri sătura cătu-ți place. Numai *ce* mă lasă *puțină* vreme să merg la *chilie-mi*, ca să-mi iau nește hăini, ceale ce am, și *acmu* voiu veni”. Și împăratul într-acel ceas zise de o lăsară. Și se duse la *chilie-și*

Codicele Drăganu

[. . . . .
 . . . . .
 . . . . .] călugărițe în ceta[tea] unde era împăratul. Și într-o dzi trecând împăratul pre lângă mănăstire, elu o vădzu și o iubi foarte, că era foarte frumoasă. Și o cerșu de multe ori să-i facă voia, iară călugărița⁵ nece într-u<n> chip nu vru. Și într-o dzi mearse [i]nsuși împărtul [cu] multă mânie la mănăstire și o scoase pre *insa* cu de sila afară, ca să o ducă la polatele lui. Și atunce vădzu călugărița că nu mai lasă, să-i fie milă *de dinsul*, ca să nu spurce curăție⁷, căce era plecată lui Dumnedzău. Și rugă mult pre împăratul să o lase să *lucradze* lui Dumnedzău. El nu mai vru să o lase. Atunce dzise ea împăratului: „Că ce făcuși *cu* mine mai asupra decât cu alalte călugărițe ale mănăstirii? Că sânt *altele* mai frumoasă de mene!” Și împăratul răspunse și dzise: „Placu-mi ochii-ți *tăi*, căce sânt atâta *de* frumoși⁸!” Și aciiși grăi călugărița: „De ești atâta iubit cu ochii *miei*, lăsa-voi de te veri sătura cătu-ți place. Numai mă lasă *puține* vreme să merg la *chelia me*, ca să-mi iau nește hăini, ceale ce am, și *acmuș* voi veni”. Și împăratul într-acel ceas dzise de o lăsară. Și se duse la *chelia sa*

⁵ Scris: *кжалдгорница*.

⁶ Omis în ediția *Florii darurilor*, București, 1997, îngrijită de Alexandra Moraru, p. 177.

⁷ Scris: *кдреціе*.

⁸ Scris: *фрѣмоашн*.

și-ș scoase amândoi ochii și-i trimise împăratului și-i porânci așa: „De ai atâta dragoste pre ochii *mii*, ia-i și fă cu-nușii ce-ți tribuiaște!” Și așa se întoarse împăratul la *polate* c-urgie și cu mânie multă. Și călugărița-ș *păziia* cur<ă>ie și mai bine vru să-ș pia<r>ză ochii decât să fie despărțită de Hristos.

(f. 614^r – 615^v)

și-ș scoase amândoi ochii și-i trâmisi împăratului și-i porânci așa: „De ai atâta dragoste pre ochii *miei*, ia-i și fă cu-nușii ce-ți trebuiaște!” Și așa se⁹ întoarse împăratul la *polatele sale* cu urgie și cu mânie multă¹⁰. Și călugărița-ș *păzi* curăția și mai mai bine vru să pia[. . . . .]

(f. 89^r-90^v)

Porțiunile de text care lipsesc din *Codicele Drăganu* sunt de dimensiuni reduse. Nu avem o evidență a repartizării filelor în cadrul caietelor, ceea ce face extrem de dificilă operația de stabilire a filelor pierdute. Presupunem totuși că din cuprinsul *Florii darurilor* nu a fost transcrisă în acest manuscris decât povestirea amintită aparținând capitolului XXXIII. În schițarea acestei posibilități, am pornit de la premiza absenței unei singure file între actualele file 88 și 89. Pe ultimele trei rânduri ale filei care precedă fila 89 se păstrează titlul *Aceasta sântu 10 cuvente ce dede Domnedzeu lui Moisei proroc*. Dacă avem în vedere faptul că o pagină de manuscris are 18 rânduri cu cca 15 semne pe rând, atunci scrierea celor zece porunci ale *Decalogului* necesita aproximativ 29 de rânduri din cele 36 pe care le conținea fila pierdută. Spațiul rămas liber (7 rânduri) era suficient pentru a asigura scrierea părții care lipsește în prezent din fruntea textului. Probabil că drept titlu au figurat primele cuvinte cu care debuta povestirea (*Pentru darul curăției trupului ce e famăn*) sau eventual titlul capitolului respectiv *Darî evnu(ș)stvu* „Darul curăției (castității)”.

Făț de versiunea putneană din ms. rom. 4620, versiunea din *Codicele Drăganu* prezintă unele mici deosebiri: *o scoase* î.l.d. *scoase*, *însa* î.l.d. *ea*, *că nu mai lasă* î.l.d. *că nu o mai lasă*, *altele* î.l.d. *alalte*, *ochii-ți tăi* î.l.d. *ochii-ți*, *atâta de frumoși* î.l.d. *atâta frumoși*, *ochii miei* î.l.d. *ochii-mi*, *numai* î.l.d. *numai ce*, *puține* î.l.d. *puțină*, *chelia me* î.l.d. *chilie-mi*, *acmuș* î.l.d. *acmu*, *chelia sa* î.l.d. *chilie-și*, *așe* î.l.d. *așa*, *miei* î.l.d. *mii*, *polatele sale* î.l.d. *polate*, *păzi* î.l.d. *păziia*, *să pia[rđză]* î.l.d. *să-ș pia<r>ză*. Pron. pers. *dinsul (să-i fie milă de dinsul)* este o coruptelă, forma cerută de context fiind *dânsa*, prezentă în versiunea putneană (*d-insa*). Dar cea mai importantă deosebire între cele două versiuni o reprezintă prezența în *Codicele Drăganu* a unei fraze care nu se regăsește în textul din ms. rom. 4620: *Și rugă mult pre împăratul să o lase să lucreadze lui Dumnedzău* (f. 89^v/8-11); cf. în textul slavon din versiunea putneană: *i umoli ego ostavite ę vŭ monastyri rabotati B[og]u*¹¹ „și-l rugă să o lase în mănăstire să lucreze lui Dumnezeu”. Lacuna s-a datorat unui *bourdon*: fraza care preceda contextul omis se

⁹ Scris: **CA**.

¹⁰ Scris: **МДЛѢ**.

¹¹ P. Olteanu, *op. cit.*, p. 256.

încheia prin cuvântul *Dumnedzău*; vezi mai sus, p.32. P. Olteanu a semnalat, de altfel, că omisiunea nu se regăsește în versiunea aparținând aceleiași traduceri din ms. rom. 6056, f. 122¹² (este vorba de actualul ms. rom. 5204, iar numărul filei este 22^y). O altă lacună în raport cu textul din *Codicele Drăganu* prezintă versiunea putneană în contextul *Că ce făcuși mine*. . . , unde nu s-a notat prep. *cu* (*Că ce făcuși cu mine*), existentă de asemenea în ms. rom. 5024, f. 22^y.

3. Invocând filigranul hârtiei („scut cu o cruce deasupra, în partea superioară a scutului literele IHS, iar în cea dedesubt un corn de vânătoare”), pe care îl regăsea în colecția lui Kemény într-un document din 1642¹³, N. Drăganu a susținut posibilitatea copierii manuscrisului „între anii 1640-1650”¹⁴.

De stabilirea vechimii codicelui s-a arătat preocupat și At. Popa. Într-o primă tentativă de datare, el atrăgea atenția asupra notării pe fila 30^y a anului 7108, adică 1600 e.n., care ar indica data copierii manuscrisului¹⁵. În realitate, pe această filă copistul nu a scris anul când efectua transcrierea, ci forma de imperativ *зри* „privește” a verbului slavon *зрѣти*; ea a fost notată, marginal, în dreptul pasajului *Pentr-aceaea, ibiții miei creștini, câți vă botedzați*. . . (f. 30^y/13-16). Dându-și ulterior seama de adevărata semnificație a cuvântului slavon *зри*¹⁶, At. Popa a reluat problema datării *Codicelui Drăganu*. De această dată, demersul său s-a întemeiat pe existența pe fila 107^r a mențiunii „văleat 7142, cu semnele cifrice deasupra slovelor, adică anul 1634”. Așadar, conchide autorul „însemnarea fiind de altă mână, rezultă că manuscrisul este cu siguranță anterior acestei date”¹⁷. În legătură cu noua ipoteză, avem de făcut două observații. Cea dintâi se referă la anul conținut în însemnare. Acesta nu este în nici un caz *зрмк* (=7142, adică 1634 e.n.), cum citește At. Popa (vezi fig. 1). Primele două slove-cifre sunt *з*(=7000) și *р*(=100). A treia este însă susceptibilă de mai multe interpretări: *м*(=40), în varianta cursivă, *ни* (=18) sau poate chiar *ни*(=58), sub forma unor ligaturi. Nu apare în componența numărului indicat de At. Popa slova-cifră *к*(=2); pe aceasta autorul a segmentat-o în mod greșit din cuvântul următor (prepoziția slavonă *къ*). Ținând seama de aceste considerente, anul consemnat în însemnare ar putea fi citit 7140 (=1631 au 1632), 7118 (=1609 sau 1610) și 1658 (=1649 sau 1650). Dintre aceste lecțiuni numai ultima poate fi confirmată filigranologic (vezi mai jos, p. 35). Nu înseamnă însă că suntem convinși de justetea unei asemenea interpretări. Totodată, referitor la primele două lecțiuni (7118 și 7140), ținem să precizăm că sunt cunoscute destule exemple când cititorii ocazionali ai unor texte manuscrise sau tipărite au înregistrat pe paginile acestora evenimente mai vechi, petrecute înainte ca textele respective să fi fost copiate sau

¹² *Ibidem*.

¹³ *Catehisme luterane*, în „Dacoromania”, II, 1922, nota 2 de pe p. 589-590.

¹⁴ *Manuscrul liceului grăniceresc „G. Coșbuc” din Năsăud și săsismele celor mai vechi manuscrise românești*, p. 472.

¹⁵ *Codicele Drăganu (precizări privind vechimea lui)*, în „Steaua”, XIV (156), ianuarie 1963, p. 128.

¹⁶ Ceea ce reiese din traducerea *vezi* pe care același cercetător a notat-o mai târziu în dreptul cuvântului *зри*.

¹⁷ *Există o cazanie moldovenească în secolul al XVI-lea? În legătură cu izvoarele Cazaniei lui Varlaam*, în „Cercetări lingvistice”, X, 1965, nr. 1, p. 76-77.

tipărite. A doua observație vizează însăși valoarea acestei însemnări pentru stabilirea fie și aproximativă a vechimii manuscrisului. Mesajul adnotatorului rămâne necunoscut, deoarece nu putem avansa o lecțiune sigură pentru cuvântul, de pe primul rând, aflat în porțiunea lacunară a paginii (Д[НИ] ?), ca de altfel și pentru singurul cuvânt de pe rândul al treilea. Ce a întreprins acel principe al Transilvaniei (КРА(Л) АРДЕ(Л)СКЪ), care va fi fost el, la una dintre cele șase date pe care ni le oferă lecțiunile semnalate, adnotatorul nu ne spune. Este firesc să ne întrebăm dacă acele câteva cuvinte de pe fila 107^r nu reprezintă în realitate încercarea vreunui cititor de a nota una dintre formele consacrate cu care debutează o însemnare propriu-zisă: ВЪ ЛѢ(М) ЗР (?) ВЪ Д[НИ] КРА(Л) АРДЕ(Л)СКЪ „în anul 7100 (?) în zilele principelui Ardealului”. O asemenea interpretare, pe care o credem mai aproape de adevăr, ar lămuri două aspecte: întâi, dezinteresul adnotatorului pentru notarea inteligibilă a anului, iar în al doilea rând, absența numelui principelui transilvan.

Singura modalitate pentru a obține o datare satisfăcătoare a manuscrisului o reprezintă recurgerea la filigrane. Codicele este scris în întregime pe hârtie aparținând unei fabrici din Lengfelden (Austria)¹⁸. Tipul de filigran, căruia i se subsumează cele două variante înregistrate pe hârtia manuscrisului (vezi fig. 2 și 3), reprezintă un scut terminat în partea superioară printr-o cruce trreflată; în interiorul scutului se află monograma IHS (=Isus Hristos). Prima variantă (fig. 2) apare sub formă identică pe hârtia unui document din anul 1642 (fig. 4)¹⁹; a doua variantă (fig. 3) se regăsește, în forme identice, pe hârtia a două documente emise tot în anul 1642²⁰ (fig. 5). Ambele variante fiind atestate în același an, data scrierii manuscrisului se înscrie în perioada stabilită prin adăugarea și scăderea succesivă a 10 ani la (din) anul indicat de atestările documentare²¹: 1642 ±10= 1632-1652. Intervalul astfel obținut poate fi restrâns, dacă vom ține seama de faptul că pe filele 27^r-34^r, 36^r-48^r și 48^r-62^v sunt cuprinse trei omilii (la Bobotează, la Buna-Vestire și la „Îngroparea dumnezăiescului trup”), care reproduc, cu unele omisiuni și mici preschimbări, textul *Cazaniei* lui Varlaam din 1643²². În consecință, copierea manuscrisului s-a efectuat cu mare probabilitate în intervalul 1643-1652.

4. Fragmentul indicat din *Floarea darurilor* conține o serie de particularități lingvistice de tip nordic: trecerea lui *ă* proton la *a* (*împaratul*, 90^v/13), închiderea lui *e* aton final la *i* (*trămisi*, 90^v/5-6), reducerea diftongului *fa* la *e* (*e*) (*așe*, 90^v/7; *me*, 90^r/15;

¹⁸ Georg Eineder, *The Ancient Paper-Mills of the-Former Austro-Hungarian Empire and Their Watermarks*, Hilversum, 1960, nr. 293; cf. pentru alte tipuri, nr. 294-296.

¹⁹ Arhivele Statului Cluj, Fondul *Primăria orașului Bistrița*: 1642/76.

²⁰ *Ibidem*, 1642/89, 265. Ținem să precizăm că, în variante diferite de ale noastre, tipul de filigran respectiv apare încă din anul 1636; vezi fondul indicat: 1636/10, 1637/39, 53, 78, 84, 172; cf. și 1637/2, 82.

²¹ Pentru acest aspect metodologic, vezi articolul nostru *Câteva observații în legătură cu probabilitatea de datare prin filigrane*, în „Limba română”, XXII, 1973, nr. 4, p. 307.

²² Cf. At. Popa, *Există o cazanie moldovenească în secolul al XVI-lea? În legătură cu izvoarele Cazaniei lui Varlaam*, p. 76-84.

puține, 90^f/13-14²³), rostirea dură lui *s* și *dz* (*Dumnedzău*, 89^v/8,11; pl. *fumoasă*, 90^f/1-2), africata *dz* (*dzi*, 89^f/3, 13; *dzise*, 89^v/13, 90^f/2; *vădzu*, 89^f/6), adverbul *acmuș* „acum” (90^f/17)²⁴. Cu o singură excepție (*acmuș*), restul fenomenelor semnalate pot fi întâlnite și în alte texte din componența *Codicelui Drăganu*: *ă* proton > *a* (*cauta*, 6^v/17, 7^f/1, 21^f/3), *e* aton final > *i* (*cinsti*, s.f., 28^f/4-5; *muieri*, sg., 47^f/3; *a naști*, 22^v/18-23^f/1; *obrazi*, 26^v/7), *fa* final > *e* (*e*) (*așe*, 2^f/14, 12^v/8, 76^v/12; *făce*, 13^f/8; *me*, 66^f/1; *năște*, 28^f/7; *șede*, 66^v/1), *s*, *dz*, la care adăugăm și pe *ț*, roștiți duri (*aduceți-vă*, 88^f/5-6; *agiunsăre*, 24^f/13; *bunătăți*, 2^f/7; *Dumnedzău*, 2^f/2, 51^f/10; *dzua*, 13^f/10, *pusără*, 93^f/7), africata *dz* notată pretutindeni (*dzisă*, 92^f/8, *nu se vădzu*, 24^f/17).

De altfel, parcurgerea manuscrisului evidențiază predominarea netă a particularităților de tip nordic. Le vom consemna numai pe cele care apar în mod frecvent: *ă* > *e* (*nedejde*, 81^f/1, 16, 87^f/7; *nedeajde*, 31^v/14, 56^f/6; cf. *nădăjduindu*, 38^f/17-18), *-î*- nediftongat (*cânești*, 96^v/1; *mâne*, 87^f/14; *pâne*, 55^f/14; *poimâne*, 87^f/17), *î* > *u* (*curund(u)*, 10^f/8, 67^f/17, 67^v/8, 68^v/1-2), *ε* > *i* (*ibeăște*, 27^f/12, 105^f/2; *ibire*, 31^v/11; *ibiții*, 30^v/13-14; cf. *iubit*, 82^v/18, 90^f/9), *n* > *m* (*frâmți*, 105^f/6; *înfrântă*, 47^f/15; *sămteți*, 15^f/9, 16-17; *sântu*, 11^f/13-14, 12^f/1, 49^v/4-5), palatalizarea labiodentalei *f* (*hi*, 48^v/10, 13; *să him*, 4^v/18; *vor hi*, 38^f/16; *hiindu*, 17^v/14; cf. *să fie*, 89^v/4-5, *va fi*, 66^f/5, *fii*, 104^v/15), *ș* și *j* moi (*grije*, 67^v/18, *șerpe*, 68^f/2; *șerpele*, 70^f/13-14), africată *ğ* (*să agiunăm*, 4^f/11; *gios*, 6^v/2; *au giunheat*, 75^v/14-15), forma de pl. a substantivului *mână* (*mănu(le)*, 25^v/9, 53^v/14, 59^v/10), pronumele negativ *nime* (49^v/15, 66^f/3), numeralile ordinale în *-le* (*al doile*, 23^v/11, 25^v/11, 49^v/9; *al treile*, 23^v/13, 25^v/17), forma verbală de ind. prez. 3 sg. *ști* (77^v/10; *nu ști*, 86^v/6), adverbul *acmu* (5^f/11, 20^v/2, 53^f/16, 65^v/8-9), conjuncția *deca* (18^f/10-11, 41^f/10, 66^f/16).

Particularitățile semnalate se întâlnesc în totalitate în Moldova și Transilvania de nord. Trecerea diftongului *uă*, în poziție finală, la *uî* în *luouî* (14^f/13), *noauî* (49^f/11, 50^v/2), *nouî* (36^v/1) este un fenomen modovenesc²⁵. O apartenență dialectală similară poate fi atribuită în manuscrisul nostru închiderii lui *e* aton final la *i*²⁶, notată în câteva rânduri (vezi mai sus). Cuvinte precum *imă* (82^f/9-10, 12)²⁷, *steclă* (16^f/2)²⁸ și, eventual, *tatului* (30^v/16-17)²⁹ prefigurează, la rândul lor, existența unui strat de limbă

²³ Pentru atestarea fenomenului respectiv, acest ultim exemplu nu este pe deplin edificator, întrucât am putea avea a face cu notarea lui *ă* prin *ε*, la care copistul manuscrisului recurge adeseori; vezi mai jos, p. 37.

²⁴ Nu am înregistrat trăsăturile lingvistice aparținând graiurilor nordice identificabile și în versiunea din ms. rom. 4620, copiată la mănăstirea Putna, cum ar fi adv. (*mai*) *asupra* „mai mult” (89^f/15-16) și loc. adv. *cu de sila* „cu forță; fără voie” (89^f/17-18), deoarece acestea se regăseau foarte probabil și în originalul traducerii. Câteva elemente de limbă, la prima vedere de proveniență sudică, ca, de pildă, *î* în *porânci* (90^v/7), *f* nepalatalizat în *să fie* (89^v/4-5), *m* moale în *să merg* (90^f/14), *n* păstrat în *sânt* (89^v/18, 90^v/6), sunt notate în aceleași locuri și în versiunea putneană și, în consecință, nu trebuie atribuite unei copii sudice puse la contribuție de copistul *Codicelui Drăganu*.

²⁵ *Atlasul lingvistic român. Serie nouă*, vol. VI, București, 1969, h. 1641 și 1781.

²⁶ Ion Gheție, *Baza dialectală a românei literare*, București, 1975, p. 109.

²⁷ *Idem*, *Contribuții la localizarea psaltirilor românești din secolul al XVI-lea*, în *Cele mai vechi texte românești. Contribuții filologice și lingvistice*, București, 1982, p. 163.

²⁸ *Idem*, *Baza dialectală a românei literare*, p. 194.

²⁹ *Ibidem*, p. 158.

moldovenesc, oarecum previzibil pentru un manuscris în care sunt copiate și texte cu proveniență certă din Moldova: cele trei omilii amintite din *Cazania* lui Varlaam, la care trebuie adăugate și altele, cum ar fi, de pildă, fragmentul identificat din *Floarea darurilor și Stihira pentru toți sfinții* (106^f/8-106^v/18), intitulată greșit *Stra(h) stōmu Ioannu Novomu eže vū Sočavē*³⁰.

Pe de altă parte, suf. *-șig* în cuvintele *meștārșig* (23^f/17) și *vicleșig* (16^v/3) ne îndreaptă atenția spre Transilvania de nord³¹. Forme ca *ibeaste*, *ibire*, cu *eu* redus la *i*, atestate îndeosebi în Maramureș și Sălaj³², pledează deopotrivă în favoarea conturării unui strat de limbă nord-transilvănean. Existența acestuia este întru totul firească pentru un manuscris găsit în zona Lăpușului, unde, conform unei însemnări, se afla și în 1815³³. Presupunem, prin urmare, că scribul său provenea foarte probabil din Maramureș. În ceea ce privește stratul de limbă moldovenesc, acesta provine din izvoarele puse la contribuție de copist.

5. N. Drăganu a semnalat prezența în manuscris a unor particularități de limbă neromânești pe care le-a trecut pe seama unui copist sas din regiunea Bistriței³⁴. Acest punct de vedere a fost examinat de Al. Rosetti, care considera că „săsisemele” din *Codicele Drăganu* se regăsesc și în texte scrise de români³⁵. Făcând această constatare, autorul nu excludea definitiv ipoteza enunțată de lingvistul clujean, dar ținea să precizeze că ea „nu poate fi controlată cu mijloacele de care dispunem”³⁶.

După părerea noastră, particularitățile de limbă semnalate de N. Drăganu se datorează într-adevăr unui copist străin, numai că acesta nu a fost un sas, ci un ucrainean din părțile Maramureșului. În favoarea originii pe care o atribuim scribului pledează mai multe fapte: 1) dificultățile întâmpinate în rostirea sunetelor *ă* și *î*, primul notat prin *ε* (*astedzi*, 3^f/9; *ceteși*, 67^v/17; *fure* „fură”, 26^v/8; *începure*, 24^f/8; *mertorisitoriul*, 3^v/11-12), uneori prin *α* (*să ascultam*, 4^f/8; *bucura-te*, 2^v/2-3; *au desparșit*, 82^v/14; *să lăudam*, 3^f/14), al doilea prin *и* (*amăriș*, 81^f/2; *mulțimim*, 83^f/11; *răminem*, 81^v/7; *strinsă*, 24^v/17), se regăsesc și în texte românești copiate de scribi ucraineni, cum ar fi, bunăoară,

³⁰ Pentru care, vezi articolul nostru *Contribuții la identificarea unor texte românești din secolul al XVII-lea*, în „Limba română”, XXIX, 1980, nr. 1, p. 47-48, altele, cum ar fi, de pildă, fragmentul identificat din *Floarea darurilor și Stihira pentru toți sfinții* (106^f/8-106^v/18), intitulată greșit *Stra(h) stōmu Ioannu Novomu eže Sočavē*.

³¹ În zilele noastre suf. *-șig* a fost întâlnit în Crișana și Maramureș (M. Sala, *În legătură cu originea sufixului românesc -șug*, în *Omagiu lui Iorgu Iordan*, București, 1958, p. 763-764). Pentru atestările acestui sufix în textele vechi românești, vezi Ion Gheție, *Contribuții la localizarea psaltirilor românești din secolul al XVI-lea*, p. 158-159.

³² DA, s.v. *iubi*; *Atlasul lingvistic român. Serie nouă*, vol. V, București, 1966, h. 1261 și 1264.

³³ *Această carte iaste a lui Ciceu Ioan de la Rohia, 1815 fev<rua>rie 28* (p. 107^v). Satul Rohia aparține orașului Târgul Lăpuș (jud. Maramureș). Însemnarea a fost semnalată de N. Drăganu care nu i-a reproduș anul (*Manuscrisul liceului grăniceresc „G. Coșbuș” din Năsăud și săsisemele celor mai vechi manuscrise românești*, p. 474).

³⁴ *Manuscrisul liceului grăniceresc „G. Coșbuș” din Năsăud și săsisemele celor mai vechi manuscrise românești*, p. 475.

³⁵ În „Grai și suflet”, vol. II, 1932, fasc. 1, p. 167-179.

³⁶ *Ibidem*, p. 178.

Alexandru Dascălul³⁷; 2) diftongările de tipul *a>ai* (*maire*, 5^v/13, 13^f/5; *mairele*, 8^f/16; *saile*, 61^v/13) și *o>ta* (*oamenescu*, 39^f/5-6; *oamenesti*, 36^f/7-8; *frumoași*, 90^f/6-7; *toați*, 80^f/6) apar în traducerea aceluiași Alexandru Dascălul³⁸; 3) notarea lui *ă* prin *o*, ca urmare a faptului că în ucraineană *ъ* s-a vocalizat în *o* (*călugorița*, 89^f/11; *pomânt*, 70^v/8, 73^v/8)³⁹; 4) redarea lui *u* prin *ж*, particularitate caracteristică textelor ruso-ucrainene⁴⁰ (*принтрж* „printru”, 70^v/12; *цїж* „știu”, 17^f/7); 5) scrierea lui *ï* pentru notarea lui *ea* (*firea* „fiarea” 75^v/16), ca urmare a trecerii lui *ea* (<а) la *i* în ucraineană⁴¹; 6) înlocuirea lui *ѣ* prin *ѣ* (ελεѣѣрїѣ, 91^v/10, 92^v/5-6; cf. însă ελεѣѣрїѣ, 91^f/14; 92^v/2, 11-12, 93^v/4, 7, 9) datorită trecerii, în textele ruso-ucrainene, a lui *t*, notat prin *ѣ*, la *ѣ*⁴². Aceste deprinderi ortografice și de pronunțare, pe care le conțin exemplele reproduse, aparțin fără îndoială unui scrib ucrainean. Ar mai fi de consemnat câteva intervenții ale acestui copist care au dus la schimbarea înfățișării textului. Lui, de pildă, i se datorează modelarea formei unor cuvinte românești după aspectul etimoanelor slavone: *iaveaște* (69^f/12; cf. v. sl. *павити*), *liubiții* (61^v/16-17; cf. v. sl. *любители*), *pravă* „privea” (66^v/2; cf. v. sl. *правити*), *propoveadiuescu* (73^v/15-16; cf. sl. *проповѣдити*), *procovțe* (76^f/12-13; cf. sl. *проковци*), *sâmbotă* (2^f/14; cf. v. sl. *сѣбота*), *scazanie* (79^f/5-6; cf. sl. *сѣказанїѣ*). De asemenea, în câteva situații, puțin numeroase, înregistrăm substituția unor cuvinte românești prin corespondentele lor slavone din graiul copistului. În locul prepoziției *iară*, el scrie prepoziția slavă *а* „iară” în contextul *Priceștenie este firea și oțetul ce au adăpat pre*

³⁷ Vezi exemplele extrase din traducerea acestuia: *ă* notat prin *ε*: *încălțeminte* (ms. rom. 5026, 109^v/5), *să petrunză* (ms. rom. 5027, 112^a/9), *sângureiate* (ms. rom. 2452, 60^f/2), *treiesc* (ms. rom. 2604, 4^v/9); *ă* notat prin *а*: *să scoața* (ms. rom. 5026, 63^v/11), *să omoara* (ms. rom. 5026, 63^v/10); *î* notat prin *и*: *adincă* (ms. rom. 5027, 17^f/a1), *atita* (ms. rom. 2452, 56^v/18), *osinda* (ms. rom. 2604, 4^f/22), *văzind* (ms. rom. 2452, 57^v/3-4).

³⁸ Vezi *maină* „mană” (ms. rom. 5027, 242^f a/7) și, respectiv, *agiutătoarul* (ms. rom. 5027, 18^f a/2), *credincioașii* (ms. rom. 2604, 4^v/8), *giudecătoarii* (ms. rom. 5026, 108^f/19), *fecioarii* „feciorii” (ms. rom. 2452, 327^v/15), *păcatoașilor* (ms. rom. 2064, 4^f/15).

³⁹ În câteva rânduri, scribul îl substituie pe *ъ* prin *o*, conform pronunției sale (блѣдѣшолѣ(а), 75^v/1; *диношарж*, 41^v/4), pe care apoi îl modifică în *ъ*. Forma hibridă *ceto(k)* (93^v/18-94^f/1) a luat naștere din înlocuirea lui *ъ* prin *o*, potrivit aceleiași pronunții, corelată cu confundarea lui *ц* suprascris cu *к*; grafia impusă de context era *cețăți*, care va fi figurat în izvodul transcris de copist sub forma *четъ(ц)*.

⁴⁰ I. Bărbulescu, *Fonetica alfabetului cirilic, în textele române din veacul XVI și XVII în legătură cu monumentele paleo-, sârbo-, bulgaro-, ruso- și româno-slave*, București, 1904, p.204.

⁴¹ O. P. Bezpал'ko, M. K. Bojčuk, M. A. Žovtobrjuch, S. P. Samijlenko, I. J. Taranenko, *Istoryčna hramatyka ukrajins'koi movy*, Kyjiv, 1957, p. 112, 139-149. Notarea lui *ж* pentru *i* (блѣдѣшлѣ(а) „blidișălul” sau „blidușălul”, 75^v/1) poate ilustra același fenomen, dacă avem în vedere amestecul iusurilor, sau poate reprezenta tot o particularitate de limbă ucraineană: trecerea în unele graiuri, printre care și cele sud-vestice, în cuvinte izolate, a lui *ї* (notat prin *ж*) la *i*; vezi J. O. Dzendzelivs'kji, *Konspect lekcij z kursu ukrajins'koi dialektologiji* (č. I *Fonetyka*), Užhorod, 1965, p. 38.

⁴² O. P. Bezpал'ko, M. K. Bojčuk, M. A. Žovtobrjuch, S. P. Samijlenko, I. J. Taranenko, *op. cit.*, p. 167-168.

Domnedzău, a lingurița este palma ce au lovit pre Domnedzău (75^v/6-10). Scribului i se datorează și înlocuirea formei neaccentuate a pronumelui personal 2 pl. *vă* prin forma corespunzătoare din slavonă: *nu vi teamereț* (71^v/14; cf. *НЕ ВИ БОИТЕ*). Grăitoare pentru originea slavă este și substituirea articolului nehotărât masculin *un* prin forma corespunzătoare pentru genul feminin, operată în contextul *într-acest iezer este o șerpe* (68^f/1-2), explicabilă prin faptul că sl. *змиѣ*, corespondentul românescului *șerpe*, este de gen feminin.

6. Scrierea foarte frumoasă, oscilând între uncială și semiuncială, cu inițiale simple, dar elegante (fig. 6), dintre care unele ornate cu motive florale, trădează un copist format într-un scriptoriu mănăstiresc. În lipsa unor informații demne de încredere despre mănăstirile care ființau în Maramureș la jumătatea veacului al XVII-lea⁴³, ar fi hazardat să ne lansăm în speculații privind identificarea locașului monastic în care va fi fost copiat manuscrisul nostru.

Codicele Drăganu, insuficient cunoscut până în prezent, conține o serie de texte (*Legenda sfântului Gheorghe, Descoperirea celor 12 vineri, 12 vise a lui Șaic-Împărat*) care ar merita o atență cercetare din partea specialiștilor. Prin vechimea sa, el devine, în ordine cronologică, al doilea manuscris, după cel de la Ieud, copiat în Maramureș. Să mai menționăm faptul că ambele manuscrise au fost copiate de scribi ucraineni⁴⁴. Aportul elementelor străine, în speță rutene, la difuzarea unor texte românești nu poate fi tăgăduit pentru această regiune istorică în prima jumătate a secolului al XVII-lea.

LE RÉCIT DE LA NONNE QUI S'EST ARRACHÉ LES YEUX (LA VERSION DU CODEX DRĂGANU)

(Résumé)

Le récit de la nonne qui s'est arraché les yeux pour garder sa chasteté a connu au Moyen Âge une grande notoriété dans la littérature occidentale, d'où il est parvenu chez les Slaves et les Roumains. La version du récit conservé dans le *Code Drăganu* est une copie fragmentaire. N. Drăganu croyait pouvoir identifier le modèle de celui-ci dans le *Pateric* "Vies des Saints Pères" ou dans le *Salut des Pécheurs*. En réalité, ce texte appartient au XXXIIIe chapitre de la *Fleur des Grâces*, ouvrage traduit en roumain avant 1592. L'examen approfondi du manuscrit démontre qu'il a été copié entre 1643 et 1652 par un scribe ukrainien du Maramureș (Nord – Ouest de la Roumanie).

⁴³ În afara mănăstirii Peri, nu știm dacă în perioada indicată existau în această regiune și alte mănăstiri. Cea din Moiseiu a fost sfințită de Sava Brancovici în 1672 (Șt. Meteș, *Istoria bisericii și a vieții religioase a românilor din Transilvania și Ungaria*. Volumul I (*până la 1698*), Sibiu, 1935, p. 230). Alte două mănăstiri, din Budești și Giulești, ne sunt cunoscute numai din atestări târzii, din 1690 (Șt. Meteș, *op. cit.*, p. 236).

⁴⁴ Pentru naționalitatea copistului *Codicelui de le Ieud*, vezi *Manuscrisul de Ieud*. Text stabilit, studiu filologic, studiu de limbă și indice de Mirela Teodorescu și Ion Gheție, București, 1977, p. 52-56.

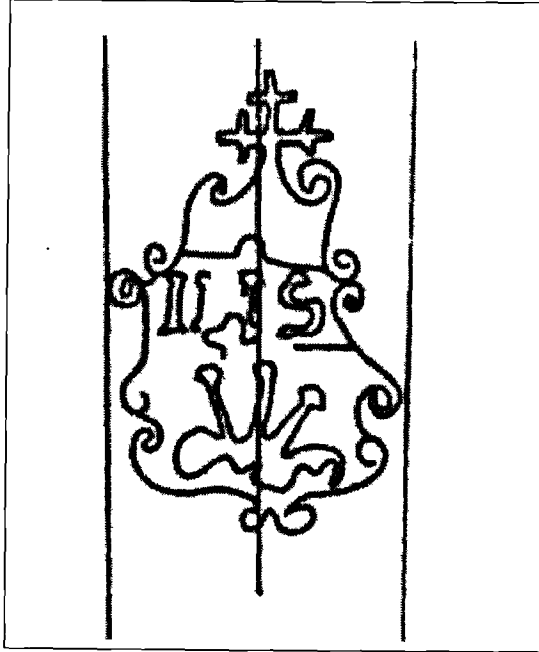

Fig. 5

тре ва ер та . шннпрстн
 стпта адн ланкоу
 нева прстн прстоу .
 кстрж пржцїауа
 вкїн а фїн лн нс зов
 шнн лн нс зов лн нс
 тра . аїсолоу ндї
 пржцїе пржпте
 ре , шнн прж лн нс
 ре , кнн прїн тїе , шнн
 кнн лн нс кнн . аїс
 лн шнн прж прї , шнн
 прж вкїн прж кнн
 шнн прж шнн лн .
 лн прї .
 прж прж прж прж
 прж прж прж прж

Fig. 6

DOCUMENTE REGĂSITE DINTR-O ARHIVĂ PIERDUTĂ

MARIA MAGDALENA SZÉKELY, ȘTEFAN S. GOROVEI

Referindu-se la arhiva și biblioteca Metohului Sfântului Mormânt de la Constantinopol, Virgil Cândea scria, în primul său volum de *Mărturii românești peste hotare*: “transferate de la Istanbul [la Atena – *n.ns.*], arhiva și biblioteca [...] au suferit, îndeosebi între cele două războaie mondiale, pierderi care fac unele localizări nesigure”¹. Se pare că, în 1955, depozitele Metohului au fost devastate de un incendiu². În arhiva acestui așezământ se păstrau cel puțin o mie de documente românești din veacurile XV-XIX, mai cu seamă acte de proprietate ale mănăstirilor închinete Sfântului Mormânt, între care: Barnovschi, Bârnova, Bistrița, Cașinul, Cetățuia, Galata, Probota, Sf. Ioan cel Nou din Iași (Nicoriță), Sf. Sava din Iași, Soveja, Tazlăul. Astăzi, Metohul Sfântului Mormânt, aflat la Atena, nu mai posedă o arhivă de documente românești, ceea ce a făcut ca aceasta să fie socotită definitiv pierdută, “complet devastată și arsă în anii de după al doilea război mondial”³.

De fapt, procesul de distrugere a arhivei începuse încă din veacul XIX, după secularizarea averilor mănăstirilor închinete. În anii '30 ai secolului trecut, trei români au vizitat această arhivă și fiecare dintre ei a descris-o.

Începutul l-a făcut părintele Paul Mihail, în 1931. În ziua de 9 septembrie a aceluiași an, nota în jurnalul său : “Am lucrat toată ziua la arhiva Metohului Sf. Mormânt. Hrisoave și documente, scoteam cu brațul din camerele și ungherele părăsite ale unui beci, colbăite, mucegăite, rupte și neorânduite, le aduceam într-o cameră și aici le ștergeam, le înclieam, le desfăceam și săltam de bucurie”⁴. Și, în altă parte : “Azi am mai răscolit câteva dulapuri, cufere și unghere, în care am dat peste hârtii putrede, altele rupte și mucegăite. Două lăzi pline cu hărți și hotârnicii erau complet putrede. Toate le usuc, le lipesc și le așez în dosare”⁵.

Neobositul călător și descoperitor de comori românești din Răsăritul ortodox, Marcu Beza, a poposit și el la Metohul Sfântului Mormânt, vizitând biblioteca și arhiva. A lăsat mărturie despre condițiile în care se țineau documentele românești : “Metohul se prelungește la stânga printr-o terasă cu grilaj de fier și dedesubt în colț e o încăpere ce de-abia se mai ține și folosește de arhivă. Aci se află o seamă de hârtii românești, pe care

---

¹ Virgil Cândea, *Mărturii românești peste hotare. Mică enciclopedie*, I, București, 1991, p.436, nota 1.

² Paul Mihail, *Alte acte românești de la Constantinopol*, IV, în AIIAI, XII, 1975, p.235.

³ Idem, *Jurnalul călătoriei de studii în sud-estul Europei (1931)*, extras din MO, XLI (1989), 3, 4, 5, 6 și XLII (1990), 1-3, p.6.

⁴ *Ibidem*, p.94.

⁵ *Ibidem*, p.96.

După numai câțiva ani, Constantin Velichi avea să transcrie 129 de documente din arhiva Metohului, pe care va începe să le publice în “Buletinul Institutului Român din Sofia”²³. Își dorea o ediție științifică, cu traduceri românești ale textelor slave, cu “un indice bogat la sfârșitul volumului” care “va da posibilitatea unei rapide orientări”²⁴ și cu “fotografiile actelor publicate, pentru a se putea face un control”²⁵. Din păcate, în scurtă vreme, România intrând în război, Institutul Român de la Sofia s-a închis, “Buletinul” și-a încetat apariția și din cele 129 de documente anunțate au apucat să vadă lumina tiparului doar 61²⁶.

Războiul s-a terminat, dar a urmat incendiul și mutarea Metohului Sfântului Mormânt la Atena. Documentele românești au dispărut fără urmă mai multe decenii.

La începutul anului 2001, la Atena²⁷, colegul și prietenul nostru, d-l Florin Marinescu – cunoscutul editor al actelor românești de la Muntele Athos – ne-a vorbit de “vreo 40” de documente românești păstrate la o fundație particulară, pe care domnia sa le regestase cândva și care, probabil, meritau văzute. La 16 ianuarie, însoțiți de d-l Marinescu, am mers pentru prima oară la fundația respectivă – Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, pe scurt, E.Λ.Ι.Α. Directorul fundației, d-l Manos Haritatos, ne-a întâmpinat cu prietenie și ne-a acordat, din primul moment, permisiunea de a cerceta și a copia documentele românești. D-l Haritatos este descendentul unei familii de negustori foarte bogați din Alexandria care au avut ideea de a păstra, de a aduna și, apoi, de a cumpăra tot felul de lucruri vechi. Dulapurile și vitrinele fundației E.Λ.Ι.Α. sunt pline cu cele mai neașteptate și năstrușnice obiecte: jucării, săpunuri și ambalaje de săpunuri, cutii și pachete de țigări sau tutun, vase, tacâmuri, sticle de băuturi, cutii de bomboane și de biscuiți, mașini de socotit, aparate de radio, plăci de pavaj, plăci pentru litografii și câte altele. De pe pereți, zâmbesc copiii și femeile frumoase ale afișelor și reclamelor de altădată. La toate acestea, se adaugă biblioteca și arhiva, conținând felurite documente, dar și fotografii sau ilustrate. Mai poți găsi aici și opere de artă – tablouri, desene, schițe. La E.Λ.Ι.Α. sunt adăpostite crâmpete de viață.

Cu prilejul primei noastre vizite acolo, conservatorul arhivei, d-l Gheorghios Haronitis, ne-a adus un dosar voluminos conținând documente românești. Pe cotorul dosarului scria “Μετόχι Παναγιού Τάφου”. Abia atunci am înțeles că ne aflăm în fața unei părți din arhiva Metohului Sfântului Mormânt ! În săptămâna următoare, am început transcrierea și colaționarea documentelor românești păstrate la E.Λ.Ι.Α. Mergeam la lucru de trei ori pe săptămână, între orele 12 și 16, când sala de lectură a fundației era

“Studii”, XVII, 1964, nr.2, p.335-359; idem, *Alte acte românești de la Constantinopol*, I, în AIIAI, VII, 1970, p.353-356, II, în AIIAI, IX, 1972, p.455-467, III, în AIIAI, X, 1973, p.411-418, IV, în AIIAI, XII, 1975, p.235-288, V, în AIIAI, XVI, 1979, p.507-511, VI, în AIIAI, XVIII, 1981, p.659-665. V. și idem, *Album de documente moldovenesti din veacul al XV-lea*, Iași, 1934.

²³ Constantin N. Velichi, *op.cit.*, p.216-228.

²⁴ *Ibidem*, p.215.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ *Ibidem*, p.211-258 și continuarea, în “Buletinul Institutului Român din Sofia”, I, 1941, nr.2, p.493-556.

²⁷ Generoasa bursă pe care Fundația “Alexander S. Onassis” a acordat-o lui Ștefan S. Gorovei a îngăduit ambilor autori un stagiu documentar la Atena (noiembrie 2000 – mai 2001), ale cărui roade vor fi puse în valoare în cel mai scurt timp.

deschisă. A trebuit să constatăm, însă, că nu erau doar “vreo 40” de acte, ci **108**. La începutul lunii martie, când începusem să întrezărim sfârșitul muncii, am descoperit că E.?.I.A. mai avea două dosare cu documente provenind din aceeași arhivă : unul conținea acte în limba greacă, inaccesibile nouă, și celălalt – încă **44** de documente românești; abia acestea din urmă erau cele regestate cândva de d-l Marinescu. În total, erau, așadar, **152 de documente românești (exclusiv moldovenești)**. Am încheiat transcrierea lor la începutul lunii mai, cu câteva zile înaintea plecării noastre spre casă.

Ca și când n-ar fi fost suficient atât, d-l Marinescu ne-a anunțat că un alt colecționar din Atena ar mai avea ceva documente românești și, cu oarecare greutate, a obținut, pentru noi, copiile a șase dintre ele : făceau parte din aceeași arhivă ! La originale n-am avut acces și nu știm câte acte vor mai fi fiind în afara celor copiate.

Cum au ajuns documente din arhiva Metohului Sfântului Mormânt în colecții particulare ? Atât fundația E.?.I.A. cât și colecționarul din Atena au cumpărat pachetele de documente la licitații publice. Cine le-a vândut ? Desigur, cei care le-au “salvat” din incendiu și care, profitând, probabil, de starea de dezordine provocată de mutarea Metohului la Atena, le-au făcut pierdute un timp pentru ca, după aceea, să le scoată la licitație, în interes propriu²⁸.

În 1931, când părintele Paul Mihail părăsea arhiva, “ușa de fier s-a închis, mărgăritarele limbii, trecutul neamului au rămas acolo, dincolo, să putrezească până va veni alt cercetător”²⁹. Am avut șansa ca acei cercetători să fim noi. Ne-am întors în țară cu transcrierile a **158 de documente** recuperate din arhiva Metohului Sfântului Mormânt de la Constantinopol. Din acestea, câteva au fost deja editate în întregime, cele mai multe sunt cunoscute doar sub formă de regește iar altele (în jur de 30 de piese) sunt complet necunoscute. În ordine strict cronologică, cel mai vechi document transcris de noi este copia de secol XVIII a uricului lui Alexandru cel Bun pentru mănăstirea Bistrița, din 6 februarie 1431 iar cel mai nou datează din 24 august 1860. Cel mai vechi document original poartă, însă, data de 21 iunie 1663. În afara documentelor propriu-zise, sunt și numeroase mențiuni datate, în documente și în perilipsisuri.

Părintele Mihail a fost impresionat în mod special de șapte documente³⁰, dintre care noi am regăsit doar trei: un hrisov de la Constantin Mavrocordat, din 25 aprilie 1749, o hotarnică din 20 august 1785, redactată pe șase foi de 31 x 21 cm, însumând 12 pagini³¹ și un act din 20 aprilie 1848, scris pe două coloane, în limba română și în limba greacă, pe foi de dimensiuni mari: circa 55 x 38 cm³². Actul de la Constantin Mavrocordat era, în descrierea lui Paul Mihail, lung de 3,58 m și lat de 48 cm³³. Astăzi, el măsoară doar 72 cm în lungime: între timp, a fost tăiat în mai multe bucăți, vândute, desigur, la licitație ca piese separate.

Să zăbovim puțin asupra documentelor inedite. Ne-am întrebat de la bun început cum au scăpat acestea atenției lui Paul Mihail și Constantin Velichi. Am crezut, inițial, că

---

²⁸ S-au semnalat, la licitații publice, chiar și manuscrise de mare preț, bizantine, cunoscute de mult ca făcând parte din biblioteca Sfântului Mormânt.

²⁹ Paul Mihail, *Jurnalul călătoriei...*, p.99.

³⁰ *Ibidem*, p.98.

³¹ *Ibidem*.

³² *Ibidem*.

³³ *Ibidem*.

vor fi format toate un pachet. Dar documentele respective nu se referă la un singur sat, ci la mai multe, proprietăți ale diferitelor mănăstiri închinată Sfântului Mormânt. Actele sunt, și ele, de mai multe tipuri: porunci domnești pentru hotărnicirea unor moșii, hotarnice, scutiri de dări, întăriri de proprietăți, zapise, izvoade, o carte de blestem de la mitropolitul Moldovei și așa mai departe. N-ar rămâne decât presupunerea că aceste acte vor fi fost puse în cine știe ce ungher sau dulap putrezit, amestecate cu alte documente, poate grecești. Paul Mihail nu le-a găsit și nu le-a menționat nici Constantin Velichi, interesat doar de documente mai vechi, în general slave.

Starea actuală de conservare a actelor este bună. Unele dintre ele poartă urmele reparațiilor făcute de părintele Mihail. Altele au fost recondiționate de specialiști. Cele mai multe sunt pătate de mucegai și de apă, sunt arse pe alocuri sau rupte. Dacă le răsfoiești puțin, nasul începe să curgă și ochii se înroșesc³⁴.

Nu știm ce-au devenit documentele care n-au ajuns nici în România, nici în cele două colecții de la Atena. Cu siguranță, unele, aflate și acum 70 de ani într-o stare precară, s-au distrus de la sine. Altele au ars. În fine, unele vor fi fost, poate, cumpărate de alți colecționari. Poate că, în viitor, cercetători cu noroc vor găsi și ultimele resturi ale arhivei românești de la Metohul Sfântului Mormânt. Până atunci, documentele transcrise de noi vor vedea lumina tiparului într-un volum³⁵. Acest articol este semnalul lui.

DOCUMENTS RETROUVÉS DES ARCHIVES PERDUES

Résumé

Une bourse accordée par la Fondation “Alexander S. Onassis” a faciliter aux auteurs un stage de recherche à Athènes (novembre 200 – mai 2001). Durant ce stage, M Florin Marinescu (chercheur au Centre de Recherches Néohellénistique d’Athènes) les a fait connaître l’existence de “quelques” documents roumains, aux archives d’une fondation privée. Grâce à l’amabilité de M. Manos Charitatos (directeur de l’*Elleniko Logotehniko kai Istoriko Arheiro* – E.L.I.A.) et de M Gheorghios Charonitis (conservateur de archives d’ E.L.I.A.) les auteurs ont eu la possibilité de transcrire les 152 documents faisant partie des anciennes archives du Metochion du saint Sépulcre de Constantinople. La partie roumaine de ces archives – centenant les documents des monastères roumains dédiés au saint Sépulcre - quoique très riche autrefois, n’existe plus de nos jours. Au début du Xxe siècle, il z avait encore environ 1000 pièces. Au cours des années ’30 les historiens roumains Paul Mihail et Constantin Velichi ont copié et publié quelques centaines de documents provenant des archives du Métochion. Après la Seconde Guerre Mondiale, durant le transfer du Métochion d’Istanbul à Athènes, le fond roumain a disparu. La Fondation E.L.I.A. a acheté les 152 documents en deux étapes, aux enchères. M. Florin Marinescu a communiqué aussi aux auteurs autres six documents

³⁴ Același lucru l-a simțit și Paul Mihail, în 1931: *ibidem*, p.95.

³⁵ Vom relua, sub formă de rezumate, și documentele deja publicate și vom căuta să identificăm toate depozitele arhivistice din țară în care se păstrează documentele “repatriate”.

---

en provenance des mêmes archives du Métochion, achetés toujours aux enchères par un collectionneur grec. Les 158 seront publier dans un volume.

**CONFLICTELE DINTRE GABRIEL BÁTHORY,
RADU ȘERBAN ȘI RADU MIHNEA PENTRU
ȚARA ROMÂNEASCĂ ÎN LUMINA UNUI
IZVOR GRECESC NECUNOSCUȚ**

ANDRONIKOS FALANGAS

Printre tipăriturile vechi, care sunt păstrate la mitropolia din Ioannina, se numără o carte bisericească, anume un *Ceaslov*, care trebuie să fi datat din veacul al XVI-lea. Cartea aceasta, fără foile de început și sfârșit și într-o stare de degradare avansată, n-ar prezenta un interes particular, dacă la capătul ei nu ar fi fost atașate 14 foi manuscrise (14 ff.). Dificultatea de a localiza acest manuscris în interiorul ediției respective, necotate, a împiedicat timp de ani sau veacuri punerea sa în valoare de către cercetarea istorică. Astăzi însă, datorită curiozității unuia dintre studenții Universității din Ioannina și atitudinii binevoitoare a Sfintei Mitropolii din Ioannina, manuscrisul acesta răsare din uitare, revendicând poziția care i se cuvine între izvoarele referitoare la istoria Sud-Estului european din prima jumătate a secolului al XVII-lea¹.

Uimirea ne-a cuprins la citirea acestui manuscris. Într-una din foile sale (11^{r-v}), care urmează după o întinsă pashalie (ff. 1-9^v), apar, sub forma unei înregistrări de tip calendaristic, episoadele unei drame istorice, care la începutul secolului al XVII-lea a avut ca teatru toate cele trei țări, de dincolo și de dincoace de Carpați, demonstrând strânsa lor interdependență în desfășurarea mersului istoric din Sud-Estul european².

Autorul izvorului nostru este un martor ocular al evenimentelor din nordul Dunării. Din scrierile sale rezultă că era un călugăr de origine greacă, fără cultură deosebită, care trăia într-o mănăstire din București. Probabil, este aceeași persoană cu un ieromonah purtând numele de Mitrofan, a cărui iscălitură se distinge pe ultima foaie (13^v) a manuscrisului.

Care a fost însă această mănăstire ?

Răspunsul pare să fie dat de condeii însuși al călugărului nostru, când, întrerupându-și în mod brusc cursul narațiunii, descrie dimensiunile catoliconului mănăstirii Sfântul Ioan Botezătorul din București (f. 11). De altminteri, printr-o notiță pe

---

¹ Ne exprimăm recunoștința față de studentul postuniversitar, D-nul Grigoris Manopoulos și grațitudinea față de protosinghelul Sfintei Mitropolii din Ioannina, și față de egumenul mănăstirii Tsouka, Pr. Filotheos Dedes, care ne-au înlesnit punerea în valoare a manuscrisului. De asemenea, îi mulțumim D-nlui Hariton Karanassios, cercetător la Centrul de Cercetare a Elenismului Modern din Academia Atenei, pentru contribuția sa de filolog – paleograf în studierea manuscrisului.

² Ambele texte sunt editate și traduse în românește de noi în *Anexa* studiului prezent.

aceiași manuscris, provenită din mâna unei persoane diferite, se declară că Ceaslovul, la care este alipit manuscrisul, aparține, ca moștenire din partea părintească, unui Ghermanos ierodiaconul, de la mănăstirea Cinstului Premergător (f. 10^v). Prin urmare, este firesc să considerăm că acel călugăr, care a compus textele de interes istoric ce ne rețin atenția, se număra printre monahii mănăstirii Sfântul Ioan Botezătorul din București.

Această mănăstire trebuie identificată cu cea clădită în a doua jumătate a secolului al XVI-lea în București, întru slava Premergătorului, de marele vistiernic Andrei din Cepturi și de fratele său, mare boier și personalitate de seamă a vremii, Dumitru. Acești doi nobili munteni au închinat lăcașul lor, împreună cu pământurile cu care îl înzestraseră, mănăstirii epirote Sfântul Ilie din Zitsa. Mănăstirea Sfântul Ioan Botezătorul a rămas metoc al mănăstirii din Zitsa, până la secularizarea din timpul lui Alexandru Ioan Cuza. Atunci, biserica Sfântul Ioan Botezătorul a fost acordată de către domnitor comunității grecești. Câțiva ani mai târziu (1875), orice urmă a vechii mănăstiri a fost ștearsă, căci în locul ei s-a înălțat împunătorul palat al Casei de Economii și Consemnațiuni³.

Ca orice comunitate monastică din spațiul grecesc, care poseda metocuri în Țările Române, călugării de la Zitsa, pentru a-și asigura controlul asupra mănăstirii lor bucureștene și averii, care-i era atașată, aveau nevoie de prezența pe loc, în calitate de geranți, a unui număr de călugari de-ai lor. Printre acești călugări trebuie să fie căutat atât autorul textelor, care ne interesează cât și sus menționatul posesor al *Ceaslovului*, Ghermanos. De altminteri, dependența mănăstirii Sfântul Ioan Botezătorul de un lăcaș din regiunea Ioannina poate explica prezența de mai târziu a *Ceaslovului* cu manuscrisul atașat în mănăstirea Tsouka, la o distanță relativ scurtă de capitala Epirului, de unde în zilele noastre a ajuns în colecțiile mitropoliei locale.

Autorul izvorului pe care îl cercetăm își introduce povestirea cu o frază încărcată de dramatism: “timpul răzvrătirii și robirii în zilele lui Șerban voevod”. Este vorba de Radu Șerban și de împrejurările care au dus la alungarea sa de pe scaunul țării⁴.

Cum este de altfel cunoscut, la sfârșitul anului 1610, principele Transilvaniei, Gabriel Báthory, în ciuda rigorilor iernii, a traversat cu armata sa Carpații și a invadat Țara Românească, înlăturând pe domnul legitim Radu Șerban, care a găsit refugiu în Moldova. Călugărul narator nu descrie însă invazia principelui transilvan, dar consemnează data precisă a fugii lui Radu Șerban din capitala sa, Târgoviște, precizare

³ Π. Arvantinos, *Περιγραφή τῆς Ἡπειρώου*, III, Ioannina 1984, p. 140. I. Lampridis, *Ἡπειρωτικὰ Μελετήματα*, VI, Atena 1888 (retipărire: Ioannina 1993), p. 34-36. N. Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al monumentelor feudale din București*, București 1961, p. 287-289; idem, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova*, București 1971, p. 29, 57; Ariadna Camarino-Cioran, *L'Épire et les Pays roumains*, Ioannina 1984, p. 55-73; Δ. Kamaroulis, *Τα μοναστήρια τῆς Ἡπειρώου*, I, Atena [1996], pp. 539-542.

⁴ Vezi I. Moga, *La contesa fra Gabriele Báthory e Radu Șerban vista dalle carte di Vienna*, în “Diplomatarium Italicum”, III, f. a., p. 42-125; C. Rezachevici, *Radu Șerban și epoca sa. Monografie. Rezumatul tezei de doctorat*, București 1978; N. Iorga, *Istoria românilor*, V, București 1998² (cu note și comentarii ale lui C. Rezachevici), p. 359-397; Șt. Andreescu, *Restitutio Daciae*, II, *Relațiile politice dintre Țara Românească, Moldova și Transilvania în răstimpul 1601-1659*, București 1989, p. 85-103, 114-129.

cronologică, care constituia până acum una dintre necunoscutele cercetării istorice românești: marți 18 Decembrie, conform calendarului vechi.

Naratorul nostru comentează însă mai amplu propria sa fugă din București, chiar în ziua alungării domnului. El menționează că a trecut Dunărea pentru a cere azil pe malul aflat sub directa stăpânire otomană, mai precis la Tourtakani (Τουρτοκάνη), toponim care evocă Turtucaia, pe malul drept al Dunării, orașul bulgăresc Tutrakan de astăzi. Retragerea sa din București a durat, cum el însuși declară, 86 de zile, mai precis până la 13 martie 1611, ziua de miercuri. Cu aceeași precizie datează din duminica, 10 martie, intrarea în București a noului domn al Țării Românești, Radu Mihnea, o altă contribuție cronologică, care ne deslușește în mod precis începutul acestei noi domnii.

Un interes deosebit prezintă mărturia călugărului despre prigonirile, răpirile și robirile, care au avut loc în timpul fugii sale. El relatează de asemenea că, în timpul încercării de a-i evita pe persecutorii săi, a traversat “munți”, “codri”, “sate și ulițe” – descriere care pare să corespundă mai mult unor clișee tradiționale decât realității, deoarece între București și Turtucaia nu se interpun munți, ci doar câmpia Munteniei și Dunărea, dar care reflectă îngrijorarea, pe care a resimțit-o atunci pentru propria sa siguranță.

Mărturia călugărului este confirmată de un izvor diplomatic al vremii, care se numără printre documentele colecției Veress⁵, de o inscripție a mănăstirii Dealu⁶, și de narațiunea însăși a egumenului acestei venerabile mănăstiri, care nu era altul decât cărturarul mitropolit și cunoscutul caligraf, de obârșie epirotă, Matei al Mirelor (†1624)⁷. Narațiunea aceasta a constituit până astăzi pentru istoriografia românească singurul izvor narativ intern, referitor la invazia transilvană în Țara Românească și la consecințele ei dramatice⁸.

Conform tuturor mărturiilor de mai sus, Țara Românească a suferit atunci din partea trupelor invadatorului transilvan un val de jafuri și de alte cruzimi, având ca obiectiv principal mănăstirile. Aceasta a fost de altfel cauza care l-a determinat pe Matei

---

⁵ A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, VIII, București 1935, nr. 106, p. 143; R. Gioglovan, *Inscripții inedite de la mănăstirea Dealu*, în *Studia Valachica*, Târgoviște 1970, p. 170; Șt. Andreescu, *op. cit.*, p. 124.

⁶ R. Gioglovan, *op. cit.*, p. 169. C. Rezachevici, în N. Iorga, *op. cit.*, p. 393. După textul inscripției, s-au împrăștiat atunci moaștele sfântului Spiridon cel Nou, care erau păstrate în Târgoviște. Cum dezvăluie codicele 512 de la mănăstirea Dionisiu de la Muntele Athos (ff. 90v, 94r), prezența acestor moaște în Târgoviște a fost exaltată de vestitul *mare retor* al patriarhiei ecumenice, Manuil din Corint, cunoscut pentru relațiile sale cu Neagoe Basarab; despre biografia acestui personaj, Ch.G. Patrinelis, *Οι Μεγάλοι Πήτορες Μανουήλ Κορίνθιος, Αντώνιος, Μανουήλ Γαλησιώτης και ὁ χρόνος τῆς ἀκμῆς των*, "Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἐταιρείας τῆς Ἑλλάδος" XVI (1962), pp. 17-38. Exprimăm cu această ocazie mulțumirile noastre călduroase părintelui Simeon Dionisiu, care ne-a informat, în timpul unei vizite la Muntele Athos, despre conținutul acestui codice.

⁷ N. Iorga, *Manuscripte din bibliotecile străine relative la istoria românilor*, AARMSI, seria II, XX (1898), p. 242, și XXI (1898), p. 10-11; É. Legrand, *Bibliothèque grecque vulgaire*, II, Paris 1881, 239-241, 243.

⁸ Vezi D. Russo, *Studii istorice greco-române. Opere postume*, I, p. 1651-66; D. Zamfirescu, în G. Mihăilă, D. Zamfirescu, *Literatura română veche (1402-1647)*, II, București [1969], p. 232-233; G. Ivașcu, *Istoria literaturii române*, I, București 1969, p. 124-125.

al Mirelor să acționeze ca și călugărul nostru din București (provenit probabil din același Epir ca și Matei): și-a părăsit mănăstirea pentru a căuta refugiul, împreună cu monahii mănăstirii Bistrița, într-o peșteră de la poalele Carpaților. În plus, Matei ne informează că mitropolitul de atunci al Țării Românești, cipriotel Luca, împreună cu numeroși locuitori ai țării, s-a refugiat pe malul otoman al Dunării, unde s-au reunit la sfat, implorându-l pe sultan să-l înlocuiască pe odiosul Báthory cu Radu Mihnea. Padișahul a ascultat doleanțele; Radu Mihnea a intrat în țară urmat de pribegi, iar Báthory, neîndrăznind să-i opună rezistență, s-a retras în Transilvania⁹.

Urcarea pe scaun a lui Radu Mihnea n-a adus însă sfârșitul tulburărilor pricinuite de principele transilvan.

Să urmărim mai bine firul narațiunii călugărului nostru. El consemnează că, vineri, 10 mai, exact la două luni după intrarea sa în București, Radu Mihnea a fost nevoit să se retragă cu oastea în afara orașului, “dincolo de pod la Sfânta Ecaterina”, lăcaș care evocă mănăstirea cu același hram incendiată de trupele lui Gabriel Báthory, și numită, după al doilea ei ctitor, a lui Pană vistier¹⁰. Retragerea lui Radu Mihnea i-a pricinuit naratorului noi temeri. În aceeași seară, s-a grăbit să-și părăsească pentru a doua oară chilia, căutându-și “iarăși în codru” un vremelnice refugiu. În dimineața zilei următoare apărea armata lui Radu Șerban, năvălind din Moldova spre a readuce pe conducătorul ei în scaunul, din care îl alungase invazia lui Gabriel Báthory, urmată de înscăunarea lui Radu Mihnea. Cititorul înțelege că cele două oști au intrat atunci într-un conflict sângeros, soldat cu victoria oștenilor lui Radu Șerban. În ce-l privește pe Radu Mihnea, el a scăpat cu fuga, împreună cu unii dintre boierii săi, pentru a-și găsi azil în raiaua Giurgiului.

Victoria armatelor fostului domn, și, neîndoielnic, impresia restabilirii ordinii în Țara Românească, l-au scos pe călugărul rătăcitor din ascunzătoare și l-au îndreptat iarăși spre mănăstire. Însă, câteva zile mai târziu, nefericitul călugăr a fost nevoit să-și părăsească din nou mănăstirea, refugiindu-se mai întâi la Cornățel și apoi pe malul mai sigur al Dunării, la Silistra. De altminteri, călugărul narator consemnează, într-o însemnare separată (f. 13^v), că în 15 mai căutase adăpost peste Dunăre, la sus-numita Turtucaia, fugind și el, înaintea pericolului, de la București și un “popă Ghermanos”, care pare să fi fost tot un grec de origine¹¹.

În loc de a se impune ordinea în Țara Românească – denunță călugărul narator – țara căzuse în anarhie, fiind fără cap, deoarece învingătorul Radu Șerban își petrecea încă vremea în Moldova. Vidul politic creat a determinat declanșarea unui val de violențe, caracterizat astfel: “în fiecare zi erau răpiri și ucideri”. Din nefericire pentru el, această

⁹ N. Iorga, *op. cit.*, XX, p. 242-243, XXI, p. 11-14.

¹⁰ N. Stoicescu, *Repertoriul...*, p. 278 – 279.

¹¹ Mai înainte, în aceeași însemnare, călugărul raportează că în 29 februarie urmau calea întoarcerii tot de la Turtucaia încă doi clerici, foarte probabil tot de obârșie greacă și anume un oarecare Climent însoțit de un anonim diacon; menținerea unei date proprii unui an bisect nu ușurează legarea prezentei acestor doi clerici în sudul Dunării cu invazia transilvană din 1611 (însemnarea precedentă - f.13 – pomenește alte deplasări din 1611/12 și din 1615/16). Tot după însemnarea din f. 13^v, se înțelege că popa Ghermanos, cu siguranță după normalizarea situației din Țara Românească, a trecut Dunărea în sens invers, îndreptându-se către, greu de identificat, mănăstirea Învierii.

violență îi viza ca principal obiectiv pe greci. Conform mărturiei sale, muntenii justificau această mânie prin pretextul că Radu Mihnea a fost impus de greci. Nu se precizează însă din ce pătură a populației provenea învinuirea, și nici nu reiese dacă locuitorii Țării Românești au luat parte activă la violențele declanșate împotriva grecilor. Ca protagoniști ai incidentelor antigrecești sunt indicați oștenii lui Radu Șerban, mai precis cei care erau din rândurile călărașilor și haiducilor. Aceștia par să practice o persecuție sângeroasă, având ca victime, nu numai pe boierii de origine greacă a lui Radu Mihnea, ci și pe negustorii greci. Însă ordinea în Țara Românească pare să fi fost restabilită după o lună de nerânduială, căci călugărul nostru, la sfârșitul narațiunii sale, menționează revenirea sa la mănăstire pe 16 iunie.

Comparația cu narațiunea lui Matei al Mirelor merită o atenție deosebită.

Matei menționează în mod laconic atacul surprinzător al oștilor lui Radu Șerban și următoarea fugă a lui Radu Mihnea la Giurgiu, evitând să precizeze timpul în care s-au derulat aceste evenimente. Nu scrie nimic despre retragerea lui Radu Mihnea în afara Bucureștilor și nici nu pomenește vreun conflict între oștirile rivale. În ce privește înfrângerea lui Radu Mihnea, el o pune pe seama trădării masive a oștenilor, care, s-ar fi grăbit să se ralieze forțelor lui Radu Șerban, în speranța unei acțiuni militare pe teritoriul Transilvaniei împotriva lui Gabriel Báthory. În continuare Matei se referă la campania punitivă a lui Radu Șerban în Transilvania, la victoria sa asupra lui Báthory și la noua sa retragere în Moldova sub presiunea lui Radu Mihnea, revenit în țară după recuperarea scaunului, evenimente cunoscute și din alte izvoare¹².

Adevărul celor două viziuni asupra evenimentelor, aceea a călugărului grec și aceea a lui Matei al Mirelor, este luminat de un raport englezesc contemporan. Acolo se relatează, în acord cu mărturia călugărului, că forțele lui Radu Șerban au intrat în Țara Românească înainte de venirea acestuia în țară. Se precizează și faptul că Nicolae Pătrașcu, fiul lui Mihai Viteazul, era comandantul acestora. Izvorul englezesc confirmă afirmația călugărului că obiectivul atacatorilor era Bucureștiul, unde Radu Mihnea își rânduisese propriile oștiri, a căror componență este și precizată: 9.000 de munteni, 2.000 de turci și 800 de transilvăneni. De asemenea este menționată și înfruntarea celor două forțe, al cărei rezultat a fost decis de atitudinea oștenilor lui Radu Mihnea, care și-au îndreptat armele împotriva tovarășilor lor străini, îndreptățind în acest fel teza despre trădare, avansată de Matei al Mirelor¹³.

Trebuie să mai consemnăm faptul că mitropolitul epirot nu pomenește o vorbă despre acțiunile potrivnice elementului grecesc, în timpul care a urmat după alungarea lui Radu Mihnea. De altfel nici nu menționează crearea în țară a vreunui climat de nesiguranță și nici o nouă fugă de la mănăstirea sa din Târgoviște.

Cu toate acestea, Matei se referă în opera sa la acțiunile antigrecești care au avut loc în epoca lui Radu Mihnea, după impunerea acestuia în fața lui Radu Șerban (septembrie 1611), și după retragerea definitivă a ultimului de pe scena politică a Țării

---

¹² *Ibid.*, XXI, p. 14; vezi idem, *Istoria românilor*, p. 380-383 și 393-395 (notele lui C. Rezachevici); Șt. Andreescu, *op. cit.*, p. 97-101, 125-128.

¹³ Elvire Georgescu, *Dépêches de Sir Thomas Glower à Lord Salisbury*, "Mélanges de l'École Roumaine en France" XII (1934), première partie, nr. XXIII, pp. 28-29; Șt. Andreescu, *op. cit.*, p. 126.

Românești¹⁴. De asemenea, se referă în mod amplu la răscoala cu caracter antigrecesc care a pricinuit în 1618 detronarea voievodului favorabil grecilor, Alexandru Iliăș¹⁵. Matei, având în vedere conviețuirea armonioasă între greci și populația autohtonă, nu va ezita să judece chiar comportamentul compatrioților săi, boieri sau negustori, față de români¹⁶. Cu atât mai mult, prezentând latura grecizată a personalității lui Radu Mihnea, nu are rețineri să pună în evidență marea influență pe care o exercitau grecii asupra lui¹⁷.

Se pune deci întrebarea: de ce Matei trece sub tăcere acțiunile antigrecești care s-au petrecut, după mărturia demnă de încredere a călugărului grec din București, imediat după impunerea în Țara Românească a forțelor lui Radu Șerban?

Poate că răspunsul la această întrebare se află în raport cu prețuirea pe care o avea Matei, nu numai pentru un domn grecizat, precum Radu Mihnea, dar și pentru Radu Șerban, căruia îi datora importanta poziție socială, deținută de el în Țara Românească. Această apreciere față de cei doi rivali la scaunul Țării Românești se reflectă de altfel clar în paginile operei sale istorice¹⁸. Probabil că Matei a vrut să evite consemnarea evenimentelor, care puteau să umbrească imaginea binefăcătorului său în mai multe privințe, Radu Șerban, pe care chiar îl laudă pentru atitudinea sa față de străini: “a fost – scrie el – un bărbat care îi iubea și primea pe străini”¹⁹. Poate că sentimentele împărtășite de Matei l-au determinat să prefere unei narațiuni ample a conflictelor, care au dus la alternarea celor doi rivali pe scaunul țării, o cât mai scurtă mențiune, lipsită de orice implicare personală. Este de asemenea posibil ca această atitudine a lui Matei să fi fost condiționată de opinia sa, în general favorabilă, asupra conducerii țării, care îl primise, indiferent cine ocupa scaunul ei²⁰; Mai ales în ce privește situația tulbură din țară, care i-a afectat atunci și pe greci, s-ar părea că prin tăcerea sa el nu intenționa să judece puterea domnască, chiar dacă aceasta era reprezentată de oștile indisciplinate ale unui domn, căruia soarta nu-i rezervase decât o restaurare efemeră²¹.

Impusă – posibil – de unul sau de ansamblul motivelor prezentate mai sus, scumpetea vorbelor lui Matei, cât și lipsa în Țara Românească a altor izvoare narative, pun în valoare mărturia călugărului grec, care, după opinia noastră, trebuie să fi trăit în mănăstirea Sfântul Ioan Botezătorul din București. Smeritul călugăr ne oferă nu numai prețioase date cronologice, dar dezvăluie și o verigă a lanțului de evenimente, care

¹⁴ N. Iorga, *op. cit.*, XXI, p. 15; É. Legrand, *op. cit.*, p. 245; vezi C. Rezachevici, *Fenomene de criză social-politică în Țara Românească în veacul al XVII-lea (partea I: prima jumătate a secolului al XVII-lea)*, SMIM, IX (1978), p. 59-77.

¹⁵ É. Legrand, *op. cit.*, pp. 264-277.

¹⁶ *Ibidem*, p. 246.

¹⁷ N. Iorga, *loc. cit.*

¹⁸ N. Iorga, *op. cit.*, XX, p. 241, XXI, p. 9, 14; É. Legrand, *op. cit.*, p. 234, 247-248.

¹⁹ N. Iorga, *op. cit.*, XX, p. 241, XXI, p. 9; cf. É. Legrand, *op. cit.*, p. 234.

²⁰ Această atitudine apare în mod sistematic în paginile operei sale istorice și nu pare a fi dezmințită cu adevărat de critica sa socială prezentată sub forma unor îndemnuri morale: É. Legrand, *op. cit.*, p. 252, 277-313, 328-333; vezi Ariadna Camariană-Cioran, *L'Épire et les Pays roumains*, p. 166-167.

²¹ Îi mulțumim Profesoarei Maria Nystazopoulou-Pelekidou; datorită comentariilor domniei sale am putut sesiza această ultimă posibilitate.

compun, atât istoria Țărilor Române cât și cea a diasporei grecești din primele decenii ale secolului al XVII-lea, verigă ascunsă în tăcerea lui Matei al Mirelor.

A N E X A

Textele grecești

(f. 11)

† ἀποστασί(ας) καιρὸς κ(αὶ) αἰ χμαλωσί(ας) εἰς τὸν καιρὸν σερπᾶν βοεβόνδα Ι ἐφυγεν ἀπὸ τὸ τριγύβιστον. δεκεμβρίω. ιη'. ἡμέρα. γ^η. τῆ Ι αὐτῆ ἡμέρα. ἐφύγαμεν κ(αὶ) ἡμεῖς ἀπὸ τὸ μπουκουρέστη. κ(αὶ) ἀπεράσαμεν εἰς τὸ τουρτουκάνη. ἦλθεν ὁ βάντουλα βοεβόνδας. ὁ υἱὸς Ι τοῦ μίχνα, εἰς τὸ μπουκουρέστη. ἡμέρα. κυριακῆ. μαρτίω. ι'. ἔτος Ι ζρθ. ἦλθομεν μ(έν) δὲ κ(αὶ) ἡμεῖς ἀπὸ τὸ τουρτακάνη. ἡμέρα. δ^η. Ι μαρτίω. ιγ^η. ἐποιήσαμεμ(εν) δὲ ἡμέρ(ας). πς. εἰς τὰ ὄρη, κ(αὶ) εἰς Ι τοὺς λόγγους, κ(αὶ) εἰς χωρία, κ(αὶ) στραταῖς, κ(αὶ) εἰς διογμούς, κ(αὶ) ἀρπαγαῖς, κ(αὶ) αἰ χμαλωσίαις ἡμέρ(ας) τὸσουτ(ας).

(f. 11^v)

† μην μαῖω ι'. ἡμέρα παρ(ασ)κεβῆ πρὸ τῆς πεντικοστῆς. ευγήκεν ὁ βάνδουλα βοεβόνδας ἀπὸ τὸ μπουκουρέστη. κ(αὶ) Ι ἐτέ^αττοσαν** πέρα ἀπὸ τὸ γιοφύρι εἰς τήν ἀγίαν ἑκατερίνην. Ι ομοῦ με το στρατεύμα. τῆ αὐτῆ ἑσπέρα εὔγημεν κ(αὶ) ἡμ(εῖς) Ι κ(αὶ) ἐπήγαμεν πάλιν εἰς τὸν λόγκον. τὸ δὲ ταχί. ἔσωσεν τὸ Ι στρατεύμα τοῦ σερμπᾶν βοεβόνδα ἀπὸ τῆν Μπογδανίαν. Ι ὁ δὲ βάνδουλας ἐτράπην εἰς φυγίν. ἐφωνεύθησαν δὲ πολλοὶ Ι κ(αὶ) ὁ βοεβόνδας ἐφυγεν με ἄρχοντας μερικοὺς κ(αὶ) ἐπῆγεν Ι εἰς τὸ γιούργιοβο. ἡμεῖς δὲ ἐπίγαμεν εἰς τὸν λόγγον κ(αὶ) ἐφειλάχθημεν. κ(αὶ) πάλι τῆ δευτέρα τῆς πεντικοστῆς ἦλθομεν εἰς Ι τὸ μοναστήρι. κ(αὶ) πάλιν τῆ κυριακ(ῆ) τῶν ἀγίων πάντ(ων) ἐφύγομεν κ(αὶ) ἐκ(τήγαμ(εν) εἰς τὸ κουνρητζέλον. τὰ δὲ περι ἀρπαγαῖς κ(αὶ) φόνου Ι οὐ δύναμε γράφην. διότι ὁ βάνδουλα βοεβόνδας. εὐρίσκετον εἰς τὸ γιούργιοβο. κ(αὶ) ὁ σερμπᾶν βοεβόνδας εἰς τὴν μπογδανίαν. κ(αὶ) ἡ βλαχία ἦτον χορις ἀφέντ(η). κ(αὶ) ἦσαν πᾶσαν ἡμέρα ἀρπαγὲ κ(αὶ) φόνου, τὸ περισσότερον εἰς τὸ γένος τῶν ρωμαί(ων). Ι διότι ἐπροφάσιζον ἡ βλάχοι πῶς τὸν βάνδουλα βοεβόνδ(α) Ι τὸν ἔφεραν αὐτοῖνι. κ(αὶ) ἐπεριπεπατοῦσαν ἡ καλαράσιδες Ι καὶ οἱ χουντοῦτοι. εἰς τὰ ὄρη. κ(αὶ) εἰς τοὺς λόγγους. κ(αὶ) ἐφώνευαν Ι τοὺς βρωμαίους ὁ μόνον τοὺς ἄρχοντας

* Am păstrat întocmai ortografia și limba originalului.

**Cuvânt neinteligibil.

τοῦ ῥάνδουλα ἢ ἀλλὰ κ(αὶ) τοὺς πρᾶματευτάδες. ἑπεράσαμ(εν) εἰς τὴν σιλίστρι(αν) μαίῳ. κγ'. ἡμέρα. εἴ. ἦλθα εἰς τὸ μοναστήριον. ἡμέρα. ἢ κυριακῆ. ἰουνίῳ. ιςῃ.

(f. 13^v)

† ἐδιάβηταν ἀπο τὸ τῶρτακά(νη) ὁ κλημης με τον διακον ἢ φενροναρίω κθς. ἐδιάβην κ(αὶ) ὁ παπ(α)γερμανὸς ἀπο τὸ μπονικονρέστη. μαίῳ ιέ. μετα τὴν ρνγῆν τοῦ ῥάντον βοεβόνδ(α) ἢ κ(αὶ) ἀπέραν παλιγ ἀπὸ τὸ τονρτακάγ ἡγά νπά εἰς το μον(α)στήρι ἢ ἀναστάσεως ἀνλθ^{**}: - νοσριζόμενον* ἴδιο^{**}

Traducere

(f. 11)

† Timpul răzrătirii și înrobirii în vremea lui Șerban voievod. S-a dus de la Târgoviște, 18 decembrie, ziua de marți. În aceeași zi am plecat și noi de la București și am trecut la Turtucani. A venit Radu vodă, fiul lui Mihnea, la București, în zi de duminică 10 martie leat 7119. Am venit și noi de la Turtucani în ziua de miercuri, 13 martie, și am petrecut 86 de zile în munți și în codri și în sate și pe drumuri și în prigoniri și în răpiri și în robiri atâtea zile.

(f. 11^v)

† Luna mai 10, ziua vineri în ajunul Rusaliilor a ieșit Radul vodă din București și [a trecut] dincolo de pod la Sfânta Ecaterina împreună cu oastea. În aceeași seară am ieșit și noi și ne-am dus iarăși în codru. Dimineața a sosit oastea lui Șerban vodă din Moldova. Atunci Radul a dat bir cu fugiții. Mulți au pierit și voievodul a fugit cu câțiva boieri și s-a dus la Giurgiu. Noi ne-am dus în codru și ne-am ferit. Și iarăși luni după Rusalii am venit la mănăstire. Și iarăși în duminica Tuturor Sfinților am fugit și ne-am dus la Cornățel. Nu îmi este cu putință să scriu despre răpirlile și omorurile ce au fost, căci Radul vodă se afla la Giurgiu și Șerban vodă în Moldova, și Țara Românească era fără stăpân. Și în fiecare zi erau răpiri și ucideri, mai cu seamă printe greci; căci muntenii născociau vina că aceștia l-au adus pe Radul vodă. Și umblau călărașii și haiducii în munți și în codri și îi ucideau pe greci, nu numai pe boierii lui Radul, dar și pe neguțători. Am trecut la Silistra în 23 mai, în ziua de joi. Am venit la mănăstire în ziua de duminică 16 iunie.

** Cuvinte neinteligibile

(f. 13^v)

† Au pășit de la Turtucaia Climent și diaconul, 29 februarie. A pășit și popa Ghermanos de la București, 15 mai, după fuga lui Radu vodă, și a trecut înapoi de la Turtucaia să se ducă la mănăstirea Învierii [...]

**TESTAMENTUL ȘI COMPORTAMENTUL TESTAMENTAR
AL TRANSILVĂNENILOR DIN SECOLELE
AL XVI-LEA ȘI AL XVII-LEA**

TUDŐS S. KINGA

Una dintre sursele de cunoaștere insuficient explorate și chiar ignorate, atât în istorie, cât și în psihologia socială, precum și în personologie, o constituie studiul actului testamental.

Atestat din cele mai vechi timpuri, testamentul a reprezentat un act juridic, de reglare a drepturilor patrimoniale și a relațiilor intergeneraționale, sub aspectul transmisibilității bunurilor și valorilor materiale și spirituale.

Actul testamental consfințește pe de o parte drepturi și obligații reglate socio-cultural, recunoscute ca norme de funcționare civilizată a unei societăți, pe de altă parte, el constituie un act de mare complexitate psihologică care reflectă natura profund umană a sensului intimității în relațiile dintre predecesori și urmași.

În istoria documentelor scrise, testamentul este cel mai personalizat și frumos document al umanității. El este dovada și măsura calității vieții unei persoane pe pământ, precum și a celei viitoare, fiind investit cu o valoare transcendentă semnificativă.

Testamentul este oglinda vie a tuturor trăirilor și atitudinilor umane, de la cele polarizate profund negativ (egoism, ranchiună, pedeapsă, răzbunare, suferință emoțională, decepție) până la cele înalt pozitive (altruism, dăruire, iubire, responsabilitate, grijă pentru semeni și urmași dincolo de moarte).

De cele mai multe ori, testamentul este singurul produs scriptic al testatorului și în același timp, o dovadă autentică a vieții cotidiene și a spiritului epocii respective, martor și atestator simultan al personalității și epocii istorice de referință.

La sfârșitul sec. XVI și începutul sec. XVII, scrierea testamentelor în Transilvania a făcut un salt imens, în sensul că oameni din toate categoriile sociale (nobili, ostași, intelectuali, orașeni, țărani liberi, chiar și iobagi și slugi) manifestă un interes fără precedent pentru transmiterea legală, către urmași sau instituții desemnate, a rodului eforturilor lor de o viață.

Astfel, nu doar urmașii de drept (v. relațiile filiale) au beneficiat de moșteniri materiale și spiritual-culturale semnificative, ci și societatea în ansamblul ei, prin instituții cum ar fi: școala, biserica, mănăstirile și așezămintele pentru îngrijirea bolnavilor.

Cercetarea pe care v-o propunem se bazează pe analiza a peste 500 de testamente, scrise în limba maghiară și parțial în limba latină, de transilvăneni din secolele XVI – XVII, aparținând tuturor categoriilor sociale menționate (de la principele Transilvaniei până la iobagi). (Menționăm că publicarea testamentelor în original și în transcriere reprezintă obiectivul unui studiu în mai multe volume aflate în pregătire, dintre care primul volum include testamentele secuiești din teritoriul “Trei Scaune” – jud. Covasna, începând cu 1548 până în 1711. Volumele 2 și 3 vor conține testamentele nobililor transilvăneni dintre 1554–1700, iar volumul 4 va include testamentele princiare).

Documentele testamentale includ uneori cca. 30 – 40 de pagini, (v. testamentul lui Gabriel Bethlen), dar numeroase testamente se reduc la 1-2 pagini, care exprimă în esență dorințele și deciziile testatorului. Dimensiunea testamentelor este reglată de poziția socială și economică a testatorului, care uneori, chiar dacă nu dispune de o avere considerabilă (financiar), manifestă o certă aspirație către respectarea valorilor transmisibilității către urmași a unui "mesaj" psihologic și spiritual implicit. De ex. nobila Elisabeta Donáth, văduva lui Mózes Imecs, (în 1670, 17 decembrie), din satul Imeni, deși precizează că o mare parte din averea sa (de altfel modestă) urma să revină fiilor săi, Pál și Tamás, totuși menționează că o parte din vestimentația ei reprezentativă să fie oferită bisericii pentru a fi utilizată la confecționarea obiectelor de cult. De asemenea ea oferă bisericii argintul necesar confecționării a două pocale rituale, precum și 10 măsuri de grâu pentru călugării din mănăstirea Șumuleu Ciuc, 12 florini și o măsură de pânză albă pentru sărac.

Modul în care cunoscutul Gabriel Bethlen și anonima Erzsébet Donáth găsesc de cuviință să-și împartă bunurile **între copii, Dumnezeu și comunitate** reflectă adâncimea și complexitatea atitudinii și comportamentului socio-cultural al epocii, precum și deschiderea sa către valorile perene. Acesta este un argument credibil pentru maturitatea și responsabilitatea locuitorilor transilvăneni din epoca analizată, raportată la păstrarea valorilor solide ale comunității, la implicarea lor reală în istorie. Ei pot fi considerați adevărați ziditori de istorie, de cultură și mentalitate, ca semn al continuității vieții în acest teritoriu.

Cine sunt autorii testamentelor din Trei Scaune ?

Studiul documentelor ne arată că ei pot fi atât persoane oficiale (cronicari, scribi, sau funcționari ai cancelariei), cât și preoți sau persoane cultivate din anturajul testatorului. Există și documente care autentifică faptul că testatorul, deși știe să scrie, totuși apelează pentru formularea oficială a actului la persoane avizate. Astfel de pildă, nobilul István Károly din Sânzieni, căpitan din Garda personală a principelui Gabriel Bethlen, în 1628, 8 martie, dictează propriul său testament tatăl cronicarului Miklós Cserey, autorul cunoscutei “Istoriei a Transilvaniei între 1661 și 1711”¹. Un alt exemplu revelator este cel al unui sătean, neștiutor de carte, (după toate probabilitățile) care dictează testamentul său unui alt localnic, capabil să-l scrie și redacteze – respectiv călărețului Miklós Daner în 1633, luna februarie.

---

¹ Cserey Mihály, *Erdély historiája [1661-1711]*. Budapest, 1983.

Existența unui număr mare de testamente în epocă, precum și conținutul detaliat și personalizat al acestora ne indică faptul că un număr considerabil de transilvăneni folosesc în această perioadă **documentul scris**, chiar dacă nu toți sunt știutori de carte.

Instrumentalizarea prin scris a regulilor de organizare socială ne indică un nivel crescut de dezvoltare socio-culturală, o matrice de civilizație. Această aserțiune este susținută obiectiv de o cercetare pe care am efectuat-o în arhivele istorice românești și maghiare asupra numărului de știutori de carte din teritoriul “Trei Scaune”.

După datele demografice, populația din acest teritoriu, în 1635 cuprindea 6906 de persoane de sex masculin – nobili, călăreți, pușcași, pedestrași². Dintre acestea 474 aparțineau nobilimii secuiești, care după datele concrete din arhivele menționate, 70% cunoșteau și utilizau scrisul. În fiecare localitate (113 localități din teritoriul studiat), cu excepția câtorva sate, pe lângă biserica romano-catolică (construită în mare parte în secolul al XIII-lea) funcționa o școală, care, chiar dacă uneori era modestă și dispunea de învățători fără studii superioare, asigura la un nivel mulțumitor școlarizarea (învățarea scrisului și a socotitului). Cercetarea noastră pe documente (scrisori de îniobăgire, corespondențe, scrisori de atestare a arendării pământului arabil, testamente, etc.) demonstrează existența personalului educațional al școlilor secuiești, format din: - predicator (echivalentul actual al unei persoane cu studii superioare, de obicei teologice sau juridice); - învățător (*schola mester*); - și nu în ultimul rând preot.

Este recunoscut faptul că nivelul ridicat al scrierii în limba maghiară, în Transilvania este stimulat prin apariția religiei reformate, dar nici satele cu biserici catolice nu au rămas fără școli și elevi în teritoriile locuite de secui.

În 1638, Francesco Leone de Modica, călugăr franciscan, într-o scrisoare către Curtea Papală a precizat că în fiecare localitate secuiască funcționa o școală pe lângă biserică, iar numărul elevilor câteodată ajunge până la 15-20 de persoane³. De asemenea, un rol important în dezvoltarea educațional-culturală a secuilor l-a jucat și școala de la Kanta, un sat din teritoriul Trei Scaune, care la sfârșitul secolului al XVII-lea a funcționat ca cel mai important Seminar Catolic. Aici, după 1687, numărul elevilor a fost atât de ridicat, încât un franciscan italian, Giuseppe Lentioli, s-a văzut nevoit să solicite ajutorul Papei, pentru a spori numărul de profesori-călugări, întrucât singur nu mai putea face față.

În 1690, în această Școală Teologică studiau peste 100 de elevi, proveniți majoritar din zona respectivă, dar și din vecinătate.

Premisa cercetării noastre este că, alături de alte documente scrise, testamentele pot constitui o sursă suplimentară de complementare a viziunii asupra structurii și funcționării societății și comunităților aparte, din orice epocă avută în vedere.

Ipoteza noastră este că testamentul poate fi utilizat ca în mijloc de “diagnostic istoric, psiho-cultural și psiho-social” care poate îmbogăți și nuanța semnificativ cunoașterea vieții cotidiene și a sferei valorice și spirituale a populației unei perioade

---

² Tüdös S. Kinga, *A székely vitézlő rendet szolgáló apák és fiak I. Rákóczi György korában*. În: “Maros Megyei Magyarság Történetéből, Marosvásárhely, 1997, p. 43.

³ Tóth István György, *Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania (1627-1707)*, Roma-Budapest, 1994, p. 247.

istorice. Precizăm că studiul de față nu și-a propus să abordeze și alte probleme importante cum ar fi – structura documentelor, analiza lingvistică, tipurile de bunuri, probleme legislative ale moștenirii, numele localităților sau analize de ordinul istoriei culturii (arta, arhitectura) - elemente care vor constitui obiectivele altor cercetări conexe.

Dar ce poate oferi, dintr-o altă perspectivă mai puțin abordată, studiul testamentelor?

În primul rând, o mai adâncă evaluare a comportamentului persoanelor și a relațiilor intergeneraționale. Pe lângă dimensiunea juridică a testamentului, singura, de altfel, cunoscută și analizată de cele mai multe ori, în cercetările istorice, există și alte două dimensiuni, relativ neglijate, dar importante pentru cunoașterea de acest tip : **dimensiunea psiho-socială, precum și dimensiunea spirituală.**

Vom dezvolta în continuare câteva idei pe marginea acestor două dimensiuni.

I. Analiza dimensiunii psihologice și psiho-sociale pleacă de la evaluarea comportamentului testatorului așa cum este el oglindit în modul de concepere a documentului respectiv. Comportamentul testatorului include mai multe dimensiuni : - natura relațiilor emoționale între predecesori și urmași (atât pozitive, cât și negative); - nivelul de reflectare a presiunii normative de grup social (integrarea și respectarea normelor socio-culturale din societate la vremea respectivă, asimilarea unor modele culturale de rol); - atitudini și valori morale, religioase și spirituale; - modalități personale de luare și aplicare a unor decizii care să traducă în mod consonant nevoile și dorințele personale cu modelele și influențele socio-culturale.

Astfel, testamentul, rezultat al unui proces complex de filtrare și conectare a mai multor paliere psihologice, psiho-sociale, socio-culturale și economico-juridice) oferă șansa unei evaluări istorice de excepție, din perspectiva înglobării elementelor psihologice caracteristice atât ale persoanelor, cât și ale comunităților, simultan. Pe de altă parte actul testamental este rezultatul nemijlocit al proiecției psihologiei și spiritualității testatorului, el oferind atât o imagine a personalității lui, cât și una a rol-statusului pe care aceasta l-a îndeplinit în comunitatea respectivă, în conformitate cu puterea și prestigiul său socio-economic și cultural.

Comportamentul testatorului poate fi analizat după o schemă clară:

- (1) motivațiile care au generat decizia repartizării moștenirii și adresabilitatea bunurilor;
- (2) raportul dintre natura bunurilor transmisibile (materiale/spirituale) și moștenitori (persoane intime/persoane străine și instituții – educaționale, religioase, comunitare);
- (3) Efectele socio-culturale (continuitatea tradițiilor și implicarea urmașilor în respectarea tradiției, dezvoltarea acțiunilor caritabile și de protecție comunitară, dezvoltarea gradului de civilizație comunitară).

Vom exemplifica pe baza documentelor studiate și a schemei de analiză elaborate câteva aspecte.

- (1) **Tipurile de motivații** care generează conținutul testamentelor studiate sunt diverse și se pot grupa în două categorii.

a) **Grija pentru transmiterea valorilor materiale și afectiv-spirituale urmașilor direcți sau indirecti.** Această motivație exprimă responsabilitatea, dăruirea și implicarea față de valorile familiei, dragostea parentală și față de rude. Deducem de

aici atașamentul și devotamentul transilvănenilor pentru valorile și coeziunea familiei, copiii și rudele fiind cei mai importanți moștenitori, așa cum rezultă din majoritatea testamentelor studiate. De exemplu în 1570, Mihály Gyulai, consilier al principelui Ioan Sigismund, precizează că “bunurile vor fi moștenite de cei doi fii ai săi, iar în cazul în care unul dintre aceștia sau ambii ar muri, averea dobândită împreună cu soția să rămână soției și fiicei. În ceea ce privește bunurile moștenite pe propria linie patrimonială, ele vor reveni fratelui său mai mic”. Modul în care este redactat acest testament ne determină să interpretăm că bunurile moștenite sunt repartizate după criterii bine stabilite, care respectă atât nevoile persoanelor legatoare, cât și normele socio-culturale existente în comunitatea respectivă. Astfel, de pildă, pământul și casele (se precizează în document), vor reveni fiilor considerați apti pentru a păstra și dezvolta economic moștenirea, dar și ca păstrători ai numelui), în vreme ce fiicele și soțiile moștenesc doar bunurile personale (zestrea pe linie paternă) și o parte din averea comună, dobândită în timpul căsătoriei, respectiv casa sau bunurile mobiliare. Soția, după moartea soțului, este asigurată în deplină legalitate doar atâta vreme cât nu se mai recăsătorește. Altminteri, ea va pierde o mare parte din moștenire, care va reveni copiilor. Din punct de vedere psihologic, aceasta demonstrează teoretic, relația strânsă dintre regula fidelității și dincolo de moarte și responsabilitatea păstrării bunurilor materiale în familie. În felul acesta, dimensiunea afectivă și interpersonală în viața de familie este strâns împletită cu motivația economică și de securitate pentru urmași, ceea ce ne relevă o miză puternică a rolului familiei în societatea transilvăneană. Se pot deduce de aici câteva coordonate de funcționare a familiei în epoca respectivă: stabilitatea și durabilitatea structurii familiale prin reglarea drepturilor și obligațiilor patrimoniale asumate. Solidaritatea familială ca valoare de bază a civilizației transilvănene și în general, se bazează nu doar pe factorul economic, ci și pe alți factori importanți care țineau familia mai unită, comparativ cu zilele de azi. Așa de pildă, ea dispunea de un spațiu mai mare de mișcare și acțiune, care permitea dezvoltarea unei mai crescute autonomii personale a fiecărui membru al familiei, ceea ce conducea implicit, la o nevoie reală de contact autentic afectiv, de atașament și devotament autoconsimțit.

Baza societății în epocă era constituită de familia cu mai mulți copii, aptă să facă față mai bine cerințelor dezvoltării economice și sociale, dar și disponibilă pentru împlinirea rosturilor spirituale și transcendente ale fiecărui adult, prin copiii săi.

b) Grija pentru gestionarea în condiții optime a bunurilor materiale după moarte, ceea ce reflectă nevoia crescută de recunoaștere a prestigiului și puterii economice, dar și psihologice și sociale, în timp, a testatorului. Aceasta corespunde mai curând unei motivații egocentrice sau centrate pe afirmare și recunoaștere personală. Nucleul acestei motivații este nevoia de putere și posesivitate. În această categorie intră persoanele care dispun de o avere considerabilă și de funcții (cancelari în Principate, demnitari). În afară de principele Transilvaniei, putem menționa o serie de nobili de rang înalt (v. volumul “Testamente transilvănene, 1554 – 1700”, în pregătire).

c) Nevoia de împlinire a unui sens spiritual sau religios, prin dăruirea față de comunitate, cei în nevoie sau față de biserică. Aceasta reflectă motivații centrate pe o anumită filosofie de viață, impregnată pregnant de valorile religioase creștine.

(2) În ceea ce privește raportul dintre natura bunurilor transmisibile (materiale/spirituale) și moștenitori (persoane/instituții), analiza testamentelor transilvănene ne conduce la următoarele caracteristici. În majoritatea cazurilor, miezul averii format din pământ și case, se transmite în familie, având prioritate descendenții de sex masculin (fiii, urmași de frații sau verii testatorului). În cazul în care nu există filiație și nici fratrie pe linie masculină, se transmit bunurile soției sau fiicei (fiicelor) (v. cazul anterior prezentat). Un alt caz revelator este acela al căpitanului Mihály Mikes, căpitanul secuilor din oastea lui Gheorghe Rákóczi, care în 1658, februarie, precizează în testamentul său că “o mare parte din avere, neavând fii, se lasă soției Borbála P., cu condiția ca în caz de deces al acesteia, averea să revină fratelui mai mic al testatorului, iar o altă parte din moștenire să revină de la bun-început acestui frate.” Același Mikes menționează că lasă capela construită de el fratelui său, acest tip de moștenire având o valoare de mesaj afectiv și spiritual profund, către acesta, dar și către comunitate. Se demonstrează astfel că valorile investite simbolic religios-spiritual sunt adresate mai curând bărbaților (ca principali păstrători ai culturii și spiritualității) decât femeilor.

Într-un alt caz, beneficiarul moștenirii este chiar o comunitate (satul Tănișoara – Sárfaľva) căreia István Károly îi lasă “bani pentru construirea unei capele religioase catolice, unde să slujească și să fie permanent plătit un prețot”. De asemenea, el lasă unei alte biserici 6 pogoane de pământ.

Gestul testamental încărcat de o profundă semnificație spirituală ne ajută să observăm prezența unor persoane ale căror mesaje religioase și caritabile către comunitate au fost importante în dezvoltarea societății și civilizației Transilvaniei secolelor XVI și XVII. **Generozitatea în împărțirea bunurilor în scopul întăririi credinței, ne dovedește implicarea profundă a unor personalități, ca și a unor anonimi în crearea unui climat cultural și emoțional centrat pe solidaritate și credință.**

Dintr-un alt testament aparținând lui Kelemen Mikes, general al secuilor (1679), consilier al principelui Transilvaniei (1678 –1685), rezultă că “lasă 60 de florini pentru reconstruirea turnului bisericii din Sânzieni, iar călugărilor din Șumuleu Ciuc 900 florini și alte bunuri”.

Remarcăm faptul că o parte importantă din moștenire revine călugărilor, ca simboluri vii ale aspirației către dumnezeire, ca o categorie reprezentativă pentru aspirațiile spirituale ale comunității.

Alți beneficiari ai testamentelor sunt bolnavii incurabili și persoanele aflate în dificultate. Astfel, o parte dintre persoanele înstărite, cu putere economică recunoscută, se îngrijesc să transmită bani, bunuri, pământ, așezămintelor de ocrotire și îngrijire a bolnavilor sau a săracilor, care funcționau pe lângă biserici sau mânăstiri. De exemplu, în 1565, Miklós Pathotey, printre altele, a lăsat o sumă de bani semnificativă pentru Spitalul (Ispotay) din Cluj, iar Péter Borzásy în 1573 procedează similar pentru un alt așezământ de sănătate.

Stimularea educației și a dezvoltării culturii a constituit de asemenea un obiectiv al multor testamente, care astfel au asigurat transmiterea unei părți importante din puterea economică a unor persoane la nivelul unor obiective sociale mult mai largi. Astfel, Katalin Levay în 1551 a făcut prin testament o donație foarte

generoasă elevilor din Seminarul Teologic, iar Kelemen Mikes a oferit copiilor din colegiile din Cluj, Odorheul Secuiesc și Alba Iulia, suma de 1900 florini. Un alt testator (1565) lasă o sumă importantă elevilor din Cluj care doresc să studieze în străinătate. Sistemul burselor de sprijin și deschiderea către cultura occidentală sunt încurajate și susținute de persoane particulare, în contextul modelului cultural practicat în epocă de însuși Principele Transilvaniei.

Deși întâlnim donații testamentare în favoarea comunității (școli, săraci, spitale) mai frecvent în cazul persoanelor bogate, gestul nu este absent nici în cazul persoanelor mai puțin înstărite. Aceasta reflectă un simț civic și o participare semnificativă la viața cetății, concordant cu aspirațiile generoase de dezvoltare ale întregii societăți civile. Iată, de pildă, o femeie nu foarte înstărită, în decembrie 1670, lasă 12 florini și o bucată de pânză care să fie împărțite săracilor, iar un sătean secui modest lasă în 1688 bani pentru săraci.

(3) Implicațiile socio-culturale ale comportamentului testamental al transilvănenilor, din perioada analizată sunt semnificative. Analiza conținutului testamentelor ne conduce la concluzia că civilizația transilvană din secolele respective este bine încheagată în jurul valorilor materiale și spirituale care generează atitudini civice implicativ-responsabile, un comportament social de tip coeziv, solidar, deschis la dezvoltare, dar și cu o mare putere de conservare a structurii sociale.

Putem afirma pe baza cercetării noastre că această schemă de structurare și funcționare socială o regăsim, în fond, în toate societățile civilizate din Europa, evident, cu particularitățile respective.

II. A doua dimensiune a comportamentului testamental avută în vedere în acest studiu este dimensiunea spirituală, care dincolo de normele socio-culturale, deschide posibilitatea unor interpretări inedite privind sensul personal al actului testamental la transilvăneni. Acest sens personal este filtrat de apartenența la o anumită matrice religioasă (dominant creștin-catolică, dar și reformată).

În general, testamentele încep cu o formulă de invocație a divinității, care precizează contactul și profunzimea relației persoanei cu Dumnezeu.

Dincolo de normele socio-culturale, fiecare persoană manifestă un tip de contact mai mult sau mai puțin profund cu Dumnezeu. Unele testamente par a fi o mărturie a credinței și a implicării ei în conduita cotidiană. Altele surprind un dialog intim cu divinitatea, prin care omul ca ființă muritoare recunoaște (poate pentru prima dată în viața lui) sensul transcendent al eforturilor sale. Acest dialog între om și Dumnezeu poate să capete uneori forma unei penitențe sau a unei confesiuni, iar altele a unei solicitări de iertare a păcatelor și limitelor recunoscute.

Testamentul devine uneori un prilej de facilitare a trecerii în moarte, de mântuire sau doar de ușurare a sufletului, echivalând cu un adevărat rit de trecere. Simbolic, el poate fi decriptat ca o “poartă de acces” sau “un prag inițiativ” în viața de dincolo, ca un bilet de intrare într-o altă realitate, nu doar necunoscută, ci și dezirabil mai bună.

Testamentul este și o cale de înțelegere și acceptare a limitelor umane, care te ajută să ai acces la viața viitoare, printr-o domolire a angoasei create de iminența morții.

Valoarea simbolică a testamentului rezidă în două tipuri de exercitare a rolului patern: - unul primar (asumarea rolului de tată biologic și social); - altul sofisticat (exprimarea rolului de tată divin sau traducerea formulei biblice “după chipul și asemănarea tatălui”). Acest al doilea rol este conectat cu comportamentul testamental extins, civilizator, generos social (v. moșteniri lăsate instituțiilor și comunității).

Și chiar dacă în unele testamente, cuvântul Dumnezeu sau invocarea divinității sunt eludate, nu excludem ca în analiza de conținut, contactul și trăirea spirituală personală să se contureze cu o forță convingătoare.

Dintr-o perspectivă mai largă, actul testamental poate fi privit și ca un **simbol inițiativ al parcurgerii ciclului naștere-moarte-renaștere, al conștientizării rostului tainic al devenirii ființei umane, întru cunoaștere și autodepășire.** Depășirea condiționărilor pămâtenne, legate de bunurile create, acumulate și de beneficiile sociale legate de prestigiu, onoare, respect și putere echivalează cu autodepășirea prin renunțare la sine sau prin împărțirea și împărtășirea expresiei obiective și subiective a propriei persoane cu ceilalți (urmași, egali, semenii sau instituții). Testamentul nu este doar o formulă de gestionare a bunurilor materiale și de transmitere a valorilor spirituale și culturale, ci și un ritual de dobândire a libertății interioare prin renunțare la toate acestea (nonatașament) și prin dăruire de sine.

Problema semnificației actului de dăruire sau transmitere comportă însă o interpretare nuanțată din punct de vedere psihologic. Astfel, gestul testamental, cel mai adesea poate fi înțeles ca un comportament simbolic de supraviețuire sau prelungire a Ego-ului prin urmași, aspect foarte frecvent în psihologia tuturor persoanelor, cu puternice rădăcini biologice – întâlnit și în psihologia locuitorilor medievali ai acestor ținuturi. Pentru ei, moștenirea este simultan o garanție a asigurării perpetuării numelui, deci a identității, prestigiului, acumulărilor materiale și eventual culturale, dar și o proiecție a propriilor nevoi de a fi, dincolo de moarte, prezent prin intermediul urmașilor. Această atitudine ar putea să ne sugereze un mare atașament față de valorile vieții, un fel de aspirație la “nemurire” prin intermediul celorlalți (apropiați sau străini).

Pentru o mai restrânsă categorie de oameni, gestul testamental pare să corespundă mai curând conceptului de “dăruire necondiționată”, el fiind concretizat prin ofrandele testamentale aduse lui Dumnezeu, prin toate formele sale de manifestare (biserică, mănăstire, săraci, bolnavi, copii, școli). Transilvănenii secolelor XVI -XVII, nu de puține ori sunt generoși cu acest tip de ofrandă, ceea ce ni-i recomandă ca pe niște persoane cu un nivel de dezvoltare spirituală semnificativ, care explică în bună măsură rolul și efectele pozitive, civilizatoare la nivelul comunităților și societății lor. Și dincolo de personalizarea actului testamental, remarcăm consecvența și coerența spirituală a structurii sociale și familiale a comunităților de secui, pe care le-am studiat în cadrul cercetării testamentelor dintr-o perspectivă mai completă.

**LAST WILL CONNECTED BEHAVIOUR OF TRANSYLVANIANS
IN THE XVIth - XVIIth CENTURIES**

Abstract

The present study analyzes the psychological features of the individuals revealed by Transylvanian last wills from the XVIth and XVIIth centuries. The main hypothesis of the authors is that testaments can provide a historical, psycho-cultural and psycho-social diagnosis of a given society, in a given period of time.

COMERȚUL CU MIRODENII AL ORAȘELOR BRAȘOV ȘI SIBIU ÎN PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XVI-LEA *

MÁRIA PAKUCS

A scrie despre mirodenii nu este atât de simplu pe cât pare la prima vedere. Mirodeniile fac parte din dieta noastră zilnică, sunt ușor de procurat și accesibile pentru oricine. Dar lucrurile nu au stat la fel dintotdeauna. Mirodeniile și-au pierdut în timp aura mistică, de simboluri ale luxului și condiției sociale. În Evul mediu în schimb, comerțul cu mirodenii era o întreprindere nu numai foarte profitabilă, ci și foarte prestigioasă. Manualul lui Francesco Pegolotti, *La practica della mercatura* din secolul al XIV-lea cuprinde o listă cu 286 de “mirodenii”, care includea pe lângă condimente *stricto sensu* și alte produse exotice: ierburi utilizate în farmacologie, coloranți, parfumuri, fructe exotice, zahăr și miere, bumbac sau hârtie.¹ Deși erau întrebuițate mai cu seamă în bucătărie, condimentele erau nelipsite și din farmaciile medievale. Piperul era considerat un bun remediu contra febrei, astmului și răcelii, iar piperul lung era folosit ca afrodisiac. Se credea că mirodeniile vindecă aproape orice boală.² Condimentele erau necesare și la conservarea cărnii și la aromarea vinului.³

În articolul prezent mirodeniile au sensul actual al cuvântului. Studiul de față are ca obiectiv analizarea în detaliu și comparativă a comerțului cu mirodenii prin Brașov și Sibiu, înregistrat la vămile celor două orașe în prima jumătate a secolului al XVI-lea.

Orașele săsești ale Brașovului (Kronstadt, Brassó) și Sibiului (Hermannstadt, Nagyszeben) au fost importante centre de comerț și tranzit și au jucat un rol important în comerțul din Europa centrală și de sud-est în Evul mediu și epoca modernă timpurie.

---

*Doresc pe această cale să îmi exprim recunoștința față de prof. Radu Manolescu pentru amabilitatea cu care mi-a pus la dispoziție transcrierile registrelor vamale ale Brașovului, pe care am avut astfel posibilitatea să le prelucrez pentru studiul de față. Mulțumiri i se cuvin de asemenea domnului Demény Lajos pentru fotocopiile unor registre vamale ale Sibiului care mi-au fost de un real folos și pentru îndrumările domniei sale în abordarea acestui subiect.

¹ Fragmentul din manualul lui Pegolotti l-am găsit în Roger S. Lopez, and Irving W. Diamond, *Medieval Trade in the Mediterranean World. Illustrative Documents Translated with Introductions and Notes*, New York, Columbia University Press, 1990, p.109-114.

² Fernand Braudel, *Civilization and capitalism, 15th-18th century*, vol. 1, *The Structures of Everyday Life. The limits of possible and impossible*, (London: Collins/Fontana Press, 1988, p. 221.

³ M.N. Pearson, *Introduction* în M.N. Pearson ed., *Spices in the Indian Ocean World*, seria *An Expanding World. The European Impact on World History, 1450-1800*, vol. 11, Aldershot, Variorum, 1996, p. xvi.

“Studii și Materiale de Istorie Medie”, vol. XX, 2002, p. 73-88.

Studierea comerțului dintre Brașov și Sibiu cu cele două țări române extracarpatice nu este o temă nouă în cercetarea istorică, deoarece schimburile comerciale reprezintă un capitol fascinant al istoriei medievale a regiunii.

Sursele primare care au stat la baza numeroaselor studii de specialitate privind comerțul Brașovului și Sibiului din secolul al XVI-lea sunt în special registrele de vamă ale celor două orașe, care reprezintă o adevărată mină de aur pentru cercetători și s-au bucurat din plin de atenția istoricilor economiei și nu numai. Reputații istorici și arhiviști sași au început publicarea documentelor medievale din arhivele săsești la sfârșitul secolului al XIX-lea, punând la dispoziția cercetătorilor prețioase colecții de izvoare istorice. Anii '60-70 ai secolului trecut îndeosebi au cunoscut marile contribuții istoriografice ale lui Radu Manolescu⁴, Samuil Goldenberg⁵, Mihail Dan⁶, Lidia Demény⁷ privitoare la relațiile comerciale ale Țării Românești și ale Moldovei cu Transilvania. Comerțul la mare distanță al Brașovului și Sibiului a interesat și istorici străini, cum ar fi regretatul Zsigmond Pál Pach⁸ și Stoian Maslev⁹. În ciuda importanței Brașovului și Sibiului în comerțul internațional al Europei centrale și de sud-est, cunoștințele acumulate în istoriografia regiunii privitoare la acest subiect nu au fost integrate din păcate în circuitul istoriografiei europene de specialitate decât foarte timid.¹⁰

⁴ Radu Manolescu, *Relațiile comerciale ale Țării Românești cu Sibiu la începutul veacului al XVI-lea*, în "Analele Universității București C.I. Parhon", seria științe sociale, *Istorie*, nr. 5, 1965, p. 207-259; Idem, *Comerțul Țării Românești și Moldovei cu Brașovul, sec. XIV-XVI*, București, Ed. Științifică și Enciclopedică, 1965.

⁵ Dintre numeroasele studii ale lui Samuel Goldenberg privind comerțul Transilvaniei în evul mediu, amintim aici doar articolul fundamental privind comerțul reflectat în registrele Sibiului: *Der Südhandel in den Zollrechnungen von Sibiu im 16. Jahrhundert*, RESEE, II, nr. 3-4, 1964, p. 385-421.

⁶ Mihail Dan, S. Goldenberg, *Le commerce balkano-levatin de la Transsylvanie au cours de la seconde moitié du XVI siècle et au debut du XVII siècle*, RESEE, nr. 5, 1967, p. 87-117.

⁷ Lidia Demény, *Le commerce de la Transsylvanie avec les régions du sud du Danube effectué par la douane de Turnu Roșu en 1685*, RRH, VII, nr. 5, 1968, p. 761-777; Eadem, *Marchandises orientales en Transylvanie et limitations des prix*, în "Actes du IIe Colloque International d'Histoire. Économies méditerranéennes: équilibre et intercommunications, XIIIe-XIXe siècles", tom II, Atena 1985, p. 113-122. (extras).

⁸ Zsigmond Pál Pach, *A Levante-kereskedelem erdélyi útvonala a 15-16. század fordulóján*, "Századok", nr. 6, 1978, p. 1005-1038; Idem, *The Role of East-Central Europe in International Trade*, "Études historiques 1970", Budapesta, Akadémiai Kiadó, 1970, p. 217-264; Idem, *Zur Geschichte des levantinischen Pfefferhandels um 1500*, "Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte. I. Mittelmeer und Kontinent. Festschrift für Hermann Kellenbenz", ed. Jürgen Schneider, Nürnberg, Klett-Cotta, 1978, p. 521-529; Idem, *The Transylvanian Route of the Levantine Trade at the Turn of the 15th and 16th century*, "Études historiques hongroises", vol. I, Budapesta, 1980, p. 113-166; Idem, *Levantine Trade Routes to Hungary, 15th -17th Centuries*, AH, nr. 1, 1987, p. 57-65.

⁹ Stoian Maslev, *Tărgovijata među bălgarskite zemi i Transilvanija prez XVI-XVII v.*, Sofia, 1991. Autorul bulgar folosește selectiv date din registrele vigesimale ale Sibiului, utilizând doar informațiile referitoare la negustorii înregistrați ca venind din orașele de la sud de Dunăre (Ruse, Vidin, Nicopol, Sofia).

¹⁰ Studiile lui Zs.P. Pach au avut ecou în literatura de specialitate internațională: Eliyah Ashtor, *Recent Research on Levantine Trade* în "Journal of European Economic History", nr. 2,

Pentru secolul al XVI-lea s-au păstrat 23 de registrele de vamă de la Sibiu (redactate în latină, mai apoi din a doua jumătate a secolului al XVI-lea în germană), care, cu excepția registrului din 1500¹¹ sunt încă nepublicate.¹² Dintre registrele vamale ale Brașovului au rămas până astăzi doar cele din prima jumătate a secolului al XVI-lea, și sunt publicate integral (1503) sau în rezumat.¹³ Acest studiu cuprinde date din următorii ani: 1503, 1542-1550 pentru Brașov (10 ani)¹⁴ și 1500,¹⁵ 1537, 1538, 1540, 1541, 1542, 1543, 1546, 1550 pentru Sibiu (9 ani).

Registrele de vamă sunt sursele privilegiate ale istoriei economice, așa cum considera și J.F. Wade: "The specific merit of particular customs accounts lies in their recording of the routine and repetitive transactions on which commerce depends."¹⁶ Cu toate acestea, ele prezintă anumite particularități de concepție și de redactare care ridică multe dificultăți istoricului de astăzi, iar pentru a evita anumite neînțelegeri și confuzii, sunt necesare câteva precizări metodologice și de fundal istoric.

1. Vămile săsești aflate la granița Transilvaniei (Brașov, Sibiu, Bistrița) erau o componentă esențială a sistemului vamal al voievodatului transilvan în Evul mediu. Deși

---

1985, p. 382-383, deși autorul doar sintetizează concluziile lui Pach, fără a emite judecăți de valoare proprii. Vezi și subcapitolele referitoare la drumurile comerciale din Imperiul otoman către Europa centrală din monumentală lucrare coordonată de Halil Inalcik și Donald Quataert, eds., *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Cambridge, Cambridge University Press, 1994, p. 295-304. Am avut de asemenea surpriza să descopăr într-o sinteză recentă că drumul comercial de uscat care traversa Țara Românească și ducea prin Brașov către Viena este considerat unul din cele mai importante drumuri comerciale din secolul al XVI-lea, deși pe hartă nu este menționat numele nici unei localități de-a lungul acestui drum de la Constantinopol (sic!) până la Buda, iar ca teritorii tranzitate sunt numite doar Bulgaria și Ungaria: John Munro, *Patterns of Trade, Money and Credit*, în *Handbook of European History 1400-1600. Late Middle Ages and Reformation*. vol. I. *Structures and Assertions*, ed. Thomas A. Brady, Heiko A. Oberman, James D. Tracy, Leiden, Brill, 1994, p. 148 (hartă).

¹¹ *Quellen zur Geschichte Siebenbürgens. Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt und der sächsische Nation*, Sibiu, 1880, p. 297-320.0

¹² Arhivele Naționale Județene Sibiu, "Fondul Magistratul orașului Sibiu. Seria actelor contabile. Inventarul 197, Registre de vamă vicesimă și tricesimă": nr. 19/1537, nr. 20/1538, nr. 21/1540, nr. 22/1541, nr. 23/1542, nr. 24/1543, nr. 25/1546, nr. 26/1550.

¹³ *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen. Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Kronstadt*. vol. I (1503-1526), Brașov, 1886, registrul din 1503, p. 1-81; vol. III (1541-1550), Brașov, 1896, registrele din 1542, p. 187-215; 1543, p. 244-246; 1544, p. 247-249, 1545, p. 291-340 și 304-306; 1546, p. 364-368; 1547, p. 424-427; 1548, p. 464-465; 1549, p. 530-531, 1550, p. 584-589. Așa cum am menționat la începutul acestui articol, datele sunt prelucrate de mine (într-o bază de date computerizată) pornind de la transcrierile prof. Radu Manolescu, deoarece rezumatele publicate în *Quellen* nu permiteau o analiză detaliată a traficului cu mărfuri orientale pe la vama Brașovului.

¹⁴ Toate registrele privind tranzitul de mărfuri orientale ale Brașovului sunt complete, cu excepția anului 1550, al cărui registru are câteva pagini arse, dar datele lipsă nu modifică esențial valoarea calculată a traficului. Radu Manolescu nu a indicat acest lucru în *Comerțul*, p. 100, dar l-a notat în transcrierea registrului pe care am folosit-o și eu.

¹⁵ Deși anul 1500 nu face parte *stricto sensu* din secolul al XVI-lea, este luat în calcul pentru că este primul an pentru care există registre vamale.

¹⁶ J.F. Wade, ed. *The Customs Accounts of Newcastle upon Tyne, 1454-1500*, "The Publications of the Surtees Society", vol. CCII, Gateshead, Athenaeum Press Ltd., 1995, p. 5.

nu există cercetări detaliate privind întemeierea și evoluția acestui sistem vamal, studiile lui Zs.P. Pach referitoare la originea vămilor în Ungaria medievală, precum și la vama tricesimă din Transilvania și Țara Românească¹⁷ ne permit să schițăm în câteva cuvinte istoria vămilor săsești. Pach a demonstrat că la mijlocul secolului al XV-lea, vama de graniță din Bratislava a fost ridicată de către consiliul orașului de la 1/30 (*tricesima*) la 1/20, deși numele de *tricesimă* a rămas neschimbat.¹⁸ Un proces similar trebuie să se fi petrecut și în orașele săsești. Începând cu mijlocul secolului al XV-lea, Brașovul, Sibiu și Bistrița au început să ia în arendă vama Transilvaniei de la regii maghiari, iar mărirea tarifelor vamale putea fi, ca și la Bratislava, o soluție eficientă pentru acoperirea costurilor de gestionare a vămilor. Este interesant totuși că această creștere a tarifelor vamale este reflectată și în numele vămii, care devine *vigesimă*.¹⁹ O altă dovadă directă a acestei măririi a tarifelor vamale la vămile săsești este și scrisoarea trimisă de Basarab cel Tânăr la 1480-81 brașovenilor. După ce se plânge că brașovenii nu plătesc la timp marfa negustorilor munteni și de alte abuzuri, voievodul exclamă: "Iar vămile nu mai sunt ca înainte, ci ați mărit și vămile"²⁰. Deci, tariful vamal practicat de orașele săsești începând cu sfârșitul secolului al XV-lea reprezintă a douăzecea parte (5%) din valoarea sau cantitatea mărfii aduse la vamă, de unde și numele de *vigesimă* (sau, în registrele redactate în limba germană, *Zwanzig*). La Sibiu, și parțial și la Brașov, pentru mărfurile orientale (țesături de bumbac și mătase, mirodenii, pielărie orientală, fructe exotice etc.) vama se percepea în natură.

2. De regulă, un registru de vamă cuprinde data la care negustorul a sosit la vamă, numele acestuia și localitatea lui de origine, cantitatea de mărfuri adusă, și cuantumul taxei vamale. Acesta este cazul tuturor registrelor brașovene păstrate și al registrului sibian din 1500. În cazul Brașovului, pentru anii 1542-1550, există chiar registre separate pentru traficul cu mărfuri orientale. Din nefericire, la Sibiu situația e diferită. Scribii vigeșimei au renunțat la înregistrarea în detaliu a fiecărui negustor care a trecut pe la vama orașului. Socotelile vamale ale Sibiului care fac obiectul prezentului articol, cu excepția anilor 1540 și 1550, cuprind doar lista mărfurilor încasate ca taxe vamale. Calcularea volumului traficului comercial se realizează printr-o simplă operație de înmulțire a cantităților încasate ca taxe vamale cu 20. Cu toate acestea, prudența este din nou necesară. Așa cum a observat Samuil Goldenberg, cantitățile percepute la vamă ca taxe nu reprezintă întotdeauna exact a douăzecea parte din cantitatea vămuită, iar

---

¹⁷ Pach, *A harmincadvám eredete*, Budapesta, Akadémiai Kiadó, 1990; Idem, *Hogyan lett a harminczadból húszad (1436-1457)?* în "Történelmi Szemle", nr. 3, 1995, p. 257-276; Idem, *A harmincadvám Erdélyben és Havasalföldön a 15. század első felében*, "Történelmi Szemle", nr. 1-2, 1998, p. 33-41.

¹⁸ Pach, *Hogyan lett*, p. 260. Vămile externe de la granița vestică a regatului maghiar continuă să poarte numele de tricesimă și în secolul al XVI-lea, deși taxa vamală era cea de vigeșimă. Probabil că numele de "tricesimă" devenise deja un termen generic pentru vamă.

¹⁹ Primul document care pomenește numele de *vigesima* este cel al lui Matia Corvin din 1468 ianuarie 3, prin care îi scutea pe brașovenii de plata vigeșimei (*ab exactione vigesima*): UKB, vol. VI, 1981, doc. 3578, p. 315. R. Manolescu, *Comerțul*, p. 83.

²⁰ Ioan Bogdan, *Documente privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și cu Țara Ungurească în secolele XV și XVI*, vol. I (1413-1508), București, 1905, doc. 145, p. 175-177.

acest fapt reiese limpede din registrele mai bogate în informații, în care au fost notate și cantitățile de mărfuri aduse de negustori din care a fost percepută vama²¹.

3. Comerțul dintre cele două orașe săsești și țările române se desfășura pe trei registre:

- a) importul de produse naturale din Țara Românească și Moldova (pește, animale, piei, ceară, lână, etc.);
- b) exportul de produse meșteșugărești transilvănene către Țara Românească și Moldova, precum și tranzitul mărfurilor apusene (postav de proveniență vest sau central-europeană, vestitele cuțite de Steyer, alte obiecte manufacturate din metal);
- c) tranzitul de produse orientale²².

Astfel, prin Brașov și Sibiu se derula deopotrivă un comerț regional și un comerț la mare distanță, prin care se tranzitau mărfurile apusene și cele orientale. Diferitele specii de pește din bălțile muntenești erau aduse în mod constant la Brașov în cantități importante. Din păcate, așa cum am mai arătat, registrele Sibiului sunt lacunare în privința importului sibian de pește și de alte produse naturale din Țara Românească. Cu toate acestea, este mai mult ca plauzibil că acest tip de mărfuri au continuat să fie transportate și către Sibiu. O mică excepție de la regulă au făcut-o scribii vigeșimei sibiene la 1550, când au notat în perioada dintre 27 septembrie și 9 decembrie încasarea a 12 porci (dintre care doi mijlocii – *mittelmessig*), care ar însemna un număr de 240 de porci aduși la Sibiu.

Din acest motiv, orice analiză de detaliu a comerțului sibian din secolul al XVI-lea este limitată de însăși concepția registrelor de vamă doar la comerțul cu produse orientale, iar atât de necesarele comparații cu comerțul Brașovului se pot face numai pe acest segment al schimburilor comerciale derulate prin cele două orașe săsești.

Structura traficului cu mărfuri orientale (*res turcales, Türkische Waren*) înregistrate la Brașov și Sibiu este identică. Tipurile de produse incluse sub acest generic sunt: diferitele țesături și fire de bumbac, lână sau mătase, mirodeniile, diverse produse alimentare (în special orezul, mai apoi stafidele, smochinele, uleiul de măsline, untdelemnul), produsele din piele (variate feluri de încălțăminte, curele, șei, harnașamente), piei crude sau prelucrate, alte produse textile (covoare, pelerine, ciorapi, brâie, pături), și produse "miscelane" (alaun, traiste, sfoară)²³.

Mirodeniile au reprezentat între 30 și 40% din totalul comerțului cu mărfuri orientale la Brașov și Sibiu. De pildă, în 1540 la Sibiu, structura traficului comercial era următoarea: 48% mirodenii, 37,4% textile, 6,14% produse textile, 7% piei și obiecte din

---

²¹ R. Manolescu, *Comerțul*, p. 90-91. S. Goldenberg, *Der Südhandel*, p. 389, referindu-se la anumite cazuri înregistrate la Sibiu în 1500. Lipsa de consecvență a vameșilor în perceperea taxei vamale vigeșime este însă documentată și de celelalte registre ale Sibiului.

²² Cea mai recentă discuție sintetică asupra comerțului dintre țările române și Transilvania la Bogdan Murgescu, *The Romanian Principalities as Economic Contact Area between the Ottoman Empire and South-East-Central Europe*, conferință prezentată la sesiunea pregătitoare a Congresului de Istorie Economică de la Madrid 1998, *Patterns of Political and Economic Integration in Central Europe*, Budapesta, Februarie 1998, p. 3-7. Îi mulțumesc pe această cale d-lui Bogdan Murgescu pentru amabilitatea și promptitudinea cu care mi-a pus la dispoziție manuscrisul prelegerii domniei sale.

²³ Vezi și *Ibidem*, p. 396-398.

piele, iar restul produse alimentare și fructe. Ponderea mirodeniilor în traficul cu produse orientale desigur că a variat de la un an la altul. În 1550 tot la Sibiu mirodeniile au reprezentat 27% din trafic în comparație cu 46% textile și fibre textile²⁴.

Așa cum rezultă din registrele de vamă, nivelul maxim al traficului prin vămile săsești a fost înregistrat în 1500 la Sibiu și 1503 la Brașov. În prima jumătate a secolului al XVI-lea, comerțul la mare distanță prin Brașov a cunoscut o mare scădere față de 1503. La Sibiu situația este contrarie celei de la Brașov: comerțul cu mărfuri orientale cunoaște o creștere constantă după 1537 și atinge valorile maxime la 1542. Interesant este faptul că Sibiul pare să traverseze o perioadă bună în deceniul cinci al secolului al XVI-lea și reușește să atragă tot mai mult negustorii cu mărfurile orientale. Astfel, un mic calcul ne arată că Sibiul a recuperat spectaculos din proporția deținută în comerțul cu produse orientale al sudului Transilvaniei față de Brașov: 8,7% la începutul secolului al XVI-lea, 53,5% în 1543, 143% în 1546 și 68% în 1550.

ANII	BRAȘOV	SIBIU
1500	–	7.420
1503	84.921	–
1537	–	7.992
1538	–	7.783
1540	–	12.293
1541	–	20.705
1542	42.631	24.775
1543	36.065	19.300
1544	33.120	21.421
1545	16.937	–
1546	14.970	–
1547	20.120	–
1548	22.214	–
1549	23.062	–
1550	19.191	13.160

Tabel 1: *Evoluția valorică, în florini, a comerțului cu produse orientale la Brașov și Sibiu, 1500-1550*

Cifrele din tabelul 1 relevă fluctuațiile pe care traficul cu produse orientale le-a cunoscut în epoca tulbură din punct de vedere politic de după 1526. Aduc în discuție acest argument doar ca una din multiplele cauze care ar fi putut disturba comerțul, drumurile și siguranța negustorilor. Cu toate acestea, consider că aceste variații își au mai degrabă cauzele și în probabile scurt-circuite ale ofertei și ale tranzacțiilor succesive prin care aceste mărfuri ajungeau din Asia până la nordul Dunării.

²⁴ Maria Pakucs, *The Trade of Sibiu as reflected in the customs registers of 1540 and 1550*, teză M.A. susținută la Central European University, Department of Medieval Studies, 1997, p. 31-38, ms.

4. Registrele de vamă reprezintă unul din cele mai importante tipuri de surse istorice pentru istoria economică și a comerțului, în special atunci când istoricul este în privilegiata situație de a avea la dispoziție registre seriale, deoarece reconstruirea statistică a schimburilor comerciale poate fi documentată astfel cu surse directe. Cu toate acestea este foarte important să precizez că și în acest caz putem analiza numai comerțul înregistrat. Traficul care a scăpat înregistrării și taxării vamale (aici ne putem gândi la transporturile care treceau pe la vamă dar erau scutite de plata taxelor²⁵ și la contrabandă) este de la sine înțeles că nu poate fi calculat sau măcar estimat ce proporție reprezenta acesta din comerțul înregistrat. Comerțul scutit de taxe vamale mai este documentat și de surse indirecte și nu poate fi astfel înscris într-o analiză serială: scrisori ale domnilor Țării Românești sau ale unor mari dregători munteni către orașele săsești prin care anunță trecerea pe la vamă a negustorului care făcea comerț în numele lor, plângerile orașelor săsești către principele Transilvaniei pentru respectarea privilegiilor de etapă și de depozit și pentru închiderea drumurilor care ocoleau vămile,²⁶ salarii plătite de către primăria orașului Sibiu către oameni angajați să păzească drumurile false (*ad custodiendas vias falsas*²⁷) etc.

5. Un aspect important în discutarea registrelor comerciale ale vămilor din Sibiu și Brașov care consider că trebuie subliniat este acela că socotelile din aceste registre (și ca în toate tipurile de registre medievale) erau ținute în monedă de calcul. În Transilvania era în uz echivalența stabilită de regele Matia al Ungariei în secolul al XV-lea: 1 florin = 100 dinari, care a rămas neschimbată și în secolul al XVI-lea.²⁸ Neglijarea acestui aspect l-a putut determina de pildă pe Samuel Goldenberg să tragă concluzii pripite privitoare la valoarea în aur a comerțului la Sibiu pentru întregul secol, el neținând cont de faptul că florinul de calcul (cel pe care el îl socotea ca fiind florin de aur) s-a devalorizat la sfârșitul secolului al XVI-lea cu aproximativ 50% față de valoarea sa de la începutul veacului.²⁹ Am găsit date în diverse registre de socoteli consulare ale Sibiului care permit calcularea echivalenței dintre florinul real și cel de calcul. Astfel, la 1550 raportul dintre monedă și unitatea de cont era de 1:1,45³⁰. Deși există asemenea date care atestă această devalorizare a monedei de calcul în Transilvania, precum și

²⁵ R. Manolescu, *Comerțul*, p. 94 subliniază că registrele brașovene dintre anii 1542-1549 "cuprind, la începutul fiecărui registru, câte două-trei pagini în care sînt înscrise scutirile de vamă acordate domnilor și boierilor din Țara Românească și Moldova pentru mărfurile, mai ales de import, pe care le aduceau prin oamenii lor în țară."

²⁶ Dieta transilvană de la Tg. Mureș din 1549 hotăra în art. 21 ca drumurile nefolosite timp de 25 de ani să fie închise, iar prin art. 29 stipula: [...] *Cum mercatores Cibinium et Brassoviam ad vigesimam cum mercibus venire soliti sunt, alia via in terra Fogaras aperta est, quam Graeci et alii mercatores externi frequentat, neglectis locis vigesimarum, et unde furto equi educi et alia damna huic Regno fieri solent, decretum est, ut hanc quoque viam delecti homines videant et rectificent* [...]. EOE, vol. 1, p. 299, 293.

²⁷ Registrul sibian din 1542.

²⁸ O discuție mai recentă privind sistemele de cont în țările române și Transilvania în Bogdan Murgescu, *Circulația monetară în Țările Române în secolul al XVI-lea*, București, Ed. Enciclopedică, 1996, p. 42-45. Vezi și Tibor-Antal Horváth, *A magyar aranyforint értékváltozása, 1490-1700*, în "Numizmatikai Közlöny", LVII-LIX, 1959-1960, p. 33, care oferă date și pentru cursul florin-dinar în Ungaria și parțial Transilvania.

²⁹ S. Goldenberg, *Der Südhandel*, p. 391.

³⁰ Arhive Sibiu, fond citat, nr. 22 (registru de socoteli consulare, 1536-1570), p. 6r.

fluctuațiile ei de valoare de-a lungul secolului al XVI-lea, din păcate nu dispun de suficiente date sigure în acest moment pentru construirea unor serii de echivalențe florin de calcul–florin de aur care ar putea folosi la deflaționarea valorilor din registre și la o reconstituire mai veridică a valorii comerțului desfășurat prin vămile săsești în veacul al XVI-lea.

La Brașov în sistemul de cont era inclus și asprul otoman în echivalența 1 florin = 50 aspri,³¹ în timp ce cursul de schimb al florinului maghiar la 1558 era de 57-60 de aspri la Istanbul și 75-80 de aspri la Buda³².

Tot aici trebuie precizat un alt aspect important care trebuie luat în considerare: prețurile care figurează în registre nu sunt echivalente cu prețurile de pe piață ale mărfurilor respective, ele reprezintă valoarea la vamă a produselor³³. Astfel, prețurile însemnate în registrele de vamă pot fi luate în calcul doar ca ordine de mărime și nu reflectă în mod necesar realitatea de piață.

6. Mirodeniile se măsurau la Brașov și Sibiu în livre (*libra, talenta, Pfund*) sau în așa-numitul *kanthner* (chintal). Unitățile de măsură ale greutateii folosite în orașele săsești în Evul mediu ridică unele probleme cercetătorului modern, mai ales la stabilirea echivalențelor dintre ele. Este cunoscut faptul că în Transilvania medievală unitățile de măsură erau foarte diferite de la oraș la oraș. Sașii din Sibiu și Brașov au păstrat ca unitate de referință marca de Köln, diferită de marca de Buda, folosită în restul regatului maghiar³⁴. O controversă importantă referitoare la unitățile de greutate folosite la vămile săsești se referă la *kanthner*. Bálint Hóman considera că sașii au păstrat propriile lor unități de greutate, dar că pentru mirodenii foloseau livra turcească, echivalentă cu 636,955 g³⁵. Estimarea aceasta a fost preluată și de Francisc Páll, care socotea astfel că “100 de livre, câte corespundeau de obicei unei măji, echivalau cu 63 kg și 695 g”.³⁶ Zs.P. Pach³⁷, iar mai apoi János Hóvári,³⁸ bazându-se pe datele din registrele publicate ale Brașovului și Sibiului, a pus întrebarea dacă acest *kanthner* era echivalent cu *massa* (majă), unitate medievală folosită în regatul medieval maghiar și care era echivalentă cu 100 de livre. *Kanthner*-ul utilizat la Brașov și Sibiu pentru măsurarea exclusivă a produselor orientale (mirodenii, bumbac și orez) – fapt observat prima oară de Zs.P.Pach³⁹ – este în opinia lui Hóvári identic cu *kantar*-ul balcanic echivalent cu 36 de

³¹ R. Manolescu în “Anexa numismatică” a volumului său evidențiază acest raport, dar nu subliniază destul de clar că florinul și asprul din registrele brașovene sunt în fapt monede de calcul. *Comerțul*, p. 305.

³² János Buza, *A magyar és a török dukát árfolyama a 16. század közepén*, în “Századok”, nr. 4, 2001, p. 891.

³³ Goldenberg, *Der Südhandel*, p. 388.

³⁴ Bálint Hóman, *Magyarpénztörténet, 1000-1325*, Budapesta, 1916, reprint 1991, p. 100.

³⁵ *Ibidem*, p. 101.

³⁶ Fr. Páll, *Relațiile comerciale dintre brașoveni și raguzani (cu documente inedite despre negoțul lânii în anul 1578)*, în RA, nr. 1, 1958, p. 97.

³⁷ Pach, *A Levante-kereskedelem*, p. 1017, nota 42.

³⁸ János Hóvári, *The Transylvanian kanthner and the Balkan kantar. An Inquiry into the Metrology of the Turn of the 15th-16th centuries*, în “Acta Orientalia Hungarica”, XXXIX, 1985, p. 259-274.

³⁹ Pach, *A Levante-kereskedelem*, p. 1018.

ocale, adică cu 45,36 kg⁴⁰. Același autor socotește că un *kanthner* avea 60 sau 120 de livre la Brașov și 80 de livre la Sibiu, bazându-se pe aprecierile lui Zs.P. Pach⁴¹, care la rândul său a calculat aceste echivalențe pe baza datelor din registrele de vamă. Deși sunt de acord că la vămile săsești mărfurile orientale erau cântărite cu aceeași unitate de măsură pe care acestea o “aduceau cu sine”, echivalența cu livrele săsești este totuși mai greu de stabilit. Registrele de vamă sunt și în această privință nu de foarte mare ajutor. Din propriile mele calcule, reiese că de fapt un *kanthner* avea 60, 100 sau 120 de livre la Brașov și 100 sau 120 de livre la Sibiu, dar vameșii care alcătuiau registrele nu au simțit nevoie să menționeze aceste diferențe, care sunt detectabile în cadrul aceluiași an. Să mai amintesc și faptul că erudiții arhiviști sași din secolul al XIX-lea care au publicat socotelile orașului Brașov, au calculat un *kanthar* cu 100 de livre⁴². În stadiul actual al cunoștințelor despre sistemul de unități de măsură folosite în orașele săsești, suntem departe de a putea trage concluzii definitive. Pentru articolul de față am păstrat unitățile de măsură din registrele originale, și consider că este mai prudent să evit calcularea oricăror echivalențe cu unități de măsură moderne, care în schimb ar fi facilitat mai buna înțelegere a amplorii comerțului cu mirodenii analizat aici.

Primele date privitoare la existența schimburilor comerciale dintre Transilvania și Țara Românească (Moldova a avut un rol minor în acet comerț, orientarea ei fiind mai degrabă către Polonia) datează din secolul al XIV-lea. Brașovul a obținut dreptul de etapă și de depozit de la regele Ludovic cel Mare al Ungariei în 1369,⁴³ iar Sibiuul în 1378.⁴⁴ Aceste privilegii au stabilit un monopol al sașilor asupra comerțului cu produsele venite în Transilvania de la sud de Carpați sau dinspre Europa centrală. În virtutea dreptului de etapă, negustorii străini nu aveau voie să intre în orașele respective și erau obligați să își vândă marfa cu ridicata negustorilor locali. Intrarea în orașe și mai departe, la târgurile transilvane era permisă doar după scurgerea perioadei mandatorii a etapei. Un interesant document din 1545 îl reprezintă scrisoarea târgoveților din Târgoviște către brașoveni, care relevă mecanismele de funcționare a acestei instituții: “[...] Iată cum ne-am sfătuit ca mai mult să nu mergem la Sibiu cu marfă, și dacă vă este voia, să ne faceți carte ca să mergem la Brașov; astfel să stăm două săptămâni cu marfă (subl.m.). Apoi, dacă vom putea în cele două săptămâni să ne învoim din preț cu domniile voastre, iar dacă nu vom putea, noi cum vom împlini cele două săptămâni, să fim volnici a vinde altor târgoveți, sau moldovenilor, sau sibienilor, dacă vor veni ei la Brașov, sau noi înșine să mergem cu marfa la Sibiu. [...]”⁴⁵

⁴⁰ Hóváry, *op. cit.*, p. 271-272.

⁴¹ Pach, *A Levante-kereskedelem*, p. 1008-1010.

⁴² *Quellen*, III, p. 368: registrul vicesimal din 1546 este publicat în rezumat. Prelucrând electronic registrul brașovean din 1546, am obținut 8 *kanthner* și 120 de livre de piper, pe care autorii volumului le oferă sub forma “piper 9 *kanthner* 20 lib.”

⁴³ UKB, ed. Franz Zimmermann, Carl Werner și Georg Müller, vol. II, Sibiu 1897, d. 937, p. 336.

⁴⁴ UKB, vol. II, d. 1095, p. 491-492.

⁴⁵ Gr. G. Tocilescu, *534 documente istorice slavo-române din Țara Românească și Moldova privitoare la legăturile cu Ardealul, 1346-1603*, București, 1931, doc. 450, p. 451-452. Publicat și în rezumat în Ioan Bogdan, *Documente și regeste privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și Ungaria în secolele XV-XVI*, București, 1902, regestul CLXXXVIII, p. 311.

Poziția privilegiată a negustorilor sași în acest comerț a fost întărită și de privilegiile acordate de voievozii munteni negustorilor brașoveni care făceau comerț în Țara Românească⁴⁶.

Mirodeniile au cucerit Transilvania foarte de timpuriu. Privilegiile comerciale ale sașilor amintite la început, atât cele acordate de regii maghiari cât și cele ale domnilor munteni enumeră în mod explicit mirodeniile. Diploma din 1382 a regelui Ludovic al Ungariei interzice vânzarea cu amănuntul a mirodeniilor – *piper, crocum et alia specierum genera* - în Sibiu⁴⁷. În toate privilegiile din prima jumătate a secolului al XV-lea acordate negustorilor brașoveni de către domnii Țării Românești privind plata vămilor, mirodeniile sunt de asemenea reprezentate de piper și de șofran. Piperul și șofranul sunt astfel mirodeniile prin excelență și pe bună dreptate, deoarece aceste două produse joacă rolul cel mai important în comerțul cu mirodenii derulat prin vămile săsești.

În secolul al XVI-lea, mirodeniile ajungeau în Transilvania pe drumurile de uscat care traversau Peninsula Balcanică și Țara Românească. Negustorii angajați în acest comerț erau, așa cum reiese din registrele de la începutul veacului, mari negustori sași cuprinși în “Societas Magna” sau acei *mercatores grandi sau magni* din registrul brașovean din 1503,⁴⁸ precum și mari negustori din Țara Românească, fie ei localnici sau străini. De regulă, negustorii munteni sunt înregistrați la vămile săsești ca fiind originari din orașele Țării Românești: Târgoviște, Câmpulung, Râmnic, Pitești, Târgșor, Gherghița, Brăila, Buzău. Începând cu deceniul patru al secolului al XVI-lea, negustorii sași apar tot mai rar în registrele de vamă, locul lor fiind luat de așa-numiții negustori balcano-levantini: greci, macedoneni, evrei, armeni, care preiau comerțul cu produse orientale în Țara Românească către orașele săsești.⁴⁹ Către sfârșitul secolului la Sibiu au fost înregistrați și negustori din Craiova și București, dar și din orașele de la sudul Dunării (Ruse, Vidin, Nikopol).

Mirodeniile care au ajuns la vămile Brașovului și Sibiului în prima jumătate a secolului al XVI-lea au fost: piperul (*piper, Pfeffer*), șofranul (*crocus, Saffran*), ghimbirul (*zingiber, Ingwer*), cuișoarele (*cariofolus, Negelcher*), scorțișoara (*cinnamonum, Mayschirtz*), nucșoara (*Muskatnuss*), florile de nucșoară (*flores Muskati, Muskatblieth*), chimionul (*Kim*), migdalele (*Mandeln*). Ca o curiozitate, în 1543 și 1546 la Sibiu și 1544, 1547, 1549 și 1550 la Brașov a fost adus și zahăr. În 1549 apar 20 de livre de flori de trandafir (*flores rosarum*).

În tabelul 2 sunt cuprinse cantitățile în livre ale principalelor mirodenii care au trecut prin vămile săsești în prima jumătate a secolului al XVI-lea:

⁴⁶ Pentru istoria acestor privilegii date de voievozii munteni negustorilor din Brașov în diferitele etape istorice vezi R. Manolescu, *Comerțul*, p. 35-65, precum și studiul fundamental al lui Șerban Papacostea, *Începuturile politicii comerciale a Țării Românești și Moldovei (secolele XIV-XVI)*. *Drum și stat*, SMIM, X, 1983, p. 9-56.

⁴⁷ UKB, vol. II, d. 1157, p. 555.

⁴⁸ *Quellen*, vol. I, p. 36.

⁴⁹ Alături de evidența furnizată de registrele vamale ale Brașovului și Sibiului, vezi și M. Dan, S. Goldenberg, *Le commerce balkano-levantin*, deși unele interpretări din acest articol sunt puțin forțate.

ANII	PIPER		ȘOFRAN		GHIMBIR		CUIȘOARE	
	Brașov	Sibiu	Brașov	Sibiu	Brașov	Sibiu	Brașov	Sibiu
1500	–	10575		10		300		200
1503	71200 ⁵⁰	–	6	–	4221	–	906	–
1537	–	3120	–	660	–	180	–	50
1538	–	2220	–	1140	–	220	–	85
1540	–	5850	–	2240	–	190	–	195
1541	–	8300	–	1420	–	960	–	120
1542	11515	7700	785	1480	465	40	310	340
1543	10425	5730	1035	2390	460	1344	140	220
1544	7093	–	1610	–	1330	–	171	–
1545	3300	–	412	–	381	–	0	–
1546	920	1605	963	2230	530	640	80	285
1547	3630	–	390	–	780	–	210	–
1548	1490	–	1650	–	680	–	40	–
1549	1160	–	1140	–	480	–	80	–
1550	0	0	432	925	344	280	60	110
Subtotal	110733	45100	8423	12495	9671	4154	1997	1605
TOTAL	155833		20918		13825		3602	

Tabel 2: Cantitățile de mirodenii, în livre, înregistrate în registrele de vamă ale Brașovului și Sibiului, 1500-1550.

După cum reiese și din coloanele tabelului 2, **piperul** a fost mirodenia cel mai mult comercializată în orașele săsești. Zs.P. Pach a observat că la Brașov la 1503 piperul era mai ieftin primăvara și mai scump toamna⁵¹. Astfel, tariful unui chintal de piper creștea gradual de la 40 de florini în ianuarie la 54 de florini în noiembrie, iar prețul de vamă al unei livre de piper se mărea de la 60 de dinari în ianuarie la 85 de dinari la sfârșitul anului.

Dacă la Sibiu comerțul cu piper a scăzut la 30 % în 1537 față de 1500, pentru ca în 1541 să mai recupereze această scădere, la Brașov diminuarea a fost mult mai drastică: cantitățile de piper aduse la 1542 reprezintă doar 16 % din traficul cu această mirodenie de la începutul secolului.

Anul 1546 a fost un an foarte slab pentru comerțul cu piper, care anunță lipsa totală a acestei mărfi din 1550. Pentru Brașov, diminuarea cantităților de piper care au trecut pe la vamă este paralelă cu scăderea constantă a comerțului oriental prin acest oraș. Piperul lipsește și de la Sibiu în 1550. Această criză de piper va fi depășită în 1554 când la Brașov au intrat 6070, iar la Sibiu 1515 de livre de piper.

⁵⁰ Pach a calculat 719 chintale și 15,5 livre de piper pentru 1503 la Brașov, sume care diferă puțin de rezultatul obținut de mine: 707 chintale și 443 de livre. Totalul l-am calculat, ca și Pach de altminteri, folosind echivalența 1 chintal = 100 de livre.

⁵¹ Pach, *A Levante-kereskedelem*, p. 1006.

Piperul fiind cea mai populară și mai abundentă mirodenie, în consecință nu era cea mai scumpă “aromată”. Prețul de vamă al unei livre de piper în prima jumătate a secolului al XVI-lea a crescut la Sibiu de la 35 de dinari în 1500 la 45-50 de dinari în 1550. Ca termen de comparație, prețul de vamă al unui porc mijlociu la Sibiu în 1550 era de 70 de dinari. În 1546 au fost aduse la Sibiu și 20 de livre de piper lung, care “costa” doar 28 de dinari.

Cea mai scumpă dintre mirodenii era de departe **șofranul**. Pentru obținerea unui kilogram de “praf galben”, erau necesare 10 000 de flori de șofran. Șofranul era prețuit în Evul mediu mai ales datorită culorii vii pe care o împrumuta mâncărilor. Această mirodenie se aducea cu diferite calități, care erau în mod invariabil notate de către vameși. Firește că și prețurile erau diferite: o livră de șofran bun putea urca în deceniul cinci al secolului al XVI-lea până la 2 florini și 50 de dinari, în timp ce o livră de șofran de calitate mai slabă avea tariful la vamă de 150-160 de dinari.

Evoluția cantităților de șofran aduse în Transilvania prin vămile săsești este deosebit de interesantă. În special la Sibiu este evidentă o creștere importantă a comerțului cu șofran de la 1500, când au fost trecute prin vamă doar 10 livre, la 1540, iar mai apoi la 1546, când au fost înregistrate peste 2000 de livre de șofran. Credem că această creștere nu poate fi pusă în legătură decât cu o cerere crescută pentru această mirodenie în special la Sibiu. Se pare că această mirodenie sosea prin aceste părți mai degrabă în lunile de iarnă, căci în anul 1550 de pildă, vameșii au înregistrat consecutiv un grup compact de negustori “greci” care au adus șofran la Sibiu între 6 și 22 decembrie 1550. La Brașov, după un început timid cu 6 livre de șofran la 1503, nu a mai fost înregistrat nici o cantitate de șofran până în 1542. Comerțul cu șofran este unul din puținele componente ale traficului cu produse orientale în care Sibiul domină Brașovul de-a lungul întregii perioade studiate.

Alături de piper și șofran, mai erau aduse și alte mirodenii: ghimbir, cuișoare, nucșoară, flori de nucșoară, scorțișoară, migdale și chimion. Dintre acestea doar ghimbirul a fost adus în cantități mai însemnate, care pot concura cu cele de piper sau de șofran (vezi tabelul 1). În tabelul 3 am sintetizat datele referitoare la celelalte mirodenii care au fost înregistrate la vămile săsești în prima jumătate a secolului al XVI-lea. Dinamica traficului cu mirodenii la Brașov și Sibiu diferă într-un mod interesant. Nucșoara, care a fost adusă – deși în cantități aproape neglijabile – la Brașov începând cu anul 1542, nu “cucerește” Sibiul decât în 1553, și de fapt este singurul an în care au fost aduse la Sibiu 15 (!) livre de nucșoară în tot secolul al XVI-lea.

ANII	NUCȘOARĂ		FLORI DE NUCȘOARĂ		SCORȚISOARĂ		MIGDALE	
	Brașov	Sibiu	Brașov	Sibiu	Brașov	Sibiu	Brașov	Sibiu
1500	–	0	–	0	–	0	–	0
1503	0	–	12	–	22	–	1,5	–
1537	–	0	–	10	–	0	–	0
1538	–	0	–	25	–	0	–	0
1540	–	0	–	30	–	0	–	0
1541	–	0	–	20	–	30	–	0
1542	90	0	270	0	0	0	0	0
1543	10	0	30	0	0	0	0	0
1544	0	–	100	–	0	–	0	–
1546	0	0	20	55	0	265	0	1070
1547	60	–	10	–	0	–	0	–
1548	0	–	0	–	0	–	0	–
1549	60	–	20	–	20	–	0	–
1550	80	0	100	10	0	0	0	20
Subtotal	300	0	562	150	42	295	1,5	1090
TOTAL	300		712		337		1091,5	

Tabel 3: Cantitățile de nucșoară, scorțișoară și migdale, în livre, înregistrate la Brașov și Sibiu, 1500-1550.

Pentru unele mirodenii, se observă din nou aceeași situație interesantă ca și în cazul traficului cu șofran: Sibiu a atras pe departe mai multă scorțișoară și migdale decât Brașovul. Cu toate acestea, cantitățile descumant de mici de nucșoară, scorțișoară sau migdale care au trecut prin vămile săsești denotă probabil nivelul mic al consumului de alte mirodenii decât piperul în Transilvania. De altminteri, credem că o foarte mare parte din piperul trecut pe la vămile Brașovului și Sibiului erau tranzitate către regiunile de la nord și vest de Transilvania, presupunând că în aceste condiții consumul local era foarte redus. Fernand Braudel a subliniat faptul că piperul era folosit și ca monedă forte în tranzacțiile comerciale⁵², iar în privința consumului de mirodenii în Europa răsăriteană, același autor este de părere că în timp ce în secolul al XVI-lea în Europa occidentală mirodeniile deja nu mai sunt un obiect de prestigiu și devin accesibile unor categorii sociale tot mai largi, Europa răsăriteană și de nord rămâne încă foarte atașată de mirodenii.⁵³

Prețurile vamale (tarifele) ale diferitelor mirodenii poate da seamă de o ierarhizare a acestora.

⁵² Fernand Braudel, *Civilization and capitalism, 15th-18th century*, vol. 1, *The Structures of Everyday Life. The Limits of Possible and Impossible*, London, Collins/Fontana Press, 1988, p. 221.

⁵³ *Ibidem*, p. 222.

	PIPER		ȘOFRAN		GHIMBIR		CUIȘOARE		SCORȚIȘOARĂ	
	Bv	S	Bv	S	Bv	S	Bv	S	Bv	S
1500	~	40	–	100	–	30	–	80	–	0
1503	40-55	–	100	–	30	–	100	–	66	–
1542	50	44	140	150	60	44	120	90	0	0
1550	0	0	150	345	50	50	80	80	0	0

Tabel 4: Prețurile mirodeniilor în dinari din registrele vamale ale Brașovului (Bv) și Sibului (S).

Există puține date și dovezi directe privind destinația ulterioară a acestor mirodenii aduse via Brașov și Sibiu și mecanismele prin care acestea erau difuzate în Transilvania și mai departe, către Buda sau Košice (Kaschau, Kassa). Pach a demonstrat că la începutul secolului al XVI-lea mirodeniile erau transportate dincolo de orașele săsești, următoarele destinații principale fiind Oradea și Cașovia, iar intermediarii fiind negustori transilvăneni, în speță sași⁵⁴. O parte din mirodenii și bunurile orientale este foarte probabil că erau vândute la târgurile și iarmaroacele locale din Transilvania.

Desigur că schimbările politice fundamentale de la mijlocul secolului al XVI-lea au avut efecte și asupra rutelor comerciale. Cu toate acestea, concepția potrivit căreia dezastrul de la Mohács din 1526 și instaurarea stăpânirii otomane în Ungaria ar fi dus la întreruperea comerțului de-a lungul drumurilor de uscat ce legau Peninsula Balcanică de Europa Centrală prin Transilvania și Buda nu mai este acceptată. Cercetările istoricilor maghiari (Pach, Gecsényi) privind comerțul regional în secolul al XVI-lea au demonstrat păstrarea legăturilor comerciale directe dintre sud-estul și centrul Europei prin mijlocirea legăturilor personale dintre negustori. Mărfurile numite “turcești” (textile specifice, mirodenii, produse de pielărie, covoare etc.) continuă să inunde spațiul central-european⁵⁵, iar orașele săsești rămân principalele porți de intrare ale acestora de-a lungul întregului veac.

Pe de altă parte se ridică problema declinului general al rolului jucat de Levant în comerțul internațional cu mirodenii ca urmare a concurenței importurilor portugheze de mirodenii pe mare. Din nou, opinii mai recente au nuanțat efectele imediate ale descoperirii drumului maritim către Indii de către portughezi asupra comerțului cu mirodenii prin Mediterana⁵⁶. Portughezii nu au reușit să eficientizeze imediat accesul direct la sursele de mirodenii, iar comerțul portughez a traversat chiar o criză la mijlocul

⁵⁴ Pach, *The Transylvanian Route*, p. 31-33.

⁵⁵ Lajos Gecsényi, “Török áruk” és „görög kereskedők” a 16-17. századi királyi Magyarországon”, în “R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv”, ed. Péter Tusor, Budapesta, 1998, p. 188-190.

⁵⁶ Literatura privind comerțul cu mirodenii al portughezilor și impactul acestuia asupra comerțului internațional este vastă. Amintesc aici câteva titluri mai recente: H. van der Wee, *Structural changes in European long-distance trade, and particularly in the re-export trade from south to north, 1350-1750*, în *The Rise of Merchant Empires. Long-distance Trade in the Early Modern World, 1350-1750*, ed. James D. Tracy, Cambridge: Cambridge University Press, 1996, p. 14-33; John H. Munro, *op.cit.*, p. 168-170; Sanjay Subrahmanyam, Luís Filipe F. R. Thomay, *Evolution of Empire: The Portuguese in the Indian Ocean during the sixteenth century*, în *The Political Economy of Merchant-Empires. State Power and World Trade, 1350-1750*, ed. James D. Tracy, Cambridge: CUP, 1994, p. 298-331.

secolului al XVI-lea.⁵⁷ Se mai afirmă că Europa centrală începe să se aprovizioneze cu mirodenii prin intermediul Vienei și că în consecință orașele săsești din sudul Transilvaniei își pierd importanța în acest comerț. Este adevărat că traficul prin cele două orașe se diminuează față de începutul secolului, dar la 1542 de pildă, Transilvania a primit cu 3000 de livre de piper mai mult decât Ungaria prin vămile de la granița ei occidentală, iar cantitățile de șofran intrate în Ungaria dinspre vest sunt neglijabile (97 de livre) în raport cu cele de la Sibiu și Brașov⁵⁸. În aceeași ordine de idei, pătrunderea otomanilor în Ungaria a dus la deschiderea unui alt mare drum comercial pentru mărfurile turcești via Belgrad⁵⁹. Pach consideră că schimbările majore de direcție a comerțului cu mirodenii în Europa centrală au intervenit abia la mijlocul secolului al XVII-lea, atunci când companiile orientale de comerț olandeză și engleză acopereau întreaga piață europeană a mirodeniilor⁶⁰.

În concluzie, datele oferite în acest studiu permit o mai bună evaluare a rolului jucat de Brașov și Sibiu în comerțul internațional cu mirodenii. Diminuarea traficului general pe la vămile celor două orașe față de anii de succes de la începutul secolului este indiscutabilă, chiar dacă schimburile comerciale la mare distanță dintre Europa și Imperiul otoman precum și cele dintre țările române și Imperiul otoman au traversat o perioadă de creștere.⁶¹ Cauzele acestei diminuări sunt multiple, și nu cred că doar schimbările politice și războaiele sunt singurii factori care au afectat comerțul de mare distanță din regiune. Prima jumătate a secolului al XVI-lea aduce cu sine și o schimbare a tipului de negustori care intermediază acest comerț: negustorii români și sași sunt treptat înlocuiți cu negustorii numiți generic “balcano-levantini” – “greci” în izvoarele săsești și transilvane⁶². În altă ordine de idei, sunt de acord cu argumentul lui Bogdan Murgescu precum că acest comerț la mare distanță nu a afectat economia internă a țărilor române sau a orașelor săsești, dar a reprezentat o sursă de venit pentru elita politică și economică din aceste spații⁶³.

---

⁵⁷ F. Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, New York: Harper and Row, 1972, p. 540-560.

⁵⁸ Győző Ember, *Magyarország nyugati kereskedelme a XVI. század közepén*, Budapesta, Akadémiai Kiadó, 1988, p.

⁵⁹ Având ca punct de plecare registrele fiscale turcești din Buda din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, Pach ajunge la această concluzie: Zs.P.Pach, *Levantine Trade Routes*, p. 64.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 65.

⁶¹ Murgescu, *The Romanian principalities*, p. 12.

⁶² M. Dan, S. Goldenberg, *op. cit.*

⁶³ Murgescu, *The Romanian principalities*, p. 12.

THE TRADE IN SPICES OF BRAȘOV AND SIBIU IN THE FIRST HALF OF THE XVIth CENTURY

Abstract

The present study deals with the trade of spices on the basis of the extant customs registers of the two most important Saxon towns of Transylvania in the Middle Ages and the Early modern period, Brașov and Sibiu. These towns were important trading centres, acting as intermediaries in the long-distance trade between Western and Central Europe and the Ottoman Empire. Spices were a major element in the transit trade of oriental goods. Data is available from the beginning and from the fifth decade of the sixteenth century.

The first part of the article presents the potential and the limitations of the customs registers as primary sources for reconstructing commercial traffic, as well as some methodological aspects of their interpretation.

The main part of the study consists of tables that illustrate in a comparative approach the amounts of different spices that reached Transylvania through the customs of Brașov and Sibiu. Although Brașov attracted a far larger amount of goods and number of traders than Sibiu, the latter surpassed Brașov in the trade with saffron and other spices. Apart from pepper, the quantities of spices brought to the Saxon towns via Wallachia are not very impressive. The trade in spices declined sharply throughout the first half of the century and never recovered the weighty traffic registered at the beginning of the sixteenth century.

FAMILIE SI SOCIETATE ÎN ȚARA ROMÂNEASCĂ (SECOLUL AL XVII-LEA)

CONSTANȚA GHIȚULESCU

Familia constituie de câțiva ani pentru istoriografia franceză, engleză și cea italiană subiecte predilecte pentru un număr important de cărți și articole, dintre care multe vor fi amintite și folosite pe parcursul acestui studiu. Dar cercetarea de față nu își propune o analiză sociologică asupra familiei, ci mai curând surprinderea marilor evenimente din sfera cotidianului care domină viața de zi cu zi. Vom fi interesați de modul de organizare și riturile specifice la botez și nuntă. Se vor descrie practicile legate de logodnă, de alcătuirea zestrei sau schimbul de daruri din cadrul ceremonialului nunții. De asemenea ne vom concentra atenția asupra sentimentelor provocate de dragostea dintre soți, de ura dintre frați sau de suferința provocată la moartea celor dragi. În absența unor cronici de familie sau a unei corespondențe între membrii familiei, analiza va fi posibilă exploatând un alt tip de documente. Testamentele, foile de zestre, actele de proprietate ne descriu într-o manieră "criptică" viața cotidiană a celor care ne-au precedat. Unele din aceste documente au fost deja folosite, dar azi, aici vom încerca o nouă interpretare din perspectiva istoriei sociale plecând de la problemele pe care ni le-am propus. Viața cotidiană va fi refăcută cu ajutorul studiilor de caz sau prin intermediul biografiilor personale care ne dezvăluie o serie de amănunte asupra modului de organizare a unei comunități. Totodată, relațiile de familie, legăturile de rudenie, alianțele spirituale ne dezvăluie importanța căsătoriei, a nășirii și chiar a morții în crearea de solidarități în toate mediile sociale.

Logodna și alegerea partenerului. În lumea satului este greu de urmărit crearea alianțelor matrimoniale și probabil că la acest nivel o politică matrimonială riguros urmărită de capul familiei nici nu a existat. Majoritatea informațiilor despre alegerea partenerilor provin din foile de zestre, deoarece viitorul ginere cu familia sa participă atât la negocierea zestrei cât și la petrecerea de logodnă și uneori prezența lor este consemnată în zăpădă final. Fiecare eveniment din lumea satului se desfășoară cu participarea comunității, deoarece în secolul al XVII-lea privirea are un rol foarte important în legitimitatea faptului social. Logodna nu este o simplă învoială care poate fi răsturnată în orice moment. După *Îndreptarea Legii*, logodna are același statut ca și nunta, totodată ea implică obligații și angajamente de ambele părți¹. Ele nu vor fi consemnate în acte scrise, ci doar în memoria martorilor prezenți cu această ocazie în casa socrilor mici. Ei vor fi invocați și chemați să depună mărturie ori de câte ori ar fi

---

¹ *Îndreptarea Legii (1652)*, București, 1962, p. 174, glava 172 și 173.

"Studii și Materiale de Istorie Medie", vol. XX, 2002, p. 89-114.

fost nevoie². Prezența martorilor se impune și datorită faptului că tot acum au loc și negocierile între cele două familii pentru zestre.

Aceste documente ne ajută în același timp să observăm modul de alegere al partenerului. Astfel putem constata că unele dintre căsătorii se încheie între tinerii aceluiași sat³, dar cei mai mulți bărbați își alegeau partenerile din satele cele mai apropiate⁴. Dar să luăm cazul fetelor lui Micul Enășescul din Dragoslavele. Cele trei fete se vor căsători astfel: Ruja cu popa Stan din sat, în schimb, Maria va pleca după soțul ei Cârstea la Câmpulung, iar Velica, deși căsătorită cu Stanciul Jumară din Suslănești, va rămâne în sat, în Dragoslavele, fiind ea cea mai mică și moștenitoare a casei părintești⁵. Dacă Darie, Șuică și Dragomir din Șuici, județul Argeș, rămân în satul natal, aducându-și nevestele din satele apropiate (Velica, soția lui Șuică era din Lăngești, tot județul Argeș), Cazan “s-a despărțit de frații lui [...] și s-a dus Cazan spătar de s-a însurat în [sat] în Baia [din] județul Gorj și a făcut Cazan spătar acolo în Baia doi fii”⁶.

Din punct de vedere social partenerii aparțin aceluiași mediu. Fata poate spera la alegerea unui partener pe o treaptă mai sus în ierarhia socială, în timp ce bărbatul își alege partenera fie din același mediu social, fie dintr-unul inferior. Fata se căsătorește cu un bărbat care are meseria sau poziția socială a tatălui ei sau socrul are aceeași meserie și aceeași poziție socială ca tatăl ei⁷. Alegerea unui partener din alt mediu religios decât cel ortodox este interzisă de către Biserica Ortodoxă din Țara Românească⁸. În schimb, alegerea unui partener de altă etnie dar cu aceeași religie este acceptată și chiar se practică de către toate categoriile sociale. Căsătoriile între români și greci, sârbi sau bulgari sunt des întâlnite în documentele vremii. Acest tip de căsătorii sunt mai ales specifice spațiului urban frecventat și locuit de negustorii și meșteșugarii străini. Pe de

² Popa Jipa din Vernești aduce ca martori pe “logodnicii” care au fost la logodna lui, atunci când intră în conflict cu propriul cumnat pentru zestrea soției (*Catalogul documentelor Țării Românești din Arhivele Statului*, vol. V, 1640 – 1644, volum întocmit de Marcel Dumitru Ciucă, Doina Duca-Tinculescu, Silvia Vătafu-Găitan, București, 1985, p. 125, <cca 1640>, în continuare se va folosi, *Catalog*,). Popa Ivul și frații lui și-au logodit cele două surori înaintea vornicului Preda, Nenciului, Stanul popii, Stan Rădățeianul, a unchiului lor, Stanciul Untescul, Badea cojocarul, martori care dau nu numai legitimitatea actului, ci și promisiunilor făcute cu această ocazie. DANIC, Fond Achiziții noi, MMDCCCXXXII/3, 1640 octombrie 5.

³ Tănăsie din Sărăcinești se căsătorește cu Alexandra, fiica Dobrei tot din Sărăcinești; Zaharia din Hulubești se căsătorește cu Anca, fiica lui Stoica Ghidul din Hulubești; tot din Hulubești sunt și soții Ispas și Mușa și respectiv Mihail dascălul și soția lui, fiica lui Iorga și a Despei; Sora și Stan sunt amândoi din Păcălești, etc., DANIC, Fond, Ep. Buzău LX/20, Mitrop. Ț. Rom., LVII/12, mss. 128, f. 89v, mss. 135, f. 89, DRH, B, XXI, p. 490.

⁴ Voicu din Mățău se căsătorește cu Floarea din Suslănești; popa Dima este din Bălteni, în timp ce soția sa Constandina, fiica lui Dumitru Sătea este din Pojogi; Radu din Șuici se căsătorește cu Sora, fiica Radului din Sălătruc, fata lui Badea din Băjești se căsătorește cu Anton vătaf Cațidiavol din Dăngești; Lupul din Juguri se căsătorește cu Marina, fata Oanii din Broșteni, etc., DANIC, Fond, Dep. Ion Șucu XXIX/12, mss. 449, f. 509, DRH, B, XXIV, p. 161 și XXX, p. 38, XXXII, p. 237.

⁵ Ion Răuțescu, *Dragoslavele*, Câmpulung, 1937, p. 124, doc. din 3 aprilie 1677.

⁶ DRH, B, XXX, p. 189. 1645 mai 5.

⁷ Păuna, fiica lui Ștefan căpitanul, este căsătorită cu Chiriță, fiul lui Băzul căpitanul; Stanca, fata vătafului Stanciul din Țăța se căsătorește cu Stoica diaconul, etc., DANIC, mss. 173, f. 617v – 618; DRH, B, XXXII, p. 99.

⁸ *Îndreptarea Legii*, p. 179 – 180, glava 182.

altă parte acest tip de căsătorie pune un alt tip de problemă, imposibilitatea controlării stării civile a celor veniți din țările învecinate. Dacă în sate vecinii și preotul pot depune mărturie asupra stării civile a fiecărui candidat la însurătoare, pentru cei străini mitropolitul Antim cere “scrisoare de mărturie de la preotul locului lor”. Dar mulți preoți nu respectă această cerință și multe căsătorii s-au încheiat ilegal între bărbați deja căsătoriți sau care erau deja la a treia nuntă, între femei fugite de soții lor. Totodată preotul parohial are obligația de a face o mică anchetă înainte de a oficia ceremonia religioasă. El trebuie să stabilească dacă candidații la căsătorie nu sunt cumva rude, dacă au vârsta potrivită și mai ales dacă se află la a patra căsătorie, toate acestea fiind interzise de Biserică⁹.

În mediul boieresc, căsătoria devine o problemă de familie și nu este niciodată lăsată la voia întâmplării. Crearea de noi alianțe, consolidarea celor vechi, formarea de solidarități și relații politice prin intermediul femeilor și a strategiilor matrimoniale reprezintă o politică importantă pentru capul familiei. Postelnicul Constantin Cantacuzino a condus cu mare măiestrie politica matrimonială a familiei sale, iar efectele acestei strategii vor fi vizibile mai ales în a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Mihai Cantacuzino, genealogistul, are o mare admirație pentru strămoșul său: “numitul Costantin postelnicul, de o parte cu clironomia de la socrul său Basarab voevod s-a îmbogățit, de altă parte, s-a mărit a lui ipsolipsis, nu numai că era un Cantacuzino și ginere de Basarab, ci mai mult cu îngrădirea ce se încuscrise cu douăsprezece familii din cele mai în stare ale Valachiei, prin mijlocirea însurării fiilor săi și măritişul fetelor sale.”¹⁰ Astfel postelnicul se înrudea cu familia Buicescu, Buhuș, Grădișteanu, Fărcășanu, Brâncoveanu, Filipescu, Crețulescu, Corbeanu, Catargi¹¹. Și celelalte familii boierești din secolul al XVII-lea au încercat să-și întărească puterea pe scena politică prin crearea unor alianțe matrimoniale, dar politica lor a fost mai puțin agresivă și deci mai puțin vizibilă decât cea dusă de Cantacuzini. Cu toate acestea se poate observa că spre sfârșitul secolului al XVII-lea cele aproximativ 30 de mari familii boierești care au dominat scena politică se înrudeau între ele, tocmai datorită acestor politici matrimoniale. Căsătoria dintre Smaranda Cantacuzino și Grigore Băleanu poate fi considerată a fi o căsătorie politică, dar îndrăznim să afirmăm că ea este mai mult de atât. Șerban Cantacuzino (1678 - 1688) a încercat poate să pună capăt conflictelor existente între cele două familii, dar această căsătorie nu ar fi avut loc dacă ginerele nu ar fi corespuns cerințelor domnitorului. După cum ne spune cronică, Smaranda era frumoasă, înțeleaptă și mai presus de toate tatăl său o iubea foarte mult. Așadar nu oricine îi putea deveni ginere, iar Smaranda nu este numai o “piesă” importantă în realizarea unei alianțe politice. Tată grijuliu și iubitor, Șerban este interesat și de “fericirea” copilei sale prea iubite. El a căutat “prin multe vremi” să-i găsească un soț pe măsură “de neam bun, frumos și înțelept”. Și după multe cercetări, Șerban se oprește asupra postelnicului Gligorașco Băleanul. Alesul corespunde întru totul cerințelor sale: “auzindu-i-se polițiile și frumusețea și înțelepciunea au pus gând să-l aducă să-l facă

⁹ Antim Ivireanul, *Opere. Didahii*, ediția Gabriel Ștrempele, Minerva, București, 1997, p. 338.

¹⁰ Mihai Cantacuzino banul, *Genealogia Cantacuzinilor*, ed. Nicolae Iorga, București, 1902, p. 82.

¹¹ *Ibidem*, p. 79 – 358, vezi și Nicolae Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova*, București, 1971. p. 134 – 144.

ginere.” Pe de altă parte, Șerban vodă nu poate alege la întâmplare, el are o datorie față de neamul său, de clasa socială căruia îi aparținea, de rangul pe care îl deținea în momentul respectiv. Toate acestea îl constrâng să țină cont de o serie de lucruri atunci când își alege viitorii gineri și viitoarele nurori. Pentru el, ca și pentru ceilalți boieri, căsătoria nu mai reprezintă o problemă de familie, ci devine problema neamului. Domnitorul a ales bine căci noul cuplu: “atâta să potrivea amândoi în toate, cât gura nu poate spune frumusețea lor și înțelepciunile lor și toți îi ferece”¹². Pentru acești boieri, căsătoria este momentul ideal pentru aș arăta apartenența la o ierarhie socială, la un anumit sistem de valori. De asemenea, acum, mai mult decât altădată se pot constata deosebiri existente între “marea masă de țărani și o «aristocrație» distinctă nu numai printr-un capital material, dar și printr-un capital simbolic care se măsoară în funcție de valoarea relațiilor de rudenie [...], prin stilul său de viață care trebuie să-și manifeste respectul său față de valorile onoarei, prin considerația socială de care este înconjurată”¹³.

Nivelul celibatului este foarte greu de apreciat. O analiză asupra dicționarului lui Nicolae Stoicescu ne duce la concluzia că aproape toate fetele dintr-o familie de mari boieri se căsătoreau¹⁴. Aceeași situație se prezintă și în Moldova medievală, chiar dacă efectele acestei strategii sunt cât se poate de negative: fărâmițarea patrimoniului funciar și sărăcirea neamului¹⁵. Spre mănăstire se îndreaptă mai ales fiicele sărace și rămase orfane, așadar fără nici un mijloc de existență și fără posibilitatea de a-și constitui zestre atât de necesară în realizarea unui mariaj¹⁶. Totodată, mănăstirea devine o soluție pentru fetele de boier rămase văduve și care doresc să-și încheie ultimii ani din viață în rugăciune spre iertarea păcatelor. În spațiul occidental, un aristocrat prefera să-și mărite una sau două din fetele sale pentru a stabili alianțe și a-și întări poziția socială, iar celelalte fete fie rămăneau în familia fratelui mai mare, fie luau drumul mănăstirii. Această alegere este determinată de necesitatea păstrării patrimoniului familiei care trebuia transmis în mare parte primului născut. Astfel, între 1550 și 1800, procentul femeilor care au murit celibatate după vârsta de 50 de ani variază între 5 și 25%¹⁷.

Dragostea contează mult mai puțin în alegerea unui partener, iar copiii trebuie de cele mai multe ori să se supună alegerii făcute de capul familiei. Pe de altă parte, dragostea, iubovul cum îl numeau oamenii secolului XVII, avea o cu totul altă

¹² Radu Popescu vornicul, *Istoriile domnilor Țării Românești*, introducere și ediție critică de C. Grecescu, Editura Academiei Române, București, 1963, p. 185.

¹³ Pierre Bourdieu, *Les stratégies matrimoniales dans le système de reproduction*, în “Annales ESC”, nr. 3 – 6, 1972, p. 1110.

¹⁴ Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 106 – 257.

¹⁵ Maria Magdalena Székely, *Structuri de familie în societatea medievală moldovenească*, în AG, tom IV, nr. 1 – 2, 1997, p.100.

¹⁶ Tudosia, fata lui Anghel logofăt din Mihăești, rămasă orfană de mamă, săracă și fără nici o posibilitate de a-și alcătui o zestre, fără rude care să se ocupe de măritișul ei, hotărâște să se retragă la mănăstire. DANIC, Fond M-rea Dintrunlemn, IX/5, 1643 martie 16. Tot spre mănăstire se îndreptau și bărbații “neputincioși” (este cazul lui Vlăduț Brăiloiu, fiul marelui ban Cornea Brăiloiu pentru care tatăl ridică schitul de la Jupânești și unde devine călugărul Vasile, în AO, 1942, p. 128 - 130) sau a celor rămași celibatari toată viața și la sfârșitul vieții găsesc un loc de refugiu în mănăstire.

¹⁷ Olwen Hufton, *Le travail et la famille*, în *Histoire des femmes en Occident*, vol. III, vol. coordonat de Natalie Zemon Davis și Arlette Farge, Plon, 1991, p. 40 – 41.

încărcătură sentimentală și simbolică decât pentru cei din secolului XXI. Un boier nu asociază niciodată dragostea cu căsătoria, dar și în mediul rural, țărani "visează mai mult la căsătorie decât la dragoste"¹⁸. De altfel, factorul economic va domina sistemul matrimonial până târziu în secolul XIX, chiar dacă mentalitățile au evoluat între timp. Studiul lui Pierre Bourdieu demonstrează că până la începutul secolului XX țărani din Béarn au rămas fideli vechiului sistem matrimonial, acesta presupunând importanța rațiunilor economice în alegerea partenerului, supunerea și acceptarea de către copii a alegerii făcută de capul familiei, importanța peșitorilor în contractarea unei alianțe¹⁹ (pentru spațiul românesc, informațiile asupra rolului jucat de peșitori sunt mult mai numeroase cu secolul al XVIII-lea).

Conform *Îndreptării legii* vârsta acceptată pentru încheierea unei căsătorii era de 12 ani pentru fete și 14 ani pentru băieți²⁰. Documentele vremii nu amintesc însă niciodată data nașterii sau vârsta soților în momentul căsătoriei și ca atare este greu de știut când anume societatea considera că cei doi tineri sunt pregătiți pentru o viață de cuplu. În Moldova unei epoci anterioare, vârsta la căsătorie era foarte redusă și corespundea prevederilor Pravilei, adică 12 ani pentru fete, respectiv 14 pentru băieți cu tendința de creștere spre 14 și respectiv 18 ani²¹. În Transilvania, vârsta la căsătorie este între 15 și 22 de ani, dar se consideră deja că o fată ajunsă la 22 de ani, este o fată bătrână. Totuși, Transilvania constituie un caz aparte, mai ales în secolul următor, pentru că băieții se însurau cât mai tineri ca să scape de recrutarea militară²². Elena, fiica lui Radu Șerban (1602 - 1611) s-a născut în vara anului 1611 în cetatea Sucevei, fiind botezată de mitropolitul Anastasie Crimca²³. Pe la 1628 ea era deja căsătorită cu postelnicul Constantin Cantacuzino²⁴, așadar pe la 17 ani, în timp ce soțul ei avea aproape 30 de ani²⁵. Plecând de la datele oferite de Ștefan Greceanu, fetele lui Constantin Brâncoveanu au fost căsătorite după cum urmează: Stanca și Smaranda la 16 ani, Ilinca tot la 16, în timp ce soțul ei Scarlat Mavrocordat avea 20 de ani²⁶, Maria și Bălașa la 15 ani, Safta la 14 ani, iar Ancuța la 13 ani. La băieți vârsta urcă până la 23 de

¹⁸ Jacques Solé, *L'amour en Occident à l'époque moderne*, Albin Michel, 1976, p. 38

¹⁹ Pierre Bourdieu, *Célibat et condition paysanne*, în "Études rurales", nr. 5 - 6, 1962, p. 56 - 57.

²⁰ *Îndreptarea legii*, p. 174.

²¹ Maria Magdalena Szekly, *op. cit.* p. 65.

²² Toader Nicoară, *Transilvania la începuturile timpurilor moderne (1680-1800)*.

Societatea rurală și mentalități colective, Ed. Dacia, Cluj Napoca, 2001, p. 154 - 155.

²³ *Istoria Țării Românești 1290 - 1690. Letopisețul Cantacuzinesc*, ediție critică întocmită de C. Grecescu și D. Simonescu, Editura Academiei Române, 1960, p. 89 (în continuare se va folosi *Letopisețul Cantacuzinesc*)

²⁴ I. Ionașcu, *Viața și activitatea stolnicului Constantin Cantacuzino*, în "Studii", 4 (1966), p. 639, vezi mai ales documentul din 18 mai 1629 unde Constantin clucerul, viitorul domn Constantin Șerban (1654 - 1658) cerea încuviințarea cumnatului său Constantin mare paharnic (1629 ian. 3 - sept. 16) pentru vinderea moșiei de la Vărăști.

²⁵ Ioan Mihai Cantacuzino, *O mie de ani în Balcani. O cronică a Cantacuzinilor în vâltoarea secolelor*, București, 1996, p. 144 - 145.

²⁶ Radu Greceanu, *Istoria domniei lui Costantin Basarab Brâncoveanu voievod (1688 - 1714)*, ed. Mihail Gregorian, Ed. Minerva, București, 1984, p. 100.

ani Constantin și Radu, 24 de ani Ștefan²⁷. Dar aceste informații nu pot fi extinse asupra întregii societăți, iar vârsta la căsătorie pentru mediile populare rămâne încă o mare necunoscută.

Pentru spațiul occidental, căsătoria la o vârstă târzie începe să devină o practică începând cu secolul al XVI-lea. Unii dintre cercetătorii occidentali au apreciat această practică ca o “adevărată armă anticoncepțională a Europei clasice”. În Franța, vârsta unei fete la căsătorie este între 25 și 27 de ani cu mult mai mare chiar și pentru mediul boieresc din țările române²⁸.

Acordul părinților este neapărat necesar, dar el nu presupune și refuzul preotului de a cununa un cuplu care nu ar avea acordul celor două familii. În lumea satului și chiar în mahalalele orașelor fetele dispun de o oarecare libertate, iar participarea la sărbătorile religioase sau la liturghie, ca și la târgurile ținute cu diferite ocazii le dă posibilitatea să-i cunoască pe tinerii din împrejurimi. Bâlciul de la Focșani, ținut în luna iulie, poate fi și o bună ocazie de a cunoaște viitorul partener. Aici se adunau mii de oameni veniți din toate părțile lumii și timp de patruzeci de zile aveau loc schimburi comerciale. Dar ca orice bâlci și acesta se preocupa de organizarea unor festivaluri pentru poporul venit la târg. Timp de trei zile și trei nopți orașul era luminat cu “mii și mii de candelă, felinare, făclii, torțe și cu lumânări de ceară”. Muzicanții cântau de zor în fiecare colț de stradă, iar prostituatele împânzeau orașul, după cum ne descrie indignat Evlia Celebi, care nu poate să nu privească cu ochi critic aceste manifestări nemaifătelnite nicăieri în lume²⁹. Uneori tinerii fug împreună pentru a pune cele două familii în fața faptului împlinit și a evita astfel un eventual refuz. În mediul boieresc, decizia aparține capului familiei; tânărul însurățul nu poate refuza alegerea tatălui cu atât mai mult cu cât el este cel care deține baierile pungii.

Schimbul de inele face parte din obiceiul logodnei după cum ne informează cronică lui Radu Greceanu. Logofătul Radu Cantacuzino, trimis de vodă Brâncoveanu s-o pețească pe fiica stolnicului Balș, pentru fiul său Constantin, are cu sine inelul de schimb pe care îl oferă în momentul pecetluirii logodnei. Același pețitor încheie și o a doua logodnă și primește “după obicei, mărhamă și inel”. În acest caz, Antioh Cantemir nu face decât să răspundă propunerii făcute de vodă, cu câțva timp în urmă, când cumnatul său hatmanul Bogdan s-a prezentat ca pețitor pentru una din fiicele sale, oferindu-i inelul de logodnă trimis de vodă³⁰. Toți cei nouă copii ai lui Constantin Brâncoveanu au schimbat inele de logodnă: “un inel care s-au dat de schimb”. Dincolo de valoarea simbolică, pecetluirea unui acord, inelul are în acest caz și o importanță valoare economică, prețul său se ridică până la 600 de taleri în funcție de mărimea diamantului roz. Ori la sfârșitul secolului al XVII-lea, cu 600 de taleri se putea cumpăra un sat întreg sau 40 de iepe cu mânji și cu 2 armăsari³¹. În mediul popular valoarea

---

²⁷ Ștefan Greceanu, *Viața lui Constantin vodă Brâncoveanu*, București, 1906, p. 267 - 285

²⁸ Pierre Chaunu, *Civilizația Europei Clasice*, Ed. Meridiane, București, 1989, p. 228 - 229, vezi și André Burguière, *Les stratégies matrimoniales dans le système de reproduction*, în “Annales ESC”, nr. 3 - 6, 1972, p. 1105 - 1125.

²⁹ *Călători străini*, V, p. 730 - 731.

³⁰ Radu Greceanu, *op. cit.*, p. 248.

³¹ Șt. Greceanu, *op. cit.*, p. 278 - 313.

acestor inele de logodnă era cu mult mai mică și uneori se considera ca suficientă sărutarea celor doi tineri.³²

Foaia de zestre. Alcătuirea unei foi de zestre are loc o dată cu logodna. Zestrea o ajută pe tânăra fată să se mărite mai ușor și va constitui un real ajutor pentru economia noului cuplu în primii ani de căsnicie. După Pravilă o fată înzestrată poate revendica participarea la moștenirea patrimoniului patern, dar în secolul al XVII-lea obiceiul țării deține un loc mult mai important în practica juridică. Odată înzestrată și măritată, o femeie nu mai poate participa la moștenirea paternă, decât prin intermediul testamentului patern. Dar printre celelalte lucruri cuprinse în foaia de zestre se află de multe ori și o bucată de pământ pentru fetele sărace și câteva sate pentru fetele boierilor. Fata intră în moștenirea paternă atunci când nu există moștenitori masculini și când fiica cea mică moștenește o mare parte a averii în calitate de fiu³³.

Darurile de dinaintea nunții. În ajunul nunții, mirele și mireasa își oferă daruri. Această practică nu trebuie totuși să fie consemnată în scris³⁴ și în această situație informațiile nu ne parvin decât atunci când aceste daruri devin obiecte de litigiu în disputele dintre cele două familii. Ar putea fi privite cadourile maritale ca o contrapartea a zestreii adusă de soție? Întrebarea pusă de Christiane Klapisch-Zuber surselor florentine din secolul al XV-lea³⁵ nu poate beneficia de o demonstrație asemănătoare celei făcută de autoare dintr-un motiv foarte simplu. Pentru spațiul românesc sursele nu sunt nici atât de detaliate, nici atât de numeroase precum cele italiene. Răspunsul la o asemenea întrebare presupune cunoașterea zestreii aduse de fată, lista cu darurile oferite, averea soțului. Ori aceste surse nu sunt niciodată complete. Ele ne oferă totuși multe alte lucruri interesante care ar merita să fie consemnate și analizate.

Potrivit codului de legi, soțul dăruiește soției sale, “naite de blagoslovenia bărbatului cu muiarea” podoabe sau alte lucruri pentru “podoaba ei”³⁶. Așadar soțul își primește soția cu bijuterii și haine, valoarea acestora oglindind poziția socială a mirilor. Ancuța Cantacuzino își oprea din averea soțului ei mort, Ianache Catargiu, “pro gamie ondorie, ce se zice darurile care i s-au dat mai naite de cununie”³⁷. Tot așa și Păuna avea dreptul să păstreze darurile făcute de răposatul ei soț. Negoită postelnicul a dăruit soției sale “1 leftu cu un șir di mărgăritar și 1 lanțu de aur și 1 salbă de 50 de galbeni de aur cu un grăunțu de mărgăritar și patru șiruri de mărgăritar”. Toate acestea au fost trimise în ajunul nunții “cu călțunii”³⁸. Cele două nurori ale domnitorului Constantin Brâncoveanu au primit daruri numeroase, de fapt ambii miri au fost “împodobiti” pentru nuntă.

³² *Îndreptarea legii*, p. 268, glava 269; vezi și D. D. Mototolescu, *Darurile dinaintea nunții în dreptul vechiu românesc comparat cu cel romano-bizantin*, București, 1927.

³³ Această problemă a fost deja abordată de noi în *Zestrea între normă și practică. Țara Românească în secolul al XVII-lea* studiu publicat în două părți în SMIM, XVIII, 2000, p. 213 – 222 și XIX, 2001, p. 254 – 263.

³⁴ *Îndreptarea legii*, p. 174, glava 172.

³⁵ Christiane Klapisch-Zuber, *Le complexe de Griselda. Dot et dons de mariage au quattrocento*, în “Mélanges de l’Ecole française de Rome. Moyen Age/Temps Moderne”, tom 94, nr. 1, 1982, p. 14.

³⁶ *Îndreptarea legii*, p. 268, glava 270.

³⁷ Violeta Barbu, *Câteva diate muntenești din a doua jumătate a secolului al XVII-lea*, în RIS, nr. 1, 1996, p. 498, 1653 februarie 1

³⁸ DANIC, Fond Doc. Ist., XCVI/52, 1669 iunie 9.

Constantin și Ștefan dăruiau soțiilor lor 3 rochii (de sarasir, de lastră și de hatai), o dulamă de lastră (sau sarasir) cu gura albă îmblănită cu samur, o ie cu mărgăritar, călțuni cu mărgăritare și smarald. Bijuteriile depășesc cu mult în cantitate și frumusețe hainele: 2 inele, 2 perechi de cercei, 2 brățări, toate bătute cu diamante mari roz, salbă de zloți, lanțuri și colane din aur și ornamentate cu safire, rubine și smaralde³⁹.

Dar și soția oferă un dar simbolic soțului. Acest dar este trecut întotdeauna în foaia de zestre. Este vorba despre calul de ginere pe care mireasa și familia sa îl oferă mirelui. În veacul al XVII-lea, acest dar apare mai ales în foile de zestre boierești și foarte rar în cele redactate de membrii clasei populare. Calul de ginere trebuie de asemenea să fie însoțit de echipamentul complet, șă, scări, rafturi, paloș, buzdugan, fie din argint, fie din materiale mai puțin costisitoare⁴⁰. Când își aduce mireasa acasă, boierul din Poiana, județul Dolj (probabil Dumitrașco, nepotul marelui vornic Barbu Poenaru) se reîntoarce călare pe calul dăruit de socru "după cum este obiceiul aici, cu șeaua, cu harnașament, cu frâul și cu tot tacâmul"⁴¹.

Soția are dreptul să păstreze toate aceste daruri atât după moartea soțului, cât și în caz de divorț. Numai în caz de adulter ea își pierde zestrea, dar și darurile de dinaintea nunții⁴².

Căsătoria și cununia religioasă. Noul cuplu își începe viața abia după cununia religioasă. Ea este o mică sărbătoare pentru familiile și rudele celor doi, dar și pentru comunitatea din care făceau parte. Satul românesc este în secolul al XVII-lea o comunitate mică cu un număr redus de familii. Un asemenea eveniment aduna așadar întreg satul, dacă nu ca invitați direcți, cel puțin ca privitori indiscreți din spatele "gardurilor". În absența actelor scrise, satul devine, alături de prietenii și rude, martor important al acestui eveniment. Toate etapele importante din viața unui individ trec și sunt reținute pentru o anumită perioadă în memoria colectivității din care acesta face parte. El nu există decât în strânsă relație cu ceilalți, participarea lor directă sau indirectă dând legitimitate și putere unui anumit eveniment sau unui anumit tip de comportament.

La 10 februarie 1700, sătenii din Torsura cea Mică sunt chemați să depună mărturie despre căsătoria lui Dragomir Bordea cu Mina. Dar nu atât căsătoria contează în acest caz cât legitimitatea celor patru copii. Mina este acuzată de Gheorghită postelnic că după moartea soțului s-ar fi recăsătorit cu un Dragomir din Tatomirești și ultimul copil ar fi rezultatul acestei legături. Prin această acuzație, postelnicul încearcă să-l îndeparteze de la moștenirea paternă pe cel mai mic dintre fii, sperând că șansa sa de a-și moșteni fratele va crește. Mărturia sătenilor este foarte importantă, ea trebuie să hotărască asupra legitimității și identității unui semen de-al lor. Este Radul, fiul lui Dragomir Bordea din Torsura Mică, deci frate bun cu Stoian, Vlad și Marin sau este fiul lui Dragomir din Tatomirești? Coincidența de nume între cei doi bărbați ar fi putut provoca confuzie în rândul sătenilor. Observăm că nici mama, nici frații nu sunt chemați să-și spună părerea asupra acestui situații care îi afecta în egală măsură și pe ei. Domnul consideră că numai sătenii pot cunoaște adevărul, numai ei pot mărturisi drept și fără patimă asupra unor evenimente petrecute cu zeci de ani în urmă. Satul o știe pe Mina

³⁹ Șt. Greceanu., *op. cit.*, p. 279 – 281.

⁴⁰ Ibidem; DANIC, Fond Achiziții Noi, MCMLXIII/62; Constanța Ghițulescu, *art. cit.* II, p. 260 – 263.

⁴¹ *Călători străini*, VI, p. 209.

⁴² *Îndreptarea legii*, p. 221 și 268, glava 215 și 270, 271.

foarte bine, de asemenea l-a cunoscut și pe Dragomir, a fost martor la nunta lor, cât și la nașterea copiilor, ca urmare el poate jura pe Evanghelie că cei patru sunt toți fiii și moștenitorii de drept ai lui Dragomir Bordea. De asemenea, sătenii depun mărturie și asupra comportamentului soției rămase văduvă. Ea și-a acceptat văduvia și nu s-a mai recăsătorit niciodată⁴³. Documentul pune totodată în evidență importanța comunității în viața individului. Acesta nu există decât în raport cu ceilalți care îi pot fi rude, prieteni, dușmani sau simpli consăteni.

Nunta presupune pregătiri și cheltuieli. Bineînțeles că acestea diferă de la un obraz la altul și mai ales de puterea financiară a fiecărei familii. Nunțile princiare și chiar unele dintre cele boierești sunt sărbători grandioase, cu sute de invitați, cu mâncare și băutură din abundență. Cei săraci celebrează acest eveniment în limitele posibilităților lor, dar totuși ospățul de nuntă nu lipsește. Dragomir a cheltuit la nunta lui 18000 aspri, în afară de hainele ce și le-a făcut cu acest prilej. Cheltuiala mare după cum consideră tatăl lui, Stanciul logofăt, supărat că nu poate asigura aceiași sumă și pentru ceilalți trei feciori⁴⁴. Frații Radu și Vâlcul sunt nevoiți să suporte toate cheltuielile de nuntă pentru surorile lor Ioana și Sora, pentru că cel de-al treilea frate, Mihălcea a refuzat s-o facă⁴⁵. Ilinca din Bujoreni este obligată să-și vândă o livadă pentru a putea face față cheltuielilor; o altă Ilinca se împrumută la fratele ei "13 mărâmi de sârmă" pentru nunta fiului ei, Mihălcea. Maramele erau poate oferite nuntașilor. Stanca Coțofeanca vinde 20 de țigani marelui ban Cornea Brăiloiu pentru a face nuntă cu fiica ei, Maria⁴⁶. O seamă de bani cheltuieste și Vlad logofătul la nunta nepotului său Badea. 62 de taleri sunt cheltuiți pentru hainele miresei, "pe dresuri și pe o seamă de mărâmi", după cum spune documentul. "Poclonul" oferit nașului este un covor de 12 taleri. Dar cei mai mulți bani sunt cheltuiți pe mâncare și băutură. Au fost sacrificați zece berbeci, o "vacă grasă și un gonitor", 40 de curcani și găște, 64 de găini și rațe. S-a băut 140 de vedre de vin. Iar lăutarii au cântat și zi și noapte pentru 8 taleri⁴⁷. Dacă nunta unui mic boier ia o asemenea amploare ne putem imagina ce proporții poate atinge o nuntă princiară sau un ospăț oferit de un mare dregător.

Nunta, pregătirile pe care le presupune, ritualurile urmate implică întreaga comunitate. Prin importanța sa, evenimentul introduce în istorie personaje care astfel ar fi rămas în anonimatul trecutului.

Nunți boierești și domnești. Cronicile vremii oferă numeroase informații asupra ritualului și obiceiurilor practicate cu prilejul unei nunți cât și asupra modului de desfășurare și modului de implicare al fiecărei persoane. Mă voi opri mai ales asupra lui Radu Greceanu și a cronicii sale despre domnia lui Constantin Brâncoveanu (1688 - 1714). Informațiile vor fi completate cu cele din alte cronici ale vremii, dar și cu detaliile

---

⁴³ *Documente privind relațiile agrare în veacul al XVIII-lea*, vol. I, Țara Românească întocmit de V. Mihordea, Ș. Papacostea, Fl. Constantiniu, , Editura Academiei, 1961, p. 178

⁴⁴ DANIC, M-rea Valea III/16, 1642mai 7; Iane și Vintilă, fiii lui Preda postelnic din Lerești, au primit câte 30 de ughi "să le fie de nuntă", ceilalți frați fiind deja însurați și cu nunta făcută de tatăl lor, DRH, B, XXXII, p. 228.

⁴⁵ DANIC, mss. 172, f. 528, 1710 martie 25

⁴⁶ DANIC, Ep. Buzău, XXXIX/19, 1671 iunie 14; Doc. Ist. XLV/49, 1683 aprilie 15, *Documente privind relațiile agrare în veacul al XVIII-lea*, I, p. 187-188, 1701 februarie 16.

⁴⁷ N. Iorga, *Studii și documente*, București, 1907, vol. XIV, p. 258-259, 1700 noiembrie 10.

oferite de Paul de Alep, martor direct la acest tip de evenimente. Cronica lui Radu Greceanu ne dă posibilitatea să aflăm un număr important de detalii asupra acestei taine prin descrierea nunților săvârșite de domnitor, precum și pe cele la care acesta a participat. Brâncoveanu se ocupă cu mare grijă de copiii săi. Alegerea partenerului este gândită cu mare atenție și căsătoria se face numai atunci când domnitorul consideră că a găsit partenerul potrivit nu numai din punct de vedere politic, dar și din punct de vedere social și moral. Pregătirile de nuntă începeau cu câteva săptămâni înainte. Soli erau trimiși la celelalte curți domnitoare pentru a anunța fericitul eveniment și pentru a face invitațiile necesare, boierii apropiați erau și ei invitați să participe la sărbătoarea nunții. Alegerea nașului de cununie era apoi următoarea problemă care trebuia rezolvată. Din cronica lui Greceanu aflăm că toți copiii domnitorului au fost botezați de Constantin Cantacuzino stolnicul și de fiii acestuia. Domnitorul a ținut întotdeauna ca stolnicul să fie și naș de cununie pentru fiii săi și numai atunci când nu s-a putut a cerut binecuvântarea altcuiva. Astfel, Constantin, Ștefan și Bălașa sunt însoțiți la altar și binecuvântați de bătrânul stolnic. Dar domnitorul alege nași și pentru fetele sale, atunci când ginerele nu are propriul său naș. Pentru Safta, căsătorită după Iordache Crețulescu l-a ales ca naș pe însuși mitropolitul țării, vlădica Theodosie, iar nună a fost Sanda, fata lui Iordache Cantacuzino, nașul de botez al mirelui, păstrându-se în acest mod legătura spirituală existentă între naș și fin⁴⁸.

După alegerea nașilor, urmau pregătirile pentru ospățul nunții. De asemenea se făceau ultimele alegeri cu privire la hainele și bijuteriile ce urmau a fi purtate de mire și mireasă. Mirele însoțit de tinerii săi prieteni plecau după mireasă. Cei rămași acasă împodobeau casa și porțile cu ramuri de brad, acesta fiind – după Paul de Alep – simbolul veșniciei și al trăiniciei noului cuplu, “așa după cum frunzele acestui copac nu cad niciodată, ci sânt întotdeauna verzi <înconjurând> fructul din mijlocul lor, tot așa să dea domnul mirelui și miresii”⁴⁹. Mireasa trebuia să fie însoțită de familia ei și de tinere jupânese, toți invitați să participe la ospățul nunții. Oaspeții de seamă veniți de prin alte țări erau primiți și găzduiți pe la boieri. Mireasa era prezentată socrilor și odată cu ea carul cu zestre. Odată prezentările terminate, întreaga adunare se îndrepta către biserică unde în funcție de poziția socială și de averea fiecăruia oficiau slujba patriarhii, mitropolitul țării sau episcopii de prin împrejurimi. La Isaiia dănțuiește mirii aruncau participanților “zaharicale cu migdale și stafide și confeturi și jimblă”. Cu sărutarea Evangheliei se încheia ceremonia religioasă. Spre seară începea ospățul “măreț” al nunții. Cel la care a participat Paul de Alep a numărat peste cinci sute de tacâmuri (în sensul de feluri). Mirele și mireasa se plimbau toată noapte printre invitați îmbindu-i cu diferitele feluri de mâncare și de băutură. O nuntă domnească ținea între două și trei săptămâni, participanții erau numeroși și proveneau din toate mediile sociale: “fiind multă adunare la această nuntă, atât dă boierii țării, cât și dă altă prostime și cliros bisericescu, arhirei, iproci”⁵⁰. Participanții direcți la marea ceremonie a nunții poartă numele de “nuntași”. La sfârșitul ospățului boierii și solii străini dăruiau mirii cu diverse

⁴⁸ Radu Greceanu, *op. cit.* p. 221, vezi și p. 155.

⁴⁹ *Călători străini*, VI, p. 209.

⁵⁰ *Ibidem*.

cadouri. Mireasa, la rândul ei, dăruia “măhrămi la toți boierii câți la masă șădea”⁵¹. Ospățul se încheia cu urările de bine din belșug udate cu vin⁵².

Darurile de nuntă. La sfârșitul ospățului nașii de cununie dăruiau mirele și mireasa. De altfel, termenii de nași și fini sunt des întâlniți în documentele vremii. Cadourile, numite și astăzi “dar la masă”, sunt dintre cele mai diverse: o bucată de pământ, un cal, o vacă, diverse obiecte de îmbrăcăminte. Mihnea dăruiește finului său, Paraschiva, 5 stânjeni de moșie în satul Surdești; tot moșie dăruiește și Manea Iurgulescu finilor lui Manea și Ion drept “dar la masă, când i-am cununat”, de altfel, primul îi și poartă numele pentru că “i-a creștinat” cu mâna lui; Bodea primește de la nașul său, Radul al lui Ciocan, un loc de casă la Jurubești; Nenciul vornic și jupâneasa lui Neacșa dăruiesc pe finul lor Sava cu ocină la Boldești, dar nașul de botez, Nenciul nu devine și naș la nuntă pentru că finul îl preferă pe marele stolnic Vasile și pe soția acestuia, Caplea. Zapisul de danie este iscălit de “toți nuntașii”, punând în lumină relațiile sociale ale familiei, cât și ale celor doi nași⁵³. La rândul ei mireasa trebuia să răspundă acestor daruri tot cu daruri atât pentru nași, cât și pentru copiii lor, de obicei cu marame, gevrele, cămăși sau alte mărunțșuri. Părinții și frații trebuiau să dăruiască și ei pe miri : un cal este darul făcut de Mihalcea fiului său la nuntă; o sabie argintată și o teacă de brocard și catifea oferă un bunic nepotului său, în timp ce tatăl îl dăruia cu o pacea de blană de samur⁵⁴. Mesenii se supun și ei acestui ritual. Către sfârșitul ospățului și după ce au fost dăruiți cu marame, nuntașii ofereau daruri pentru tinerii căsătoriți. Un diac nota cu grijă darul și numele celui care l-a oferit. Informația transmisă de Paul de Alep prezintă o importanță deosebită. Așadar și boierii noștri țineau evidența atât a participanților, cât și a darurilor oferite. Aceste notițe nu au, după părerea noastră decât un dublu scop. Documentul scris începe să capete o importantă semnificație în diferitele procese ori el dă posibilitate viitorului proprietar să elimine contestările care ar fi venit din partea celorlalte rude. Boierul știe totodată că va avea obligația să onoreze toate invitațiile venite din partea celor care au participat la nunta organizată de el și familia sa. Actul îl va ajuta să țină evidența atât a nunților la care urma să participe, cât și a valorii cadourilor pe care urma să le ofere. Din păcate zapisele, despre care ne vorbește Paul de Alep, nu ni s-au păstrat și analiza nu poate fi împinsă mai departe, știm doar ce s-a petrecut la nunta boierului Dumitrașco când mesenii cereau diacului: “Scrie că ai primit de la casa mea cutare cal sau cutare bou sau cutare număr de oi sau de porci sau cutare slugă sau țigani robi”⁵⁵. Domnitorul este și el invitat la nunțile supușilor săi. Pentru această eventualitate, Constantin Brâncoveanu alcătuia liste cu darurile ce urmau a fi

⁵¹ *Ibidem*, vezi și p. 158, unde ginerele oferă de astă dată marame la toți mesenii. De asemenea la Paul de Alep, unde ni se spune că maramele fuseseră din timp pregătite și numele fiecărui mesean era deja scris pe o bucată de hârtie. Ele erau împărțite ținându-se cont de rangul fiecăruia. *Călători străini*, VI, p. 210.

⁵² Radu Greceanu, *op. cit.*, pp. 53, 62 – 63, 102 – 103, 136, 155, 157 – 159, 195, 220 – 221, 240 – 243 și *Călători străini*, VI, p. 208 – 210.

⁵³ DRH, B, XXX, 1645 septembrie 9, p. 325-326, G. Potra, *Tezaurul documentar al județului Dâmbovița (1418 - 1800)*, Târgoviște, 1972, p. 437, 1686 ianuarie 28; DRH, B, XXXII, 1647 iulie 28; XXV, p. 176, 1635 iulie 27.

⁵⁴ *Călători străini*, VI, p. 211

⁵⁵ *Ibidem*.

făcute mirilor în funcție de calitatea “obrazului”, adică a poziției sociale ocupată de tatăl mirelui⁵⁶.

Micile cadouri scapă cercetării noastre, ele nefiind consemnate în actele scrise decât rareori. Dar celelalte (moșii, vii, case, animale, bijuterii de mare valoare) cer constituirea de acte scrise, întocmite în fața unor martori și semnate de aceștia. Uneori aceste acte se întocmesc chiar în mijlocul evenimentului, iar martorii din documente sunt și participanți la petrecerea de nuntă. Observăm astfel că nunta este un eveniment “public” care scapă cadrului restrâns al familiei. Cu această ocazie se adună laolaltă mai multe grupuri de solidaritate: grupul mirelui, cel al miresei și cel al nașilor, fiecare grup având propria sa structură. Evenimentul poate schimba structura acestor grupuri, fie prin migrarea membrilor spre un alt grup, fie prin întărirea grupului prin atragerea de noi membri. Totodată nașirea, ea însăși, duce la constituirea unor largi solidarități spirituale.

Schimbul de daruri devine un joc. Participarea la acest joc este aproape obligatorie pentru cei care fac parte din anturajul mirilor. Neparticiparea atrage după sine sancționarea celor din jur și oricare poate deveni la un moment dat mire, socru sau naș. Darul are o funcție simbolică. El este un “fapt social” și face parte din ritualurile de nuntă și cele de la botez. Sub o altă formă, el se va reîntoarce la familia celui care l-a oferit și tot cu prilejul unei alte nunți sau unui alt botez. Darul corespunde astfel unui sistem de “reciprocitate”, darul primit va fi înapoiat printr-un alt dar. Totodată, el creează și întreține relațiile sociale de la nivelul unei comunități⁵⁷.

Viața în doi. Pentru Saint-Simon dragostea nu poate fi legată de obligațiile conjugale, iar cea dintâi nu caracterizează decât clasele de jos și excentricii. În Anglia aceleiași epoci, aristocrații se căsătoreau din interes, rațiunile de natură economică fiind mult mai importante decât cele sentimentale⁵⁸. Dar în Occident, odată cu secolul al XVII-lea, începe “lupta” împotriva acestor căsătorii “de interes”, dramaturgii, pamfletarii și pictorii fiind primii contestatari ai acestor practici⁵⁹.

În societatea evului mediu românesc fiecare soț are un loc bine determinat în cadrul menajului. Bărbatul trebuie să asigure un acoperiș deasupra capului pentru el, soție și copiii care vor veni, să plătească dăjdiile către domnie, să răspundă în fața comunității pentru faptele familiei sale. La sfârșitul ospățului capul femeii este acoperit cu un val alb, “semnul femeilor măritate”. Din acel moment fata intră într-o nouă etapă a vieții și primește importante responsabilități în cadrul noi sale familii. Femeie măritată, ea administrează gospodăria, conduce armata de slugi (în cadrul familiilor boierești), se ocupă de creșterea și educarea copiilor, păzește focul din vatră atunci când soțul este plecat. Acest statut este recunoscut în mod simbolic prin înmânarea “cheilor sîpetelor...și al caselor și al pivnițelor” de către soț. Toate aceste chei sunt purtate la cingătoare, semn al femeii măritate și gospodină⁶⁰. Ea muncește în cadrul propriei sale gospodării și mai puțin în afară în încercarea de a suplimenta veniturile familiei prin suportul material. De altminteri, asupra acestui tip de activitate informațiile sunt foarte

⁵⁶ Dinu C. Giurescu, *Anatefterul. Condica de porunci a visteriei lui Constantin Brâncoveanu*, în SMIM, vol. V, 1962, p. 456 – 457.

⁵⁷ Marcel Mauss, *Eseu despre dar*, Polirom, Iași, 1997, p. 17 – 21.

⁵⁸ Jacques Solé, *op. cit.*, p. 38.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 40 – 46.

⁶⁰ *Călători străini*, VI, p. 123 și 211.

puține. Despre femeile angajate de “patroni” sau prestând altă activitate decât cea casnică nu prea se vorbește.

Teologii protestanți și catolici din secolele XVII și XVIII au considerat că principalul scop al căsătoriei îl constituie facerea de copii. “Adevăratul scop al căsniciei și singurul care ar trebui să fie avut în vedere atunci când te căsătorești este acela de a avea copii”, ne spune teologul catolic Loriot⁶¹. Și pentru Antim Ivireanul scopul primordial rămâne procreația, dar el merge un pic mai departe admitând ca scop al căsătoriei și potolirea poftelor trupești: “iară sfârșitul iaste înmulțirea neamului omenesc și încetarea pohtei cei trupești, după cum grăiește Sfântul Pavel...”⁶². Copiii asigură perpetuarea neamului, dar sunt și principalul sprijin la bătrânețe într-o lume dominată de violență.

În absența unor mijloace contraceptive eficiente, după primul an de căsătorie apare deja primul copil. Într-o familie numeroasă, mama este ocupată zi de zi. Poate că boieroaicele sunt ajutate de o doică, dar țărancele sărace nu-și permit să plătească o femeie care să le hrănească copiii, nici nu ar avea de ce din moment ce nu au o slujbă. Copiii își petrec cea mai mare parte a timpului cu mamele lor. Prima educație și uneori singura începe în casa părintească cu mama care joacă un rol primordial în transmiterea valorilor și a credințelor populare. Legătura dintre fiică și mamă se prelungește până la căsătorie și implică nu numai transmiterea secretelor căsătoriei și ale procreației, ci și munca împreună la constituirea unei dote.

Sentimentele care domină viața conjugală pot fi cu greu surprinse în tipul de documente de care istoricul dispune. Singure testamentele par a fi ceva mai darnice asupra acestui subiect. Grijă pentru celălalt, înțelegerea și prietenia guvernează viața conjugală a multor cupluri. Sava logofătul consideră că a avut o căsnicie fericită cu Maria care timp de 43 de ani “foarte m-au căutat bine și m-au socotit”. De aceea, în ceasul morții când își vede jupâneasa rămasă “singură și slabă, neputernică de n-are cine o căuta”, își încalcă promisiunea făcută înainte de petrecanie și-și roagă rumânii să aștepte eliberarea promisă până după moartea soției sale⁶³; 40 de ani au trăit împreună și Iane postelnic cu jupâneasa lui Maria, pentru care dăruiește la mănăstirea Câmpulung niște țigani să-i fie pomană⁶⁴; Ioana mărturisește în testament devotamentul pe care soțul ei, Preda diaconul din Costești, i l-a dedicat ani de zile cât a fost bolnavă și neputincioasă “că de când m-au dus în casa lui multă nevoie și cheltuială au tras cu mine”. Ba mai mult soțul umblă pe la toți cei care ar fi putu să-i ajute soția, “cine cu ce ne-au învățat ca să-mi folosească mi-au dat și au cheltuit pentru neputința și boala ce am avut în trupul meu”⁶⁵; Necula din Cornățeni îi cere jupânesei lui Maria “să nu uite ea viața noastră pe care am trăit-o amândoi în această lume”, chiar de va vrea să se mărite după moartea lui⁶⁶. Totodată cel care supraviețuiește continuă să fie purtătorul de grijă la respectarea tuturor obiceiurilor legate de moarte. Soții își transmit îndeplinirea acestor sarcini unul altuia, știind că acestea au fost discutate de zeci de ori împreună, iar numai cel care te-a ascultat

⁶¹ Jean Delumeau, *Păcatul și frica. Culpabilitatea în Occident (secolele XIII - XVIII)*, Polirom, Iași, I, 1998, p. 132 – 133.

⁶² Antim Ivireanul, *op. cit.*, p. 334.

⁶³ DANIC, mss. 128, f. 551 - 551v, 1666 aprilie 23

⁶⁴ DRH, B, XXXII, p. 297, 1647 octombrie 31

⁶⁵ DANIC, Fond M-rea Bistrița, LXIV/345, 1699 mai 25.

⁶⁶ DRH, B, XXI, p. 348 – 350, 1627 martie 20

poate să respecte cu strășnicie ultimele dorințe. Marica primește odată cu averea și misiunea de a se ocupa de toate pomenirile ce trebuiau făcute odată cu moarte soțului ei, Sima cămărașul, și toate acestea trebuiau făcute “cumsecade”, adică cu respectarea atât a dispozițiilor testamentare, cât și a riturilor funerare specifice lumii ortodoxe din care proveneau⁶⁷.

Pentru multe din soțiile secolului al XVII-lea viața în doi devine o lungă așteptare. Plecarea soților prin țară pentru a-și găsi o slujbă sau chiar în străinătate atunci când se ocupau cu negoțul sau îndeplineau diferite misiuni date de vodă, lasă gospodăria pe mâna femeii devenită pentru o anumite perioadă de timp conducătorul familiei. Bucșu din Ciorănești se căsătorește cu sora lui Teatu din Pârșcov, dar își petrece mare parte din tinerețe în închisoare, fiind el “fur de cai”. Rămasă singură, soția se refugiază în casa fratelui ei. Aici o găsește Bucșu când se reîntoarce de la pușcărie. Dar nici de data aceasta viața împreună nu durează prea mult pentru că soțul revine la vechile obiceiuri. După un nou an de singurătate, soția cere ajutorul și intervenția fratelui. Ea îi cere să-i viziteze soțul la pușcărie și să vadă “viu easte, au mortu”. Dar fratele se implică mult mai mult. Intervine pe lângă visterier Dragomir, îi plătește gloaba, le cere păgubașilor să-l ierte. Reîntors a doua oară din pușcărie, Bucșu se potolește și până la sfârșitul vieții se ocupă de familia sa fără să mai intre în conflict cu autoritățile. Acest document ne dezvăluie pe de altă parte și strânsa solidaritate care domnește în cadrul acestei familii, existența unor strânse relații între frate și soră, chiar și după ce fiecare dintre ei și-a construit propria familie. Sătenii din Pârșcov, chemați să depună mărturii pentru o moșie, își amintesc de toate aceste amănunte pentru că sora lui Teatu și-a petrecut o bună parte din viață în satul lor, chiar și după căsătorie⁶⁸.

A avea un nume. Primii pași în lumea creștină sunt însoțiți de taina botezului. Botezul presupune alegerea unui nume pentru pruncul abia născut, dar și găsirea unor nași pe măsură. În secolul al XVII-lea numele de botez continuă să fie pentru o mare parte a populației principalul mijloc de identificare al individului în societate. El dă personalitate unui individ, desemnând locul său într-un neam, dar și în comunitate. Prin ritualul religios al botezului, el marchează nașterea spirituală a individului și intrarea sa în comunitatea creștinilor⁶⁹. Deseori alte elemente se adaugă pentru a marca mai bine identitatea unei anume persoane, cum ar fi: localitatea de proveniență, numele tatălui, al mamei sau al bunicului, funcția sau meseria, porecla. Aceste elemente nu sunt

⁶⁷ Violeta Barbu, *Câteva diate muntenești*, p. 501 – 502, 1661 iunie 5.

⁶⁸ DRH, B, XXXII, p. 100, 1647 martie 30. Vezi și suferințele prin care trec soțiile diferiților boieri implicați în viața politică (*Letopisețul Cantacuzinesc*, p.121 - 124, 135, 137 – 138, 165 - 168). Printr-o situație tragică trece și soția lui Barbu Poenarul. În timp ce soțul se afla la Țarigrad din însărcinarea domnitorului Matei Basarab, casa lor a fost atacată de hoți. Reîntors din misiune, boierul își găsește jupâneasa moartă, casa arsă, averea și documentele moșiilor furate. El află de la slujitorii rămași în viață că hoții “i-au muncit noaptea și i-au căznit și i-au arsu cu foc până i-au omorât jupâneasa”. (DRH, B, XXIV, p.471, 1634 august 10).

⁶⁹ André Burguière; *Un nom pour soi: Le choix du nom de baptême en France sous l'Ancien Régime (XVIe – XVIIIe siècles)*, în “L'Homme”, XX (4), p. 26. În spațiul românesc problema a fost abordată de Nicolae Iorga, *Nume de botez la români*, București, 1934 ; Ștefan S. Gorovei, *Vechi însemnări genealogice ale familiei Abaza și Note de antroponimie medievală*, în AG, nr. 1- 2, 1994, p. 163 - 170 și respectiv nr. 1- 2, 1997, p. 51 – 58 ; P. H. Stahl, *Les noms des princes roumains* în RER, XVII – XVIII, 1993, p. 129 – 154.

întotdeauna prezente împreună. Astfel Stan, pentru a fi diferențiat de alți Stani, apare în documente ca fiul al lui Măinea, frate cu Stanciu și Pantazi din Țâța⁷⁰. Femeia folosește și ea aceleași elemente de identificare, chiar și căsătorită, ea va continua să se raporteze la familia sa de origine. Astfel, Velica este mai întâi de toate fiica lui Preda din Lăngești, și abia apoi jupânița lui Șuică pârălab din Șuici⁷¹. Alteori femeile apar în documente numai ca fiice ale tatălui sau surori ale fraților, chiar dacă sunt măritate. Văduvă, ea se va prezenta ca soția răposatului ei soț, atunci când se află în litigiu cu familia adoptivă pentru zestre sau pentru partea care îi revenea de drept din averea soțului⁷². De altminteri, raportarea femeii la familia soțului sau la propria ei familie va alterna în funcție de interesul imediat reprezentat de un anume act social.

În rândul familiilor boierești, prenumele începe deja să fie însoțit și de numele de familie. Cum este ales prenumele atribuit la naștere? Există vreo legătură între prenumele copilului abia născut și strămoșii săi? Alegerea părinților încearcă să favorizeze linia paternă sau pe cea maternă? În interiorul neamului care dintre strămoși era preferatul? Care este rolul nașului în această "strategie paternă"? Vom încerca să răspundem la aceste întrebări urmărind mai întâi sistemul denominației în interiorul clasei boierești. Părinții sunt cei care aleg prenumele de botez al noului născut dintr-un număr restrâns care face parte, de obicei, din patrimoniul simbolic propriu unei anume familii, deja purtate de strămoși și transmise din generație în generație. Aceste prenume constituie pentru anumite familii boierești "o emblemă de apartenență, un blazon de recunoaștere". Cercetătorul, cunoscător al secolului al XVII-lea, se va gândi imediat la familia Brâncoveanu, atunci când îi apare în documente prenumele de Preda sau la Rudeanu, când va întâlni prenumele de Chircă⁷³. Mecanismele prin care aceste prenume sunt transmise nu respectă o regulă strictă, fiecare familie având propriile priorități. Multe familii boierești aleg ca prenume pentru primii lor născuți prenumele bunicilor paterni. Familiei Băleanu respectă această regulă pe parcursul întregului secol. Astfel, Ivașco Băleanu, marele vornic din vremea lui Matei Basarab, poartă numele bunicului său și-l va transmite la doi dintre nepoții săi. La rândul său își va boteza primul născut după bunicul matern, Gheorghe, iar pe cel de-al doilea după bunicul patern, Pătru. Ambii frați vor continua politica familiei, unicul fiu al lui Gheorghe numindu-se Ivașco, nume regăsit și la unul dintre fiii lui Pătru, în timp ce un altul poartă numele bunicului matern, Socol⁷⁴. Această strategie este urmată de o mare parte de familii boierești din secolul al

⁷⁰ DRH, B, XXX, p. 231.

⁷¹ DRH, B, XXX, p. 190.

⁷² Alain Collomp în studiul său asupra societății din Haute-Provence susține că: "une femme garde toute sa vie le nom de son pere; elle ne perd pas son nom de fille en se mariant, veuve, meme plusieurs fois, elle ne prend pas le nom de ses maris successifs. La femme appartient pour toujours, de la naissance a sa mort, a la lignée de son père et de ses frères", în *Le nom gardé. La dénomination personnelle en Haute-Provence aux XVIIe et XVIIIe siècles*, în "L'Homme", 4, 1980, p. 43.

⁷³ Astfel vom întâlni: Tudoran pentru familia Vlădescu, Chircă și Vlad pentru familia Rudeanu, Udriște și Radu pentru familia Năsturel, Șerban și Tudor pentru familia Știrbei, Mihalcea pentru familia Cândescu, Costantin pentru familia Cantacuzino, Papa pentru familia Greceanu, Vâlcu și Bunea la familia Grădișteanu, Vintilă la familia Corbeanu, Ivașco și Gheorghe la familia Băleanu, etc., vezi și Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 106 – 257.

⁷⁴ *Ibidem*, p. 114 - 118;

XVII-lea⁷⁵. În alte familii numele bunicului patern sau matern se va transmite unuia dintre fii, dar acesta nu va fi neapărat primul născut⁷⁶. Alteori prenumele tatălui devine prenumele primului său născut. Primul fiu al lui Barbu Bădeanu poartă numele tatălui, dar și numele bunicului, un alt fiu va fi botezat după bunicul matern, Jipa din Vernești. În absența unor cronici de familie este greu totuși de aflat rațiunile după care a ales prenume pentru ceilalți feciori, Hrizea, Radu, Andronache și Neagoe⁷⁷. Familia Cantacuzino urmează însă o altă strategie; prin numirea primilor doi născuți, Drăghici și Șerban, postelnicul vrea să pună în valoare ascendența maternă a familiei mult mai importantă pentru spațiul românesc din aceea perioadă. Aceeași politică o aplică și în cazul fetelor, prenumele lor conducându-ne la bunica maternă, Maria, și la străbunica Anca din Coiani⁷⁸ și pentru lordache Pârșcoveanu accentuarea ascendenței pe linia soției sale prezintă o mare importanță. Toți cei trei fiii ai săi poartă nume din familia soției sale, Preda este botezat după bunicul său, Preda Brâncoveanu, iar ceilalți doi după unchiul materni, Papa și Matei⁷⁹. Dacă cei doi boieri au motive bine întemeiate să procedeze în acest mod, ne întrebăm ce i-a îndemnat pe cei din familia Corbeanu să aleagă pentru primii lor născuți prenumele bunicilor materni⁸⁰? Prenumele fetelor se încadrează și mai greu într-o regulă, uneori poartă numele bunicilor materne, ca Frujina, numită astfel după bunica sa, mama Mariei din Bucov. Dumitrana, fiind prima născută a marelui vistier Dumitru Filipescu, va purta numele tatălui ei feminizat și pe care îl va transmite atât fiicei, cât și nepoatei⁸¹. Alteori prenumele mamelor sau al mătușelor lor, cum este Maria Corbeanu numită așa după sora tatălui ei Vintilă Corbeanu, marele vornic sau Caplea Corbeanu și ea purtând numele bunicii materne a marelui ban Teodosie Corbeanu.

Se poate constata așadar că atribuirea unui prenume se supune anumitor reguli care ghidează într-un fel sau altul alegerea părinților. Și totuși în absența unor mărturii directe asupra motivului pentru care s-a respectat cutare regulă și nu alta (așa cum se

⁷⁵ vezi și Bălăceanu, Brăiloiu, Buicescu, Grădișteanu, Greceanu, Năsturel, Rudeanu, etc., în *ibidem*.

⁷⁶ vezi Alexeanu, Argetoianu, Băjescu, Doicescu, Greceanu, Știrbei, Vlădescu, etc., în *ibidem*.

⁷⁷ *Ibidem*, p. 109 – 110, vezi și Brădeanu, Cândescu, Cocorăscu, Popescu, etc., în *ibidem*.

⁷⁸ Mihai banul Cantacuzino, *op. cit.*, p. 79 – 358, vezi și Violeta Barbu, *Cronică de familie. Eseu asupra familiei patrimoniale în Țara Românească în secolul al XVII-lea*, în RIS, nr. 1, 1996, p. 46.

⁷⁹ Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 320 – 321.

⁸⁰ *Ibidem*, p. 158 – 161. Primul născut al marelui vornic Vintilă Corbeanu poartă numele bunicului său matern, Teodosie banul din Periș. La rândul său marele ban Teodosie își va numi primul născut Preda, după socrul său Preda Buzescu. La fel va proceda și marele spătar Vintilă Corbeanu care își va numi fiul Constantin după socrul său, Constantin Cantacuzino.

⁸¹ Irina Hoinărescu, *Contribuții la istoria familiei Filipescu în veacurile XVI – XVIII (I)*, în AG, V (X), 1-2, 1998, p. 277 - 300; Rada este fiica lui Radu Plavie; Dobromira este fiica lui Dobromir și a Voicăi. Fratele Dobromirei, Lupu își va boteza cele două fiice, una cu numele bunicii, Voica, iar cea de-a doua Dobromira, fie după mătușa ei, fie după bunicul ei, neavând el fii. (*Catalogul documentelor Țării Românești din Arhivele Statului*, vol. V, 1640 – 1644, volum întocmit de Marcel Dumitru Ciucă, Doina Duca-Tinculescu, Silvia Vătafu-Găitan, București, 1985, p. 281, 426, în continuare se va folosi *Catalogul*, V.)

întâmplă în spațiul italian sau francez), analiza poate fi considerată o simplă speculație. Credem însă că toate aceste prenume reluate la fiecare generație de către aceeași familie nu sunt simple coincidențe. Rămân încă multe de făcut în acest domeniu și numai o cunoaștere completă a documentelor ne va ajuta să descifrăm sistemul antroponimic folosit de vechii noștri boieri.

Nici în mediul popular nu este respectată numai o anumită regulă, ci toate acestea la un loc. Alegerea se face dintr-un grup restrâns de prenume "lider"⁸² care sunt purtate de o mare parte a populației. Ion, Dumitru, Petre, Matei, Mihai sunt sfinții cei mai îndrăgiți. Dar prenumele necreștine sau ale unor sfinți mai puțin cunoscuți sunt mult mai numeroase și mult mai răspândite, Badea, Barbu, Dragu, Drăgușin, Drăghici, Dragomir, Preda⁸³, Radu, Stan, Stanciul, Udrea⁸⁴, Vâlcul. Maria (cu diminutivul Marica) domină toate celelalte prenume feminine, urmează Elena (folosite mai ales prenumele de Elina și Ilinca) și Anca (cu diminutivul Ancuța), dar și aici o serie de alte nume necreștine sunt mult mai des utilizate decât cele creștine. De altminteri, o serie de prenume feminine provin din cele masculine feminizate, este cazul următoarelor: Neaga (Neagu), Neacșa (Neacșu), Stanca (Stan), Rada (Radu), Ivana (Ivan), Oprina (Oprea), Dobra (Dobre), Voica (Voicu), etc. Alături de acestea sunt folosite altele ca Sora, Safta, Zamfira, Bălașa, etc.

Botezul și alegerea nașului. În această situație care este rolul nașilor? Ei sunt cei care consacră numele primit de copil în fața lui Dumnezeu și a preotului prin ceremonia botezului. De asemenea, nașul aduce untdelemnul necesar miruirii noului născut⁸⁵. Alegerea lor se face din rândul "neamului", al prietenilor sau al vecinilor, al colaboratorilor din afaceri sau de pe scena politică. Uneori, alegerea unui vecin ca naș de botez pentru copilul abia născut era poate o ocazie pentru tată de a se achita de o obligație, de a onora o datorie sau de a răspunde în plan spiritual unui serviciu primit în universul cotidian al afacerilor⁸⁶.

Stolnicul Constantin Cantacuzino și familia sa au botezat pe toți copiii domnitorului Constantin Brâncoveanu. Această alianță spirituală se observă foarte bine și în prenumele copiilor. Brâncoveanu nu mai respectă regula transmiterii prenumelui bunic - nepot, ci îl lasă pe naș, care îi era și unchi, să dea nume copiilor. Toate prenumele existente în familia stolnicului se revarsă asupra micuților fini. Constantin, Ștefan, Radu, Safta, Maria și Ilinca poartă numele nașilor de botez. Abia cu Matei, vodă Brâncoveanu se reîntoarce la familia sa, ultimul dintre fii preluând numele unchiului său, mort de tânăr⁸⁷. Ilinca Brâncoveanu atunci când îl botează pe fiul marelui sluger Grigore Băleanu îi dă numele tatălui ei, Constantin; Iordache Crețulescu poartă și el numele nașului său Iordache Cantacuzino (unchiul matern), în timp ce celălalt fiu al postelnicului Pârvu purta numele bunicului patern, marele logofăt Radu Crețulescu⁸⁸. Și

⁸² André Burguiere, *art. cit.*, p. 28.

⁸³ Nicolae Iorga, *Numele de botez*, p. 8, unde Preda este o altă variantă a numelui Ion, însemnând "Sfântul Ioan Înainte Mergătorul, Preditici, Preda".

⁸⁴ *Idem*, p. 9, unde Udrea este o formă românească și creștină a lui Andrei.

⁸⁵ *Călători străini*, VI, p.291.

⁸⁶ Christiane Klapisch-Zuber, *La maison et le nom. Stratégies et rituels dans l'Italie de la Renaissance*, Paris, 1990, p. 79.

⁸⁷ Radu Greceanu, *op. cit.*, p. 136.

⁸⁸ *Ibidem*, p. 195, 221.

totuși informațiile cu privire la nașii de botez aleși de către marii boieri pentru copiii lor sunt foarte puține. S-ar putea ca întreruperea sistemului de transmitere a prenumelui după regula bunic – nepot, tată – fiu să fie provocată tocmai de intruziunea nașului care impune prenumele familiei sale, altele decât ale familiei pe care o năștește. În același timp, acești nași au reușit să transmită prenumele lor micuților fini poate și pentru că erau deja rude. Alegerea unui naș din afara neamului va avea aceleași drepturi?

Domnitorul devine deseori nașul atât al copiilor de boier, cât și al celor săraci. În această situație, este clară dorința tatălui de a avea un protector puternic nu numai pentru noul său născut, ci și pentru întreaga familie. Matei Basarab îl cunună pe Mihalache spătar, fiul marelui ban Pavlache (1631 - 1632), probabil și naș de botez, deoarece trei dintre copiii marelui ban poartă prenume din patrimoniul neamului domnitorului: Matei, Stanca, Elina și nu din patrimoniul propriei sale familii. Boier grec, Pavlache are tot interesul să se integreze și mai ales să se înrudească cu marile familii ale Vlahiei, noua sa “casă”⁸⁹.

Noul născut ia numele nașului atunci când acesta ocupă o poziție socială mult mai importantă decât a tatălui. Și boierii urmează exemplul oferit de domnitor și botează copiii supușilor sau pe cei ai slujitorilor lor. Buna Grădișteanu botează pe cel de-al doilea născut al cuplului Vasile postelnic și Maria. Cum acest boier era la vremea respectivă vistier și poseda deja o avere imensă, tatăl considera ca o mare onoare transmiterea numelui nașului copilului său⁹⁰. Și Matei Buzescu ține să-i dea numele său finului, fiul spătarului Vlad din Oteteleşani pe care îl dăruiește la luarea moșului cu moșie la Câmpureni⁹¹. Nu același lucru se întâmplă în cazul vornicului Colțea Doicescu care își alege ca naș pentru fiul lui pe Chircă vameșul. Finul nu va purta numele nașului, ci pe cel al bunicului patern și asta dintr-un motiv cât se poate de simplu, Doicescu este o familie de boieri vechi cu un statut social important și ca atare un naș ales din afara neamului nu-i poate transmite finului propriul său prenume⁹².

Totodată crearea unor relații spirituale în lumea satului permite beneficiarului să intre în obștea satească. Radu Potlogeanul, postelnic din Suseni, reușește să cumpere o serie de ocini în Băleni, folosindu-se de relațiile spirituale stabilite de el și familia lui în sat. Radu este fin pentru Crăciun și Mircea, fiii Hodei, pentru Stanciul, fiul Paraschivei și

⁸⁹ *Ibidem*, p. 145 – 146; DRH, B, XXXII, p. 170, 1647 mai 30. Pavlache era fiul lui Constantin Caragea și frate cu Ioan, Apostolache și Costache, toți mari dregători, I. C. Filitti, *Arhiva Gh. Gr. Cantacuzino*. București, 1911, p. 254. Important este și documentul din 24 martie 1684 unde Stanca se prezintă ca soția lui Preda Milcoveanu, fiică a banului Pavlache, soră cu Mihalache căpitan și Matei paharnic. DANIC, Fond Episcopalia Argeș III/45. Pentru alte nașire efectuate de către domnii țării vezi DIR, B, III, p. 221 (Alexandru vodă botează și taie moșul finului său, fiul lui Manolache șifarul), DRH, B, XXX, p. 270 – 271 (Matei Basarab botează pe nepoatele lui Pârlea din Izvorani și apoi pe feciorii acestora), și p. 374 (Radu Șerban a botezat pe Radu ban Buzescu), vezi și XXIV, p. 96.

⁹⁰ DRH, B, XXX, p. 391. Vezi și cazul Udrea comis care, odată cu darul făcut la botez și la tunsoare, transmite finului său și prenumele. Acesta era fiul lui Damaschin, slugă dreaptă și credincioasă a marelui vornic Hrizea. El a rămas în slujba fiului după moartea vornicului (*Catalogul*, V p. 567). De asemenea, vezi și DRH, B, XXIV, p. 480.

⁹¹ DANIC, Fond M-rea Hurezi XIIbis/1, 1656 septembrie 15.

⁹² DRH, B, XXXII, p. 50, 1647 februarie 10, vezi și p. 155, 1647 mai 13, XXII, p. 272, 1628 iulie 6..

naș pentru Simion. Între 8 septembrie 1641 și 11 ianuarie 1645 el cumpără toate ocinile care aparținuseră finilor și nașilor lui⁹³.

Botezul și cununia aveau drept efect lărgirea cercului de alianțe prin adăugarea celor spirituale. Dimensiunea socială a nășirii este foarte bine pusă în lumină de exemplele oferite. Nașii și fini se ajută între ei, se sprijină în plan politic, se adună împreună cu diferite ocazii. Totodată o analiză asupra transmiterii prenumelor în cadrul unei familii trebuie să țină cont și de importanța rolului jucat de nași în această strategie. Aceste alianțe spirituale creau în plan juridic o serie de norme care trebuiau respectate de nași, fini și cumetri⁹⁴.

Și ceremonia botezului, este urmată bineînțeles de o mică petrecere, făcută cu o seamă de cheltuieli. Paul de Alep ne spune că boierii noștri “fac o slujbă mare pentru botez, cu mare cheltuială de bani <dând> lumânări mari bisericii și <împărțind și> celor de față⁹⁵”.

Părinți și copii. Dar a avea copii presupune grijă și teamă pentru viața și viitorul micuței făpturi, ele se amplifică pe măsură ce copilul crește și începe să-și construiască propriul drum. Părinții îl sprijină, iar casa părintească devine pentru mulți refugiul la care se apelează în orice situație. Poate că sentimentele lor nu semănau cu cele de astăzi, poate că dragostea părintească nu se exprima ca cea de azi, dar asta nu înseamnă să negăm existența sentimentelor dintre părinți și copii într-o lume pe o cunoaștem mai puțin și pe care încercăm s-o înțelegem. Testamentul Stancăi Rudeanul este tulburător. Grijă ei pentru cel de-al doilea născut o determină să se implice în necazurile acestuia, iar stările sufletești prin care trece sunt puternic exprimate în ultimele sale cuvinte de dinainte de moarte. Patrimoniul patern și împărțirea lui creează cele mai multe dispute în cadrul familiei. Unele neînțelegeri se aprind și se sting foarte repede fără să mai fie nevoie de intervenția puterii. Un “arbitru” din afara familiei încearcă să găsească o soluție de compromis care să mulțumească ambele părți. Altele se prelungesc ani în șir, soluțiile propuse nereușind să-i împace. Apelul la judecata divanului și a domnului este inevitabilă. Dar și aici procesele pot fi reluate de mai multe ori și se prelungesc la infinit prin refuzul împetricinaților de a pune în aplicare hotărârile divanului. Conflictul se aprinde din orice: împărțirea unei livezi poate provoca nemulțumirea sau a unui turme de oi sau bijuteriile familiei, etc. Dar cea mai mare problemă o constituie pământul. În secolul al XVII-lea, el constituie bunul cel mai de preț. El oferă un adăpost, hrana de zi cu zi, produse ce pot fi schimbate pentru alte bunuri necesare, un patrimoniu transmisibil generației viitoare. El este, în același timp, un bun care poate fi valorificat ușor în caz de nevoie. Din acest motiv fiecare familie încearcă prin orice mijloace să-și mărească patrimoniul și acceptă cu greu fărâmițarea acestuia.

Averea părintească constituie motiv de ceartă și pentru frații Preda și Papa Rudeanul. Fratele cel mare consideră că a fost nedreptățit atunci când s-a împărțit averea rămasă de la tatăl lor. “Vrăjmășia” dintre cei doi frați a crescut zi de zi și an de an, manifestându-se prin “vorbele de ocară” pe care și le aruncau ori de câte ori se întâlneau și chiar prin bătăi. Prinsă la mijloc, Stanca Rudeanul, soția lui Ivan slugerul Rudeanul și mama celor doi, își petrece ultimii ani din viață în suferință din cauza “vrajbei și

⁹³ *Catalogul*, V, p. 228, 266, 493, 503, 556 și DRH, B, XXX, p. 15 și 58.

⁹⁴ *Îndreptarea legii*, p. 188, 193, 194, 207 – 209.

⁹⁵ *Călători străini*, VI, p. 291.

zavistiei” care exista între cei doi fii. Papa, fiul cel mic, este favoritul mamei, chiar dacă ea neagă acest lucru pe parcursul întregului document. Dragostea și grija ei pentru viața și sănătatea mezinului se exprimă aproape în fiecare rând, în timp ce răutatea și agresivitatea celuiilalt fiu, Preda îi provoacă o suferință cumplită, “de am căzut și eu de am leșinat de atâtea ori”. Singura ei grijă este să-și protejeze fiul și, dacă se poate, să-l apere și dincolo de mormânt. Preda este neîndurător și mai puțin sensibil la sentimentele mamei și cu atât mai puțin la suferința provocată fratelui “l-au adus pre fiu meu Papa într-atâtea rânduri până la moarte”. Încercarea mamei de a-și potoli fiii dă greș de fiecare dată, ba mai mult, Preda o consideră aliata fratelui. Ca urmare nici ea nu poate scăpa de atacurile lui “ci-mi făcea atâtea ocară până mi-au zis și curvă și alte multe năcazuri”. Intervenția la rude este inevitabilă. Astfel “tata Chircă unchiul meu și fratele Tudor șetrariul ot Greci i Pătrașco ot Beringeii” se implică în medierea conflictului în speranța găsirii unui compromis, dar Preda se dovedește încăpățânat și puțin dispus să colaboreze cu celelalte rude ale sale. Mama încearcă până în ultima clipă să-i împace și mai ales să pună capăt conflictului. Și pentru a evita viitoarele certuri și procese mărturisește în pragul morții că nu a încercat niciodată să-și defavorizeze un fiu în favoarea celuiilalt. “Că nu i-am dat nimic că n-am avut ce-i da, că n-am avut nici o strânsoare și nu mi-au ajuns de treaba mea și a casei necum să-i dau lui ceva”, încearcă biata mama să se justifice și să respingă acuzațiile fiului său Preda⁹⁶.

O altă mamă nu-și poate lăsa fiul să pătimească în pușcărie pentru neplata unei datorii. La început se pune chezașă pentru el, apoi văzând că acesta nu poate plăti cei 130 de ughi împrumutați de la Voico logofăt îi dă binecuvântarea ei atunci când acesta se hotărăște să fugă în Moldova pentru a scăpa de amenințările creditorului. Dar cum datoria tot trebuia plătită, Păuna își vinde țiganii pentru a-și avea fiul alături⁹⁷.

Moartea unui copil provoacă mari suferințe atât în rândul marilor boieri, cât și în rândul celor mulți. *Letopiseșul Cantacuzinesc* ne descrie durerea și jalea familiei Cantacuzino atunci când moartea a luat pe neașteptate pe fiica domnitorului Șerban vodă: “Iar părinții ei, Șerban vodă cu doamna-sa Mariia și cu toți frații și surorile lui și cu toată casa lor, împreună și cu ginere-său Gligorașco au rămas la mare jale, cu multe lacrimi și cu mari suspinuri de la inimă”⁹⁸. Cu mare jale și întristare a primit și familia Brâncoveanu moartea fiicei lor “cea iubită și dorită”, departe de ei și printre străini. Vestea a provocat “rumperea de inimă părinților” mai ales că nu-și văzuseră fiica de patru ani. Cei doi soți încearcă să-și potolească durerea “cu mângâierea celorlalte odroasle ale mărilor-sale, ce vedea înaintea ochilor, până la 10 coconi și cocoane.”⁹⁹ Dar durerea nu aparține numai oamenilor mari, toată lumea este “obicinuită” să sufere ne spune același Stoica Ludescu. Suferința celor mărunți apare numai atunci când aceștia au ocazia să se exprime în scris. Testamentele și uneori chiar actele de proprietate au reușit să surprindă acest sentiment al durerii provocate de moartea prea devreme a copiilor.

Morală și moravuri. Biserica Ortodoxă condamnă relațiile sexuale prenuptiale, dar și pe cele extraconjugale; cum spune Antim Ivireanul unul dintre scopurile căsătoriei fiind și acela de a evita desfrâul. Asupra relațiilor sexuale premaritale existente între

⁹⁶ DANIC, Fond Achiziții Noi, LXXXVIII/5 și 5v, 1683 martie 18.

⁹⁷ *Idem*, mss. 173, f. 617v – 618, 16 mai 1705.

⁹⁸ *Letopiseșul Cantacuzinesc*, p. 185 – 186.

⁹⁹ Radu Greceanu, *op. cit.*, p. 85.

tinerii deja logodiți nu se poate spune mare lucru pentru că documentele nu vorbesc de acest subiect. În Europa catolică, după reforma tridentină, mai puțin de 10% dintre tinerele fete au avut relații sexuale cu logodnicii lor, dar nu aceeași situație se înregistrează în Anglia protestantă unde procentajul urcă până la 20% pentru ca în secolul următor să ajungă la 40%¹⁰⁰. Amploarea acestui fenomen nu poate fi apreciată pentru spațiul românesc, dar el a existat în toate cele trei țări¹⁰¹. De altfel pentru Moldova dispunem de mărturia lui Dimitrie Cantemir care ne spune că tații își încurajau fiii să întrețină relații sexuale înainte de căsătorie: “tinerii socotesc nu numai că nu este rușine, ci că este de laudă să preacurvească în taină până se însoară”¹⁰². În Țara Românească, mitropolitul Antim constată și el că mulți tineri păcătuiesc înainte de căsătorie. Încercând să-i descurajeze, el fixează o dușegubină de 400 de bani pentru băiat și 200 de bani pentru fete și până nu-și cereau iertare la arhireul locului ei nu puteau fi cununați¹⁰³. Dușegubina sau gloaba pântecului este o taxă impusă de cutumă pentru devierile sexuale, adică relații sexuale înainte de căsătorie, nașteri în afara căsniciei, curvie. Ea este ridicată fie de protopopul plășii, fie de vornicul special însărcinat cu această atribuție¹⁰⁴. Foarte tare se supără vodă Matei când află că pârălabii târgului au prins un “fecior” de-al marelui logofăt Miho, umblând cu o copilă. Acesta în loc să-l globească așa cum cerea legea, cere 20 de ughi de la oamenii mănăstirii din Târgoviște ținând parte vinovatului¹⁰⁵.

Căutarea plăcerii în afara căsătoriei este în schimb un comportament des întâlnit în documentele de epocă și se asociază mai totdeauna cu lumea bărbaților. Bastarzii născuți din astfel de legături ilegite apar uneori în documente fie revendicând dreptul lor la succesiune, fie cerând întăriri domnești la averea deja lăsată de tatăl lor. Aflăm astfel că Radu Șerban are un fiu cu o posednică din București, că Lupu Mehedințeanu și-a expulzat soția adulteră, dar și el avea o legătură cu Elina posednica, că Apostol Catargi avea doi copii cu o roabă sau că Barbul Stanomirescul, deși căsătorit cu Sanda întreținea și o “altă muiare curvă” cu care va avea o fată. Tatăl grijuliu, Barbu își va înzestra și căsătorii fiica ca și pe ceilalți copii ai săi¹⁰⁶. Și exemplele ar putea continua cu Ivașco Ceparul medelnicerul care își cheltuia banii și averea cu jupânița Noica “pe care au ținut-o fără cununie” sau cu monahia Efimii care năștea în mănăstire deși depusese jurământul castității; Rada își părăsește soțul, fugind cu haiducii din vremea lui Radu

---

¹⁰⁰ Jacques Solé, *op. cit.*, p. 27 – 38; Jean-Louis Flandrin, *Le sexe et l'Occident. Evolution des attitudes et des comportements*, Seuil, Paris, 1981.

¹⁰¹ Maria Magdalena Szekely, *op. cit.*, p. 67; Toader Nicoară, *op. cit.*, p. 158 – 160.

¹⁰² Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*. Minerva, București, 1973, p. 233.

¹⁰³ Antim Ivireanul, *op. cit.*, p. 355.

¹⁰⁴ *Instituții feudale din țările române. Dicționar*, coordonatori Ovid Sachelarie și Nicolae Stoicescu, București, 1988, p. 180 și 119 – 120, vocile dușegubină și concubinaj. Vezi și documentul din 1695 ianuarie 1, când Constantin Brâncoveanu îl însărcinează pe un vornicel de județ să se ocupe printre altele și de curvii, cei vinovații trebuiau globiți “după cum iaste vechiu obicei al Vorniciei”. (Nicolae Iorga, *Studii și documente*, V, p. 358).

¹⁰⁵ *Catalogul*, V, p. 70, 1640 iunie 27.

¹⁰⁶ DANIC, Fond Doc. Ist., CXXV/83, 1648 aprilie 24.

Șerban; o țigancă făcea doi copii “cu cine a putut, cu argați rumâni, fiindu țiganca fără țigan”¹⁰⁷.

Prezența prostituției este și ea consemnată în documentele vremii sub numele de curvie. Practicantele acestei “meserii” sunt numite posadnice sau țitori. Ele apar mai ales în orașe sau în târguri unde mișcarea de populație le permite atât să se piardă în mulțime, cât și să-și găsească clienți. Evlia Celebi se arată surprins de numărul mare de femei tinere și frumoase de la Focșani care animau sărbătoarea târgului prin cântece și dansuri, dar și prin simpla lor prezență¹⁰⁸. De altfel pârcașul și vornicul aveau printre atribuțiile lor și pe aceea de a depista “curvia” și pe cei care o practicau. Despre cum arăta o astfel de femeie aflăm de la Ion Neculce, revoltat că domnitorul Dumitrașco Cantacuzino (1684 - 1685) își petrecea vremea cu o prostituată. Aleasa era o prostituată de pe Podul Vechiu, “tânără și frumoasă și plină de suleiman”. Mama tinerei țitoare practica meseria de racheriță (probabil vânzătoare și fabricantă de rachiu) pentru care cronicarul nostru are tot disprețul. Observăm astfel cum meseria de crășmăriță este asociată ca și în Țara Românească cu cea de prostituată. Pe cronicar îl supăra semeția acestei fete ajunsă din stradă direct la palat și mai ales comportamentul domnului care își umilea boierii obligându-i să iasă la plimbare cu amanta lui. Compătimitind Țara Moldovei pentru așa conducători, Neculce încearcă să-l convingă pe cititor că astfel de obiceiuri n-au existat pe pământul Moldovei, ci au fost aduse odată cu grecii: “Cum au mai rămas om trăitor în tine, de mare mirare este, cu atâtea spurcăciuni de obiceiuri ce să trag până astăzi în tine, Moldovă!”¹⁰⁹

Divorțul. Dacă pentru spațiul catolic divorțul este interzis, nu același lucru se întâmplă și pentru spațiul ortodox. Erasmus, comentându-l pe sfântul Pavel, se întreabă dacă căsătoria mai poate rămâne valabilă atunci când femeia este sterilă sau atunci când soțul se îmbată. O serie de alte motive sunt luate în discuție în favoarea divorțului. Dar după condamnarea lui Luther de către Biserica Catolică, el devine mai prudent. În aceeași epocă problema căsătoriei și a divorțului este luată în discuție și de Rabelais, Montaigne sau Jean Bodin¹¹⁰. Dar Conciliul de la Trento, prin sesiunea din 1563, proclamă caracterul sacru al căsătoriei (canonul 1), monogamia (canonul 2), indisolubilitatea (canoanele 5 și 7), posibilitatea separării de corp (canonul 8), interdicția căsătoriei preoților (canonul 9), calendarul liturgic al căsătoriei (canonul 11), superioritatea virginității și a celibatului asupra căsătoriei (canonul 10)¹¹¹. Triumful divorțului va fi adus abia de Revoluția din 1789, dar și atunci pentru scurt timp¹¹². Nici în Marea Britanie, divorțul nu este acceptat, moartea fiind singurul motiv posibil pentru dizolvarea unei căsătorii¹¹³. Dar atât Franța cât și Anglia admiteau “separarea de corp” sau “separarea de pat” (“separation of bed”; “la séparation du corps”) a celor doi soți

¹⁰⁷ I. C. Filitti, *op. cit.*, p. 222 și *Catalogul*, V, p. 335; VI, p.171, DANIC, Fond M-rea Bistrița, LXIV/345.

¹⁰⁸ *Călători străini*, VI, p. 730 – 731.

¹⁰⁹ Ion Neculce, *Letopisețul Țării Moldovei*, Hyperion, Chișinău, 1991, p. 309 –310.

¹¹⁰ Jean-Claude Bologne, *Histoire du mariage en Occident*, Hachette, p. 191-194.

¹¹¹ *Ibidem* p. 222-223.

¹¹² Francis Ronsin, *Le contrat sentimental. Débats sur le mariage, l'amour, le divorce de l'Ancien Régime à la Restauration*, Aubier, 1990.

¹¹³ Lawrence Stone, *Road to Divorce. England 1530-1987*, Oxford University Press, 1990, p.2.

pentru o anumită perioadă de timp și din diverse motive. În Țara Românească, căsătoria nu presupune indisolubilitatea, Biserica Ortodoxă acceptând divorțul. Cei doi soți pot cere separarea pentru următoarele motive: adulter, părăsirea domiciliului conjugal, pentru “vrăjmășia bărbatului”, dacă femeia nu este fecioară în noaptea nunții, dacă unul din soți vrea să se călugărească¹¹⁴, etc.

Cel mai grav motiv de divorț îl constituie adulterul. Problema adulterului este discutată și de generația primilor umaniști. Erasm considera că adulterul atacă însuși natura căsătoriei și că femeia încetează de a mai fi o soție prin comiterea acestui păcat¹¹⁵. Pentru Valahia un asemenea păcat atrage după sine pedeapsa capitală și confiscarea averii celui vinovat¹¹⁶. Un astfel de caz întâlnim chiar la începutul secolului. Maria, fiica boierului Staico din Bucov și a Elenei din Sărata, se căsătorește după moartea primului ei soț, cu marele paharnic Lupu Mehedințeanu. La scurt timp după căsătorie, ea calcă cinstea bărbatului ei “umblând rău, umblând cum nu se cade, în curvie cu o slugă”. Nu știm dacă procesul a fost judecat după obiceiul țării sau după Pravilă. Deducem însă din analiza documentelor că el s-a desfășurat în divan unde alături de domn se aflau marii boieri ai țării și mitropolitul Luca. Găsită vinovată, femeia urma să fie decapitată, iar zestrea ei confiscată de către soțul înșelat, aceasta fiind pedeapsa pentru adulter. Soțul dezonorat ar fi vrut chiar să treacă la aplicarea pedepsei având “mare năpastă și ură împotriva soției sale Maria”, dar boierii, mitropolitul și chiar domnul îi cer s-o ierte¹¹⁷. Deși iertată, femeia poartă semnul păcatului comis. Rămasă săracă și cu copiii din prima căsătorie “după gât”, ea este alungată de toți: “N-a aflat nici o parte ca să se hrănească și să se îmbrace cu acești feciori, ci ea a rămas goală și înfometată și ea și copiii ei, în plâns. Și n-a aflat nimeni din rudele lor sau striini sau din negustori, ca să-i caute și să-i miluiască la sărăcie.”¹¹⁸ Dar păcatele se uită foarte repede. La 1628 Maria era căsătorită pentru a treia oară cu Mavrodin paharnic cu care a avut și două fete, Frujina și Elena¹¹⁹. La rândul său Lupul Mehedințeanu își ia o “posadnică” pe Elena cu care are și un fiu, Preda¹²⁰. Este însă mai greu de știut dacă relația lui cu această femeie a existat și în timpul căsătoriei lui cu Maria.

Un alt proces pentru curvie este judecat la sfârșitul secolului al XVII-lea. De data aceasta întreaga autoritate îi revine mitropolitului. Soțul, Vlad logofătul, se adresează direct mitropolitului Theodosie, cerându-i despărțirea de soția sa, Nasta. O înțelegere între cei doi avusese deja loc, fiecare acceptând separarea și la 1 iulie 1691, Nasta își recunoaște în public greșeala și implicit imposibilitatea de a se mai ascunde de cei din jur: “aflându-mă în vină mare și de curvie, de despărțală, de care n-am putut nici eu tăgădui”. Spre deosebire de cazul precedent, separarea se face în liniște cu acordul

¹¹⁴ *Îndreptarea legii*, p. 185, glava 187; p. 230, glava 235, 236; p. 180, glava 183, p. 225, glava 218; p. 101, glava 101.

¹¹⁵ Jean-Claude Bologne, *op. cit.*, p. 191.

¹¹⁶ *Îndreptarea legii*, p. 234, glava 241.

¹¹⁷ DIR, II, 1612 noiembrie 1 și 1614 decembrie 27, p. 116-117 și p. 346-347; vezi și Andrei Pippidi, *Amour et société; arrière – plan historique d’un problème littéraire*, în “Cahiers roumains d’études littéraires”, 3, 1988, p. 13; Ion I. Vlădăianu, *Marele paharnic Lupu Mehedințeanu* în AO, 1939, nr. 101-103, p. 430-436.

¹¹⁸ *Ibidem*, p. 346-347.

¹¹⁹ DRH, XII, 1628 iulie 6, p. 269-273.

¹²⁰ Ghibănescu Gh., *Surete și Izvoade*, Iași, 1909, VI, 1644 mai 10, p. 203-207.

ambelor părți și sub supravegherea comunității. Nasta își recunoaște vina în fața a 6 martori din care 3 sunt oameni ai bisericii, doi preoți și un călugăr. Vlad logofătul o iartă, ba mai mult, îi lasă zestrea la care ar avea dreptul ca urmare a păcatului comis. După separare cei doi continuă însă să se certe, acuzându-se reciproc de risipirea averii. Vlad își acuză soția că “i-ar fi mâncat ia ce ar fi avut, scule, bani și altele”, Nasta nu se lasă mai prejos și își acuză și ea soțul “că i-au mâncat ale ei zestre”. Cum nici unul nu are de gând să cedeze, se apelează la domn și Constantin Brâncoveanu îi trimite la mitropolie. Și la 3 decembrie 1691, cei doi soți se prezintă în fața mitropolitului care le acordă o nouă despărțire și îi sfătuiește să renunțe la pretențiile materiale și unul și celălalt¹²¹.

Defectele soției, cum ar fi răutatea, lipsa de înțelepciune, risipirea averii și nepriceperea în chiverniseala casei, pot constitui de asemenea motive pentru invocarea separării. Din aceste motive divorțează Vasile spătar de Maria, fiica lui Ivașco Băleanul mare vornic. Documentele cu privire la acest cuplu ne oferă o serie de amănunte referitoare la desfășurarea unui proces de divorț, dar mai ales la lupta dusă de o femeie pentru a-și afla dreptatea. Totul începe în domnia lui Leon vodă (1629 - 1632) când Vasile spătar, umblând cu “mită”, reușește să obțină o carte de despărțire semnată de mitropolit, episcop și boierii țării, ba mai mult întărită de Macarie, exarhul de la Târnovo și omul patriarhului Chiril. Acuzația adusă, “că iaste ea muiere rea și neînțeleaptă”, dă soțului dreptul să-i păstreze averea și zestrea. Dar lucrurile nu se termină aici. Știindu-se nevinovată, Maria reia procesul și lupta ei pentru a-și dovedi nevinovăția. Sub Matei Basarab (1632-1654), procesul este rejudecat mai ales că acum tatăl său este un mare dregător și îi poate oferi tot sprijinul. Ea reușește să obțină o carte de blestem, probabil plătită cu bai grei, de la patriarhul Constantinopolului și de la cel al Ierusalimului. Totodată, Macarie recunoaște că femeia este acuzată “fără dreptate.” Și în ziua de Blagoslovenii, în fața divanului, 12 jupânițe jură că “nu este ea muiere rea.” Găsit vinovat, Vasile spătar este condamnat la moarte și la restituirea zestrei și averii¹²². Lupta dintre cei doi nu se termină însă aici, iar zestrea devine imposibil de recuperat. Nimic nu-l impresionează pe numitul boier, nici sărăcia celor trei fete ale sale, nici poruncile domnești. An după an vinde moșie după moșie, iar banii îi risipește pe băutură : “Văzând acestea, Vasile spătar, s-a luptat risipind, vânzând și bând prin cârciumi aceste moșteniri, ca un om fără minte”¹²³.

“Traiul rău” asociat cu beția și risipirea zestrei este o altă cauză care duce la separarea unor cupluri. Neața se desparte de soțul ei Negoită Văcărescu pentru că acesta este “om nebun de tot și ieșit dentru toată firea omenească și vinde tot și răsipește cu a lui nebulie”. Viața alături de el nu a fost deloc ușoară. Bețiv și risipitor, Negoită i-a prăpădit întreaga zestre pe băutură. Chiar și după despărțire a continuat să-și vândă propria avere astfel încât fiii lui, Ivan și Ianache Văcărescu, au cerut ajutorul domnului Radu Leon¹²⁴. Dar se pare că mitropolitul accepta și motive mai puțin grave cum ar fi

¹²¹ N. Iorga, *Studii și documente*, București, 1907, vol. XIV, p. 243-244.

¹²² DRH, XXIV, 1635 ianuarie 10, p. 7-8; vezi și Andrei Pippidi, *op. cit.*, p. 14.

¹²³ *Catalog*, V, p. 36.

¹²⁴ Pentru vânzările efectuate de Negoită Văcărescu vezi Șt. Greceanu, *Genealogiile*, II, p. 109, 139, 331-333.

“nepotrivirea de caracter”. Preda vornic divorțează de soția sa Anca pentru că “nu li s-au prins viața”¹²⁵.

Divorțul era acceptat de biserică numai într-un singur caz, călugăria. Intrarea în cinul călugăresc presupunea celibatul, așa că cel care vroia să urmeze această cale cerea mitropolitului separarea. Este și motivul cel mai puțin supus cercetării. Mitropolitul lua cunoștință de dorința jăluitoare, acorda divorțul și urmarea îndeaproape intrarea acestuia în rândul călugărilor. Vrând să-și petreacă ultimii ani din viață la mănăstire, Drăgoi călărașul cere despărțirea de soția sa Sora pentru a intra la mănăstire; Stoica divorțează de soțul ei ce va deveni călugărul Rafail la mănăstirea Snagov¹²⁶; Radu Știrbei devine călugărul Rafail, dar el continuă să-și petreacă viața acasă alături de soția și familia sa¹²⁷.

Dacă la începutul secolului al XVII-lea problemele legate de familie le regăsim printre atribuțiile domnului și a divanului său, deja la sfârșitul secolului atât mitropolitul Theodosie, cât și Antim Ivireanul încearcă să rezerve acest tip de probleme bisericii. Antim deținea informații potrivit cărora numărul de divorțuri era foarte mare și în același timp el se obținea foarte repede de la autoritățile locale fără ca împlicaiții să mai ajungă la mitropolie și mai ales fără o judecată în conformitate cu Pravila. Astfel pentru o simplă “vrajbă” se putea apela la pârcaș sau la preotul satului și cartea de despărțire se făcea pe loc. Mitropolitul le cere preoților să nu se mai amestece, ci ce “va fi de despărțit să să trimită aici la scaun, pentru ca să să facă despărțea pe pravilă”¹²⁸. Abia cu secolul următor divorțurile vor fi de competența Bisericii și vor fi judecate după Sfânta Pravilă, *Îndreptarea legii*, tipărită sub Matei Basarab.

În loc de concluzii. Multe din aceste obiceiuri, specifice evenimentelor din viața de zi cu zi, s-au păstrat până azi. Bineînțeles că modernitatea a intervenit și a corupt unele din ele, transformând, de pildă, calul de ginere într-o “Dacia 1300”. Dar citind documentele vremii, cronicile sau descrierile lui Paul de Alep, amintirile mele s-au îndreptat spre povestirile bunicii mele. Carul cu zestre a însoțit-o și pe ea în 1935 când se mărita la numai 16 ani. Bradul i-a împodobit curtea și porțile, țigani i-au cântat la nuntă, iar nașii de cununie i-a botezat toți copiii dându-le numele lor. Mulți dintre noi cunoaștem o parte din aceste ritualuri, dar nu mai știm de unde vin și care este semnificația lor. Iată un prilej de a afla câte ceva despre sărbătorile și modul lor de folosire în spațiul român ortodox de altădată.

¹²⁵ DANIC, Fond Doc. Ist. CCCVIII/55, 1642 decembrie 26.

¹²⁶ DANIC. mss. 172, f. 25, 1657 ianuarie 22 și mss. 458, f. 80v – 81v, 1659 iunie 12.

¹²⁷ *Istoria Țării Românești de la octombrie 1688 până la martie 1717. Cronică anonimă*, ediție întocmită de C-tin Grecescu, București, 1959. p. 75.

¹²⁸ Antim Ivireanul, *op. cit.*, p. 338 – 339.

FAMILLE ET SOCIÉTÉ EN VALACHIE (XVIIe SIÈCLE)

Résumé

Famille et société voudrait être une étude d'histoire sociale sur les événements de la vie quotidienne qui dominent l'existence de l'individu. Le choix du partenaire, la dot et les fiançailles seront les premières étapes dans la formation d'un couple. Figure importante sur la scène politique, le père étend son autorité aussi sur le ménage. Il a l'argent, il règle les dépenses du ménage, il prend les décisions importantes pour sa famille surtout pour ce qui est l'éducation et le mariage des ses enfants. La stratégie matrimoniale est alors réservée au chef de la famille et cette mission prend plus d'importance dans le milieu aisé où la fortune, la carrière et le prestige dépendent aussi d'un mariage bien fait. Le modèle fréquemment évoqué est celui du noble Constantin Cantacuzène qui a mené une politique matrimoniale avantageuse et intelligente. En fait les Cantacuzènes ont dominé la vie politique valaque du 1660 à 1716 et cela grâce au grand noble Constantin qui a choisi pour ses 12 enfants des très bons et nobles époux créant ainsi une grande famille liée par les mêmes intérêts politiques.

Les fiançailles, les noces et le baptême sont toujours accompagnés de rituels spécifiques strictement respectés tant par les nobles que par les classes populaires. Les dons offerts à cette occasion jouent un rôle essentiel dans la création des liens au niveau de la société. Ces prestations mettent en valeur à la fois les solidarités et la sociabilité qui dominent la vie villageoise du XVIIe siècle, parce que les échanges des dons impliquent toujours la réciprocité. Les cadeaux maritaux ont le même statut que la dot. Le mari ne peut pas être le propriétaire des cadeaux (robes, bijoux, terres) offerts à son épouse avant les noces, elles perdront tous les dons dans une seule situation: l'adultère.

La vie conjugale pourrait parfois être connue par les testaments ou les hommes et les femmes essayant de justifier leurs derniers choix dessinent les relations avec leur partenaire et aussi avec toute la parenté. Les relations entre parents et enfants sera un autre problème abordé par cette analyse. La séparation du couple et l'intervention du pouvoir dans la vie familiale finira cet article. Au XVIIe siècle, le prince et son conseil jugent les procès du divorce, le changement du rapport aura lieu au début du XVIIIe siècle quand tous les problèmes autour de la famille constitueront la compétence de l'Eglise Orthodoxe.

STRUCTURI ECLEZIASTICE ȘI POLITICI CONFESIONALE ÎN SPAȚIUL BALCANO-CARPATIC ÎN SECOLUL AL XIII-LEA

VIOREL ACHIM

La sfârșitul secolului al XII-lea, când Europa de sud-est intra într-o epocă de mari transformări politico-teritoriale, peisajul confesional al regiunii nu se deosebea în mod sensibil de cel care fusese stabilit în jurul anului 1000, când s-au produs sub acest aspect două evenimente majore: pe de o parte, creștinarea ungarilor și organizarea în Pannonia și în regiunile carpatice învecinate a bisericii ungare în obediență față de Roma; pe de altă parte, reinstaurarea stăpânirii Imperiului bizantin în vestul și nordul Peninsulei Balcanice și reorganizarea ecleziastică a acestui spațiu în dependență de patriarhia din Constantinopol.

Cele două procese s-au petrecut înainte de „Marea Schismă” din 1054, care a consacrat cursul diferit urmat timp de secole de cele două ramuri ale creștinătății (cea apuseană și cea răsăriteană) și a contribuit la adâncirea deosebirilor dintre acestea.

Creștinarea ungarilor s-a produs în jurul anului 1000. În timpul regelui Ștefan cel Sfânt a fost organizată biserica ungară. Ea avea zece episcopii, dintre care cea de Strigoniu (Esztergom) și cea de Caloceca (Kalocsa) au căpătat rangul de arhiepiscopie. Arhiepiscopia de Caloceca își exercita jurisdicția asupra părților răsăritene și de miazăzi ale regatului Ungariei. Inclusiv regiunile de la frontierele balcanice țineau de această arhiepiscopie. Arhiepiscopia de Caloceca a avut de la început un rol însemnat în propagarea creștinismului latin la slavii de sud. I s-a adăugat în această misiune un alt centru ecleziastic, intrat sub suzeranitate ungară: arhiepiscopia de Spalato (Split). Aceasta își exercita jurisdicția asupra regiunii dalmate. Cea mai mare parte a teritoriului regatului Croației, Slavoniei și Dalmației, aflat de la începutul secolului al XII-lea în uniune dinastică cu regatul Ungariei, ținea de episcopia de Zagreb, dependentă de arhiepiscopia de Caloceca¹.

Bizantinii au revenit la Dunăre la limitele nord-vestice ale Peninsulei Balcanice în anul 1002, când împăratul Vasile II a cucerit Vidinul. În 1018 el a ocupat statul bulgar al lui Samuil, cu capitala la Ohrida. Vasile II a dispus reorganizarea ecleziastică a regiunii. Prin chrisobulul din 1019–1020 el a suprimat patriarhia bulgară din Ohrida, reducând-o la rangul de arhiepiscopie. Centrul și nordul Peninsulei Balcanice a fost pus

---

¹ Organizarea ecleziastică a regatului Ungariei în primul secol la Gy. Györffy, *Zu den Anfängen der ungarischen Kirchenorganisation auf Grund neuer quellenkritischer Ergebnisse*, în „Archivum Historiae Pontificae”, 7, 1969, p. 79–113.

sub jurisdicția arhiepiscopiei de Ohrida². Aceasta a avut caracter autocefal. Rostul acestei formule era acela de a lăsa noii arhiepiscopii posibilități mai largi de organizare bisericească dincolo de hotarele imperiului. În epoca bizantină arhiepiscopia de Ohrida avea – așa cum apare în listele episcopale – 22 de episcopii, la care se adăuga episcopia vlahilor, amintită mai târziu³.

Până către anul 1200 linia care despărțea arhiepiscopia de Ohrida de arhiepiscopia de Calocca corespundea cu frontiera politică între Imperiul bizantin și regatul ungar. Ea însemna, *grosso modo*, și o frontieră confesională, între lumea catolică și cea ortodoxă.

Situația era însă mai complicată, deoarece în regatul Ungariei trăia un mare număr de creștini de rit oriental⁴.

În Ungaria a funcționat multă vreme o mitropolie de rit grec⁵. Mitropolitul de rit grec al „Turciei“ (=Ungariei) este amintit în actele patriarhiei din Constantinopol începând cu anul 1028. El a funcționat până către sfârșitul secolului al XII-lea. Menționările încetează după 1181, câțiva ani înainte de răscoala vlaho-bulgară. Înființarea acestei mitropolii a fost, foarte probabil, consecința restabilirii relațiilor directe între imperiu și regatul ungar și s-a aflat în legătură cu convertirea lui Ahtum, la Vidin, în anul 1002. S-a presupus că jurisdicția sa se întindea în acea epocă în tot teritoriul regatului ungar⁶.

În secolele XI–XII apartenența la creștinismul de rit oriental nu se limita la slavii și românii din regiunile de la frontierele sudice și estice ale regatului. O parte a populației maghiare s-a creștinat în ritul oriental și a rămas fidelă acestuia. Pluralismul confesional, ca și cel etno-lingvistic, a fost una dintre caracteristicile definitorii ale

² Pentru organizarea arhiepiscopiei de Ohrida și istoria sa ulterioară, vezi H. Gelzer, *Das Patriarchat von Achrída. Geschichte und Urkunden*, Leipzig, 1902; St. Novaković, *Ohridska arhiepiskopija u početku XI veka. Hrisovulje cara Vasilija II od 1019 i 1020 god. Geografska istraživanja*, în „Glas Srpska Kraljevska Akademija“, LXXXVI, 1908, p. 1–62. Iv. Snegarov, *Istorija na Ohridskata arhiepiskopija*, I, Sofija, 1924, p. 52 și urm.

³ H. Gelzer, *Der Patriarchat von Achrída*, p. 10–11; idem, *Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverszeichnisse der orientalischen Kirche*, în BZ, II, 1893, p. 42–46.

Episcopia vlahilor, care exista deja la 1087, cuprindea se pare un teritoriu cu concentrare de populație vlahă, detașat de la o dioceză mai veche. Restul vlahilor, „răspândiți în toată Bulgaria“ (cum apare în diploma dată de împăratul Vasile II în mai 1020), erau supuși celorlalte episcopii din zona de jurisdicție a arhiepiscopiei de Ohrida. Vezi M. Gyóni, *L'évêché vlaque de l'archevêché bulgare d'Achris aux XIe-XIVe siècles*, în „Études Slaves et Roumaines“, I, 1948, p. 148–159 și 224–233.

⁴ Pentru creștinismul de rit bizantin în Ungaria primelor secole, vezi, între altele: Gy. Moravcsik, *The Role of the Byzantine Church in Medieval Hungary*, în „The American Slavic and East European Review“, 6, 1947, nr. 18–19, p. 134–151 (și în idem, *Studia Byzantina*, Budapest, 1968, p. 326–340); idem, *Byzantium and the Magyars*, Budapest, 1970, p. 101–119; Gy. Székely, *La Hongrie et Byzance aux Xe-XIIe siècles*, în AH, XIII, 1967, p. 291–311; Timkó I., *Keleti kereszténység, keleti egyház*, Budapest, 1971; I. Rămureanu, *Începuturile creștinării ungarilor în credința ortodoxă a Răsăritului*, în ST, IX, 1957, p. 23–57. Vezi și notele 5 și 7.

⁵ N. Oikonomidès, *À propos des relations ecclésiastiques entre Byzance et la Hongrie au XIe siècle: le métropolitain de Turquie*, în RESEE, IX, 1971, p. 527–533; Baán I., „*Turkia metropolitája*“. *Újabb adaték a bizánci egyház történetéhez a középkori Magyarországon*, în „Századok“, 129, 1995, p. 1167–1170.

⁶ N. Oikonomidès, *op. cit.*, p. 532.

regatului Sfântului Ștefan, acceptat ca atare de regii arpadieni, care mult timp nu și-au pus problema uniformizării confesionale. Regii ungari au întreținut relații în general pozitive cu Bizanțul ortodox. Momentul de maximă împletire a intereselor curții ungare și curții bizantine a fost în a doua jumătate a secolului al XII-lea, când Bela III (1163–1196) s-a aflat la un pas de a ajunge pe tronul bazileilor.

Îndeosebi regiunile de la frontierele sudice și sud-estice ale regatului ungar, locuite preponderent de slavii de sud și români, aveau această apartenență confesională. Aici au funcționat în secolele XI–XII numeroase mănăstiri „grecești“, ceea ce înseamnă că numărul credincioșilor de rit grec în aceste regiuni era mare. Știrile despre aceste mănăstiri sunt dintr-o perioadă ceva mai târzie, din primele decenii ale secolului al XIII-lea, când s-a pus problema integrării lor în biserica catolică⁷. În această epocă mitropolia ortodoxă a Ungariei nu mai funcționa.

Autoritatea ecleziastică asupra comunităților de rit grec din aceste regiuni ale regatului ungar era exercitată de episcopi locali, cu rezidența în mănăstiri sau pe domeniile unor feudali care le ofereau protecție, ori de *chorepiscopi*, episcopi misionari. Mai multe documente din primii ani ai secolului al XIII-lea menționează astfel de cazuri, de episcopi „greci“, care fac obiectul politicii papalității și a regelui ungar de punere a lor, într-o formă sau alta, sub ascultare față de biserica catolică. Este și cazul episcopiei din țara fiilor lui Bela cneazul, de care se ocupă scrisoarea papală din 3 mai 1205⁸.

Cât timp imperiul a fost prezent la Dunăre, astfel de episcopi se aflaseră în dependență canonică de biserica bizantină. Știm din documentele epocii că la nordul Dunării funcționau organizații ecleziastice dependente de arhiepiscopia de Ohrida. Chrisobulul lui Vasile II enumeră atât scaunele episcopale sufragane ale noii arhiepiscopii, cât și centrele secundare subordonate fiecărei episcopii. La Dunăre, la frontiera cu Ungaria, se aflau episcopiile de Niș, Belgrad și Braničevo. Între castrele episcopale ale episcopiei de Braničevo (*Brانيتza*) este menționat *Dibisiskos* (*Dibiskos*, *Tibiskos*)⁹, identificabil, cel mai probabil, cu anticul Tibiscum (azi Jupa), în Banatul actual¹⁰. Aici rezida un episcop secundar, cum desigur că au fost și alții în regiunile locuite de ortodocși de dincolo de hotarul dunărean al imperiului. Jurisdicția ecleziastică a episcopilor bizantine de la Dunăre asupra teritoriilor de peste fluviu locuite de ortodocși a fost exercitată și de celelalte episcopii amintite. De asemenea, în această regiune din apropierea regatului Ungariei funcționa episcopia de Vidin, centru ecleziastic însemnat, care e de presupus că și-a exercitat autoritatea și asupra teritoriului învecinat de la nordul Dunării. În perioada bizantină, dar și ceva mai târziu, populația

⁷ Gy. Moravcsik, *Byzantium and the Magyars*, p. 113–116. Pentru mănăstirile ortodoxe din Ungaria până la începutul secolului al XIII-lea, vezi: E. v. Ivánka, *Griechische Kirche und griechisches Mönchtum im mittelalterlichen Ungarn*, în OCP, VIII 1942, p. 183–194; Gy. Györffy, *Das Güterverzeichnis des griechischen Klosters zu Szávaszentdemeter (Sremska Mitrovica) aus dem 12. Jahrhundert*, în „Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae“, V, 1959, p. 9–74; A. L. Tăutu, *Griechische Klöster im mittelalterlichen Ungarn*, în „Acta Historica. Societas Academica Daco-Romana“, IV, 1965, p. 43–66.

⁸ Vezi mai jos paragraful cu nota 27.

⁹ H. Gelzer, *Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse*, p. 43.

¹⁰ Această identificare la M. Gyóni, *L'église orientale dans la Hongrie du XIe siècle*, în „Revue d'Histoire Comparée“, XXV, 1947, nr. 3, p. 42–49. Ea a fost preluată de Gy. Moravcsik, Gy. Székely ș.a.

creștină din ținuturile nord-dunărene, chiar intrată sub dominația politică a regatului ungar sau sub cea a cumanilor, sub aspect ecleziastic trebuie să se fi aflat în dependență de biserica sud-dunăreană.

Acest tablou al organizării confesionale începe să se modifice odată cu reculul stăpânirii bizantine în Balcani. La sfârșitul secolului al XII-lea și începutul secolului al XIII-lea s-a produs o modificare radicală a hărții politice a Europei de sud-est. După moartea împăratului Manuel Comnenul (1180) s-au produs dislocări masive din aria de dominație a Imperiului bizantin în nord-vestul Peninsulei Balcanice în beneficiul Ungariei, precum și al Serbiei și al statului vlaho-bulgar, ultimul apărut în urma răscoalei din anul 1185 condusă de Asănești. Reculul stăpânirii bizantine în Balcani culminează în anul 1204 cu cucerirea de către cruciați a Constantinopolului și crearea aici a Imperiului latin. Odată cu retragerea puterii bizantine organizarea ecleziastică dependentă de biserica bizantină se prăbușește. Teritoriul arhiepiscopiei de Ohrida a ajuns în cea mai mare parte în componența Serbiei, a statului vlaho-bulgar și a Ungariei. Patriarhia ortodoxă din Constantinopol, care avusese sub jurisdicția sa cea mai mare parte a peninsulei, va fi obligată la exilul niceean. Timp de mulți ani autoritatea ei în sud-estul Europei va fi restrânsă la posesiunile statelor grecești (despotatul Epirului, în primul rând). Abia către 1230 patriarhia ortodoxă va redeveni o autoritate ecleziastică în Balcani, recuperând o parte din terenul pierdut, dar într-o formulă nouă.

Statele balcanice (Imperiul Asăneștilor și Serbia), apărute în fosta arie de stăpânire bizantină, tind spre crearea unor biserici „naționale“, chiar dacă în subordonare canonică față de Constantinopol. Monarhii sârbi și cei vlaho-bulgari urmăresc realizarea unei ierarhii bisericești care să li se supună, sub autoritatea unui patriarh propriu, sau cel puțin sub cea a unui arhiepiscop autonom. Acești suverani preiau de fapt modelul bizantin. În consecință, are loc o reorganizare a țării din punct de vedere ecleziastic. Sunt create dioceze noi. Sunt modificate granițele diecezane. Capitalele politice devin centrul ecleziastic al țării. Opera de reorganizare ecleziastică întreprinsă de suveranii balcanici a ținut seama și de noul factor care a fost unirea bisericească.

Consecințele cele mai severe în plan confesional ale transformărilor politico-teritoriale le suportă însă creștinii de rit grec din regiunile aflate sau nou intrate în stăpânirea regatului ungar și din ținuturile de la nordul Dunării unde, cel puțin nominal, stăpâneau cumanii¹¹. Retragerea bizantinilor din provinciile balcanice a însemnat prăbușirea osaturii administrative a bisericii ortodoxe din regatul ungar și de la nordul Dunării. Populația de rit oriental din regiunile sudice și sud-estice ale regatului Ungariei a rămas fără organizație ecleziastică proprie. Nu mai existau titulari și nu mai existau mijloace de întreținere a locurilor de cult. Cunoaștem situația jalnică pe care o aveau aceste organizații la începutul secolului al XIII-lea, atunci când la dezorganizarea cauzată de dispariția protecției bizantine se adaugă ofensiva bisericii catolice împotriva

---

¹¹ Situația bisericii ortodoxe în spațiul carpato-balcanic (nu numai cel nord-dunărean) în prima jumătate a secolului al XIII-lea la: C. Andreescu, *Reacțiuni ortodoxe în contra catolicizării regiunilor carpato-dunărene în prima jumătate a sec. XIII-lea*, în BOR, LVI, 1938, p. 770–779; Ć. Bonev, *L'église orthodoxe dans les territoires carpato-danubiens et la politique pontificale pendant la première moitié du XIIIe s.*, în EB, XXI, 1986, nr. 4, p. 101–108; V. Iorgulescu, *L'église byzantine nord-danubienne au début du XIIIe siècle. Quelques témoignages documentaires aux alentours de la quatrième Croisade*, în BF, XXII, 1996, p. 53–77.

„schismaticilor“. Scrisoarea pe care papa Inocențiu III o trimite la 16 aprilie 1204 episcopului de Oradea și abatelui din Pilis rezumă o scrisoare a regelui Emeric, care se ocupă de mănăstirile aparținând călugărilor greci (–ortodocși), aflate în curs de ruinare¹². Ce e drept, unii episcopi ortodocși s-au menținut o vreme și după retragerea Bizanțului; așa a fost episcopul din țara lui Bela cneazul, amintit în 1205.

Reorganizarea ecleziastică a fost un element al procesului de organizare statală în spațiul locuit de sârbi, bulgari și vlahii nord-balcanici. În statul vlaho-bulgar, Târnovo, capitala Asăneștilor, a devenit centrul bisericii noului stat. De la început, frații Petru și Asan au transferat de la Ohrida la Târnovo scaunul arhiepiscopiei bulgare și au înlocuit episcopiile grecești cu vlahi și bulgari. Episcopiile din regiune și-au schimbat astfel apartenența, trecând de la Ohrida la Târnovo. La Târnovo au trecut și eparhiile bulgare care anterior ținuseră direct de patriarhia din Constantinopol. Arhiepiscopia din Ohrida nu a fost însă desființată de Ioniță Asan atunci când el a ajuns să se înstăpânească în Macedonia. Ea a rămas în continuare, dar cu episcopiile împuținate. În Serbia lui Stefan Nemanja, în 1220, episcopiile care mai înainte ținuseră de arhiepiscopia de Ohrida au trecut în subordinea noii arhiepiscopii sârbe autocefale. După acest moment, din cele 22 episcopiile câte avusese anterior, arhiepiscopia de Ohrida va păstra doar zece. Episcopia vlahilor nu mai este menționată; ea fusese probabil desființată¹³. (După căderea Constantinopolului, exceptând episodul stăpânirii lui Ioniță Asan, Ohrida s-a aflat în cuprinsul despotatului de Epir.)

În statul vlaho-bulgar a existat, așadar, în timpul lui Ioniță Asan și al lui Boril, o formulă, la prima vedere hibridă, de organizare ecleziastică a țării în care în realitate coexistau două centre ecleziastice, Târnovo și Ohrida, ambele în directă legătură cu suzeranul vlaho-bulgar. Probabil că această formulă exprima inițial interesul Asăneștilor de a nu rupe orice punte de legătură cu biserica bizantină și cu Imperiul bizantin, de unde, în ultimă instanță, era de așteptat să vină recunoașterea stăpânirii lor. Ioniță Asan, în timpul căruia a fost desăvârșită organizarea administrativă, ecleziastică etc. a noului stat, a păstrat această dualitate la nivel ecleziastic. El a legat biserica din Târnovo de Roma, recunoscând primatul papei, obținând în schimb recunoașterea sa ca rege și calitatea de arhiepiscopie pentru biserica sa. Aceasta a fost unirea cu biserica Romei a bulgarilor și vlahilor în primele decenii ale secolului al XIII-lea. Dar unirea s-a referit doar la eparhiile ținând de Târnovo, nu și la cele subordonate arhiepiscopiei de Ohrida. Ioniță a lăsat arhiepiscopia de Ohrida independentă față de biserica romană. Ohrida, care păstra legătura cu împăratul bizantin și cu patriarhul ortodox (după 1204 refugiați la Niceea), a putut astfel deveni un bastion al ortodoxiei în Balcani și va juca un mare rol în rezistența împotriva unirii¹⁴.

¹² Vezi mai jos paragraful cu nota 25.

¹³ H. Gelzer, *Das Patriarchat von Achrída*, p. 11. Bizantinologul german enumeră episcopiile care au trecut de la arhiepiscopia de Ohrida la patriarhia bulgară și la arhiepiscopia sârbă autocefală: Skopje, Velbužd (Kjustendil), Sredec (Sofia), Malešovo, Vidin, Prizren, Niš, Braničevo, Belgrad, Lipljan, Striamon-Zemlin și Raška. Facem observația că episcopiile de Niš, Braničevo, Belgrad și Striamon-Zemlin nu au trecut la arhiepiscopia sârbă, cum crede autorul citat, ci au fost încorporate bisericii bulgare.

¹⁴ C. Andreescu, *Reacțiuni*, p. 771–772.

Ținuturile sârbești, care la sfârșitul secolului al XII-lea erau în mare parte reunite sub marele jupan al Rasciei (Raška), Stefan Nemanja, se aflau în ce privește organizarea ecleziastică sub jurisdicții diferite¹⁵. Teritoriul lui Stefan Nemanja parțial se afla sub jurisdicția arhiepiscopului de Ohrida, parțial sub cea a arhiepiscopilor de Ragusa (Dubrovnik) și Antibari. Arhiepiscopia de Ragusa avea ca episcopii dependente Trebinje, Stagno și episcopia Bosniei. Arhiepiscopia de Antibari își exercita jurisdicția în ținutul Zeta (Dioclea, corespunzând azi Muntenegrului). Teritoriile situate la vest de Neretva, incluse doar temporar în domeniul statului sârb, se găseau sub jurisdicția arhiepiscopiei de Spalato (Split). Teritoriul lui Stefan Nemanja era astfel străbătut de linia care separa creștinismul apusean de cel răsăritean. Această situație era rezultatul istoriei regiunii, caracterizată prin existența mai multor formațiuni teritoriale conduse de principii sârbi, de multe ori în rivalitate. Opțiunea pentru ortodoxie se realizează târziu, în 1219. Înainte de acest moment principii sârbi au avut strânse legături cu biserica catolică, după cum și mai târziu, pe parcursul secolului al XIII-lea, a existat o permanentă oscilare a Serbiei între catolicism și ortodoxie. Cei doi competitori la supremație în lumea sârbă de la cumpăna secolelor XII–XIII au recunoscut autoritatea papală: Vukan, principele din Dioclea, în 1198, iar Stefan Nemanja, marele jupan al Rasciei, în 1202. În 1217 papa Honoriu III îi conferă lui Stefan Nemanja coroana și titlul regal.

Pe planul organizării ecleziastice aceste gesturi nu au condus la schimbări semnificative. Cei doi principii erau văzuți de papalitate și de regele ungar ca aparținând bisericii romane. Exista speranța că odată cu ei și țările lor vor îmbrățișa confesiunea latină. La 1198 papa a recunoscut scaunul mitropolitan (arhiepiscopal) de la Antibari; înainte exista aici doar o episcopie. O reorganizare în plan ecleziastic intervine abia după ce, în 1219, este recunoscută arhiepiscopia sârbă autocefală, subordonată canonic patriarhiei bizantine din Niceea¹⁶. Aceasta a însemnat scoaterea teritoriilor sârbești de sub autoritatea arhiepiscopiei de Ohrida. Reorganizarea eparhiilor a fost făcută de mitropolitul Sava, în 1220. Alături de mai vechile episcopii aflate anterior sub jurisdicția arhiepiscopiei de Ohrida (Raška, Lipljan și Prizren), el a creat episcopii noi, cu sediul în mănăstiri. Arhiepiscopia sârbă cuprindea însă și teritorii care anterior aparținuseră arhiepiscopiei de Ragusa. Ca urmare a apariției arhiepiscopiei sârbe, episcopul latin de la Sagno s-a transferat în insula Curzola, iar cel de la Trebinje s-a refugiat la Ragusa, unde a obținut mica insulă Mrkan. Crearea arhiepiscopiei autocefale sârbe a deplasat spre vest frontiera între catolicism și ortodoxie, în această regiune din partea apuseană a Peninsulei Balcanice. În acea epocă, însă, influența și jurisdicția papei se întindea mult mai departe spre răsărit, până la Constantinopol, astfel încât evoluțiile din micul stat sârb nu au fost de natură să provoace o reacție din partea bisericii catolice¹⁷.

---

¹⁵ Tabloul organizării ecleziastice a ținuturilor sârbești până la 1220 la M. Janković, *Episkopije i mitropolija Srpske Crkve u srednjem veku*, Beograd, 1985. p. 13–16. Vezi și S. Ćirković, *La Serbie au Moyen Age*. Traduit par D. W. Witters, s.l., 1992, p. 90 și urm.

¹⁶ Episcopiile bisericii sârbe la 1220, la M. Janković, *op. cit.*, p. 17–33.

¹⁷ Cf. S. Ćirković, *op. cit.*, p. 92.

Ofensiva generală a catolicismului în Europa de sud-est în primele decenii ale secolului al XIII-lea și, în particular, extinderea în această direcție a regatului Ungariei, marea putere catolică din regiune¹⁸, au dus la crearea de noi episcopii catolice.

Prima dintre ele a fost episcopia de Sirmium. Trecerea provinciei bizantine Sirmium, situată între Dunăre și Sava, în stăpânire ungară, în anul 1181, a fost însoțită de organizarea aici a unei episcopii catolice, care de fapt o înlocuia pe cea ortodoxă. Cum de acum înainte acest teritoriu, transformat în comitat (Szérem), a rămas tot timpul în stăpânirea regatului medieval ungar, episcopia de Sirmium (Szérem), cu reședința la Bács (Bač), arondată arhiepiscopiei de Caloccea, a rămas una din diocesele bisericii ungare¹⁹.

Acesta a fost însă singurul caz de episcopie ortodoxă bizantină care a fost transformată în episcopie catolică și trecută la biserica ungară. După 1200, când ungurii ajung să stăpânească noi teritorii balcanice, de această dată pe seama statului vlaho-bulgar, acest lucru nu se mai întâmplă. Episcopiile „grecești“ din teritoriile cucerite nu mai sunt transformate automat în episcopii latine. Politica de unire pe care o promova papalitatea și căreia regii unguri au trebuit să se conformeze, a presupus un altfel de tratament aplicat organizațiilor ecleziastice ortodoxe.

O altă episcopie catolică ce apare acum este episcopia cumanilor, înființată în anul 1228, în teritoriile proaspăt intrate sub controlul regatului ungar, situate în exteriorul curburii Carpaților, adică în Muntenia și sudul Moldovei²⁰. Episcopia cumanilor era deosebit de importantă în proiectul papalității vizând creștinarea întregului spațiu locuit de cumani din estul Europei și, de aceea, ea a fost legată direct de Scaunul apostolic, la 13 septembrie 1229²¹. O organizație ecleziastică nouă a fost creată și în Țara Bârsei, în timpul în care ordinul teuton controla acest ținut – decanatul țării Bârsei. Prima atestare este din 1224. A fost o organizație subordonată direct Romei, nu bisericii ungare. Ulterior țara Bârsei a fost integrată episcopiei cumanilor²². În anul 1238 este pusă problema organizării unei episcopii catolice în țara Severinului, teritoriul mărginit

¹⁸ Expansiunea regatului ungar și ofensiva catolicismului în această regiune în cursul secolului al XIII-lea, la Ș. Papacostea, *România în secolul al XIII-lea. Între cruciată și Imperiul mongol*, București, 1993, *passim*.

¹⁹ Problema începuturilor acestei episcopii în *Magyarország története. Elő-mények és magyar történet 1241-ig*, II, Budapest, 1984, p. 916–917 (Györfy Gy.).

²⁰ Din bogata literatură privind episcopia cumanilor, vezi: C. Auner, *Episcopia Milcoviei*, în RC, I, 1912, p. 533–551; N. Pfeiffer, *Die ungarische Dominikanerordensprovinz von ihrer Gründung 1221 bis zum Tatarenverwüstung 1241–1242*, Zürich, 1913, p. 75–92; I. Ferenc, *Cumanii și episcopia lor*, Blaj, [1931], p. 133–152; Makkai L., *A milkói (kún) püspökség és népei*, Debrecen, 1936, p. 10–44; Gh. I. Moisescu, *Catolicismul în Moldova până la sfârșitul veacului XIV*, București, 1942, p. 10–17; Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 66–69.

²¹ Fejér, III/2, p. 203; Theiner, *VMSM*, I, nr. 59, p. 90; Hurmuzaki, I/1, nr. 87, p. 112; *Acta Honorii III et Gregorii IX*, nr. 163, p. 215. Pentru misiunile la cumani, vezi J. Richard, *La Papauté et les missions d'Orient au Moyen Age (XIIIe–XVe siècles)*, Paris, 1977, p. 20–33.

²² Vezi G. Müller, *Die deutschen Landkapitel in Siebenbürgen und ihre Dechanten 1192–1848. Ein rechtsgeschichtlicher Beitrag zur Geschichte der deutschen Landeskirche in Siebenbürgen*, Hermannstadt, 1934–1936 (=Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, 48), p. 7–8, 281–282; P. Binder, *Unele probleme referitoare la prima mențiune documentară a Brașovului*, în „Cumidava“, III (1969), p. 125–131.

de Carpați, Dunăre și râul Olt spre est, intrat cu câțiva ani mai înainte în stăpânire ungară. Nu s-a ajuns însă la crearea unei episcopii a Severinului²³. Aceste teritorii de la nordul Dunării erau teritorii ortodoxe, locuite predominant de români. Cum rezultă din sursele epocii, inclusiv în „Cumania“ de la curbura Carpaților populația de bază era alcătuită din români.

Odată declanșată politica papală de unire bisericească, regatul ungar nu mai creează la frontierele sale balcanice episcopii catolice prin reorganizarea diocезelor ortodoxe. De fapt, din punct de vedere canonic, decizia privind crearea de noi diocезe aparține scaunului papal. Papa Inocențiu III a subordonat activitatea de organizare și reorganizare a diocезelor în teritoriile din Europa de sud-est locuite de „schismatici“ interesului pe termen lung al papalității, care era acela de a câștiga popoarele de aici pentru confesiunea catolică. Problema organizării eclesiastice s-a aflat în centrul politicii acestui pontif. După 1204 el a acționat consecvent pentru aplicarea unei formule care să nu însemne o intervenție brutală în organizarea anterioară. Aceasta trebuia menținută, însă adaptată cerințelor unirii. Integrarea „schismaticilor“ trebuia făcută prin păstrarea, pe cât posibil, a vechilor episcopii, chiar și a ierarhilor. Concesiilor în ce privește ritul și dogma pe care biserica catolică le face „schismaticilor“ trebuie să li se adauge și cele în planul organizării diecezane, pe care le-a pus în aplicare Inocențiu III. Aici papalitatea a urmat principiul punerii noilor diocезe catolice, indiferent cum au fost create, sub ascultarea directă a scaunului papal.

Problema modului în care să se procedeze cu organizațiile eclesiastice ale ortodocșilor a fost extrem de importantă. A fost obiect de dispută între papalitate și regele ungar²⁴. Teoretic, existau mai multe soluții pentru organizațiile eclesiastice ale „grecilor“ din această regiune: să fie desființate cu totul; să fie păstrate, în condițiile în care ierarhii respectivi acceptă unirea, dar subordonate bisericii catolice ungare, printr-un episcop-vice; să fie lăsate să funcționeze, în condițiile acceptării unirii, în dependență de patriarhia latină din Constantinopol. Interesele papalității și ale regilor ungari erau diferite. Ultimii voiau să obțină, prin crearea unor diocезe dependente de biserica ungară, o recunoaștere din partea papalității a extinderii teritoriale a regatului, făcută pe seama statului Asăneștilor. Papa avea în vedere succesul pe termen lung al unirii și menajarea Asăneștilor, într-o vreme în care aceștia și biserica țării lor erau în contact cu Roma. Soluțiile adoptate au stat, desigur, în legătură cu practica bisericii catolice și cu canoanele conciliului Lateran IV (1215). Dar aici, în spațiul balcano-carpatic, situația era mai complicată decât în Orientul creștin. Aceasta în primul rând datorită implicațiilor și condiționărilor de ordin politic ale oricărei acțiuni în plan confesional și eclesiastic. Tendințele expansioniste ale Ungariei în spațiul balcanic și extracarpatic, rivalitatea teritorială și ideologică ungaro-bulgară, dependența Imperiului latin de la Constantinopol de sprijinul papalității și de intervenția militară a Ungariei împotriva Asăneștilor, care țineau la controlul fostei capitale a bazileilor, au fost factorii care l-au făcut pe Inocențiu

²³ Vezi mai jos paragraful cu notele 33 și 34.

²⁴ Raporturile între regatul ungar și papalitate la începutul secolului al XIII-lea, îndeosebi în ceea ce privește poziția față de confesiunea ortodoxă, la: D. Hintner, *Die Ungarn und das byzantinische Christentum der Bulgaren im Spiegel der Register Papst Innocenz' III.*, Leipzig, 1976; J. R. Sweeney, *Papal-Hungarian Relations during the Pontificate of Innocent III. 1198-1216*, Ann Arbor/Michigan, 1976.

III și pe succesorii săi să fie extrem de prudenți când a fost vorba de organizarea ecleziastică.

Cea dintâi regiune în care papalitatea a încercat să impună noua formulă a fost cea de la frontiera care despărțea cele două mari state din regiune: regatul Ungariei și statul Asăneștilor. În mod firesc, regii ungari aveau tendința de a încadra cât mai deplin teritoriile nou cucerite în structurile regatului. Aceasta însemna, în ce privește organizarea ecleziastică, desființarea episcopioilor ortodoxe și, după caz, crearea în loc a altora noi sau extinderea episcopioilor ungare limitrofe în noile teritorii. În corespundența regilor ungari și a unor înalți prelați ungari cu papa revine des această dorință de a încadra noile teritorii în biserica ungară. Papalitatea, însă, timp de aproximativ trei decenii, a reușit să impună propria formulă. Este adevărat, multă vreme papalitatea a trebuit să arbitreze între Ungaria și Bulgaria, aflate într-o aprigă dispută teritorială privind ținuturile de frontieră. Soluția la care a ajuns în multe rânduri punerea episcopioilor din respectivele regiuni sub jurisdicția directă a Romei – nu a însemnat doar o simplă soluție de compromis, menită să nu dea satisfacție deplină nici uneia dintre părțile în conflict, ci a fost o decizie care exprima unul dintre principiile politicii papale cu privire la reorganizarea ecleziastică a regiunilor locuite de ortodocși.

Prima decizie de acest fel a fost cea privitoare la mănăstirile de rit grec din regiunea Belgrad-Braničevo. Într-o scrisoare care nu s-a păstrat, ci este doar rezumată în scrisoarea papală din 16 aprilie 1204, regele Ungariei, Emeric, a adus la cunoștința lui Inocențiu III starea de decădere și de ruină în care se aflau „anumite biserici aparținând călugărilor greci“ (=ortodocși) existente în regatul său (*quaedam ecclesiae monachorum Graecorum in regno Ungariae constitutae*), din cauza lipsei de interes a episcopilor diecezani și a călugărilor. El a cerut papei fie să creeze aici o episcopie ortodoxă în dependență directă de papalitate, fie să numească în fruntea acestor biserici abați și clerici latini, capabili să le reformeze (*ut auc[toritate] n[ost]ra unus fieret episcopatus ex ipsis, qui nobis nullo mediante subesset; vel abbates aut praepositi Latini constituerent in illis*). În scrisoarea sa, pe care o adresează episcopului de Oradea și abatelui din Pilis, Inocențiu III își rezervă controlul direct (*nullo mediante*) asupra acestor biserici, care urmau să fie administrate de cei doi prelați²⁵.

S-a presupus că regele Emeric a dorit să creeze o episcopie ortodoxă în regiunile de la frontierele sudice ale regatului, ceea ce însă papalitatea nu a acceptat²⁶. Aceasta a putut să se petreacă înainte de cucerirea Constantinopolului, deci într-un moment în care politica confesională a regelui ungar încă nu devenise una ferm catolică și antischismatică.

Soluția preconizată de papă în ce privește episcopia din țara fiilor lui Bela cneazul (*quidam episcopatus in terra filiorum Beleknesse*), din 1205 – pe care o conține scrisoarea papei Inocențiu III către arhiepiscopul de Calocsa, din 3 mai 1205²⁷ –, reflectă

²⁵ Theiner, *VMSM*, I, nr. 55, p. 33–34; Hurmuzaki, I/1, nr. 30, p. 39–40; *Acta Innocentii PP. III*, nr. 60, p. 269–270; *DIR*, C, I, nr. 46, p. 367. Vezi și *Acta Innocentii PP. III*, p. 96–98; Č. Bonev, *op. cit.*, p. 102; Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 71.

²⁶ Timkó I., *op. cit.*, p. 412.

²⁷ Fejér, II, p. 459–460; Theiner, *VMSM*, I, nr. 62, p. 40; *Acta Innocentii PP. III*, nr. 78, p. 300–301. Vezi și *Acta Innocentii PP. III*, p. 99–100; Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 59, 74–75. Optăm

aceeași politică de punere a organizațiilor ecleziastice ortodoxe sub controlul papalității, iar nu sub jurisdicția bisericii ungare. Regele Emeric ceruse papei încuviințarea de a pune această episcopie, despre care spune că nu era supusă nici unei mitropolii, sub ascultarea scaunului apostolic și de a o așeza sub jurisdicția arhiepiscopiei de Caloce. Inocențiu III acceptă cererea regelui, însă sub rezerva ca respectiva episcopie să nu fi ținut în trecut de patriarhia din Constantinopol. În acest caz, episcopia trebuia să fie menținută în dependență față de patriarhia devenită acum latină. Apartenența, directă sau indirectă (în acest ultim caz prin arhiepiscopia de Ohrida) a unei episcopii din nord-vestul Peninsulei Balcanice la patriarhia din Constantinopol era obligatorie, astfel încât rezervele exprimate de papă echivalează cu o respingere a propunerii regelui. Dependența de patriarhia latină din Constantinopol însemna tot un control al papalității asupra acestei diocese și evitarea intrării acesteia în subordonare față de biserica ungară.

Scrupulele lui Inocențiu III în raport cu „drepturile“ patriarhiei din Constantinopol trebuie înțelese, credem, prin interesul de a nu îngădui extinderea jurisdicției bisericii ungare – și implicit a regilor ungari – asupra unei regiuni revendicate și de Asănești, a căror câștigare de partea catolicismului era esențială pentru succesul durabil al unirii. Papa căuta de fapt să menajeze statul vlaho-bulgar.

În timpul pontificatului lui Inocențiu III și al celui al lui Honoriu III, papalitatea a urmat cu consecvență această politică. Mai târziu, însă, politica papalității se modifică. Când eșecul unirii Bulgariei începea să devină tot mai clar și nu mai exista nici o speranță a revenirii acestei țări la unire, papa Grigore IX renunță la politica de echilibru între Ungaria și Bulgaria în ce privește disputele teritoriale și de jurisdicție ecleziastică. Acum papa dă curs cererilor bisericii ungare privitoare la organizațiile ecleziastice ale ortodocșilor.

În ianuarie 1229 papa Grigore IX aprobă cererea arhiepiscopului de Caloce privind crearea unei noi diocese cu reședința în mănăstirea din Ku (Kou, Kew, Kō, ulterior Bánmonostor, azi Banoștor; în documentul amintit apare forma *Cuhet*), în Sirmium, dependentă de Caloce²⁸. Scopul era acela de a grăbi procesul de integrare a „grecilor“ vecini. A fost vorba, desigur, de o episcopie pentru „schismaticii“ care trebuiau atrași la unire. Episcopia a continuat, probabil, o mai veche episcopie ortodoxă care va fi supraviețuit în Sirmium până în acel moment. Noua episcopie pentru schismatici a funcționat efectiv, pentru că o regăsim într-un alt document, din același an.

În 1229 se pune problema organizării ecleziastice a provinciei din fața Sirmiolui, de pe malul drept al Savei, numită acum – prin raportare la Sirmium propriuzis (*Sirmia Citerior*) – *Sirmia Ulterior*, iar mai apoi, peste câteva decenii, Mačva. Acest teritoriu se afla în stăpânirea Margaretei, sora regelui ungar Andrei II. Era locuit de „slavi și greci“, care urmau ritul grecilor. Aici se găsea o biserică principală pe care oamenii o numeau episcopală, în fruntea căreia Margareta a numit un provizor, așteptând

---

pentru localizarea acestei episcopii la frontierele balcanice ale regatului ungar, cel mai probabil în Sirmium.

²⁸ Theiner, *VMHH*, I, nr. 158, p. 88; *Acta Honorii III et Gregorii IX*, nr. 161, p. 212–214. Pentru acest episod, vezi L. Tăutu, *Le conflit entre Johanitsa Asen et Emeric roi de Hongrie (1202–1204) (Contribution à l'étude du problème du seconde empire valaque-bulgare)*, în *Mélanges Eugène Tisserant*, III (=Studi e Testi. 233), Città del Vaticano, 1964, p. 385; V. Iorgulescu, *op. cit.*, p. 71.

reglementarea situației ecleziastice. Arhiepiscopul de Caloccea ceruse ca teritoriul respectiv să fie anexat noii diocese cu reședința în mănăstirea din Ku, *ut Sclavi et Graeci, qui inhabitant terram illam, in divinis officiis et ecclesiasticis Sacramentis ad Latinorum ritum et oboedientiam Romanae Ecclesiae, si potest fieri, convertantur*. Aceste date sunt consemnate în scrisoarea din 3 martie 1229 a papei Grigore IX către Egidiu, legatul papal în Ungaria²⁹. Același document ne spune și care a fost decizia papei cu privire la episcopia ortodoxă din Sirmia Ulterior. Papa dă dispoziții legatului său ca, dacă în teritoriul în chestiune există un episcop și dacă acesta acceptă să fie sub ascultarea bisericii romane, el să fie acceptat (ca episcop diecezan); iar dacă nu există episcop sau dacă acesta refuză să se supună scaunului apostolic, diocesa sa să fie anexată episcopiei celei noi, din Kou³⁰.

Când intervine necesitatea de a reglementa statutul episcopiiilor bulgare de Belgrad (*Alba*) și de Braničevo (*Brandusium*), în 1232, după ce ținutul de la sud de Dunăre intră în stăpânirea regatului ungar, papalitatea aplică aceeași metodă ca în cele două Sirmium-uri din vecinătate. Cum se menționează în scrisoarea papei Grigore IX din 21 martie 1232 către episcopul de Cenad, episcopiile respective fuseseră supuse autorității bisericii romane³¹. Aceasta, desigur, în timpul în care Asăneștii recunoscuseră unirea și apoi în timpul în care Ungaria stăpânise aici. Acum, însă, episcopii celor două diocese de rit oriental refuzau să asculte de Roma. De aceea, papa cere episcopului de Cenad să le fixeze un răgaz pentru a declara dacă vor sau nu să se supună bisericii romane. Dacă nu vor, episcopul de Cenad este autorizat să le pună teritoriul sub ascultarea episcopiei de Sirmium³².

În momentul 1229, nici în cazul episcopiei ortodoxe din Sirmium, nici în cazul aceleia din Sirmia Ulterior, nu se mai pune problema subordonării directe față de Roma. Ambele provincii sunt puse, de fapt, sub jurisdicția bisericii ungare, chiar dacă „slavii și grecii“ în cauză își păstrează încă ritul. Iar în 1232 pentru episcopiile de Belgrad și Braničevo papa preconizează trecerea sub ascultarea episcopiei de Sirmium. La sfârșitul anilor '20 papalitatea abandonează vechea politică în ce privește organizațiile ecleziastice ale „schismaticilor“ din această regiune.

În ce privește alte regiuni, însă, papalitatea nu renunță nici acum la vechea politică. Așa se explică de ce în scrisorile papale din 1237 în legătură cu propaganda catolică în țara Severinului³³ nu se amintește nimic de apartenența acestui ținut la regatul ungar. Fapt care a făcut pe unii istorici să afirme că în acel moment ungerii nu stăpâneau

²⁹ Theiner, *VMHH*, I, nr. 159, p. 88–89; *Acta Honorii III et Gregorii IX*, nr. 162, p. 214.

³⁰ Despre acest moment: L. Tăutu, *Le conflit*, p. 386; L. Tăutu, *Margherita di Ungheria imperatrice di Bisanzio*, în „Antemurale“, III, 1956, p. 66–67.

³¹ Theiner, *VMHH*, I, nr. 179, p. 103–104; *Acta Honorii III et Gregorii IX*, nr. 175, p. 231. Despre acest episod: L. Tăutu, *Le conflit*, p. 386.

³² Aici e vorba de vechea episcopie catolică de Sirmium, iar nu de episcopia cu reședința la Kou, tot în Sirmium, care fusese creată în 1229 pentru ortodocșii trecuți la unire (cum presupune L. Tăutu, *Margherita*, p. 68).

³³ Fejér, IV/1, p. 84–85; IV/1, p. 85–86; IV/1, p. 90–91; Theiner, *VMHH*, I, nr. 268, p. 150–151; nr. 269, p. 151; nr. 270, p. 151; Hurmuzaki, I/1, nr. 115, p. 153; nr. 116, p. 153–154; nr. 117, p. 154–155; *Acta Honorii III et Gregorii IX*, nr. 224, p. 300–301; nr. 225, p. 301–302.

țara Severinului; ori chiar că acest teritoriu se afla încă în dependență de Bulgaria³⁴. Intenția papei era de a lega comunitățile catolice din țara Severinului – ca și din celelalte teritorii extracarpătice ajunse în stăpânirea regatului – de Roma, iar nu de biserica ungară. Papa Grigore IX a acordat călugărilor predicatori din țara Severinului anumite prerogative episcopale. Faptul că acțiunea dominicanilor se petrece într-o perioadă de destindere în raporturile dintre Scaunul papal și Ioan Asan II, nu înseamnă că Severinul depindea de țaratul bulgar. Papa nu a trimis nici o scrisoare regelui ungar în legătură cu misiunea în Severin pentru că în acel moment relațiile între Grigore IX și Bela IV erau reci. Situație reflectată în scrisoarea pe care regele o va adresa papei la 7 iunie 1239, care amintește de excomunicările ce apăsau asupra întregii Ungarii, din cauza nerespectării bunurilor bisericii catolice³⁵. De altfel, și locuitorii țării Severinului fuseseră loviți de excomunicare. În scrisoarea din 16 mai 1237 papa Grigore IX conferă dominicanilor din Severin, între altele, și dreptul de a ridica excomunicările³⁶. Probabil că populația locală refractară la propaganda catolică a putut atrage excomunicarea din partea Romei³⁷. În 1237 Grigore IX a preferat să păstreze controlul asupra catolicilor din țara Severinului. Dacă s-ar fi pus atunci problema creării aici a unei episcopii, aceasta ar fi urmat să depindă direct de Roma, așa cum era episcopia cumanilor, situată în imediata vecinătate.

Teritoriilor din spațiul extracarpatic ajunse în stăpânirea regatului ungar în prima jumătate a secolului al XIII-lea se părea că le era destinat să capete o organizare ecleziastică dependentă direct de scaunul apostolic. Papa Honoriu III a fost cel care a deschis această perspectivă, atunci când a pus din punct de vedere ecleziastic direct sub jurisdicția Romei ordinul teutonic, care fusese instalat în țara Bârsei în anul 1211, de către regele Ungariei, Andrei II. La 30 aprilie 1224 Honoriu III a luat țara Bârsei și teritoriile de dincolo de munți *in ius et proprietatem beati Petri*, interzicând exercitarea aici a jurisdicției ecleziastice de către vreun arhiepiscop sau episcop³⁸. Biserica ungară încercase anterior, prin episcopul Transilvaniei, să-și extindă jurisdicția aici. Papa i-a răspuns prin scrisoarea din 12 decembrie 1223³⁹. Implicațiile politice au fost majore, întrucât se deschidea calea transformării posesiunilor dobândite de ordinul teutonic într-un stat autonom, sub egida papalității⁴⁰. A fost ideea lui Inocențiu III de a constitui un sistem de state direct dependente de Roma. Un stat al ordinului teutonic la curbură Carpaților ar fi fost un reazem în lupta împotriva păgânilor și a „schismeii”. După ce, în 1225, Andrei II i-a alungat pe teutoni din ținuturile pe care tot el li le conferise cu 14 ani

³⁴ Maria Holban, *Despre Țara Severinului și banatul de Severin în secolul al XIII-lea*, în *Din cronica relațiilor româno-ungare în secolele XIII–XIV*, București, 1981, p. 65–67; V. Iorgulescu, *op. cit.*, p. 72–75.

³⁵ Fejér, IV/1, p. 111–115; Theiner, *VMHH*, I, nr. 308, p. 170–171; Hurmuzaki, I/1, nr. 140, p. 182–183.

³⁶ Fejér, IV/1, p. 84–85; Theiner, *VMHH*, I, nr. 268, p. 150–151; Hurmuzaki, I/1, nr. 115, p. 153; *Acta Honorii III et Gregorii IX*, nr. 224, p. 300–301.

³⁷ Cf. V. Iorgulescu, *op. cit.*, p. 73–74.

³⁸ Fejér, III/1, p. 459–461; Theiner, *VMHH*, I, nr. 105, p. 50–51; *Ub.*, I, nr. 40, p. 29–30; Hurmuzaki, I/1, nr. 63, p. 85–86; *DRH*, D, I, nr. 4, p. 8–10.

³⁹ Fejér, III/1, p. 420–421; Theiner, *VMHH*, I, nr. 87, p. 43; Hurmuzaki, I/1, nr. 60, p. 82; *Ub.*, I, nr. 36, p. 25; *DRH*, D, I, nr. 3, p. 7–8.

⁴⁰ Problema ordinului teutonic și a jurisdicției religioase în teritoriile dobândite de acesta la Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 31–36, mai ales p. 35.

mai înainte, papa Honoriu III și apoi papa Grigore IX au încercat în mai multe rânduri, până la începutul deceniului al patrulea, să-l oblige pe regele Ungariei să le restituie acestora țara Bârsei. Ceea ce scoate în evidență concepția papală cu privire la modul în care trebuiau integrate ținuturile de la curbura Carpaților în ordinea dorită de Roma.

Episcopia cumanilor s-a aflat tot timpul sub jurisdicția Scaunului apostolic, deși din punct de vedere politic formațiunea teritorială din Muntenia și sud-vestul Moldovei se afla în stăpânirea regatului arpadian. Vedem cum în 1234 papa Grigore IX aplică aici canonul elaborat de Conciliul Lateran IV, privitor la diocesele catolice ce cuprindeau locuitori de altă confesiune. El hotărăște orânduirea unui episcop catolic „potrivit acelei nații [–românii – notă V.A.]“ (*catholicum ... episcopum illi nationi conformem*), adică a unui vicar ortodox pe lângă episcopul catolic al cumanilor. Vicarul trebuia să fie o alternativă la „pseudoepiscopii“ (*pseudoepiscopi, Graecorum ritum tenentes*) din cuprinsul episcopiei cumanilor, la care se referă același document⁴¹. Nu cunoaștem rezultatele acestei intervenții. Știm doar că, în aceeași scrisoare, principele Bela (viitorul rege Bela IV) era rugat să-și țină promisiunea făcută cardinalului de Praeneste, pe vremea când acesta era legat apostolic în Ungaria, de a obliga pe români să se supună acestui vicariat, pe care tot el urma să-l doteze cu o parte din veniturile strânse de la acei români.

În 1238 papa Grigore IX renunță și în cazul Severinului la formula veche de organizare a regiunilor locuite de ortodocși în unități ecleziastice puse sub jurisdicția Romei. El acceptă cererea regelui ungar Bela IV de a include această țară în biserica ungară. Schimbarea de atitudine a Scaunului papal se produce în contextul pregătirii cruciatei împotriva lui Ioan Asan II, țarul Bulgariei. Unirea Bulgariei a eșuat încă în 1235, când patriarhia din Niceea a recunoscut pentru biserica bulgară rangul de patriarhie. Alianța cu Imperiul de la Niceea al lui Ioan Vatatzes și amenințările la adresa Imperiului latin de la Constantinopol l-au determinat pe papă să intervină. Încă din 1236 el cerea regelui Bela IV să întreprindă o expediție împotriva celor doi suverani „schismatici“. La 27 ianuarie 1238 papa Grigore IX a proclamat cruciata împotriva lui Ioan Asan II și a țării sale și l-a investit cu această misiune pe regele Bela IV⁴². Regele ungar a știut să tragă maximum de foloase din această ocazie. A obținut din partea papalității inclusiv recunoașterea dreptului de a ocupa și de a anexa țara lui Ioan Asan II. Cum jurisdicția ecleziastică era foarte importantă, după experiența de mai bine de trei decenii în care inițiativele regilor ungari și ale bisericii ungare s-au lovit mereu de opoziția Scaunului papal, care urmărise instituirea unor raporturi directe între teritoriile schismatice din spațiul balcano-carpatic și Roma, în momentul 1238 Bela IV cere și obține investirea sa cu calitatea de legat apostolic, cu dreptul de a institui o nouă organizare ecleziastică în teritoriile cucerite. El obține din partea papei dreptul de a desemna un legat din rândul clericilor superiori ai regatului ungar, care avea să fie

⁴¹ Fejér, III/2, p. 399–401; Theiner, *VMHH*, I, nr. 225, p. 131; Hurmuzaki, I/1, nr. 105, p. 132–133; *Ub.*, I, nr. 69, p. 60–61; *Acta Honorii III et Gregorii IX*, nr. 209, p. 284–286; *DIR*, C, I, nr. 230, p. 403–404; *DRH*, D, I, nr. 9, p. 20–21. În legătură cu acest episod, vezi îndeosebi Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 61–64.

⁴² Fejér, IV/1, p. 101–104; Theiner, *VMHH*, I, nr. 283, p. 159–160; Hurmuzaki, I/1, nr. 125, p. 166–168.

împuternicit cu atribuții largi⁴³. Între condițiile pe care el le pune pentru înfăptuirea expediției împotriva lui Ioan Asan II – așa cum apar acestea în scrisoarea din 7 iunie 1238 – se află și dreptul de a atribui țara Severinului unui episcop „după bunul nostru plac“ (*secundum nostrum beneplacitum*)⁴⁴. Așadar, în 1238, țara Severinului, unde ungerii organizaseră în urmă cu câțiva ani un banat, este inclusă și din punct de vedere ecleziastic în regatul ungar. Aici nu a fost înființată o nouă episcopie și, din păcate, nu știm căreia dintre diocesele catolice ungare din vecinătate i-a fost arondat acest teritoriu: episcopiei Transilvaniei sau – mai firesc, dată fiind geografia – episcopiei de Cenad. Apartenența la episcopia cumanilor trebuie exclusă, date fiind resturile speciale ale acestei organizații catolice. Organizarea ecleziastică pe care o are în vedere documentul amintit trebuie să fi fost un element al unei politici vizând realizarea unei mai strânse legături între provincia dintre Dunăre, Carpații Meridionali și Olt și regatul Ungariei. Nu credem că se poate vorbi – cum s-a afirmat în istoriografia banatului de Severin⁴⁵ – de o teamă a regelui că papalitatea va înființa în această țară o episcopie dependentă de Roma, așa cum s-a petrecut în urmă cu un deceniu în Cumania.

Istoria ecleziastică a Bosniei în primele decenii ale secolului al XIII-lea se înscrie în evoluțiile de ansamblu din spațiul balcano-carpatic, chiar dacă situația de aici a fost deosebit de complicată, în primul rând datorită problemei ereziei⁴⁶. Episcopia slavă a Bosniei data din secolul al XI-lea. Până în 1180 (sau 1183) episcopia bosniacă ținea de arhiepiscopia din Spalato (Split), care era în teritoriul regatului arpadian. În momentul sus-amintit banul Kulin, probabil în legătură cu politica sa față de Ungaria, schimbă această subordonare și trece episcopia țării sale la mitropolia de Ragusa. Când intervine problema ereziei bosniece, la începutul secolului al XIII-lea, și pe parcursul primelor decenii ale secolului, episcopia bosniacă avea această apartenență. Bosnia se afla în ce privește regiunile din nord, efectiv, iar în ce privește restul teritoriului, doar nominal, sub stăpânirea regatului ungar. Tendința acestuia în primele decenii ale secolului al XIII-lea era aceea de a îngloba Bosnia, inclusiv în ce privește organizația ecleziastică. Cruciatale împotriva ereziei bosniece – ca cea întreprinsă în 1222 de arhiepiscopul de Calocce, Ugrinus, probabil încurajat de regele Andrei II – erau o ocazie. Încercările Ungariei de subordonare ecleziastică a Bosniei veneau în contradicție cu poziția papalității, care voia un control direct asupra afacerilor ecleziastice ale acestei țări. A fost vorba, desigur, de ceea ce mai rămăsese din episcopia bosniacă, în condițiile în care o mare parte a populației îmbrățișase erezia. La 30 mai 1233 papa Grigore IX l-a demis pe episcopul bosniac⁴⁷. În fruntea diocezei a fost pus fostul provincial al provinciei dominicane a Ungariei, Johannes Theutonicus. Acesta a fost urmat tot de un dominican din Ungaria, Ponsa. Printr-o diplomă dată la 26 aprilie 1238 Grigore IX procedează la scoaterea

⁴³ Fejér, IV/1, p. 115–118; Theiner, *VMHH*, I, nr. 295, p. 166; Hurmuzaki, I/1, nr. 133, p. 175–176; *Acta Honorii III et Gregorii IX*, nr. 248, p. 325–326.

⁴⁴ Fejér, IV/1, p. 111–115; Theiner, *VMHH*, I, nr. 308, p. 170–171; Hurmuzaki, I/1, nr. 140, p. 182–184; *Acta Honorii III et Gregorii IX*, nr. 248 b, p. 327–328.

⁴⁵ M. Holban, *op. cit.*, p. 64–65.

⁴⁶ Pentru organizarea ecleziastică a Bosniei medievale, vezi, între altele, J. Džambo, *Die Franziskaner im mittelalterlichen Bosnien*, Werl/Westfalen, 1991, p. 39 și urm.

⁴⁷ Fejér, III/2, p. 341; Theiner, *VMHH*, I, nr. 192, p. 113; Smičiklas, *CDCr*, III, nr. 327, p. 379–380.

episcopiei Bosniei de sub jurisdicția mitropolitului de Ragusa și punerea ei sub ascultarea sa directă⁴⁸. Câțiva ani mai târziu, însă, papalitatea renunță la această poziție. În 1247 episcopia Bosniei este supusă arhiepiscopiei de Caloccea, ceea ce înseamnă subordonarea țării sub aspect ecleziastic față de Ungaria. Bosnia este, deci, inclusă în biserica ungară. Cel mai târziu în 1252, episcopul Ponsa (1235 – 1272?), sub presiunea ereticilor, s-a strămutat cu capitlul său în teritoriul ungar. S-a stabilit la Đakovo, pe moșia pe care o primise în 1239 ca donație de la prințul Koloman, fratele regelui Bela IV⁴⁹. De acum înainte și până la începutul secolului al XVIII-lea, episcopia bosniacă este administrată din afara țării, din Ungaria. Absența din țară a episcopului a avut mai târziu consecințe nemijlocite asupra organizării catolicismului în Bosnia. Franciscanii stabiliți în Bosnia au putut să-și lărgescă mult competențele și să imprime organizației lor din această țară caracteristici pe care nu le întâlnim în altă parte.

Cum am văzut în câteva cazuri concrete, unirea a fost un element important al reorganizării ecleziastice a regiunii balcano-carpatică. Politica papalității de atragere a popoarelor ortodoxe la confesiunea romană a determinat un anumit curs al istoriei teritorial-administrative a creștinismului aici. Afirmția privește în primul rând teritoriile intrate după 1204 în stăpânire ungară. Dar impactul a fost important și în Serbia și Bulgaria. Aici s-au produs modificări în ce privește organizarea ecleziastică ce au stat în directă legătură cu unirea. Recunoașterea de către suveranii celor două țări a supremației Romei a avut la bază interesul politic, după cum și politica confesională a regilor ungari în realitate a fost motivată tot politic.

Noua politică a regilor ungari față de „schismă” și „schismaticii” din regat și din zona sa de interes a însemnat, în fapt, o nouă ofensivă politică și teritorială a Ungariei în direcția sud-estică. Cum demonstrează întreaga istorie a acțiunii ungare în sud-estul Europei în cele patru decenii care au precedat marea invazie mongolă, unirea și cruciata au fost un pretext pentru atingerea altor țeluri. Repetatele încercări ale regilor ungari și ale bisericii ungare – până la urmă, către 1230, parțial încununate de succes – de a încadra ținuturile nou intrate sub controlul arpadian în organizarea ecleziastică a regatului și disputele pe această temă cu papalitatea exprimă cel mai bine raportul între confesional și politic în cazul Ungariei.

Pentru statele balcanice unirea a fost o opțiune cu o motivație în primul rând politică. Suveranii acestor state, create prin desprindere de Bizanț și nerecunoscute de acesta, se îndreaptă, încă înainte de 1204, spre Roma, de unde puteau obține legitimarea. Îmbrățișarea unirii a fost o opțiune politică. Că nu a fost o unire sinceră o arată faptul că aceste țări au renunțat la unire atunci când interesul politic a cerut acest lucru: Serbia în 1219, iar Bulgaria, definitiv, în 1235. A fost, în ambele cazuri, o unire administrativă, bazată pe recunoașterea primatului papal și fără amestec în ce privește dogmele și ritul.

Despre unirea Bulgariei, apreciată în epocă drept unul din marile succese ale politicii papale față de schismă, s-a afirmat că ea nu a fost completă nici în ce privește cuprinderea teritorială, în sensul că doar unele dintre diocesele din cuprinsul statului

---

⁴⁸ Fejér, IV/2. p. 124; Theiner, *VMHH*, I, nr. 289, p. 162–163; Smičiklas, *CDCr*, IV, nr. 50, p. 56–57.

⁴⁹ Vezi J. Džambo, *op. cit.*, p. 41–43 cu notele.

Asăneștilor ar fi intrat sub supremația Romei⁵⁰. Considerăm că această ipoteză are încă nevoie de argumente. Nu credem că papa Inocențiu III s-ar fi putut mulțumi cu situația ca doar o parte a statului vlaho-bulgar să îmbrățișeze unirea. Chiar dacă formală, unirea convenită în 1204 a trebuit să privească toate diocesele bisericii bulgare. Rămâne totuși certă prezența unor ierarhi care nu voiau să accepte unirea și subordonarea față de Roma. Atunci când au avut prilejul, ei s-au manifestat ca atare. Și în Bulgaria Asăneștilor, la fel ca în restul spațiului balcano-carpatic, centre de rezistență ortodoxă au fost în primul rând episcopiile și mitropoliile. Rezistența ortodocșilor la presiunile în direcția catolicizării și a unirii a fost însă un fenomen mai larg. A fost, în ultimă instanță, factorul cel mai important care explică eșecul ofensivei bisericii occidentale în Europa de sud-est în secolul al XIII-lea⁵¹. Desigur, chiar dacă a acceptat unirea, suveranul vlaho-bulgar avea interesul de a nu rupe complet legăturile țării sale cu biserica ortodoxă bizantină. Aceasta explică, credem, de ce unirea nu a fost extinsă și la arhiepiscopia de Ohrida, care a rămas tot timpul un centru ortodox.

Dinaștii țărilor balcanice nu au fost promotori ai catolicismului. Chiar încadrați formal în biserica catolică, prin actul unirii, ei se revendicau de la tradiția Bizanțului și încercau să-i imite pe bazei. Despre Asănești s-a afirmat în istoriografie că au urmărit să facă din Târnovo, capitala lor, „a treia Romă”⁵². Disputa lui Ioniță Asan cu Ungaria, privind apartenența canonică a „grecilor” de la frontiera ungaro-bulgară, a condus la ipoteza că Ioniță urmărea să obțină un fel de patronaj asupra creștinilor de rit grec din regatul Ungariei ori că el ar fi încercat să refacă sub egida sa organizarea ecleziastică a regiunii⁵³. Nu credem că există suficiente argumente pentru a proba aceste ultime afirmații, care privesc și teritoriul din sud-vestul României. Ocuparea ținutului Braničevo nu a însemnat neapărat ridicarea de pretenții în ce privește jurisdicția ecleziastică a ținuturilor de la nordul Dunării. E puțin probabil ca apartenența la episcopia de Braničevo, prin intermediul Dibiskos-ului, pe care o avusesse cândva Banatul, să fi fost avută în vedere de suveranul balcanic. De asemenea, s-a presupus că Ioan Asan II a sprijinit reacțiunea ortodoxă a românilor și cumanilor de la nordul Dunării împotriva dublei tentative catolico-maghiare de convertire și deznaționalizare⁵⁴. Aceasta în legătură cu „pseudoepiscopii” ortodocși din episcopia cumanilor, care au luat conducerea spirituală a românilor de acolo și care și-au întins influența și asupra multor unguri, germani etc. sosiți din regatul ungar. Elementele ortodoxe vor fi fost susținute, desigur, de Asănești, dar nu știm în ce mod. Cert este faptul că rezistența la catolicism a

⁵⁰ V. Gjuzelev, *Das Papsttum und Bulgarien im Mittelalter (9.–14. Jh.)*, în *Forschungen zur Geschichte Bulgariens im Mittelalter*, Wien, 1986, p. 184, cu trimiterile din note. Istoricul bulgar își bazează afirmația pe faptul că doar unii dintre ierarhii bulgari sunt pomeniți în documentele care privesc unirea (corespondența papală cu Ioniță Asan și alte acte referitoare la dioceza „Bulgaria”), în vreme ce Synodikon-ul țarului Boril (1215) înșiră un număr mult mai mare de ierarhi.

⁵¹ Un studiu care se ocupă special de rezistența ortodoxă la unire: C. Andreescu, *Reacțiuni ortodoxe în contra catolicizării regiunilor carpato-dunărene în prima jumătate a sec. XIII-lea*, în BOR, LVI, 1938, p. 770–779.

⁵² D. Obolensky, *The Cult of St. Demetrius of Thessaloniki in the History of Byzantine-Slav Relations*, în BSt, 15, 1974, nr. 1, p. 5.

⁵³ Vezi V. Iorgulescu, *op. cit.*, p. 67–68 cu notele.

⁵⁴ C. Andreescu, *Reacțiuni*, p. 772–773.

fost mare în statul vlaho-bulgar, ea a provocat multe tulburări politice și a determinat până la urmă, alături de alți factori, respingerea unirii.

Bulgaria s-a desprins de sub obediența romană în mod progresiv. Ruptura categorică s-a produs în 1235, când a fost înființată patriarhia ortodoxă bulgară⁵⁵. *De facto* unirea fusese abandonată încă în 1232, când Ioan Asan II a intrat în tratative cu patriarhul din Niceea pentru recunoașterea noului arhiepiscop de Târnovo ca șef de-sine-stătător al bisericii bulgare. În acel an pentru papalitate și clerul catolic bulgarii erau din nou „schismatici și eretici“. Ioan Asan II s-a apropiat de Ioan Ducas III Vatatzes, împăratul din Niceea, prin mijlocirea Ohridei. Alianța antilatină a celor doi suverani a fost completată în plan bisericesc prin recunoașterea de către patriarhul din Niceea, Germanos II, a titlului de patriarh pentru arhiepiscopul din Târnovo. Ridicarea bisericii bulgare la rang de patriarhie consfințește situația de stat suveran a Bulgariei. Ioan Asan II a folosit situația internațională complicată de atunci pentru a obține această recunoaștere în plan ecleziastic, care însemna totodată și recunoașterea demnității sale regale de către împărat și patriarhul din Niceea. Cea mai semnificativă dintre măsurile lui Ioan Asan II premergătoare rupturii deschise cu Roma a fost înlocuirea în teritoriile recent cucerite a ierarhilor bisericești favorabili catolicismului sau chiar numiți direct de patriarhia din Constantinopol, așadar „latinofroni“, prin ierarhi dependenți de biserica din Târnovo⁵⁶.

Reacția vehementă a papei la această modificare a hărții ecleziastice a sud-estului Europei a apărut abia în ianuarie 1238, atunci când s-a pus la cale cruciata antibulgară, deoarece la puțin timp după actul din 1235, anume după moartea împăratului latin Jean de Brienne (martie 1237), Ioan Asan II a schimbat din nou alianțele, apropiindu-se de latini. Se părea că Bulgaria va reveni în lumea catolică și, de aceea, papa Grigore IX a încercat să atragă biserica bulgară spre Roma, însă fără succes.

Renunțarea Serbiei și a Bulgariei la unire a însemnat stabilirea de noi raporturi juridice în interiorul ortodoxiei. Și arhiepiscopia autocefală sârbă, în 1219, și patriarhia bulgară, în 1235, au fost puse sub jurisdicția canonică a patriarhiei din Niceea. Din 1261 dependența canonică este față de patriarhia din Constantinopol, care a fost reinstalată în acel an. Ierarhia în interiorul bisericii ortodoxe a rămas cea stabilită în momentul 1219 și respectiv 1235. În privința organizării diecezane a celor două biserici balcanice, în cursul secolului al XIII-lea nu se vor produce modificări esențiale. Nu vor mai fi create noi dioceze.

A existat un singur moment dificil în interiorul ortodoxiei. În anul 1272 împăratul Mihail VIII Paleologul contestă legalitatea și autocefalia patriarhiei Bulgariei și a arhiepiscopiei sârbe. El insistă asupra acestui lucru în cursul tratativelor pentru realizarea unirii religioase. Una din condițiile pe care le-a pus pentru încheierea unirii a fost declararea drept necanonică a autonomiei patriarhiei bulgare și a arhiepiscopiei sârbe, deoarece proclamarea s-ar fi făcut fără consimțământul Romei și deoarece în

---

⁵⁵ Din literatura privind „restaurarea“ patriarhiei bulgare: V. G. Vasilevskii, *Obnovlenie bolgarskogo patriaršestva pri care Ioanne Asene v 1235 g.*, în „Žurnal Ministerstva narodnogo proveštenija“, CCXXXVIII (1885), p. 1–56, 206–238; G. Cankova-Petkova, *Vosstanovlenie bolgarskogo patriaršestva v 1235 g. i mezđunarodnoe položenie Bolgarskogo gosudarstva*, în „Vizantijskij Vremennik“, XXVIII, 1968, p. 136–150; eadem, *Griechisch-bulgarische Bündnisse in den Jahren 1235 und 1246*, în „Byzantinobulgarica“, III, 1969, p. 49 și urm.

⁵⁶ Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 43 cu n. 122.

scrisorile lor către patriarhul din Constantinopol, Iosif, șefii celor două biserici și-ar fi exprimat poziția negativă față de unire⁵⁷. Această condiție a fost acceptată și proclamată la conciliul de la Lyon din 1274.

Harta ecleziastică a regiunii balcano-carpatică a rămas pentru tot restul secolului al XIII-lea aproximativ cea de după revenirea Bulgariei la ortodoxie. Nu s-au mai produs modificări esențiale în organizarea teritorială a bisericilor ortodoxe. Revenirea patriarhului ortodox la Constantinopol nu a adus multe noutăți în această privință. Încercarea de unire a împăratului bizantin Mihail VIII Paleologul s-a lovit de rezistența clerului ortodox și a populației. Bulgaria a rămas o țară ortodoxă. Desele schimbări politice cunoscute de această țară –, și aici mai cu seamă orientarea politică spre Ungaria, chiar intrarea sub tutela acesteia în anumite perioade, fie a țarului bulgar, fie a unor principii teritoriali bulgari –, nu au mai însemnat concesii în plan confesional. Spre deosebire de Bulgaria, Serbia a cunoscut și acum oscilații confesionale. În timpul regelui Stefan Uroš I (1243 – 1276) s-au manifestat tendințe evidente de recatolicizare a țării, un rol important în acest sens revenind reginei Elena de Valois, o latină. Aceste tendințe vor deveni și mai intense sub Stefan Dragutin (rege între 1276 – 1282; între 1284 – 1316 stăpân în Mačva și nordul Bosniei). Oscilațiile de natură confesională din istoria sârbă din a doua jumătate a secolului sunt explicabile prin poziția geografică și prin istoria extrem de complicată a țărilor sârbești.

În ce privește teritoriile românești de la sud și est de Carpați, aici va fi instituită o ierarhie bisericească abia în secolul al XIV-lea, odată cu întemeierea principatelor Țara Românească și Moldova, la începutul și respectiv mijlocul secolului. Cele două mitropolii au fost supuse jurisdicției bisericești a patriarhiei ecumenice. Cum în titulatura celor doi mitropoliți apare și calitatea acestora de „exarhi“ – „exarh al plaiurilor“ în cazul mitropolitului Ungrovlahiei, „exarh al sfântului scaun de Constantinopol, al tuturor mănăstirilor din munți“ în cazul mitropolitului Moldovei –, iar din dispunerea titlurilor deținute de mitropoliți calitatea de exarh este mai veche decât cea de mitropolit, a fost avansată ipoteza – credem, pertinentă – că exarhatul a fost vechea formă de organizare bisericească în aceste țări. Patriarhia din Constantinopol a introdus aici această formulă, date fiind condițiile specifice din teritoriile de la nordul Dunării în perioada care a precedat constituirea celor două principate⁵⁸.

Biserica catolică nu va mai reveni nicicând în cursul secolului al XIII-lea la pozițiile pe care le deținuse în aria balcano-carpatică în jurul anului 1230. Progresele pe care catolicismul le înregistrează uneori în țările de aici au fost de scurtă durată. Până la începutul secolului al XIV-lea nu vor mai fi create noi episcopii catolice. Ce e drept, catolicismul nu a rămas cantonat la regatul Ungariei și teritoriile învecinate asupra cărora se exercita stăpânirea politică a Arpadienilor. Dar în Bulgaria și Serbia catolici erau aproape numai negustorii și orașenii proveniți din republicile italiene și din Ragusa.

⁵⁷ *Acta Urbani IV, Clementis IV, Gregorii X*, nr. 50, p. 135 – 137 (paragraful care ne interesează, la p. 136). Vezi în V. Gjuzelev, *op. cit.*, p. 191 – 192.

⁵⁸ Cf. I. Donat, *The Romanians South of the Carpatians and the Migratory Peoples in the Tenth-Thirteenth Centuries*, în vol. *Relations between the Autochthonous Population and the Migratory Populations on the Territory of Romania*, București, 1975, p. 288–290.

Papalitatea nu a renunțat la ideea readucerii popoarelor din spațiul balcancarpatic în sânul bisericii catolice. Nici marea invazie mongolă, nici dispariția Imperiului latin din Constantinopol nu au determinat o schimbare a obiectivului papal. Dar acum, pentru atingerea acestui țel papalitatea adoptă o tactică nouă⁵⁹. Dacă începând cu Inocențiu III și până la Grigore IX inclusiv în centrul acțiunii papale stătea crearea în această arie a unor state sau provincii puse sub protecția scaunului papal, precum și apelul la forța militară a regatului Ungariei, capabilă să influențeze conduita confesională a principalei ținte a acestei politici (Bulgaria), începând cu deceniul al cincilea papalitatea trece la organizarea misiunii catolice în rândul popoarelor ortodoxe. Papii fac apel la ordinele misionare (ordinul domnician și ordinul franciscan), care acum sunt principalii agenți ai catolicismului. Papalitatea trece la stabilirea de contacte directe cu conducătorii politici din acest spațiu, de natură să faciliteze misiunea.

A fost o orientare nouă a papalității, datorată lui Inocențiu IV (1243 – 1254). Adoptarea ei s-a aflat în legătură cu schimbarea atitudinii regelui ungar față de ortodocșii și păgânii din afara și dinăuntru regatului, dar nu a fost condiționată de aceasta; noua tactică a papalității se afirmă încă înainte de elaborarea noii concepții de politică externă a lui Bela IV. La 21 martie 1245 papa Inocențiu IV trimite țarului bulgar Căliman I, prin intermediul călugărilor franciscani, o scrisoare detaliată în care încearcă să-l convingă să se întoarcă la unire și să trimită prelați bulgari la conciliul de la Lyon, care urma să discute această problemă⁶⁰. Câteva zile mai târziu, la 25 martie, papa trimite tuturor bisericilor nelatine din Orient o circulară în care cheamă la unire cu Roma. Aici sunt menționate 13 popoare creștine; în regiunea de care ne ocupăm – bulgarii (*Bulgari*), românii (*Blaci*), *Gazari*, *Sclavi* și sârbii (*Servi*)⁶¹. Anul 1245, al Conciliului Lyon I, a însemnat intrarea într-o nouă etapă a acțiunii catolice în lumea ortodoxă, inclusiv cea sud-est europeană⁶².

După marea invazie mongolă, regatul ungar – de care în perioada anterioară fuseseră legate succesele catolicismului – a renunțat la funcția de militant pentru confesiunea romană. Noua concepție politică a regelui Bela IV, elaborată în 1246 – 1247 și exprimată în cunoscuta scrisoare a sa către papa Inocențiu IV din 11 noiembrie [1247]⁶³, înseamnă o rupere de trecut și în această privință⁶⁴. Practic Bela IV a abandonat misiunea catolică a regatului. De acum înainte el nu mai caută să obțină o justificare de ordin religios pentru acțiunile sale politice și militare; spre deosebire de situația din 1238, în cazul cruciatei antibulgare. Este adevărat că și înainte pentru regii ungari cauza

⁵⁹ Observație de acest fel la C. Andreescu, *Reacțiuni*, p. 779.

⁶⁰ Fejér, IV/1, p. 365–367; Theiner, *VMHH*, I, nr. 365, p. 196–197; Hurmuzaki, I/1, nr. 175, p. 225–227; *Acta Innocentii PP. IV*, nr. 20, p. 43–46.

⁶¹ *Acta Innocentii PP. IV*, nr. 21, p. 48.

⁶² Pe larg la Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 105 și urm.

⁶³ Fejér, IV/2, p. 218–224 (sub 1254); Theiner, *VMHH*, I, nr. 440, p. 230–232 (sub 1254); Hurmuzaki, I/1, nr. 199, p. 259–262 (sub 1254). Această scrisoare, din 11 noiembrie, nu are consemnat anul. O investigație recentă a stabilit, cu argumente pe care le considerăm irefutabile, ținând de însăși informația istorică pe care o conține scrisoarea, că aceasta a fost scrisă în 1247 eventual 1248. Vezi Senga T., *IV. Béla külpolitikája és a IV. Ince pápához intézett „tatár-levele”*, în „Századok”, 121, 1987, p. 604–609.

⁶⁴ Pentru elaborarea noii politici externe a regelui Bela IV de după 1246–1247, vezi Szűcs J., *Az utolsó Árpádok*, Budapest, 1993, p. 75–82.

religioasă a fost, de regulă, mai mult un pretext. Cu Bela IV, însă, Ungaria nu se mai angajează în acțiuni externe justificate pur religios. Intervențiile în Bosnia nu sunt o excepție, întrucât erezia bogomilă contestă și combătea stăpânirea ungară în această țară. Chiar dacă uneori, în actele destinate exteriorului, „schisma“ este încă menționată, factorul confesional nu mai joacă practic nici un rol în politica Arpadienilor. Interesul de a avea raporturi bune cu monarhii ortodocși din regiune l-a determinat pe Bela IV să renunțe la această misiune. De acum înainte motivația intervențiilor ungare în sud-estul Europei nu mai este cea ținând de nevoia combaterii schismei. De asemenea, relațiile regilor ungari cu papa devin altele. De acum înainte, pentru multă vreme, Ungaria nu mai este un instrument la dispoziția papalității. Mai mult decât până acum, papa este un partener politic. Abia la sfârșitul secolului, în condițiile gravei crize politice din regat, va reuși papalitatea să restabilească raporturile inițiale cu regii ungari.

Începând cu 1245, papa a adresat în repetate rânduri conducătorilor popoarelor din spațiul balcano-carpatic apeluri la unire. S-a adăugat și încercarea de atragere a mongolilor la creștinism. Creștinarea mongolilor a fost unul din obiectivele papale majore, ordinului franciscan revenindu-i rolul principal în acest efort⁶⁵. Politica față de mongoli a avut implicații și în ceea ce privește regiunea de care ne ocupăm. La sfârșitul anilor '70 papalitatea a încercat să revigoreze fosta episcopie cumană de la curbura Carpaților. La 7 octombrie 1278 papa Nicolae III scrie legatului apostolic în Ungaria să facă o investigație în legătură cu această episcopie ce fusese distrusă de tătari în timpul mării invazii din 1241. Papa intenționa să atribuie viitorului episcop de aici, cu reședința la Milcov sau Milcovia (*civitas de Multo*), oraș așezat *in confinibus Tartarorum*, rolul de a-i hirotonisi pe călugării franciscani care acționau deja cu succes printre tătari⁶⁶.

Tentativa papei Nicolae III de a reînvia catolicismul în fosta episcopie cumană este unul din episoadele cele mai sugestive pentru politica papalității în spațiul controlat de mongoli. Credem, contrar a ceea ce se afirmă de regulă în istoriografie⁶⁷, că încercarea din 1278 nu a avut legătură cu o eventuală restaurare a autorității regatului ungar dincolo de curbura Carpaților. Nimic din acțiunile de politică externă ale regatului în timpul minoratului lui Ladislau IV nu indică o acțiune antitătară, realizată efectiv sau doar preconizată, care ar fi putut duce la recucerirea „Cumaniilor“ de aici. Tentativa papală din 1278 se înscrie în politica de reluare a misiunii catolice în răsăritul Europei, în teritoriile stăpânite sau controlate de Hoarda de Aur. Aceasta s-a făcut în spațiul controlat de mongoli și cu concursul acestora, așa cum demonstrează succesele misionarilor franciscani. Proiectul lui Nicolae III privind episcopie cumană trebuie înțeles în contextul politicii papale de apropiere de mongoli și de creare a unor centre ale catolicismului în centrele de dominație politică mongole. „Cumaniile“ de la curbura Carpaților, menționată în documente și după 1241–1242, a fost o formațiune teritorială la început autonomă și aflată în sfera de dominație a mongolilor, iar mai apoi a intrat în stăpânirea directă a acestora. Era un teren potrivit pentru acțiunea catolică, date fiind și antecedentele din epoca stăpânirii ungare.

⁶⁵ Vezi îndeosebi G. Soranzo, *Il papato, l'Europa cristiana e i Tartari. Un secolo di penetrazione occidentale in Asia*, Milano, 1930, p. 77 și urm.; J. Richard, *op. cit.*, p. 63 și urm.

⁶⁶ Fejér, VII/2, p. 403–404; VII/5, p. 439–440; Theiner, *VMHH*, I, nr. 552, p. 337; Hurmuzaki, I/1, nr. 345, p. 429–430 (sub 1279); *Acta Romanorum Pontificum ab Innocentio V ad Benedictum XI*, nr. 27, p. 59–60; *DRH*, D, I, nr. 12, p. 29–30.

⁶⁷ Cel mai recent, Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 143.

Nu avem indicii că episcopia cumană a fost refăcută. Dar știm că în centrele de la gurile Dunării și de pe țărmul pontic aflate sub stăpânire mongolă această politică într-o anumită măsură a reușit⁶⁸. Au fost create așezăminte catolice, cum a fost mănăstirea franciscană din Vicina, atestată în 1287, dar care datează, foarte probabil, din 1286. Ceva mai târziu, așezămintele franciscane din această regiune au fost organizate în custodia Gazariei (Crimeii), cu centrul la Caffa, ținând de vicariatul Tartariei Aquilonare. Aceasta însă abia după noua reglementare a raporturilor tătaro-genoveze din 1313. Organizarea comunităților catolice din spațiul pontic într-o episcopie catolică se petrece tot acum. Episcopia catolică de Caffa, amintită prima dată într-o bulă papală din 26 februarie 1318, își exercita jurisdicția asupra unui teritoriu foarte întins, de la Varna în Bulgaria până la Saray și de la țărmul Mării Negre până la ținuturile rusești⁶⁹. Episcopia a fost fondată în 1318, eventual în 1317. Anterior nu existase episcopie catolică în această regiune.

Un succes pentru catolicism, însă de scurtă durată, a fost politica lui Stefan Dragutin în ținuturile foste ungare care i-au fost dăruite în 1284 de către socrul său, regele Ladislau IV Cumanul. A fost vorba de Mačva și nordul Bosniei, adică toate teritoriile de la frontierele balcanice ale regatului ungar înspre Serbia și Bulgaria. Stefan Dragutin, fostul rege sârb, care stăpânea în aceste ținuturi în calitatea lui de membru al familiei regale ungare și ca magnat ungar, s-a comportat ca un catolic fervent. A dus o politică dură împotriva bogomilismului. A fost cel care i-a chemat pe franciscani în Bosnia, în 1291⁷⁰. A adus servicii catolicismului ca nici un alt stăpânitor sârb⁷¹. Totuși, Dragutin a murit (în 1316) călugăr ortodox și de nicăieri nu rezultă că a aparținut bisericii catolice. Ținuturile stăpânite de el erau preponderent catolice și se pare că el a sprijinit aici catolicismul din motive politice⁷².

S-a remarcat faptul că, în ce privește raporturile sale cu Sfântul Scaun și cu *Velika Crkva* (adică biserica ortodoxă sârbă), Dragutin prezintă asemănări interesante cu mama sa, Elena de Valois. Regina-mamă contribuise la prosperitatea conventelor și bisericilor catolice de pe coasta dalmată și păstrase cele mai bune relații posibile cu papalitatea. În același timp, ea trece în tradiția ortodoxă sârbă ca un exemplu de virtute creștină, fără ca atașamentul ei față de catolicism să fie negat⁷³. În ce privește politica confesională, Stefan Dragutin, în „ținuturile ungurești” și „ținuturile bosniece” pe care le stăpânea, și fratele său, Stefan Uroš II Milutin, regele sârb, în Rascia, au fost foarte diferiți. S-a observat că în această epocă frontiera între Bizanț și Occident trecea între

⁶⁸ Vezi C. Andreescu, *Așezări franciscane la Dunăre și Marea Neagră în sec. XIII–XIV*, în CI, VIII–IX, 1932 – 1933, nr. 2, p. 151–163.

⁶⁹ J. Richard, *op. cit.*, p. 157–159.

⁷⁰ La cererea lui Ștefan Dragutin, *rex Serviae*, papa Nicolae IV a poruncit, la 23 martie 1291, ministrului provinciei Slavoniei să trimită doi frați în Bosnia, pentru a combate erezia și a răspândi credința catolică (Theiner, *VMHH*, I, nr. 611, p. 378–379; *Acta Romanorum Pontificum ab Innocentio V ad Benedictum XI*, nr. 102, p. 173–174).

⁷¹ Politica confesională a lui Stefan Dragutin și raporturile sale cu papalitatea la D. Maritch, *Papstbriefe an serbische Fürsten im Mittelalter. Kritische Studien*, Srem. Karlovci, 1933, p. 61–66.

⁷² Cf. D. Maritch, *op. cit.*, p. 66.

⁷³ Despre Elena și raporturile ei cu papalitate, vezi la D. Maritch, *op. cit.*, p. 51–59. Vezi și L. Mavromatis, *La fondation de l'Empire serbe. Le kralj Milutin*, Thessaloniki, 1978, p. 22–23.

Serbia lui Milutin și cea a lui Dragutin⁷⁴. Dar în perioada următoare, la sfârșitul secolului al XIII-lea și începutul celui următor, în care ținuturile stăpânite de Dragutin vor fi integrate în statul sârb, sârbii vor opta în mod durabil pentru ortodoxie, punându-se astfel capăt unei istorii de peste un secol de oscilații în ce privește confesiunea țării lor.

Sub papa Nicolae IV (1288–1292) misiunea catolică în Peninsula Balcanică a fost deosebit de activă. Acest papă a nutrit speranța unirii cu biserica romană a popoarelor de aici. În acest sens el a purtat corespondență cu conducătorii politici din regiune. Scrisoarea adresată la 23 iulie 1288 lui Ștefan Uroș II Milutin conține expres propunerea ca regele sârb și poporul acestuia să îmbrățișeze credința catolică⁷⁵. Cum aflăm din scrisoarea lui Nicolae IV din 23 martie 1291 adresată Elenei, *regina Serviaei*, aceasta înfățișase anterior pontifului un plan pentru unirea bisericii bulgare cu Roma⁷⁶. A fost vorba, desigur, de o intervenție a ei pe lângă țarul Gheorghe I Terter, cu care se înrudea⁷⁷. Această politică a papalității nu a avut însă succes, exceptându-l pe Ștefan Dragutin, pe care papa l-a luat, pe el și stăpânirea sa, *sub beati Petri et nostra protectione*⁷⁸. Trimiși papali și misionari au fost acum călugării franciscani din *Provincia Sclavoniae*. (Această provincie franciscană cuprindea teritoriul dalmato-croat de-a lungul coastei adriatice.) În 1298 papa Bonifaciu VIII ordonă ca *Provincia Sclavoniae* să își extindă sfera de misiune și la *partes Serviaei, Rasciae, Dalmatiae, Croatiae, Bosnae atque Istrae*⁷⁹. Dacă în țările ortodoxe din Balcani nu au putut fi înființate noi dioceze catolice, în schimb, datorită unui complex de factori, organizarea teritorială a ordinului franciscan s-a putut face cu mai multă libertate. În secolul al XIV-lea mai toate succesele pe care le va obține catolicismul în acest spațiu se vor datora misiunii desfășurate de ordinul franciscan^{80*}.

⁷⁴ L. Mavromatis, *op. cit.*, p. 28.

⁷⁵ Fejér, VII/5, p. 476–478 (sub 1289); Theiner, *VMHH*, I, nr. 581, p. 360–361; Hurmuzaki, I/1, nr. 387, p. 480–482; *Acta Romanorum Pontificum ab Innocentio V ad Benedictum XI*, nr. 76, p. 137–139.

⁷⁶ Fejér, VII/5, p. 489–491; Theiner, *VMHH*, I, nr. 607, p. 375–376; Hurmuzaki, I/1, nr. 414, p. 512–513; *Acta Romanorum Pontificum ab Innocentio V ad Benedictum XI*, nr. 98, p. 167–168. În 1288 papa i-a cerut Elenei să sprijine pe lângă Dragutin și Milutin propunerile sale de unire (Theiner, *VMHH*, I, nr. 580, p. 359–360; Hurmuzaki, I/1, nr. 386, p. 479–480; *Acta Romanorum Pontificum ab Innocentio V ad Benedictum XI*, nr. 77, p. 139–140).

⁷⁷ Cf. D. Maritch, *op. cit.*, p. 57.

⁷⁸ Theiner, *VMHH*, I, nr. 605, p. 375; *Acta Romanorum Pontificum ab Innocentio V ad Benedictum XI*, nr. 96, p. 166.

⁷⁹ J. Džambo, *op. cit.*, p. 65 cu nota 47.

⁸⁰ Ordinul franciscan în sud-estul Europei în secolele XIII–XIV, îndeosebi la Iv. Dujčev, *Il francescanesimo in Bulgaria nei secoli XIII e XIV*, în *Medioevo bizantino-slavo*, I, *Saggi di storia politica e culturale*, Roma, 1965, p. 395–424; J. Džambo, *op. cit.*, p. 55 și urm.

* Abrevieri pentru volumele de documente folosite în acest studiu:

- Acta Honorii III et Gregorii IX* = *Acta Honorii III (1216) et Gregorii IX (1227–1241)*, ed. A. L. Tăutu. Romae, 1950.
- Acta Innocentii PP. III* = *Acta Innocentii PP. III (1198–1216)*, ed. Th. Haluščinskýj. Romae, 1944.
- Acta Innocentii PP. IV* = *Acta Innocentii PP. IV (1243–1254)*, ed. Th. Haluščinskýj et M. M. Vojmar. Romae, 1962.
- Acta Romanorum Pontificum ab Innocentio V ad Benedictum XI* = *Acta Romanorum Pontificum ab Innocentio V ad Benedictum XI (1276–1304)*, ed. A. L. Tăutu. Romae, 1954.
- Acta Urbani IV, Clementis IV, Gregorii X* = *Acta Urbani IV, Clementis IV, Gregorii X (1261–1276)*, ed. A. L. Tăutu. Romae, 1953.
- Fejér = G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Vol. II–VII. Budae, 1829–1841.
- Smičiklas, CDCr = *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. III–IV, ed. T. Smičiklas. Zagrabiae, 1905–1906.
- Theiner, VMHH, I = A. Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*. Vol. I. Romae, 1859.
- Theiner, VMSM, I = A. Theiner, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia*. Vol. I. Romae, 1863.
- Ub., I = *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. Vol. I, ed. Fr. Zimmermann, C. Werner. Hermannstadt, 1892.

ECCLESIASTIC STRUCTURES AND DENOMINATIONAL POLICIES IN THE BALKAN-CARPATHIAN SPACE IN THE THIRTEENTH CENTURY

. *Abstract*

The paper deals with the ecclesiastic organization of the Balkan-Carpathian region in the thirteenth century. The research is focused on the territorial and administrative structure of both Catholic and Orthodox churches in a relatively vast region, encompassing the southern and southeastern parts of the Hungarian Kingdom, the territories lying between the Danube and the Carpathians that had come under Hungarian authority, as well as Serbia, Bulgaria, and Bosnia.

The paper analyzes territorial aspects as follows: the creation of new Catholic bishoprics in the first decades of the thirteenth century in the area dominated by the Hungarian Kingdom, the Orthodox ecclesiastic organization in western and northern Balkans after the withdrawal of Byzantine power at the end of twelfth century, the impact of the confessional Union on the ecclesiastical structure of the region, the establishment of the Bulgarian Orthodox Patriarchate (1235), the Bosnian Bishopric, and

the activity of the missionary orders (Dominicans and Franciscans) in the region beginning with 1245.

The evolutions in the ecclesiastic organization are examined in relation to the political and territorial changes. Hungary's offensive towards Southeast played a particularly important role in the ecclesiastical reshaping of the region. The long dispute, during the first four decades of the century between the Hungarian kings and the Papacy over the organization and hierarchic subordination of the new dioceses created or contemplated to be created in the region is analyzed. The Hungarian kings had the desire to incorporate the newly conquered territories into the Hungarian Church, by extending the authority of the neighboring Hungarian bishoprics over these territories, while the Popes tried to create here ecclesiastical structures which would be placed under the direct jurisdiction of Rome.

**COMUNITATEA VENETIANĂ - ÎNTRE CIVITAS ȘI IMPERIUM.
UN PROIECT DE TRANSFER AL CAPITALEI DE LA
VENEȚIA LA CONSTANTINOPOL,
ÎN CONFORMITATE CU CRONICA LUI
DANIELE BARBARO**

ȘERBAN MARIN

Una dintre caracteristicile constante ale istoriografiei venețiene a fost reprezentată de tendința de a exacerba virtuțile locale ale comunității. Nimic altceva nu părea a fi mai important pentru autorii venețieni decât conservarea vechilor structuri proprii, considerate de către ei - și, de asemenea, de către străini - ca un rezultat al unei administrații extrem de fructuoase. Ca un corolar al acestei tendințe este și faptul că, mai mult sau mai puțin legendare, primele secole ale acestei comunități erau descrise invocându-se un element comun, anume idealizarea Veneției și a independenței sale ca *civitas*, văzută ca simbol unic al perfecțiunii și prosperității¹.

---

¹ Pentru idealizarea și miturile Veneției, vezi în principal Gina Fasoli, *Nascita di un mito*, în *Studi storici in onore di Gioacchino Volpe per il suo 80° compleanno*, vol. I, Florența, 1958, p. 445-479; Roberto Cessi, *Venezia ducale*, 2 volume, Veneția, 1963-1965, *passim*; G. Fasoli, *I fondamenti della storiografia veneziana*, în *La storiografia veneziana fino al secolo XVI. Aspetti e problemi*, ed. Agostino Pertusi, Florența, 1970, p. 11-44; Giorgio Cracco, *Il pensiero storico di fronte ai problemi del comune veneziano*, în *La storiografia veneziana*, p. 45-74; Antonio Carile, *Aspetti della cronachistica veneziana nei secoli XIII e XIV*, în *La storiografia veneziana*, p. 75-126; Silvio Tramontin, *Realtà e leggenda nel racconto marciiano veneti*, "Studi veneziani" 12, 1970, p. 35-58; D. S. Chambers, *The Imperial Age of Venice 1380-1580*, London, 1970; Myron Gilmore, *Myth and Reality in Venetian Political Theory*, în *Renaissance Venice*, ed. J. R. Hale, London, 1973, p. 431-444; Antonio Carile, *Le origini di Venezia nelle più antiche cronache veneziane*, în *In Memoria di Sofia Antoniadis*, Veneția, 1974, p. 27-40; Idem, *Le origini di Venezia nella tradizione storiografica*, în *Storia della cultura veneta dalle origini al Trecento*, Vicenza, 1976, p. 135-166; Franco Gaeta, *Storiografia, coscienza nazionale e politica culturale nella Venezia del Rinascimento*, în *Storia della cultura Veneta dal primo quattrocento al Concilio di Trento*, vol. III, partea I, Vicenza, 1980, p. 1-91; Robert Finlay, *Politics in Renaissance Venice*, Rutgers, 1980; Fr. Gaeta, *L'idea di Venezia*, în *Storia della cultura Veneta, Dal primo quattrocento al concilio di Trento*, vol. III, Vicenza, 1981, p. 565 și urm.; Mario De Biasi, *Leggenda e storia nelle origini di Venezia*, "Ateneo Veneto", 172, 1985, p. 77-101; Francesco Tateo, *I miti della storiografia umanistica*, Roma, 1990, p. 214 și urm.; T. S. Brown, *History as Myth: Medieval Perceptions of Venice's Roman and Byzantine Past*, în *The Making of Byzantine History. Studies dedicated to Donald M. Nicol* ed Roderick Beaton și Charlotte Roueché, Aldershot, 1993, p. 145-157; Elisabeth Crouzet-Pavan, *Venise: une invention de la ville (XIIIe-XVe siècle)*, f. 1., 1997; Eadem, *Venise triomphante. Les horizons d'un mythe*, Paris, 1999 etc.

Ideea este clar exprimată de către unul dintre cei mai faimoși cronicari venețieni, Lorenzo de Monacis:

"Quis igitur ex omnibus antescriptis non clare videat tanquam supra altissimum montem positam excelsam, & legitimam Ducatus Veneti dignitatem, & praeclaram hujus inclitae Urbis nobilitatem, quae sui semper juris nec regem cognovit, nec Dominum, nec tyrannum? quae suis legibus, institutis, disciplinis, moribus, & consuetudinibus ab honestis initiis in hanc magnitudinem dominationis excrevit?"²

Se impune precizat că opiniile lui Lorenzo de Monacis nu sunt nicidecum singulare în istoriografia venețiană. Încă din primele fraze, cronicile venețiene abundă în epitete care să elogieze Orașul, precum *Magnifica*, *Nobelissima*, *Inclita*, *Eccellentissima*, *Gloriosissima*, dar și *Christianissima*, *Religiosissima* etc, ajungându-se ca însuși titlul anumitor lucrări să atribuie Veneției calitatea unicității³.

De-a lungul primelor sale secole, Veneția a promovat în mod consecvent o politică riguroasă, dublată de o diplomatie de succes (ca o posibilă moștenire bizantină). Mai presus de orice, comunitatea a urmărit o politică prin care să profite de pe urma poziției sale strategice. Precizăm: strategice, iar nu geografice, desigur. În cazul particular al Veneției, strategia și geografia nu trebuie privite împreună, ci în raport invers proporțional⁴.

În legătură cu avantajul său strategic, avem în vedere poziția sa de frontieră între Răsărit și Apus. Politica de balans a Veneției între Orient și Occident își găsește cea mai potrivită exprimare în cuvintele cronicarului Gian Giacomo Caroldo:

"Venetiani, come chiaramente si vede hebbero buona occasione di far nuovo acquisto, et accrescere lo stato, come loro successe nella Dalmatia, percioche tendevano a grattificare gl'Imperatori de Greci, con li quali cercavano di stringersi e di affinità, e di benevolentia per diversi mezzi; [...]. Si vede anco, che Venetiani non meno studiosi erano di tenere benevoli gl'Imperatori Occidentali, e massimamente gl'Ottoni Sassoni, [...], essendo pur rimasta qualche parte dell'antico odio frà l'Occidentale, e Costantinopolitano Imperio; et oltre l'altre cause, vi era la diffidentia frà la Romana, e la Greca Chiesa; che se bene Venetiani convenissero aderire all'Imperio Orientale per il necessario commercio alla loro Città; non di meno non volsero già

² *Laurentii de Monacis Veneti Cretae Cancellari Chronica de rebus venetis Ab U. C. ad Annum MCCCLIV. sive ad conjurationem ducis Faledro* ed. Flaminio Corner, Veneția, 1758, p. 60.

³ Vezi, de exemplu, Francesco Sansovino, *Venetia Città nobilissima et singolare*, 2 volume, Veneția, 1663.

⁴ Dimpotrivă, Hélène Antoniadis-Bibicou, *Note sur les relations de Byzance avec Venise. De la dépendance à l'autonomie et à l'alliance: un point de vue byzantin*, "Thesaurismata" 1, 1962, p. 162-178 (162) îmbină cele două aspecte, apreciind că: "Frontière entre l'Empire d'Orient et les États de l'Europe centrale et occidentale, Venise, malgré les conditons peu favorables de son territoire, est un exemple typique de ce qu'on pourrait appeler «une fructification modèle» du capital que peut constituer une position géographique privilégiée; [...]."

mai consentire all'Eresie della Greca Chiesa [s.n.]; anzi furono sempre costantissimi di seguire la Romana, ne da quello punto devviare; [...]”⁵.

Trebuie menționat că acest gen de politică este specific primelor secole ale comunității din lagună. Abia mult mai târziu - către sfârșitul secolului al XIV-lea -, Veneția va manifesta un tot mai accentuat interes față de o politică teritorială în Peninsula Italică. Va fi astfel creat acel așa-numit *Stato dal Terra*, altfel spus începutul unei agresive politici **terestre**, astfel încât comunitatea se va adapta tendinței generale a orașelor italiene (vezi cazul Milanului și al Florenței, în special).

Înainte însă de începutul secolului al XIV-lea, politica venețiană fusese dominată de o altă caracteristică, anume *Stato del Mar*. Acesta presupunea, în mod firesc, concentrarea tuturor eforturilor către activitatea mercantilă și navală. Doar atunci când această opțiune va fi împiedicată prin intrarea în scenă a turcilor otomani în spațiul levantin și când aproape toate posesiunile venețiene din aria egeană și est-mediteraneană vor fi pierdute, abia atunci comunitatea va începe să își concentreze acțiunile către o dominare teritorială în Italia de nord.

Până în secolul al XV-lea, în condițiile unei dominații comerciale și maritime, comunitatea venețiană era caracterizată exclusiv prin exacerbarea virtuților sale ca *urbs* sau *civitas*.

Prezenta lucrare face o încercare de a aduce în discuție un alt aspect, alături de cel **civic** și de cel **teritorial**, anume atitudinea **imperială** venețiană. Desigur, suntem conștienți că această caracteristică nu trebuie să fie exagerată. De fapt, nu a fost mai mult decât o simplă tendință, care s-a redus la anumite momente, pe care nu intenționăm decât să le creionăm.

Implicarea comunității venețiene în problemele imperiale a fost oarecum de dată mai veche. Nu ne propunem să insistăm aici asupra atât de invocatului rol de *arbiter mundi* în cadrul relațiilor dintre cele două imperii imediat de după anul 800⁶ și nici să facem trimitere la un alt eveniment din tradiția venețiană care se referă la împăratul bizantin Manuel I Comnen. Personal, am urmărit discutarea acestui episod cu alte

---

⁵ Gian Giacomo Caroldo, *Cronaca Veneziana, sino all'anno 1382*, Veneția, Biblioteca Nazionale Marciana, manuscrisul It. VII. 128b (= 7443), f. 69b.

⁶ Vezi, de exemplu, "Storia della Repubblica Veneziana scritta da Andrea Navagiero Patrizio Veneto", în *Rerum Italicarum Scriptores* (ed. L. A. Muratori), vol. XXIII, Milano, 1733, p. 923-1216 (940): "Pure in detto tempo si trovava essere gran discordia tra l'Imperadore di Costantinopoli, e'l Re Carlo di Francia. E questo nasceva per tributo della Dalmazia, Liburnia, e Istria, in modo che tutti e due mandarono gli Ambasciatori loro al Doge e al suo Consiglio, dimandandoli ajuto. Dove che pel consiglio de' Nobili Tribuni fu diliberato di dare ajuto all'Imperadore di Costantinopoli. Per la qual cosa il detto Re Carlo ebbe molto a sdegno, e cercò per ogni modo e via di danneggiare i Veneziani." Pentru mai multe detalii, vezi Șerban Marin, *Veneția - între Carol cel Mare și Bizanț. Reprezentarea momentului 800 în tradiția cronicistică venețiană*, AUBI, 48, 1999, p. 3-44 [sub tipar]. Pentru evoluția evenimentelor, vezi Donald M. Nicol, *Venezia e Bisanzio*, Milano, 1990, p. 27-34 (ediția originală, *Byzantium and Venice. A Study in Diplomatic and Cultural Relations*, [Cambridge], 1988).

ocazii⁷. Ceea ce urmărim a accentua este că brusca ruptură dintre venețieni și bizantini, ca o consecință imediată a măsurii luate de Manuel I la 1171, a reprezentat baza apariției unor legende referitoare la Imperiul de răsărit și de asemenea a noi interpretări cu privire la ceea ce mai târziu se va numi *translatio imperii*. Originalitatea versiunii venețiene pentru *translatio imperii* constă în principal în naivitatea cu care acceptă ca fiind reale diverse legende cu mai mică sau mai largă circulație și în faptul că ea a fost preluată la nivelul oficial⁸, mai precis în istoriografia oficială venețiană⁹.

Referindu-ne strict la cronică, trei momente specifice sunt aduse în discuție, momente care pot fi considerate ca puncte de plecare pentru tendințele imperiale ale Veneției. Avem aici în vedere evenimentele care au succedat imediat capturării Constantinopolului în timpul cruciadei a patra, sub dogele Enrico Dandolo (1192-1205).

1. Un prim episod ar fi acela al presupusei candidaturi a dogelui la tronul constantinopolitan, ca împărat latin, după alungarea "infidelilor" greci. Aproape toate cronicile menționează intenția inițială a lui Enrico Dandolo de a candida. Este de asemenea descrisă evoluția alegerilor în cadrul consiliului compus din șase reprezentanți venețieni și șase ai cruciaților. Respectiva tradiție afirmă că în rândul electorilor venețieni s-ar fi aflat Pantaleone Barbo¹⁰, care ar fi demonstrat că respectiva opțiune nu ar fi cea mai fericită și astfel ar fi convins pe toți ceilalți membri ai consiliului elector să susțină candidatura lui Balduin de Flandra¹¹. Posibila candidatură a dogelui pare oarecum surprinzătoare, din moment ce toate sursele contemporane evenimentului (Nicetas Choniates¹², Geoffroi de Villehardouin¹³, Robert de Clari¹⁴, Gunther de Pairis¹⁵,

⁷ Vezi Șerban Marin, *Imaginea împăratului Manuel I Comnen în cronicistica venețiană*, RI, 11, 2000, 1-2, p. 31-57; Idem, *Venice and translatio imperii. The Relevance of the 1171 Event in the Venetian Chronicles' Tradition*, "Annuario dell'Istituto Romeno di Cultura" 3, 2001, p. 45-103 http://www.geocities.com/serban_marin/marin2001.html. Am insistat aici asupra legendelor menite să "demonstreze" că Manuel I nu ar fi fost decât un uzurpator al tronului de la Constantinopol, vezi *ibidem*, p. 75-84.

⁸ Vezi Marcantonio Coccio Sabellico, *Degl'Istorici delle Cose Veneziane, I quali hanno scritto per Pubblico Decreto*, Veneția, 1718 [prima ediție, 1507], p. 155-156. Sabellico era considerat ca primul istoric oficial al *Serenissimei*, vezi Gaetano Cozzi, *Cultura politica e religione nella «pubblica storiografia» veneziana del '500*, "Bollettino dell'Istituto di storia della Società e dello Stato Veneziano", 5-6, 1963-1964, p. 215-294.

⁹ Pentru termenul de "istoriografie oficială" și înțelesurile sale la Veneția, vezi Gaetano Cozzi, *op. cit.*; Bernard Guenée, *Histoire et culture historique dans l'Occident médiéval*, Paris, 1980, p. 343-344, 347; Dorit Raines, *Alle origini dell'archivio politico del patriziato: la cronaca «di consultazione» veneziana nei secoli XIV-XV*, "Archivio Veneto", seria a V-a, 150, 1998, p. 5-57.

¹⁰ Alte câteva cronici amintesc de Ottaviano Querini în loc de Pantaleone Barbo, vezi de exemplu Nicolò Trevisan, *Cronaca di Venezia fino al 1444*, Veneția, Biblioteca Nazionale Marciana, manuscrisul It. VII. 2567 (= 12459), f. 39b. Pentru mai multe detalii referitoare la electorii venețieni, vezi Antonio Carile, *Per una storia dell'Impero Latino di Costantinopoli (1204-1261)*, ediția a II-a, Bologna, 1978, p. 182 (care îl introduce pe Domenico Barbaro în locul lui Pantaleone Barbo).

¹¹ Vezi Anexa.

¹² *O City of Byzantium, Annals of Niketas Choniates* ed. Harry J. Magoulias, Detroit, 1984, p. 327-328.

*Devastatio Constantinopolitana*¹⁶, *Chronista Novgorodensis*¹⁷, corespondența papei Inocențiu III etc.) nu fac absolut nici o referire la aceasta, subliniind cel mult susținerea venețiană pentru Balduin¹⁸. Fără a aminti intervenția lui Pantaleone Barbo, una dintre cronicile anonime oferă o explicație rațională pentru renunțarea dogelui la candidatură, "[...] *la dignita Imperiale non competendo al Capo della Repubblica Veneta.*"¹⁹

2. În al doilea rând, ne confruntăm cu popularizatul episod al titlaturii de *Dominator Quartae Partis & Dimidie Totius Imperii Romaniae* obținut de către doge²⁰. Absent în sursele din afara tradiției venețiene²¹, titlul respectiv ar fi reprezentat un

¹³ [Geoffroi de] Villehardouin, *La conquête de Constantinople* ed. Edmond Faral, vol. II, Paris, 1939, p. 60-67.

¹⁴ Robert of Clari, *The Conquest of Constantinople* ed. Edgar Holmes McNeal, New York, 1969, p. 114-115.

¹⁵ *The Capture of Constantinople. The Hystoria Constantinopolitana of Gunther of Pairis* ed. Alfred J. Andrea, Philadelphia, 1997, p. 114.

¹⁶ "*Devastatio Constantinopolitana*", în *Chroniques Greco-Romanes inedites ou peu connues* ed. Charles Hopf, Berlin, 1873, p. 86-92 (92).

¹⁷ "*Chronista Novgorodensis*", in *loc. cit.*, p. 93-98 (98).

¹⁸ Singura excepție o constituie *Chronique de la conquête de Constantinople et de l'établissement des Français en Morée, écrite en vers politiques par un auteur anonyme ...* ed. J. A. Buchon, Paris, 1825, p. 69-73, care insistă asupra propunerii ca dogele să fie ales ca împărat și a discursului de refuz al acestuia. În orice caz, este vorba de o sursă târzie (secolul al XIV-lea). În altă ordine de idei, o parte a istoriografiei moderne respinge cu vehemență candidatura dogelui, vezi Jean Longnon, *L'empire latin de Constantinople et la principauté de Morée*, Paris, 1949, p. 50; Roberto Cessi, *Venezia e la quarta crociata*, "Archivio Veneto", seria a V-a, 48, 1951, p. 1-52 (48); Freddy Thiriet, *La Romanie vénitienne au moyen age. Le développement de l'exploitation du domaine colonial vénitien (XIF-XVe siècles)*, Paris, 1959, p. 74-75; R. Cessi, *L'eredità di Enrico Dandolo*, Archivio Veneto, seria a V-a, 57, 1960, p. 1-25 (9-11); Andrea Da Mosto, *I dogi di Venezia nella vita pubblica e privata*, Milano, [1960], p. 73; Robert Lee Wolff, *The Latin Empire of Constantinople, 1204-1261*, în *A History of the Crusades* ed. Kenneth M. Setton, vol. II: *The Later Crusades 1189-1311* ed. R. L. Wolff și Henry W. Hazard, Philadelphia, 1962, p. 187-233 (189, nota 2, autorul face totuși o trimitere la tradiția venețiană, mai exact la cronica lui Niccolò Trevisan); Antonio Carife, *Partitio terrarum Imperii Romaniae*, "Studi Veneziani" 7, 1965, p. 125-305 (138) (menționând totuși versiunea propusă de cronica lui Andrea Dandolo în legătură cu candidatura dogelui); Idem, *Per una Storia dell'Impero Latino di Costantinopoli (1204-1261)*, ediția a II-a, Bologna, 1978, p. 183-184; John Godfrey, *1204. The Unholy Crusade*, Oxford, 1980, p. 134; R. Cessi, *Storia della Repubblica di Venezia*, Florența, 1981, p. 192-193 (care totuși menționează cronica lui Martino da Canale și episodul propunerii inițiale adresate dogelui de a candida); Donald M. Nicol, *op. cit.*, p. 194. Ceilalți istorici nu fac nici o mențiune asupra eventualei candidaturi a dogelui.

¹⁹ *Storia Veneta dalla fondazione della Repubblica sino all'anno 1750*, Veneția, Biblioteca Nazionale Marciana, manuscrisul It. VII. 1833 (=8376), f. 25b.

²⁰ În cazul cronicii atribuite lui Girolamo Savina, autorul "îndrăznește" să atribuie dogelui Pietro Ziani chiar titlatura de "*Nui Piero Ziani per la Iddio gratia Dose de Venetia de la Dalmatia Coruatia, de la Grecia et de la mitta de la quarta parte del Imperio della Romania [s.n.]*", vezi *Cronaca Veneta di Girolamo Savina sino al MDCXV*, Veneția, Biblioteca Nazionale Marciana, manuscrisul It. VII. 134 (= 8035), f. 64b.

²¹ Sursele cruciate menționează doar cele 3/8 din teritoriul bizantin achiziționate de venețieni, fără a fi interesate și în titlatura dogelui. În conformitate cu G. Akropolites, *Historia*

moment glorios din punctul de vedere venețian și, în consecință, este menționat în aproape toate cronicile venețiene. Mai mult decât atât, tradiția venețiană din afara cronicisticii a înregistrat și comentariul lui Fortunato Olmo, abate de San Giorgio Maggiore: "*Era dunque il Doge di Venezia Imperatore, nè può negarsi, et perché Romania nel greco rilieva nel latino Roma Nuova, era dunque il Doge Imperatore romano, perciò che doppò che, da Costantino fu trasferito l'imperio da Roma vecchia a Costantinopoli, fu da lui istesso questa città detta con altro nome Roma nuova [...]*"²², ca urmare, "[...] *essendosi assegnata la sola quarta parte all'Imperatore, e al Doge una e mezza, era dunque più imperatore il Doge di Venezia che l'Imperatore Balduino istesso [...]*"²³. Ceva mai reținut în aprecieri, Francesco Sansovino reia ideea raportului dintre doge și împăratul latin, precizând: "*Et il Doge habitava in Costantinopoli con Maestà quasi uguale all'Imperatore. Percioche era vestito con habito Imperiale*"²⁴.

3. Al treilea eveniment, mai puțin prezent în tradiția venețiană, se referă la numirea unui *podestà* venețian la Constantinopol. Fundalul imperial al acestei măsuri rezidă în aprecierea că poziția respectivei oficialități ar fi fost egală cu însăși a împăratului²⁵.

---

ed. A. Heisenberg, Leipzig, 1903, vol. I, p. 13, dogele ar fi obținut doar titlul de despot, idee preluată și în tradiția venețiană târzie, vezi Fr. Sansovino, *op. cit.*, p. 561. De asemenea, vezi V. Lazzarini, *I titoli dei dogi di Venezia*, "Nuovo Archivio Veneto", serie nouă, 5, 1903, 2, p. 271-313 (294-295); B. Ferjancic, *Despoti u Vizantiji i juznoslovenskim zemljana*, Belgrad, 1960, p. 33; Donald Nicol, *op. cit.*, p. 199. H. Kretschmayr, *Geschichte von Venedig*, Gotha, 1905, vol. I, p. 339 argumentează că Dandolo și-a păstrat și titlul de *protosebastos*, obținut anterior, în timpul împăratului Alexios III Angelos, cf. G. L. Fr. Tafel și G. M. Thomas, *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, vol. I, 814-1205, Amsterdam, 1964 [reproducere anastatică după ediția Viena, 1856], documentul LXXXV (p. 246-280: *Privilegium Alexii III Imperatoris Constantinopolitani, concessum inclito domino Henrico Dandulo Duci*, datat noiembrie 1199, vezi p. 249, unde apare titulatura de *nobilissimus Dux Venetie et protoseuastos, Henricus Dandolus*).

²² Archivio di Stato di Venezia, *Miscellanea di carte non appartenenti a nessun archivio*, B. 9, p. 12, apud Antonio Carile, *La Partitio terrarum Imperii Romaniae del 1204 nella tradizione storica dei veneziani*, Rivista di Studi Bizantini e Neellenici, serie nouă, 2-3, 1965-1966, p. 177.

²³ *Ibidem*.

²⁴ Fr. Sansovino, *op. cit.*, vol. II, p. 560-561.

²⁵ Pentru titulatura de *podestà*, vezi Tafel-Thomas, *op. cit.*, vol. I: documentele CLIV (p. 558-561: *Confirmatio Pheudorum institutorum per Marinum Geno, Potestatem Constantinopolitanum*, datat 2 iulie 1205), CLVII (p. 566-569: *Electio Marini Geno in Potestatem Constantinopolitanum post obitum domini Henrici Dandulo*, datat 2 septembrie 1205), CLIX (p. 569-571: *Refutatio eiusdem Marini, facta comuni Venecie de Chorphu et Durachio et alijs locis Imperij*, datat octombrie 1205), CLX (p. 571-574: *Confirmatio partitionis per dominum Henricum, fratrem Imperatoris Constantinopolitani, et Marinum*, datat octombrie 1205); *ibidem*, vol. II: 1205-1255, documentele CLXIV (p. 4-11: *Marinus Geno, Potestas Constantinopoli, concedit de mandato Petri Ziani, Ducis Veneti, multas proprietates terrarum, positas in Constantinopoli, de ratione domini Venet. Benedicto Faletro, Patriarchae Gradensi*, datat februarie 1206); CLXVIII (p. 15-17: *Petrus Ziani Dux Venetiarum bona a Marco Geno Potestate in Constantinopoli concessa monasterio s. Georgii majoris confirmat*, datat iulie 1206), CLXXIV (p. 34-35: *Juramentum factum per Henricum, Imperatorem Constantinopolitanum, Marino Geno pro*

Oricum, în intenția de a demonstra tendința imperială venetiană, urmărim aducerea în discuție a unui alt moment. Destul de surprinzător, respectivul eveniment reprezintă o raritate în cronicistica venețiană. Este vorba de hotărârea de a strămuta Senatul și toate celelalte instituții venețiene la Constantinopol, decizie luată de dogele Pietro Ziani (1205-1229), succesorul lui Enrico Dandolo.

Principalul nostru punct de reper în acest sens îl reprezintă cronica lui Daniele Barbaro²⁶, singurul autor care a oferit o descriere detaliată a acestui eveniment. Episodul

---

partitione Romaniae, datat 12 august 1206); CXCII (p. 71: *Innocentius III Potestati et populo Venetorum Constantinopolim commorantibus*, datat 12 martie 1208); CCLII (p. 205-207: *Pactum factum inter Lascarum, Imperatorem Grecorum, et Jacobum Teupulo, Potestatem Constantinopolitanum*, datat august 1219); CCLVI (p. 214-215: *Promissio Cononis de Bethunia, Baiuli Imperii Romaniae, facta Jacobo Theupulo, Potestati Constantinopolitano*, datat octombrie 1219); CCLVII (p. 215-221: *Jacobi Theupoli, Potestatis Cp., ad Petrum Ziani Ducem, epistola*, datat 10 decembrie 1219); CCLVIII (p. 221-225: *Pactum Soldani Turchie [Alaeddin Keikobad], cum Jacobo Theupulo, Potestate in Romania*, datat martie 1220); CCLX (p. 227-230: *Confirmatio partitionis in Romania, facta a Roberto Imperatore Marino Michaeli, tunc Potestati Venetorum Constantinopolitano*, datat martie 1221); CCLXVII (p. 253-254: *Conventio inter Robertum Imperatorem et Marinum Storlatum, Potestatem Venetorum in Constantinopoli, de bonis et iuribus*, datat 15 aprilie 1223); CCLXIX (p. 255: *Concessio et traditio facta per Robertum, Imperatorem Constantinopolitanum, Jacobo Teupulo, Potestati Constantinopolitano, de campo Prouincialium et Yspanorum*, datat 20 februarie 1224); CCLXXIV (p. 270-272: *Jacobus Theupulo, Dux Venetiarum, committit Potestati Veneto in Constantinopoli, ut monasterium s. Georgii majoris immittat in possessionem redditum eidem assignatorum*, datat mai 1229); *ibidem*, vol. III: 1256-1299, documentele CCCXXXVII (p. 23-24: *Rainerius Geno, Dux Venetiarum, committit Potestati Veneto in Constantinopoli, ut monasterium s. Georgii majoris Venetiarum in possessione jurium suorum conservet atque defendat*, datat 15 august 1256); "Esposizione di messer Gio. Battista Ramusio sopra queste parole di messer Marco Polo: «Nel tempo di Balduino, imperatore di Costantinopoli, dove allora soleva stare un podestà di Venezia per nome di messer lo dose, correndo gli anni del nostro Signore 1250", in Giovanni Battista Ramusio, *Navigazioni e Viaggi* ed. Marica Milanese, vol. III, Torino, 1980, p. 37-55 (în special 45-46) [vezi, de asemenea, manuscrisul acestei lucrări la Biblioteca Apostolica Vaticana, manuscrisul Ottob. lat. 2240, f. 1a-13a]; Robert Lee Wolff, *A New Document from the Period of the Latin Empire of Constantinople: The Oath of the Venetian Podestà*, "Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves = Mélanges Grégoire", IV, Bruxelles, 1953, reeditat în R. L. Wolff, *Studies in the Latin Empire of Constantinople*, Londra, 1976, X, p. 539-573 (cu o listă a venețienilor care, conform documentelor, au îndeplinit funcția de podestà la Constantinopol, p. 559-564); Fr. Thiriet, *La Romanie vénitienne au moyen âge*, p. 74, 79-81; Roberto Cessi, *L'eredità di Enrico Dandolo*, p. 16 și urm.; R. L. Wolff, *The Latin Empire of Constantinople*, p. 193-194; Denis A. Zakythinos, *La conquête de Constantinople, Venise et le partage de l'Empire Byzantin*, în *Venezia dalla Prima crociata alla Conquista di Costantinopoli del 1204*, Florența, 1965, p. 137-155 (150-151); R. Cessi, *Storia della Repubblica di Venezia*, p. 200-201; Donald M. Nicol, *Venezia e Bisanzio*, p. 203-206.

²⁶ Dispărut la 1570, Daniele Barbaro a fost scriitorul oficial al Republicii între 1512 și 1515. Cronica sa acoperă perioada de la originile Veneției până la 1413-1414. Vezi Freddy Thiriet, *Les chroniques Vénitienes de la Marcienne et leur importance pour l'histoire de la Romanie Gréco-Vénitienne*, "Mélanges d'Archéologie et d'Histoire" publiés par l'Ecole Française de Rome, 1954, p. 241-292 (246-249). Mai târziu, în Freddy Thiriet, *La Romanie vénitienne au moyen âge*, p. 16-17, istoricul francez va recomanda publicarea cronicii, alături de cele scrise de Niccolò

este plasat imediat după ce dogele Pietro Ziani a izbutit să colonizeze insula Creta, sperând astfel ca succesul să se repete și în cazul Constantinopolului. Mai mult decât atât, cronica lui Barbaro inserează un presupus discurs, extrem de cuprinzător, ținut de către doge. Din moment ce cronica lui Daniele Barbaro nu a fost publicată până în prezent, prezentăm mai jos respectivul episod. În parcurgerea textului, facem precizarea că trebuie ținut seama de particularitățile dialectului venet, ca și de inconsecvența copistului. Uneori, acesta a adaptat textul limbajului folosit în secolul său; alteori, l-a menținut în conformitate cu manuscrisul pe care el însuși l-a utilizat:

"Ma, considerando il Dose [adăugire pe marginea textului, altă mână: Pier Ziani] i grandi et mirabili progressi che se havevano fatti in Levante et come gran parte della Grecia era sottoposta a Venetiani, parte in publico et parte in privato, et vedendo le poche forze de Francesi che tenivano quell'Imperio, onde era stà sforzando Giacomo Thiepolo Duca de Candia pochi anni avanti far per nome del Commun de Venetia triegua per cinque anni con Theodoro Comino Lascari, che guerezava dell'Imperio con quei, ghe venne in pensier che se dovesse andar ad habitar in Constantinopoli et in quella Città fermar et stabilir il dominio de Venetia; et communicada questa sua opinion con molti dei grandi della Città et consultandola molte volte con i suoi consiglieri et con molte altre persone, ghe parse al fin de dover proponerla nei Consegi. Et convocado un zorno il Gran Consiglio, nel qual intravegnivano, come s'e detto, 480 Cittadini, et insieme il minor, che era il numero de 40, et i 6 Tribuni, che a do per sestier ellessero [?] de anno in anno il Mazor Consiglio, et appresso a questi 60 pregadi dal Dose, dei piu savij, et piu honorati et mazori della terra, et di piu tutti quei che havevano officij et magistrati nella Città, tanto che ascessero in tutto al numero de 641 convocadi. Digo, tutti questi, il Dose sapientissimo, con molte degne et honorate parole, magnificò la grandezza dell'Imperio, che se haveva nella Grecia; celebrò la ricchezza dell'isola de Candia et la molta utilità che ne era per vegnir ogn'anno nel publico; esaltò la fertilità de Corfù et la molta abbondanza de quasi tutte le cose, cosi mercantil, come necessarie al viver humano, di quel paese, dove era Modon et Coron et quei altri luoghi della Morea sottoposti al Commun de Venetia; et poi, passando nell'Arcipelago, mostrò che la mazor parte de quell'isole et le piu nobile et le piu potenti erano tutte sotto el dominio de Venetiani; et che quelle poche che restavano, come quelle che erano possesse da male persone et de ladri, erano talmente deboli, che ogni puocco de piu forte assalto che seghe dato, se ne poteva sperar l'aquistò certissimo; et da questo poi intrado in Constantinopoli, con vive et calde parole, messe sotto i occhi de ascoltanti la mazoranza et le molte iurisdiction che havevano Venetiani in quella Città, fazendo veder che el podestà che ghe tegnivano era de tanta estinction et auttorità, che o

---

Trevisan, Gian Giacomo Caroldo, Antonio Morosini, Gasparo Zancaruolo și Zorzi Dolfin. Dorința lui Thiriet cu privire la cronica lui Daniele Barbaro nu a fost încă adusă la îndeplinire, motiv pentru care vom utiliza unul dintre numeroasele manuscrise ale cronicii aflate la Biblioteca Marciana, anume cel având cota It. VII. 2554 (=12446).

precedeva o almanco in effetto, se non in apparenza, o che era egual al medesimo Imperator. Et voltado a deplorar la calamità di quell'Impero, mostrò che un Theodoro Comino, bassa et vil persona, senza stado et senza dignità de sangue et de parentelle, ma solamente seguito da ladri et da zente de mal affar, s'haveva, in dispetto de Francesi, fatto nominar Imperator et ogni zorno andava togliando stadi et città et castelli al'Impero. Et era ridotto a tal, che non solamente i Francesi non bastavano a reprimerlo, ma havevano anco fadiga di farghe resistentia. Et reccordo quante volte haveva questo stado sovegnudo quell'Imperator de danari, non solo per valersene in far zente contra Theodoro, ma anche per altri suoi bisogni particolari. Et che non era per modo alcun de sperar, che le cose Francese dovessero megiorar nella Grecia, ma che era ben da temer che dovessero ogni zorno piu pezorar. Ditte poi che, andando ad habitar a Constantinopoli, come esso li persuadeva et vedeva certissimo questa cosa dover esser honor, utilità et accrescimento infinito di questo stado, sariano in mezo de tutti i suoi amisi et in mezo quasi de tutto il suo Impero, la qual cosa li renderia in ogni caso, et segurissimi, et commodissimi. Et sozonse non esser al presente da magnificar il sito di quella Città, perche, havendolo elletto Constantin Magno Imperator quasi de tutto il mondo un sito per fabricarse una città per sua gloria et per sua habitation, era cosa certa che l'haveva cercado il piu utile et il piu dilettevole, il piu commodo, et il piu seguro de tutti, azonendo che de tutte le mercantie de tutto il Levante et da gran parte de mezo zorno, et a trasportarle poi et a mandarle in tutti i paesi della Tramontana et del Ponente, non giera certo in tutto il mondo il piu commodo luogo di quello. La qual cosa dovendo esser molto stimada da tutti, doveva da i Venetiani, che solo vivevano di questi traffighi, esser piu che da tutti i altri stimada supremamente. Dette poi alcune tacite intention, che, quando se andasse ad habitar a Constantinopoli et si fermasse in quella città la sedia principal di questo dominio, era facil cosa da sperar che i thesori Venetiani sovegnendo quei poveri Imperatori hora de una hora de un'altra quantità de danari, in breve tempo s'insignorisseno di quell'Impero. Al fin, vegnudo a parlar della Città de Venetia, dannò il sito, come nuovo et come basso, et per questo sottoposto ai pericoli dell'inondation, et dei terremoti, come havevano a punto sentido il dì de Nadal passado, che fù si gran terremoto, che sbigottì tutta la Città ruvinandola et defformandola in molte parte et particolarmente buttando a terra gran parte del monestier de San Zorzi; sozonendo anco che savevano ogni tratto crescevano tanto le acque, che mettevano paura che la terra non se affondasse, reccordando come pocco tempo avanti do de quelle isole, che se chiamavano le Contrade, dette l'una Amian, et l'altra Constantiaco, andorno del tutto sotto acqua; et cosi medesimo ha fatto anco la città de Malamocco, come a tutti era notto; et che non se haveva certezza che questo istesso non podesse anco intravegnir a Venetia, anzi vedendose et sentendose quasi ogn'anno li sopradetti accidenti, era rasonevolmente de tener che il medesimo (che Dio guardi) ne accadesse anco qua; mostrò poi i grandissimi sechi, et per quei l'insuportabil fettor che se sentiva nei canali della Città; et non solo nella Città, ma per tutte queste lagune, che nel sommo o pien della

luna, nel refluxo, calano grandemente le acque; il qual fettor non era possibile, che non rendesse l'aria infetto et morboso, donde poi ne fosseno una qualche volta, et Dio volesse che non fosse piu presso di quel che se sperava inhabitabile queste palude; disse che della sterilità del paese non accadeva a parlarne, perche tutti savevano molto ben che tutto quel che se manzava et beveva et in tutti i usi della vita se consumava, tutto ghe era portado da paesi esterni; non formento, non biave de sorte alcuna, non vin, non legne, non oglio et, in somma, non cosa alcuna atta al viver de huomeni nasceva in questi paltani, se non cape et grazi et altri pressetti, che come nassudi in diverso ellemento alla nostra natura non possono esser se non mal sani, et de cattivo nutrimento. Comenzò poi a raccontar le grandi et lunghi et perpetue inimicitie che s'havevano fin da principio della Città con tutti i populi visini, et particolarmente con i Padoani per causa de confini, con i quali s'è combattuto qualche volta sanguinosissimamente et ancorche sempre siano stati superadi con suo grandissimo danno et vergogna, non però nessuno, ne si fermano mai, anzi l'odio intestino, che portano al nome Venetian fà sempre renovar in essi, come le teste dell'idra, le cause delle discordie, de sorte che, o sia in tempo di pase, o in tempo di guerra, de continuo se sta in travaglio con loro, per che tuttavia se sente, o la molestia della guerra, o il sospetto della pase et delle tregue infedel. Et disse che tutti savevano quante volte s'erano nei consigli trattado de questo, ancorache a ponto ultimamente se fosseno con loro renovade le tregue per cinque anni. Se voltò poi a parlar dell'odio intenso, indefesso et inestinguibile che portano et hanno portato sempre al Commun de Venetia li patriarchi d'Aquilegia, dondene son seguidi tanti travagli a questa Città, che si puo affermar per cosa certa non esser alcun che non ne habbia certa notitia, et diceva che i annali et le historie Venetiane non erano gran fatto piene de altro, che de molti disturbi et delle grave molestie che, o con guerra averta, o con occulta insidie, hanno dato quei patriarchi. Recordò che pur l'anno passado questo Patriarca presente, havendose collegado con li Padoani, l'instigava et li incitava a nuova guerra, donde bisognò che, tolti in confederation li Trivisani, si fesse resistentie a quelli de Padoa, che erano za trascorsi fin a Castel Franco et poi mandade le zente nel Friul, se mettesse in travaglio tutto quel paese, per la qual cosa, mosso il Patriarca dal so proprio pericolo, havè de gran de vegnir a Venetia col Conte de Goritia, suo Avocato, a concluder la pase, la qual disse «Vogia Dio che sia Pase», et che veramente se possa nominar ferma et buona pase et che non la sia simile a tante altre, che se son concluse con essi per el passado. Venne poi alla fin, parlando in questa conclusion: che in Venetia se stava lontanissimi dai so stadi piu nobili et mazori, in mezo de nemici perpetui et inveteradi, et in sito sterile et pien de pericoli, non manco dalla natura, che dai homini. Doveva a Constantinopoli, circondadi da tanti amisi et da tanti sudditi, se porìa in un zorno quasi mandar su la Morea, mandar in Candia et, con poco piu de tempo, mandar a Corfù et in questi nostri mari; donde il dar o recever soccorso saria brevissimo et facillissimo, et se saria in un paese commodo, fertile e abundantissimo et dottado di quasi tutte quelle gratie et quei beni che da Dio

et dalla Natura si possono mazori desiderar. Fatto che hebbe fin al suo parlar il Dose, come era stà prima, nel Consiglio un mirabil silentio, così poi, fenide le sue parole, seghene sentì per un pezzo molto susuro et strepito de rasonamenti, che alcuni persuasi dalle rason aldide, laudavano il partir de qua et andar ad habitar in quella Città; et altri, tegnudi dall'amor che naturalmente se porta al suo luogo nativo, non se podevano indur a lassarlo. Ma questo mormorar cessò de subito che Anzolo Falier, procurator della Gesia de San Marco, vecchissimo et persona de grandissima autorità, montado in rega [?], parlò in questo modo. Prima, con molto submission pregando il Dose che ghe perdonasse se esso, come che a suo prencipe doveva obedirlo, parlava contra la parte da lui persuase et proposta, disse tanto esser l'amor che portava alla patria, et tanto esser a quella obligado, si per li molti beneficij ricevudi in se stesso et in tutti i suoi mazori in tanti secoli passadi, che ghe era forza, lassadi i rispetti da bando dir liberamente tutto quel che per la longa esperientia de tanti anni et per li molti manizi in che el se era de continuo travagiado, vedeva dover esser certissimo il beneficio, l'honor et la gloria di quella, et commenzando dal principio fin quando i barbari commenzorno a depredar l'Italia, mostrò che questi luoghi, così a sorto [?] hora vilipesi dal Dose, all'hora che erano pur velme et barene et privi in tutto d'ogni sorte d'habitation, furno elletti da tutti i primarij dei popoli vesini per assseguararseghe dentro, e si medesimi, e i so fioli et mogier, et tutte le so cose piu care; la qual cosa se fù fatta all'hora, che erano questi luoghi, nudi, deserti et deshabetadi et non cognossudi, se non da alcuni pochissimi pescadori; per che non mazormente adesso dieno [sic!] esser stimadi sigurissimi, che sono frequentadi da numero grandissimo de persone, così native, come forestiere, et che son piene de tanti nobilissimi edificij, così publichi, come privati, et così sacri, come profani. Disse poi che non si dovevano lassar metter paura da questi terremoti et diluvij che era stà pronosticadi, perche questi erano accidenti naturali communi a tutto il mondo, mandadi o dalla semplice volontà de Dio per correction dei huomini, over da altra celeste disposition causadi, et che non solo se vedeva per l'histoire, ma se intendeva anche dai huomini presenti che i detti accidenti seguirono hora qua, hora la, in diverse parti del mondo, et che se paese alcun era sottoposto a terremotti, era particolarmente la Traccia, dove e situato Constantinopoli, come per tante scritture se ne haveria notitia; et sozonse che Roma, capo et rezina de tutta la terra habitabile, era talmente sottoposta all'inondation del Tevere, so fiume, che alcune volte la restava annegada quasi del tutto, ne però mai, ne antigamente, ne nei nostri moderni tempi hanno quei popoli, non dirò deliberado, ma pur havudo pensier de partirsene. Disse poi che i inimisi che se havevano qua intorno non erano da stimar altramente se non come un esercizio della nostra virtù et che senza haverne mai ricevudo danno alcuno de momento, ne havevano reportado ben infinite vittorie, digando che molte volte le preson Venetiane non bastavano per capir quanti de lor se havevano captivi, et che per la grandezza de Dio ogn'anno da Carneval su la nostra piazza, in segno de perpetuo trionfo se fava commemoration delle vittorie havude contra i patriarchi d'Aquileia, talmente

che possono piu tosto odiarne che offenderne, et piu tosto temerne che disprezzarne. Poi mostrò che la sterilità del paese ancora che giustamente la non se dovesse domandar sterilità, attento che queste lagune erano abbondantissime de tutti i piu pretiosi pessi che si trovino nel mondo; ma el non nascer formento, ne altre biave, nè vin in questi paludi era stà principal causa della suprema industria de Venetiani et haveva fatto che essi animosamente superando tutti i pericoli del mare havevano penetrado et penetravano tuttavia per tutto et portavano in ogni luogo tutto quel che mancava naturalmente in questa Città, di sorte che era accaduto et accadeva molte volte che era piu abbondanza in questo luogo sterile de tutte le cose, che ghe erano portade, che non era nei paesi medesimi dove elle nascevano. Commendando poi molto l'Istria et la Dalmatia, come provincie dove ne seguiva molto utile del publico, fecce veder che, ogni volta che se portasse la sedia del dominio via de qua, elle se perderiano et ne sariano tolte de subito che dalla ostinatissima perfidia de Zaratini, che za cinque volte s'erano ribelladi, et nei quali son voltadi i occhi de tutti i popoli delle predette provincie, non era rasonevolmente da sperar altra cosa; et che, se ben ultimamente Andreasso Re d'Ongaria, perche se traghettasse le sue zente in Puglia, haveva per publico instrumento renonsiado tutte le iurisdicion che el pretendeva nella Dalmatia, non era però da stimar che esso medesimo o almanco li suoi successori, quando non mancano mai ai prencipi muodi de iustificarse, o veri, o che habbino fazza de verità, essendoghene portata occassion, come saria certo partendose de qua, non accettasseno la oblation fattaghe da quei popoli, et che, per conseguente, come hanno fatto altre volte, non cercasseno con ogni so studio de conservarse quei paesi. Alla qual cosa, disse se nei tempi passadi essendo qua, se ha fatto resistentia con molta difficoltà, è da creder che essendo fin a consiglieri se ghe poderia resister difficillissimamente, sozonzendo che appresso li altri grandissimi impedimenti che se haveriano, et nel soccorrer, et nel deffender questi luoghi restadi di qua, molto travagio et disturbo ne dariano principalmente i Anconitani nostri emuli antighi, li quali han voludo spesse volte contender con noi dell'Imperio et del dominio di questo golfo et ben spesso non solo agiutado, ma solevado anco la Dalmatia contra de noi. Poi fattose piu inanzi, dimostrò, che il possesso che se haveva et della isola de Corfù, et de quei luoghi della Morea, et della Candia medesima era cosi stabile et seguro, che non era necessario, per piu metterli in sigurtà et fermezza, far una tanta mutation, come era al partirse dal proprio luogo, dove se era nassudi, in tanta gloria et con tanto favor del Cielo, per andar in una città, la quale a penna se ne possedeva un quarto o pocco piu, et che savevano che solo per difesa de tutti quei luoghi se ghe havevano mandà ad habitar perpetuamente con tutte le sue famegie molti di questi Cittadini, la qual santissima et utilissima provision haveva tegnudo et tegniva tuttavia quei paesi, massimamente Corfù et la Morea, dove prima ghe andorno in tanta quiete et tranquillità, che non se ghe sentiva pur un pizol motto, la qual cosa se doveva creder per certo che seguesse anche in Candia, anzi tanto piu la che altrove quando se ghe era mandado là, mazor numero de colloni, oltre che essendo ordinario de mandar ogn'anno qualche numero de

armada per accompagnar et far spalle alle gallie da mercado che van per merci in diverse parti del mondo. Disse che, stando queste armade in cadaun de luoghi predetti per qualche spatio de tempo, vegnivano a esser, unzi erano certe, come un pressidio et una guardia di quei luoghi. Intredo poi a parlar de Constantinopoli et de suoi Imperatori. Mostrò, che l'amicitia de Francesi era debile, et quella de Greci infedel, quella mal sicura, et questa incerta, et l'una, et l'altra piena de molti et gravissimi pericoli, et che l'andar a [...] mettersi in quella città era ben cosa fastosa, ma che portava piu invidia che utilità et piu pompa che forzze. Et poi, parangonado queste inimicizie con quelle, fece veder avvertamente questo esser pizzele et grande quelle, queste poche et quelle molte, queste inferme et quelle gagiarde, et de queste havessene conseguidi molte vittorie, et de quelle temersene molti danni. Et mettendo davanti i occhi le nascente et za in gran parte adulta potentie de Turchi la su la Natolia, che se puol dir un palmo lontana de Constantinopoli, reccordo che tutti savevano che erano vegnudi formidabili et che mettevano spavento a tutti i populi vesini. Donde el reputava savio Consiglio il star lontano dalle ongie, et dalla golla di una fiera si empia. Poi quasi con lagrime su i occhi, deplorò la perdita de Damietta presa de Sarasini, et fatti schiavi et amazzadi piu de 30 000 Christiani; il qual miserabilissimo caso disse esser seguido l'anno passado do zorni avanti San Martin²⁷, sozonzendo che se quei popoli perfidi havevano havudo altre volte ardimento de vegnir a depreder l'Italia, et erano anche penetradi di fin dentro in queste lagune, quanto piu se ne haveria da temer se piu ghe stesse vesini. E concludendo poi, alla fin, con molte prudente parole, esagerò che non era ben sano, ne ben savio parer, il partirse da un luogo proprio et tutto suo et felice et fortunatissimo et sommamente favorido dalla gratiosa man dell'altissimo Dio per andar in un alieno, et del qual se ne ha pochissima parte. Et sozonse, et Dio sa, con che fortuna, et come si suol dir, con che buon per se ghe anderà. Poi, voltandose all'immagine de messer Gesù Christo, che era nel Consiglio, disse: «Tu, Signor, hai premostrado questi luoghi perche se ghe fonda su questa Città. Tu l'hai edificà. Tu l'hai conseruà. Tu l'hai mettà. Tu l'hai augumentà. Te prego, metti nel cuor di questo tuo devoto populo che non abbandoni le tue gratie et che non lassi i tuoi santi favori». Cusi digando, con li occhi pieni tutti di lagreme, desmonta de Renga il procurator, mette fin al suo parlamento. Donde andada la parte che proponeva il Dose, de andar ad habitar in Constantinopoli; se dise che il giuditio fù strettissimo, ma che pur prevalse l'opinion de non andar; et se trova scritto che una sola ballota, o poche piu, fu quella che fecero tanto giuditio. Così, et per l'una parte, et per l'altra ghe erano delle rason potente et delle cose che egualmente movevano i anemi, et al partir, et al restar. Fenido questo trattamento, che tenne molti zorni solevada la Città, et non solo i Grandi, et quei che intravano nei Consigli, ma anco tutto il resto del populo menado [?], se continuò, come se feva prima, de mandar Podestà a Constantinopoli. Ma il Dose, o sia che

²⁷ Precizarea recuceririi Damiettei de către "infideli" ne permite să stabilim datarea discursului dogelui.

*l'avesse havudo dispiaser che non fusse stada accettata et approbata la sua opinion, overo chel se dubitasse de esser incorso nell'odio del populo per esser scoperto de voler partir de qua et voler trasportar il dominio nella Grecia, commenzò a retirarse dalle facende publiche. Et, lassando tutta la cura del governo ai consiglieri, non s'impazzava gran fatto in cosa alcuna, allegando la causa de questo esser la vechiezza et alla sua indisposition."*²⁸

După cum am menționat anterior, episodul strămutării la Constantinopol este oarecum unic în perimetrul cronisticii venețiene. Celelalte excepții sunt reprezentate de cronică scrisă de Antonio Morosini²⁹ și de cele atribuite lui Agostino Agostini³⁰, patriarhului Giovanni Tiepolo³¹ și lui Girolamo Savina³², toate apreciind evenimentul ca având loc în chiar timpul dogelui Enrico Dandolo.

²⁸ Daniele Barbaro, *Cronaca di Venezia fino al 1414*, Veneția, Biblioteca Nazionale Marciana, manuscrisul It. VII. 2554 (= 12445), f. 282b-292b (discursul dogelui, la f. 282b-287a).

²⁹ Antonio Morosini, *The Morosini Codex* (ed. Michele Pietro Ghezzi, John R. Melville-Jones, Andrea Rizzi), Padova, 1999, p. 14-15: "And before this time it was discussed on many occasions, and ordered to be put to the vote at meetings of the Council, that the Venetians should inhabit this empire and rule it all. This proposal did not succeed, and want of a few votes in the Council, and so it had no effect, but many seem to think that it was by a single vote." [traducerea editorilor]

³⁰ *Istoria Veneziana di Agostino Agostini*, Veneția, Biblioteca della Fondazione Querini Stampalia, manuscrisul IV. 16, f. 26b: "Ditto messer lo Dose fece ogni possibil istanza in persuader Venetiani che se dovesse andar à star à Constantinopoli, affermando che, fra poco spatio, messer lo Dose et Signoria haveria tutto quel dominio, perche coloro amavano grandemente Venetiani et desideravano che si andasse ad habitar li. Ma mai li boni Venetiani volseno assentir de partirse da Venetia" (cu adăugirea pe marginea textului, ca titlu de subcapitol: "Fio del Dose di andar à star à Constantinopoli", sugerând astfel că ideea nu ar fi aparținut lui Enrico Dandolo, ci fiului acestuia, Ranieri Dandolo, lăsat să guverneze Veneția în calitate de vicedoge, pe perioada plecării tatălui său în cruciadă). În cuprinsul aceleiași pagini, autorul aduce în discuție aceași idee, de data aceasta fiind plasată posterior descrierii expediției propriu-zise: "Ne restò far un'altra esperienza in persuader che si andasse à star à Constantinopoli, ma Venetiani non la volseno accettar, constantissimi à non partirse da Venetia".

³¹ *Cronaca Veneta attribuita a Giovanni Tiepolo Patriarca di Venezia dall'anno 421 al 1524*, Veneția, Biblioteca Nazionale Marciana, manuscrisul It. VII. 129 (= 8323), f. 79a: "Ditto messer lo Dose fece ogni possibil instantia in persuader i Venetiani che se dovne andar à Constantinopoli, affermando che, fra pocco spatio, messer lo Dose et Signoria haveva tutto quel dominio, perche coloro amavano grandemente Veneziani et desideravano che si andasse ad habitarli, ma mai li buoni Venetiani volsero assendir de partire de Venetia." Această cronică plasează evenimentul chiar înaintea expediției ca atare!

³² *Cronaca Veneta di Girolamo Savina sino al MDCXV*, f. 66b: "[...] reduti che fumo tutti insieme in ditto Consiglio, el Dose parlò de molte et varie cose ad utele et honor del comun; e finalmente venne proponendo l'andar ad habitar in Costantinopoli e là far el cavo del dominio del Comun, mostrandoli el grande utele e beneficio e la grandezza de conseguir un grande imperio ad esso Comun; donde fu molti parlamenti e dispute, chi in favor e chi in contrario, molti e molti zorni; finalmente, el valoroso Dose mandò la parte sopra questo, la qual fu ballottada et have del andar ad habitar a Costantinopoli ballote 321 et de non ballote 323; e fu preso de doi ballote de non andar [pe marginea textului: 1214], e cusi fu seguito a mandar Pottesta in essa citta, secondo el solito."

Pe de altă parte, unele manuscrise de la *Marciana* din afara perimetrului cronisticii îl menționează³³. Mai mult, alte colecții includ episodul într-o categorie aparte, numită "*Catalogo di certi altri pericoli scorsi dalla Republica di Venetia, oltre le seditioni et congiure*"³⁴. Episodul nu mai este privit ca fiind glorios, ci dimpotrivă, periculos pentru securitatea comunității, fiind grupat în aceeași categorie cu alte momente majore care au amenințat existența statului venețian, precum invazia lui Teodoric cel Mare, asedierea lagunei de către franci la 809, invazia maghiară de la 908, "războiul Chioggiei" de la 1377-1381, războiul împotriva "Ligii de la Cambrai" din 1509 etc. Această perspectivă a pericolului, desigur, este cea care a făcut ca episodul să fie marginalizat de către cronistica venețiană (cu excepțiile mai sus menționate) și, ca

³³ *Cronaca Veneziana dall'origine della Repubblica sino all'anno 1296*, Veneția, Biblioteca Nazionale Marciana, manuscrisul It. VII. 551 (= 7281), f. 68a: "*1214, a di 19 Agosto. Fù posto parte consiglio grando in Chiesa di San Marco che si andasse ad habitare à Constantinopoli; et la messe il Dose; fù della parte 350 e de non 350, et il Dose et altri nobili hebbeno despiacer; si accorseno che il populo non haveva voluto la parte.*"; *Estratti da una Cronaca Anonima dal principio della Città sino all'anno 1616*, Veneția, Biblioteca Nazionale Marciana, manuscrisul It. VII. 1800 (= 7682), f. 71-72: "*Proposition d'andar a stantiar a Costantinopoli sotto lo stesso Dose [n.n. Pietro Ziani]. Anno 1218. In questo tempo, questo governo e sapientissimo Dose, desideroso de sgrandir l'impero del so Commun nelle parte Oriental, el deliberò nel so animo de voler poner una parte d'andar a stantiar tutti nella città di Costantinopoli, a li far capo del sò dominio; e chiamò a si delli mazori e più savij della Città, insieme con li quatro conseggiari, el Consiglio Minor e Mazor, con li dodici tribuni del detto Mazor Consiglio, con li zudesi de tutti l'offitij de Venetia, trè avvocati del popolo, trè giudici della Corte minor al civil, trè giudici della Corte dell'esaminador, trè tesorieri del Commun, trè giudici della Corte del gran salario, quatro giustitieri del Commun, trè scodadori del datio del vin, trè scodadori della ternaria del datio dell'oglio, trè scodadori del datio della legna, trè procuratori de Venetia, dò soprastanti al formento, dò masseri alla zecca, zoè un all'oro et un all'arzeno, in numero tutti de seicento quaranta quatro, li quali tutti sopradetti furono in detto Consiglio insieme, con tutto el numero del Consiglio Mazor, ch'era al numero de quatrocento e ottanta, et il Consiglio Minor di quaranta, et appresso di questi invidò sessanta savij vecchij e mazori della Città pregadi. Redduti che furno tutti insieme in detto Consiglio, el Dose parlò de molte e varie cose ad utile et honor del Commun, e finalmente venne proponendo l'andar ad'habitar in Costantinopoli, e là far el cavo del dominio del Commun, mostrandogli el gran utile e beneficio e la grandezza de conseguir un grand'impero ad esso Commun; donde fù molti parlamenti e dispute, che in favor, e che in contrario, molti, e molti zorni; finalmente, il valoroso Dose mandò le parte sopra questo, la qual fù ballotada; et havè dell'andar ad habitar in Costantinopoli 321, et de non ballotte 323; e fù preso de doi ballotte de non andar; et cusi fù seguido a mandar Podestà in essa Città, secondo il solito.*"

³⁴ *Cronaca Veneta dal principio della Città fino al 1600*, Veneția, Biblioteca Nazionale Marciana, manuscrisul It. VII. 71 (= 7866), f. 126a-127b (vezi f. 127a-127b: "*Sendo rinasa la Republica Veneta, per capitulatione fatta nella lega, alla presa di Costantinopoli, padrona di trè ottavi di detta città et di tutto l'Imperio Greco del 1203 [sic!], fù proposta parte del 1214 il di 19 Agosto di trasferire la Signoria et la Sedia Ducale in Costantinopoli, per la commodità et bellezza del sito, per la nobiltà del loco et per meglio mantenersi in quella patronanza; poiche non senza sospetto era la fede de Greci che vi habitavano, come poi si scopersero ribelli; la parte passò di due balle; che se passava, Venetia restava di Signoria abbandonata.*"). Episodul este reluat la categoria "*Alcuni notabili [n.n. fatti] della grandezza della Republica di Venetia*", f. 128a-131a (vezi f. 130a: "*[...] et fù proposta dal Doge la parte di andare con lui la Signoria in Costantinopoli, al qual parte non passò.*")

urmare, exclus. Această interpretare exclude și posibilul contraargument al faptului că respectivul episod nu este amintit decât în doar câteva cronică venete.

În mod destul de straniu, episodul nu a mai constituit obiectul vreunei discuții în cadrul istoriografiei moderne, cu foarte puține excepții³⁵. Această lacună se datorează, desigur, lipsei cercetării asupra cronicii lui Barbaro sau a documentelor de la *Archivio di Stato di Venezia*. De fapt, cronicistica venețiană în ansamblu este respinsă de către istorici, fiind privită cu suspiciune, pe simplul motiv că reprezintă o sursă târzie și că nu ar reprezenta decât un amalgam de propagandă venețiană. Chiar și Freddy Thiriet analizează cronicistica venețiană exclusiv prin prisma contemporaneității sale cu secolele XIV-XVI, iar nu prin cea a evenimentelor anterioare.

Cu toate acestea, o astfel de judecată pare simplistă. După cum J. K. Fotheringham preciza cu mulți ani în urmă, "*It is a curious feature of Venetian history that it has to be reconstructed from statements made by authors several centuries after the events they record*"³⁶. La rândul său, R. L. Wolff completa că "[...] *but even if the later narrative sources are left out of consideration, the contemporary documents as they have hitherto been known lend weight [...]. The later narrative sources thus may well reflect what the contemporary documents suggest [...]*"³⁷. Mai mult decât atât, Wolff se referă în mod expres la Barbaro, precizând că "[...] *Daniele Barbaro, who, though writing in the sixteenth century, appears to have had access to authentic materials now lost*"³⁸. Ne rămâne să adăugăm că documentele de la *Archivio di Stato di Venezia* sunt studiate doar într-o mică măsură până în prezent.

În orice caz, nu interpretările istoriografiei moderne reprezintă aspectul pe care intenționăm să îl accentuăm acum. Nu urmărim decât să subliniem că intenția lui Pietro Ziani, ca un prim pas al unor ipotetice tendințe imperiale venețiene, s-a oprit undeva la mijlocul drumului. Intervenția decisivă a lui Angelo Falier, *procurator* de San Marco, ca reprezentant al punctului de vedere tradiționalist, a împiedicat transformarea acestor intenții în realitate. Din acel moment, visul imperial al venețienilor nu va mai fi niciodată reluat la o asemenea anvergură.

Practic, singura amintire a acestei trăsături cvasiimperiale care va mai persista va rămâne titlul de *Dominator Quartae Partis & Dimidiae Totius Imperii Romaniae*. Titulatura va fi menținută chiar și după recucerirea Constantinopolului de către bizantini la 1261. Ea reprezenta încă o expresie a gloriei Veneției, iar autorii venețieni de mai târziu vor evidenția ideea unei duble recunoașteri: cea a titlului imperial pentru Mihail VIII Paleolog și cea de *Dominator* pentru dogele Ranieri Zen (1253-1268) și succesorii săi. În mod oficial, titulatura se va păstra până la 1356, atunci când, odată cu pierderea Dalmației în favoarea regalității maghiare, dogii venețieni se vor mulțumi cu mai modestul titlu de *Dux Venetiarum etc.* Odată renunțat la titulatura de *Dominator* sau

³⁵ K. Hopf, *Geschichte Griechenlands vom Beginn des Mittelalters bis auf unsere Zeith*, în J. S. Ersch și J. G. Gruber, *Allgemeine Enzyklopädie der Wissenschaften und Künste*, vol. LXXXV, Leipzig, 186, p. 251, nota 54; R. L. Wolff, *A New Document from the Period of the Latin Empire of Constantinople*, p. 545, nota 2 (autorul aduce în discuție și problema datării discursului dogelui); Andrea Da Mosto, *I dogi di Venezia nella vita pubblica e privata*, p. 79 (nu este specificat că autorul cronicii ar fi Barbaro, ci se citează simplu: "*una cronaca*").

³⁶ J. K. Fotheringham, *Marco Sanudo*, Oxford, 1915, p. 41.

³⁷ R. L. Wolff, *op. cit.*, p. 546.

³⁸ *Ibidem*, p. 543, nota 5.

Dominus, rămășițele tendințelor imperiale vor dispărea definitiv. Această modificare va avea loc în paralel cu noua orientare a politicii externe venețiene: de la *Stato del Mar* către *Stato dal Terra*, ca o adaptare la noua tendință generală europeană către statul teritorial. De fapt, *Partitio Romaniae* din 1204 anticipase întrucâtva, pe lângă aspectul imperial mai sus amintit, și tendința către achiziționarea de noi teritorii pe continent. Textul documentului care diviza teritoriile fost bizantine implică și ideea că Republica intenționase într-o primă fază luarea în posesie, pe lângă insulele de mările Egee și Ionică, și a unor regiuni din interiorul Peninsulei Balcanice, fără vreo legătură cu activitățile sale comercial-navale obișnuite³⁹. Intenția nu a putut fi concretizată ca urmare a două evenimente: bătălia de la Adrianopol (1205) și, imediat ulterior, primul război împotriva genovezilor (1206-1212). Totuși, tendința s-a menținut, iar momentul 1204 poate fi considerat și ca un preludiu a ceea ce mai târziu va fi numit *Stato dal Terra*.

În peisajul cronisticii venețiene, este de remarcat faptul că tendința imperială venețiană nu se raportează neapărat la imperialismul roman. În acest sens, facem trimitere, cu titlu de exemplu, la cronica lui Marino Sanudo cel Tânăr care, încă din debutul său, face o distincție clară între întemeierea Romei și cea a Veneției, subliniind superioritatea orașului său natal⁴⁰.

Totuși, teoria lui John Armstrong, referitoare la paralelismul dintre tendința universalistă a imperiilor și rolul în creștere al principalului centru urban al lor⁴¹, se poate în egală măsură aplica și tendințelor cvasiimperiale ale Veneției. Cazul particular al cvasiimperialismului venețian nu a presupus decât o trăsătură simbolică, reprezentată de Constantinopol ca centru, iar nu o misiune universalistă. Astfel, cazul venețian în problema imperială nu a presupus o *translatio imperii*, ci mai degrabă un fel de *translatio civitatis*. Venețienii s-au concentrat strict asupra simbolului unui oraș anume, iar nu asupra universalității sale. În cazul particular venețian, ideea unui imperiu nu mai semnifică *universitas*, ci mai degrabă *civitas*.

---

³⁹ Pentru textul *Partitio Romaniae*, vezi Tafel-Thomas, *op. cit.*, vol. I: documentul CXXI (p. 452-501: *Partitio regni Graeci*, datat 1204); Antonio Carile, *Partitio terrarum Imperii Romaniae*, p. 218-220. Despre eventualele achiziții venețiene pe continent (Peloponez, Epir, Etolia) vezi și William Miller, *The Latins in the Levant. A History of Frankish Greece (1204-1566)*, Londra, 1908, p. 29. De asemenea, vezi Roberto Cessi, *Venezia e la quarta crociata*, p. 50; Denis A. Zakythinos, *La conquête de Constantinople, Venise et le partage de l'Empire Byzantin* (menționând diferențele dintre teritoriile ce urmau să facă obiectul stăpânirii venețiene în Tracia, Peloponez, Epir etc. și rezultatele practice); Idem, *La décomposition de l'empire byzantin a la veille de 1204 et les origines de l'empire de Nicée: a propos de la Partitio Romaniae*, în *XVe Congrès International d'Etudes Byzantines, Rapports et co-rapports*, vol. I, partea I, Atena, 1976, reeditat în N. Oikonomides, *Byzantium from the Ninth Century to the Fourth Crusade. Studies, Texts, Monuments*, Hampshire-Brookfield, 1992, XX, p. 3-28, care are în vedere mai degrabă teritoriile ce au scăpat obiectului *Partitio*.

⁴⁰ Marinus Sanutus, *Vitae Ducum Venetorum Italicè Scriptae ab origine Urbis, sive ab anno CCCC XXI. usque ad annum MCCCCXCIII*, in *Rerum Italicarum Scriptores* ed. L. A. Muratori, vol. 22, Milano, 1733, p. 399-1252 (405): "*La Città di Venezia, [...] ebbe principio, non da' Pastori, come ebbe Roma, ma da potenti e nobili, [...]*."

⁴¹ John A. Armstrong, *Nations before Nationalism*, Chapel Hill, 1982, p. 168 și urm.

Anexa

Cronica lui Daniele Barbaro. Discursul lui Pantaleone Barbo (1204),
p. 237a-243b:

"Reduti adunque insieme, questi ellettori comenzorno a tratatar del [sic!] futuro Imperator et nel principio ghe fù qualche disparer, perche tutti inclinavano alli suoi, che li Venetiani pretendevano de honorar el suo Dose de questa dignità, li Fiandresi il suo Conte, et quei de Monferà il suo Marchese; et stando tutti pertinaci alla sua proposta, non se vegniva ad alcuna conclusion. Onde Pantalon Barbo, un dei ellettori de Veneziani, parlò a tutti li altri in questa maniera:

«Se non havesse consumado tutta la mia vita nei servitij et a beneficio della mia patria, et se non havesse za tanti anni, onde ho fatto questi pelli canudi che me converzano la testa, portado de continuo le arme indosso per segurtà et per accrescimento del stado di quella et, particolarmente, se non fosse stà sempre amico et fedel servidor dell'eccelso nostro Dose tanto quanto sia ogni altro cittadin nella nostra Città, come e notte, non solo a tutti li altri, ma anco a sue Eccellenza medesima crederia, che podesse nascer pensier in alcun, che al presente, me movesse a dir queste parole, o per puocca reverentia che portasse alla mia Patria, o per puocco amor et per puocco rispetto, che havesse al Dose mio Signor. Ma laudo Dio, che sempre tutti li miei antighi sono stà fedelissimi al nostro stado, ne me hanno lassado altra piu cara eredità che la fedeltà verso la mia dolce patria, et laudà anche Dio che m'ha de gratia da andar dredo alle vestigie de miei mazori et de non degenerar da quel fedelissimo amor, che essi hanno sempre portado alla Città de Venetia et al dominio di quella, et son certo che tutte le mie operation, cosi in publico, come in privato, hanno fatto noto a tutti, et massimamente alla Signoria Vostra, eccellentissimo messer lo Dose, et l'affettion, et l'oservantia, et la servitù che v'ho sempre tegnudo, de sorte che per tutte queste cause non e possibile che con rason se diebbe stimar, che parla per odio, o per invidie, o per malignità; anzi se die tegnir per certo, come e veramente, et cosi ne chiamo la maestà de Dio in testimonio mio, che il ben della mia cara patria, el beneficio et la conservation de questo Imperio et quel che sento giustamente per mia concientia me fa parlar, et non altra cosa alcuna. Vien adesso in difficultà nell'ellection, che havemo da far del futuro Imperator in chi si debba colocar quel grado. Et essendo noi 12 elletti, parte de vui, Signori Oltramontani, parte pedemontani, et nui Venetiani par che cadauna parte de nui inchini a metter questa ellection nella sua nation. La qual cosa ne ha fatto star fin hora inresoluti et senza vegnir a conclusion alcuna di quello che havemo de far, non solamente con danno di questo sacro Imperio, ma anche con impedimento et dillation della nostra principal impresa, che e la recuperation della Terra Santa. A mi me par, Signori, che in questo negotio doi cose debbano considerar principalmente, la prima l'utilità, la conservation et la quiete de questo Regno, nel qual havemo da crear l'Imperator; la seconda, poi, havemo de attender dilligentemente alla provincia et al stado, donde se ha da cavar quella persona che volemo honorar di questa dignità et proponerlo a questo Imperio. Spero, dunque, de mostrarve espressamente che, ellezendo per Imperator il nostro Dose (de gratia perdonami la Vostra Eccellentissima Signoria), se mancheria in tutte doi le cose predette nottabilissimamente. Non e dubbio che tutti li Prencipi nuovi, nel principio de quei, se conservano piu con la forza, che con l'auttorità, come anco e certo che i dominij vecchi et che se sono antigadi longo sempre receveno, per contrario, piu difesa dall'auttorità, che dalla forza. Bisogna, dunque, che quel che

haverà da esser Imperator de Constantinopoli se pensa de doverse mantegnir quel grado con l'arme in man, che li principi Greci inquietissimi et fallacissimi de sua natura non se fermerano mai se non sono tegnudi in fren da un certo et gagiardo timor et, se a ogn'un che conseguissa giustamente questa dignità sara necessario da haver questa avvertentia, molto piu sara bisogno a noi, Venetiani, non trovado nei Signori della Grecia, ne sincera fede, ne perfetto amor verso nui, sarà dunque forza. Quando questi Signori azonsero quest'altro titolo all'Altezza Vostra Dogal che ve prepare de diffendervelo massimamente in questi principij gagiardamente. Se dire de farlo, come ne promette la grandezza dell'animo vostro, ve domanderò se solo, o accompagnado, et quando responde in compagnia de altri principi, ve dirò, che dalla compagnia de questi co i quali voi se in liga, non have molto da confidarve, che havendo essi cusi pocco interesse, come haverano nell'Imperio et, essendo li suoi stadi tanto lontani et tanto separadi da queste provincie, non have rasonevolmente da sperar in la soa deffesa. Et quai, credeme, quai a quei principi che fondano le sue speranze su l'amicitia de qualche un altro signor che ghe sia per tanto spatio lontano, oltre anche che essendo questi signori collegadi per far l'impresa di Gierusalem, se deve pensar che lassino la sua prima et la zento destinada et publicada impresa, et con tanto favor et con tanto applauso aspettà, et intesa da tutto il mondo per causa de deffenderve. Ma me risponderè, forse: <Non me mancherano amicitie de questi principi visini, con li quali, colligandome, me assigurarò nel mio novo Imperio.> Non aspette, non aspette, eccellentissimo Signor mio, de trovar fede in questi principi visini, ne ve pense che debbano pensar a vui, et haverve piu caro vui, novo et alieno, che non haverano alcun de questi paesi, za tanto tempo noto, et conzonto forse de sangue, ma certo de costumi et de facelle con loro. Ma se forse diceste, quando anche me mancasseno tutte le amicitie esterne, me da l'animo de diffenderme da ogni assalto et conservarme solo de me medesimo el mio stado. A questo, parlando con quella humiltà che me convien, domandarò alla Vostra Sublemita, se con quest'armada de adesso, che havè qua presento, pense de deffender et conservar quest'Imperio, overo con altra, che sie per far vegnir da Venetia. Con questa no, perche la fede dada, li premij ricevudi et le promesse fatte a questi principi de andar a recuperar el Regno de Hierusalem non possono acconsentirlo. Ne e rasonevole a pensare che contra tanta espettation devulgà per ogni provincia, cusi de Christiani, come de Sarasini, se voglia mancar al presente per un puocco de commodo particular, benche se se guarda alla molta realtà et bontà de Vostra Eccelsa Signoria, non havemo per alcun muodo da tegnir sospetto che essa, per alcun particular suo interesse, manchi mai a quanto le se obligada de far. Adunque, non in questa armada puo o die fermar in alcun muodo le sue speranze, attento che per la convention za fatte e neccessario, che la vada all'impresa della Giudea. Ma dirà forse alcun, ancor che tutta questa armada non se possa tegnir per la difesa del nuovo Imperio, se potrè almanco tegnir una parte, et il resto mandarlo, come s'ha promesso, all'acquisto della Terra Santa. Ma a questo se responde che, durando la obligation de mandar in Soria 50 Gallie et 60 Nave, ogni cosa che se detrazi da questa summa sarà senza dubbio alcun un mancamento della promessa, et non se vegnirà a sodisfar ai capitoli della liga. Ma oltre questo mancamento, che pero e cosa importante per se stessa, ne seguiria anche un altro mazor inconveniente, che e che ogni division che se fesse dell'armata predetta nessuna parte de quella saria bastante, ne all'aquisto de Gerasalem, ne alla difesa de Constantinopoli, tanto che non sodisfacendo ne a una cosa, ne all'altra se vegniria a perder in ogni luogo per tanto neccessariamente se conclude che sia forza de mandar in Soria tutta questa l'armada, senza alcuna diminution o partimento.

Concluso et fermado questo, che altramente in verità non puol essere, resta che l'Altezza Vostra faccia fondamento, su l'armade che la dessegna de farse mandar da Venetia. Voria et ho sempre vogiudo et vorò de continuo fin che me duri la vita che la nostra Città fosse potentissima et richissima sora tutte le altre. Ma se volemo giudicar il vero, et se non volemo ingannarse nelle nostre opinion, bisogna che confessemo che a far oltra questa un'altra armada, che sia bastante a deffender un tanto Imperio, come e questo, sara cosa difficilissima al nostro Commun, et quasi in tutto impossibile. Cadaun de nui sa molto ben con quanta difficultà habbia messer Rhenier, fiol della Vostra Sublimità, armado 18 galie per mandarle a quietar il moto de Zara, che, subito il partir nostro de la, tentava di nuovo da rebellarse. Se un si pizol numero de galie fù all'ora cosi difficilmente et con tanti incomodi et con tanti disturbi preparado, et dovendo quelle star fuori se non puochi zorni, et esser de continuo quasi in su i occhi, et in sul porto de Venetia, che se die creer che esse dabbian far quando se voglia armarne tanto numero, che posse conservar questo Imperio, menandole per spacio de piu de tre mille mia lontane, et tenendole fuora forse per longhissimi ani? Certo non se puol creer altro, se non che, o del tutto non se possa farlo, overo, (che Dio non voglia) che segua qualche tumulto nella nostra Città. Ma voglio conceder ancora che se sia tanto humiliado il nostro populo che se possa cavar da lui ogni summe de danari per armar ogni numero de galie, et che quel medesimo populo s'inamori tanto de Constantinopoli che el se dimentighi, et si stuffi di Venetia, Ve par Signori, Ve par Eccelso messer lo Dose, che se debbia impoverir, che se debbia desertar la nostra Città, non ve torna a memoria la inimicitia dei patriarchi d'Aquilegia, che tante volte e vegnudo armado, non dirò a Grado, ma in fin su i nostri lidi? Non havemo ancora tutti davanti i occhi che, essendo il Dose in Venetia et piena la Città de tutto il suo populo, li Triestini con doi pizole barche haveno ardimento de vegnir a robar le nostre novizze? Ma lassando queste cose che so, za fatte vecchie, pensemo un puocco della puoca fede dell'Istria, spechiosse nella perfidia et nelle spesse rebellion de Zara, et per lei nei tumulti et nelle spesse sollevation che se sentono in tutto il resto della Dalmatia. Ma li Anconitani, nostri antighi emuli, et che spesso mandavano le sue galie a favorir li Grandi de Zara, che volevano rebellarse et partirse dal vostro dominio. Credete, Signori, credete che come i sappia che habbia tratto da Venetia vinticinque o trenta mille persone, che voi habbie privado de tutta la marinarezza, credeti, digo, che loro vegnirà fin sul vostro porto. Et dio voglia anco che i non passi piu avanti. Credelo, et credelo pur certo, che cusi sarà veramente. Per tutte queste cause ve concludo che sarà difficilissimo et ho anco ardimento de dir impossibilissimo a cavar de Venetia altra armada che, simil a questa, sia sufficiente de vegnir a mantegnir questo Imperio; ma come per utilità, per beneficio et per conservation di questo Imperio non se deve ellezer il Dose de Venetia per Imperator, cosi anche manco se die farne elletion per la quiete, per il ben et per l'utile de Venetia medesima et la rason de questo, per le cose antedette, s'e possudo veder chiaramente, il nostro populo indomito et inquieto et mal obediente ai principi presenti, ma che appetisse ai lontani. Et quel che importa piu non ha uso, ne valor, et non e paziente, che se ghe metta angarie, senza le quali, come senza cibo, non se posseno mantegnir li corpi, cusi non se puol senza quelle, per alcun muodo sustentar le guerre. Havemo poi tutti li populi nostri visini, inimisi et desiderosi della nostra rovina et che stano, come se suol dir, con la gola averta per ingiotirne. Come questi vedesseno la Citta senza capo et implicada in guerre lontane, non e dubio che non machinasseno qualche cosa strania contra de nui. Della infidelità, veramente, dei Istriani et dei spessi tumulti dei Dalmatini nostri sudditi, che accade parlare? Quando e cosa certa che cadaun

de nui se raccorda quante espedition in pochissimo tempo se siano fatte per tornarli alla nostra devotion. Adunque, se conclude che, volendo il ben della Città di Venetia, amando la soa quiete et desiderando la soa conservation, non se die per alcun muodo dar al Dose il cargo dell'Imperio, ma tutte le rason che efficacemente ne possono muover a non conceder al Dose il grado dell' Imperator, tutte quelle dall'altra parte ne sforzano ad honorar de quel titolo un altro de questi signori et za, per quel che s'e visto, inclina il favor della mazor parte de noi verso el Conte Balduin de Fiandra, tutti concordi, et tutti d'una volontà ellesemolo lui con buona ventura.» Ditte queste parole da Pantalon Barbo con molto fervor ancora, che saviamente ghe fusse resposo dal Dose; vegnudi poi alla ellection, quasi de tutti li voti fù elletto il predito Conte Balduin".

**THE VENETIAN COMMUNITY - BETWEEN *CIVITAS TO IMPERIUM*.
A PROJECT OF CAPITAL'S TRANSFER FROM VENICE TO
CONSTANTINOPLE, ACCORDING TO
DANIELE BARBARO'S CHRONICLE**

Abstract

Beginning with the 11th century, the Venetian historiography was the witness of the development of a new literary genre, meaning the chronicles. Only at Venice's *Biblioteca Nazionale Marciana*, their number exceeds 300. They are not contemporary sources for the High Medieval Venice, but an instrument to reconstruct the image that the Venetians created regarding the surrounding political realities. They are supposed to represent the present paper's 'raw material'.

Our proposal intends to emphasize a particular idea: the Venetian possible claims for the Roman imperial tradition, more exactly the ideological evolution of this community from *civitas* to *imperium*. Although the imperial tendency is not immediately visible in the chronicles, it could be detected on a deeper investigation. It was possible especially after the Fourth Crusade, when the fall of Constantinople ('the second Rome') in 1204 represented the proper opportunity for the Venetian community to consider itself as the legitimate heir of the imperial idea. The new title achieved by the Venetian Doge, that was *Dominus quartae partis et dimidie totius [sic!] Imperii Romaniae*; the title of *Dominator* or of *Podestà* conferred to the Venetian representative at Constantinople during the Latin domination; the intention of the Doge Pietro Ziani (1205-1229) to transfer the Venetian state structures to Constantinople. The paper especially emphasizes this latter episode, relying upon the Daniele Barbaro's chronicle.

Our intention is to accentuate all these features, relying upon the chronicles. They represented the *Serenissima's* option as a political identity. It supposes to pass from a local representation towards an international one, both of them seen through the Venetian community's eyes.

OTOMANII ȘI HOARDA DE AUR. RELAȚIILE LUI MURAD II CU ULUĞ MEHMED

NAGY PIENARU

Datorită penuriei de izvoare primele secvențe din raporturile otomanilor cu Hoarda de Aur și ulterior cu hanatele tătare desprinse din această mare formațiune statală sunt cunoscute doar fragmentar. Cu certitudine putem afirma că în prima etapă punctul de zenit al legăturilor politico-diplomatice și comerciale ale otomanilor cu tătarii din nordul Mării Negre a fost atins la sfârșitul secolului al XIV-lea, în vremea lui Bayezid Fulgerul (1389-1402) și Toktamîș Han (1377-1405).

Sub amenințarea invaziei lui Timur Lenk (1370-1405) contactele diplomatice reciproce dintre otomani și tătarii nord pontici s-au reactivat și s-au concretizat sub forma unei alianțe îndreptate contra inamicului comun din Asia Centrală. În anul 1394 s-a constituit pentru prima dată axa militară nord-sud pe aliniamentul Saray-Bursa-Cairo. Titularii acordului tripartit: hanul Hoardei de Aur, Toktamîș; sultanul otoman Bayezid Fulgerul și sultanul mameluc, Berkuk (1382-1399) s-au raliat pentru combaterea lui Timur Lenk.

Cooperarea otomanilor cu tătarii din Hoarda de Aur nu a fost eficientă și nici durabilă, stîngându-se subit datorită geniului politic și militar al lui Timur Lenk care a reușit să înfrîngă pe rând și separat pe membrii coaliției anti-timuride. În anul 1395, în conjunctura în care otomanii au rămas în expectativă, Bayezid mizând pe o închețare tătaro-timuridă de lungă durată, care ar fi facilitat îndeplinirea propriilor obiective din Anatolia central-orientală, hanul Toktamîș a fost biruit decisiv.

După distrugerea rețelei comerciale din nordul Egiptului, Timur Lenk în anul 1402 l-a înfrînt și l-a capturat pe sultanul Bayezid. Pentru Hoarda de Aur lovitura timuridă a fost fatală deoarece nici unul din cărmuitorii ulteriori nu au mai reușit să refacă unitatea și potența hanatului din *Deşt-ı Kıpçak*. Politica lui Timur Lenk de a menține fragmentarea Hoardei de Aur și de a susține pretendenți la tronul din Saray a fost continuată cu tenacitate de Șah Ruh (1409-1447) în prima jumătate a veacului al XV-lea. Pentru Imperiul otoman consecințele coliziunii din 1402 au fost teribile deoarece a pierdut toate teritoriile micro-asiatice achiziționate de Bayezid Fulgerul iar unitatea statului bicontinental a fost frîntă. Timur Lenk a reînființat emiratele anatoliene și a restaurat vechile dinastii rivale otomanilor. Însă criza otomană a fost de scurtă durată, sultanul Mehmed I Çelebi (1413-1421) reușind nu numai reunificarea ci și lansarea unui nou program, mult mai echilibrat, de expansiune în segmentul european. Această direcție de înaintare spre Occident a fost continuată de Murad II (1421-1451) care a evitat cu dibăcie angrenarea în conflicte orientale care l-ar fi opus lui Șah Ruh și sultanului mameluc Barsbay (1422-1438).

Deși în istoriografie s-a impus punctul de vedere conform căruia Murad II a reluat legăturile politice cu Hoarda de Aur și cu Egiptul mameluc ca urmare a presiunii

“Studii și Materiale de Istorie Medie”, vol. XX, 2002, p. 161-180.

exercitate de Şah Ruh¹, credem că reînnoarea contactelor dintre Bursa și Saray s-a datorat unor impulsuri care au venit nu din Orient ci din Occident. În opinia noastră Murad II a deschis tratativele diplomatice cu hanul Uluğ Mehmed (cca. 1419/1420–1424/1425; 1426/1427–1437/1438) pentru a asigura flancul drept, nordic, al ofensivei pe care o preconiza în bazinul Dunării de jos și de mijloc. În această zonă obiectivele asaltului otoman erau eliminarea influenței ungare și achiziționarea unor poziții strategice, fortificate, în Serbia, Țara Românească și Bosnia.

Inițiativa redeschiderii legăturilor politice cu Hoarda de Aur a aparținut sultanului Murad II care în cursul anului 1427 a trimis un ambasador la hanul Uluğ Mehmed. Instrucțiunile solului, din care am fi putut deduce mobilul demersului otoman, nu s-au păstrat, dar, în schimb, s-a conservat documentul original cu răspunsul oficial al hanului. Scrisoarea hanală (*biti*), întărită cu cinci amprente ale pecetei (*tamga*) lui Uluğ Mehmed, adresată sultanului osman, poartă data de 14 martie 1428.

Descifrarea episodului diplomatic din anii 1427-1428 necesită o nouă analiză a misivei, rămasă unicat în corespondența dintre Uluğ Mehmed și Murad II, cu atât mai mult cu cât mesajul hanului a fost pus în tangență cu istoria Moldovei și Țării Românești.

Scrisoarea cu data de 14 martie 1428 a fost tipărită încă din 1937 și republicată ulterior de mai multe ori de istoricul Akdes Nimet Kurat. Acesta a editat facsimilul documentului însoțit de o transcriere în caractere arabe, o transliterare în caractere latine și o traducere în turca modernă². Transliterația textului (19 rânduri), cu variante și întregiri, realizată de istoricul turc arată în modul următor:

- “1 Hak teâlâ inayetiyle Muhammed Peygamber mucizatiyle
 2 Muhammed’ din gazi Muradka
 3 Selâm burunğı Han ağalarımız (birle) sizniñ Rum Vilâyetini bilgen atalarñız
 4 Ağalar(r)ñız birle ilçî keleçî y iyışıp bölek selâm alışıp bazirgân ortak
 5 Yürüşüp yahşı barış kiliş kılurlar irmiş irdük soñra han ağamız
 6 Toktamış Han sizniñ Uluğ babanız gazi Bâyezid Big birle burunğı yahşı yosunga ilçî keleçî iyışıp
 7 Bölek selâm alışıp ikisi taki dostluk öze T(eñri) rahmetiñ b(a)rdılar
 8 B(a)sa Hak Teâlâ y(a)rılığap burunğı han ağalarımızñ uluğ orunnı birip turganda öz ara
 9 Türemiz talaşıp soñrağı z(a)manda oçur bulup taht barak koluna tüşup turur irdi burunğı yıl
 10 Hudayniñ inayeti birle ç(e)rig yürüp b(a)rıp B(a)rak birle mansurrı k(a)çurduk tahtını mülkini T(eñri) bizge birdi olar
 11 Taki ançı illerin ala k(a)çıp yürüyü b(a)rdılar birer ikişer yıl Özü kışlalı tip köçüp k(i)lip t(u)rurbiz. B(a)sa sizge kişi
 12 Iysak Ulak aşurmağay tip ıymaduk, b(a)sa sizdin su birle kişi k(i)lgey bildük n(i)çük buldi k(i)lmedi siznin y(a)hşı

¹ Feridun M. Emecen, *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*, İstanbul, 2001, p. 51.

² Akdes Nimet Kurat, *Kazan Hanlığın kuran Uluğ-Muhammed Hanın yarlığı*, İstanbul, 1937; idem, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan hanlarına ait yarlık ve bitikler*, İstanbul, 1940, p. 6-36; idem, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz kuzeyindeki türk kavimleri ve devletleri*, Ankara, 1972 (ed. II, 1992), p. 349-353.

13 At(ı)nızın isen tügelnikni Hacı Abd (?)... din bildük imdi... K...ur..efle..nda biz ikegüğe bir asur(?) ...şa

14 Devlet Birdi irse b(i)z taki T(eñri) niñ yarısı birle burunğı y(a)hşılarımız yosun(u)nca y(a)hşı b(a)rışalı aramız(da) ilçi keleşi ıyışıp selâm

15 Böleklerimiz y(i)tişip bazirgân ortaklarımız yürüşse kiçer buy(?) kalur meñgu atka y(a)hşısı ol bulgaymu irne. B(a)sa

16 Aramızda bu b(i)r kisek Ulak kâfirni kiterürge niğçük maslahat itüp istegin(?) kurıdın sudın bazirgân ortak

17 Yürüp y(a)rılı? Miskin tirilgin kılsunlar. B(a)sa s(i)zniñ isen tügellik(ni) kürüp k(i)lsün tip Hacı Ibad... (?)din b(i)tik selâm ıyduk...ni(?)

18 Köz (köb?) köreze (?) kişi Ibarıñ (?) özüñüz bilürs(i)ztip b(i) tik selâm ıyduk (?) yıl biçin Orda Özü y(a)kasında irürde b(i)tildi

19 Fi'l-yevmi's-seb'a işrine şehr-i Cumadelevvel sene ihda ve selâsune ve semanemie sene 831".³

Documentul emis de cancelaria Hoardei de Aur a fost introdus în circuitul istoriografiei române de istoricul Marcel D. Popa, care l-a analizat într-un valoros studiu, utilizat de numeroși istorici, și l-a tradus astfel:

“Din grația lui Dumnezeu Preamăritul, prin miracolul Profetului Muhammed de la Muhammed către Gazi Murad.

Salutări. Domnii hani ai noștri și domnii părinți ai voștri, sultanii vilaietului Rum al vostru, trimițându-și reciproc soli purtători de cuvânt, obișnuindu-se între ei daruri, salutări, umblând împreună cu negustorii părtași, stabiliră raporturi bune.

Apoi, domnul nostru hanul Toktamîș, trimițându-și reciproc cu marele vostru tată Gazi Baiazid Beg, după vechiul și bunul obicei, sol purtător de cuvânt, schimbând între ei daruri, salutări, amândoi, pe când erau în bună prietenie, au trecut la cele veșnice. Apoi, prin porunca lui Dumnezeu Preamăritul, pe când i-a fost dat înaltul loc domnului nostru hanului, noi ne aflăm în luptă între noi. În anii ce au urmat, petrecându-se evenimente importante, tronul a trecut în mâna lui Barak. Anul trecut, prin grația lui Dumnezeu, a pornit oastea, la sosire i-au alungat pe Barak și Mansur. (Dumnezeu) ne-a dat nouă tronul și stăpânirea. Iar ei, luându-și numai oamenii lor, au rupt-o la fugă. De un an, doi, am sosit strămutându-ne ca să iernăm de-a lungul Niprului. Deși v-am fi trimis oameni, nu i-am putut pune pe drum, căci românii (*Ulak*) ziceau că nu pot trece. Știam că de la voi va veni un om pe apă. Cum s-a întâmplat că nu a venit? De la Hacı Ibad... am aflat de bunul vostru nume, de starea sănătății voastre. Mai apoi... și noi împreună un veac (?)... dacă ne dă putere, și noi cu ajutorul lui Dumnezeu, după bunul obicei de mai înainte, prin raporturi bune între noi, ne vom trimite reciproc sol purtător de cuvânt, expediindu-ne salutările și darurile noastre, dacă negustorii părtași ai noștri vor circula, toate trec, aceasta rămâne însă pentru vecie și de bună seamă aceasta este bine.

Așa stând lucrurile, comunică-mi cum ar fi mai bine să-l înlăturăm dintre noi pe ghiaurul acesta de român. Negustorii părtași mergând și venind pe uscat și pe apă, să vadă traiul sârmanilor săraci. Iar noi am trimis salutări cu scrisoare prin Hacı Ibad... (?) ca să vină să vadă starea sănătății voastre... l-am trimis pe Ibar, care e o persoană foarte

³ Idem, *Topkapı*, p. 8-11; idem, *IV-XVIII*, p. 351.

înțeleaptă, ca să știți și voi, cu scrisoare și salutări. S-a scris în anul maimuței, când oastea se afla pe malul Niprului.

În ziua a douăzeci și șaptea a (lunii) cemaziyülevvel, în anul opt sute treizeci și unu.”⁴

Mehmet Ali Ekrem a tălmăcit scrisoarea doar fragmentar, în modul următor:

“... Străbunii noștri (hanii Hoardei de Aur și sultanii otomani) au fost mereu prieteni. Și-au trimis totdeauna daruri bogate. Solii și negustorii (dintr-o parte și alta) au fost slobozi să circule în țările noastre.

Străbunii Toktamîș și Bayazid Bey (Fulgerul) au fost prieteni... Au făcut schimb de solii, iar negustorii noștri au circulat slobod între țările noastre.

Bunul Allah mi-a hărăzit tronul țării. Dar, neînțelegerile și gâlceava dintre noi (adică între moștenitorii tronului Hoardei de Aur) au oferit lui Barak și Mansur prilejul să ne uzurpe tronul.

Slăvit să fie numele lui Allah, cu vrerea lui am mers cu oastea asupra lui Barak, iar acum ne aflăm din nou pe tronul părinților noștri. Ei (Barak și Mansur) au fugit luându-și oamenii. De câțiva ani obișnuim să petrecem lunile de iarnă pe marginea ape Özü (Nipru).

Ne muncește (de mult) gândul să (vă) trimitem un om (sol), dar nu l-am trimis până acum, temându-ne că *Ulak* (Valahia) îl va împiedica să treacă (prin teritoriul său).

De la Hagi Abd... (?) am aflat numele Înălțimii Voastre și ne-am bucurat mult că sunteți sănătos și vă simțiți bine.

Allah a vrut ca noi (doi) să călăuzim destinele neamului nostru. Cu voința bunului Allah să ne străduim să reînviem vechea noastră prietenie, moștenită de la străbunii noștri. Să facem astfel ca negustorii și solii noștri să circule liber și nestingheriți de nimeni pe pământurile noastre; să ne facem în continuare, daruri bogate. Asemenea legături e bine să dăinuie veșnic între noi.

Ca să ne fie bine ne gândim că necredinciosul “*Ulak*” (Valahia) trebuie să dispară dintre țările noastre. Ce ziceți? Așteptăm un cuvânt și un semn în această privință...

Scrisă pe malul Özü, la 27 cemaziyelevvel, anul 831 (14 martie 1428).”⁵

Pentru M.A. Ekrem singura problemă enigmatică era identificarea statului român vizat de document, autorul fiind înclinat să-l traducă pe *Ulak* prin toponimul *Valahia*. M.D. Popa a echivalat termenul *Ulak* cu etnonimul *român/ românii* și a ajuns la încheieri privind comerțul moldo-tătar: “în acea vreme românii nu mai permiteau circulația negustorilor tătari pe drumurile din țara lor” și “până la măsura preconizată de domnul român <Alexandru cel Bun>, negustorii tătari au participat, alături de localnici,

⁴ Marcel D. Popa, *Aspecte ale politicii Țării Românești și Moldovei în timpul lui Mircea cel Bătrîn și Alexandru cel Bun*, în RI, t. 31, 1978, nr. 2, p. 254-255. Traducerea documentului a fost realizată de Valeriu Veliman și Aurel Decei.

⁵ Mehmet Ali Ekrem, *Mențiuni despre români în izvoare turcești preotomane și otomane (secolele IX-XV)*, în “Anale de Istorie”, an XXVII, 1982, nr. 4, p. 81-82. Articolul a fost republicat cu diferențe minore, dar cu aceeași lecturare a scrisorii, sub titlul *Mențiuni despre români în izvoare turcești (secolele IX-XV)* în vol. *Din cronică relațiilor poporului român cu popoarele vecine*, București, 1984, p. 64-67 (cu redarea transliterației lui A.N. Kurat) și cu titlul inițial, *Mențiuni despre români în izvoare turcești preotomane și otomane (sec. IX-XV)*, în “Analele Universității Dimitrie Cantemir”, seria Istorie, 1998, nr. 2, p. 61-74.

de lioveni, genovezi, armeni ș.a. la activitatea de schimb în târgurile sau orașele Moldovei, unde aduceau căutatele “mărfuri tătărești”, ducând în schimb îndărăt produsele economiei moldovenești sau diferite mărfuri importate din Europa centrală și apuseană în cantități mari...”⁶.

Pentru momentul în care Alexandru cel Bun ar fi luat decizia de a bloca negustorilor tătari comerțul prin Moldova, autorul a optat pentru ipoteza “că inițiativa domnului Moldovei devenise fapt împlinit la sfârșitul anului 1426 sau la începutul celui următor, ceea ce concordă și cu afirmația din scrisoarea hanului Uluğ Muhammed”. Măsura de interzicere a activității “negustorilor părtași” era de fapt expresia unui conflict între Moldova și Hoarda de Aur generat de rațiuni economice. În concluzie “hanul tătar cerea sfatul sultanului Murad II sugerând în același timp și necesitatea unei acțiuni conjugate împotriva Moldovei”⁷.

Existența unor tensiuni moldo-tătare a fost prezumată încă din 1943 de istoricul Bertold Spuler. În opinia acestui investigator al istoriei Hoardei de Aur, unul din primii utilizatori ai scrisorii din 14 martie 1428, prin *Ulak* se făcea referire la voievodul moldovean. Alexandru cel Bun, într-o modalitate neprecizată, deranja comerțul terestru dintre Hoarda de Aur și statul otoman, chiar în vremea în care cei doi cărmuitori musulmani urmăreau intensificarea negoțului bilateral⁸. Istoricul Halil Inalcık, un expert al istoriei hanatului crâmlEAN, a bănuIt că obiectivul plănuitei cooperării tătaro-otomane nu era Moldova ci Țara Românească⁹.

În istoriografia română traducerea, interpretările și ipotezele oferite de M.D. Popa au fost apreciate drept convingătoare și au devenit fundamentul pentru supoziții adiacente. În opinia lui Ștefan Andreescu, după 28 martie 1428 Alexandru cel Bun și-a dat consimțământul pentru reluarea traficului comercial pe drumul care traversa Moldova meridională, unind Hoarda de Aur cu statul otoman¹⁰. Șerban Papacostea a apreciat că scrisoarea hanului din 1428 include o știre de primă însemnătate cu privire la politica lui Alexandru cel Bun față de negoțul tătar și anume atestarea opririi de domnul Moldovei a circulației negustorilor tătari prin țara sa spre ținuturile turcești¹¹. Victor Spinei era înclinat să creadă că în anul 1428 “hanul Uluğ Muhammed își punea problema înlăturării domnului din Moldova” ca urmare a măsurilor restrictive adoptate de Alexandru cel Bun împotriva negustorilor din Hoardă¹². Virgil Ciocîltan a considerat că prin scrisoarea din martie 1428 hanul Uluğ Mehmed «propunea, între altele, o acțiune comună turco-tătară care să-l înlătore dintre ei pe “ghiaurul de român”, în speță pe

⁶ M.D. Popa, *Aspecte*, p. 262-263.

⁷ *Ibidem*, p. 267-269. Autorul a precizat că nu cunoaștem reacția sultanului la scrisoarea hanului tătar și că izvoarele nu au consemnat nici o campanie otomană după 1426 împotriva Moldovei lui Alexandru cel Bun.

⁸ B. Spuler, *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland 1223-1502*, Leipzig, 1943 (ed. II, Wiesbaden 1965), p. 158.

⁹ H. Inalcık, art. *Murâd II*, în *Islam Ansiklopedisi*, vol. VIII, 1960, p. 604, l-a echivalat pe *Ulak* cu *Eflak* (Țara Românească).

¹⁰ Ștefan Andreescu, *Trois actes des archives de Gênes concernant l'histoire de la Mer Noire au XVe siècle*, în RESEE, t. 21, 1983, nr. 1, p. 40-41.

¹¹ Șerban Papacostea, *Începuturile politicii comerciale a Țării Românești și Moldovei (secolele XIV-XVI). Drum și stat*, în SMIM, t. X, 1983, p. 45.

¹² Victor Spinei, *Moldova în secolele XI-XIV*, Chișinău, 1994, p. 380.

domnul Moldovei, Alexandru cel Bun». Același autor a bănuț că oferta adresată sultanului a fost inspirată hanului de patronul său, Vitold¹³. Pe aceeași direcție Veniamin Ciobanu a judecat că marele duce al Lituaniei a sprijinit în secret toate demersurile hanului Hoardei de Aur de înlăturare a lui Alexandru cel Bun din domnia Moldovei¹⁴.

Cuvântul *ulak*, prezent în rândurile 12 și 16, echivalat eronat cu Moldova, Țara Românească sau generalizat cu românii, desemnează de fapt pe curierul rapid călare. Culpa revine lui A.N. Kurat care l-a ortografiat pe *ulak* ca nume propriu și în glosarul de termeni, aferent documentului din 14 martie 1428, l-a identificat pe *ulak* drept “apelativ al unui popor” (*kavim adi*)¹⁵. Această inexactitate nu s-ar fi răspândit dacă investigatorii documentului utilizau facsimilul editat simultan cu scrisoarea. Bănuim că traducătorii actului în limba română au folosit fără acribie doar tălmăcirea în turca contemporană realizată de A.N. Kurat, deoarece au preluat involuntar și alte erori ale traducătorului turc.

Termenul *ulak*, grafiat uneori în caractere arabe *ulağ* și transliterat *ulah*, care în scrisoarea din 14 martie 1428 are accepțiunea de ștafetar, a avut inițial, în lumea turco-mongolă, înțelesul de cal de călărie utilizat de dregători în cursul îndeplinirii unui mandat oficial. Cu timpul, odată cu formarea unui corp specializat de curieri, *ulak* a primit și sensul de călăreț și din *ulak* au derivat *ulaklı* și *ulakçı*.

Ulak cu semantica de emisar rapid călare apare în izvoarele narrative din secolul al XI-lea. Capodopera didactică intitulată “Cunoașterea Perfectă” (*Kutadgu Bilig*), redactată în uygură, în anii 1069-1070, de Yusuf Hass Hacib din Balasagun, cancelarul statului Karahanlı¹⁶, cuprinde informații asupra misiunii lui *ulak* în mecanismul de funcționare a legăturii dintre administrația centrală și cea provincială. În *Kutadgu Bilig* elita din aparatul birocratic karahanid este stratificată în trei grupe. Facțiunea superioară cuprindea alături de viziri, conducătorii oștirii (*sübaşı*), scribii de cancelarie (*bitikçi*), șefii corpurilor de gardă (*kapukçı*), pe *ilçi* și pe *ulaklı* (ștafetarii călare)¹⁷. Supoziția lansată de M.A. Ekrem¹⁸ “că mențiunea «ulaglî» din Kudadku Bilig ar avea legătură cu istoria românilor” nu se confirmă. Un prim argument îl întâlnim chiar într-un izvor contemporan, în “Dicționarul Limbilor Turcești” (*Divan-i Lügat-it Türk*), alcătuit de Kaşgarlı Mahmut între anii 1072-1074. În această vastă enciclopedie prin vocea *ulak* sunt desemnați, restrictiv, doar telegarii rapizi și caii înhămați la atelajele de transport;

¹³ Virgil Ciocîltan, *Raporturi moldo-lituanieni*, în vol. *Românii în istoria universală*, vol. III/1, Iași, 1988, p. 139.

¹⁴ Veniamin Ciobanu, *Între Ungaria și Polonia: o politică de echilibru (1396-1444)*, în A.I.I.A., t. 28, 1991, p. 191.

¹⁵ A.N. Kurat, *Topkapı*, p. 136.

¹⁶ Statul Karahanlı (840-1212), primul stat türccic islamizat, s-a fondat în Turkestanul oriental în jurul orașelor Kaşgar și Balasagun și s-a extins ulterior, spre răsărit, în teritoriile uygure și, spre apus, pâna în regiunea Mavaraunehr (zona dintre fluviile Sir Daria și Amu Daria), unde Samarkandul a devenit a doua capitală.

¹⁷ Reşid Rahmet Arat, *Kutadgu Bilig*, vol. I *Viyana nüshası*, Istanbul, 1942; idem, *Kutadgu Bilig*, vol. I *Metin*, Ankara, 1947; idem, *Kutadgu Bilig*, vol. II *Tercume*, Ankara, 1949 (ed. II 1974-1979), distihurile 2008, 3299 și 3700.

¹⁸ M.A. Ekrem, *Mențiuni*, 1982, p. 80.

restul cabalinelor sunt denumite prin termenii uzuali ca *at*, *yund* sau diferențiați prin indicarea sexului, vârstei și culorii, iar călăreții prin *atlı* și *atlı kısı*¹⁹.

Răspândirea instituției *ulak* în stepele din nordul Mării Negre s-a datorat Hoardei de Aur. Cengiz Han, fondatorul acestui imperiu, a perfecționat serviciul poștal și cel de informații, adaptându-le după modelul instituțiilor similare din China. Probabil transferul s-a realizat prin mijlocirea turcilor *uyguri*, apreciați de specialiști drept reformatorii și civilizatorii dominatorilor mongoli (tătari)²⁰.

Limba și scrierea *uygură* au fost utilizate în cancelariile și în mediile instruite din Hoarda de Aur (inclusiv hanatele successorale), Imperiul timurid²¹ și Imperiul otoman. Nu avem informații asupra circulației lui *Kutadgu Bilig* în Hoarda de Aur dar, în schimb, știm că în anul 1439, la curtea timuridă din Herat, capodopera a fost copiată în caractere *uygure*²². Acest duplicat a căzut ulterior în mâinile lui Uzun Hasan (1454-1478) dar a fost capturat de otomani după victoria de la Otlukbeli (1473). Manuscrisul a fost adus special de la Tokat la Istanbul pentru uzul cancelarului Abdurrazzak bahși. Biruința lui Mehmed Fatih (1451-1481) asupra confederației Ak Koyunlu a fost detaliată într-o "Carte de victorie" (*Fetih-name*), redactat în paralel în caractere arabe și *uygure*²³.

Limba *uygură*, pe care la mijlocul secolului al XIII-lea, Guillaume de Rubrouck o considera drept "izvor și origine pentru limbile turcă și cumană"²⁴, a fost un fel de "lingua franca" a Orientului turco-mongol. Emisarul franciscan al lui Ludovic cel Sfânt a

¹⁹ Kâşgarlı Mahmut, *Divan-i Lügat-it Türk*, Istanbul, 1986, p. 50, 119 (*at*), p. 92 (*ulag/ulak*), p. 129 (*tay*). Kaşgarlı Mahmut, *Divan ü Lügat-it Türk*, ed. Ali Çiçekli, Istanbul, 1970, p. 80, 112 (*yund*), p. 239 (*tay*).

²⁰ *Uygurii* au reformat sistemul de organizare financiară și fiscală din imperiul mongol; au introdus utilizarea *tamga*-lei și tehnica funcționării rețelei de negustori *ortaci*, cu utilizarea unui fond special de credit comercial, W. Bartold, *Turkestan down to the Mongol Invasion*, Londra, 1928, p. 387-388.

²¹ Şah Ruh a emis în 1422 un *soyurgal* (privilegiu) în limba *uygură* (Jean Deny, *Un soyurgal du timouride Sâhruh en écriture ouigoure*, în JA, t. CCXLV, 1957, nr. 2-3, p. 253-266). Timurizii Abu Sayid în 1468 (A.N. Kurat, *Topkapı*, p. 119-134) și Omer Şeyih în 1469 (P.M. Melioranskij, *Dokument uigurskogo pisma sultana Omar Şejcha*, în "Zapiski vostočnogo otdelenija imperatorskogo Russkogo arheologičeskogo obščestva", t. 16, 1905, p. 01-012) au utilizat aceeași scriere. Copiștii lui Şah Ruh au transcris în *uygură* *Sırac al-kulub* (1432) și *Mirac-name* (1435), lucrări arabe cu caracter islamico-religios.

²² Manuscrisul din Herat a fost achiziționat de Joseph von Hammer și depus la Biblioteca Imperială din Viena. Publicat parțial, cu caractere *uygure*, de H. Vambery, *Uigurische Sprachmamente und das Kudatku Bilig*, Innsbruck, 1870 și integral de W. Radloff, *Kudatku Bilik. Faksimile der Uigurischen Handschrift der K.K. Hofbibliothek in Wien*, St. Petersburg, 1890 (fotocopie); *Das Kudatku Bilik des Jusuf Chas-Hadshib aus Balasagun*, vol. I *Der Text in Transkription*, St. Petersburg, 1891. După descoperirea în 1896 a unui nou manuscris în Biblioteca Khedivală din Cairo, W. Radloff l-a publicat în lucrarea *Das Kudatku Bilik des Jusuf Chas-Hadshib aus Balasagun*, vol. II *Text und Übersetzung nach den Handschriften von Wien und Kairo*, St. Petersburg, 1901 (ed. II, 1910). Copia considerată ca cea mai fidelă a fost găsită la Fergana în 1925.

²³ R. Rahmeti Arat, *Fatih Sultan Mehmed' in yarlığı*, în "Türkiyat Mecmuası", t. 6, 1936-1939, p. 286-322.

²⁴ *Itinerarium Willelmi de Rubruc*, în *Sinica Franciscana*, vol. I *Itinera et relations fratrum Minorum saeculi XIII et XIV*, ed. Anastasius Van den Wyngaert, Quaracchi-Firenze, 1929, p. 234: *Apud lugures est fons et radix ideomatis turci et commanici*.

semnalat prezența uigurilor în posturile cheie din aparatul birocratic al Imperiului mongol, precizând că tătarii au adoptat scrierea uigură și că scrisoarea marelui han (*Ka'an*) Mangu (1251-1255) adresată regelui Franței a fost redactată în limba mongolă dar cu caractere uygure²⁵.

Hanii din *Deşt-i Kıpçak* au folosit frecvent limba și scrierea uigură în cancelarie și, mai rar, pentru grafia legendelor din *baysa* (tabletă) și monezi²⁶. Tratatetele încheiate în 1380-1381 de hanul Toktamîș cu Genova, au avut o variantă în caractere uygure, redactată de Franceschin de Gibeletto (*e anchora Franceschin de Gibeletto questa scrittura scriva in letera ugarasca*)²⁷. Privilegiul (*yarlık*) emis la 24 aprilie 1398 de Timur Kutluğ, adversarul lui Toktamîș, a fost scris în caractere uygure²⁸. Scrierea uigură a fost utilizată și de cancelaria lui Uluğ Mehmed. Cronicarul Bedreddin Ayni relatează că la Cairo, la 21 aprilie 1429/ 16 *receb* 832 H., a fost primit în audiență de Barsbay un sol trimis de hanul Uluğ Mehmed, “stăpânul Deștului și al Crimeei”. Emisarul tătar a remis sultanului mameluc, în numele expeditorului, o scrisoare cu două versiuni de grafie: una în caractere uygure și cealaltă în caractere arabe²⁹.

În Hoarda de Aur serviciul poștal (*yam*) trebuia să asigure deplasarea rapidă și sigură a olăcarilor (*ulak*), a dregătorilor (*ilçi*) și, totodată, sosirea promptă în capitală a știrilor de la hotare sau din provincii pentru evitarea comploturilor interne și a atacurilor din exterior. Pentru uzul curierilor purtători de mesaje (*ulak*) și al dregătorilor, pe drumurile orientate în evantai, dinspre centru spre periferie, au fost construite stații poștale (*yam*) în care se aflau grajduri cu cai (*ulak*). După relatarea cronicarului persan Alaeddin Ata Malik-i-Cuvayni, care și-a redactat opera *Tarih Cihan-guşa* în anul 1260, Cengiz Han a încredințat funcționarea stațiilor poștale (*yam*) și *ulağ* unităților militare numite *tümen*. Stațiile poștale și animalele de transport erau inspectate anual și cheltuielile de întreținere erau suportate de *tümen*. Această organizare era introdusă și în teritoriile nou cucerite, astfel încât între două *tümene* trebuia să funcționeze un *yam*³⁰. În vremea ilhanidului Gazan Han, ca urmare a exceselor comise în utilizarea stațiilor poștale și a cailor de olac serviciul poștal a fost reformat. Pe drumurile cele mai frecventate au fost ridicate clădiri poștale la o distanță de 3 fersah (1 fersah=5.685 m), fiecare având la dispoziție 15 cai pregătiți pentru utilizare. Conform noii reglementări doar dregătorii (*ilçi*) care aveau documente întărite cu pecete de aur (*altun damga*) puteau procura cai (*ulağ*), maxim patru, din stațiile poștale. O știre de la frontieră parvenea iute

²⁵ *Ibidem*, p. 231.

²⁶ Moneda de argint emisă de Tokta Han, în anul 715 H./ 1315-1316, în Saray, are pe avers legenda: “Marele sultan, protectorul lumii Toktoгу Han cel drept”/ *ül-Sultan giyaseddunya Toktoгу Han ul-adl*, în care doar numele hanului este grafiat în caractere uygure, Jules Klaproth, *Voyage au Mont Caucase et en Géorgie*, Paris, vol. I, 1823, p. 174.

²⁷ C. Desimoni, *Trattato dei Genovesi col chan dei Tartari nel 1380-1381 scritto in lingua volgare*, în “Archivio Storico Italiano”, s. 4, t. 20, 1887, p. 165.

²⁸ Joseph von Hammer, *Uigurisches Diplom Kutluğ Tinurs vom Jahre 800 (1397)*, în “Le mines de l’Orient”, t. 8, 1818, p. 359-362.

²⁹ Bedreddin Ayni, *Ikd ul-cuman fi tarihi ehli ez-zaman*, în W. Tiesenhhausen, *Sbornik materialov odnosjascihsja k istorii Zolotoj Ordı*, vol. I, Sankt-Petersburg, 1884, p. 502 (text arab), p. 534 (traducere). La Cairo nimeni nu a putut descifra scrierea uigură.

³⁰ *The Ta'rih-i-Jahán-gusha of Alá'u'd-Din Atá Malik-i-Juwayni (composed in A.H. 658=A.D. 1260)*, Part I *Containing the history of Chingiz Khán and his successors*, ed. by Mirza Muhammad ibn Abdul-Wahháb-i-Qazwini, Leiden, London, 1912, p. 24-25.

în capitală deoarece scrisoarea sigilată era transportată, din *yam* în *yam*, de olăcari care încălecau imediat la sosirea documentului, pe care îl predau apoi la următorul *yam*. Prin acest sistem, în cazuri preșante, o depeșă putea parcurge 60 de fersahi în 24 de ore și să ajungă, de exemplu, din Khorasan în Tabriz în 3-4 zile, în vreme ce unui curier îi erau necesare în condiții normale cel puțin 6 zile³¹. Stațiile poștale au fost transferate din întreținerea *tümen*-elor sub cea a tezaurului statului. Măsura a eliberat, doar temporar, populația din provincie de sarcina de a îngriji și de a procura caii de olac pentru haltele din serviciul poștal³².

Prezența lui *ulak*, cu semantica de olăcăr în documentul hanal din martie 1428, cu înțeles dublu de cal și călăreț, poate fi depistată atât în documentele oficiale ale Hoardei de Aur, cât și în izvoare narative turco-persane din secolele XIV și XV.

Cronicarul oficial al lui Timur Lenk, Nizameddin Şami în "Cartea Victoriei" (*Zafar-name*) precizează că beneficiarul unui *tarhan* era scutit de îndeplinirea unor prestări, printre care era menționată și sarcina de a oferi cai (*ulağ*) pentru serviciul poștal³³. Cronicarul Tacü's-Selmani în "Cartea Istoriei" (*Tarihname*), relatează că știrea decesului lui Timur Lenk (ianuarie 1405) a fost difuzată "prin *ulak* și *ilçi*" care s-au deplasat cu repeziciune în toate provinciile imperiului³⁴. În anul 839 H. (27.07.1435-15.07.1436) la curtea din Khorasan a prințului Sayid, fiul lui Miranşah, s-a transcris poemul *Ta'aşşuk-name* în turca *çağatay*, limba vorbită în statul timurid. În cartea (*name*) a cincea din această operă lirică apare termenul *ulak* cu sensul de călăreț³⁵.

Cronicarul Raşideddin, în a cărui operă, redactată în anii 1310-1311, *Cami ut-Tevarih* ("Culegerea Istoriilor") întâlnim termenii *kara ulak* și *ulakut* (pluralul lui *ulak*), echivalați cu justete cu românii care au suportat invazia tătară din anii 1241-1242³⁶, a utilizat însă termenul *ulak* în capitolul dedicat lui Cengiz Han, pentru a defini pe telegarii din serviciul poștal³⁷. Sintagma *kara ulak* din *Cami ut-Tevarih* are un paronim, grafiat *kara ulah*, în "Codex Cumanicus", un dicționar poliglot latin-cuman-persan contemporan cu cronograful lui Raşideddin. În anexa cu zicători cumane, rimate, din "Codex Cumanicus" a fost înregistrat versul: "*Erte kellir kara ulah*"³⁸, care poate fi

³¹ C. d'Ohsson, *Histoire des Mongoles depuis Tchinguiz-Khan jusqu'a Timour Bey on Tamerlan*, vol. IV, La Haye, Amsterdam, 1835, p. 397-409.

³² I.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal. Büyük Selçuküler, Anadolu Selçukileri, Anadolu Beylikleri, İlhanîler, Karakoyunlu ve Akkoyunlularla Memlûklerdeki Devlet Teşkilâtına Bir Bakış*, ed. II, Ankara, 1970, p. 264-267.

³³ *Histoire de Conquêtes de Tamerlan intitulée Zafarnâme par Nizâmuddin Şami. Avec des additions empruntées du Zubdatu-t-tawarih-i Baysunguri de Hafiz-i Abru*, vol. I, *Texte persan du Zafarnama*, ed. Felix Tauer, Praha, 1937, p. 123.

³⁴ Tacü's-Selmani, *Tarihname*, ed. Ismail Aka, Ankara, 1988, p. 21.

³⁵ A.M. Şçerbak, *Ta'aşşuk-name*, în "Pisimenije pamiatniki Vostoka". *Istorko-filologičeskie issledovania*, 1973 (1979), p. 236-272.

³⁶ Aurel Decei, *L'invasion des Tatars de 1241/1242 dans nos régions selon la Djami ot-Tevarikh de Fâzil od-lah Râşid od-Din*, în RRRH, t. XII, 1973, nr. 1, p. 101-121.

³⁷ Raşideddin în descrierea serviciului poștal organizat de Cengiz Han, l-a copiat, pasajul este aproape identic, pe predecesorul și binefăcătorul său, Alaeddin Ata Malik Cuvayni (vezi nota 30).

³⁸ Géza Kuun, *Codex Cumanicus bibliothecae ad templum divi Marci Venetiarum*, Budapestini, 1880, p. 145 a lecturat: "...irir kara ulah erte kellir kara ulah juregina tuc...", cu traducerea în latină (p. 153): "...equus niger diluculo venit, equus cun vigore suo...", echivalând pe

tradus în formă unică: “Calul negru vine devreme”. Versul sublinia viteza murgului, calitatea esențială a cailor de olac.

Ulak apare frecvent în *yarlık*-urile (privilegii) acordate de hanii tătari din nordul Mării Negre. Prin porunca (*sozüm*) emisă de Toktamîș la sfârșitul lunii ianuarie 1383/ 24 *zilkade 784H.*, adresată guvernatorului din Crimeea (*tümen beğ*), Kutlu Boğa și tuturor autorităților militare, civile și judiciare din regiune, se reînnoia lui Beg Hacı privilegiul (*yarlık*) acordat anterior de Timur Pulad³⁹. Beneficiarul, probabil un negustor, împreună cu clanurile sale, era scutit de plata unor taxe și de efectuarea unor servicii, inclusiv de sarcina de a păstori și de a mâna cai (*ulak sürsün*) pentru uzul olăcarilor și a mesageriei. Prin *yarlık*-ul acordat de Timur Kutluğ, la data de 24 aprilie 1398/ 6 *şaban 800 H.*, în avantajul lui Hacı Mehmed și a fiilor săi, care derulau activități economice în Crimeea, aceștia erau dispensați de obligația de întreținere a cailor poștali (*ulak*) și de a conăci (*konak*) pe dregătorii hanului⁴⁰. La 5 martie 1453/ 26 *sefer 857 H.*, hanul Hacı Girey, fondatorul hanatului din Crimeea, a dat un privilegiu cu multiple scutiri în favoarea lui Hekim Yahya⁴¹, se pare un negustor originar din Anatolia. Beneficiarul a fost eliberat de sarcini legate de funcționarea serviciului poștal, adică de a acorda cai de olac (*ulağ*) pentru stațiile poștale din regiune. Cu același sens, *ulağ* este menționat în *yarlık*-ul emis de Ibrahim Han (1467-1479), han în Kazan⁴².

În lumea tătară *ulak* a pătruns în onomastică (*Ulak Han*; *Ulakçi*, fiul lui Sertak Han)⁴³ și în toponimie (*Ulaklı Saray*, localitate în Crimeea)⁴⁴.

Nu am putut depista termenul *ulak* în documentele emise de cancelaria statului osman în secolul al XIV-lea. De asemenea nu este prezent în prima generație de cronică otomane. Însă la sfârșitul secolului al XV-lea – începutul secolului următor, în așa numitele “Cronici anonime”, *ulak* (grafiata și *ulağ*) este consemnat cu sensul de curier

ulah, cuvânt apreciat ca provenit din turca *çağatay*, cu *equus*. Varianta corectă a textului cumam la W. Bang (*Über die Rätsel de Codex Cumanicus*, în “Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften”, phil.-hist. Kl., t. XXI, 1912) și S.E. Malov (*K istorii i kritike Codex Cumanicus*, în “Izvestija Akademii Nauk SSSR/ Bulletin de l’Académie des Sciences de l’URSS”, seria VII, 1930, nr. 5, p. 361): “... *če kirir kara ulah / erte kellir kara ulah. Tu...*”. Primul vers, din care lipsesc literele inițiale, poate fi tradus: “Calul negru străpunge obstacolele”.

³⁹ V. Grigoriev, *Iarlık Toktamışa i Seadeti-Gerai*, în ZOOID, t. I, 1844, p. 338-339. Autorul a tradus expresia *ulak sürsün* prin transport cu căruțele, indentificând pe *ulak* ca animal de tracțiune.

⁴⁰ Privilegiul a fost tipărit de J. von Hammer (vezi nota 28) și apoi de: I.N. Berezin, *Tureckaja chrestomatija*, vol. I, Kazan, 1857, p. 13-14, V.V. Radlov, *Jarlyki Toktamışa i Timur-Kutluğa*, în “Zapiski Vostočnogo otdela Russkogo arheologičeskogo občestva”, t. III, 1888, p. 17-40; Abdullah oğlu Hasan, *Temir Kutluğ yarlığı*, în “Türkiyat Mecmuası”, t. III, 1926-1933, p. 207-217; A.N. Kurat, *Topkapı*, p. 148-149.

⁴¹ A.N. Kurat, *Topkapı*, p. 62-80, 173-184, l-a tradus pe *ulağ* prin animal de transport, înhămat la căruță (p. 72) iar în glosar (p. 140) l-a echivalat cu animal de povară (*ulağ yik hayvanı*). Identificare corectă în ediția din *Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapı*, ed. A. Bennigsen, P.N. Bortav, D. Desaipe, Ch. Lemerrier-Quellejay, Paris, La Haye, 1978, p. 33-35, *ulağ* = cal de călărie pentru mesageri.

⁴² A.N. Kurat, *IV-XVIII*, ed. II. doc. XII, p. 354-356.

⁴³ *The Ta'rikh-i-Jahan-gusha*, ed. Leiden, 1912, p. 90, 332.

⁴⁴ *Tārih-i Sāhib Giray Hān (Histoire de Sahib Giray, Khan de Crimée de 1532 - 1551)*, ed. Ö. Gökbilgin, Ankara, 1973, p. 25, 45, 146.

rapid, care transporta o corespondență scrisă (*mektub*)⁴⁵. Din turcescul *ulak* au derivat termenii românești olac, olăcar⁴⁶ și expresiile cai de olac, a merge olac, etc.⁴⁷

Olăcarii (*ulak*) prin intermediul cărora se schimbau mesajele dintre Istanbul și capitalele țărilor române – care se deplasau, după unele surse, cu o viteză de 120 km pe zi⁴⁸ – au fost uneori confundați, chiar în mediile instruite din Occident, cu valahii, adică cu românii⁴⁹.

O confuzie similară s-a produs și în cazul lui *ulak* din scrisoarea din 14 martie 1428. Propoziția din rândurile 11-12: "*Basa siz-ge kişi ıysak ulak aşurmağay tip ıymaduk*", tradusă în română: "Deși v-am fi trimis oameni, nu i-am putut pune pe drum căci românii (*Ulak*) ziceau că nu pot trece", trebuie rectificată în varianta: "Apoi, nu am trimis om la dumneavoastră <deoarece> olăcarul (*ulak*) nu putea trece". Pasajul din rândurile 15-16: "*Basa aramızda bu bir kisek ulak kâfirni kiterürge nigçük maslahat itüüp*", tălmăcit în română: "Așa stând lucrurile, comunică-mi cum ar fi mai bine să-l înlăturăm dintre noi pe ghiaurul acesta de român", se impune a fi "tălmăcit" cu totul altfel: "Apoi, am făcut eforturi deosebite cu trimiterea <la dumneavoastră> a acestui olăcar imperial, pentru ca necredinciosul să-i permită trecerea între noi".

Olăcarul împreună cu scrisoarea hanului au ajuns în tabăra lui Murad II, în vremea în care sultanul se afla în campanie, în fruntea trupelor cantonate în regiunea fortăreții Golubaç. În urma eșecului lui Sigismund de a elimina pe turci din acest punct strategic (iunie 1428), Murad II victorios a trimis de pe câmpul de bătălie o "Carte de victorie" (*Fetih-name*) sultanului mameluc Barsbay⁵⁰. Acest mesaj a fost redactat pe loc, în prezența unui emisar special al sultanului din Cairo⁵¹, bruionul corespondenței fiind conceput de scribul din cancelaria otomană chiar pe spatele scrisorii primite de Murad II de la Uluğ Mehmed.

⁴⁵ F. Giese, *Die altosmanischen anonymen Chroniken in Text und Übersetzung*, vol. I, *Text und Variantenverzeichnis*, Breslau, 1922, p. 138 (variantele B, W₃, G, M₁, L și V).

⁴⁶ Lazăr Șăineanu, *Influența orientală asupra limbei și culturii române*, vol. II, București, 1900, p. 277-278. H. Tiktin, *Rumänisch-Deutsches Wörterbuch*, fasc. 18, Bukarest, 1911, p. 1085-1086; Gh. Bulgăr, Gh. Constantinescu-Dobridorov, *Dicționar de arhaisme și regionalisme*, București, 2000, p. 232, *olac* = 1. Curier călare; sol, ștafetă, mesager. 2. Trăsura poștală rapidă, poștalion, diligență. 3. Cal de poștă.

⁴⁷ Enver Mahmut, *Romen dilinde Romen-Türk melez deymler*, în vol. *Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi, Istanbul, 23-28 Eylül 1985, Tebliğler I Türk dili*, vol. II, Istanbul, 1987, p. 139-139.

⁴⁸ Ovidiu Cristea, «*Much ado about nothing*». *La victoire de Călugăreni (23 august 1595)*, în vol. *Pouvoir et mentalités*, Bucarest, 1999, p. 166 a pus în evidență un pasaj din Cronica lui Luigi Bassono referitor la serviciul poștaş otoman: "<turcii> non hanno poste, ne cavalli da vettura, di luogo in luogo per correre come tra noi. Ma hanno qualche cauallacio da basto hora volendo il gran Turcho ispedire alcun' corriere (che Valacco si chiama tra loro)... E ordinariame <n>te un' corriere fa CXX miglia il giorno".

⁴⁹ Radu G. Păun, *Les "Valachs" de Montaigne. Les métamorphoses d'un mot*, în RRH, t. 34, 1995, nr. 1-2, p. 207-211.

⁵⁰ Feridun Ahmed Beğ, *Munşe'at es-selatin*, I, Istanbul, 1848/ 1264 H., p. 200-201.

⁵¹ Solul mameluc Tanrıberdi el-Hicazi a revenit la Cairo la 10 decembrie 1428 *2 rebi ül evvel 832 H.*, relatând în detaliu ofensiva creștină și biruința sultanului Murad II, Adile Abidin, *Ayni'nin İkdülcuman fi tarihi ehlizzeman adlı tarihinde Osmanlılara ait verilen malumatın tetkiki*, în "Tarih Semineri Dergisi", t. 2, 1938, p. 210.

Circumstanțele care l-au determinat pe Murad II să trimită un ambasador la curtea hanului Hoardei de Aur iar pe Uluğ Mehmed să răspundă printr-o scrisoare deosebit de protocolară și gratulatorie – sultanul era calificat drept *Gazi* – cu propunerea dezvoltării legăturilor politice și comerciale, după modelul relațiilor dintre Toktamîș și Bayezid, pot fi descifrate.

Începând cu anul 1425, Murad II cu frontiera orientală asigurată – ultimul rebel, emirul Cuneyid din principatul Aydın, a fost eliminat cu ajutorul eficace al flotei genoveze – a declanșat în Europa un nou val de operațiuni ofensive. Tăișul loviturilor otomane a fost îndreptat asupra Ungariei. Sigismund de Luxemburg profitase de dificultățile otomanilor în Asia minoră și reușise să introducă Bosnia, Serbia și Țara Românească în sfera de influență ungară, creind astfel o centură protectoare spre hotarul cu Imperiul otoman. Punctul culminant al acestei politici de a organiza un sistem militar antiotoman de la Marea Adriatică la Marea Neagră, l-a constituit acordul de la Tata (mai 1426). Prin această înțelegere secretă, însă ale cărei clauze au fost cunoscute de Murad II, Ștefan Lazarević a recunoscut suzeranitatea regelui ungar și a promis cedarea fortărețelor dunărene Golubać, Belgrad și banatul Mačva⁵².

În condițiile în care, pe de o parte, Veneția refuza angajarea flotei într-o operațiune ofensivă comună – maritimă și terestră – contra turcilor, sub diferite prețexți și condiții, și pe de altă parte, otomanii întreprindeau raiduri devastatoare și încercau să impună în Bosnia, Serbia și Țara Românească cârmuitori protomani, Sigismund de Luxemburg pentru a reduce dimensiunea ingerințelor otomane în zonele de influență ungară a pus în aplicare un proiect de prindere în clește a statului otoman. Planul ungar urmărea aprinderea a două focare în flancul septentrional și oriental al otomanilor prin care se spera relaxarea presiunii militare musulmane la hotarul Dunării. Agenții diplomatici ai lui Sigismund au reușit să atragă în această tentativă pe hanul Hoardei de Aur, Uluğ Mehmed, și pe întreprindul lider al confederației triburilor turcomane Ak Koyunlu, Bahaeddin Kara Yülük Osman Beğ (cca. 1355-1435). Ramificațiile orientale ale proiectului au devenit publice la 16 februarie 1428. La această dată, Sigismund de Luxemburg în drum spre Golubać, a cărei poziție strategică pe firul Dunării constituia o amenințare directă asupra frontierei sudice a Ungariei, din Târnava, a dăruit pe “familiarii” săi, Nicolae Sarazinel (*Saracenus*) și Josa Turcul (*Turcus*) cu dani și privilegii generoase, drept răsplată pentru îndeplinirea cu succes a unor misiuni riscante în Orient⁵³. Solul Josa Turcul a executat cu pricepere solia “la principele Mehmed, domnul tătarilor din Hoardă” (*ad Principem Mahomethem, Dominum Tartarorum de Aborda*), și a revenit în patrie, cum precizează actul regal din 28 februarie 1428, cu promisiunea hanului Uluğ Mehmed de a oferi ajutor “cum tota sua potencia”, lui Sigismund de Luxemburg, contra turcilor.

Contactele precedente ale lui Sigismund de Luxemburg cu hani tătari nu vizaseră operațiuni comune contra otomanilor. Dominat de ideea de a transforma Dunărea într-o arteră comercială, cu un segment ungar, în cadrul unui vast proiect de a redeschide drumul comercial care unise Ungaria de China, prin intermediul centrelor

⁵² I. Prlender, *Sporazum u Tati 1426. Godine i Žigmundovi obrambeni sustavi*, în “Historijski Zbornik”, t. XLIV, 1991, no. 1, p. 23-41.

⁵³ St. Katona, *Historia critica regum Hungariae*, tom. V, ordine XII, Budae, 1790, p. 503-507. *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, ed. G. Fejer, tomi X, vol. VI ab anno 1418-1428, Budae, 1844, doc. 424, p. 916-920.

comerciale din Crimeea⁵⁴, Sigismund de Luxemburg a trimis în anul 1412 o misiune la Caffa și Saray. Solia, din care a făcut parte și Nicolae Sarazinul, a purtat tratative cu hanul Celaledin pentru a-i angaja pe tătari în operațiuni contra coloniei venețiene Tana⁵⁵. Obiectivul comun: lovirea Veneției, a constituit motivul apariției la Buda a unei legații tătare⁵⁶. În anul 1418 tătarii incitați de Sigismund – acuzație prezentă în sursele venețiene – au distrus colonia Tana de la gurile Donului⁵⁷.

Între promisiunea liderului tătar de a ajuta contra turcilor, reprodusă explicit în actul regal din 16 februarie 1428, și atitudinea cooperantă adoptată față de Murad II în scrisoarea din 28 martie 1428 există o deosebire totală de poziție care nu poate fi explicată doar prin caracterul duplicitar al politicii lui Uluğ Mehmed vis-à-vis de state cu care nu avea o frontieră comună. Supoziția că inițial hanul a răspuns favorabil propunerii ungare și ulterior și-a modificat atitudinea, în urma intervențiilor diplomatice otomane, pare credibilă dacă avem în vedere conjunctura în care Uluğ Mehmed a reluat puterea în Hoarda de Aur. Pretendentul Uluğ Mehmed, la sfârșitul anului 1426 sau la începutul anului următor, cu ajutorul militar oferit de Vitold și cu susținerea unor clanuri tribale influente, al căror suport era esențial în legitimarea autorității hanale, a reușit să recupe tronul din Saray⁵⁸.

Solia ungară condusă de Josa Turcul, probabil ghidată de ducele Lituaniei, a sosit la curtea hanului la scurtă vreme după producerea acestui eveniment. Însă, în condițiile în care Vitold avea influență asupra elitei politice tătare și ajutorul acestuia era strict necesar pentru eliminarea rivalilor interni, este de bănuțit că Uluğ Mehmed a oferit emisarilor unguri o promisiune care l-a satisfăcut în primul rând pe marele duce al Lituaniei, deoarece se plia cu năzuințele lui politice. Hanul tătar era conștient de faptul că materializarea aspirațiilor influentului său protector, de a ridica Lituania la statutul de regat independent și de a se proclama rege, atârna direct de concursul lui Sigismund de Luxemburg.

Momentul și conjunctura în care au debutat relațiile lui Murad II cu hani din Hoarda de Aur sunt necunoscute. Cu certitudine putem aprecia că otomanii, la începutul celui de-al treilea deceniu, nu au făcut parte din grupul de forțe, creștine și musulmane, din care competitorii din Hoardă și-au atras aliați pentru obținerea tronului din Saray. După decesul lui Edigu (1419/1420), care a condus autoritar Hoarda prin intermediul

---

⁵⁴ Șerban Papacostea, *Kilia e la politique orientale de Sigismund de Luxemburg*, în RRH, t. 15, 1976, nr. 3, p. 424-425.

⁵⁵ Herman Heimpel, *Zur Handelspolitik Kaiser Sigismunds*, în "Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte", t. 23, 1930, p. 155.

⁵⁶ S. Timon, *Epitome Chronologica rerum Hungaricarum*, Claudipoli, 1764, p. 122, precizează sub anul 1413: "*Tartarorum Legatio venit Budam, qua ferocior factus Imperator territat Venetos*".

⁵⁷ N. Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle*, I, Paris, 1899, p. 279. Wolfgang von Stromer, *Die Schwarmeer – und Levante – Politik Sigismunds von Luxemburg und der Schwarmeer-Handel oberdeutscher und hansischer Handelshäuser 1385-1453*, în "Bulletin de l'Institut Historique Belge de Rome", t. 44, 1974, p. 609.

⁵⁸ La 17 martie 1427, Vitold l-a informat pe Marele Maestru al Ordinului teuton, Paul von Rusedorf, despre instalarea lui Uluğ Mehmed în "Hoardă" cu ajutor lituanian, *Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae, 1376-1430*, ed. A. Prochaska, Cracovia, 1882, doc. MCCLXX, p. 758-759.

unor hani marionetă, Uluğ Mehmed a izbutit în prima tentativă de a lua conducerea în hanat cu ajutorul lui Vitold. Încercarea lui Uluğ Mehmed de a-și lărgi autoritatea în *Deşt-i Kıpçak* dinspre vest spre est a eşuat, deși a recunoscut în 1421/1422 suzeranitatea lui Şah Ruh⁵⁹. Urmărind slăbirea Hoardei de Aur, pentru asigurarea securității frontierelor nordice, Şah Ruh l-a susținut pe contra candidatul Barak, nepotul lui Urus Han. În aprilie 1423, cârmuitorul timurid, campat în tabăra de vară de la Badgis, a aflat printr-un informator sosit din Harezmi, că hanul Barak l-a învins pe Uluğ Mehmed și că biruitorul s-a proclamat han⁶⁰. Probabil, preluarea puterii nu s-a înfăptuit imediat, deoarece abia la sfârșitul anului 1424 Uluğ Beğ, fiul lui Şah Ruh, a primit în tabara de iarnă pe mesagerii lui Barak Han, trimiși din *Deşt-i Kıpçak*, prin care a fost informat de protejatul său că a preluat tronul strămoșilor săi⁶¹

După anul 1420, Mansur, fiul lui Edigu – menționat în scrisoarea din 14 martie 1428 ca opozant al lui Uluğ Mehmed – s-a retras spre răsărit și a continuat, pe o scară mai redusă, să îndeplinească funcția părintelui său de făuritor de hani, reușind să proclame ca han pe Haci Mehmed, un descendent al lui Şeyban Han, în regiunile orientale din *Deşt-i Kıpçak*⁶². Competiția centrală dintre Uluğ Mehmed și Barak Han, unul protegit de Vitold, iar celălalt de Şah Ruh, a permis ascensiunea în periferia sudică a aripii vestice a fostei Hoarde de Aur, în Crimeea și zona adiacentă, a lui Devlet Berdi și Giyaseddin, fiii lui Baş Timur (sau Taş Timur), un fidel companion al lui Toktamîş. Cei doi frați, cu sânge cengishanid, au stabilit de timpuriu relații politice și comerciale active cu sultanul otoman Murad II și cu sultanul mameluc Barsbay. Debutul acestor raporturi, favorizat de vecinătatea Caffei genoveze, datează din anul 1423⁶³. Atât Devlet Berdi cât și Giyaseddin, împreună sau separat, în concurență cu ruda lor, Uluğ Mehmed, au încercat să se impună ca hani ai Hoardei Mari. Informații din registrele de contabilitate ale coloniei din Caffa, din păcate conservate parțial, refac doar o parte din cariera lor politică. În anul 1423 la 29 mai, 13 și 29 iunie sunt înregistrați în Crimeea: *Dolatberdi imperatoris*, iar la 16 decembrie: *domino Taulacberdi, fratri imperatoris*⁶⁴. Însă situația lor s-a precipitat în anul 1424. La 4 ianuarie conducerea Caffei a oferit un dar în valoare de 200 aspri lui *Macomet, imperatoris Lordo magni Tartarorum* și peste o săptămână l-a dăruit pe “tătarul” *qui portavit novum de electione imperatoris, videlicet*

⁵⁹ Uluğ Mehmed, ca răspuns la o inițiativă timuridă, a trimis la Şah Ruh ca soli pe Alim Şeyh oğlan și Polad. Ambasada a ajuns la 29 septembrie 1422 la Herat, unde a primit din partea suveranului timurid simbolurile de intrare în supunere (cingătoare și bonetă), Abdürrazak Samarkandî, *Matla-i sa'deyn ve mecma-i Bahrayn*, ed. Muhamad Şafî, vol. I, 1941, Lahore, p. 530.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 535.

⁶¹ Solii tătari au primit de la Uluğ Beğ simbolurile acceptării supunerii (sabie, cingătoare și bonetă) și au revenit la Saray împreună cu emisari timurizi, Mirkhond, *Rauzat-us-safa*, vol. VI, Tahrân, 1338 h.ș., p. 674.

⁶² Informație inclusă într-o cronică tătară tardivă (secolul al XVII-lea), alcătuită de Kadir Ali Beğ, I.N. Berezin, *Biblioteka vostočnih istorikov*, Kazan, 1851, vol. II/1, p. 105.

⁶³ În octombrie 1423/*zilkade 825 H.*, a revenit la Cairo, după o călătorie de afaceri în Crimeea, fratele sultanului mameluc, Yaşbeg, însoțit de o achiziție de 60 de robi circazieni, Ibn Tagribirdi, *An-nucum az-zahira fi mülük Misr va Kahira*, ed. W. Popper, vol. VI, Berkeley, 1916, p. 571.

⁶⁴ N. Iorga, *Notes et extraits*, I, p. 29-31.

Odolat-Berdi, nuper electi. Lipsit de un suport extern, Devlet Berdi și-a menținut dominația doar câteva luni. Deja la 12 iunie 1424 consulul Caffei era avizat *de fuga Odolat-Berdi et de adventu exercitus Macomet-Cam, imperatoris*⁶⁵. Peste 10 zile, Vitold – un observator atent al mișcărilor din Hoardă – l-a avizat cu promptitudine pe Marele Maestru al Ordinului teuton despre succesul recent al protejatului său *der Tatarish Keiser Machmet*⁶⁶. Uluğ Mehmed a instalat hani și dregători loiali în Crimeea, însă Devlet Berdi, probabil cu suportul aristocrației locale, a revenit în regiune, profitând de victoria lui Barak asupra adversarului comun⁶⁷. Biruit, Uluğ Mehmed s-a retras, pentru scurtă vreme, spre hotarele ducatului Lituaniei și a participat cu aderenții săi la campania întreprinsă de Vitold, în anul 1426, contra Pskovului⁶⁸.

La începutul primăverii anului 1426, “imperator” Devlet Berdi, reinstalat “in Sulchatı”, a solicitat prin intermediul Caffei nu numai normalizarea relațiilor cu Vitold, ci și statornicirea unor legături bilaterale, politice și comerciale, “după cum a și stabilit cu saraceni”⁶⁹. Acești sarazini erau sultanul otoman Murad II și sultanul mameluc Barsbay. Ruta maritimă care unea Crimeea de Egiptul mameluc (Caffa – Alexandria), prin care se vehiculau contingente impresionante de robi, achiziționate de Barsbay pentru purtarea *cihad*-ului maritim – deschis în anul 1425 contra Ciprului și Rodosului – și a campaniilor de suprimare a emirilor sirieni rebeli, cu escală în portul otoman Samsun, era controlată de negustorii genovezi.

În anul 1426, Genova a încercat să utilizeze influența lui Murad II în nordul Mării Negre pentru a elimina concurența venețiană și a instaura un monopol total asupra comerțului pontic. Emisarul genovez Domenico di Mari a propus sultanului otoman organizarea în comun a unui atac terestru și maritim asupra Tanei. Flota ligură și hanul tătar (*il Signor tartaro*), cu multă probabilitate Devlet Berdi, conform proiectului genovez, trebuiau să cucerească ultima colonie venețiană din Marea Neagră⁷⁰. Murad II a refuzat oferta lansată de Filippo Maria Visconti (1412-1447), un partizan deschis al Ungariei și un adversar ireductibil al Veneției, din rațiuni strategice care vizau menținerea neutralității Republicii lagunelor și împiedicarea cuplării forței maritime a Veneției cu forța terestră a Ungariei. Planul genovez din 1426, deși a rămas la stadiul de proiect, putând fi înregistrat ca prima tentativă genoveză de a аташа simultan pe tătari și turci într-o operațiune militară de izgonire a venețienilor din Marea Neagră, indică totuși cu claritate că Murad II avea înrăurire asupra hanului care domina în Crimeea.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 32-33.

⁶⁶ *Codex epistolaris*, doc. MCLIV, p. 659-660.

⁶⁷ Ipoteza unei alianțe momentane între Devlet Berdi și Barak pare plauzibilă, deși nu are un suport documentar.

⁶⁸ *Codex epistolaris*, doc. MCCXXXI, p. 729-730 ; doc. MCCXXXIII, p. 731.

⁶⁹ *Ibidem*, doc. MCCXXIII, p. 721-722. În mesaj, hanul cerea susținerea lui Vitold sub motivul că “vrea să conducă statul pașnic și fără discordie”.

⁷⁰ În *Diarii Veneti dal 1422 al 1442* s-a consemnat : *Il deto Dominico haveva parlato con Amurato Turcho e promesso, per nome del duca Filippo di Milan, darli ogni favor contra veneciani e che'l vuol armari alcune galie e andar a trovar il Signor tartaro et unirsi con lui per andar a tuor la Tana*. Știre înregistrată la Veneția în octombrie 1426, N. Iorga, *Notes et extraits*, I, p. 434.

Neaderarea sultanului otoman la “planul tătar” s-a datorat și unui factor disturbator oriental. În anul 1426 liderul confederației Ak Koyunlu, Kara Yülük, în competiție pentru dominația Anatoliei estice cu confederația rivală a turcomanilor Kara Koyunlu, a ieșit de sub dependența formală a sultanului Barsbay și a balansat definitiv de partea lui Șah Ruh. Kara Yülük – la care Sigismund de Luxemburg l-a trimis pe agentul său Nicolae Sarazinul – a întreprins incursiuni devastatoare atât în teritoriile otomane, cât și în zonele comerciale din nordul Egiptului mameluc. La 16 octombrie 1426, ducele Milanului a trimis către Buda știrea despre o amenințare majoră care plana asupra lui Murad dinspre “Tartarorum domino”⁷¹. În spatele acestui “Tartarorum domino” nu se află, cum s-a considerat, un han tătar din nordul Mării Negre, ci domnul turcomanilor Ak Koyunlu, Kara Yülük. Acesta împreună cu hanul Uluğ Mehmed erau partenerii orientali musulmani ai coaliției prin care Sigismund de Luxemburg voia să prindă în clește statul otoman.

În jurul anului 1425 hanul din Saray, Barak, probabil în înțelegere cu Mansur, a început raiduri de pradă în teritoriile timuride din Asia Centrală, care au provocat în 1426 și 1427 reacția militară a lui Șah Ruh. Confruntările din estul Mării Caspice, dintre tătari și timurizi, și ruptura definitivă dintre Barak și Șah Ruh au facilitat succesul tentativei lui Uluğ Mehmed de a reveni dinspre vest, cu asistenta lui Vitold, pe tronul din Saray. Noua conjunctură internă din Hoarda de Aur, fragmentarea autorității hanale și secesiunea teritorială, cu constituirea unor hanate autonome periferice care tindeau să iasă din orbita Sarayului a fost consemnată în mesajul trimis de Devlet Berdi, din Crimeea, către Cairo. Misiva hanală, sosită în capitala mamelucă la 27 martie 1427, conservată parțial în cronica lui Bedreddin Ayni, preciza că “în teritoriile Deșt-i Kıpçak-ului lui domnește o mare anarhie și conducătorii își dispută între ei guvernarea. Unul numit Devlet Berdi stăpânește în Crimeea (*Kırım*) și în zona adiacentă, Mehmed Han domnește în Saray și în regiunea înconjurătoare și Barak domină în ținuturile care se mărginesc cu teritoriul lui Timur Lenk (*bilad-i Timur Lenk*)”⁷².

Uluğ Mehmed a reușit să înfrângă coaliția din aripa orientală, formată din partizanii lui Barak și Mansur, și să-și dezvolte influența în Crimeea în detrimentul lui Devlet Berdi⁷³, care a pierdut resursele financiare extrase din porturile genoveze crâmlene. Probabil schimbarea dominatorului tătar s-a produs în primăvară, deoarece la 22 august 1427 guvernatorul ducal recomanda dregătorilor din Caffa să “trăiască în pace” (*pacificum vivere*) cu “împăratul Mehmed”, deși acesta le provocase neplăceri⁷⁴.

Probabil agenții lui Sigismund de Luxemburg au ajuns la curtea lui Uluğ Mehmed în vremea în care se derulau operațiunile de extindere a autorității Hoardei

⁷¹ Romano Giacinto, *Filippo Maria Visconti e i turchi*, în “Archivio Storico Lombardo”, t. 7, 1890, p. 600.

⁷² Bedreddin Ayni, *lkd*, în *Sbornik*, vol. I, p. 501-502.

⁷³ Probabil Devlet Berdi, printr-un acord cu Uluğ Mehmed, s-a retras împreună cu clanurile sale spre răsărit. O monedă emisă de Devlet Berdi, la Astrahan/Haci Tarhan, în anul 831 H. (22.X.1427–10.X.1428) pare să confirme această prezumție, Nurettin Agat, *Altınordu paraları katalogu*, Istanbul, 1976, p. 118.

⁷⁴ Laura Balleto, *Liber Officii Provisionis Romaniae : Genova, 1424-1428*, Genova, 2000, doc. 260, p. 288-289, scrisoare cu data 22 august 1427, tipărită de N. Iorga, *Notes et extraits*, I, p. 478, sub anul 1428.

Mari asupra fragmentelor desprinse de sub tutela hanului din Saray. Prin mijloace pe care nu le cunoaștem, Murad a fost informat asupra misiunilor trimise de regele Ungariei la Uluğ Mehmed și Kara Yülük și a obiectivului de a-i implica în planul de agresiune concentrică a statului otoman. Demersurile ungare în nordul Mării Negre și în răsăritul Anatoliei au provocat o reacție diplomatică promptă din partea sultanului Murad II. Un sol otoman – menționat în rândul treisprezece din epistola hanală, cu nume lizibil parțial, care poate fi întregit în forma Haci Abdullah – a fost direcționat spre Uluğ Mehmed. Deoarece hanul tătar acționa în tandem cu ducele Vitold, emisarul otoman s-a deplasat spre Hoardă pe un traseu terestru care a traversat Moldova și Lituania⁷⁵. Misiunea otomană în Lituania și în Hoardă s-a derulat în împrejurări complicate de Sigismund de Luxemburg. La începutul anului 1427, regele Ungariei a declanșat o vastă operațiune militară, de coloratură cruciată, care a urmărit introducerea controlului ungar asupra Dunării, în segmentul hotarului Țării Românești, printr-o ofensivă proiectată până la țărmul Mării Negre (*usque portum Maris*)⁷⁶. Voievodul prootoman al Țării Românești, Radu alias Praznaglava, a fost eliminat și reinstalat Dan II. Succesul ungar în perimetrul Dunării de Jos a fost dublat de unul în bazinul mijlociu al fluviului. În urma decesului lui Ștefan Lazarević (iulie 1427), Sigismund de Luxemburg l-a recunoscut ca despot al Serbiei pe George Brancović, nepotul defunctului. Aplicând acordul de la Tata, noul domn al Serbiei a cedat ungarilor cetatea Belgradului și, împreună cu alte puncte strategice, banatul Mačva. Trupele ungare au ocupat fortărețele sârbești, însă voievodul din Golubač a opus rezistență și a predat fortificația, amplasată strategic între Belgrad și Severin, sultanului Murad II⁷⁷. Încleștarea otomano-ungară s-a transferat din Țara Românească în hotarul Serbiei.

Modul în care s-au derulat tratativele otomanilor atât cu ducele Lituaniei cât și cu hanul din Hoarda Mare, și care a fost oferta otomană pentru a reuși decuplarea perechii Vitold – Uluğ Mehmed de parteneriatul cu Sigismund de Luxemburg sunt necunoscute⁷⁸. Probabil, Murad II, pentru a obține desolidarizarea lui Uluğ Mehmed de regele Ungariei, a renunțat la cooperarea cu Devlet Berdi. Pentru hanul din Saray propunerea otomană a fost oportună, deoarece, pe de o parte, îi asigura o cale oficială de recunoaștere în lumea islamică și, pe de altă parte, îi netezea drumul spre eliminarea rivalilor legitimi. Misiunea otomană nordică – întreprinsă prin una sau mai multe legății – a fost rodnică, deoarece în vara anului 1428, în cursul primei confruntări militare directe între Murad II și Sigismund de Luxemburg, spre deosebire de campania creștină ofensivă din prima parte a anului 1427, trupele lituaniene nu au fost prezente.

:

⁷⁵ La 8 mai 1427, Vitold l-a informat pe Paul von Russdorf că voievodul “Valahiei Mici” (*Cleine Wolachaye*) l-a avizat printr-un mesaj scris despre sosirea unui emisar turc (*Turkey botscaffi*), care se îndreaptă spre Lituania, dar a cărui misiune este necunoscută, *Codex epistolaris*, doc. MCCLXXXVI, p. 770-771.

⁷⁶ DRH D. vol. I, (1222-1456), București, 1977, doc. 153, p. 247-249.

⁷⁷ J. Kalić, *Sultan Murad und Despot Stefan Lazarević in 1427*, în “Materialia Turcica”, t. 8, 1982, p. 240-258.

⁷⁸ Primele raporturi ale lui Vitold cu Murad II datează din 1422, când marele duce al Lituaniei a propus sultanului un atac comun asupra Moldovei, V. Ciocâltan, *Raporturi*, p. 139. Însă în 1427 Murad II, în conflict cu Ungaria, avea nevoie de menținerea neutralității Moldovei și Poloniei.

Luptele otomano-ungare din Serbia s-au finalizat prin triumful lui Murad II, care a reușit să conserve fortăreața Golubać ca un bastion contra Ungariei și cetatea Krușevac cu un rol similar contra Serbiei. Tratatul otomano-ungar de la sfârșitul anului 1428, parafat de Murad II la începutul anului 1429, a ratificat noile hotare otomane și a obligat Bosnia, Serbia și Țara Românească la plata tributului.

După victoria de la Golubać, Murad II, interesat în menținerea securității frontierei dunărene, a continuat să întrețină raporturi speciale cu Vitold și cu Uluğ Mehmed⁷⁹. Hanul din Saray și-a extins dominația nu numai asupra centrelor comerciale din Crimeea, ci și în zona de la gurile Donului. La 31 august 1428, consulul venețian din Tana informa metropola că hanul tătar a cerut la sosire “împozitul locativ” (*terratico*) și cadouri, sechestrând în contul datoriei 9.500 de besanji⁸⁰.

Uluğ Mehmed, prin intermediul lui Murad II, a deschis relații politice și comerciale cu Egiptul mameluc. La 21 aprilie 1429/16 *receb* 832 a fost primit la Cairo emisarul lui Uluğ Mehmed, recunoscut ca “stăpân al Deșt-i Kıpçak-ului și al Crimeei” (*sahib ul-Deșt va Kırım*)⁸¹. Ascensiunea hanului a fost remarcată și de protectorul său creștin. În toamna aceluiași an, Vitold răspânda știrea că “împăratul” Mehmed, prietenul său (*der Keiser Machmeth unser frunth*), “stăpânește singur întreaga împărăție și Hoardă”⁸².

Beneficiarul din umbră al expansiunii Hoardei Mari pe litoralul nordic al Mării Negre a fost marele duce al Lituaniei. În anul 1430, în momentul de zenit al carierei lui Vitold, când aspirațiile sale politice erau susținute de Uluğ Mehmed⁸³, ducele s-a adresat autorităților din Caffa cu cererea de a arbora pe zidurile cetății genoveze însemnele și steagurile sale, ca semn al intrării sub dependența marelui duce⁸⁴.

Tradiționala cooperare tătaro-lituaniană, benefică pentru ambii parteneri, a avut însă un punct de divergență major: atitudinea față de puterea islamică din sudul Dunării. Opinia că politica externă tătară a fost aservită celei lituaniene, iar Uluğ Mehmed s-a manifestat ca o simplă unealtă a politicii lui Vitold de partajare a Moldovei este exagerată⁸⁵. Uluğ Mehmed nu s-a lasat angrenat în acțiuni ostile față de Moldova și Polonia, adoptând o poziție care era, în fapt, conformă cu politica nordică promovată de Murad II. Reflexul armoniei de interese turco-tătare a fost punctat de Sigismund de Luxemburg într-o corespondență adresată lui Vitold. La 4 iulie 1430, într-un moment în care legăturile lui Vitold cu Uluğ Mehmed erau cordiale, regele ungar l-a informat pe

⁷⁹ La 15 august 1428, din Smolensk, se relatează despre primirea de Vitold a unor ambasadori trimiși de Murad II (*Torcheschen Keiser*) și de Uluğ Mehmed, “împăratul tătar”, sosiți cu daruri prețioase, *Codex epistolaris*, doc. MCCCXXIX, p. 798-800.

⁸⁰ N. Iorga, *Notes et extraits*, I, p. 478.

⁸¹ Bedreddin Ayni, *İkd*, în *Sbornik*, vol. I, p. 502.

⁸² *Codex epistolaris*, p. 866. scrisoare adresată de Vitold către Marele Maestru al Ordinului teuton.

⁸³ Legatul papal care a vizitat Polonia și Lituania la începutul anului 1429, menționând controversele dintre Vladislav Jagello și Vitold, preciza că “dux magnus” era sprijinit “cum plurimus orientalibus gentibus cum maxime Tartaris ac Ruthenis”, *Codex epistolaris*, doc. MCCCLXX, p. 855-858. În toamna anului 1430 la ceremonia din Troki, de proclamare a lui Vitold ca rege, erau prezenți și ambasadorii lui “domini Tartarorum”, *ibidem*, doc. MCDLVI, p. 945-946.

⁸⁴ Șt. Andreescu, *Trois actes*, p. 38-46.

⁸⁵ V. Ciocîltan, *Raporturi*, p. 139.

partenerul său despre “disposicione inter ipsum Moldwanum et Thartarorum imperatorem”⁸⁶.

Este mai plauzibilă ipoteza identificării “necredinciosului” – indicat în rândul 16 din epistola din 14 martie 1428 – pe lângă care Uluğ Mehmed depusese eforturi deosebite pentru a permite legației tătare deplasarea, pe drumul terestru cel mai scurt, spre tabăra lui Murad II, în persoana lui Vitold și nu a voievodului Moldovei, Alexandru cel Bun. Nu avem până în prezent nici o mărturie care să ne indice o stare tensională între cârmuitorul Moldovei și cel al Hoardei Mari. Între cele două formațiuni statale nu exista un măr al discordiei, cu atât mai mult cu cât nu aveau o frontieră comună. Țărutul stâng al Nistrului, pe o fâșie a cărei dimensiune estică nu o cunoaștem, era stăpânit de ducele Lituaniei.

Promovarea unei politici pasive în nordul gurilor Dunării, care nu a vizat achiziționarea de noi teritorii ci menținerea unui ghem de disensiuni intercreștine, a permis sultanului otoman în anii 1428-1429 să pună bazele unei alianțe care unea interesele economice și politice ale statelor aflate pe axa nord-sud a lumii islamice. Noua axă Saray–Bursa–Cairo, spre deosebire de cea din 1394, care adunase pe același aliniament pe Toktamîș, Bayezid Fulgerul și Berkuk contra lui Timur Lenk, nu avea tăișul îndreptat spre timurizi, ci spre lumea creștină din arealul Mării Negre și Mării Mediterane.

THE OTTOMANS AND THE GOLDEN HORDE.

THE RELATION OF MURAD II WITH ULUĞ MEHMED

Abstract

An analysis is made of the international background which led to the resuming of diplomatic links between the Ottomans and the Golden Horde. In the last decade of the 14th century, Khan Toktamîș, Sultan Bayezid and Berkuk made an alliance to check off the offensive of Timur Lenk. However, in the third decade of the 15th century, the resuming of diplomatic relations between Bursa and Saray was not due to a common peril, but rather to the competition between Murad II and Sigismund of Luxembourg over domination of the Danube line. In order to reduce the Ottoman pressure, the Hungarian King resorted to the involvement of Uluğ Mehmed and the leader of the Ak koyunlu Confederation, Kara Yülük, against Murad II. The Ottomans reacted promptly. Murad II sent to the northern region of the Black Sea an embassy commissioned to block the Hungarian project. Interested in a collaboration with the Ottomans, Uluğ Mehmed sent an official letter to Murad II (14 March 1428). The contents of this letter were distorted by historians who wrongly identified *ulak* with the Romanians (vlachs) of Moldavia or Wallachia. In fact, in the context of the document, the paronime has the

⁸⁶ *Codex epistolaris*, doc. MCDXXIV, p. 912-916.

meaning of rapid dispatcher travelling on horseback. In the years 1428-1429, by initiative of Murad II, the axis Saray–Bursa–Cairo was created against the Christians of the Mediterranean and Black Sea regions.

SIR JOHN FORTESCUE'S GOVERNANCE OF ENGLAND

RALUCA RĂDULESCU

Sir John Fortescue lived through the turbulent years of the Wars of the Roses, when England was torn apart by the factional strife between the royal houses of Lancaster and York. His political and legal treatises have been looked at, so far, from the point of view of the impact they had on later developments during the Tudor rule under Henry VII, who put an end to the political instability in England. There is another dimension to Fortescue's tracts, especially his *Governance of England*, which has not been considered: the influence it may have had on the political formation of the gentry, with whom Fortescue had close connections. The *Governance of England* found its way into the composite manuscript put together by John Vale (edited under the title of *John Vale's Book*)¹, alongside other political documents, a short chronicle, and documents from the house of Sir Thomas Cook, alderman and Mayor of London during King Edwards IV's reign. In order to ascertain the specific ideas contained in Fortescue's tract which would have influenced the political mentality of the English gentry, a new reassessment of the text is needed, and follows².

Sir John Fortescue served under both the Lancastrian King Henry VI and the Yorkist King Edward IV. In the aftermath of the battle of Tewkesbury in 1471 the victorious King Edward IV found himself in need of supporters, and he granted generous pardon to those he had taken prisoner: Fortescue was one of them³. At Tewkesbury Fortescue and others were "taken, but not slain", in the words of the author of

---

¹ All references to the next of the *Governance of England* will be made to the most complete edition, incorporated into *The Politics of Fifteenth-century England: John Vale's Book*, eds. Margaret-Lucille Kekewich, Colin Richmond, John Watts, & al. Gloucester: Stroud, 1995.

² For an analysis of the cultural context of the periods, with a particular focus on the literary and historical writings read by the gentry, see my PhD thesis "Talkyng of cronycles of kinges and of other polycyeyz": A Late Fifteenth-century gentry Context for Sir Thomas Malory's *Le Morte Darthur*, University of Manchester, England, 2000, forthcoming in book format. For a discussion of *John Vale's Book* and the impact of its political discourse, see my article *Sir Thomas Malory's "Morte Darthur" and John Vale's Book: A Political Agenda*, in "Arthuriana", 9:4, 1999, p. 69-80.

³ See Charles Plummer (ed.), *Governance of England: otherwise called The Difference between an Absolute and a Limited Monarchy, by Sir John Fortescue, Knight*, London. Humphrey Milford and Oxford University Press, 1926, Intro., p. 40-73, *John Vale's Book*, especially the section on *Sir John Fortescue's "Governance of England"*, pp. 53-66, and Anthony Gross, *The Dissolution of the Lancastrian Kingship: Sir John Fortescue and The Crisis of Monarchy in Fifteenth-Century England*, Stamford, Paul Watkins, 1996, p. 70-90.

“Warkworth’s Chronicle”⁴. Magnanimity was to be one of the characteristic features of Edward’s early reign, which brought him general support from all levels of society⁵.

Fortescue came from Devonshire, from the family of Sir John Fortescue, who had fought at Agincourt under Henry V⁶. He studied law for sixteen years and became a sergeant-at-law in 1429 or 1430. He is best known as the Chief Justice of the King’s Bench, a post he held for a period of nineteen years during the reign of Henry VI. He was also a justice of the peace in twelve counties and from 1428 to 1460 a member of forty-seven judicial commissions⁷.

Sir John’s brother, Richard Fortescue, died in 1455, in the first battle of St. Albans, while fighting on the Lancastrian side⁸. Fortescue’s enfeoffment to Richard Duke of York, in 1449, shows that his loyalty to the Lancastrian cause did not constitute an obstacle in the years preceding the Wars of the Roses. The Fortescue family was devoted to the Lancastrian Henry VI, and land settlements and business in the country in the 1440s had not yet been influenced by factional politics⁹.

Sir John Fortescue is also known from the Pastons’ correspondence, which shows his connections with the Norfolk gentry and his influence in the locality. His connection with the gentry, especially with the Pastons, who were aspiring to the higher circles of the court, provides a link between fifteenth-century gentry concerns as revealed by their letters, and their growing interest in political matters like the governance of the realm. Fortescue, like the Pastons and other gentry in the locality, had connections with the court, and thus information, mainly of a political nature, circulated very quickly. The office of Justice of the Peace made Fortescue a central figure in the life of the gentry in several counties, and his travels put him in contact with many members of local communities, which ensured the transmission and exchange of ideas regarding local and central government. Fortescue’s own literary interests influenced his gentry friends, such as Sir John Paston II, who were willing to improve their own social standing through self-improvement. Last but not least, Fortescue’s servant and friend, William Worcester, himself of gentry origin, wrote, at Fortescue’s demand, the tract the *Boke of Noblesse*, which discussed the themes of kingship and the governance of the realm¹⁰. The interests expressed in Fortescue’s tract *The Governance of England* are, therefore, significant in assessing opinions on kingship and government, which were

---

⁴ “Warkworth’s Chronicle”, in *Three Chronicles of the Reign of Edward IV: John Warkworth’s Chronicle, Chronicle of the Rebellion in Lincolnshire, History of the Arrival of King Edward IV*, ed. Keith Dockray, Gloucester, Allan Sutton, 1988, p. 19.

⁵ For the character of Edward IV, see Ross, *Edward IV*, pp. 51-52, 64-68, 172 and 183-184 and J.R. Lander, *Government and Community, England 1450-1509*, London, Edward Arnold, 1980, p. 274.

⁶ Plummer, Intro., p. 41.

⁷ Gross, *The Dissolution*, p. 70. See, also, Thomas Fortescue, Lord Clermont, *A History of the Family of Fortescue in All Its Branches*, London, 1869, p. 8.

⁸ Plummer, Intro., p. 41.

⁹ Gross, *The Dissolutions*, p. 71.

¹⁰ The importance of such tracts is discussed at length in Margaret-Lucille Kekewich, *Books of Advice for Princes in Fifteenth-Century England*, unpublished PhD thesis, Open University, 1987.

increasingly widespread not only within the higher circles of the court, but also in the larger circle of local gentry families.

The surviving manuscripts of the *Governance of England* were used by Charles Plummer for his early edition of the text¹¹. Most of the manuscripts date from the late fifteenth or early sixteenth century; this may be taken as evidence of a growing interest in the political government of the country and the limitations of kingship, issues of particular relevance in the middle decades of the Wars of the Roses and the advent of the Tudor era.

Fortescue's political tract focuses on the measures that were supposed to ensure the stability and good governance of the realm, and addresses the issues of the king's counsellors an over-might subjects. Fortescue's tract also discusses the rights and limitations of the king's rule and compares the practice of kingship in England with that in France. An analysis of Fortescue's *Governance of England* will reveal the importance attached to views of kingship and to the royal council.

Fortescue's view of kingship was influenced by his own experience as Chief Justice and reflected his desire to offer the king a model of governance. Fortescue possibly wrote the tract for Henry VI; he then made some changes and offered it to Edward IV¹². The *Governance* thus become a practical text, focusing on kingship, and the way it should be put into practice.

Fortescue begins by defining two types of kingship, which he calls *Dominium Regale* and *Dominium Politicum et Regale* respectively:

"The first king may rewle his peopull by suche lawes as he maketh hym selfe withoute their assente. The secunde king may not rewle his peopull by other lawes thanne suche as they will assenten unto, and therfore he may sette upon them noon imposicions withoute their owne assente" (*Vale's Book*, p. 226).

He continues by describing the effects of the *Dominium regale*, analysing the dangers of the tyrannical rule of a king, which would bring, among other disasters, poverty on his subjects. He reaches this conclusion through a comparison with the contemporary situation in France, where he notes that authoritarian kingship led to the impoverishment of the commons. The case of England is different, as the English are the inhabitants of an island; therefore they have to be wealthy in order to be able to defend themselves, as their history shows.

"A second example is *ius politicum et regale*, defined as the best type of kingship: But blessed be God this londe is reuled under a bettir lawe and therfore the peopul therof biene not in suche penurie, disease not misere not therby hurte in their personnes but they welthy and have all thinges necessarie to the sustenance of nature. Wherefore they bene mighti and able to resiste their adversaries and enemyes and to bete

¹¹ Plummer, *Governance of England*, pp. 87-94. MS Laud 593 (on which Plummer's edition was based), Cotton MS Claudius A viii (ff. 142-194), Yelverton MS 35, now British Library Additional 48031 A (edited under the title of *Vale's Book*), Harley MS 542 (ff. 125-140), Lambeth 262 (ff. 106-128), Bodleian Digby 198 (ff. 48-75), Harley MS 1757 (ff. 196-203), Bodleian Digby 145 (ff. 131-159), Rawlinson B 384 (ff. 42-68) and Cambridge University library 11.3.11 (ff. 214-241). My references follow the more complete edition of the *Governance*, in *Vale's Book*, which contains a unique variant of the next (see editors' Introduction to *Vale's Book*, pp. 53-66, esp. P. 55).

¹² See discussion of this issue in the editors' Introduction to *Vale's Book*, pp. 53-55.

other reumes that wolde do hem wronge. Loo this the frute if IUS POLITICUM REGALE under whiche we lyve” (*Vale’s Book*, p. 229; my italics).

Fortescue draws attention to the main duties of a king in the second case, “*ius politicum et regale*”, which are “to defende his reume agayne their enemyes outwarde by swerde, another that he defende his peopul agyne wronge doers inwarde bi justice” (*Vale’s Book*, p. 230). In order to do this, a king has to be able to maintain a military force, which implies that he needs the financial means to support these people. Fortescue argues against the people who want a “pore” king, as this would bring dishonour to the whole of the English people:

“Firste yif a king be poore he shall by necesite make his expences and all that his estate must creance and borowe. [...] But yit is moste to his owne unsuretie, *for his subgiettes willin rather goo wyth a lorde that is riche and may pay their wagis and expences*, thanne with their kyng that hathe noughte in his purs, withoute that they wil serve hym yif they so wil doo at their owne dispences, the whiche is to the king a grete unseurete. [...] But yit the gretteste harme that cometh of a kinges povertie ys that he shall bi necessite [...] shewe rigour there as favour oughte to be shewed, ans *favour there as rigour oughte to be shewed to the perversion of iustice and perturbacion of the peax and quiete of thereaume*. [...] But we muste holde it for undoubted that ther may no reume prosper or be worshipfull under a pore kyng” (*Vale’s Book*, p. 231).

That is also why, according to Fortescue, a king should not be left in a position to give away his own lands and properties as rewards for good service, or, if he does so, the lands he gives away should return to him when their possessor dies (*Vale’s Book*, p. 232). Instead the crown should be endowed with generous help from the people, who should see their help as a means of showing their respect to the king and their pride in their country (*Vale’s Book*, p. 234). Fortescue’s discussion of a king’s power and properties draws attention to the necessity of maintaining the king’s image as a symbol of power both inside the country and abroad¹³. In Edward IV’s case, for example, the English court displayed exactly such qualities; however Henry VI showed such a display of power only at the beginning of his reign, especially at the coronation of Queen Margaret in 1423. If Fortescue was writing for Henry VI, he may have wanted to encourage a more powerful show of wealth at the English court, which would have encouraged the English people to contribute financially to the “rebuildin” of the king’s image within the boundaries of the country and abroad. Such advice was understandable, given the loss of the territories in France and of the image Henry V had put forth, that of a victor and a conqueror.

Fortescue argues in support of expenses incurred in the maintenance of such a court, and gives regarding the choice of counsellors, both a painful reality of Henry’s reign. If, however, Fortescue envisaged Edward IV as the recipient of his *Governance*, then he may have wanted to justify the expenditure of Edward’s court, which was excessive, if compared to his predecessor’s, and an understandable reason for popular discontent with his governance of the realm. Fortescue himself may have seen a positive

---

¹³ Fortescue may also be suggesting here that royal expenditure should be supported when a display of power is necessary, as in a case of a foreign embassy from another power. Fifteenth-century readers would have appreciated such expenditure as a matter of national pride, and Edward IV excelled in showing royal splendour.

side to this excess of expenditure: Edward put forth the image of a future conqueror, a king who was entitled to the crowns of England, France and Spain.

Another relevant point that Fortescue raises in his treatise is a warning of the “periles that mowe falle to a kyng by ovur mighti subgiettes”, most of which come from the disproportion between the king’s lands and power and one or more of his subjects, which can lead to the latter rebelling against the king (*Vale’s Book*, pp. 235-236). Fortescue argues that, because a “manys corage is so noble that naturelly he aspirith to highe thinges and to be exalted and therefore he enforsith hym selfe to be alwey gretter”: “... often tymes, whanne a subgiet hath had also grete lyveloode as his prince, he hatheannon aspired to thastate of his prince, which by suche a mn many sone begote. *For the remenante of the subgiettes of such a prince seyng that yof so mighti a subgiet mighte obteigne thestate of their prince, thei shulde thanne biene under aprince double so mighti as was their olde prince, whiche encrease every subgiet desyrethe* for his owne discharge of that he bereth to the sustenance of his prince, and *therfor they wilbe righte glad to helpe such a subgiet in his rebellion.* And also an enterprise is the more fesable whan such a rebell hathe mor richesse than his souveraine lorde, *for the peopul wil go with hym that beste may sustene and rewarde hem.* Whanne such a rebell hathe mor riches than his prince, this maner of doying hathe biene so often practised nerehande in every reume that their cronicles biene ful of it” (*Vale’s Book*, pp. 235-236; my italics).

Fortescue uses examples from the history of England, one example being Henry III. He does not comment overtly on Richard Duke of York’s rebellion against Henry VI, yet it is subtly suggested:

“We have also late in oure reume knowen somme of the kinges subgiettes given hym bataill, by occasion that their lyvelode and offices weren the gretteste of the londe, and elles they wolde nat han done soo” (*Vale’s Book*, pp. 235-236).

Fortescue adds that a subject whose power is greater than his king’s is not a danger to the king until he “aspire<s> to noon higher degree or estate”, and points to the dangers of the existence of a subject with the same power as the king:

“But this is wretyn oonly tothentente that it bee wele understande how necessarie that it that the kyng have grete possessions and particuler lyveloode for his owne suretie, namely whan any of hos lordis shuln happen to be excessyfly grete as ther myghte ther by growe perile to his estate. For certaynly ther may no gretter perile growe to a prince thanne tahave a subgiet equipolente to hym selfe” (*Vale’s Book*, pp. 235-236).

The *Governance* gives ample space to kingship and its needs, as well as the recommendation of actions to be taken by the king at different times. The second part of the argument of the *Governance* involves the situation of the commons, their own wealth and participation in the governance of the realm. Fortescue then focuses on the contemporary situation, and the necessity of having a good council for the king. Their advice would help in any circumstance so that no hasty action would be taken and proper rewards would be given to deserving people:

“And thanne suche a counseil is fully create and establisshed, also it shalbe good that all supplicaciouns whiche shulne be made to the kyng for any gifte or rewarde, be sende to the same counseil and ther debated and delibered. [...] And trewly it were better a private presonne lacked his rewarde whiche he hathe wele deserved, thanne that by his rewarde the goode publique of all the londe were hurte” (*Vale’s Book*, p. 243).

Fortescue warns that “verile yif this order be kepte”; a king who follows his advice:

“...shal nat be greved by inportunyte of suterer nor they shall by inportune brocage opteigne any unresonable diseires. O what quiete shal growe to the kyng by this order and in what reste shall thanne his people lieve, having no colour of gruccing with suche assshalbe aboute his personne, as they were woned tahave, for the geving away of his londe and *also the mysconseiling of hym in many other cases, not of murmur ageinste the kynges personne for the mysgouvernance of his reaume*. For in this counsaill maybe determyned every cas of difficultie or the king do any thing therinne” (*Vale’s Book*, pp. 243-244; my italics).

Fortescue offers practical advice in the choice of the king’s counsellors. He warns of those who, in recent years, have profited through their position, advancing their own affairs, and thus proved vulnerable to further corruption. He explains that most of the lords in the king’s council have not been impartial, as they should have been, because they were influenced by their own affairs and interests, by their own servants and counsellors:

“...And also there were but fewe matieres of the kynges, but the same matieres towched the seid counsellours, their cousynes, and kinrede or their tenauntes ans servauntes or suche other as they owed favour unto” (*Vale’s Book*, p. 244).

Fortescue illustrates his point with an example of a good council, that of the Roman Senate in the time of Julius Caesar, who, “counseiled bi the same Senate, gate the monarchie nerehande of all the worlde” (*Vale’s Book*, p. 246). The same concerns with stability and good advice found in Lydgate’s *Serpent of Division* are advanced in Fortescue’s discussion of “how the Romaynes prospered while they had agrete counseil”, where he explains:

“The Romaynes while their counseill callid the Senate was grete, throughe the wisdoome of that counseill gate the lordship of the grete partie of the worlde. And aftyrward Julius Cesar their firste emperour, counseiled bi the same senate, gate the monarchie nerehande of all the worlde, wherthroughe Octavian theyre secund emperour commaunded all he worlde to be discribed as subgiet unto hym” (*Vale’s Book*, p. 246).

Fortescue places the blame for the fall of the Roman Empire on “evull disposed emperours”, like Nero and Domitian, “and other” who “dispysed the counseill of the Senate”, causing the property of the emperor to be dispersed and therefore the power of central government to falter:

“But aftir this whan evull disposed emperours as NERO, DOMYCIAN and other had slayne grete parte of the senatours and dispysed the counseill of the Senate, thastate of the Romaynes and of themperours by ganne to falle downe, and hathe fallen away sithen into suche decaye that now the lordshippes of themperour biene not so grete as the lordshippes of sum kyng, while the Senate counseiled was hole subgiet to themperour” (*Vale’s Book*, p. 246).

In Fortescue’s opinion, such a king would ensure that his realm would be wealthy and free from any external dangers; moreover, wealth provide a basis for the ambitious conquest of all the lands and people the king would desire to possess and subdue:

“by whiche ensample it is thoughte, that yif the kyng have suche a counseill as is before specified, his londe shal not oonly be ryche and welthy as were the Romaynes,

but also his highnesse shalbe mighty and of power to subdue hys enemyes and all other that he shall luste to reigne upon” (*vale’s Book*, p. 246).

The ideal of king of England as the conqueror of most of the powerful countries in Europe was supported by as powerful propaganda machine, both in Henry VI’s reign, and in Edward IV’s. Genealogical chronicles as well as other historical and political tracts emphasised the English claim to the crown of France and Spain, and drew attention to the English rulers like King Arthur who had even conquered Rome. Fortescue refers to a popular image of the king, which was supposed to appeal both to the dedicatee of his work, the king himself, and to his close circle, as well as to a wider audience, who shared in the same beliefs about the historical nature of English kingship. Anthony Gross notes: “Fortescue and his contemporaries did not consider the practical abilities requisite to good kingship separately from spiritual merits. As the many surviving “mirrors” or books of advice for princes show, kingly virtue was an integrated concept which married successful policy with good health and sound morals”¹⁴.

The discussion in the *Governance* indeed points to practical advice given to a monarch, and implies a vigorous king, ready to engage in wars on the Continent: in that sense the Yorkist Edward IV would have fitted the description better than Henry VI.

To sum up, Fortescue’s *Governance* focuses on the nature of kingship; he discusses the type of kingship that would ensure the stability and good governance of the realm, and compares the kingship in England and France. The other major topic Fortescue tackles is the question of over-mighty subjects and what constitutes good counsel for the king. Fortescue’s tract would have appealed both to the nobility, and those around the king, and to the gentry, especially those involved in politics.

---

¹⁴ Gross, *The Dissolution*, Intro., p. 6. Gross’s study of Fortescue is focused on alchemy and his comment relates to Fortescue’s tracts in the light of the popular belief in the power of healing the king and helping the government through alchemy. This is a view that Gross sets out in his discussion of alchemy in order to place Fortescue’s writing in the context of fifteenth-century thinking, a trend of increasing significance in the study of the tracts of the period.

TRATATUL DE LA GILĂU*

TERÉZ OBORNI

După moartea regelui Ioan I Zápolya și căderea Budei, a început o nouă perioadă în istoria părților răsăritene ale Ungariei, o perioadă al cărei prim deceniu a fost dominat de influența politică a lui *Frater* Gheorghe Martinuzzi. În anii '40 ai secolului al XVI-lea, s-a conturat în Transilvania o linie politică strâns legată de numele lui Martinuzzi, iar noua structură statală și instituțională creată de acesta și-a pus amprenta și asupra particularităților Principatului autonom al Transilvaniei de mai târziu. Martinuzzi, politicianul cel mai influent al regelui Ioan, a reușit să pună la cale pacea de la Oradea din 1538, dar chiar și după moartea regelui Ioan și căderea Budei, el a continuat să joace un rol important în încheierea acelor înțelegeri dintre Ferdinand I de Habsburg și părțile răsăritene ale regatului care au încercat să refacă unitatea țării. Prima dintre aceste tentative a fost tratatul de la Gilău, al cărui text reflectă fără drept de apel faptul că Martinuzzi trata cu Ferdinand de Habsburg despre soarta părților răsăritene de parcă acestea i-ar fi aparținut, sau mai bine zis reginei sale și fiului acesteia, ca și cum numirea lor pe tronul Transilvaniei nu s-ar fi petrecut la porunca sultanului. De unde provenea această siguranță de sine, această nesocotire a puterii sultanului la doar câteva luni după căderea Budei?

Despre tratatul de la Gilău știm doar că acesta a fost încheiat. În fapt, este vorba de o convenție care nu a fost aplicată în practică, ea înscriindu-se în seria tratatelor dintre cei doi regi purtate de la începutul anilor 1530 și ale căror prim rezultat a fost pacea de la Oradea din 1538¹. Cu toate acestea, efectele acestui tratat în planul istoriei instituționale și guvernamentale nu au fost analizate până acum². Nu s-a pus în discuție nici situația juridică foarte controversată care s-a creat în urma tratatului în anul 1542 și care a rezistat până la sfârșitul aceluși an, până în momentul în care stările Transilvaniei au acceptat numirea de către Poartă a Isabellei și a lui Ioan Sigismund la guvernarea țării. Deși Martinuzzi a fost cel care a semnat pacea de la Oradea și mai apoi, încalcând-o, a

---

* Traducere în limba română de Mária Pakucs. Articolul a apărut în limba maghiară sub titlul "A gyalui szerződés" în *A magyar államiság első ezer éve*, Pécs, 2000, p. 133-145. Notele din original au fost convertite în note de subsol de către traducător.

¹ Toate lucrările de istorie a Transilvaniei, precum și cele care discută efectele bătăliei de la Mohács amintesc tratatul de la Gilău. Pentru detalii, vezi Gyula Szekfű, *Magyar történet*, vol. III, Budapesta, 1935; Gábor Barta, *Az erdélyi fejedelemség születése*, Budapesta, 1979; Pál Fodor, *Magyarország és a török hódítás*, Budapesta, 1991.

² Vezi Győző Ember, *A helytartói hivatal történetéhez a XVI. században*, în "Szentpétery Emlékkönyv", Budapesta, 1938; Idem, *Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig*, seria *A MOL kiadványai*, vol. III, *Hatóság és hivataltörténet*, Budapesta, 1946, p. 391-395. Trócsányi amintește situația creată în legătură cu tratatul de la Gilău atunci când discută atribuțiile juridice ale consiliului reginei. Zsolt Trócsányi, *Erdély központi kormányzata 1540-1690*, Budapesta, 1980, p. 21-22, 47.

impus alegerea sugarului Ioan Sigismund ca rege, împiedicând astfel intrarea în vigoare a tratatului de pace, tot el a fost cel care era gata să renunțe la conducerea Transilvaniei și a părților răsăritene ale Ungariei în numele reginei văduve și a fiului ei. Cunoscând cariera lui Martinuzzi, pasul acesta nu este surprinzător pe de-a întregul, deoarece el nu s-a împăcat niciodată cu ideea autonomiei Transilvaniei și toată viața sa a luptat pentru reunificarea regatului maghiar.

Gáspár Serédy, căpitanul trupelor imperiale ale Ungariei superioare, reprezentatul lui Ferdinand I, a participat la tratativele purtate cu episcopul transilvan Ioan Statileus, trimisul și împuternicitul reginei Isabella, cu episcopul orădean și tezaurarul Martinuzzi și cu Petru Petrovici, comitele de Timișoara și căpitanul Ungariei inferioare.³ Serédy nu a acceptat această însărcinare în mod dezinteresat, deoarece el și alți nobili, printre care Imre Balassa, Péter Perényi și Ferenc Bebek, posedau proprietăți funciare tocmai în zonele aflate în mâinile lui Ioan Sigismund, și astfel erau interesați să aducă aceste teritorii în stăpânirea lui Ferdinand.

Nobilii mai sus pomeniți au convocat în cetatea Tokaj o adunare a nobililor (3 septembrie 1541) care, văzând situația de criză, a hotărât să cheme toate stările la Gönc, în ziua de Sf. Mihail. În timp ce tabăra lui Ferdinand se aduna acolo, Martinuzzi nu a stat cu mâinile în sân, ci a convocat la rândul său o dietă la Debrețin (18 octombrie 1541) și folosindu-se de puterea acordată de sultan, a promis tuturor participanților siguranța personală și a averilor. Desfășurarea celor două adunări de mai sus nu este cunoscută îndeaproape, dar este cert faptul că la adunarea de la Miskolc din 21 decembrie au fost prezente 13 comitate de dincolo de Tisa și participanții au declarat că era nevoie urgentă de unirea țării sub un singur conducător în vederea apărării ei. Ferdinand I a fost recunoscut rege.

Tratativele dintre părți s-au purtat în decembrie 1541 la Gilău. În cursul acestora, Martinuzzi a prezentat lui Ferdinand I anumite cerințe, la care împăratul a răspuns după încheierea acordului, în luna ianuarie a anului următor.⁴ Tratatul a fost încheiat la Gilău la 29 decembrie 1541⁵, și a fost ratificat mai întâi de către Ferdinand I la Innsbruck la 23 aprilie 1542, iar mai târziu și de către regina Isabella la Alba-Iulia, la 26 iulie a aceluiași an. Așa cum rezultă din punctele acordului, acesta reprezenta doar o înțelegere preliminară de principiu între cei doi monarhi, părțile stabilind un termen de doi ani pentru definitivarea detaliilor. Literatura de specialitate de până acum a considerat că acest acord aparține în principal sferei dreptului privat, deoarece el stipula în primul rând despăgubirile convenite Isabellei și fiului ei, și că aspectele ce țin de dreptul public sunt neglijabile, deoarece ele sunt tratate într-o singură frază.

Analizând mai îndeaproape punctele înțelegerii descoperim însă că pretențiile lui Ferdinand ca teritoriile controlate de Isabella și fiul ei să fie trecute în stăpânirea lui sunt cuprinse în text fără nici un echivoc: “[...] *vicissim autem serenissima domina Isabella regina, quaslibet civitates et arces ad coronam regni Hungariae in Hungaria et*

³ Prin această expresie este desemnată regiunea Timișoarei, “părțile de jos” care se aflau sub jurisdicția Isabellei și a lui Ioan Sigismund, dăruită de sultan lui Petru Petrovici.

⁴ Cerințele lui Martinuzzi au fost publicate de Sándor Szilágyi, *A gyalui szerződés*, în “Történeti Lapok”, nr. 19, 1875, p. 1121-1125, 1154-1157, iar răspunsurile lui Ferdinand I de către Árpád Károlyi, *Fráter György levelezése*, Budapesta, 1881.

⁵ *Lebensgeschichte des Kardinals Georg Utišenovíc*, Viena, 1881, Urkundenbuch, p. 16-21.

*Transsylvania existentes et pertinentes inque manibus suis fideliumque suorum habitas sacratissimo Ferdinando regi, domino meo clementissimo assignet [...]*⁶. Acest paragraf conferă fără urmă de îndoială un caracter de drept public înțelegerii, confirmat și de evenimentele din anul următor, derulate odată cu încercările de aplicare în practică a punctelor acordului. Deși faptul că nu a fost stabilit un termen limită pentru cedarea teritoriilor poate fi considerat un semn al incertitudinii, greutatea și importanța tratatului de la Gilău sunt de fapt asigurate de cei care au fost desemnați ca “garanți” ai acesteia: însuși împăratul Carol al V-lea și regele Poloniei, tatăl Isabellei.

Iată și punctele înțelegerii⁷: regele Ferdinand promitea să dea Isabellei și fiului ei cetatea Șips (Szepes, Zips) împreună cu oppidum-urile, satele, vămile, minele și toate pertinențele acesteia și le asigura o rentă anuală de 12 000 de florini până la intrarea în vigoare a acordului definitiv; regina Isabella urma în schimb să cedeze în stăpânirea lui Ferdinand toate cetățile și orașele din Transilvania și Ungaria odată cu toate teritoriile pe care le conducea, și să îi predea și coroana maghiară. În privința celorlalte aspecte care necesitau negocieri suplimentare, părțile au căzut de acord că și acelea urmau să fie discutate în răstimp de doi ani, sub semnul aceleiași bune prietenii, iar pentru a se asigura de finalizarea lor, se obligau să prezinte rapoarte împăratului Carol al V-lea pe de o parte, și lui Sigismund, regele Poloniei, tatăl Isabellei pe de altă parte. Orice hotărâre a celor doi garanți privind interesele comune ale părților sau eventualele divergențe de opinie urmau să fie acceptate de ambele părți întocmai și fără nici o contradicție. Dacă împăratul sau regele polon ar fi murit în timpul celor doi ani, regele Ferdinand și Isabella aveau dreptul să numească o altă persoană potrivită care să ajute părțile să ducă la îndeplinire în intervalul stabilit toate punctele acordului și ca afacerea să se încheie. Dacă regele Ferdinand ar fi murit, fratele său Carol al V-lea sau moștenitorii săi urmau să împlinească clauzele stipulate în acord.

În aceeași zi, Gáspár Serédy a promis în numele regelui că cetățile Gönc și Telkibánya, care erau patrimoniul lui Ioan Sigismund, vor fi trecute în mod legal în proprietatea reginei și a fiului ei. Serédy a lăsat textul înțelegerii în mâinile lui Statileus și ale lui Martinuzzi, recunoscându-i astfel drept fideli ai regelui și asigurându-i totodată pe cei doi de grația acestuia. Imre Lukinich a observat deja că, în această fază, tratatul se afla într-un stadiu puțin elaborat și de aceea se ridică întrebarea cu privire la intențiile celor două părți de a lua în serios acest text și dacă nu cumva el reprezenta doar un moment de respiro pentru partizanii lui Ferdinand și cei ai lui Ioan Sigismund.⁸ Intențiile lui Ferdinand I de a ocupa părțile răsăritene ale regatului erau cât se poate de serioase, mai alés că după eșecul păcii de la Oradea această înțelegere îi oferea șansa să unifice regatul maghiar, și având în vedere și campania din 1542 pe care o pregătea împotriva otomanilor, el putea spera într-o consolidare a puterii sale cu ajutorul armelor.⁹

Obținerea susținerii din partea lui Martinuzzi era foarte importantă pentru Ferdinand în privința influenței asupra Ardealului și a părților de dincolo de Tisa,

⁶ Roderich, Goos, *Österreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen*, Viena, 1911. p 97.

⁷ Ibidem. p. 95-110, unde sunt publicate textul integral al tratatului de la Gilău și documentele relevante.

⁸ Imre Lukinich, *Erdély területei változásai a török hódítás korában, 1541-1711*, Budapesta, 1918. p. 41.

⁹ Károlyi, *op. cit.*

deoarece regele era foarte conștient că în fapt Fratele era cel care cârmuia teritoriile aflate sub sceptrul lui Ioan Sigismund. Se știa și că acesta se afla în relații bune cu Poarta, de aceea Ferdinand era dispus să îi acorde lui Martinuzzi avantaje speciale. Chiar în luna noiembrie a aceluși an, regele a emis o scrisoare de la Linz, prin care îl accepta pe Martinuzzi în grațiile sale, îi ierta acestuia greșelile și erorile, îl menținea în funcțiile de episcop și de tezaurar al Transilvaniei, ba chiar îi îngăduia stăpânirea pe mai departe a orașelor Vác și Baia Mare pe care fratele le primise ca zălog de la regele Ioan și îi oferea în arendă viageră cetatea Munkacevo¹⁰. Serédy îl mai asigură pe deasupra pe Martinuzzi că regele va plăti prețul sării exploatare pentru el și că Pécsvárad și Cluj-Mănășturul, donate tot de regele Ioan, vor rămâne de asemenea în stăpânirea lui. Martinuzzi mai primea asigurarea și că regele Ferdinand îi ierta acțiunile îndreptate împotriva lui cât timp fusese în serviciul regelui Ioan și că toate donațiile primite de la regele Ioan vor fi lăsate în vigoare¹¹. Sentimentele lui Martinuzzi în privința tratatului de la Gilău răzbat din scrisoarea de credință pe care a trimis-o regelui Ferdinand în același timp cu încheierea acordului. Aspectul cel mai important în această scrisoare este că ea a fost scrisă la timpul viitor, Martinuzzi promițând cu precauție că îl va sluji cu credință pe Ferdinand și că îl va recunoaște ca adevărat rege încoronat, devreme ce Ferdinand a declarat public că se va îngriji de apărarea țării.¹² Nobilii ardeleni cei mai influenți care au participat la tratative din partea reginei, adică episcopul Ioan Statileus, comitele de Timiș și căpitanul părților Ungariei inferioare Petru Petrovici și comitele de Zărând Miklós Patócsy au emis scrisori cu un conținut asemănător, în aceeași zi de 29 decembrie¹³.

Martinuzzi a mai promis și că nu va transmite aceste scrisori până când acele persoane (András Báthory de Somyló, Péter Márkus, Ferenc Horváth, Mihály Somlyai, László Edenffy [Ödönffy], János Vitéz de Kiskálló, Ferenc Keressy [Körössy], György Putnoki) pe care regele Ferdinand le-a iertat și le-a acceptat ca fideli nu vor depune jurământul de credință față de suveran.

În același timp, Transilvania a căpătat mai multă importanță în ochii Isabellei, care își avea reședința la Lipova, și a lui Martinuzzi. Acesta din urmă s-a străduit să mute în Transilvania centrul de greutate al curții și al teritoriilor dăruite de sultan Isabellei. Dieta transilvană din ianuarie 1542 a fost convocată din cetatea Gilăului de către Statileus și Petrovici pentru Târgu Mureș. Aici au fost pronunțate cuvintele atât de des citate ale lui Martinuzzi, care prezentau nobililor ardeleni conținutul unui document emis

¹⁰ *Ibidem*, p. 41-42.

¹¹ Goos, *op. cit.*, p. 100-101.

¹² "Frater Georgius, episcopus Waradiensis ac thesaurarius etc. fateor et recognosco per presentes literas meas. Quod cum sacratissimi principis et domini domini Ferdinandi Romanorum, Ungariae, Bohemiae, Dalmaciae, Croaciae, etc. Regiae Maiestatis erga hoc regnum Ungariae promptam voluntatem defendendi eque faucibus hostium eripiendi et fideles subditos in regiam clementiam accipiendi, medio magnifici domini Casparis Seredy etc. commissarii Suae Maiestatis intellexissem, me Suae Maiestatis fidelitati addixerim et uti verum honestum fidelem decet, ea quae in rem et utilitatem Suae Maiestatis ac huius regni Ungariae fore cognovero, pro virili mea praestitutum, promittens me Suam Maiestatem pro vero legitimo coronato Ungariae rege habiturum, fidelitatem et fidelem servitutum Suae sacratissimae Maiestati cum plena animi constantia exhibiturum.[...]" Goos, *op. cit.* p. 103.

¹³ *Ibidem*, p. 103-104.

de sultan (dar care nu fusese în fapt văzut de nimeni altcineva), potrivit căruia sultanul a dăruit Transilvania și părțile de dincolo de Tisa ale Ungariei fiului lui Ioan de Szapolya, cu condiția ca până la maturitatea acestuia Martinuzzi “să fie stăpânitorul” amintitelor teritorii¹⁴. În continuare, sultanul mai poruncește să i se plătească un tribut anual de zece mii de florini de aur. Orașele Făgăraș, Oradea și Cașovia erau dăruite lui Martinuzzi, în timp ce Petru Petrovici primea *sangeacul* de Timișoara – se pomenește în scrisoarea păstrată în textul hotărârilor dietale¹⁵. Tot la această dietă, Martinuzzi a fost numit căpitan general al oștirii transilvane. Astfel au fost puse bazele stăpânirii proprii a lui Martinuzzi asupra Transilvaniei și a Părților, în parte legitimată de porunca sultanului, în parte întărită prin acordul dietei de la Târgu Mureș, care a fost urmat și de alte împuterniciri ale dietelor următoare. În esență, din acest moment și mai ales după dieta de la Turda din aprilie următor, putem vorbi de începuturile autonomizării politice a acestor teritorii. La dieta de la Turda, stărilor au refăcut jurământul de credință față de fiul regelui Ioan de Zapolya și au acceptat guvernarea locuitorilor a lui Martinuzzi, numind și un corp consultativ format din câte șapte delegați ai fiecărei stări și un reprezentat al capitlului de la Alba –Iulia¹⁶. Putea deci, cu acordul verbal al sultanului, să înceapă guvernarea teritoriilor autonome aflate în mâinile lui Martinuzzi ajutat și de consiliul consultativ, dar lucrurile au luat o altă întorsătură.¹⁷ Separarea teritorială de Ungaria se petrecuse deja, datorită în primul rând poruncii sultanului, deși este neîndoiește faptul că autonomia geografică a Transilvaniei și statutul de provincie cu guvernare proprie deținut anterior în regatul maghiar au reprezentat bazele propice pentru o asemenea tendință de dezvoltare. Confuzia juridică ce a urmat tratatului de la Gilău a întrecut în amploare orice situație precedentă, și mai mult ca niciodată se ridică cu temeii întrebarea: cui aparține de fapt țara, și ce fel de țară este ea în fapt?¹⁸ Tratatul de la Gilău, în virtutea căruia Isabella îi ceda lui Ferdinand I teritoriile acordate de sultan fiului ei și, până la maturitatea acestuia, în stăpânirea lui Martinuzzi, era deja încheiat la acea dată, deși cele două părți nu îl ratificaseră încă. Rămâne în continuare acoperită de mister îndrăzneala lui Martinuzzi de a consimți la o cedare ulterioară a teritoriilor în discuție și la o îndepărtare a Isabellei, atâta timp cât el însuși era convins de puterea militară și politică a otomanilor și atâta timp cât încerca să își impună stăpânirea – adică pe cea a lui Ioan Sigismund – stărilor ardelene folosindu-se tocmai de amenințarea otomană. Această situație contradictorie poate avea o singură explicație: pe de o parte Martinuzzi se baza pe ajutorul stărilor imperiale și pe armata lor, iar pe de altă parte încerca să

¹⁴ “*Regio et pars Regni Hungariae, ultra Thychiam et Regnum Transylvanicum collata sunt filio Regis Johannis, exceptis istis quatuor locis Waradino, Themeswar, Fogaras et Cassovia, sed ea tamen lege et conditione ut quoadusque filius Regius adoleverit, Frater Georgius possideat has duas Regiones videlicet: Hungariam et Transylvaniam*”. *Erdélyi Országgyűlési Emlékek. Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae 1540-1690* [în continuare EOE], ed. Sándor Szilágyi, Budapesta, 1875-1898, vol. I, p. 77.

¹⁵ EOE, vol. I, p. 77-78; cf. Fodor, *op. cit.*, p. 108-111.

¹⁶ EOE, vol. I, p. 84-85.

¹⁷ Istoria și eșecul consiliului care acționa pe lângă Martinuzzi nu ține strict de obiectul acestui studiu, de aceea nu le discutăm în amănunt. Vezi Ember, *Az újkori magyar igazgatás*, p. 392-394.

¹⁸ Pentru constituirea principatului autonom al Transilvaniei vezi Barta, *Az erdélyi fejedelemség*, și Idem, *Vajon kié az országot?*, Budapesta. 1988; Fodor, *op. cit.*

influențeze situația din Transilvania în așa fel încât oricum ar fi decurs lucrurile, el să dețină și comanda militară, deoarece știa că putea fi atacat în orice moment de către otomani sau de către voievodatele române vecine. Nu este întâmplător faptul că cele mai multe hotărâri ale acestei diete rânduiau modul de ridicare la oaste a stărilor, a iobagilor și a locuitorilor orașelor și stabileau că locțiitorul avea puterea să dea porunca de ridicare a oastei și că aceasta trebuia dusă la îndeplinire fără amânare.¹⁹

În timp ce în luna aprilie a aceluși an, după moartea lui Statileus, Isabella își muta reședința la Alba Iulia în palatul episcopal – pe baza hotărârii dietei –, tratativele asupra acordului de la Gilău continuau. La sfârșitul lui aprilie, Ferdinand I a semnat documentele la Viena, iar Serédy a pornit cu ele în Transilvania. Îmbolnăvindându-se pe drum, la destinație nu a ajuns decât o scrisoare care relatează despre misiunea lui. La scurt timp după aceea, a ajuns în Transilvania și vestea că la Speyer stările imperiale au hotărât să acorde un important ajutor militar în campania împotriva turcilor. În aprilie 1542, la câteva zile după ratificarea tratatului de la Gilău, însuși Ferdinand I l-a înștiințat pe Martinuzzi că a primit un sprijin valoros și de lungă durată din partea stărilor imperiale și că era încrezător că astfel va reuși să elibereze țara de turci²⁰. Noua întorsătură a situației l-a impulsionat pe Martinuzzi să pună în aplicare cât mai degrabă prevederile tratatului de la Gilău și, prin aceasta, și pe cele ale păcii de la Oradea, și să urgenteze semnarea documentelor de către Isabella. Negocierile cu regina privind ratificarea tratatului de la Gilău au avut loc în luna iulie la Alba-Iulia, sub îndrumarea lui Serédy, în urma cărora au rezultat noi documente²¹. Deoarece regina nu a fost de acord cu clauza potrivit căreia renta anuală de 12 000 de florini urma să fie plătită din veniturile vămii de la Cașovia, Serédy a modificat-o în sensul că jumătate din suma promisă urma să fie plătită reginei de îndată ce ea va părăsi Transilvania, va pleca către Șips și în drum se va opri la Gönc, iar cealaltă jumătate i se va plăti în interval de șase luni de la plecarea din Transilvania²². Prima jumătate a sumei Ferdinand urma să o acopere din totalitatea veniturilor episcopiei Transilvaniei pe anul 1542 pe care le zălogea reginei, iar pentru cea de a doua jumătate a sumei Ferdinand a zălogit Isabellei veniturile vămilor vicesime ardelene care i se cuveneau. Totodată i-a oferit în zălog tezaurului Martinuzzi veniturile din drepturile de schimbare a aurului ale Transilvaniei.

Pe parcursul negocierilor, Serédy și Martinuzzi au căzut de acord ca în răstimp de doi ani regina să primească toate proprietățile promise de Ferdinand în virtutea păcii de la Oradea încheiate cu regele Ioan de Zapolya, precum și daruri de nuntă în valoare de 10 000 de florini de aur. Regina și fiul ei urmau să intre în posesia tuturor moșiilor patrimoniale ale familiei Szapolya, precum și a orașului Késmárk, care trebuia mai întâi recuperat de la copiii lui Ieronimus Laski. Cetatea Șips, care de asemenea fusese acordată reginei, se afla încă în stăpânirea lui Elek Thurzó, iar suma de răscumpărare cerută de acesta era destul de ridicată. Regina a promis că nu va rupe teritoriile aparținătoare cetății (*Szepesség*), cu alte cuvinte nu va rupe de coroana maghiară principatul de Șips care urma să fie creat acolo, că acestea vor reveni coroanei maghiare

¹⁹ EOE, vol. I, p. 86-89.

²⁰ Károlyi, *op. cit.*, p. 51-52.

²¹ Publicate în Goos, *op. cit.*, p. 104-110.

²² *Ibidem*, p. 105.

în caz de desherență a fiului ei și că era dispusă să se stabilească acolo de îndată ce intra în posesia proprietăților ce i se cuveneau.

Nici Martinuzzi nu a întârziat să emită propriile pretenții: dorea ca Transilvania să rămână pe mai departe sub guvernarea sa și să fie scutit de către Ferdinand de socoteala cuvenită tezaurului, deoarece registrele aferente s-au pierdut odată cu căderea Budei. Mai cerea ca și fideliile săi să se bucure de grația regelui, iar nobilii cărora regele Ioan le făcuse donații să rămână în posesia bunurilor primite. Ferdinand I să returneze cheltuielile făcute începând cu anul 1537 pe seama Cașoviei, iar toate aceste hotărâri să fie semnate și de către comandantul militar care urma să intre în Transilvania pentru preluarea puterii de către Habsburgi²³. Ferdinand I a fost de acord cu aceste cereri și, cu excepția ultimelor două, le-a și îndeplinit²⁴.

La dieta de la Cluj din august 1542, Ferdinand I era deja stăpânitorul Transilvaniei, iar tratatul de la Gilău intrase în vigoare. Stările și-au dat și ele acordul ulterior, și după ce au ascultat raportul lui Martinuzzi, au hotărât să trimită o delegație la Ferdinand I, din care făceau parte Francisc Kendy din partea maghiarilor, Tamás Mihályfy din partea secuilor și Petru Haller din partea sașilor. Delegația avea misiunea să prezinte regelui condițiile predării Transilvaniei. Transilvănenii cereau ca Ferdinand I să se îngrijească de văduva regelui Ioan și să ratifice în scris cât mai curând înființarea principatului de Șips. Mai cereau respectarea privilegiilor și libertăților celor trei stări, să apere țara de inamicii dinlăuntru și dinafară, căci ei intrau în mâinile lui Ferdinand ca o țară liberă și îl recunoșteau pe acesta ca rege și cărmuitor liber ales²⁵.

Mai cereau ca maiestatea sa să nu numească străini în funcțiile de episcop, comite de Timișoara și voievod, ci doar maghiari potriviți pentru acele oficii, și să îl despăgubească pe Petrovici pentru cetățile Becse și Becskerek din comitatul Timiș cu cetăți aflate în vecinătatea proprietăților reginei. În continuare, ardelenii cereau despăgubirea, amnistierea sau reglarea afacerilor anumitor nobili²⁶.

Celor trei trimiși ai națiunilor transilvane li s-a alăturat și Mihály Somlyai ca reprezentat al celor opt comitate de dincolo de Tisa care aparțineau reginei și a căruia numire se petrecuse la dieta parțială de la Oradea, unde fusese de altminteri prezent și Martinuzzi. Atunci când acesta a cerut celor opt comitate contribuția cuvenită la plata tributului datorat sultanului, acestea au refuzat, susținând că ele se află de partea împăratului. Nici secuii nu erau dispuși să plătească darea bouli, evocând pagubele suferite de pe urma raidurilor otomane și ale voievozilor români în Țara Secuilor²⁷.

Tratativele s-au purtat așadar la Viena între reprezentanții stărilor ardeleni conduși de Francisc Kendy și Ferdinand în luna septembrie, discuțiile purtându-se în jurul capacității lui Ferdinand de a asigura apărarea Transilvaniei. Răspunsul lui Ferdinand la cererile ardelenilor a venit la începutul lunii octombrie, regele promițând să emită la timpul potrivit diploma referitoare la principatul de Szepes și să respecte

²³ Szilágyi, A *gyalui szerződés*, p. 1121-1123; Mihály Horváth, *Utyeszenich Fráter György (Martinuzzi bíbornok) élete*, Pest, 1872.

²⁴ Răspunsul lui Ferdinand I (1542 fără loc) publicat de Károlyi, *op. cit.*, p. 43-45.

²⁵ "[...] *maiestas sua Regnum Hungariae et Transsylvaniae eiusque naciones eo modo dignetur in gratiam accipere, veluti liberum regnum, domini quoque regnicole eius maiestatem ita agnoscant tamquam sponte electum regem et principem.*" EOE, vol. I, p. 130.

²⁶ EOE, vol. I, p. 131-133.

²⁷ EOE, vol. I, p. 137.

privilegiile stărilor Transilvaniei. La cerințele privind diferite persoane a oferit răspunsuri individuale. Însă regele nu a oferit nici un răspuns la întrebarea referitoare la apărarea Transilvaniei, nici măcar în stadiul de promisiune²⁸. Se poate că Ferdinand mai credea la acea dată în succesul campaniei imperiale. Joachim, marchizul de Brandenburg, aflat în fruntea unei impresionante armate de 55 000 de soldați, tocmai își așezase tabăra la Pesta și încerca fără succes să asedieze orașul. La câteva zile după aceea, la 8 octombrie era nevoit să se retragă. După acest eșec, nici nu se mai întrezăreau alte perspective pentru ca Ferdinand să fie capabil să apere prin forță militară Transilvania și astfel să respecte acordul de la Gilău.

Este foarte probabil ca între timp și Poarta să fi aflat de înțelegerea dintre regină și Ferdinand, devreme ce la începutul lui septembrie sosea în Transilvania un ceauș cu misiunea de tatonare, iar la mijlocul lunii un altul de această dată cu poruncă de la sultan pentru Martinuzzi, în care se anunța că sultanul îi cheamă și pe ardeleni la asediul Budei împreună cu voievozii Țării Românești și Moldovei și cu câțiva beglerbegi, ale căror trupe urmau să traverseze Transilvania. În teama iscată de această veste, stările ardeleni l-au implorat pe Martinuzzi, care se afla la Oradea în așteptarea întoarcerii delegației de la Viena, să revină în Transilvania ca să apere țara²⁹. Fragmentul păstrat din scrisoarea adresată de Martinuzzi arhiepiscopului de Kalocsa, care mai mult ca sigur că datează de la începutul lui octombrie 1542, ne arată că fratele îl ruga pe arhiepiscop să îl convingă pe rege să treacă la acțiune împotriva turcilor și să finalizeze cât mai curând promisiunile făcute reginei, căci dacă aceasta părăsea Transilvania, Ferdinand putea deveni monarhul țării. Martinuzzi sublinia în scrisoare că transilvănenii sunt cu toții „niște trădători nestatornici”, care, după ruperea Transilvaniei de Ungaria, au de gând să se supună turcilor asemenea Moldovei și Țării Românești, și că se temea că dacă și această campanie se va termina cu o retragere, ei vor fi obligați să procedeze astfel³⁰. La sfârșitul lui octombrie, voievodul moldovean Petru Rareș ataca Transilvania la porunca Porții, și pustia toată regiunea dintre Brașov și Bistrița. Martinuzzi a reușit să respingă atacul abia la începutul lunii noiembrie.

Temerea lui Martinuzzi s-a adeverit: armatele imperiale au fost nevoite să se retragă în grabă de sub Pesta. Cu toate acestea, regele Ferdinand I se încăpățâna să nu renunțe la planul său de dobândire a Transilvaniei. Într-o scrisoare trimisă fratelui său Carol al V-lea, Ferdinand își exprima neliniștea și se temea că maghiarii se vor alia cu turcii și că astfel va fi foarte greu de pus în practică tratatul de la Gilău, deoarece turcii nu vor renunța la Ungaria³¹. Ferdinand a încercat să grăbească plecarea reginei din Transilvania. I-a poruncit lui Seredy să o însoțească pe Isabella în afara hotarelor țării, cu

²⁸ EOE, vol. I, p. 149-152.

²⁹ EOE, vol. I, p. 152-153.

³⁰ “[...] *Hac vero in re non deberet longa procrastinatio fieri; nam Dominatio Vestra reverendissima optime scit universas Transsilvanos inconstantes latrones esse et ex omnibus illis ne unicum quidem esse probum. Scit Dominatio Vestra reverendissima iam ab antiquo Transsilvanos in ea fuisse interentione ut ab hoc regno Hungariae segregati instar Moldaviae ac Transalpiniae se Turcae subderent; quod si itaque animadverterint praesentem expeditionem retrocessisse, timeo vehementer ne contentur statim sese turcae subicere[...]*”. Károlyi, *op. cit.*, p. 99-100.

³¹ László Bardossy, *A magyar politika a mohácsi vész után*, Budapest, 1943, p. 277.

tot fastul cuvenit.³² Concomitent a încercat să integreze guvernarea Transilvaniei în instituțiile centrale ale regatului maghiar. În octombrie 1542, Ferdinand și-a trimis solii – pe Ferenc Révay³³ și pe secretarul regal Pál Bornemissza – în Transilvania ca aceștia, împreună sau separat, să discute cu Martinuzzi și cu Andrei Báthory, comitele de Szabolcs și de Sătmar, problemele provinciei. Bazându-se pe acceptarea totală și intrarea în vigoare a tratatului de la Gilău, regele Ferdinand era sigur pe stăpânirea sa asupra Transilvaniei și, astfel, asupra întregului regat maghiar, deși la acea dată aceasta era doar o iluzie³⁴. Îi însărcina pe solii săi să îi anunțe pe Martinuzzi și pe Báthory că intenționa să îi numească pe amândoi locțiitori ai regelui cu atribuții juridice egale. Deși aflăm din scrisoarea lui Miklós Horváth că în primăvara lui 1542 Ferdinand se gândea să numească, potrivit tradiției maghiare, doi voievozi în fruntea Transilvaniei³⁵ în misiunea încredințată acum ambasadorilor amintea doar de doi *locumtenentes*³⁶. Ferdinand îl numea și pe Andrei Báthory ca locțiitor alături de Martinuzzi, iar amândoi aveau poruncă să întrețină 500 de pedestrași și 500 de călăreți. Porunca regelui mai menționa că acești ostași trebuiau recrutați din Transilvania și detalia modul în care întreținerea lor urma să fie susținută tot din veniturile provinciei. Astfel, în viziunea împăratului, finanțarea armatei trebuia să se împlinească din veniturile capitlului de la Oradea și parțial din suma preluabilă de la Benedek Bajony, dar și din *dica* colectată în comitatele de dincolo de Tisa. Dar cine era oare acest Benedek Bajony, de la care locțiitorii puteau conta pe bani? De îndată ce a pus stăpânire pe Transilvania, Ferdinand a dat dovada priceperii sale în ale guvernării, încercând să restructureze cârmuirea provinciei prin diferite porunci și ordine³⁷. Astfel a numit în persoana lui Bajony un nou funcționar regal pentru Transilvania, care era *receptor et administrator* al veniturilor regale³⁸, care era administratorul și percepătorul acestora³⁹. Aceasta nu înseamnă că Ferdinand i-ar fi retras funcția de tezaurar lui Martinuzzi. Deși în instrucțiunile date trimișilor săi trece sub

³² Scrisoarea lui Ferdinand către Martinuzzi și Gáspár Serédy din 18 octombrie 1542 în Károlyi, *op. cit.*, p. 64.

³³ Scrisoarea lui Ferdinand pentru Révay: “[...] *personalis praesentiae nostrae in iudiciis locumtenenti et consiliario nostro* [...]”, Viena, 17 octombrie 1542. *Ibidem*, p. 73.

³⁴ *Ibidem*, p. 68-73.

³⁵ Horváth, *op. cit.*, p. 177, care însă nu face referire la nici o sursă documentară concretă.

³⁶ “[...] *reverendum Fratrem Georgium episcopum Varadiensem in locumtenentem nostrum in regno nostro Transsylvaniae constituere in animo habemus, hunc ipsum Andream Báthory ceu alterum collegam et locumtenentem adiungeremus.*” Károlyi, *op. cit.*, p. 69.

³⁷ Tentativa de restructurare a guvernării s-a repetat după zece ani, în 1551, când Ferdinand a reușit să pună stăpânire pentru mai mult timp asupra Transilvaniei. Încercarea de restructurare nu a dat rezultate definitive nici atunci, dar a fost mai încununată de succes decât acum. Vezi Oborni Teréz, “Habsburg kísérlet Erdély pénzügyigazgatásának megszervezésére (1552-1553)”, în *In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére*, ed. István Lengvári, Pécs, 1996, p. 165-176.

³⁸ Enumerarea concisă a veniturilor regale din Transilvania o întâlnim și în instrucțiunile date trimișilor săi (Viena, 15 octombrie 1542): “[...] *de salibus, de vigesimis, quinquagesimis, cemento, taxa saxonum, subsidio nobilium, adusione boum* [...]”, în Károlyi, *op. cit.*, p. 71.

³⁹ “[...] *magnificum Benedictum Bajony in receptorem et administratorem istiusmodi proventuum et redditum nostrorum in ipso Transsylvaniae eligendum* [...] *decrevimus*”, în Károlyi, *op. cit.*, p. 71.

tăcere acest titlu și îl pomenește pe Martinuzzi doar ca loțtiitor, fratele a deținut această funcție și la vremea aceea. În instrucțiuni se precizează foarte clar – poate și pentru liniștirea lui Martinuzzi – ca Bajony să recurgă neîntârziat la cei doi loțtiitori dacă întâmpină probleme în administrarea și perceperea veniturilor, și că priceperea lui Martinuzzi trebuia mai cu seamă respectată⁴⁰. Dispozițiile lui Ferdinand privind guvernarea Transilvaniei au rămas fără urmări, mai ales din cauză că nu a reușit să își facă recunoscută și să își consolideze puterea prin forța militară. Dar au existat și alte obstacole, despre care aflăm dintr-o altă scrisoare cu instrucțiuni adresată lui Pál Bornemisza la 7 decembrie 1542. În esență se preciza că Martinuzzi nu dorea să fie ajutat nici în administrarea veniturilor și nici în guvernare, el însuși fiind cel care i-a împiedicat pe Bajony și Báthory în munca lor⁴¹. Încercarea lui Ferdinand de a numi la guvernarea Transilvaniei și funcționari regali numiți de el, precum și tentativa de limitare a influenței crescânde a lui Martinuzzi prin numirea unui loțtiitor de rang egal cu acesta au eșuat așadar.

Totuși, la începutul lunii decembrie Gáspár Serédy s-a prezentat în numele regelui la Gilău în fruntea unei trupe de 600 de oșteni. Nereușind să ajungă la nici o înțelegere cu regina în absența lui Martinuzzi, Serédy a părăsit Ardealul doar cu o declarație de susținere a lui Ferdinand din partea sașilor. Drept urmare, i-a comunicat regelui părerea sa, potrivit căreia transilvănenii nu i se vor supune decât de nevoie, adică în cazul unei expediții militare⁴².

Scrisoarea lui Andrei Báthory din decembrie 1542 dă seamă de situația de fapt din Transilvania. Din ea aflăm că maiestatea sa nu putea conta pe nici o cetate sau oraș pe care să își sprijine intrarea în Transilvania. Báthory socotea că ardelenii îl amăgesc prin vorbe pe rege, dar că în sufletul lor s-au îndepărtat demult de maiestatea sa și s-au întors cu toții către turci, datorită mijlocirii lui Martinuzzi. Se părea că recunosc mai degrabă numele, adică stăpânirea, împăratului turcilor⁴³.

La dieta din Turda din luna decembrie 1542, stările ardeleni au reînnoit uniunea celor trei națiuni și au declarat că în numele adevăratei frății sunt gata să se apere unele pe altele. Au declarat în repetate rânduri că sunt credincioși reginei și fiului ei, că vor plăti tribut sultanului, și o rugau pe regină să se îngrijească împreună cu consilierii ei ca situația să rămână neschimbată. Prin aceste hotărâri, dieta ardeleană

⁴⁰ *Ibidem*, p. 72

⁴¹ Vezi mai pe larg în Oborni Teréz, "Fráter György kincstartósága Erdélyben", în *Híd századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára*, ed. princ. Péter Hanák, ed. Mariann Nagy, Pécs, 1997, p. 61-67.

⁴² Lukinich, *op. cit.*, p. 44.

⁴³ "[...] *maiestas sua nullam municiones nullamque civitatem manibus suis Transsylvania tentas habet, quibus nos freti et quarum respectu intrare deberemus, nam ut ab amicis nostris quos fidenciores ac fideliores illic habemus accepimus, Transsylvania verbis tantummodo maiestatem suam alunt, corde autem et animo longe absunt ab eius maiestatis fidelitate, nullo bono animo maiestatem suam prosequuntur, sunt fere omnes Thurcico animo dominus, frater Georgius in tantum ab eius maiestatis fidelitate eos removet ut Caesaris thurcarum nomen potius quam suae maiestatis profiteri omnes videantur.*" EOE, vol. I, p. 162.

anula acceptarea anterioară a tratatului de la Gilău.⁴⁴ Primul tribut de 10.000 de florini al Transilvaniei a sosit în primăvara anului următor, așa cum rezultă din registrul fiscal militar al sultanului: 600 000 de aspri, adică 10.000 de *djezie* de aur au sosit în tabăra sultanului din partea “reginei Transilvaniei”⁴⁵. Aflăm din scrisoarea trimisă din Gilău în ultimele zile ale lunii decembrie de către Anton Verancsics, care pe atunci era secretarul reginei Isabella, că transilvănenii se temeau de turci și că nu avea încredere în puterea lui Ferdinand, și că tocmai de aceea îl rugau pe rege să îi lase să se îngrijească singuri de apărarea lor dacă el nu era capabil să îi apere⁴⁶. Teama ardelenilor era justificată, fiindcă voievodul Moldovei amenința cu un nou atac, dar și pentru că trupele otomane care trecuseră Tisa la Pétervárad puteau urca fără nici o opreliște pe valea Mureșului. Comitatele de dincolo de Tisa au urmat exemplul ardelenilor și la dieta din 11 februarie 1543 au recuzat tratatul de la Gilău și i-au încredințat cârmuirea lui Martinuzzi.

Tratatul de la Gilău a eșuat, și o dată cu el și prima încercare a lui Martinuzzi și a lui Ferdinand de unificare a regatului maghiar. Martinuzzi a început din 1542 să pună bazele cârmuirii sale individuale asupra Transilvaniei, odată cu respectarea cadrelor constituționale. Anumite episoade ale acestor tentative și eșecuri se vor repeta în mod similar peste un deceniu, în 1551, și chiar dacă stăpânirea Transilvaniei de către Ferdinand I a durat mai mult, unificarea definitivă a părților regatului nu a reușit nici atunci.

DER VERTRAG VON GILÄU

Zusammenfassung

Nach dem Tode von Johann I. Szapolyai und der Besetzung Budas durch die Osmanen wurden die verwitwete Königin, Isabella und ihr Sohn, Johann Sigismund in den östlichen Teil des Landes gewiesen. Süleiman I hat nämlich den erwähnten Teil des ehemaligen Königreichs Ungarn, Siebenbürgen der Königin als “Sanjak” vergeben, wobei das Temeschgebiet dem ebenso als Anhänger Szapolyais geltenden Peter Petrovis gegeben wurde. Im Name der Königin und ihres Sohnes wurde die Provinz vom einflussreichsten Politiker des Zeitalters, Frater Georg (Martinuzzi) als Statthalter (*locumtenes*) und Schatzmeister (*thesaurarius*) regiert. Er wollte dennoch die Spaltung des Landes nicht hinnehmen, daher sah er in den letzten zehn Jahren seines Lebens vor, auch den östlichen Teil Ungarns Ferdinand I. zu übergeben.

⁴⁴ “[...] *Domini Regnicolae fideles suae Majestatis ac filli sui serenissimi agnoscunt dandum esse tributum Imperatori Turcarum: supplicant majestati suae, velit cum Dominis Consiliariis eam curam habere ut sub nomine Suae Majestatis et filli sui incolumes permanere possimus.*” EOE, vol. I, p. 170.

⁴⁵ Cf. Gábor Ágoston, *A hódolt Magyarország, fără loc*, 1992, p. 51.

⁴⁶ “[...] *rogemus Ferdinandum regem, ne in periculum nos adducat si tueri nequie et sinat nosmet ipsos nostri curam gerere [...]*”, EOE, vol. I, p. 173.

Die erste Phase dieser Bestrebungen war das Abschliessen des Abkommens von Gilău am 26. Dezember 1541. Die Übereinkunft wurde von beiden Herrschen 1542 ratifiziert, ihre tatsächliche Durchführung war dennich dadurch gehindert, dass Ferdinand I. über keine auszeichnende wirtschaftlich-militärische Stärke verfügte und im weit östlichen Landesteil seine Macht nicht befestigen konnte. Die siebenbürgische Stände, die die Angriffe der Osmanen und der ihnen unterworfenen Vasallenstaaten, wie Moldau und der Walachei befürchteten, haben an ihrer im Dezember 1542 gehaltenen Landversammlung deklariert, sie würden die Obrigkeit der von den Osmanen designierten Isabella und Johann Sigismund akzeptieren. Auf die erneuerten Versuche zur Wiedervereinigung der beiden Landesteile musste man bis 1551 warten.

PE MARGINEA RAPORTURILOR LUI JAN ZAMOYSKI CU MOLDOVA ȘI ȚARA ROMÂNEASCĂ

CRISTIAN ANTIM BOBICESCU

Un jurnal redactat în timpul campaniei polone din Moldova și Țara Românească din anul 1600 a înregistrat refuzul lui Ieremia Movilă de a presta un jurământ în urma căruia Moldova ar fi fost unită cu regatul polon (“*regnum Poloniae*”), ceea ce ar fi determinat schimbări instituționale (“*tum etiam aliam quam hucusque existerat constitutionem*”)¹. Un an mai târziu Jan Zamoyski intenționa să instaleze un polon pe tronul Țării Românești².

Nu s-a insistat mult asupra motivațiilor acestui demers al marelui hatman și cancelar al Coroanei, literatura istorică existentă scoțând în evidență fie o cauzalitate economică, fie explicații ce pornesc de la conjunctura diplomatică a acelor ani³.

În primul volum Bogdan din seria Hurmuzaki, se găsește un document a cărui interpretare coroborată cu unele lucrări mai noi polone aduce un nou punct de vedere asupra politicii cancelarului față de Moldova și Țara Românească.

Documentul⁴ se intitulează “*Discursul înălțimii sale domnului Jan Szcześny (Felix) Herburt staroste de Wisnic și de Mosciska ținut la seimicul de la Wisnic*”, după întoarcerea sa din Turcia” în anul 1589⁶, fiind copiat dintr-un manuscris de epocă. Datarea eronată a documentului a fost îndreptată de editor care pe baza criticii interne (amintirea expediției moldovene a lui Mihai Viteazul și ocuparea Estoniei și Livoniei de către suedezi) a propus sfârșitul lui 1600 sau începutul anului următor⁷. Această încadrare cronologică ni se pare eronată deoarece nu au fost luate în seamă atât menționarea pierderii Țării Românești de către poloni cât și primirea solului polon Krzysztof Kochanowski la Poartă. În consecință, ar trebui să mutăm către sfârșitul anului

---

¹ A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, a Moldovei și Țării Românești*, VI, București, 1933, 242-243

² I. Corfus, *Mihai Viteazul și polonii*, București, 1937 (mai departe *Mihai Viteazul*), 180-181, 383-384.

³ Fără a încerca să epuizăm întreaga literatură de specialitate ne rezumăm la a aminti câteva titluri: Șt. Andreescu, *Comerțul danubiano-pontic la sfârșitul secolului al XVI-lea : Mihai Viteazul și “drumul moldovenesc”*, SMIM, vol. XV, 1997, 41-60; A. Dzubiński, *Na szlakach Orientu*, Wrocław, 1997; I. Corfus, *Intervenția polonă în Moldova și consecințele ei asupra războiului lui Mihai Viteazul cu turcii*, RdI, tom XXVIII, nr. 4, 1975, 527-540 (mai departe *Intervenția*); P. P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*, București, 1936 (mai departe *Mihai*), I. Corfus, *Mihai Viteazul* ; I. Macûrek, *Zápas Polska a Habsurku o přístup k Cernému Moři na sklonku 16 stol.*, Praga, 1931; V. Ciobanu, *La cumpănă de veacuri*, Editura Junimea, Iași, 1991.

⁴ Acesta s-a păstrat în mai multe copii, vezi U. Augustyniak, *Informacja i propaganda w Polsce za Zygmunta III*, PAN, Varșovia, 1981, p. 88.

⁵ în Polonia Mică.

⁶ Hurmuzaki, vol. I /2, București, documentul CCLXVI. 490-502.

⁷ Hurmuzaki, doc. CCLXVI, 513-514.

1602 momentul Ținerii acestui discurs; mai exact în luna decembrie când Sigismund al III-lea a convocat seimicurile (sejmiki przedelekcyjne-în cadrul cărora se alegeau "deputații" și se redacta instrucția trimisă cu aceștia la seim) ce au precedat seimul anului 1603⁸. În cadrul acestuia, obiectivul lui Sigismund al III-lea era obținerea fondurilor necesare continuării confruntării cu Suedia a cărei miză directă era Livonia⁹. Oratorul susține propunerea regelui (necesitatea continuării războiului în Livonia prin aprovizionarea armatei și plata restanțelor către aceasta) însă atrage atenția asupra amenințării habsburgice¹⁰, care se concretizase deja în Țara Românească. În acest context se găsesc și referirile lui Jan Szcześny Herburt la Moldova și Țara Românească. Acestea sunt comparate cu o curte (*atrium*) sau tindă (sien) a căror funcție este aceea de a proteja "casa" (Republica) împotriva Habsburgilor ("din Muntenia în Moldova și din Moldova în Liov și Sambor își vor aduce nemții tunurile; (...) eu afirm, că dacă la acest seim Republica nu se păzește și repede nu zărește (primejdia-n.n.), vom ajunge în mâinile Habsburgilor fără a mai aștepta *interregnum*"). În continuare autorul justifică drepturile polono-lituaniene asupra acestora: Țara Românească aparține monarhiei polono-lituaniene în virtutea dreptului războiului, fiind cucerită de la Mihai, iar asupra Moldovei pretențiile erau dovedite de "cronici, statute și pacte" "cu care sunt pline cuferele"¹¹. Apărarea acesteia din urmă necesitase mari cheltuieli, în consecință Jan Szcześny Herburt propune următoarea soluție: "pentru păstrarea acestor țări a Moldovei și a Țării Românești nu găsim altă metodă mai bună decât cea pe care regele Cazimir cel Mare a folosit-o în Rusia. Pentru că alți regi ridicau aici principii care însă erau răsturnați, și așa aproape niciodată nu coborau de pe cai strămoșii noștri, apărându-i pe acești prinți. Lui Cazimir nu i-a plăcut această vrajbă și după ce a luat Rusia a împărțit-o între poloni, și până în ziua de astăzi aici ne aflăm; până nu vom face la fel în aceste țări nu vom avea mai mult folos și nu vom îndepărta neîncetatele probleme [pe care ele le cauzează] pentru că altfel ne vor cauza noi griji și cheltuieli"¹².

Pentru a înțelege dimensiunile reale ale acestei propuneri să încercăm să-l cunoaștem mai bine pe autor. Jan Szcześny Herburt(1567-1616) aparținea nobilimii mijlocii (*średnia szlachta*), dar provenea dintr-o familie cu aspirații senatoriale (unul din frații săi, Mikołaj a ajuns voievod de Halici, el însuși căsătorindu-se cu Elżbieta Zasławska); era înrudit cu Jan Zamoyski și Stanisław Żółkiewski, hatmanul de câmp al Coroanei¹³. Solidaritățile de familie erau dublate de solidarități politice care nu constituiau un *novum* în ceea ce privește familiile Zamoyski și Herburt¹⁴.

Datorită studiilor sale universitare de la Ingoldstadt, Paris și Leiden dar și anilor petrecuți la Academia din Cracovia (1578-1583) Herburt putea organiza "acțiuni propagandistice în adevăratul sens al cuvântului", pentru sprijinirea politicii lui

⁸ B. Janiszewska-Mincer, *Rzeczpospolita polska w latach 1600-1603*, Bydgoszcz, 1984 (mai departe *Rzeczpospolita*), 99-100.

⁹ Janiszewska-Mincer, *Rzeczpospolita*, 99-100.

¹⁰ Hurmuzaki, vol. I / 2, doc. CCLXVI, 497.

¹¹ Hurmuzaki, vol. I / 2, doc. CCLXVI, 492.

¹² Hurmuzaki, vol. I / 2, doc. CCLXVI, 492.

¹³ T. Zielińska, *Poczet polskich rodów arystokratycznych*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Varșovia, 1997, 465; W. Sokołowski, *Politycy schłku złotego wieku*, Wydawnictwo Sejmowe, Varșovia, 1997 (mai departe *Politycy*), 93, W. Łoziński, *Prawem i lewem*, t. II, Cracovia, 1960, 68 (mai departe *Prawem*).

¹⁴ W. Sobieski, *Upadek rodziny Starzechowskich*, în W. Sobieski, *Trybun ludu szlacheckiego*, PAN, 1978, 222-224.

Zamoyski¹⁵. Activitatea sa se desfășura în cadrul seimicului de la Wiśnic, prezența lui la acesta fiind considerată de către Zamoyski și Żółkiewski drept importantă¹⁶. Faptul că se bucura de popularitate în rândurile nobilimii este confirmat și de numeroasele delegări la seim¹⁷.

Un alt aspect al raporturilor dintre cancelar și Herburt îl constituie participarea acestuia din urmă la campaniile militare din Moldova conduse de Zamoyski¹⁸.

Cancelarul îl putea folosi și ca negociator¹⁹, calitate în care a purtat tratative cu tătarii la Țuțora în 1595; a făcut parte, cum deja am amintit, din comisia ce a tratat cu Casa de Habsburg problema intrării Poloniei în Liga Sfântă²⁰.

Cea mai importantă misiune diplomatică, îndeplinită de Jan Szcześny Herburt, a avut loc în 1598, în Imperiul Otoman. Obiectivul principal al acesteia era de a obține acordul sultanului pentru cedarea Moldovei regatului polono-lituanian, sau cel puțin, acceptul acestuia pentru ca voievozii să fie numiți de regii Poloniei.²¹

Zamoyski îl recomandă regelui după Țuțora, iar după momentul soliei din 1598, percepută ca un eșec de o parte a nobilimii polono-lituaniene, îl susține în continuare, în fața lui Krzysztof Radziwiłł, marele hatman al Lituaniei²², încercând astfel să nu-i blocheze accesul la o demnitate senatorială²³, aceasta atrăgând după sine și o înzestrare funciară. Tot către Zamoyski se îndreptau și rugămințile lui Herburt de a-i facilita obținerea unor stărostii și a unui oficiu (referendarz świecki)²⁴. Putem deci să fim de acord cu W. Sokolowski care definește raporturile dintre Jan Szcześny Herburt și

¹⁵ Citatul este din W. Tygielski, *Klientela: więzi społeczne – grupa nacisku*, în *Władza i społeczeństwo w XVI i XVII wieku*, Varșovia, 1989, 271; despre studii vezi *Polski Słownik Biograficzny*, Wrocław, 1960-1961 (mai departe *PSB*), tom IX, 443.

¹⁶ Corfus, *Mihai Viteazul*, 268; Sokolowski, *Politycy*, 35, nota 40.

¹⁷ Sokolowski, *Politycy*, 178, participare la următoarele seimuri: 1590, 1590-1591, 1592, 1593, 1596, 1605.; *PSB*, 443; H. Wisner, *Zygmund III Waza*, Varșovia, 1991, 147 spune că la seimul din 1595 Jan Szcześny Herburt a fost ales ca membru al comisiei care urma să poarte tratative cu solii habsburgi privind aderarea Poloniei la Ligă; putem presupune că a fost deputat și în acest seim. A mai participat și la seimul din 1597 unde a colaborat cu Jan Zamoyski, J. Rzońca, *Sejmy z lat 1597 i 1598, cz. I. Bezowocny sejm z 1597 roku*, Wrocław, 1589.

¹⁸ Corfus, *Intervenția*, 3; Corfus, *Mihai Viteazul*, 352; în 1600 comanda chiar o roată în polcul cancelarului; Hurmuzaki, vol. I / 2, doc. CCCXLIII, 641.

¹⁹ *PSB*, tom IX, 443, 1588 sol în Anglia, 1589 sol la Roma, ca secretar regal la Praga. Z. Wójcik (ed.), *Historia dyplomacji polskiej*, tom II, Varșovia, PWN, 1982 (mai departe *Historia*), 121, Wiśner îl identifică greșit cu unul din membrii soliei din 1573 din Franța. Acesta era Jan Herburt, castelan de Sanock. Pentru aceasta, vezi S. Ptaza, *Wielkie bezkrólewia*, KAW, 1988, 21, *PSB*, t.IX, 440-441.

²⁰ Corfus, *Intervenția*, 3; Wisner, *Zygmunt III Waza*, 147; Wójcik, *Historia*, tom II, 29-30; I. Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolele al XVI-lea și al XVII-lea*, Editura Academiei Române, 2001 (mai departe *Documente*, 2001), 89-90.

²¹ I. Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolul al XVI-lea*, Editura Academiei Române, 1979 (mai departe *Documente*, 1979), 386-387; P.P. Panaitescu, *Documente privitoare la istoria lui Mihai Viteazul*, București, 1936 (mai departe *Documente*) 49-51, 52-54, 67-68, 70-72; Corfus, *Intervenția*, 9-10; Hurmuzaki, vol. I / 2, doc. CCLXVI, 513-514; Hurmuzaki, vol. I / 2, doc. CCLIV, 472-473.

²² Hurmuzaki, vol. I / 2, doc. CLXXXIII, 356, doc. CCLXVI, 513-514.

²³ Vezi mai jos.

²⁴ Sokolowski, *Politycy*, 166, nota 310.

Zamoyski ca având un caracter clientelar²⁵. Spre sfârșitul vieții, cancelarul întâmpina dificultăți în promovarea propriilor clienți. W. Tygielski, pornind de la analiza corespondenței lui Jan Zamoyski, consideră că baza “sistemului social” construit de către acesta, era reprezentată de slugile sale, orășenii, clericii, umaniștii și străinii cu care corespunda, în timp ce susținerea privată a politicii sale era asigurată de micii slujbași ai statului, corespondenții nobili (din nobilimea mijlocie – n.n) și din oaste²⁶. Același autor, ajunge la concluzia că în raporturile cancelarului cu regele Sigismund al III-lea a existat o primă fază conflictuală (1587-1597), în care cererile adresate lui Zamoyski vizau, mai degrabă, slujbe la curtea și pe latifundiile acestuia, urmată de o fază consensuală (1597-1605), în care a crescut ponderea cererilor care aveau în vedere asigurarea unui avans social și material al petentului, ce necesita, într-un fel sau altul, acordul regelui. Autorul consideră că nobilimea se orienta foarte bine în raporturile existente între Zamoyski și Sigismund al III-lea²⁷. Cancelarul putea să influențeze deciziile regale în privința numirilor prin “oamenii săi” care rezidau la curtea regală (aceștia erau Piotr Tylicki, mare secretar, apoi vice-cancelar și Mikołaj Zebrzydowski, mareșal al Coroanei); autorul remarcă scăderea drastică a numărului acestora în comparație cu epoca lui Bathory. Concomitent, în timpul domniei lui Sigismund al III-lea apar câteva personaje capabile să rivalizeze cu Zamoyski, în încercarea de a impune monarhului proprii candidați²⁸. Același autor vorbește și de simptomele crizei la nivelul nobilimii mijlocii la sfârșitul vieții cancelarului (“slăbirea disciplinei și a capacității de funcționare”)²⁹.

Sokołowski apreciază raporturile dintre rege și Zamoyski ca fiind conflictuale, cel puțin din anul 1592, când monarhul începe să-și creeze propria rețea clientelară, cu scopul de a contrabalansa influența cancelarului. Pentru aceasta, mai ales în anii 1598-1605 Sigismund a distribuit oficiile și demnitățile vacante atât centrale cât și pe cele din Polonia Mică, precum și “ministerele”(cancelarul, vicecancelarul, marele mareșal, mareșalul curții și tezaurierul), “aproape exclusiv celor legați de curte sau apropiați ei”. În consecință protejării lui Zamoyski ocupă din ce în ce mai greu demnități sau beneficiază de distribuirea arendelor, moment pe care autorul îl consideră ca fiind “începutul procesului descompunerii facțiunii cancelarului”³⁰.

Deși posesor al unor domenii ereditare importante la care a adăugat mai multe arende obținute în perioada colaborării cu Zamoyski, Jan Szcześny Herburt, nu dispunea în jurul anilor 1601-1603 de lichidități, având mari datorii, cauzate de complicațiile survenite în urma unei moșteniri, de cheltuielile determinate de implicarea sa în sprijinirea politicii cancelarului ca și de mecenatul său³¹. Ca urmare, în 1601 Herburt îi cere lui Zamoyski să intermedieze pe lângă voievodul de Sandomir, Jerzy Mniszech,

²⁵ Sokołowski. *Politycy*, 26.

²⁶ W. Tygielski, *Stronnictwo które nie mogło przegrać*, PH, tom LXVI, 1985, nr.3 (mai departe *Stronnictwo*), 215; o versiune restrânsă a articolului, *A Faction Which Could not Lose*, în *Klientelsysteme im Europa des Frühen Neuzeit* (ed. A. Maćzak), München, 1988, 177-201. Același autor a mai publicat pe această temă lucrarea *Politics of Patronage in Renaissance Poland*, “Fasciculi Historici”, tom XV, Varșovia, 1989, care nu ne-a fost accesibilă.

²⁷ Tygielski, *Stronnictwo*, 224-225.

²⁸ Tygielski, *Stronnictwo*, 221-223.

²⁹ Tygielski, *Stronnictwo*, 230.

³⁰ Sokołowski, *Schyłek działalności politycznej Jana Zamoyskiego*, în *Władza*, 392-395; Sokołowski, *Politycy*, 140-141, 173.

³¹ *PSB*, tom IX, 444; Hurmuzaki, vol. I / 2, doc. CCLXVI, 492.

obținerea unei arende, condiționând de aceasta sprijinul său ulterior³². La întoarcerea de la Istanbul, în 1598, scrie arhiepiscopului de Liov, Jerzy Solikowski, rugându-l să prezinte regelui solia ca un succes, ceea ce acesta a și făcut, recomandându-l, în plus, lui Sigismund al III-lea ca fiind într-adevăr demn de "grația... și milostivă atenție a Măriei-voastre"³³, formulă tipică ce semnifică necesitatea recompensării celui recomandat³⁴. Afirmatia arhiepiscopului Solikowski potrivit căreia Herburt "nu va înceta mai departe în intenția sa de a sluji Maiestății voastre" poate fi considerată drept un ecou al unei încercări de a schimba stăpânul (de a apela direct la patronatul regal). Rezultatele acestui demers nu au fost deloc mulțumitoare³⁵. Probabil șansa pierdută de Herburt a fost aceea a soliei din 1598 pentru care instrucția regală cuprindea și următoarea însemnare, nemaîntâlnită în instrucțiile din aceea epocă: "și dacă obține toate sau cele mai importante [cereri], atunci va cunoaște grația și recunoștința noastră"³⁶. El nu a avut șansa fraților Potocki, care au trecut la începutul secolului al XVII-lea din anturajul lui Zamoyski în cel al regelui³⁷. Motivația reorientării acestora apare ca fiind de natură materială³⁸.

Întorcându-ne la propunerea lui Jan Szcześny Herburt de a împărți Moldova și Țara Românească "între poloni" credem că o putem considera, dincolo de eventuala ei semnificație conjuncturală³⁹, drept o expresie a unei tendințe existente în anturajul lui Zamoyski de a căuta la Dunăre compensații pentru pierderea accesului la demnitățile și slujbele centrale și provinciale. Această ipoteză se sprijină și pe o prevedere înscrisă în "jurământul" depus de Ieremia Movilă în 1595 în virtutea căreia "polonii" (nobilimea)

³² W. Tygielski, *W poszukiwaniu patrona*, PH, tom LXXVIII, nr. 2, 1987, 199.

³³ Corfus *Documente*, 2001, 126 dar cu traducerea noastră.

³⁴ Cu o mică diferență ("să aibă o milostivă atenție la meritele acestuia") sintagma mai apare într-o scrisoare a lui Marek Sobieski către Sigismund al III-lea făcând referire la necesitatea recompensării lui Tworzanski pentru că a rămas în continuare în Țara Românească, cu unitatea pe care o comanda, în Hurmuzaki, vol I / 2, doc. CVII, 206.

³⁵ *PSB*, tom. IX, 444, a obținut în anul 1600 mandat de la Sigismund al III-lea pentru răscumpărarea a trei sate regale.

³⁶ Corfus, *Documente*, 1979, 387.

³⁷ K. Chlapowski, *Elita senatorsko-dygnitarska Korony za czasów Zygmunta III i Władysława IV*, Wydawnictwo Sejmowe, 1996, 132-133; Janiszewska-Mincer, *Rzeczpospolita*, 111.

³⁸ Corfus, *Documente*, 1979, 411-412, într-o scrisoare adresată de Ioan Potocki unui vicecomis al regelui în care amintește "slaba răsplată" primită până atunci, scrisoare datată în 4 august 1600.

³⁹ Discursul pare a fi doar un element al unui plan al cancelarului de a obține împotriva regelui sprijinul Seimului pentru recucerirea Țării Românești. Astfel, instrucția deputaților seimicului de la Lublin stipula între altele păstrarea Moldovei și a Țării Românești. Putem presupune că ea a fost redactată sub supravegherea lui Marek Sobieski, voievodul de Lublin, și el un client al lui Zamoyski. În votum-ul său de la Seim, Marek Sobieski propunea readucerea Țării Românești sub protecție polonă. În încheierea acestuia, Sobieski dorea "să audă din gura celei mai înalte autorități în această materie, Zamoyski, dacă Republica este în stare să continue războiul" (se referă la războiul cu suedezii din Livonia – n.n.). Jan Zamoyski, la același seim, a susținut că se poate obține capitularea Livoniei doar în urma unui atac direct asupra Suediei. Acest atac presupunea construirea unei flote pentru care în Polonia existau suficiente resurse, ceea ce credem noi implica amânarea dacă nu chiar sistarea operațiunilor militare din acel an în Livonia. Spre sfârșitul seimului Zamoyski a renunțat la acest plan, susținând propunerile regelui. Vezi pentru aceasta Janiszewska-Mincer, *Rzeczpospolita*, 103, 105, 108, 115.

puteau dobândi domenii în Moldova și se puteau căsători⁴⁰. O mențiune asemănătoare întâlnim într-un alt document care reglementa raporturile monarhiei polono-lituaniane cu Moldova și Țara Românească: “oamenilor de națiune polonă bine meritoși în aceste țări [este vorba de oșteni] să se dea înzestrare și atât pe aceștia cât și pe aceia care prin căsătorie sau prin cumpărare vor primi dreptul de a se așeza...”⁴¹. Influența exercitată de Zamoyski⁴² asupra redactării acestor documente nu poate fi pusă la îndoială, prevederile amintite mai sus putând fi interpretate ca o reacție a cancelarului la presiunea exercitată asupra sa de către anturaj⁴³. Astfel dorința lui Zamoyski de a-l înlocui pe Ieremia Movilă, cauzată de refuzul acestuia de a presta jurământul în forma propusă inițial și de a numi un domn polon în Țara Românească, capătă încă o explicație⁴⁴.

NOTE ABOUT JAN ZAMOYSKI'S RELATIONS WITH MOLDAVIA AND WALACHIA

Abstract

By the campaigns undertaken in 1595 and 1600 in Moldavia and Walachia, the grand chancellor of the Crown (kanclerz wielki Korony) and commander-in chief (hetman wielki) Jan Zamoyski, tried to bring them under Polish-Lithuanian protection.

Zamoyski's client and also polish-lithuanian great messenger to Istanbul (1598), in his speech delivered at Wiśnic in 1602 had proposed to divide Moldavia and Walachia “between polish nobles”. This proposal could be interpreted as an expression of some of the Zamoyski's clients to obtain material compensations in those principalities (for loosing acces to the main officies of the Crown).

---

⁴⁰ Hurmuzaki, vol. I / 2, doc. CLXXVI, 344-345, Jurământul de supunere și credință a lui Ieremia Movilă, domnul Moldovei și boierilor săi către regele Poloniei, Sigismund al III-lea și Hurmuzaki, vol. III, documentul. XLVII, 485, *Giuramento prestato al Re di Polonia da Geremia Palatino di Moldavia di 27 d'Agosto 1595 in Iasi*.

⁴¹ Hurmuzaki, vol. I / 2, doc. CCCXLIII, 642-643: *Conditie na ktore przysiegali gospodarowie oba Hieronim Wołoski y Symeon Mohila, brat Hieronimow, gospodar Multanski teraznieiszy*.

⁴² Jurământul lui Ieremia Movilă a fost elaborat în contextul campaniei lui Zamoyski în Moldova, iar *Conditie* .... a fost redactat pe parcursul campaniei din 1600; forma și fondul acestora sunt polone, în timp ce jurnalele de campanie reflectau preocuparea lui Zamoyski și a apropiaților săi pentru forma raporturilor monarhiei polono-lituaniene cu Moldova și Țara Românească, vezi Corfus, *Mihai Viteazul*, 343, 363.

⁴³ Corfus, Documente, 1979, 392-393, cererea adresată lui Ieremia Movilă de către Zamoyski de a îi asigura lui Czołhański înzestrare pe timpul șederii acestuia în Moldova; Hurmuzaki, vol. II / 2, doc. CLX, 321-322, 29 noiembrie 1603, refuzul lui Ieremia Movilă de a primi în slujba sa un polon însoțit de o numeroasă suită, recomandat de Zamoyski.

⁴⁴ Vezi notele I și 2.

NOUVELLES DONNÉES SUR L'ÉCHO EUROPÉEN DES CAMPAGNES MILITAIRES ANTIOTTOMANES ENTREPRISES PAR MICHEL LE BRAVE

CRISTIAN LUCA

L'adhésion de la Valachie à la Sainte Ligue, coalition des Etats chrétiens réunis dans l'intérêt commun de la politique antiottomane a contribué grandement à la meilleure connaissance des réalités politico-militaires au Sud-Est européen. Certes, la personnalité de Michel le Brave se situait sur une position éminente malgré une évaluation, parfois incorrecte, dans la réflexion médiatique des événements qui se sont imposés à l'attention durant le conflit entre l'alliance chrétienne et l'Empire Ottoman. Les actions entreprises par Michel le Brave, bien connues par ses contemporains, sont grandement présentes dans l'historiographie roumaine, car l'écho tout particulier de ses initiatives politico-diplomatiques et, surtout, militaires, ressort des nombreuses sources¹ documentaires et narratives qui surprennent directement ou indirectement ces aspects.

La diffusion remarquable des informations concernant les campagnes militaires du prince valaque est prouvée également par les nouvelles données sur l'écho des combats entre son armée et celle de la Sublime Porte, ce qui nous mène à voir les dimensions réelles de l'impact que la politique antiottomane de la Valachie a eu sur le déroulement des hostilités sur le territoire danubien et illustre bien sa réception dans le plan général européen.

La correspondance diplomatique vénitienne que le bail Marco Venier² envoyait de Constantinople pendant sa mission auprès de la Porte, constitue une source précieuse pour comprendre la première étape des confrontations entre l'armée de Michel le Brave et celle ottomane. Les rapports du diplomate vénitien se sont partiellement conservés aux Archives d'Etat de la ville de Saint Marc, en original, dans les fonds *Dispacci Costantinopoli*, et partiellement en original dans les fonds *Senato-Secreta. Deliberazioni*

---

¹ En ce qui nous concerne, nous venons de mettre en relief de nouvelles sources à cet égard, cf. Cristian Luca, *Documenti veneziani riguardanti i Paesi Romeni. Nuove fonti del Cinquecento*, dans „Annales Universitatis Apulensis. Series Historica”, 2-3, 1998-1999, doc. V-X, p. 259-260; idem, „Avvisi” inedite despre campania antiotomană din 1595 și un izvor francez contemporan privind Târgoviștea, dans „Erasmus”, 11, 2000, p. 86-91; idem, *La campagne antiottomane de 1595 dans un travail historique français contemporain*, dans „Colloquia. Journal of Central European History”, V-VII, 1998-2000, p. 55-65.

² Hurmuzaki, vol. III/1, Bucarest, 1880, doc. XXIV, p. 458, doc. XXVI, p. 460, doc. XXVIII-XXXIX, p. 461-472, doc. XLI, p. 476, doc. XLV-XLVII, p. 483-484, doc. XLIX-L, p. 486-488, doc. LII, p. 490-491, doc. LVI-LVIII, p. 496-498, doc. LXI-LXVII, p. 502-508; N. Bănescu, *Adaos la relațiile bailului Marco Venier cu privire la campania din 1595 a domnilor noștri*, în AIINC, IV, 1926-1927, p. 127-134; Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, tome IV, Bucarest, 1932, doc. 135, p. 248-249.

“Studii și Materiale de Istorie Medie”, vol. XX, 2002, p. 207-211.

Constantinopoli, de même que dans les registres de copies des dispositions que ce forum transmettait à l'époque à l'Ambassade de la Serenissime à la Porte. Ils contiennent des informations extrêmement importantes, obtenues des sources officielles dans la capitale de l'Empire Ottoman ou bien reçues des soi-disants confidents, informateurs payés par le bail, qui occupaient diverses positions privilégiées dans les hauts milieux politiques de Constantinople. Un certain nombre de ces *dispacci* se sont perdus ou détériorés dès les périodes après leur rédaction, de sorte qu'aujourd'hui on ne les retrouve pas même dans les volumes de copies du XIXe siècle, où les archivistes vénitiens ont reproduit des documents de ce genre, impossibles à consulter, vu leur état précaire de conservation.

C'est ainsi que, à cause du milieu ambiant, de l'humidité en particulier, toute une série de documents, partiellement détériorés, ont été éliminés des archives dont ils faisaient partie et inclus dans les miscellanées, puisqu'on n'a pas réussi à déterminer avec précision les éléments minimes nécessaires à leur placement dans une catégorie de sources bien définie, avec des critères très exacts. C'est le cas de deux copies, *replicate*, de certains rapports expédiés par le bail Marco Venier de Constantinople au doge de Venise. Ces documents, partiellement conservés sont bien détériorés. Il y manque l'expéditeur, la date et le lieu de la rédaction, mais le contenu nous fait affirmer sans doute que leur auteur est Venier, et les événements auxquels il fait référence sont les actions entreprises par l'armée de Michel le Brave, très probablement, au printemps et l'été de 1595. Le premier document note en bref l'état des choses dans la capitale de l'Empire Ottoman, la confusion produite par les nouvelles contradictoires arrivées à Constantinople de la zone conflictuelle du Danube³.

Reposant sur les repères chronologiques présents dans divers autres documents contemporains⁴, on peut dire que les informations de ce rapport fragmentaire situent sa rédaction, le plus probablement, au mois de mai 1595, période dont nous ne connaissons que trois autres *dispacci*: ceux du 5, du 6 et du 18 mai⁵. Le contenu de ce rapport est le suivant:

[...] A questo spettacolo dei prigionieri et teste condotte concorse gran furia di popolo et di donne gridando, et zussurrando che galatini fossero traditori del Gran Signore et servissero per spia di Micalì. In questo stato, dunque, et in questa ambiguità si trovano questi del governo, li quali hebbero ultimamente lettere da Mamut Bassa, che dava avviso della sua partita di Andrinopoli, senza sapere nessuna cosa di certo di Micalì [...]⁶.

³ Archivio di Stato di Venezia (par la suite, on lira ASV), *Miscellanea di carte non appartenenti ad alcun archivio*, b. [paquet] 10, doc. non-numéroté.

⁴ Hurmuzaki, vol. III/1, doc. XXXIX, p. 471-472; *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, tome 5, *Mărturii*, Bucarest, 1990, doc. 13-16, p. 53-57.

⁵ N. Bănescu, *op. cit.*, p. 128-131.

⁶ ASV, *Miscellanea di carte non appartenenti ad alcun archivio*, b. 10, doc. non-numéroté; une autre hypothèse sur la chronologie de ce document fragmentaire le situe en 1599, à partir de l'analyse comparative des sources contemporaines, – cf. Carol Göllner, *Turcica. Die europäische Türkendrucke des XVI Jahrhunderts*, tome II, Bucarest - Baden-Baden, 1968, doc. 2416, p. 709; idem, *Semnificația europeană a luptelor lui Mihai Viteazul în cadrul războaielor turcești din secolul al XVI-lea*, dans le volume *Mihai Viteazul. Culegere de studii*, coordonneurs Paul Cernovodeanu et Constantin Rezachevici, Bucarest, 1975, p. 33 – mais le cadre général des événements que le *dispaccio* présente nous permet de considérer que sa datation en 1595 semble

Le second rapport du bail Venier s'est également conservé dans une copie, mais le texte est plus lisible, par conséquent plus riche en informations, ce qui nous permet d'établir avec un degré de probabilité plus élevé, l'intervalle chronologique de sa rédaction⁷. Consignant les nouvelles arrivées à Constantinople, concernant les incursions des détachements militaires de Michel le Brave au sud du Danube, ce *dispaccio* semble refléter un épisode des confrontations entre les forces irrégulières de deux parties belligérantes, qui se sont produites avant ou immédiatement après la construction du pont ottoman sur le fleuve⁸. Nous considérons que l'on pourrait établir les limites chronologiques de la rédaction de ce document au plus tôt, dans la seconde moitié du mois de juillet, pas plus tard que le 6 août, car, à partir de cette date nous connaissons avec certitude l'existence et le contenu de la correspondance officielle que le diplomate vénitien envoyait à la ville de la lagune⁹. Bien que pas trop précis quant à la contribution informationnelle, le rapport du bail Marco Venier est intéressant au moins pour faire preuve de l'attention accordée aux actions antiottomanes de Michel le Brave, dans une société si bien informée, telle la représentante diplomatique vénitienne¹⁰ à Constantinople; ce *dispaccio* mentionne:

Serenissimo Principe,

Io ho prorogato la espedizione del presente dispaccio sino ad hoggi perché non havendo io mattina di negotio per Vostra Serenità volevo almeno vedere se con questa dilazione io potevo presentarLe qualche cosa con fondamento [...] Di Micali poi non sanno con fondamento cosa nessuna, ma quel solo che alcune lingue condotte qua de i proprij soldati di Michali riferiscono questi, dunque, che al numero di sei milla erano stati posti da Michali ad un certo passo, mossi o da desiderio di preda o forse per commissioni di Michali, si risolsero al numero di mille cinquecento di passar in diversi parti il Danubio, et unitisi poi insieme far qualche gagliarda fattione, ma traditi dalla spia che essi havevano mandato dalla parte di qua, furono occisi, et parte restarono affogati nel Danubio, essendo restati cinque soli prigionii, due de quali furono subito mandati qua, et gli altri in questi ultimi Divani condotti con 80 teste sopra un carro. Da questi prigionii, dunque, hanno inteso che Michali se la passava allegramente con buon numero di gente eletta, ritirandosi in una sua fortezza, havendo mandato in aiuto del Transilvano una buona banda de gente; ma alle relationi di costoro pare che poco si creda, perché sono persone molto risolute, che spetteranno la vita, et la morte, et rispondono con grande alterezza¹¹.

- Il est bien connu que la politique antiottomane du prince régnant de la Valachie, ses campagnes militaires rapides entreprises au Sud du Danube se sont imprimées dans la conscience collective des peuples chrétiens des Balkans¹². On retrouve les échos des

---

beaucoup plus vraisemblable et, par conséquent, de la soutenir, au moins jusqu'à l'apparition des arguments contraires indubitables issus des sources de l'époque.

⁷ *Ibidem*.

⁸ N. Bănescu, *op. cit.*, p. 133; A. Veress, *Documente*, tome IV, doc. 135, p. 248-249.

⁹ N. Bănescu, *op. cit.*, p. 133.

¹⁰ Carol Göllner, *Faima lui Mihai Viteazul în Apus. Broșuri contemporane*, dans AIINC, VIII, 1939-1942, p. 127-128.

¹¹ ASV, *Miscellanea di carte non appartenenti ad alcun archivio*, b. 10, doc. non-numéroté.

¹² N. I. Simache, Tr. Cristescu, *Doi cântăreți greci ai lui Mihai Viteazul*, Bucarest, 1942.

exploits de Michel le Brave dans les écrits en langue grecque réalisés par ses contemporains ou bien sous leur influence. C'est ainsi que, le répertoire des sources narratives grecques portant sur Michel le Brave, s'est, assez récemment, enrichi avec le manuscrit d'un poème anonyme en démotique, inspiré par la chronique en vers de Stavrinou, qui parle de la fin du prince roumain et de ses luttes avec les Ottomans¹³. C'est toujours de cet univers de la culture de tradition grecque que provient une oeuvre inédite, rédigée en langue italienne, qui enregistre un épisode des rapports de Michel le Brave avec la Porte, vu en liaison avec la position du patriarche de l'Alexandrie, Meletie Pigas¹⁴, en tant que médiateur dans les relations roumano-ottomanes. Cet ouvrage, dont il y a encore un fragment en manuscrit dans la Bibliothèque Nationale Marciana de Venise, est écrit par l'un des représentants des intellectuels grecs dans la Crète vénitienne, à savoir Ioannis Verghitsis, lauréat en droit à l'Université de Padoue, personnalité importante formée dans l'ambiance multiculturelle des cercles académiques érudits de cette fameuse cité universitaire, mais aussi de Venise¹⁵. Le fragment où il y a des références au prince roumain se trouve dans le Livre XVII de l'oeuvre de Verghitsis, *Historia del Regno di Candia*, la seule qui, d'ailleurs, se soit conservée, bien que le support/ le papier en soit bien détériorié.

D'après ce que nous savons, l'ouvrage manuscrit de Verghitsis est inconnu à l'historiographie roumaine, mais, puisqu'on y fait référence à Michel le Brave, on l'a récemment signalé dans certaines études de spécialité à l'étranger¹⁶. Assez riche en matière d'informations, nous le reproduisons, dans la forme lisible de la majorité du contenu:

[...] il Principe Michele, detto da' suoi Banno Michali, il quale prima solo travagliato haveva molto lo Stato Turchesco, et congiunto hora con le armi del Transilvano, guerreggia tuttavia con senno, et valore militare [...] contro Turchi [...] dandoli però a creder che ciò che il Patriarcha sopra chieder a detto Prencipe lo potesse (?) senza altro [...], tanta riverenza e tanta devotione porta egli a quell'homo, come a Capo Superiore del rito et religione sua. Mosso, dunque, il Gran Signore a queste accuse maligne, fece andar alla presenza sua il Patriarcha, cui scoprendo egli l'amicitia domestica che tiene col Prencipe Michele, comandò lui che scriver gli dicesse di tregua per qualche tempo con lui; non si perdi nulla il Patriarcha all'aspetto formidabile

¹³ Viki Doulavera, *Αγνωστος Θρηνησις για τον Θάνατο του Μιχαήλ του Γενναίου*, dans „Thesaurismata”, 28, 1998, p. 256-274.

¹⁴ Pour les rapports de Michel le Brave avec Meletie Pigas voir Hurmuzaki, vol. III/1, doc. LXXIX, p. 520-522; *ibidem*, vol. XIV/1, Bucarest, 1915, doc. CC, p. 108; A. Botez, *O scrisoare inedită de la Mihai Viteazul către patriarhul Alexandriei Meletie Pigas*, dans BOR, 5-6, 1965, p. 590-592; E. D. Tappe, *Documents concerning Rumanian History (1427-1600), collected from British Archives*, Londres, 1974, doc. 149, p. 110-112, doc. 151-153, p. 115; Constantin Șerban, *Contribuții la repertoriul corespondenței politice și diplomatice a lui Mihai Viteazul*, dans le volume *Mihai Viteazul. Culegere de studii*, coordinateurs Paul Cernovodeanu et Constantin Rezachevici, Bucarest, 1975, doc. 16, p. 264, doc. 31, p. 265; Andrei Pippidi, *Notes et documents sur la politique balkanique de Michel le Brave*, dans RRH, XXIII, 4, 1984, p. 354-355.

¹⁵ Irini Lidaki, *Ιωάννης Βεργίτισης. Κρητικός λόγιος του 16ου αιώνα Βιογραφικά και έργα*, dans „Thesaurismata”, 29, 1999, p. 225-272.

¹⁶ Alfred Vincent, *From Life to Legend: the Chronicles of Stavrinou and Palamidis on Michael the Brave*, dans „Thesaurismata”, 25, 1995, p. 167, note 2; I. Lidaki, *op. cit.*, p. 252 et note 123.

d'un tanto Signore, anzi intrepidamente rispose a lui, esser verissimo tener lui amicitia con quel Prencipe, il quale come christiano gliene rende ubbidienza, et egli come capo suo spirituale l'abbraccia et lo raccoglie caramente, ma nelle cose della guerra e di stati temporali non toccava a lui di trattar massime con un Capitano, che tuttavia armato con l'esercito se ne stava in Campagna, sapendo tanto più che gli huomini di guerra in simile occasioni rare volte, o non mai, osservano la fede che data havessero altrui, aggiunse a queste, et altre molte et varie ragioni, che'l tempo et l'occasione somministrate havevano a quel divinissimo spirito, per rimover l'animo superbo di quel barbaro da questo nuovo pensiero [...] [Sultanul însă] [...] in presenza sua, come fece [?] di scriver a quel Prencipe, quanto egli comandava [...] dintorno alla tregua. Rescrisse il Prencipe gratissimamente al Patriarcha, promettendogli la tregua ne' termini che gli l'haveva. Sparsa questa buona fama, s'assicurò per molti giorni l'esercito Turchesco di venir senza pensier di combattere, ma il Prencipe, che aveva altro pensiero di quello, scrisse al Patriarcha, come astutissimo soldato, che questa è la propria natura sua, fece poco dopo dar l'assalto sprovvedutamente all'esercito del Turco, il quale, ritrovato disordinato per la fama della tregua, ruppe e tagliò a pezzi la maggior parte di esso, con acquisto grandissimo di schiavi et prede ricchissime di danari et altre cose militari¹⁷.

Etant partiellement abimé, le manuscrit de l'ouvrage de Verghitsis ne saurait, à présent, être consulté en original, au moins durant sa restauration, mais seulement sur le microfilm. Les particularités de la graphie et les lacunes dans le texte, causées par la détérioration du support, causent, par endroits, des difficultés de lecture, mais ces inconvénients n'affectent pas en essence, la cohérence de l'information contenue dans l'oeuvre de l'éruudit grec.

Récupérer et valoriser certaines sources inédites, ou moins connues, dont l'état de conservation précaire peut les compromettre dans le temps, en voilà une contribution importante à l'enrichissement du répertoire notable des sources documentaires et narratives portant sur les actions politiques et militaires de Michel le Brave, prince régnant de la Valachie, et une preuve de plus sur l'écho tout exceptionnel que ses exploits ont eu en Europe au seuil entre les XVIe – XVIIe siècles.

---

¹⁷ Ioannis Verghitsis, *Historia del Regno di Candia, libro XVII*, Biblioteca Nazionale Marciana – Venice, ms. italien XI 184 (7414), f. 76^r - 77^v.

POLITICA ORIENTALĂ ENGLEZĂ ÎNTRE 1733-1739

II. Anglia și războiul austro-ruso-turc (1736-1739) (continuare și sfârșit)*

PAUL CERNOVODEANU

Anul 1739 se deschide sub auspicii nefavorabile pentru continuarea tratativelor de pace în conflictul oriental. Relațiile dintre Viena și St. Petersburg, vizibil răcite, nu mai îngăduie alianțelor nici o acțiune concertată împotriva inamicului comun care profită din plin de disensiunile dintre cei doi aliați. Astfel la 13/ 24 ianuarie Rondeau pune la curent pe lordul Harrington cu decizia adoptată de Curtea rusă de a nu trimite nici un ostaș prin Polonia spre a face joncțiune cu imperialii în Ungaria; a fost trimis de altfel, un curier la ambasadorul țarinei la Viena, Lancziński, spre a-l împuternici să comunice împăratului Carol al VI-lea că i se va oferi de la St. Petersburg suma de un milion de ruble în vederea recrutării de soldați din Germania, deoarece dregătorii Anei Ivanovna nu socoteau prudent să violeze neutralitatea teritoriului Poloniei spre a veni în ajutorul austriecilor¹⁴³. Tot așa ambasadorul Fawkener de la Constantinopol înștiința pe ducele de Newcastle la 18/29 martie că palatinul de Kiev a trimis acolo un curier asigurând Poarta că va opri pe ruși să intre în Transilvania sau Ungaria trecând prin teritoriul ei, așteptând în acest sens și asistența militară a otomanilor¹⁴⁴. În prima jumătate a anului 1739 nu s-au desfășurat operații de amploare în nici o regiune a Imperiului sultanului, austriecii menținându-se într-o prudentă defensivă iar rușii concentrându-și la maximum eforturile pentru o campanie decisivă de vară în Moldova, menită a sparge frontul, a ieși la Dunăre și, eventual, a face joncțiunea cu trupele austriece din Transilvania, comandate de generalul principe Johann Georg von Lobkowitz. Pe plan diplomatic situația ajunsese la un punct mort de vreme ce ofertele de mediere prezentate de ambasadorii englez și olandez n-au fost agreate de otomani și nici, în mod sincer, de imperialii iar negocierile de pace, separate, conduse de Villeneuve n-au dus, până atunci, la nici un rezultat. Cabinetul de la Londra nu-și pierduse însă toate speranțele. Astfel lordul Harrington informa din Whitehall, la 23 martie/ 3 aprilie, pe Rondeau la St. Petersburg că, după unele cereri sosite de la Viena, regele George al II-lea a dispus ca Fawkener să fie reactivat la Constantinopol spre a-i convinge pe dregătorii Porții să accepte medierea de pace a puterilor maritime, alături de aceea a Franței; rezidentul englez de la St. Petersburg se grăbea să anunțe pe cancelarul Ostermann despre hotărârea regelui, la care țarina și-a dat deplinul consimțământ, totul depinzând doar de acceptul Porții; rezultatul favorabil al demersurilor sale era făcut cunoscut lordului Harrington la 14/ 25 aprilie¹⁴⁵.

---

* Primele trei părți ale acestui studiu au apărut în SMIM, XVII, p. 177-181, XVIII, 2000, p. 95-107 și XIX, 2001, p. 155-168, Notele sunt numerotate în continuare.

¹⁴³ *Sbornik...*, vol. 80, p. 414, doc. 205.

¹⁴⁴ P.R.O., *States Papers, Foreign, Turkey*, dos. 97/ 30, f. 58.

¹⁴⁵ *Sbornic...*, vol. 80, p. 447, doc. 224 ; p. 458-459, doc. 230.

“Studii și Materiale de Istorie Medie”, vol. XX, 2002, p. 213-229.

Între timp s-a produs o schimbare politică importantă la Constantinopol, marele vizir Mehmed Yegen paşa fiind mazilit la 11/ 29 martie 1739, trimis în surghiun la Chios și înlocuit cu Mehmed Hadji-Ivaz paşa, fost seraskier de Vidin, care condusese asediul cetății Orșova nouă cu un an mai înainte¹⁴⁶; comentând această schimbare în cepeşa trimisă omologului său Robinson la Viena, la 12/ 23 martie, Fawkener calcula efectele ei asupra mersului tratativelor de pace; dar în scrisoarea ce a trimis Fawkener aceluiași destinatar la 3/ 14 aprilie, ambasadorul englez de la Constantinopol arăta că Ville leuve n-a primit nici o instrucțiune ca să includă pe reprezentanții puterilor maritime în negocierile de pace¹⁴⁷. Totuși Secretarul de Stat pentru Afacerile externe (Departamentul de Nord) de la Londra se arăta optimist; astfel lordul Harrington înștiința în două rânduri pe Rondeau la St. Petersburg la 22 mai/ 2 iunie și 25 mai/ 5 iunie că noul mare vizir înclină spre pace și că raporturile lui Fawkener atât cu înaltul dregător otoman, cât și cu omologul său olandez de la Constantinopol, Calkoen, erau bune, urmând numai ca Rondeau să influențeze Curtea țarinei și pe dregătorii ei să dea dovadă de mai multă flexibilitate în negocierile purtate cu adversarii lor turci și să îngăduie medierea¹⁴⁸. Exista însă o discrepanță între dorința Secretarului de Stat pentru Afacerile externe englez (Departamentul de Nord) și realitățile de pe teren; în realitate situația mediației se afla într-un total impas. Fawkener înștiința pe ducele de Newcastle, titularul postului de Secretar de Stat pentru Departamentul de Sud și omolog al lordului Harrington, la 19/ 30 aprilie, că în fapt, departe de a susține medierea puterilor maritime, așa cum dădea asigurări liniștitoare noul mare vizir, Mehmed Hadji-Ivaz paşa nu se implica deloc în acest proces, sub pretextul neintervenției în inițiativele lui Villeneuve; la aceste eschivări dilatorii, Fawkener și Calkoen, răspundeau înaltului dregător otoman în aceeași zi, 19/ 30 aprilie, făcându-i cunoscute bunele lor sentimente dar imposibilitatea de a acționa fără o cerere oficială de mediație, care să fie acceptată și de Curtea de la Viena¹⁴⁹. Oscilațiile Rusiei și nesiguranța poziției puterilor maritime reies și din raportul lui Rondeau către lordul Harrington din 9 iunie, alcătuit și pe baza știrilor conținute în scrisorile ce i-au trimis Fawkener la 10/ 21, 17/ 28 februarie și 12/ 23 martie și Robinson de la Viena din 23 mai/ 3 iunie și 27 mai/ 7 iunie, încheiate prin concluzii pesimiste¹⁵⁰. Practic, indiferent de aparentele bune sentimente demonstrate de către beligeranți față de puterile maritime, medierea se afla *de facto* doar în mâinile diplomației franceze.

¹⁴⁶ C. Dapontes, *Éphémérides daces...*, II, p. 190-192; *Cronica Ghiculeștilor*, p. 433.

¹⁴⁷ British Library, Add. Mss. 23803, f. 145-146 v și 179; P.R.O., *State Papers*, Foreign, Turkey, f. 67-70 v.

¹⁴⁸ *Sbornik...*, vol. 80, p. 476-477, doc. 239 și p. 487, doc. 241.

¹⁴⁹ British Library, Ad. Mss. 23803, f. 209-209 v și 257-258; P.R.O., *ibidem*, f. 104-107 v.

¹⁵⁰ *Sbornik...*, vol. 80, p. 497, doc. 246: « in case the Turks should desire Sir Everard Fawkener and Mr. Calkoen to resume the function of mediators, I persuade myself this Court would be glad of it, for nothing but the desire they have to see the war ended could ever engage them to trust their affairs in the hands of France, though the Court of Vienna has all along assured them, that none but the French were able to bring the Port to reason ».

Țarina Ana Ivanovna, văzând angajarea profundă a ambasadorului Villeneuve în medierea păcii dintre imperiali și turci¹⁵¹ și dezamăgită de pertractările din jurul extinderii mediației și asupra reprezentanților puterilor maritime, s-a hotărât să acorde puteri depline pentru a negocia unui reprezentant al său, baronul Cagnioni, trimis special la Constantinopol pe lângă persoana amintitului diplomat francez; acest personaj era de extracție modestă, dându-se drept născut în Anglia din tată napolitan¹⁵². Din această cauză Fawkener semnaleză ducelui de Newcastle la 12/ 23 iunie trimiterea zisului emisar "of some Appearance & by birth an Englishman" din tabăra mareșalului Münnich la Iași, în drum spre Turcia¹⁵³; el a fost lăsat să-și continue drumul mai departe de către Grigore al II-lea Ghica. Trimisul țarinei a avut o întrevedere și cu marele vizir Mehmed Hadji-Ivaz pașa la Adrianopol și a fost găzduit în casa consulului francez de acolo, unde a fost întâlnit de un agent al Campaniei Levantului, cu care a vorbit în engleză, pretinzând că-l cunoaște pe ambasadorul Fawkener și scuzându-se că nu-și poate prezenta personal omagiile¹⁵⁴. Emisarul anglo-napolitan, în serviciul Rusiei, a prezentat lui Villeneuve condițiile de pace ale țarinei și anume păstrarea cetății Azov cu teritoriul înconjurător; totodată Cagnioni a căpătat permisia de a-l însoți pe ambasador în deplasările sale, deoarece acesta urma să însoțească pe marele vizir în campania acestuia îndreptată împotriva Belgradului și să-și continue mediația menținând permanent contactele între beligeranți¹⁵⁵. Odată cu plecarea lui Villeneuve din Constantinopol, spre a se alătura taberei marelui vizir la Niș și a media doar singur între austro-ruși și turci, Fawkener făcea cunoscută lui Rondeau încetarea de *facto* a încercărilor de mediere ale reprezentanților puterilor maritime, opinie comunicată de reprezentantul englez la St. Petersburg și lordului Harrington la 19/ 31 iunie¹⁵⁶; într-adevăr ambasadorul de la Constantinopol constata monopolizarea mediației de pace de către Franța, iar reducerea rolului său și al colegului său olandez Calkoen doar la acea de simpli figuranți pe lângă

---

¹⁵¹ Vezi transmiterea condițiilor de pace ale imperialilor de către contele von Zinzendorff lui Villeneuve la 11 martie 1739 din Viena, cf. Vasile Mihordea, *Contribuție la istoria păcii de la Belgrad 1739*, Craiova, 1935, p. 30-31, doc. 10.

¹⁵² A. Vandal, *Une ambassade française en Orient sous Louis XV*, p. 367-369.

¹⁵³ P.R.O., *State Papers*, Foreign, Turkey, dos. 97/ 30, f. 118; vezi și raportul lui Villeneuve către ministrul afacerilor externe francez, Amelot de Chaillon, din 14 iunie 1739 la V. Mihordea, *op. cit.*, p. 31, doc. 12. Menționează despre trecerea prin Moldova a lui Cagnioni și îngăduința lui Grigore al II-lea Ghica arătată acestuia de a-și continua drumul la Constantinopol și în *Cronica Ghiculeștilor*, p. 437.

¹⁵⁴ P.R.O., *State Papers*, Foreign, Turkey, dos. 97/ 30, f. 124.

¹⁵⁵ A. Vandal, *op. cit.*, p. 368-369. Vezi și raportul lui Rondeau către lordul Harrington din 16/ 27 iunie în *Sbornik...*, vol. 80, p. 501, doc. 248. În primăvara anului 1739 Rusia a trebuit, în același timp, să aplaneze și un conflict diplomatic cu Suedia în urma omorării intenționate de către agenții săi în drumul de întoarcere prin Polonia spre Stockholm a ofițerului Sinclair, bănuțit a fi purtătorul unui tratat secret de alianță încheiat la Poartă între Imperiul otoman și regatul scandinav. Furia stărnită de acest asasinat în Suedia a dus la un pas de rupere a relațiilor cu Rusia, împotriva căreia s-au făcut pregătiri de război. Numai blamarea asasinatului de către țarină și pedepsirea autorilor săi a dus la calmarea spiritelor și la restabilirea, cât de cât, a unor relații normale între cele două monarhii. Pentru toate acestea vezi pe larg rapoartele lui Rondeau către lordul Harrington în *Sbornik...*, vol. 80, *passim* și A. Vandal, *op. cit.*, p. 348-352.

¹⁵⁶ *Sbornik...*, vol. 80, p. 503-504, doc. 249.

Villeneuve era inacceptabilă din punctul de vedere al demnității și onoarei lor și de aceea Fawkener considera problema mediației închisă.

Sfârșitul războiului avea să se decidă pe fronturile de luptă; marele vizir și-a concentrat toate forțele în Balcani spre a sili pe imperiali la pace în timp ce rușii au făcut pregătirile militare în vederea unei acțiuni hotărâtoare în Moldova și la Dunăre. Ca de obicei n-a existat nici o colaborare între austrieci și ruși spre a-și coordona mișcările și de aceea rezultatele dezastruoase s-au văzut cât de curând. Austriecii, timorați și lipsiți de bani spre a mai continua războiul și temându-se de o eventuală coalizare a inamicilor lor în Apus, spre a nu mai recunoaște și chiar a anula *Pragmatica sanctiune*, au căutat cu orice preț să obțină pacea, dorind să păstreze în stăpânire doar Belgradul și Banatul și arătându-se dispuși, în schimb, să renunțe la Oltenia – de altfel pierdută – și la alte teritorii în Serbia și Bosnia.

La 26 iunie/ 7 iulie sosește la Niș armata marelui vizir Mehmed-Hadji-Ivaz pașa numărând peste 300.000 de oameni¹⁵⁷, pregătindu-se să atace Belgradul. Comandamentul imperial se afla în mâinile generalului conte Georg Oliver von Wallis cu sediul la Belgrad, având ca subordonați pe generalii Sehr, Styrm, pe contele Wilhelm Reinhard von Neipperg, cantonat la Timișoara și pe prințul de Saxa-Hildburghausen¹⁵⁸; alături de Wallis se afla și voluntarul englez lordul Crawford, strămutat din Rusia, iar în Transilvania trupele austriece au rămas sub comanda generalului prinț von Lobkowitz. Încercând să prevină ofensiva turcească, generalul Wallis, fără o recunoaștere sigură a terenului și a poseda informațiile necesare de la iscoade, s-a lansat într-un atac imprudent asupra otomanilor la Gročka, pe malul Dunării, la 12/ 23 iulie, suferind o înfrângere zdrobitoare; în această bătălie a fost grav rănit și lordul Crawford, fiind evacuat în spatele frontului¹⁵⁹. Rămășițele învinse ale trupelor imperiale s-au retras la Belgrad, închizându-se în cetate în timp ce Wallis a trecut Dunărea stabilindu-se la Zemlin (azi Zemun). Turcii înconjoară cetatea iar armata marelui vizir începe asediul prelungit al Belgradului la 18/ 29 iulie¹⁶⁰. Spre a nu da posibilitate cetății să obțină întăriri, Mehmed Hadji-Ivaz pașa a poruncit seraskierului de Vidin, Toz Husein pașa, să înainteze de la Orșova pentru a tăia legăturile imperialilor. Manevra lui Toz pașa s-a dovedit riscată, trupele lui fiind înfrânte de Wallis la Panciova la 19/ 30 iulie¹⁶¹. Dar acest succes efemer al austriecilor nu putea modifica situația. Cleștele s-a strâns din ce în ce mai mult în jurul Belgradului, în tabăra marelui vizir sosind acum și ambasadorul Villeneuve, continuându-și mediația de pace. Într-adevăr, descurajat de situația în care se afla fortăreața și dând expresie oboselii și demoralizării austriecilor – nefiind ținut la curent

¹⁵⁷ C. Dapontes, *op. cit.*, II, p. 221; *Cronica Ghiculeștilor*, p. 433; I. Neculce, *op. cit.*, p. 816.

¹⁵⁸ Conte de Schmettau, *Mémoires secrets de la guerre de Hongrie...*, II, p. 192.

¹⁵⁹ Amănunte la C. Dapontes, *op. cit.*, II, p. 238-240; Schmettau, *op. cit.*, p. 198-207; *Cronica Ghiculeștilor*, p. 433-435; I. Neculce, *op. cit.*, p. 817; Al.A. Vasilescu, *Oltenia sub austriaci*, p. 200-201; pentru lordul Crawford vezi *Supra*, nota 115, iar despre înfrângerea austriecilor la Gročka, raportul lui Rondeau din St. Petersburg către lordul Harrington la 11/ 22 august 1739, cf. *Sbornik...*, vol. 80, p. 520-521, doc. 258.

¹⁶⁰ C. Dapontes, *op. cit.*, II, p. 244; Schmettau, *op. cit.*, p. 215-217.

¹⁶¹ C. Dapontes, *op. cit.*, II, p. 245; Schmettau, *op. cit.*, p. 218-219; *Cronica Ghiculeștilor*, p. 435; mențiune și în raportul amintit al lui Rondeau din 11/ 22 august 1739, cf. *Sbornik...*, vol. 80, p. 522.

nici cu marile succese obținute de ruși, în acea vreme, pe frontul din Moldova – Wallis, după ce a trimis mai întâi la turci pe colonelul Gros să negocieze fără succes, a delegat pe generalul Neipperg să plece în tabăra marelui vizir spre a încheia pacea prin intermediul ambadorului francez aflat acolo¹⁶². La 2/ 13 august a fost ridicat steagul alb pe citadelă dar bombardamentele turcești au continuat în tot timpul tratativelor¹⁶³. În Belgrad fusese, totuși, trimis un militar capabil, generalul conte Samuel von Schmettau la 6/ 17 august ca să asigure apărarea cetății iar rezistența austriecilor s-a întărit¹⁶⁴. Dar despre această situație, Neipperg, aflat în tabăra vizirului, n-a fost informat și fiind tot timpul supus presiunilor lui Villeneuve, care dorea cu orice preț să încheie pacea – devenită acum posibilă între imperiali și otomani – a cedat și a acceptat predarea cetății Belgradului, cu raderea doar a fortificațiilor ridicate de austrieci după 1718. Astfel la 20 august/ 1 septembrie s-au semnat în cortul marelui vizir preliminariile păcii de către Mehmed Hadji-Ivaz pașa, Hadji-Mustafa efendi, reis efendi, asistat de marele dragoman al Porții Alexandru Ghica, Ragib efendi, mehtupiciu și kadiul Esad-efendi din partea otomanilor, Neipperg din partea imperialilor și Villeneuve, ca mediator și garant. Garnizoana din Belgrad, în frunte cu generalul Schmettau, a dărâmat fortificațiile mai recente și a părăsit cetatea, care a fost preluată de otomani; totodată imperialii urmau să predea Oltenia și un mic teritoriu din Țara Românească, rămânând, însă, în stăpânirea Banatului¹⁶⁵. Dar înainte de a continua expunerea celor petrecute la Belgrad, prefațând semnarea definitivă a păcii datorită abilității diplomatice extreme a lui Villeneuve care a reușit să antreneze și Rusia într-o pace net defavorabilă pentru cei doi aliați, trebuie să urmărim și evoluția campaniei marelui Munnich care l-a adus pe teritoriul Principatelor.

Planul strategic al armatei ruse a dispus din nou divizarea ei într-o acțiune pe două fronturi, marelui Lascy revenindu-i, ca de obicei, rolul de a invada Crimeea iar marelui Munnich de a ataca pe turci la Dunăre. Campania din Crimeea – căpătând de patru ani un caracter rutinier – s-a rezumat la înfrângerea oastei hanului tătar Mengli Giray al II-lea, grav rănit în bătălia de la Perecop și la pustiirea peninsulei, urmată, însă, la sfârșitul verii, înainte de 17/ 28 august, de obișnuita și obligatoria retragere în fața lipsei posibilităților de stăpânire a teritoriului cucerit și a unei contraofensive susținute de puternice trupe otomane sosite în ajutor¹⁶⁶. Toată ponderea ofensivei rusești a

¹⁶² Schmettau, *op. cit.*, p. 266 ; A. Vandal, *Une ambassade française en Orient...*, p. 376-382.

¹⁶³ C. Dapontes, *op. cit.*, II, p. 276-277.

¹⁶⁴ Schmettau, *op. cit.*, p. 233-236.

¹⁶⁵ *Ibidem*, p. 266 ; Keralio, *Histoire de la guerre des Russes et des Impériaux contre les Turcs...*, II, Paris, 1780, p. 228-237; C. Dapontes, *ibidem*; *Cronica Ghiculeștilor*, p. 435-436; A. Vandal, *op. cit.*, p. 382-388. Toate amănuntele la Al. A. Vasilescu, *op. cit.*, p. 213-215. Mai recent vezi K.A. Roederer Jr., *The perils of eighteenth-century peace making : Austria and the Treaty of Belgrade, 1739* în "Central European History", sept. 1972 etc. Despre semnarea preliminariilor apoi mai târziu a păcii din Belgrad între imperiali și turci, vezi și rapoartele lui Fawkener din Constantinopol către ducele de Newcastle din 14/ 25 septembrie și 29 oct./ 9 nov. 1739 (cf. P.R.O., *State papers, Foreign, Turkey*, dos. 97/ 30, f. 150-152, 157, 161 v) iar copia în franceză a preliminariilor din 20 aug./ 1 sept. Redată în anexa raportului din 10/ 21 nov. 1739 (*Ibidem*, f. 169-173 v).

¹⁶⁶ Cf. și raportului înaintat de Rondeau lordului Harrington la 14/ 25 iulie 1739 în *Sbornik...*, vol. 80, p. 513, doc. 254. Alte amănunte la C. Dapontes, *op. cit.*, II, p. 282 ; I. Neculce, *op. cit.*, p. 818.

aparținut însă armatei mareșalului Münnich care s-a pus în mișcare în primăvara anului 1739. Polonii, neliniștiți de perspectiva folosirii teritoriului lor de către trupele ruse, în marșul acestora spre Moldova, încălcându-se astfel statutul de neutralitate, au încercat să se opună. Astfel reprezentantul regelui August al III-lea la St. Petersburg, Ulrich Friedrich von Suhm, a primit dispoziții de la stăpânul său să convingă pe ruși ca armata lor să nu pătrundă în Polonia deoarece turcii erau preveniți și au trimis întăriri la cetatea Soroca, după cum raporta Rondeau la 16/ 27 iunie lordului Harrington¹⁶⁷. Dar mareșalul Münnich se pusese în mișcare, la 29 iunie/ 10 iulie trupele sale ajungând la Bug¹⁶⁸; în privința intențiilor sale și a tacticii ce urma s-o adopte suntem informați prin supozițiile lui Fawkener, de la Constantinopol, încă de la 22 iunie/ 2 iulie în raportul înaintat către ducele de Newcastle: armata lui Münnich urma să se dividă în trei corpuri, unul pus sub comanda sa care să înainteze spre Hotin, un al doilea sub generalul Rumianțev spre a se îndrepta către Bender, iar un al treilea condus de generalul Karl von Biron spre Raskova pe Nistru, la punctul de hotar între Polonia și Moldova. Față de aceste posibile direcții de înaintare ale rușilor, seraskierul de Bender, Veli-pașa, a dat dispoziții ca Hotinul să fie apărat de comandantul garnizoanei sale, Kolceag-pașa, care să prevină atacul rusesc trecând în Polonia; el însuși urma să oprească înaintarea generalului Rumianțev iar tătarii, prin hărțuiești, pe aceea a generalului Biron; totodată domnul Moldovei, Grigore al II-lea Ghica, a primit poruncă să se îndrepte cu oastea sa la Cernăuți, înspre hotarele cu Polonia, în ajutorul lui Kolceag pașa de Hotin¹⁶⁹. Rondeau arăta, atât în raportul său către lordul Harrington din 21 iulie/ 1 august cât și în scrisoarea datată din aceeași zi și adresată lui Robinson la Viena, că detașamentele de cazaci au trecut Nistrul pârjolind Soroca, apoi Mohilăul, distrugând magaziile de aprovizionare ale otomanilor, după care s-au întors să facă joncțiunea cu grosul trupelor lui Münnich aflate în drum spre Hotin¹⁷⁰. La rândul său, Fawkener de la Constantinopol făcea cunoscută ducelui de Newcastle la 23 iulie/ 3 august starea de îngrijorare a domnului Grigore al II-lea Ghica, care după stabilirea legăturii cu guvernarea de la St. Petersburg, nu mai juca acum nici un rol în tratativele dintre delegații oficiali ai Porții cu imperialii și în relațiile acestora cu mediatorii puterilor maritime (de fapt excluși de la negocieri, monopolizate exclusiv de Villeneuve) și-și arăta nemulțumirea față de asemenea practici punând în pericol, printr-o grabă nesăbuită, întregul proces de mediere a păcii¹⁷¹. Domnul Moldovei – a cărui intensă activitate diplomatică din anii precedenți fusese apreciată, mai ales, în contactele

¹⁶⁷ *Sbornik...*, vol. 80, p. 501-503, doc. 248.

¹⁶⁸ Général Manstein, *Mémoires historiques... sur la Russie...*, II, Paris, 1771, p. 4-5. În raportul înaintat de Rondeau lordului Harrington la 21 iunie/ 2 iulie 1739 se făcea cunoscută intrarea trupelor lui Münnich în Polonia încă de la 29 mai/ 9 iunie și prezența sa acum la hotarele Moldovei (*ibidem*, p. 506, doc. 250), în timp ce dispozițiile date mareșalului de a înainta spre Hotin prin teritoriul regatului vecin au fost ascunse rezidentului lui August al III-lea în Rusia, von Suhmm (*ibidem*, p. 511-512, doc. 253, raport din 1/ 12 iulie 1739).

¹⁶⁹ P.R.O., *State Papers, Foreign, Turkey*, dos. 97/ 30, f. 126. Supozițiile lui Fawkener privind direcțiile de înaintare ale trupelor lui Münnich sunt confirmate de către Rondeau în scrisoarea adresată la 22 iunie/ 3 iulie 1739 omologului său de la Viena, Robinson, cf. British Library, Add. Mss. 23803, f. 340 v – 341. Cf. și *Cronica Ghiculeștilor*, p. 440-441 și I. Neculce, *op. cit.*, p. 819.

¹⁷⁰ British Library, Add. Mss. 23804, f. 4 – 4 v; *Sbornik...*, vol. 80, p. 515, doc. 255.

¹⁷¹ P.R.O., *State Papers, Foreign, Turkey*, dos. 97/ 30, f. 132 – 132 v.

dintre Poartă și Rusia – se vedea acum redus la rolul unui simplu subaltern pe plan militar al seraskierului de Bender, târât în operații de război pentru care nu avea nici pregătirea și nici puterea armată necesară. În timp ce mareșalul Münnich se apropia cu trupele sale de Hotin – după cum raporta Rondeau la 4/ 15 august 1739 lordului Harrington – nu se constata nici o mișcare din partea trupelor imperiale comandate de prințul von Lobkowitz din Transilvania, care promisese să intre în Moldova cu un corp de 15.000 – 20.000 soldați, spre a sprijini trecerea Nistrului de către ruși¹⁷². Peste câteva zile, la 11/ 22 august, Rondeau făcea cunoscută lui Harrington desfășurarea operațiilor la Nistru, Münnich pregătindu-se de atacarea Hotinului, iar generalul Rumianțev trecând fluviul pe la Kamenieč-Podolsk, așteptându-se reunirea celor două armate care au respins contraatacurile turcești¹⁷³. La 17/ 28 august la Stăuceni, lângă Șubaneț, are loc înfruntarea decisivă între armata rusă, după efectuarea joncțiunii plănuită, și oștirea seraskierului de Bender, Veli-pașa, ajutat de Kolceag pașa de Hotin și sultanul tătar Islam Ghirai din familia hanului Crimeii; trupele lui Münnich obțin o victorie zdrobitoare punând pe fugă oștirea turco-tătară care se retrage în dezordine spre Hotin și Bender¹⁷⁴. Dar forțele mareșalului Münnich, asistate de trupele generalilor Karl Biron, Gustav Biron și ale baronului Ulrich Friedrich von Löwendahl, urmate de cele puse sub comanda generalului Rumianțev, se îndreaptă la 18/ 30 august spre cetatea Hotin pentru asaltul final. Kolceag pașa, refugiat aici cu o garnizoană slabă și prost înarmată, nu mai poate rezista iar la asaltul final al rușilor, cetatea capitulează la 19/ 31 august¹⁷⁵. Știrea este transmisă la 4/ 15 septembrie cu multe amănunte, de către Rondeau atât lordului Harrington¹⁷⁶ cât și ministrului Robinson de la Viena¹⁷⁷. Fără a fi aflat ceva despre încheierea grăbită a preliminarilor păcii de către imperiali cu Poarta la Belgrad¹⁷⁸, Münnich s-a îndreptat cu trupele sale în direcția sudică, pentru cucerirea Moldovei. În rândul oștirii sale se aflau și nepoții de frate ai răposatului domn al Moldovei, Dimitrie Cantemir, Dumitrașco (+ 1758) și Constantin (+ 1776), ofițeri în armata imperială, cu gradul de maior, respectiv brigadier. Între timp Grigore al II-lea Ghica și-a văzut compromisă înaintarea cu contingentul său slab de forțe locale și turcești înspre Cernăuți, oraș care a fost cucerit de maiorul Dumitrașco Cantemir în fruntea unei armate de

¹⁷² *Sbornik...*, vol. 80, p. 519-520, doc. 257. Principele Lobkowitz promisese Curții din St. Petefsburg « to march into Moldavia from his quarters in Transilvania with his army consisting of about fifteen or twenty thousand men, in order to facilitate the Russian army passing the river Dniester».

¹⁷³ *Ibidem*, p. 520-521, doc. 258.

¹⁷⁴ Hurmuzaki, *Documente...*, vol. XVI, p. 439, 441-443, doc. MVIII; Manstein, *op. cit.*, II, p. 17-23 ; C. Dapontes, II, p. 288.

¹⁷⁵ Hurmuzaki, *Documente...*, XVI, p. 443-445. doc. MVIII; *Cronica Ghiculeștilor*, p. 447; I. Neculce, *op. cit.*, p. 821; Manstein, *op. cit.*, II, p. 54-55; Keralio, *op. cit.*, II, p. 135-136.

¹⁷⁶ *Sbornik...*, vol. 80, p. 529-531, doc. 264.

¹⁷⁷ British Library, Add. Mass. 23803, f. 146-147.

¹⁷⁸ Adresându-se principelui Lobkowitz la 26 august/ 6 septembrie Münnich refuza să dea crezării știrea capitulării Belgradului și-i făcea cunoscută victoria de la Stăuceni și capitularea Hotinului cf. C. Giurescu, *Material pentru istoria Olteniei supt austriaci*, III, p. 365-368. doc. nr. 280.

“volintiri” sprijinite de oșteni ruși¹⁷⁹. Domnul Moldovei, aflându-se la Drăcșani în ținutul Hârlău, se vede părăsit de o parte din oamenii săi și, lipsit de provizii și-a trimis, chiar, fiul cu 30 de căruțe de bagaje spre Galați. După căderea Hotinului și văzând direcția de înaintare a trupelor ruse, Grigore al II-lea Ghica, după o scurtă ședere la mănăstirea întărită Galata de la Iași, a părăsit capitala lăsând caimacami în scaunul domnesc pe marele logofăt Sandu Sturza, marele vornic al Țării de Jos, Iordache Cantacuzino-Deleanu, marele vornic Constantin Roset și banul Alistarh “ca să fie purtători de grijă la toate trebile țării” și s-a retras spre Galați, aflând că pe urmele sale fusese trimis un detașament condus de Constantin Cantemir¹⁸⁰. La 30 august/ 10 septembrie armata lui Münnich pornește către Iași, fiind precedată de detașamentul condus de pomenitul brigadier Cantemir care îi face cunoscută a doua zi, fuga domnului Moldovei din oraș, refugiat spre Dunăre. După întâlnirea la 1/ 12 septembrie cu o delegație alcătuită din marele vornic Iordache Cantacuzino, un cleric și un boier, trimiși de mitropolitul Antonie și marii boieri ai țării, ce au făcut act de supunere a principatului către țarina Ana Ivanovna, Münnich sosește la 3/ 14 septembrie în fața Iașilor, după ce Constantin Cantemir își făcuse intrarea în oraș și fusese primit cu cinstea cuvenită unui domn, așezându-și tabăra la mănăstirea Frumoasa. Mareșalul rus este întâmpinat cu fală de către mitropolit, diverși înalți prelați și marii boieri ai Divanului domnesc, în fruntea cărora se aflau și foștii caimacami ai lui Ghica¹⁸¹. În timpul șederii sale la Iași, Münnich a obținut, la 5/ 16 septembrie, o convenție scrisă de la mitropolit și boierii Divanului prin care aceștia îi asigurau de ajutoare bănești și provizii, necesare armatei ruse¹⁸²; ea a fost ratificată la 7/ 18 ale lunii și pusă în aplicare chiar dintr-acea zi¹⁸³. Spre a căpăta întărirea țarinei, Münnich a trimis textul original al convenției prin colonelul baron Mengden la St. Petersburg la 9/ 20 septembrie¹⁸⁴; emisarul mareșalului a fost primit cu cinste la Curte la 28 septembrie/ 9 octombrie după cum înștiința Rondeau pe lordul Harrington în raportul din 29 septembrie/ 10 octombrie, menționând și ocuparea Iașilor de către trupele ruse; în informarea lui Rondeau, bazată pe informații ce s-au dovedit false, s-a pretins că Grigore al II-lea Ghica, în fuga sa dinaintea ocupanților s-ar fi refugiat peste Carpați, la comandantul imperial generalul prinț Lobkowitz¹⁸⁵. În realitate domnul Moldovei, după

¹⁷⁹ I. Neculce, *op. cit.*, p. 823 ; *Cronica Ghiculeștilor*, p. 443, 445 ; C. Dapontes, *op. cit.*, II, p. 273; Keralio, *op. cit.*, II, p. 119-122 ; C. Șerban, *Relațiile politice româno-ruse... 1735-1739*, p. 125.

¹⁸⁰ *Cronica Ghiculeștilor*, p. 445, 449 ; I. Neculce, *op. cit.*, p. 822-823; Pseudo-Enache Kogălniceanu, *Letopisețul Țării Moldovei de la domnia întâi și până la a patra domnie a lui Constantin Mavrocordat voevod (1733-1774)* în vol. *Cronici moldovenești* (ed. Aurora Ilieș-Ioana Zmeu), București, 1987, p. 7-8.

¹⁸¹ *Cronica Ghiculeștilor*, p. 451 ; I. Neculce, *op. cit.*, p. 824-825; Pseudo-Enache Kogălniceanu, *op. cit.*, p. 8.

¹⁸² Textul acestei convenții în 12 puncte este în întregime redat de I. Neculce, *op. cit.*, p. 826-828; textul rus al convenției reprodus în *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi Imperii Sankt-Petersburg. Glavnii arhiv*, tom X, St. Petersburg, 1830, p. 890-894, no. 7891. O mențiune, nefavorabilă, a acestei convenții și în *Cronica Ghiculeștilor*, p. 453; ea a devenit caducă după semnarea păcii între Poartă și Rusia de la Belgrad (7/ 18 septembrie) urmată de evacuarea Moldovei.

¹⁸³ Hurmuzaki, *Documente...*, vol. XVI, p. 455, doc. MXXIII.

¹⁸⁴ *Ibidem*.

¹⁸⁵ *Sbornik...*, vol. 80, p. 538, doc. 270.

ce se întâlnise cu unele căpetenii militare turcești la Dunăre, în regiunea Galaților, s-a retras pentru scurtă vreme la Brăila și apoi de acolo la Măxineni în Țara Românească¹⁸⁶; pe urmele sale a fost trimis un detașament comandat de Dumitrașco Cantemir cu scopul de a-l captura. Acesta a urmărit pe domn fără succes, până la Focșani, prădând orașul și împrejurimile la 22 septembrie/ 3 octombrie, dar, apoi, la porunca lui Münnich din 27 septembrie/ 8 octombrie – pus la curent cu semnarea tratatului de pace de la Belgrad – s-a înapoiat în capitala Moldovei¹⁸⁷.

Între timp Curtea Rusiei a aflat printr-un curier trimis din Viena despre încheierea păcii între imperiali și otomani, după cum raporta Rondeau lordului Harrington la 15/ 26 septembrie¹⁸⁸. Secretarul de Stat pentru Afaceri externe britanic (Departamentul de Nord), în scrisoarea adresată din Whitehall la 18/ 29 septembrie lui Rondeau, își făcea cunoscută stupefăcerea la aflarea din Viena a știrii încheierii precipitate a păcii de la Belgrad între Poartă și Imperiul habsburgic, în condiții atât de defavorabile pentru acesta din urmă; lordul Harrington era doritor să afle amănunte și mai ales să cunoască poziția Rusiei¹⁸⁹. După ce părăsise Iașii, lăsând acolo o garnizoană sub comanda generalului Piotr Mihailovici Șipov și unde Constantin Cantemir nu-și ascundea veleitățile la domnie, Münnich s-a îndreptat spre cetatea Bender, pe Nistru, spre a o asedia și cuceri¹⁹⁰; la 13/ 24 septembrie a aflat de la comandantul Transilvaniei, generalul principe Lobkowitz, știrea semnării preliminarilor de pace de către imperiali și otomani la Belgrad din 21 august/ 1 septembrie. Neputându-și stăpâni indignarea, mareșalul a adresat un protest vîguros generalului principe Lobkowitz la 16/ 27 septembrie, criticând încheierea precipitată de către imperiali a preliminarilor păcii într-un moment în care trupele ruse înregistrau mari succese în Moldova, unde fusese cucerit orașul Iași iar domnul pus pe fugă. După spusele secretarului celui din urmă, Alexandru Duca, trupele turco-tătare înfrante la Stăuceni au fost superioare în număr celor care s-au aflat la Belgrad, de aceea Münnich mărturisea că dacă țara sa nu va obține compensații de la turci pentru retrocedarea Hotinului și a Moldovei, Rusia va continua războiul de una singură¹⁹¹. Preliminariile păcii de la Belgrad semnate de generalul Neipperg în numele imperialilor și de ambasadorul Villeneuve ca mediator și garant la 21 august/ 1 septembrie nu cuprindeau, însă și pe ruși, ceea ce nu convenea intereselor Porții apărate de diplomatul francez. De aceea în fața puternicei ofensive a trupelor țarinei în Moldova, Villeneuve a căutat cu orice preț să ascundă emisarului Curții din St. Petersburg, Cagnioni, adevărata situație și să minimalizeze importanța acestor acțiuni care puteau

¹⁸⁶ I. Neculce, *op. cit.*, p. 829 ; C. Dapontes, *op. cit.*, II, p. 364.

¹⁸⁷ I. Neculce, *op. cit.*, p. 829-830 ; C. Dapontes, *op. cit.*, II, p. 365-366.

¹⁸⁸ *Sbornik...*, vol. 80, p. 535, doc. 267.

¹⁸⁹ *Ibidem*, p. 535-536, doc. 268.

¹⁹⁰ Manstein, *op. cit.*, II, p. 30 ; *Cronica Ghiculeștilor*, p. 453, 455, 457. Un interesant jurnal al campaniei mareșalului Münnich între 20/ 31 august și 9/ 20 septembrie, cu amănunte privind capitularea cetății Hotin, ocuparea orașului Iași, convenția de supunere a boierilor Moldovei, acțiunile fraților Cantemir și alte operații militare, aflat în posesia autorităților imperiale a fost publicat în C. Giurescu, *op. cit.*, III, p. 375-382, doc. 291.

¹⁹¹ *Sbornik...*, vol. 19 (1770-1774), St. Petersburg, 1876, p. 3-12, doc. 3, copie trimisă în anexa raportului lordului Charles Cathcart, ambasadorul Marii Britanii la St. Petersburg, Secretarului de Stat al Afacerilor Externe (Dep. De Nord) lordul William Rochford la 24 dec. 1769/ 4 ian. 1770. Textul scrisorii reprodusă și de Manstein, *op. cit.*, II, p. 61-73.

împiedica semnarea păcii. Otomanii doreau cu orice preț să nu cedeze rușilor cetatea Azovului cu fortificațiile intacte și să nu le permită reconstituirea unei flote în Marea de Azov. De aceea deși Cagnioni nu avea împuternicire să renunțe la stăpânirea Azovului, Villeneuve – dovedindu-se extrem de abil și persuasiv și ignorând deliberat ultimele succese militare ale rușilor – și-a luat asupra sa răspunderea de a trata, potrivit împuternicirilor ce i s-au încredințat de către țarină și miniștrii ei în vara anului 1739, problema demantelării cetății Azov. Până la sfârșit Cagnioni s-a resemnat și a acceptat propunerile lui Villeneuve, semnând cu Poarta tot la Belgrad la 7/ 18 septembrie tratatul de pace prin care se prevedeau dărâmarea fortificațiilor cetății Azov și neutralizarea teritoriului ei în așa fel încât să rămână un teritoriu deșert și neutru, slujind ca barieră la hotarele dintre cele două imperii. Rusia beneficia, în schimb, de câteva ajustări teritoriale minore între Bug și Nipru dar nu obținea dreptul de a poseda flote în Marea de Azov și Marea Neagră, care rămăneau, astfel, inaccesibile vaselor străine de comerț¹⁹². În aceeași zi de 18 septembrie s-a definitivat și tratatul de pace între Poartă și imperiali, pe baza prevederilor prevăzute în preliminariile din 1 septembrie, purtând semnăturile generalului Wallis, a fostului internunțiu Talmann și a generalului conte von Schmettau¹⁹³. În acest fel Villeneuve a reputat un succes diplomatic notoriu, reușind să ofere Imperiului otoman un tratat de pace foarte favorabil, prin care turcii recuperau cetatea Belgrad și Oltenia, realipită la Țara Românească, principat vasal și anihilau toate succesele rușilor, siliți să retrocedeze Moldova și cetatea Hotin și să dărâme fortificațiile Azovului, fortăreață lipsită acum de interes militar. Pacea era semnată și pentru ruși de Cagnioni dar trebuia acum adusă la cunoștința autorităților ruse și ratificată de țarină. După cum era de așteptat, prima reacție a cercurilor oficiale ruse la aflarea încheierea păcii de la Belgrad a fost cea de indignare. Rondeau făcea cunoscută lordului Harrington în raportul său din 22 septembrie/ 3 octombrie condamnarea publică de către Ostermann și Biron a lașității austrieșilor, și-și exprimau furia socotindu-se păcăliți prin mediația interesată franceză. S-au dat atunci – în incertitudinea obținerii păcii – porunci prin care, renunțându-se la toate câștigurile dobândite în timpul războiului, urmau să fie distruse fortificațiile cetății Hotin de către Münnich și cele ale Azovului de către generalul Rumianțev¹⁹⁴. Peste câteva zile, sosea un curier la St. Petersburg, aducând și știrea încheierii păcii ruso-turce din 7/ 18 septembrie la Belgrad, după cum înștiința ministrul

¹⁹² Amănunte asupra încheierii tratatului și conținutul celor 15 articole componente la abatele (abbé) Laugier, *Histoire des négociations pour la paix conclue à Belgrade, le 18 Septembre 1739...*, p. 336-354; Keralio, *op. cit.*, p. 257; C. Dapontes, *op. cit.*, II, p. 346-355; A. Vandal, *op. cit.*, p. 394-398; Al.A. Vasilescu, *op. cit.*, p. 218-220; V. Mihordea, *Contribuție la istoria păcii din Belgrad (1739)*, p. 16-18 etc.

¹⁹³ Tratatul conținea 23 articole și a fost ratificat de împăratul Carol al VI-lea la 22 octombrie iar schimbul instrumentelor de ratificare a avut loc la 5 noiembrie la Constantinopol. Vezi amănunte la Laugier, *op. cit.*, II, p. 294-325; Moser, *Belgradischer Friedens-Schluss zwischen Ihre Römisch. Kayserl. Majestät und der Ottomanischen Pforte*, Jena, 1740, p. 12-88; Keralio, *op. cit.*, p. 253-258; C. Dapontes, *op. cit.*, II, p. 321-344; A. Vandal, *op. cit.*, p. 399-400; Al.A. Vasilescu, *op. cit.*, p. 216-218; V. Mihordea, *op. cit.*, p. 15-16; Șerban Papacostea, *Oltenia sub stăpânirea austriacă*, p. 305 etc.

¹⁹⁴ *Sbornik...*, vol. 80, p. 536-537, doc. 269.

englez pe Secretarul de Stat la Afaceri externe (Departamentul de Nord) la 29 septembrie / 10 octombrie¹⁹⁵.

Villeneuve s-a grăbit să trimită ca emisar pe lângă mareșalului Münnich pe Tott, ungurul aflat în serviciul ambasadei franceze de la Constantinopol, ca să-i anunțe semnarea păcii și necesitatea de a evacua Moldova; acesta a plecat la 7/ 18 septembrie din Belgrad ajungând la finele lunii în tabăra comandantului suprem rus¹⁹⁶. Münnich și-a arătat mânia la auzul acestor știri, mai ales că Rusia nu dobânda nici un câștig de pe urma succeselor militare repurtate, și la început și-a arătat împotrivirea. Dar primind dispoziții de la Curtea din St. Petersburg, care, deși nemulțumită, înțelegea să pună capăt războiului, mareșalul a trebuit să se supună și ținând un consiliu secret a hotărât să procedeze la evacuarea țării¹⁹⁷. Lucrurile n-au decurs însă în liniște, rușii căutând să ascundă dregătorilor moldoveni sfârșitul războiului, deși acesta era cunoscut mai de vreme de domnul Grigore al II-lea Ghica¹⁹⁸ și căutau să întârzie evacuarea până nu vor primi banii promiși și bunurile în conformitate cu convenția de la 5/ 16 septembrie. Ba chiar un detașament de cazaci, comandat de hatmanul Frilov, dând dovadă de indisciplină și acționând fără noimă, a întreprins la 3/ 14 octombrie o expediție de jaf în sudul Moldovei, pustiind și Țara Românească până la Câmpina, de unde s-a retras în Transilvania și a fost evacuat îndărăt pe la Oituz¹⁹⁹.

Întâmplarea a făcut ca Anglia să nu mai aibă la St. Petersburg în acele momente un ministru rezident; într-adevăr, după o scurtă suferință, a încetat din viață la 5/ 16 octombrie, titularul postului, Claudius Rondeau²⁰⁰. Locul său a fost, provizoriu, ocupat de secretarul ambasadei, John Bell. Acesta înștiința la 13/ 24 octombrie pe lordul Harrington despre încheierea păcii ruso-turce de către Villeneuve și trimiterea emisarului

¹⁹⁵ *Ibidem*, p. 539, doc. 270.

¹⁹⁶ Hurmuzaki, *Documente...*, supl. I, vol. I, p. 548, doc. DCCXCVI; *Cronica Ghiculeștilor*, p. 461-463; I. Neculce, *op. cit.*, p. 830; A. Vandal, *op. cit.*, p. 412-413; A.I.A. Vasilescu, *op. cit.*, p. 208

¹⁹⁷ Laugier, *op. cit.*, II, p. 106-107.

¹⁹⁸ Pe când se afla în refugiu la Șerbănești, pe Siret, domnul a primit știrea încheierii păcii de la kapukehaia sa Șerban, sosit din tabăra otomană de la Belgrad. Grigore al II-lea Ghica a trimis de îndată la Iași să dea de veste boierilor din Divan și caimacamilor pe trei-spătarul Constantin Catargi. Acolo emisarul său a fost însărcinat de generalul Șipov, comandantul trupelor ruse, să remită și mareșalului Münnich scrisoarea domnului. Conducătorul suprem al oștirii de ocupație s-a înfuriat grozav la primirea știrii că boierii au fost puși la curent cu încheierea păcii, temându-se că nu va avea de încasat sumele restante de la mai marii Moldovei și a aruncat în temniță pe nevinovatul trimis. De aceea, el i-a înștiințat pe boieri că nu s-a încheiat nici o pace și că doar își va retrage trupele spre a ierna în Ucraina, dările pentru armata rusă rămânând a fi strânse cu aceeași strictete. Din același motiv emisarul ambasadorului Villeneuve, Tott, care se întorcea de la Nistru la 4/ 15 octombrie, în drumul său spre Constantinopol, trecând prin Iași, nu a destănuțat nimic din rostul misiunii sale și, ajungând la Fălciu și întâlnindu-se cu domnul Moldovei, l-a pus la curent cu încheierea păcii și retragerea rușilor. Grigore al II-lea Ghica a hotărât, cu sprijinul unor detașamente turco-tătare, să-și continue înaintarea spre nord spre a se întoarce în scaunul domnesc iar lui Tott i-a dat o gardă de lipscani ca să-l însoțească pe drumul său până la Constantinopol, cf. Laugier, *op. cit.*, II, p. 106-107; *Cronica Ghiculeștilor*, p. 461-465, 469-471; I. Neculce, *op. cit.*, p. 830-831.

¹⁹⁹ *Cronica Ghiculeștilor*, p. 467; I. Neculce, *op. cit.*, p. 830-831, 837; C. Dapontes, *op. cit.*, II, p. 370.

²⁰⁰ *Sbornik...*, vol. 80, p. 539, doc. 271.

rus Cagnioni pe lângă țarină spre a-i înmâna textul în vederea ratificării sale²⁰¹. Totodată la 29 octombrie/ 9 noiembrie ambasadorul Fawkener de la Constantinopol făcea cunoscute ducelui de Newcastle demersurile întreprinse la Poartă pentru punerea în aplicare a prevederilor tratatelor de pace încheiate cu imperialii și rușii. În privința acestora el amintește despre o a doua convenție convenită de ruși și turci²⁰², care a fost trimisă țarinei Ana Ivanovna la St. Petersburg de către mareșalul Münnich ce nu și-a retras încă complet armata în Polonia rămânând unele efective armate la Iași și în alte părți ale țării²⁰³. În raportul său înaintat la 30 octombrie/ 10 noiembrie din capitala Rusiei Bell înștiința pe lordul Harrington despre ratificarea tratatului de pace din 7/ 18 septembrie și a convenției din 22 septembrie/ 3 octombrie de către țarină și de faptul că Münnich s-a retras cu trupele pentru iernat în Ucraina²⁰⁴. În sfârșit la 10/ 21 noiembrie Fawkener comunica ducelui de Newcastle ultimele evoluții ale problemei punerii în aplicare a prevederilor tratatului de pace ruso-turc, complicate de încercările Rusiei de a face ca Poarta să renunțe la dărâmarea fortificațiilor Azovului și de evacuarea prea lentă a Moldovei, trupele lui Münnich părăsind, în sfârșit, capitala Moldovei²⁰⁵ dar fiind hărțuite pe drumul întoarcerii de trupele turco-tătare²⁰⁶. În aceea zi, 10/ 21 noiembrie, a trimis și Bell un raport din St. Petersburg lordului Harrington în care îi făcea cunoscute atât sosirea emisarului Cagnioni, însă bolnav, la Moscova și trimiterea fostului ambasador Vișneakov la Poartă cu instrumentele de ratificare ale păcii²⁰⁷. Curând interimatul lui Bell în capitala Rusiei avea să înceteze, deoarece după cum îl înștiința din Whitehall lordul Harrington, la 7/ 18 decembrie, regele George al II-lea a numit în postul de ministru rezident al Angliei la curtea țarinei pe Edward Finch, strămutat de la Stockholm²⁰⁸.

²⁰¹ *Ibidem*, p. 539-540, doc. 272.

²⁰² Încheiată la Niș la 29 septembrie/ 3 octombrie, conținând 3 articole privitoare la delimitarea hotarelor dintre cele două imperii în regiunea Niprului. După semnarea convenției de către marele vizir Mehmed Hadji-Ivaz pașa și ambasadorul Villeneuve, în calitate de garant și împuternicit a reprezenta Rusia, emisarul țarinei, Cagnioni, a fost trimis la 23 septembrie/ 4 octombrie de la Niș la St. Petersburg, pentru aprobare și ratificare de către suverană, cf. Laugier, *op. cit.*, II, p. 94-95 ; C. Dapontes, *op. cit.*, II, p. 356.

²⁰³ P.R.O., *State Papers, Foreign, Turkey*, dos. 97/ 30, f. 157-157 v.

²⁰⁴ *Sbornik...*, vol. 80, p. 544, doc. 275.

²⁰⁵ Rușii, sub comanda generalului Șipov, au părăsit Iașii la 12/ 23 octombrie, după ce orașul a fost prădat și jefuit, dându-se foc Curții domnești. A doua zi a plecat din capitală și Constantin Cantemir, pretendentul fără noroc, cu ultimii soldați îndreptându-se pe urmele lui Șipov spre cartierul general al lui Münnich. Domnul Grigore al II-lea Ghica și-a făcut intrarea în Iași la 15/ 26 octombrie, asistat de ostași turci și tătari și a poposit la casele boierilor Sturza din oraș, dat fiind că palatul princiar fusese incendiat de ocupații. Odată cu rușii a părăsit țara și mitropolitul Antonie, care a pactizat cu aceștia, căpătând mai târziu o eparhie în ținutul Cernigov. Münnich a încheiat evacuarea Moldovei la 25 octombrie/ 5 noiembrie când a trecut îndărăt Nistrul lăsând doar la Hotin o garnizoană pusă sub comanda generalului Löwendahl. Ulterior, după schimbul instrumentelor de ratificare a păcii la 18/ 29 decembrie la Constantinopol, a fost părăsită și această cetate, arsă și pustiită, cf. *Cronica Ghiculeștilor*, p. 473-479, 481-485 ; I. Neculce, *op. cit.*, p. 833-842 ; Pseudo-Enache Kogălniceanu, *op. cit.*, p. 10-11 ; C. Dapontes, *op. cit.*, II, p. 396-399.

²⁰⁶ P.R.O., *State Papers, Foreign, Turkey*, dos. 97/ 30, f. 166 v.

²⁰⁷ *Sbornik...*, vol. 80, p. 545, doc. 276.

²⁰⁸ *Ibidem*, p. 545-546, doc. 277.

Ultimele informații diplomatice engleze privind încheierea războiului austro-turc ne sunt date de Fawkener care înștiința pe ducele de Newcastle la 19/ 30 decembrie 1739 despre sosirea ambasadorului Vișneakov la Constantinopol, care după încheierea unei ultime convenții frontaliere, la 18/ 29 decembrie a făcut în aceeași zi schimbul instrumentelor de ratificare a păcii între Rusia și Imperiul otoman, după ce la 5 noiembrie avusese loc între turci și imperiali ; în anexă Fawkener trimitea Secretarului de Stat la Afacerile externe (Departamentul de Sud) copia în limba italiană a tratatului încheiat la Belgrad la 7/ 18 septembrie iar în limba latină al aceluia dintre imperiali și Poartă, din aceeași zi²⁰⁹. În cuprinsul aceluiași raport, Fawkener se referea la actualele preocupări ale dregătorilor sultanului de a ameliora aprovizionarea Capitalei, care avusese îndeajuns de suferit, dată fiind pustiirea Principatelor dunărene și a Crimeii în timpul războiului, regiuni de unde își procura de obicei alimentele²¹⁰.

Astfel a luat sfârșit un sângeros conflict care a durat patru ani de zile fără ca scopurile celor care l-au provocat să-și atingă scopul, ba dimpotrivă. Diplomația engleză, asociindu-și tradițional pe cea a Olandei, a înregistrat un eșec atât în prevenirea războiului austro-ruso-turc din 1736-1739 cât mai ales în încercările de a-i pune capăt printr-o mediere reușită, așa cum a procedat la Karlowitz și Passarowitz. Circumstanțele erau, însă, schimbate deoarece puterea și influența Angliei în zonă se dovedea, acum, a fi într-o evidentă eclipsă. Comerțul Companiei Levantului s-a aflat în deceniul 1735-1745 în mare declin²¹¹, iar datorită constantei alianțe a regatului insular cu Imperiul habsburgic și mai recent, unei anumite apropieri față de Rusia, influența politică a cabinetului de la Londra la Poartă a slăbit considerabil. De această situație a profitat Franța, a cărei expansiune comercială în Răsăritul Mediteranei se apropia de apogeu, precum și datorită legăturilor pe care le întreținea cu Suedia și Polonia, țări de care Imperiul otoman se simțea apropiat, ca potențiale aliate ale sale împotriva Rusiei.

Și mai presus de toate, Franța era adversara Imperiului habsburgic, inamicul de căpetenie al Porții în primele decenii al secolului al XVIII-lea. Așadar, englezii având în urma lor pe olandezi, s-au văzut înlăturați din pozițiile politice privilegiate pe care le avuseseră la Constantinopol după 1689, fiind înlocuiți acum de francezii ce s-au dovedit apărători mai fideli ai intereselor otomane. În aceeași măsură Rusia și Imperiul habsburgic n-au acordat cuvenita importanță încercării de mediație a Angliei, secondată de Olanda. Sedus de aparenta politică conciliatorie a cardinalului Fleury, Imperiul habsburgic a preferat de la început mijlocirea Parisului în negocierile de pace iar Rusia s-a arătat lipsită de convingere în susținerea mediației anglo-olandeze și a târăganat discuțiile până în momentul când a fost prea târziu, iar locul de mediator a fost dobândit unilateral la Poartă de către ambasadorul Franței. De aceea marele beneficiar al păcii de la Belgrad a fost Franța, a cărei prestigiu a crescut considerabil pe plan european, dobândind în aceeași măsură, poziții foarte întărite în Imperiul otoman prin marile

²⁰⁹ P.R.O., *State Papers, Foreign, Turkey*, dos. 97/ 30, f. 175-188 v (copie în latină a textului tratatului de pace austro-turc din 18 septembrie 1739) ; f. 199-206 v (copie în italiană a textului tratatului de pace ruso-turc din 7/ 18 septembrie 1739). Pentru încheierea războiului austro-ruso-turc și prevederile tratatelor de la Belgrad, vezi și Pierre Muret, *La prépondérance anglaise...*, p. 206 ; G. Zeller, *Les temps modernes...*, în *Histoire des relations internationales*, III-2, p. 196.

²¹⁰ P.R.O., *State Papers, Foreign, Turkey*, dos. 97/ 30, f. 210.

²¹¹ A.C. Wood, *A History of the Levant Company*, p. 142-155.

capitulații ce i-au fost acordate ca răsplată pentru activitatea de mediator a ambasadorului Villeneuve, la 28 mai 1740, prilej cu care i s-au sporit în mod apreciabil privilegiile politice și comerciale în bazinul răsăritean al Mediteranei²¹². Și pentru a-și desăvârși opera și a nu mai oferi Rusiei posibilitatea să se compenseze în dauna Suediei prin cotropirea Finlandei, la care râvnea încă din timpul lui Petru cel Mare, Villeneuve a izbutit să mijlocească la Constantinopol încheierea unui tratat defensiv între Suedia și Poartă (19 iulie 1740), primul de acest fel realizat între Imperiul otoman și o putere creștină, prin care cele două state își garantau reciproc inviolabilitatea hotarelor²¹³. În privința imperialilor, prin conducerea neinspirată a războiului, având în fruntea armatelor de pe front comandanți mediocri și fără strălucire, au suferit înfrângeri usturătoare, fiind siliți să retrocedeze Oltenia și cetatea Belgradului, păstrând cu greu doar Banatul. Pe plan general, Carol al VI-lea s-a consolatat doar cu promisiunea că *Pragmatica Sancțiune*, prin care urma să-i moștenească tronul fiica sa Maria Tereza, va fi respectată de principii Imperiului, regele Prusiei și celelalte puteri europene; realitatea avea însă să dezmință, după moartea monarhului, aceste speranțe deșarte. Cât despre ruși, după campaniile strălucite dar fără urmări statornice în Crimeea în intervalul 1736-1739 și a altor succese, lipsite de efect, ca de pildă cucerirea temporară a cetăților Kinburn și Oçakov, evacuate ulterior, iar la sfârșitul războiului capturarea Hotinului și ocuparea Moldovei de nord pe care apoi au fost siliți să le restituie Porții, nu au dus la rezultate decisive; de aceea ei s-au văzut constrânși să accepte mediația, puțin favorabilă lor, a lui Villeneuve și să piardă, până la urmă, singurul lor câștig, dobândit încă din 1736, cetatea Azov; ea a fost retrocedată în ruină și fără nici un folos pentru ruși, care și-au văzut, astfel, închis accesul la Marea de Azov și Marea Neagră și au fost siliți să se mulțumească doar cu ajustări teritoriale minore între Bug și Nipru. Acest lucru a convenit Franței care s-a arătat satisfăcută față de interzicerea accesului flotei ruse în Marea Neagră, iar de acolo – posibil – în Mediterană, spre a nu face concurență înfloritorului ei comerț în Levant. De altfel protagoniștii conflictului au făcut apel tot la mediația lui Villeneuve spre a elimina ultimele surse de conflict, în aplicarea păcii și rezolvarea problemelor frontaliere, izbutindu-se ca până la în 1741 să se aplaneze toate neînțelegerile²¹⁴.

În privința Principatelor dunărene – pustiite și pârjolate de trupele tuturor participanților la război, imperiali, turci, ruși – nu s-a produs nici o modificare esențială a regimului lor politic de vasalitate față de puterea suzerană a Porții. Grigore al II-lea Ghica, domnul Moldovei, și-a dovedit calitățile de abil diplomat, dar în slujba otomanilor, întreținând relații cu toți beligeranții, în special cu rușii, și încercând să ușureze realizarea păcii între adversarii ce aduseseră flacăra războiului în această regiune²¹⁵; diplomații englezi de la St. Petersburg și Constantinopol au surprins în

²¹² A. Vandal, *op. cit.*, p. 416-420.

²¹³ *Ibidem*, p. 403.

²¹⁴ *Ibidem*, p. 423; Hans Übersbuger, *Russland Orient-politik*, Stuttgart, 1913, p. 241; Al.A. Vasilescu, *op. cit.*, p. 221-228; V. Mihordea, *Contribuție la istoria păcii de la Belgrad 1739*, p. 16-18; idem, *În legătură cu «Istoria păcii de la Belgrad»*, București, 1937, p. 6-7.

²¹⁵ Pentru calitățile de diplomat ale lui Ghica, în contact cu Curțile de la Viena, St. Petersburg, Berlin și Varșovia, în numele Porții, vezi, mai recent, L. Boicu, *Principatele române în raporturile politice internaționale...*, p. 103-104. Pentru devotamentul arătat, Poarta i-a cedat în stăpânire, după eliberarea de către trupele lui Münnich, cetatea Hotin; domnul Moldovei s-a și grăbit să trimită acolo ca ispravnic al ținutului pe serdarul Lupu în martie 1740; dar, trăind în acea

rapoartele lor via activitate depusă de acest domn în favoarea păcii și prețuirea de care se bucura în ochii dregătorilor otomani. Un contact direct, dar irelevant, l-a avut cu Ghica și John Bell, secretarul reședinței engleze de la St. Petersburg, în timpul călătoriei acestuia din urmă efectuată la Constantinopol în iarna 1737-1738, în încercarea de a debloca problema medierii puterilor maritime în conflictul austro-ruso-turc. Legături mai evidente, datorită însă și situației existente, au existat între ambasadorul Fawkener de la Constantinopol și Alexandru Ghica, terzimanul, marele dragoman al Porții și unul dintre artizanii păcii de la Belgrad²¹⁶. Oricum în tot timpul conflictului, știri despre evenimentele petrecute în Principate sunt reflectate din abundență în rapoartele diplomatice a reprezentanților Angliei la St. Petersburg, Constantinopol și Viena. Totodată, merită să relevăm faptul că în decursul negocierilor de pace, cel puțin în faza congresului de la Nemirov (1737) și după, s-a vânturat *pentru prima oară* – dar cu convingere – ideea reunirii celor două principate, Moldova și Țara Românească, într-un stat de sine stătător menit a constitui o barieră în calea celor trei mari imperii învecinate. Dar mai mult s-au conturat în această epocă veleitățile de expansiune – curmate – ale Imperiului habsburgic în dauna Țării Românești și cele de cotropire a Moldovei de către ruși și a transformării ei într-un stat clientelar Curții de la St. Petersburg.

Pentru o perioadă de câteva decenii, politica orientală engleză se estompează la Constantinopol, spre a resuscita doar spre sfârșitul secolului al XVIII-lea când datele «problemei orientale» suferă modificări substanțiale în urma necurmății expansiunii rusești în regiunea ponto-danubiană în timpul domniei țarinei Ecaterina a II-a (1763-1796).

---

regiune și fiind nemulțumiți de stăpânirea moldovenească, lipcanii s-au plâns Porții de neajunsurile ce pretindeau a fi suferit, ceea ce a și determinat pe marele vizir, Hagi Ahmed Nișandji pașa, să ceară lui Ghica restituirea Hotinului cu ținutul înconjurător la 1 martie 1741, ce a revenit, astfel, în posesia otomanilor, cf. I. Neculce, *op. cit.*, p. 838; *Cronica Ghiculeștilor*, p. 487, 489, 501-505; pseudo-Enache Kogălniceanu, *op. cit.*, p. 12-13; Al.A. Vasilescu, *op. cit.*, p. 221. În pofida marilor servicii aduse de Grigore al II-lea Porții otomane, după căderea în dizgrație și uciderea fratelui său Alexandru Ghica terzimanul, dregătorii sultanului nu l-au mai privit cu aceeași încredere și de aceea l-au mazilit la 1 septembrie 1741, înlocuindu-l în scaun cu Constantin Mavrocordat strămutat din Țara Românească cf. *Cronica Ghiculeștilor*, p. 539-549; I. Neculce, *op. cit.*, p. 846; pseudo-Enache Kogălniceanu, *op. cit.*, p. 14.

²¹⁶ După ce a fost încărcat cu onoruri și cinstit cu titlul de «ex apporriton», adică secretar de taină, de către sultan la întoarcerea de la Belgrad în toamna anului 1739, cu prilejul discuțiilor de reglementare a hotarelor purtatecu austrieicii la Constantinopol, marele dragoman Alexandru Ghica a fost acuzat de trădare de marele vizir Hadji-Ahmed Nișandji pașa, datorită unei tălmăciri greșite din țatină în turcă a unor articole ale tratatului de pace de la Belgrad ce dezavantajau teritorial pe turci în favoarea imperialilor; înlocuit din funcția de mare dragoman al Porții, zvârlit în temniță, confiscându-i-se averea, nefericitul demnitar a fost executat în februarie 1741 prin decapitare, cf. *Cronica Ghiculeștilor*, p. 509-510; I. Neculce, *op. cit.*, p. 846; pseudo-Enache Kogălniceanu, *op. cit.*, p. 11-12; V. Mihordea, *Contribuție la istoria păcii de la Belgrad*, p. 50-51, doc. 40 și p. 51, doc. 41.

ENGLAND'S EASTERN POLICY IN 1735-1739

II. ENGLAND AND THE AUSTRIAN-RUSSIAN-TURKISH WAR (1736-1739)

Abstract

The year 1739 did not bring by any further clarification or change in the inflexible positions of the belligerents. The deposition of the grand vezir and his replacement with Mehmed Hadji-Ivaz only worsened the situation, since the latter was less than favourable to the offer of mediation by English-Dutch, and openly supported that of Ambassador Villeneuve. In June 1739, the issue of the offer of mediation by the maritime powers was practically abandoned by the Ottomans and Austrians, as well as by the Russians, who were forced to accept the French mediation. To this purpose, the Russian emissary of Tsarina Ana Ivanovna, baron Cagnioni, of Neapolitan origin, was sent to Constantinople. The offensive of the Grand Vezir Mehmed-Hadji Ivaz against the Austrians in Serbia ended in disaster for the latter, and Ottoman troops began the siege of Belgrade. General Neippeg, a shy and unexperienced military, hurriedly accepted the capitulation of the city and the signing of peace preliminaries under the mediation of Villeneuve, along with the Austrians were losing Oltenia and Belgrade to only preserve the Banat.

The success of the Russians, who, under Marshall Münnich, managed to launch a victorious campaign in Moldavia, conquered the fortress of Khotin and occupied the town of Jassy, in August-September 1739, amounted to little, since they were not reported in time to Emissary Cagnioni, who was negotiating with the Ottomans under the mediation of Villeneuve, in Belgrade. By concealing and playing down the victories of the Russians, the French ambassador constrained Cagnioni, deprived of any fresh instructions, to sign the peace with the Ottomans on 7/ 18 September. The peace treaty stipulated the tearing down of fortifications, the evacuation of the fortress of Azov by the troops of the Tsarina, and the maintaining of the ban on the presence of a Russian fleet in the Azov Sea and the Black Sea. The Russians were compelled to evacuate Moldavia and the fortress of Khotin, without deriving any notable benefit from this long and costly conflict.

The English diplomacy, in traditional association with the Dutch one, failed not only in preventing the Austrian-Russian-Turkish war of 1736-1739 but, more importantly, in their attempts to end this war through mediation, as previously managed of Karlowitz (1699) and Passarowitz (1718). With the weakening of the English trade in the Levant and the constant alliance of the insular empire with the Habsbourg Empire and, more recently, its orientations towards Russia, the political influence of the London cabinet at the Porte experienced a considerable decline. On the contrary, France, the reputed enemy of Austria, was preferred at Constantinople in negotiating a peace which proved entirely beneficial for the Ottomans.

For several decades, England's eastern policy faded at Constantinople, to be only revigorated by the end of the eighteenth century, when the data of the "Eastern Question" were substantially modified as a result of the continuous Russian expansion in the Pontic-Danubian region during the reign of Tsarina Catherine II (1763-1796).

ROMA SI IMPERIUL EI ÎN CULTURA ROMÂNĂ (SECOLUL XVII-ÎNCEPUTUL SECOLULUI XIX)

EUGEN DENIZE

Chiar de la începutul studiului nostru suntem obligați să arătăm că *romanitatea românilor* a reprezentat o idee forță care a însoțit întreaga istorie a poporului nostru și care l-a făcut să manifeste un interes deosebit pentru pământul de unde au venit o parte din strămoșii săi, pentru istoria Romei și a romanilor, pentru descendenții lor italieni.

Este demonstrat și evident pentru oricine că românii și-au luat de la Roma originea, numele, limba, religia și multe alte lucruri¹. Ideea *romanității românilor*² este în primul rând ideea despre descendența românilor din coloniștii romani transplantați în Dacia Romană; de aici decurge logic o serie de idei înrudite și adiacente, dar care fac parte din ansamblul categoriei istorice de *romanitate a românilor*. Aceste idei complementare sunt: ideea permanenței elementului roman în Dacia după abandonarea ei de către Aurelian, ideea unității de neam a românilor din întregul teritoriu locuit de ei, ideea latinității limbii române, ideea esenței romane a unor obiceiuri și datini populare.

Ideea romanității izvorăște și decurge din conștiința romanității la români, iar evoluția ei reflectă îmbogățirea calitativă, adâncirea și lărgirea acestei conștiințe românești. Începutul ideii *romanității românești* corespunde sfârșitului etnogenezei românilor, încheierii sintezei daco-romane în spațiul carpato-ponto-danubian, moment din istoria poporului român marcat prin înmatricularea noii realități etnice în tabelul medieval al popoarelor cu un nume propriu, acela de *valachus*. Acest etnicon conține calitatea fundamentală a noului popor: originea sa romană.

Tradiția cea mai veche și cu cea mai lungă durată este cea autohtonă, românească, ce corespunde conștiinței neamului românesc despre originea sa romană. Cunoașterea originii lor romane de către românii înșiși se află la baza tuturor tradițiilor externe ale romanității românilor. Principalele mărturii asupra cunoașterii originii romane a românilor provin de la autori care au întreținut un contact nemijlocit cu românii. Îmbinarea acestor cunoștințe cu gândirea și aspirațiile diferiților autori a dat naștere unor tradiții bine conturate ale *romanității românilor*.

Savanții străini care au susținut *romanitatea românilor* și-au bazat concluziile referitoare la originea romană a poporului român nu atât pe propriile cercetări și descoperiri, cât, în primul rând, pe mărturiile românilor înșiși, mărturii cunoscute de ei direct sau indirect. Conștiința ideii originii romane a poporului român nu a pătruns la

---

¹ Claudio Isopescu, *Romanità e italianità in Romania*, estratto da "Il libro italiano nel mondo", XIX, no.9, 1940, Roma, 1941, pp.3-14.

² Pentru acest subiect a se vedea Adolf Armbruster, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, București, 1972 și ed. a II-a, București, 1993.

români ca urmare a contactului cu scrierile umaniștilor străini, ci a avut o origine autohtonă³. Prioritatea tradiției autohtone în raport cu teoriile savante ale umaniștilor este dovedită de istoricii bizantini Kekaumenos și Kinnamos, care au arătat în scrierile lor că românii se considerau descendenți ai romanilor⁴, precum și de Ioan de Sultanieh, care, în lucrarea *Libellus de notitia orbis*, consideră similitudinea latinei cu limba română ca o dovadă decisivă a romanității românilor⁵.

Secolele XV și XVI marchează nașterea, mai întâi în Italia-credem că nu întâmplător – și apoi răspândirea ei europeană, a tradiției umaniste a *romanității românilor*. Afirmarea originii romane a poporului român de către umaniști se bazează, în primul rând, pe numele propriu al românilor, pe latinitatea limbii române, pe trecutul roman al Daciei și pe continuitatea elementului roman în această provincie, pe etimologizarea etniconului de *valachus* etc. Astfel, Poggio Bracciolini, pe baza unor mărturii ale unor compatrioți de-ai săi, care au călătorit în spațiul românesc, înregistrează tradiția locală după care populația română din nordul Dunării cobora dintr-o colonie fondată de Traian⁶. Flavio Biondo afirmă și el, într-un text redactat în 1453, originea romană a românilor și conștiința acestei descendențe la românii cu care a avut ocazia să intre direct în contact la Roma⁷.

Afirmată de românii înșiși, cunoscută de umaniști fie prin intermediul scrierilor misionarilor catolici în Orient, fie, într-o epocă posterioară, prin contactul direct cu populația română ideea originii latine a românilor a intrat în circuitul științific european datorită consacării pe care i-a dat-o autoritatea marelui umanist Aeneas Sylvius Piccolomini, viitorul papă Pius II (1458-1464)⁸. O mare parte din informația sa avea la bază relatările furnizate curiei romane de către călugării franciscani și dominicani a căror activitate s-a desfășurat în Europa răsăriteană și Asia⁹.

În acest sens, Nicolae de Modrussa a înregistrat și el, în lucrarea *De bellis Gothorum*, redactată înainte de 1473, faptul că românii aveau conștiința originii lor romane¹⁰, același lucru fiind afirmat și de Ioan Laski, episcop de Gnezno, în 1514, când la conciliul de la Lateran a vorbit despre posibilitatea organizării unei cruciade

³ Deschizător de drumuri noi în această direcție de cercetare este studiul lui Șerban Papacostea, *Les Roumains et la conscience de leur romanité au Moyen Âge*, în RRH, tome IV, no.1, 1965, pp.15-24

⁴ *Ibidem*, pp.18-19; D.Onciul, *Tradiția istorică în cheștiunea originilor romane*, în *Opere complete*, tom I, București, 1946, pp.327-329.

⁵ Anton Kern, *Der "Libellus de notitia orbis"*, Jean III (*De Galonifantibus?*) *O.P.Erbischofs von Sultanieh*, în "Fratrum Praedicatorum", VIII, 1938, pp.83-123; Ș.Papacostea, *art.cit.*, pp.17-18.

⁶ R:Sabbadini, *Quando fu riconosciuta la latinità del romeno?*, în "Atene e Roma", XVIII, 1915, no.195-196, pp.83-85; Ș.Papacostea, *art.cit.*, pp.19-20.

⁷ Alexandru Marcu, *Riflessi di storia rumena*, în EDr, I, 1925, pp.362-363.

⁸ Ș.Papacostea, *art.cit.*, p.20.

⁹ Georg Voigt, *Enea Silvio de Piccolomini, als Papst Pius der zweite und sein Zeitalter*, vol. II, Berlin, 1862, pp.308-309; M.Popescu-Spineni, *Geograful Sylvius Aeneas și Țările Românești*, Cluj, 1938, p.4 (extras din "Revista Geografică Română").

¹⁰ Giovanni Mercati, *Notizie varie sopra Niccolò Modrusiense*, în *Opere Minori*, tomo II, Città del Vaticano, 1937, p.247.

antiotomane¹¹, precum și de Despot Vodă în 1562 în manifestul său de luptă antiotomană adresat moldovenilor¹², manifest în care ideea de romanitate este legată și de ideea de redobândire a independenței.

Aceeași idee apare, mai ales în acțiune, la generalul napolitan Giannbatista Castaldo, care a condus trupele imperiale ce au cucerit Transilvania în 1551. El a încercat să subordoneze nu numai principatul transilvan, dar și Moldova și Țara Românească cu scopul de a reconstitui unitatea Daciei romane. Într-o scrisoare trimisă la 22 iulie 1552 unui om de încredere de la curtea lui Ferdinand de Austria, el își prezintă acțiunea ca pe o adevărată reeditare a cuceririi romane a Daciei¹³, pe aceeași linie înscriindu-se și baterea unei monede cu un text în care se autointitulează *Subactae Daciae restitutor optimus*¹⁴. Despre această încercare Nicolae Iorga spunea că: "...aceeași nevoie instinctivă a unității după tradiții seculare, milenare, a adus o altă formă: cea habsburgică, ferdinandistă tinzând a realiza, prin Ardealul lui Martinuzzi, cu garnizoana spaniolă a lui Castaldo, altă Dacie, cu același centru în Ardeal, iar la aripi cu domni impuși de căpetenia soldaților trimiși de regele austriac al Ungariei"¹⁵. Era, fără nici o îndoială, o încercare sortită eșecului, care demonstrează, încă o dată, autohtonitatea ideii de *romanitate a românilor*.

În fine, și Giovanandrea Gromo din Bergamo, care s-a aflat în Transilvania în anii 1564 și 1565, la curtea lui Ioan II Sigismund din Alba Iulia, afirmă că românii au conștiința originii lor romane și a latinității limbii lor¹⁶.

În consecință putem afirma că originea romană a românilor era cunoscută în toate cele trei țări românești cu mult înainte de apariția lucrărilor cronicarilor din secolul XVII. Cronicarii români vor fi cei care vor realiza pentru prima dată sinteza dintre fondul conștiinței autohtone a *romanității românilor* și argumentarea științifică, livrească, a originii romane a poporului român.

Unul din elementele esențiale ale acestei sinteze a fost, fără nici o îndoială, imaginea Romei și a imperiului său în cultura română veche și premodernă. Din această cauză, în continuare ne vom ocupa de acest aspect fundamental al formării și consolidării conștiinței *romanității românilor*. Maniera în care românii și, mai ales, elitele lor culturale, au privit Roma, nostalgia pe care numele acesti oraș o provoca în mintea și gândurile lor, constituie un element esențial al conștiinței romanității și latinității la poporul nostru. Nu ne va reține însă atenția stăpânirea romană în Dacia, cunoscută foarte bine și analizată de foarte mulți istorici români.

Prima lucrare ce ne va reține atenția în rândurile următoare este *Cronograful sau Cronica universală*, tradusă și compilată de Mihail Moxa la 1620. Această operă

---

¹¹ Ș.Papacostea, *art.cit.*, p. 22-23; *Acta Tomiciana*, vol. III, 1853, pp.163-181; Hurmuzaki, *Documente*, II, 3, p.162-182.

¹² Hurmuzaki, *Documente*, II, 1, p. 415-416; Adina Berciu-Drăghicescu, *O domnie umanistă în Moldova. Despot Vodă*, București, 1980, p.57.

¹³ Victor Motogna, *Relațiile dintre Moldova și Ardeal în secolul al XVI-lea*, Dej, 1928, pp.151-152.

¹⁴ A. Veress, *Izabella Királyne (1519-1559)*, Budapest, 1901, p.407, fig.124.

¹⁵ Nicolae Iorga, *Istoria românilor*, vol.V, București, 1937, p.20.

¹⁶ Claudiu Iosipescu, *Notizie intorno ai Romeni nella letteratura geografica italiana del cinquecento*, în ARBSH, XVI, 1929, p.11; *Călători străini despre țările române*, vol.II, București, 1970, p.262.

ocupă un loc de seamă în evoluția culturii și literaturii române în primul secol de afirmare a acestora în limba poporului nostru, în evoluția istoriografiei românești unul din genurile cele mai importante și mai valoroase. Ea a apărut, parcă simbolic, la un secol de la cel mai vechi text românesc ce ni s-a păstrat, *Scrisoarea lui Neacșu din Câmpulung* din 29-30 iunie 1521¹⁷ și este cea dintâi lucrare care va trece dincolo de epoca postcoresiană. Cu ea intrăm în epoca românească, epoca biruinței cărții românești asupra celei slavone. *Cronograful* lui Moxa nu mai este o operă de epigon, o operă scrisă undeva într-un colț de țară mai ferit de tulburările zilei, nu mai este nici măcar o lucrare pornită din inițiativă particulară, în afară de cei chemați de a avea înaintea de toate grija pentru trebuințele vieții obștești. Pentru întâia oară, se face încercarea de a se da în românește o istorie universală, iar opera de traducere și compilație a fost săvârșită din porunca și cu binecuvântarea unui episcop, Teofil al Râmnicului¹⁸. Nu contează atât influența pe care a avut-o *Cronograful* lui Moxa asupra contemporanilor și urmașilor, influență destul de redusă¹⁹, cât mai ales spiritul nou care a prezidat la alcătuirea lui²⁰, spirit ce a marcat victoria definitivă a limbii române în cultura noastră.

Lucrarea lui Moxa a fost realizată pe baza cronicii bizantine a lui Constantin Manasses într-o versiune medio-bulgară²¹ a analelor sârbești, printre care opera foarte răspândită *Arătare în scurt a celor întâmplare de la Adam până la zilele noastre (1425)*²², a lucrărilor patriarhului Nichifor, ale lui Simeon Magistrul, Ioan Zonaras etc.²³, și cuprinde evenimentele de la “facerea lumii” până la 1489. În ea putem întâlni, scrise

¹⁷ *Documente și însemnări românești din secolul al XVI-lea*, text stabilit de Gh.Chivu și alții, București, 1979, pp.95-96.

¹⁸ Mihail Moxa (Moxalie) a fost unul din cei mai de seamă cărturari din anturajul lui Teofil, episcopul Râmnicului, iar apoi a făcut parte și din anturajul domnesc al lui Matei Basarab (Nicolae Iorga, *Istoria literaturii religioase a românilor până la 1688*, București, 1904, pp.128-130; idem, *Istoria literaturii românești*, ed. all-a, vol.I, București 1925, pp.236-237 și 310-311; Sextil Pușcariu, *Istoria literaturii române. Epoca veche*, ed.a III-a, Sibiu, 1936, pp.88-89; C.Nicolăescu-Plopșor, *Hronograful lui Moxa*, în “Oltenia”, IV, 1943-1944, pp.1-28; L.Predescu, *Mihail Moxa și opera sa*, în BOR, LXXVIII, 1960, nr.9-10, pp.905-918; Doru Mihăescu, *Cronograful lui Mihail Moxa*, I-II, în “Materialele Secției de științe filologice, literatură și arte” (Academia R.S:România), serialIV, tom III, 1981 (1983), pp.209-238 și tom IV, 1982 (1984), pp.165-181.

¹⁹ C.Nicolăescu-Plopșor, *art.cit.*, pp.12-28; L.Predescu, *art.cit.*, pp.310-314; Paul Cernovodeanu, *Cronografele românești de tipul Dorotei*, în “Studia bibliografica”, vol.III, 1969, p.134.

²⁰ AL.Procopovici, *De la Coresi diaconul la Teofil, mitropolitul lui Matei Basarab*, în vol. *Omagiu lui I.Bianu din partea colegilor și foștilor săi elevi*, București, 1927, pp.289-312.

²¹ D.Russo, *Studii istorice greco-române*, I, București, 1939, p.57; *Cronica lui Constantin Manasses*, text și glosar de Ioan Bogdan, București, 1922, 456p.; Margareta Ștefănescu, *Influența traducerii medio-bulgare a cronicii lui Manasses asupra literaturii româno-slave și române vechi*, în “Arhiva istorică și literară”, Iași, XXXIV, nr.3-4, 1927, pp.150-186; idem, *Influența cronicii lui Manasses asupra poeziei românești vechi*. în *ibidem*, XXXVI, 1930, pp.121-123; P.Cernovodeanu, *Préoccupations en matière d'histoire universelle dans l'historiographie roumaine aux XVII et XVIII siècles*, I, în RRH, tome IX, no.4, 1970, p.684.

²² Ioan Bogdan, *Ein Beitrag zur bulgarischen und serbischen Geschichtschreibung*, în “Archiv für slavische Philologie”, XIII, 1901, pp.502-535; idem, *Letopisețul lui Azarie*, București, 1909, pp.59-60, 62-66, 121-145; P.Cernovodeanu, *Préoccupations...*, I, p.685.

²³ G.Mihăilă. *Introducere la Mihail Moxa, Cronica universală*, București, 1989. p.5.

într-o limbă apropiată prin expresii și imagini de cea populară²⁴, informații despre asirieni, egipteni, caldeeni, perși, romani, bizantini, despre împărații din Apus și Răsărit, până la stabilirea dominației turcești în Europa, despre Imperiul otoman până la domnia lui Baiazid II.

Majoritatea informațiilor despre Italia pe care le putem întâlni în această *Cronică universală* a lui Moxa se referă, ca și în cazul altor cronografe, la istoria Imperiului roman. Istoria romană începe cu momentul întemeierii orașului și continuă până la transformarea împăraților romani în împărați bizantini. Detaliile sunt numeroase, astfel încât cel ce citea lucrarea putea să-și formeze o imagine, dacă nu completă, cel puțin foarte largă despre Roma și împărații ei. Despre întemeierea orașului se puteau citi următoarele: “După aceea zidi Romil cetate prea mare și frumoasă. De la Adam până s-au făcut Râmul, 4708 de ani (de fapt 4855-n.n.). Și cu glas de bucium ură: să asculte toată lumea de cetatea ce i se puse numele Rîm. Deci câți ies de acoloa, ei se cheamă rumâni” (confuzie a autorului, semnificativă, de altfel, între romani și români-n.n.)²⁵.

Urmează descrierea domniilor celor șapte regi ai Romei, dintre care noi ne vom opri aici doar asupra aceleia a lui Romulus, fondatorul orașului și primul ei rege: “Deaca muri moșul lui Romil, Amulie, atunce se rădică împărat Romil și adună oameni mulți dinprejur, de-i băgă să lăcuiască la Rîm. Și fu întâiu împărat (rege-n.n.) Rîmului Romil. Și-ș tocmi boiari svecnici, tot înțelepți, și multe țăr(i) plecă supt sine. Și împărății Romil 48 de ai “(de fapt 38 de ani, între 753 și 715 în. d.Ch.)²⁶.

Sugestivă este și descrierea faptelor care au condus la înlocuirea regalității cu republica: “Cetatea Rîmului până la Tulie au fost supt împărați (regi-n.n.). Iară pentru că sili un fecior al lui Tulie²⁷, luo pre Lucritiia, muiarea lui Colatin (Collatinus-n.n.), om de rudă bună, atunci se adunară toți bunii Rîmului depreună și sfătuiră să nu mai fie împărați, ce tocmiră în toți ani să-ș pue sfetnici, cum zicem noi județ cu pângari, iară grecii ipat, pentru trufa lor²⁸.

Cronograful trece destul de repede peste istoria republicană a Romei²⁹, deși aceasta a durat aproximativ 500 de ani, pentru a se opri mult mai pe larg asupra împăraților romani. Descrierea domniilor lor este un amestec de adevăr istoric și de legendă, oferind cititorului vremii o lectură, bănuim, destul de plăcută. Ea se deschide cu prezentarea lui Iulius Caesar, numit de autor Gaie Chesar: “Gaie schimbă domniia spre împărăție, că pobeđi fără de număr multe limbi și țări și largi țaria Rîmului până la marginea pământului. Și-ș puse nume Chesar, pentru că era zămislit în trupul maică-sa, și când fu aproape de născut, ia muri, și numărără lunile și socotiră că e viu coconul într-însa. Deci o spentecară și scoaseră coconul dentr-însa. Drept aceea-i puseră nume Chesar, ce se zică spentecat³⁰. Despre Octavian Augustus se spune, printre altele, că:

²⁴ Margareta Ștefănescu, *Cronica lui Manasses și literatura româno-slavă și română veche*, Iași, 1927, p.56.

²⁵ Mihail Moxa, *Cronica universală*, ediție critică, însoțită de izvoare, studiu introductiv, note și indici de G.Mihăilă, București, 1989, p.120.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ Este vorba de ultimul rege al Romei, Tarquinius Superbus (534-509 în. D.Ch.).

²⁸ *Ibidem*, p.122.

²⁹ *Ibidem*, pp.122-124.

³⁰ *Ibidem*, p.124.

“Acest Avgust sparse împărăția lui Potolomei (...). Acesta încă iubi să-l cheme Chesar, și nainte de nașterea lui văzu tată-său un vis, că răsări soarele de trupul mueriei lui. Și spuse un filosof, deacă auzi “O, ome, împărat a toată lumea veri naște(...)”. El de-acia goni de la sine mâncărniciile și cinstia înțelepcinile și cărtularii. Și tocni lumea toată supt sine de-i da dajde”³¹. În cuprinsul domniei urmașului lui Augustus, împăratul Tiberius, este povestită sumar și răstignirea lui Iisus Cristos: “În al 19 an de domniia lui Tiverie, pre I(su)s H(risto)s l-au răstignit ovreei (de fapt romanii-n.n.) pre cruce și Pilat întru Ier(o)s(a)l(i)m, ș-au arătat moartea și au fost îngropat. De-acia au prădat iadul și i-au spart tăria și au învins a treia zi den moarte”³².

În continuare sunt descrise, în aceeași manieră, domniile lui Caligula: “Avea viață spurcată și nărav sireap și ucigașu, și siliia fete, și de ruda lui rușina, și numai ce bea și mânca, cu alăute și cu măscărnicii. Și mulți cu avuție ucise fără de vină, de le lua bunătatea”³³, Claudius: “...și era blaznă și fricos”³⁴, Nero: “...și era fără rușine și plin de curvie. Făcea-ș voia trupului și pre pântecelui, mânca și bea fără rând, și era tot beat de vin”³⁵, Vespasian: “Veni rândul lui Vespasian de domnie, ce-l alese sfatul și oștile pentru că era înțelept și bărbat bun și cu năroc”³⁶, Titus: “...om dumnezeesc și preavoinic, bun și ogodnic și foarte îndurător și darnic”³⁷, Domițian: “...pohtia avuție și aur și argint, de cărciumăria veniturile și adăogea vamele, vărsa sângele fără de milă și prăda oamenii”³⁸, Nerva: “...om bun și m(i)l(o)stiv și nu iubii stră(m)bătățile, nice sluștia pre nime”³⁹. Despre Traian sunt spuse numai cuvinte de laudă: “...Traian, voinic și b(ă)rbat, viteaz și răbduriu întru judecată și drept și nefățarnic. Acesta plecă cerbicia eghiptenilor și birui trufa turcilor și în puțină vreme de marginea pământului până în margini o primblă și toți înălțați supt sabia Rîmului curând plecă”⁴⁰, dar nu se menționează nimic în legătură cu războaiele sale dacice. Urmează însemnări despre aproape toți împărații romani, până la Teodosie cel Mare⁴¹, care împarte împărăția în două părți, de apus și de răsărit, *Cronograful* mergând pe urmele împăraților răsăriteni deveniți, ceva mai târziu, bizantini.

Amestecând legendele cu adevărul, scoțând în evidență ceea ce era mai caracteristic pentru fiecare împărat în parte, dar uneori uitând să amintească faptele lor fundamentale, *Cronograful* lui Moxa este, din acest punct de vedere, o primă istorie a Imperiului roman scrisă în limba română. Parcurgându-i paginile se constată însă că autorul său nu a putut să-și depășească nivelul intelectual de simplu traducător și compilator, informațiile, bogate, despre romani nefiind niciodată corelate cu procesul de formare al limbii și al poporului român, cu *romanitatea românilor*. Distanța dintre Moxa și contemporanul său moldovean Grigore Ureche, este, din acest punct de vedere, foarte

³¹ *Ibidem*, pp.125-126.

³² *Ibidem*, p.127.

³³ *Ibidem*.

³⁴ *Ibidem*, pp.127-128.

³⁵ *Ibidem*, p.128.

³⁶ *Ibidem*, p.129.

³⁷ *Ibidem*, p.130.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ *Ibidem*, p.131.

⁴⁰ *Ibidem*, pp.131-132.

⁴¹ *Ibidem*, pp.141-142.

mare și nici nu poate fi luată în discuție o apropiere, chiar de la distanță, între cei doi. Față de cultura lui Ureche, Moxa nu este decât un simplu învățăcel ce nu-și poate depăși modesta condiție.

Grigore Ureche⁴² este cunoscut în istoria culturii, a literaturii și a istoriografiei românești printr-o singură operă, dar o operă de importanță capitală, *Letopisețul Țării Moldovei, de când s-au descălecat țara și de cursul anilor și de viața domnilor care scrie de la Dragoș vodă până la Aron vodă*, prima cronică în limba română a Moldovei care prezintă istoria țării, cum rezultă și din titlu, de la 1359 până la anul 1594.

Cărturarul, cultivat la lumina scrierilor istorice ale antichității, știutor de limbi străine, scrie o lucrare în care folosește limba populară cea mai naturală, cu simpla preocupare de a-și face expunerea cât mai limpede și mai ușor de înțeles. În ciuda culturii sale, nici o tendință spre pedantism și prețiozitate nu tulbură echilibrul, cursivitatea și sobrietatea expunerii. În același timp, una din trăsăturile cele mai caracteristice ale umanismului lui Grigore Ureche este evidențierea și sublinierea originii romane, latine, a limbii și a poporului român în întregul său. El îi precede pe Miron Costin, Constantin Cantacuzino și Dimitrie Cantemir și este cel dintâi care proclamă, în românește și pentru români, aceste fundamentale adevăruri istorice.

Din această cauză, Roma este pentru Ureche izvorul poporului român și mai puțin altceva. De la el ne-au rămas, în acest sens, celebrele cuvinte: "Rumîinii, cîți se află lăcuiitori la Țara Ungurească și la Ardeal și la Maramoroșu, de la un loc sîntu cu moldovenii și toți de la Rîm se trag"⁴³. Istoria Romei este abordată numai în strânsă conexiune cu Dacia, cu formarea poporului și a limbii române, lucruri foarte bine cunoscute în istoriografia noastră, fapt pentru care nu vom mai insista asupra lor.

Mult mai mult spațiu acordă istoriei romane propriu-zise Miron Costin⁴⁴, alt mare cărturar moldovean, care în lucrarea sa *De neamul moldovenilor, din ce țară au ieșit strămoșii lor*, propunându-și să explice formarea poporului român, întreprinde și o indispensabilă incursiune în istoria Imperiului roman⁴⁵. În primul rând, cronicarul nostru consideră că acest imperiu a fost cel mai mare din întreaga istorie: "Împărăția Rîmului căriia putere și lățime asemenea nu au fostu nici o împărăție de cându iaste lumea, de măriia ei citește toate istoriile lumii, mai mare nu vei afla alta, nici în ceste veacuri de acum, nici în cele trecute"⁴⁶. După aceea vorbește de numele său și de începuturile sale legendare: "Numele său trage de pe orașul Roma, noi zicem Rîmul, care oraș ieste în Italia, pre apa Tivrului curătoare în Marea Albă, cu cale de câteva zile mai jos de Rîm, din izvoarele munților Italiei început. Iară începutul împărăției aceștii (...), ieste din Troada, care o au răsipit-o elinii, sau cu altu nume grecii (...). Și zidindu pre jumătate Romul și pre jumătate de orașu Rem și încă neînălțate zidurile, au venit întru una de zile Rem să vază sporiul lucrului a frățâne-său, în partea unde zidiia frate-său, Romul, și

⁴² Dumitru Velciu, *Grigore Ureche*, București, 1979.

⁴³ Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ediție îngrijită, studiu introductiv, indice și glosar de P.P.Panaitescu, ed. a II-a, București, 1958, p.134.

⁴⁴ Dumitru Velciu, *Miron Costin. Interpretări și comentarii*, București, 1973; Enache Puiu, *Viața și opera lui Miron Costin*, București, 1975.

⁴⁵ Miron Costin, *De neamul moldovenilor, din ce țară au ieșit strămoșii lor*, în idem, *Opere*, ediție critică, cu un studiu introductiv, note, comentarii, variante, indice și glosar de P.P.Panaitescu, București, 1958, pp.249-253.

⁴⁶ *Ibidem*, p.249.

vrându să facă șagă, au sărit peste zidul frățâne-său râzând. În loc frate-său, luând seama de piezi răi orașului apucă un fuște și lovește pe frati-său pen mijlocul trupului. Cade Rem mortu de rană, iară Romul, stând asupra trupului, au zis: “Așa să petreacă toți carii vor vrea să saie zidurile acestea”⁴⁷.

Apoi, Miron Costin face o scurtă istorie a Romei și a imperiului său, insistând, mai ales, asupra formelor sale de organizare, regat, republică, imperiu⁴⁸, și se oprește la uriașa sa întindere, impresionantă pentru toți cei ce o cunosc: “Hotarale aceștii împărății a Rîmului mai necoprînse sîntu, că nu niscareva munți sau ape curătoare,cum vedem acum că despartu crăie de crăie și împărăție de împărăție, ci din toate părțile le-au fostu hotarul Marea Ochianul, care încunjură pământul (...)”⁴⁹. Aceasta este cam tot ce spune Miron Costin despre Roma, considerând că este suficient pentru subiectul pe care-l tratează: “Ci câtu ne trebuiește la rândul istorii noastre, ne ajunge de atâta de Împărăția Rîmului”⁵⁰.

Câteva informații despre Roma, mai ales despre împărății ei, întâlnim în opera spătarului Nicolae Milescu⁵¹, intitulată *Etica*. Aceasta este alcătuită din citate atribuite unor împărați romani și inspirată de forma prescurtată a operei umanistului german Nicolaus Reussner, *Symbola heroica*⁵². Este, de fapt, o istorie prescurtată a Imperiului roman și a împărățiilor romani, caracterizați prin citatele care le sunt atribuite. În continuare vom da numai exemple care se referă la numele cele mai cunoscute.

Caius Iulius Caesar: “Este mai bine o dată decât mereu. Este mai bine să mori, decât să-ți distrugi viața cu nădejdea și cu așteptarea permanentă. Este mai bine să înfrunți o singură dată frădarea, decât să te păzești totdeauna de viclenii și curse”⁵³.

Octavian Augustus: “Înaintează cu tact! Am luat Roma de cărămidă și o voi lăsa de marmură. Nici nimic, nici prea puțin. Fericit cel ce ține calea de mijloc. Grăbeștete câte puțin, destul de repede, dacă ești îndeajuns de satisfăcut”⁵⁴.

Tiberius: “Mai bine să-l tunzi, decât să-i jupoi pielea. Pentru mine, după ce am murit, pământul poate să se amestece cu focul. Păstorul cel bun tunde oile, nu le jupoaie. Același lucru face și păstorul poporului: îi este conducător și tată bun”⁵⁵.

Claudius: “Facerea de bine către neam este noblețe. Nu în același fel trebuie să te aperi de pureci și de fiara feroce. Cei tari devin puternici și buni, iar facerea de bine către neam înobilează, înflorește în urmași nu se știe când”⁵⁶.

⁴⁷ *Ibidem*, pp.250-251.

⁴⁸ *Ibidem*, pp.251-252.

⁴⁹ *Ibidem*, p.252.

⁵⁰ *Ibidem*, p.253.

⁵¹ Despre viața și activitatea spătarului Milescu a se vedea Emile Picot, *Notice biographique et bibliographique sur Nicolas Spathar Milescu*, Paris, 1883; C.C.Giurescu, *Nicolae Milescu Spătarul*, București, 1927; P.P.Panaiteescu, *Nicolas Spathar Milescu.1636-1708*, Paris, 1925; idem, *Nicolae Milescu Spătarul*, Iași, 1987.

⁵² Nicolae Milescu Spătarul, *Aritmologia, Etica și originalele lor latine*, ediție critică studiu monografic, traducere, note și indici de Pandele Olteanu, București, 1982, p.146.

⁵³ *Ibidem*, p.302.

⁵⁴ *Ibidem*, p.302-303.

⁵⁵ *Ibidem*, p.303.

⁵⁶ *Ibidem*.

Traian: “Cum este împăratul, așa este și turma. Așa de deosebit va fi împăratul cum își dorește să fie deosebiți supușii săi. Splina este ca tezaurul: când crește splina, toate membrele vor fi uscate. Cum este împăratul, așa este și turma. Dacă împăratul este bun, dorește turmă bună. Această grijă reciprocă îl va fericii și pe împărat și turma lui”⁵⁷.

Aurelian: “Cu cât mai mare, cu atât mai blând! Este mai presus de orice să fi stăpân. Ce este mai sublim să domnești peste o parte din Italia, care se întinde dincolo de Alpi. Un împărat cu cât este mai mare, cu atât mai mult să fie mai blând față de dușmani. Îi este îngăduit și-i place să facă multe, dar puține încercă în mod liber”⁵⁸.

Este evident că toate aceste citate, pe lângă faptul că erau o modalitate de cunoaștere mai bună și mai aprofundată a istoriei Imperiului roman și a împăraților săi, aveau și un scop mult mai practic, erau adresate celor care conduceau destinele marilor puteri din vremea lui Milescu, în special țarilor de la Moscova și, poate tocmai de aceea, au rămas în manuscris mai bine de trei sute de ani.

Dar cel care a contribuit cel mai mult, după opinia noastră, la formarea imaginii Romei și a imperiului său în cultura română veche, a fost Dimitrie Cantemir. Indiscutabil cel mai de seamă reprezentant al culturii noastre până la mijlocul secolului XIX, Dimitrie Cantemir, ilustru reprezentant al umanismului românesc⁵⁹, a fost cel care a ridicat preocupările în materie de istorie universală în istoriografia noastră la un nivel de erudiție și de concepție științifică comparabil cu valorile europene. Nu trebuie să uităm faptul că *Istoria Imperiului otoman* elaborată de el a fost considerată cea mai bună lucrare de acest fel timp de mai bine de un secol, până la apariția operei lui Hamer.

Același Dimitrie Cantemir a fost, fără nici o îndoială, cel mai bun cunoscător al istoriei Imperiului otoman din cultura română până la apariția Școlii Ardelene. El și-a folosit aceste cunoștințe din plin, mai ales în lucrarea *Hronicul vechimei a româno-moldo-vlahilor*, acolo unde a demonstrat romanitatea românilor, unitatea și continuitatea lor în spațiul pe care-l locuiesc. În această vastă lucrare, Cantemir oferă cititorilor, pentru început, o foarte interesantă descriere a întemeierii Imperiului roman: “Remus și Romulus frații, nevrând a să arăta nemulțămitori pădurilor carile i-au acoperit și munților în carii au crescut, și păstorilor carii i-au hrănit; aducând (precum scrie Iustin) mare sumă de oameni (de vreme ce îndată și Senatul au așezat, carile era o sută de bătrâni, și i-au chemat părinți), și mergând la locul, unde fiara i-au fost hrănit, acolo temeliile împărătesii cetăților au pus, mai denainte de venire Domnului Hs. Cu 750 ani(...)”⁶⁰. Apoi, eruditul domnitor moldovean, povestește episodul legendar al răpirii sabinelor: “...iara după ce s-au săvârșit cetate Romei, și s-au mutat scaunul de la Alba lungă într-însa, îndată și în scurtă vreme mulțime de voinici s-au strâns căroră lipsindu-le femei, și vecinii fetile după păstori a-și da neprimind (căci de pre frații Remus și Romulus între păstori crescuți fiind, tuturor oamenilor lor vecinii de prin prejur păstori le

⁵⁷ *Ibidem*, p.305.

⁵⁸ *Ibidem*, p.311.

⁵⁹ Petru Vaida, *Dimitrie Cantemir și umanismul*, București 1972; idem, *L'humanisme de Démètre Cantemir*, în RRH, tome XII, no.5, 1973, pp.891-902; P.P.Panaitescu, *Dimitrie Cantemir. Viața și opera*, București, 1958; Ecaterina Țarălungă, *Dimitrie Cantemir. Contribuții documentare la un portret*, București, 1989.

⁶⁰ Dimitrie Cantemir, *Hronicul vechimei a româno-moldo-vlahilor*, ed. Gr.G.Tocilescu, București 1901, pp.99.

zice), ei încă la praznic, unde fete sabinence, pentru privala jocurilor alergase, pre acele fete a Sabinenilor au răpit, si le-au luat femei (...)⁶¹.

În continuare este descrisă, în cuvinte puține, dar foarte sugestive, formarea Imperiului roman: “Așe dară fiind ijdărăniia și începătura Romanilor de la Grecii Troadeni și temeliia împărății lor de la acei doi frați (de pe cărora nume și cetatea Roma s-au numit) fiind, de aciiia cu cursul vremilor atăta s-au mărit, și peste toată lume s-au lățit, cât mai nici un unghiu a lumii n-au rămas, carele să nu fie de la dâșșii supuse s-au de armele și numele lor să nu fie cutemurat (...)⁶². Trebuie să spunem totuși că aici Cantemir exagerează puțin lucrurile deoarece dorește să dea o noblețe mai mare ascendenței românilor, decurgând din cucerirea universală întreprinsă de strămoșii lor, romanii.

Mult mai echilibrat în privința întinderii împărăției romane sunt prezentate lucrurile într-o lucrare de mici dimensiuni, scrisă, probabil, în 1714, și intitulată *Studiu asupra monarhiilor*⁶³. Aici se spun următoarele: “Monarhia Apuseană (Imperiul roman-n.n.) a succedat celei de mai sus care a îmbătrânit (deoarece mișcarea de rotație a naturii a rămas în vigoare). În decurs de mai multe secole, în mod treptat ea a pus stăpânire pe alte monarhii. Dar întrucât ea a apărut la marginea lumii, iar nu în centru, legea prevăzătoare a naturii a oprit-o de a se răspândi dincolo de Asia, către granițele părților, iar India a rămas neatinsă. În Africa la hotarele Cartaginei sau până la hotarele de stăpânire a zeilor ei, până la Amon și regiunile cele mai apropiate cum este Livia, fiica Nilului⁶⁴. În ultimă instanță, întinderea împărăției romane este mai puțin importantă, deoarece Cantemir, așa cum o arată foarte clar într-o lucrare scrisă în 1698⁶⁵, *Divanul sau gâlceava înțeleptului cu lumea sau giudețul sufletului cu trupul*, consideră că toate lucrurile sunt trecătoare pe lumea aceasta, unul din exemplele la care se oprește fiind tocmai acela al Imperiului roman: “Unde iaste Dioclițian Maximiiian și Iulian tiranii cei puternici și mari? Unde iaste Theodosie cel Mare și Theodosie cel Mic? Unde iaste Vasile Machidon și cu fiul său Leon Sofos și alți împărați puternici mari și vestiți a grecilor? Unde sunt împărații Romii, cetății cei de toată biruitoare? Unde iaste Romilos, ziditoriul ei, și alții până la Chesariu Avgust, căruia toate părțile i s-au închinat⁶⁶”.

Dar mai important decât faptul că toate lucrurile, chiar și cele mai mărețe, sunt trecătoare, este ceea ce rămâne în urma lor, ce lasă ele moștenire viitorimii. Și din acest punct de vedere Imperiul roman a lăsat o moștenire foarte bogată, o parte a ei fiind chiar poporul român, Cantemir afirmând cu toată convingerea acest lucru⁶⁷.

⁶¹ *Ibidem*, pp.99-100.

⁶² *Ibidem*, p.100.

⁶³ Lucrarea este, de fapt, o justificare a pretențiilor imperiale pe care Rusia începuse să le manifeste în vremea lui Petru cel Mare, ea fiind considerată și cea mai mare monarhie cu pretenții universale din istorie.

⁶⁴ Gh.Haupt, “*Studiu asupra monarhiilor*”. *Un document al lui D. Cantemir*, în Studii, tom 4, nr.1, 1951, p.221.

⁶⁵ P.P.Panaitescu, *Dimitrie Cantemir...*, p.47.

⁶⁶ Dimitrie Cantemir, *Divanul*, ediție îngrijită și studiu introductiv de Virgil Căndea, București, 1969, p.53-55.

⁶⁷ *Idem*, *Hronicul*, p.104 și 106.

Contemporan cu Dimitrie Cantemir, în Țara Românească întâlnim un alt mare cărturar al istoriei noastre, stolnicul Constantin Cantacuzino⁶⁸. Despre stolnic se poate spune că avea cunoștințe întinse, o cultură sistematică, era posesorul celei mai bogate biblioteci stăpânite de un român în acea vreme, dar nu a avut decât puțin timp pentru a pune pe hârtie câteva din gândurile și cercetările sale. A fost un cărturar "...care a citit atât de mult și a scris atât de puțin"⁶⁹. Totuși, lucrările sale, atâtea câte au fost, sunt adevărate capodopere pentru cultura românească din acea vreme, cu mult peste cele ale contemporanilor săi din Țara Românească și dovedesc un atașament profund pentru Italia și civilizația ei, inclusiv pentru Roma și istoria ei.

Singura lucrare istorică rămasă de la Constantin Cantacuzino poartă următorul titlu: *Istoria Țării Românești, intru care se coprinde numele ei cel dintâi, și cine au fost lăcuitori atunci, și apoi cine a mai descălicat și a stăpânit până în vremile de acum cum s-au tras și stă, pe scurt Istoria Țării Românești*. Interesul cel mai mare pentru stolnic din istoria universală, având în vedere subiectul pe care-l trata, îl reprezintă, evident, Imperiul roman și istoria sa. La început el s-a gândit să facă doar o scurtă prezentare a Imperiului roman, folosindu-se de lucrările ce-i stăteau la dispoziție: "Zice Ioan Șleidan (Sleidanus, istoric german-n.n.) din cărticeaoa ce istorisește pe scurt. De patru monarhii ale lumii ce au fost, că romana monarhie și putere (care au stătut mai mare, mai tare și mai mult decât toate alalte), atâta numai n-au luat și n-au supus țări, câte n-au vrut să meargă"⁷⁰. Pentru cei care doreau să cunoască mai multe, stolnicul le recomandă să-i citească pe Titus Livius și pe Flavio Biondo: "Însă cui iaste poftă, citească pe Tito Livie Padovanul, carele dinceput ale romanilor și foarte pe amănuntul scrie, și pe Flavie Blond, unde istorisește și zice Triumfantis Rome, și de acolo lesne poate cunoaște fieștecarele câtă împărăție și până în câtă putere au fost ajuns romanii. Și aceasta iaste de crezut, pentru că și biserica noastră de Octavie Avgust chesar, împăratul romanilor mărturisește, potrivit monarhia lui pre pământ, cum a lui Hristos, cela monarhind, mulțimea stăpânirii oamenilor s-au potolit (...)"⁷¹.

Ceva mai departe însă istoricul și-a dat, probabil, seama că pentru a prezenta în adevărata ei semnificație cucerirea și romanizarea Daciei, este necesar să facă o mică incursiune în istoria Imperiului roman. Astfel, el face o foarte scurtă istorie a acestuia, prima de acest fel din istoriografia noastră. Dacă prima istorie a Imperiului roman scrisă în limba română poate fi considerată aceea care apare în *Cronograful* lui Moxa, dar ea este doar o simplă traducere și, pe alocuri, o compilație, cea a stolnicului este prima

---

⁶⁸ Pentru erudiția și spiritul umanist al stolnicului a se vedea, printre altele: R.Ortiz, N. Cartoian, *Un grande erudito romeno a Padova: lo "Stolnic" Constantin Cantacuzino (1640-1716)*, Bucarest 1943; I. Ionașcu, *Din viața și activitatea stolnicului Constantin Cantacuzino (1640-1716)*, în Studii, tom 19, nr.4, 1966, p.633-650; Virgil Căndea, *Stolnicul Constantin Cantacuzino, omul politic-umanistul* în ibidem, pp.651-666 și tom20, nr.1, 1967, pp.45-61; Corneliu Dima-Drăgan, *Biblioteca unui umanist român, Constantin Cantacuzino stolnicul*, București, 1967, pp.1-30; Lucia Rosseti, *Constantin Cantacuzino, studente romeno a Padova*, în *Quaderni per la storia dell'Università di Padova*, I, Padova, 1968, pp.147-154; P.Cernovodeanu, *Préoccupations...*, I, p.684.

⁶⁹ V. Căndea, *art.cit.*, p.51.

⁷⁰ Constantin Cantacuzino Stolnicul, *Istoriia Țării Rumânești*, ediție critică de Damaschin Mioc, studiu introductiv de Damaschin Mioc și Eugen Stănescu, București, 1991, p.64.

⁷¹ *Ibidem*.

scrisă de un român. Ea este o sinteză în care, pe lângă indispensabile fapte, apar și punctele de vedere ale autorului, care dau culoare și atractivitate lecturii. De aceea credem că merită osteneala de a o cita în întregime: “Acestea dară împărăția socotind și sfătuind, aceia mai timpuriu ei a o face decât alții, la care puseseră să o facă, precum au făcut și în vremile cele ce împărați monarhi încă la Roma nu era, ci numai aleasa boierime și capetele cele mari otocârnuia împărăția (carii au ținut așa dupe uciderea craiului lui Sexest Tarcfinie celui ci-i zicea și Trufașul, care au călcat și casa Lucreție romane cei cinstite și înțelepte).

Multă mulțime de ai până la Iulie Chesar, fiind atunci dar voevod oștilor romane Știpion African acolo în Africa mergând, de unde și numele-i African au rămas, și biruind cu mare putere domnia și tăria carthagenilor (ce înfloriia și ia atunci cu multe bunătați), însă romanii den fața pământului și marea cetate aceia o au sfărâmat și toată biruința lor o au răsipit. Așa Numanții cetății mării și frumoasei în Spania Știpion Emyliu, și minunatului pe atunci Corinthului în Elada Mu(mmius) au făcut den temelie sfărâmându-le și răsipindu-le pentru că supuse fiind lor, iale să hiclesen și ucidea pe romani. Și altora ca acelora așa au făcut, măcar că romanii acelea mai mult ca să dea groază și spaimă vrăjmașilor și supușilor lor celor nascultători le făcea; căci într-alt chip acea împărăție foarte au stătut directă și milostivă și era privighetoare în toate cele cuvioase și drepte, mai mult decât toate alalte monarhii și stăpâniri câte au stătut în lume și până astăzi stau precum toate istoriile scriu de dânșii, pre larg arată. Afară zic, după ce au venit samoderjeții împărați, au mai bine tirani, cum le zic, că apoi ei apucând împărăția și vrând fieștecarea a împărați cumu-i va fi voia, nu duple cum legile și obiceiurile lor puse atunci, deci, unii dintr-înșii nu domni s-au oameni să par că au fost, ci mai răi și mai cruzi decât fiarele cele nedumesticite și mânioase și decât aspidelile și vasiliscii cei otrăviți și veninați, cum au fost Cane Caligula, Domeție, Neron, Domețian, Dioclitian și alții ca ei mulți. Și nu numai la dânșii au fost ca aceia, ci și la alte neamuri și domni, precum și până astăzi unde și unde nu lipsesc de a nu fi de acei cruzi tigri și veninați balauri stârpituri și terata, fiind din nemul omenesc, iar nu rod omenesc”⁷².

Din această scurtă istorie a Imperiului roman observăm, printre altele, că stolnicul Constantin Cantacuzino, profitând de subiect, face o critică a monarhiilor absolute, ce riscă să cadă în tiranie, și o laudă, nu putem spune a formei republicane de conducere, ci a conducerii aristocratice, boierești.

Pentru stolnic, separarea imperiului în două, eveniment generat de mutarea capitalei de la Roma la Constantinopol în timpul lui Constantin cel Mare, a fost cauza primă și ultimă a prăbușirii lui: “Care aceasta iaste cea mai mare și mai întâi pricină stricăciunii și surpării monarhiei romanii, lăsându-se dem împărăția de la Țarigrad, care acolo scaunul Constantin cel Mare mutase de la vechea Romă, chemându-l Noao Roma, și credința cu înoite dogme decât biserica cea bătrână și adevărată a răsăritului și împărați osebi au început a-și numi, blagoslovindu-i sfinția sa papa și le-au dat și tituluși de ei a să zice și a să scrie împărații romanilor și pururea avguști. Iară împărații Țarigradului să se zică ai răsăritului și ai grecilor”⁷³.

⁷² *Ibidem*, pp.70-71.

⁷³ *Ibidem*, p.105.

Separarea și apoi destrămarea Imperiului roman au fost, pentru Constantin Cantacuzino, și una din cauzele pentru care Italia și-a pierdut unitatea, ea fiind împărțită într-o grămadă de state până în timpul vieții sale⁷⁴. Această situație a făcut să crească foarte mult, în concepția sa, rolul și importanța papalității, despre care el scrie următoarele: “Însă peste toți care într-acea Italie cu stăpânire iaste papa, carele nu numai la ale bisericii și la clirici iaste mai mare și să amestecă, ci și la cele mirenești și la stăpânii ca aceea multe crăiiaste; și mai vârtos de când s-au despîcat și s-au despărțit de biserica răsăritului și de pravoslavnicile dogme de atuncea, nu numai ca un patriarh, ci mai mare întru rânduiala țercovnicilor au priimit, ca și în biserica și în politia mirenească monarh să fie”⁷⁵.

Atitudinea ostilă a românilor, a oamenilor lor de cultură, a elitei lor față de papă și de biserica romano-catolică, pe care stolnicul Cantacuzino o exprimă în cuvinte destul de reținute, reiese cu mult mai multă putere din cele afirmate de *Letopisețul Cantacuzinesc* atunci când vorbește despre Mihnea cel Rău: “Iară Mihnea vodă au căzut în eresul hulei duhului sfânt, că iată cum iaste tot ținutul apusului de putrezește cu marele Rîm în eresele sale”⁷⁶. Trecând dincolo de conflictul aproape milenar dintre ortodoxie și catolicism, trebuie să recunoaștem că Roma secolului XVII era percepută în cultura noastră altfel decât Roma antică, decât locul de unde au vanit strămoșii poporului român, ci ca un loc al ereziei și păcatului inspirator de teamă și reținere.

Instaurarea regimului fanariot în Țara Românească și Moldova și a administrației habsburgice în Transilvania nu a putut opri dezvoltarea culturii românești. Expesia cea mai importantă a progreselor făcute de cultura noastră este reprezentată de apariția Școlii Ardelene⁷⁷ la cumpăna secolelor XVIII și XIX. Reprezentanta cea mai de seamă a iluminismului românesc transilvan, Școala Ardeleană a însemnat o sinteză originală a unor elemente aparținând culturii europene a vremii și a propriilor aspirații naționale. Ea a marcat un pas important pe drumul consolidării națiunii române din Transilvania tocmai prin apelul permanent pe care l-a făcut la originea latină a românilor, la *romanitatea românilor*. În aceste condiții, Roma și imperiul ei au fost puncte esențiale de reper în operele unora dintre reprezentanții acestui curent.

Astfel, Samuil Micu, în lucrarea *Scurtă cunoștință a istoriei românilor*, redactată între 1792 și 1796, se oprește asupra istoriei romane de la începuturile Cetății Eterne și până la prăbușirea Imperiului roman de apus în anul 476. Iată ce scrie el despre fondarea Romei și începuturile istoriei romane: “Remus și Romulus, după ce au luat împărăția de la Amilie, ca să placă păstorilor între carii era crescuți, adunând mulțime de oameni, au făcut senat, adecă sfat, dintru o sută de oameni bățâni, carii pentru vârsta lor să zicea părinți, și mergând la locul în care lupoaia i-au hrănit, au urzit cetate. Ei, făcându-se sfadă între frați despre stăpânire și despre cetate, Romulus au omorât pre Remus. Unii zic că Romulus făcea șanț împrejurul cetății, dar Remus l-au și oprit să nu facă și l-au răs căci face, și mai pre urmă au și sărit preste șanț, arătând cu aceasta cum

⁷⁴ *Ibidem*, p.104.

⁷⁵ *Ibidem*, p.105.

⁷⁶ *Istoria Țării Românești. 1290-1690. Letopisețul Cantacuzinesc*, ediție îngrijită de C. Grecescu și D. Simonescu, București, 1960, p.19.

⁷⁷ Despre Școala Ardeleană a se vedea, printre altele, Romul Munteanu, *Contribuția Școlii Ardelene la culturalizarea maselor*, București, 1962; Ion Lungu, *Școala Ardeleană. Mișcare ideologică națională iluministă*, București, 1978.

că lesne se poate biruii; pentru aceia, ori Romulus, ori altul, lovindu-l, Remus au murit de 18 ani bătrân”⁷⁸.

După ce mai amintește câteva detalii despre zidirea propriu-zisă a Romei și despre domnia lui Romulus, primul ei rege, care “...vrând a micșora puterea senatului, au perit,”⁷⁹ Samuil Micu face o interesantă incursiune în istoria regalității romane, până la întemeierea republicii, în 509 î.n.d.Ch.: “După moartea lui Romulus, în 243 de ani la Roma pre rând au stăpânit 7 crai (de fapt 6-n.n.). Cel dintâiu craiu au fost Numa Pompiliu, carele nici un războiu n-au făcut, ci și cetății și norodului mult au folosit, căci legi și rândueile bune au pus romanilor, și la an, care mai înainte era de 10 luni, au mai adaos doao luni, adică lui Emulie și Sextilie, care apoi s-au zis luna lui Avgust, și așa s-au făcut să fie într-un an 12 luni. Făcut-au Numa și bani de argint, care de pre numele lui s-au chiebat *numus*, că mai înainte era de pământ și de lemn. După ce 43 de ani au stăpânit, au murit.

După Numa a fost craiu Tulie Ostilie. Acesta pre albanii i-au biruit, Roma o au mărit, și după ce 32(de ani) au stăpânit, lovindu-l tunetul, împreună cu casa au ars. Apoi Anie Martie, nepot de fată lui Numa, 24 de ani au stăpânit. După aceasta au urmat Tarcvinie Prisc. Acesta au întărit Roma cu zid mare și au făcut scocuri prin care apa de pre ulițe să se scurgă în Tibere. După ce 39 de ani au stăpânit, l-au omorât feciorii lui Marte, căruia urmase în stăpânire. După aceea crăia au venit la Servie Tulie. Acesta și cu șanțuri mari și cu băști au întărit Roma. El întâiu au numărat mulțimea romanilor și s-au aflat 84 000 afară de cei ce lăcuia la câmp. Mulțimea aceasta în cete o au împărțit și au făcut rânduieli cum să adune oaste, și fiește cine după câtă avere are să dea bir. După ce 40 de ani au stăpânit, cu vicleșug l-au omorât Tarcvinie Superbus, adecă Tarcvinie Trufașul, carele apoi au stăpânit. Acesta după plăcerea sa toate le-au amestecat și le-au turburat, trufașiu și mare tiran au fost, chinuind pre oameni și nebăgându-i în seamă, pentru aceia s-au numit Superbus, adică Trufașiu, și căzând în ura romanilor, carea o au mai adaos feciorului lui, silă făcând Lucreții, muerii lui Tarcvin Colatin, carea muere după ocara aceasta, plângându-se bărbatului și tătâne-său și prietenilor, ea pre sine înaintea tuturor s-au omorât, după care lucru norodul pornindu-să au luat stăpânirea de la el; fiind el la Ardea și părăsindu-l ostașii el au alergat la Roma ca să așaze turburarea și să-și ție stăpânirea. Ei romanii, închizându-i porțile, l-au gonit, și așa, cu toată famelia sa s-au dus, după ce 24 de ani au stăpânit”⁸⁰.

Pe scurt este prezentată și republica romană, insistându-se mai ales asupra instituțiilor ei și a principalelor funcții de conducere⁸¹. Despre consuli, care dețineau cea mai importantă funcție republicană, Samuil Micu scrie următoarele: “După aceia romanii au început a face consuli doi în locul unui craiu, ca de ar fi unul rău, celălalt carele întocma are putere, să-l înfrâneze, și această dregătorie numai un an să o poarte unul, ca știind că după ce va trece anul va fi ca unul dintre ceilalți să nu să ție mare, ci cu toți să fie bun”⁸².

---

⁷⁸ Samuil Micu, *Scurtă cunoștință a istoriei românilor*, introducere și îngrijirea ediției de Cornel Cîmpeanu, București, 1963, p.9.

⁷⁹ *Ibidem*, pp.9-11.

⁸⁰ *Ibidem*, pp.11-12.

⁸¹ *Ibidem*, pp.13-14.

⁸² *Ibidem*, p.13.

Mai insistent este Micu în prezentarea împăraților romani, deoarece unul dintre aceștia, Traian, a fost cel care a cucerit și colonizat Dacia. Iată ce ni se spune despre Iulius Caesar, cel care a distru, de fapt, republica: "...cel dintâu împărat a fost Iulie Chiesariu, carele au biruit pre ghiermani, pre gali, pre espani, pre vritani și pre Pompeiu cel Mare, cincii sute de cetăți au pus supt birul romanilor. Mai pre urmă cu 23 de lame au fost omorât de prietenii săi, întru al treilea an al împărății sale, de 56 de ani bătrân(...) ⁸³. Urmează câteva cuvinte despre Octavian Augustus privitoare la raporturile sale cu dacii ⁸⁴, după care sunt amintite, foarte sumar, celelalte domnii, până la Traian, acelea ale lui Tiberius, Caligula, Claudius, Nero, Vespasian, Titus, Domițian și Nerva ⁸⁵. Domnia lui Traian ocupă, cum era și firesc, cel mai mare spațiu, Samuil Micu insistând, mai ales, asupra luptelor sale cu dacii, a cuceririi și colonizării Daciei ⁸⁶. Dintre ceilalți împărați, atenția lui Samuil Micu se oprește mai mult asupra lui Aurelian ⁸⁷, cel care a evacuat Dacia, și a lui Constantin cel Mare ⁸⁸, dar nu este uitat nici ultimul împărat al Imperiului roman de apus, Romulus Augustulus, despre care ni se spune că: "Acesta au fost cel mai de pre urmă împărat la Apus, că în anul 476 Odoacher, craiul erulilor din Panonia, au supus și Roma și Italia" ⁸⁹.

Deși succintă, această istorie a Imperiului roman era indispensabilă pentru Samuil Micu, deoarece îi permitea să demonstreze originea nobilă, imperială, a poporului român și, prin urmare, dreptul istoric al acestuia de a fi egal în toate privințele cu celelalte popoare care locuiau în Transilvania.

Al doilea mare istoric al Școlii Ardelene este Gheorghe Șincai ⁹⁰, care a avut ocazia să studieze la Roma, la colegiul De Propaganda Fide, unde în 1779, a căpătat titlul de doctor în filosofie și teologie. Principala sa lucrare se intitulează *Hronica românilor și a mai multor neamuri*, tipărită parțial în *Calendarul de la Buda* pe anii 1808 și 1809 și complet, la Iași, în trei volume, în anii 1853 și 1854 ⁹¹. Ea este prima istorie completă și unitară a poporului român, cuprinzând și numeroase informații de istorie universală, printre care și cele despre Traian și Roma.

După ce vorbește despre cucerirea Daciei de către Traian, Șincai transmite cititorilor săi câteva informații despre acest împărat și despre Roma, care se împletesc cu propriile amintiri din vremea studenției sale în Cetatea Eternă: "Roma, câtu-i de mare, mai multe piazuri are dintră care cele mai mari și mai vestite sunt: Piațul Sântului Petru, din Vatican, piațul Sântămăriei ceii Mari, piațul Navonei, al lui Traian, cel din Lateran s.c. În piazurile din Vatican, Lateran și de la Sântămăria cea Mare sunt trei piramidzi foarte frumoase rădicate; ce ce se numește Navonei, pentru apele într-însul aduse, e mai minunat; ci, decât toate acestea mai minunat iaste piațul lui Traian, și pentru așezământul și pentru vechimea lui. Piațul acesta fu urzit în anul 111 și isprăvit în anul

⁸³ *Ibidem*, p.15.

⁸⁴ *Ibidem*.

⁸⁵ *Ibidem*, pp.15-16.

⁸⁶ *Ibidem*, pp.18-24.

⁸⁷ *Ibidem*, p.26.

⁸⁸ *Ibidem*, pp.27-30.

⁸⁹ *Ibidem*, p.31.

⁹⁰ Serafim Duicu, *Pe urmele lui Gheorghe Șincai*, București, 1983.

⁹¹ V.Curticăpeanu, G.Potra, *Istoricul tipăririi și difuzării Cronicii lui George Șincai*, în AIIAC, 1973, pp.77-135.

următoriu, 112, după ce s-au fi cărat multe hălmuri de pământ de pre locul acela; celelalte le-am scris precum le-am văzut cu ochii. Traian, după ce au descântat piațul cel de pre numele său numit, în anul de-acum 112, lepădând solia craiului Cosroe, s-au ridicat cu războiu asupra parților și în contra Armeniei”⁹².

Dar atenția lui Șincai a fost atrasă, în mod deosebit, de Columna lui Traian, adevărat act de naștere al poporului român, pe care el a putut-o admira la Roma: “Slujindu-i norocul, Traian în anul aci curgătoriu (113-n.n.), bate pe Parthamisir, craiul Armeniei, îl pune gios și cuprinde Armenia, supunând-o cu totul romanilor. Iară senatul rădică în cinstea lui Traian o columnă foarte minunată în mijlocul piațului celui de dânsul făcut, carea columnă e mai înaltă decât toate piramidzile câte sunt în Roma, și decât ceea ce zace în mai multe dărabe ruptă la locul sau curtea ce se chiamă: *Il Monte Citorio*, adecă muntele cel de judecăți. Temeiul columnei, supt care s-au și astrucat după viața sa Traian, iaste făcut în patru cornuri de piatră cioplită, dară columna e rotundă, și mai din multe dărabe de piatră făcută, pre a cării laturi de gios până sus, iaste întăiat cu meșteșug nespus tot războiul cu dachii, adecă toate oștile romanilor și ale dachilor, precum au fost când s-au bătut. Eu însumi mai adese ori am privit la columna aceasta, despre carea, cine va dori a ști mai multe, cumpere și cartea ce s-au scris cu icoane împodobit despre dânsa. Iară că nu s-au stricat columna aceasta prin varvari, ca alte rarități ale Romei, zice Brietie că ar fi fost pricină iscusința eii și pomenirea vârtutei împăratului Traian”⁹³.

Și în ceea ce privește alte informații despre istoria Romei, ele se împletesc strâns cu amintirile, cu o anumită nostalgie a lui Șincai pentru cele văzute de el în acest minunat oraș: “Anul 136. În anul acesta, împăratul Adrian au împodobit Roma cu multe olate, întră care, precum mi se pare, cel mai de frunte iast costeiul, carele acuma se numește în limba talienească *La Città din Sant Angelo*, Cetatea Sântului Înger, decât carea în timpul ce am lăcuit în Roma nu era mai mare tărime în toată Roma; când au luat francii (francezii-n.n.) Roma, în anul 1797, încă destul s-au vestit cetățuica aceasta pri toate gazetele”⁹⁴.

Numeroase informații sunt oferite despre domnia împăratului Marcus Aurelius, considerat o adevărată pildă de înțelepciune și cumpătare⁹⁵, apoi despre Commodus care a fost pe punctul de a distruge împărăția⁹⁶, despre Septimius Severus și numeroasele sale războaie⁹⁷, despre Caracalla: ...carele, precum își ducea începerea la trei neamuri, adecă: nașterea de galli, vița, de pe tată la afri, iară de pe mumă la syri, așea avea și reuțăile lor toate...⁹⁸, despre Elagabal care “...duce în Roma pre zeul său, chipul sau statua soarelui, de la carea s-au și numit, că almintrelea numele îi era Marc Var Antoniu, și-i jărtvește oameni, ce nu se mai auzise întră romani”⁹⁹, despre Severus Alexander care “...pre cei buni îi dăruște, pre săraci miluește, de cei învățați se teme și-i cinstește,

⁹² Gheorghe Șincai, *Hronica românilor*, tom I. în idem, *Opere*, vol.1, ediție îngrijită și studiu asupra limbii de Florea Fugariu, prefată și note de Manole Neagoe, București, 1967, p.16.

⁹³ *Ibidem*, p.17.

⁹⁴ *Ibidem*, p.20.

⁹⁵ *Ibidem*, pp.21-23.

⁹⁶ *Ibidem*, pp.24-25.

⁹⁷ *Ibidem*, pp.26-28.

⁹⁸ *Ibidem*, pp.28-29.

⁹⁹ *Ibidem*, p.29.

numai ca să nu scrie reu despre dânsul, dară pre oamenii cei fără de lege, și mai ales pre tâlhari, foarte greu îi pedepsește... ”¹⁰⁰

În continuare sunt descrise și celelalte domnii ale împăraților, Șincai oprindu-se mai mult asupra lui Aurelian, cel care a ordonat părăsirea Daciei¹⁰¹, asupra lui Dioclețian, care a construit niște terme celebre la Roma¹⁰², asupra lui Constantin cel Mare, care a acceptat creștinismul ca religie oficială¹⁰³ și a mutat capitala la Constantinopol¹⁰⁴.

Alte date din istoria Imperiului roman care rețin atenția lui Șincai sunt 395, atunci când Teodosie cel Mare a divizat definitiv împărăția în două¹⁰⁵, 410, atunci când Roma a fost cucerită de vizigoții conduși de Alaric¹⁰⁶, 455, când ea este cucerită de vandalii lui Genseric¹⁰⁷ și 476, atunci când Odoacru, căpetenia herulilor, îl detronează pe Romulus Augustulus și pune astfel capăt istoriei Imperiului roman de apus¹⁰⁸.

Nu credem că exagerăm dacă afirmăm că Gheorghe Șincai a fost cel mai important istoric al Școlii Ardelene, cel care a reprezentat cel mai bine tranziția de la istoria cronicărească, deși lucrarea sa se intitulează cronică, la istoria modernă, bazată pe numeroase și variate izvoare, precum și pe critica științifică a lor. El a oferit culturii noastre o extraordinară istorie a românilor privită și din punctul de vedere al încadrării ei în istoria universală. În acest fel, Șincai a făcut și o adevărată istorie a Imperiului roman, este adevărat că numai după anul 86 după Christos, precum și a Imperiului bizantin și a altor țări și popoare care au avut legături cu românii de-a lungul timpului. Astfel, el a contribuit într-o măsură importantă la mai buna cunoaștere a Romei și a imperiului său, la formarea imaginii lor în cultura românească din epocă. Este unul dintre oamenii noștri de cultură cu o însemnată contribuție în acest sens, poate cea mai însemnată din cadrul Școlii Ardelene.

Petru Maior¹⁰⁹, alt corifeu al Școlii Ardelene, a studiat și el la Roma între 1774 și 1779. Principala sa lucrare, *Istoria pentru începutul românilor în Dacia*, este dominată de un pronunțat spirit sintetic și polemic, de dragoste de neam și de adevăr. Dintre istoricii Școlii Ardelene, Petru Maior este teoreticianul intransigent al originii pur romane a poporului nostru. El este acela care acordă cel mai mult spațiu discutării purității neamului nostru și face cea mai lungă demonstrație a acestei probleme. De aceea lucrarea sa are un caracter polemic¹¹⁰, este mai degrabă o demonstrație, o justificare, decât o operă de istorie obișnuită, care-și propune să relateze faptele deja

¹⁰⁰ *Ibidem*, pp.29-30.

¹⁰¹ *Ibidem*, p.50.

¹⁰² *Ibidem*, p.60.

¹⁰³ *Ibidem*, p.68.

¹⁰⁴ *Ibidem*, p.73.

¹⁰⁵ *Ibidem*, p.107.

¹⁰⁶ *Ibidem*, p.116.

¹⁰⁷ *Ibidem*, p.133.

¹⁰⁸ *Ibidem*, p.142.

¹⁰⁹ Nicolae Albu, *Date noi privitoare la viața și activitatea lui Petru Maior*, în RA, 1971, nr.4, pp.573-593; Maria Protase, *Petru Maior istoric: concepție și metodă*, în Studii., tom 24, nr.2, 1971, pp.253-254; Ioan Chindriș, *Petru Maior și epoca sa*, în AIAC, tom 27, 1985-1986, pp.19-30.

¹¹⁰ D.Prodan, *Supplex Libellus Valachorum*, București, 1967, p.61.

stabilite. Acest lucru se explică și prin faptul că, față de Șincai și Micu, Maior avea de răspuns neadevărurilor și calomniilor care apăruseră între timp în operele lui Sulzer, Engel și Eder.

Din această cauză, informațiile sale despre Roma și Imperiul roman sunt toate legate de Dacia și de daci și, de aceea, nu ne vor reține atenția în studiul de față. Ceea ce ne va reține atenția este o altă lucrare a lui Petru Maior, de data aceasta cu caracter religios, *Procanon*, în care italienii sunt arătați ca fervenți apărători ai supremației papale: "Italianii vrând și prea cu asupra pohtind să înalțe pre papa deasupra beserecii și a soborului și să supue supt picioarele lui pre toți episcopii, mitropolii și patriarcii într-atâta, cât fără de papa nemica să nu plătească nici arhieriei, nici soborul a toată lumea, ci, deși n-au ceva putere, toată de la papa să se înțeleagă împrumutată, căpătată și cerșită, el să o lărgească acea putere cât va vrea, și să o strămpeteze cât i se va părea și să o rădice, sau despre o parte, sau de tot, când va socoti"¹¹¹.

Progresul culturii române s-a făcut simțit, în secolul XVIII și la începutul celui următor și în Moldova și Țara Românească, acolo unde imaginea Romei și a imperiului său a fost tot atât de puternică precum în Transilvania.

În ceea ce privește Moldova, demnă de remarcat este personalitatea lui Gheorghe Asachi. După trei ani petrecuți la Viena, acesta a ajuns la Roma, la 11 iunie 1808¹¹², după ce trecuse prin Veneția, Padova, Ferrara, Bologna, Florența și alte câteva orașe italiene. Scopul călătoriei sale, o spune el însuși, era: "...il desiderio di attingere alla sorgente delle ricerche e l'amore per lo studio delle antiche cose mi mossero nella prima età ad arrecarmi alla famosa città di Roma"¹¹³. Apropierea de Cetatea Eternă și intrarea în oraș sunt descrise de tânărul moldovean cu mare emoție și admirație: "Acela carile din tinerețe s-au adăpat de învățăturile clasice a elinilor și romanilor cunoaște simțirile unui sfințit respect pentru toate relicviile (rămășițuri) acestor mari nații. Apropierea de străvechea doamnă a lumii, de aceea de unde derază ființa și numele românilor, au aprins în inima me o nerostită nerăbdare... La această punte antică să unește drumul, asemenea antic, numit *Via Flaminia*, făcut la anul 196 înaintea lui Hs. de consulul Flaminus și care de atunci este pardosit cu mari lespezi în formă pentagonală, care drum, venind de la Romagna, trece pe la Roma până la Brindizi, dincolo de Neapole. Călătorind în linie dreaptă pe această cale un milio italian (3 la 1 ceas), am intrat în Roma prin marea poartă numită *Del popolo*, a poporului"¹¹⁴.

¹¹¹ Petru Maior, *Procanon, ce cuprinde în sine cele ce sunt e lipsă spre înțelesul cel deplin și desăvârșit al canonilor și a toată tocmeala bisericească, spre folosul mai cu samă a rumânilor, alcătuit și întocmit de Petru Maior. Anul de la Hristos 1783*, în idem, *Scrieri*, vol.I. Ediție critică alcătuită de Florea Fugaru. Prefață și tabel cronologic de Maria Protase, București, 1976, p.3.

¹¹² Biblioteca Academiei Române, manuscrise românești nr.3776; E.Lovinescu, *Gh.Asachi. Viața și opera sa*, București, 1927, p.26; C.Isopescu, *Il poeta Giorgio Asachi in Italia. (Contributo alla storia dei rapporti culturali tra l'Italia e la Romania nell'ottocento)*, Livorno, 1930, p.8; idem, *Il poeta romeno G.Asachi a Roma. 1808-1812*, estratto dagli *Atti del I Congresso Nazionale di Studi Romani*, aprile 1928, VI, Roma, 1928, p.5.

¹¹³ GH. Asachi, *Culegere de poezii*, f.a., Iași, II, pp.4-5; C.Isopescu, *Il poeta romeno G. Asachi...*, p.5.

¹¹⁴ Gh.Asachi, *Extract din călătoria unui moldovean la Roma*, în idem, *Opere*, vol.II. Ediție critică și prefață de N.A.Ursu, *Nușele istorice. Varia*, București 1981, pp.377-378.

Primul lucru pe care Asachi l-a vizitat la Roma a fost Columna lui Traian monumentul întemeierii poporului român, cea mai clară dovadă peste secole a romanității sale. Descrierea pe care o face el Columnei, a doua din literatura noastră după cea făcută de Șincai, este, în același timp, exactă și emoționantă: "...Între muntele Cvirinale și Capitolul (carile au fost Sionul romanilor) să înalță Colona lui Traian. Iată o privesc și cugetez...!

Senatul și poporul roman, întru cunoștința însușirilor atât de laudate a lui Traian, dorind la a sa aducere aminte să fie de față la toate neamurile viitoare, au porocit a i să înalța un monument, cel mai strălucit, în care să fie săpate toate faptele lui. Apolodor, arhitectul sau mai bine a zice istoriograful aceste noi sisteme de istorie, n-au voit a alege o colonă de ordin grecesc, deși sunt aceste mai împodobite, ce au întrebuițat ordinul (forma) Italii, numit toscan...

Acea mai mare frumusață a colonei este istoria faptelor lui Traian săpate pe dinafară a colonei, tot în forma spirală, în asemănarea scării din lăuntru. Începând de gios până în sus, să văd 2500 figuri săpate în barilef; figurile, înalte de 2,5 palme, acele de la vârful sunt mai lămurit săpate.

Începând de la trecerea Dunării, să vede istorisirea expediției în Dacia, marșuri, arme, poștii militare, atacuri a romanilor cetățuile, armele, straietele, munții dacienilor și toate epizodele unui asemenea război, încât acest lucru este acel mai adevărat portret a lucrărilor romane, și românul cu plăcere cunoaște aice unile din deprinderi și costumuri daciene care s-au păstrat în a sa patrie.

Frumusețea săpăturii acestui lucru este deopotrivă cu a Partenonului de la Atena și vrednic de un Fidiu, încât au fost de model lui Rafael și Michel-Angelo, ce sunt aici întâii artiști în lume"¹¹⁵.

Împresionat a fost Asachi și de catedrala Sfântului Petru căreia îi face o descriere la fel de exactă și de emoționantă: "Istorisirile despre această minunată zidire într-atâta aprind fantezia că omul ce o privește întâia oară parcă nu să împacă numai cu atâta și așteaptă a vedea urzirea fantezii sale! Dar cu cât mai adeseori se cercetează cu atâta mai mult să miră de o făptuire care întru adevăr să pare a fi ieșită din mâna urieșilor...!

Întrând din minune în minune, călătoriul vede pretutindine analoghia cea dreaptă a tuturor părților și deplina armonie; de pildă, îngerii carii țin vasuri cu agheazmă samănă a fi mici, chiar de a lor vârstă, când în faptă îi întrec mult mărimea unui om înalt. Pe cât este mare această zidire, totuși mintea poate lesne cuprinde cu amăruntul frumusețile sale. Forma ei este o cruce, a căria lungime este de 672 palme de la ușa cea mare până la fundul tribunei unde este amvona Sf. Petru, iar în lățime să numără 480 palme. Asupra paneei bisericii să află trasă de-a lung pe la mijloc o linie pe care sunt însămnate lungimile bisericilor celor mai mari a lumii, din care se vede că după Sf. Petru urmează în mărime biserica Sf. Pavel din Roma, apoi catedrala de la Milano, Sf. Sofia de la Constantinopoli și alte"¹¹⁶.

Influența Italiei și, în special, a Romei asupra lui Asachi a fost atât de puternică încât el a încercat să dea o orientare italianistă culturii și, îndeosebi, literaturii române,

¹¹⁵ *Ibidem*, pp.380-382.

¹¹⁶ *Idem*, *Biserica catedrală a Sfântului Petru la Roma. Din netipărita călătorie a unui moldovean în Italia*, în *ibidem*, II, pp.383-389.

într-o perioadă în care ele începuseră să se dezvolte sub influența tot mai puternică a limbii și culturii franceze. Acest lucru explică, într-o oarecare măsură, neînțelegerea și respingerea operei lui literare de către contemporani și chiar de către posteritate. Indiferent de aceasta, admirator nu numai al Romei antice, dar și al celei contemporane cu el, Asachi a avut o contribuție de cea mai mare importanță pentru cunoașterea ei și a civilizației pe care a generat-o în cultura română.

Contemporan cu Asachi, în Țaras Românească și-a desfășurat activitatea cărturărească Naum Râmniceanu¹¹⁷, a cărui principală operă este *Adunarea hronologiei domnilor țării noastre*. Ca să ajungă la concluzia romanității românilor, devenită o trăsătură caracteristică a întregii istoriografii românești, și el a simțit nevoia unor incursiuni în istoria Italiei mai ales a romanilor. Iată ce scrie el despre începuturile istoriei romane, mai precis, despre numele lor și acela al Italiei: “Deci Chitenii cei din seminția lui Chitios mai pre urmă s-au numit Latini, după numele lui Latinos, craiul cel dintâi Latinilor. Iar după zidirea Romei s-au numit Râmleni și Romani al căruia nume îl purtăm și noi până astăzi, ca cei ce ne tragem din părinții noștrii râmleni iar locul s-au numit Italia, precum scrie Meletie, duple mulțimea boilor căroră Tirenienii le zicea Itali, iar alții zic duple numele lui Ital, craiul Italiei. Și au rămas acest nume până astăzi”¹¹⁸.

Despre Imperiul roman Naum Râmniceanu scrie următoarele: “...cu încetul atâta s-au lășit și s-au întins, încât s-au făcut hotarul stăpânirii ei occeanul mării, care înconjoară tot pământul și toate domniile lumii de la Roma lua steag de stăpânire”¹¹⁹. Concluzia, atât pentru autor, cât și pentru cititor, nu putea fi decât una singură: o parte din strămoșii poporului român provin dintr-o țară minunată fără seamăn pe lume și care, într-o vreme, au stăpânit aproape întreg pământul.

Oprindu-ne atenția, în rândurile de mai sus, doar asupra câtorva din reprezentanții de frunte ai culturii române care au scris în epoca pe care o avem în vedere despre Roma și imperiul ei, ne putem ușor da seama de importanța pe care acest oraș, numele său, a jucat-o în afirmarea *romanității românilor*. Descendenții ai Romei, românii știau acest lucru de o manieră oarecum confuză și nasistematică, cca pe o amintire a unui trecut de aur care provoca nostalgie și visuri de măreție. Elita culturală românească ce începe să se manifeste mai ales din secolul XVIII a clarificat și sistematizat cunoștințele despre Roma, le-a îmbogățit în mod considerabil, a arătat că ele stau la baza *romanității românilor*, a construit conștiința națională a poporului nostru pornind și de la acest element, alături de multe altele. În acest fel, Roma și imperiul ei au jucat un rol de cea mai mare importanță în cultura și istoria românilor din secolele XVII, XVIII și începutul lui XIX.

¹¹⁷ C.Erbiceanu, *Viața și activitatea literară a protosinghelului Naum Râmniceanu*, București, 1900; *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, București, 1979, pp.603-604.

¹¹⁸ *Cronica inedită de la Blaj a protosinghelului Naum Râmniceanu*, partea I-a. Text însoțit de un studiu introductiv de Șt.Bezdechi, Cluj-Sibiu, 1944, p.69.

¹¹⁹ *Ibidem*, p.73.

**ROME AND HER EMPIRE IN THE ROMANIAN CULTURE
(XVIIth CENTURY- BEGINNING OF THE XIXth CENTURY)**

Abstract

Starting from the romanity of the Romanians, a powerful idea of our entire history, the author of this study analyses the manner how the image of Rome and her empire, made up in the Romanian culture of the XVII, XVIII and the beginning of the XIX centuries contributed to its own consolidation and argumentation. For this, the works of the most outstanding exponents of the Romanian culture of the epoch are approached, such as Mihail Moxa, Grigore Ureche, Miron Costin, Dimitrie Cantemir, the spatharus Nicolae Milescu, the high steward Constantin Cantacuzino, Samuil Micu, Gheorghe Șincai, Petru Maior, Gheorghe Asachi, and Naum Râmniceanu. For all these men of culture, the proof of the romanity of the Romanians couldn't have been made outside the history of Rome and of her empire. Thus can be explained the numerous information about the history and the civilization of Rome that one encounters in their works, information that consolidated the conscience of the romanity of our people and allowed its gradual transformation into a real national conscience.

TRANSILVANIA PE
HARTA DE LA HEREFORD (SEC. XIII)?*

DAN DANA, MĂRIUCA RADU

În importanta sa lucrare din 1938 (de fapt, teza de doctorat) despre teritoriul românesc în izvoarele cartografice, M. Popescu-Spineni prezenta, ca avînd relevanță pentru subiectul urmărit, și mapamondul englez de la Hereford (datat în 1313) pe care apar - în bazinul Dunării de jos - următoarele mențiuni: *Dacia - hec 7 oppidum, Rusia, hister q. danubius, fluvius Tize, rupes Sarmatharum* (pe care-i identifică cu munții Carpați)¹; în 1978, într-o prezentare mai succintă a aceleiași hărți păstrate în catedrala din Hereford (1283-1313), *lipsește* mențiunea despre *Rusia*, dar se spune, la fel, că în bazinul Dunării apar *fluvius Tize, Rupes Sarmatharum, Hister - danubius, Dacia hec 7 oppidum*².

O asemenea mențiune (*Dacia - hec 7 oppidum*) nu a scăpat neobservată de regretatul Adolf Armbruster (1969): "Prima apropiere directă între denumirea nouă care exprimă existența unuia dintre cele trei state române medievale este cea de pe harta din catedrala de la Hereford din anul 1313: "Dacia - hec 7 oppidum". Și continuă firesc în sensul că aceasta ar fi o "primă identificare a Daciei cu Transilvania"; de asemenea, "autorul (i.e. M. Popescu-Spineni) nu remarcă legătura acestei însemnări cu cealaltă denumire latină a Transilvaniei: *Septem castra (Siebenbürgen)*"³, pe care o implică această informație precisă.

Aceasta ar fi însemnat însă apariția acestui termen foarte devreme, simultan aproape cu menționarea sa în cronicile locale (ca cea a lui Simon de Kéza), și la o depărtare considerabilă (tocmai în Anglia); de asemenea, ar fi constituit *prima* asociere între Dacia antică și noile realități medievale din acest teritoriu, ceea ce nu se va întâmpla decît mult mai tîrziu, odată cu umanismul erudit renascentist (care se apleacă cu

---

* Mulțumim domnului Gróf László (Oxford) pentru sprijinul deosebit acordat în obținerea bibliografiei, ca și a facsimilului hărții de la Hereford.

¹ M. Popescu-Spineni, *România în istoria cartografiei până la 1600*, București, 1938, I, p. 66.

² Idem, *România în izvoare geografice și cartografice. Din antichitate pînă în pragul veacului nostru*, București, 1978, p. 104.

³ A. Armbruster, *Evoluția sensului denumirii de «Dacia». Încercare de analiză a raportului între terminologia politico-geografică și realitatea și gîndirea politică*, Studii, 22 (3), 1969, p. 434 și n. 62.

deosebită atenție asupra scrierilor antice, și folosește la saturație denumiri arhaizante, “clasice”); dar mai ales odată cu repunerea în uz a hărții lui Ptolemeu (unde e menționată, cu destule detalii, și Dacia)⁴.

Or, o privire mai atentă asupra acestei hărți *infirmă clar* această interpretare, care pornește de la o lectură *greșită și parțială* în același timp, a lui Popescu-Spineni.

Să începem însă cu cealaltă denumire consacrată a Transilvaniei, ca “țară a celor șapte cetăți”. Ștefan Pascu consideră că prima atestare a denumirii de *Septem Castra* pentru Transilvania apare la Simon de Kéza (sfârșitul sec. XIII, *Gesta Hunnorum et Hungarorum*), apoi în cronicile din sec. XIV, sub formele de: *septem castra, terra septem castrorum*⁵. Dar primele ocurențe ale termenilor *Septem Castra* ori *Siebenbürgen* pentru Ardeal sînt mult anterioare, ele înșirîndu-se cronologic astfel, pînă la 1300:

- *Analele de la Zwifalt*, anul 1241: *Tartari terras Pannoniae, Septem urbium, Moraviae vastaverunt* (MGH, SS, X, 59);
- *Annales Sancti Trudperti: Tartari terras Pannoniae Septem urbium, Moraviae vastaverunt* (MGH, SS, XVII, 294);
- la anul 1242, călugărul de la Erfurt: *Eodem anno Tartari in Ungaria, terra scilicet Septem castrorum, civitatem dictam Hermanii villam in Aprili expugnantes, usque ad centum ibi premerunt* (MGH, SS, XVI, 34);
- o mențiune din 1285 în *Annales Polonorum: Eodem anno Tarthari terram Ungariae quae dicitur Septem castris, intraverunt et multos christianos capitaverunt et occiderunt*, ca și *quod audientes Septemcastrenses* (MGH, SS, XIX, 684);
- pentru anul 1296 este menționat un *magister Dietrich von Siebenbürgen*;
- iar pe la 1300, Ottacher din Stiria vorbește de un *Sybenburger*⁶.

În cazul cartografiei, mențiunile sînt mai tardive însă (ceea ce e firesc):

- portulanul catalanului Angelino Dulcerto (1339): la nord de Bulgaria, apar șapte castele, cu textul *Regia septem castra. Haec est p(ars) Tra(n)silvana, q(uae) Theotonicis dicit(ur) Septe(m) Cast(r)a, Ungari v(er)o voca(n)t Ergiul*;
- portulanul lui Mecia de Viladestes (1413): *septum castrum*;
- așa-numitul portulan “Iaffu de Cresques” (1416): *regnum septem castra*;
- harta lui Gabriel de Vaesequa (1439): *Hic est trswasilvana*;
- mapamondul *Estense* (1450): *septem castra*⁷.

⁴ Prima ediție tipărită a *Geografiei* lui Ptolemeu, cu 26 de hărți (inclusiv *Dacia* sau *Datia*), apare la Bologna (1477), îngrijită de Domenico de Lapis; opera geografului alexandrin va cunoaște 48 de ediții pînă în sec. XVIII; iar influența sa asupra cartografiei timpului e imensă.

⁵ Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, I, Cluj, 1971, pp. 22-23.

⁶ După Th. Năgler, *Așezarea sașilor în Transilvania. Studii*, București, 1981, p. 244; pentru discuția semnificației termenului *septem castra*, vezi pp. 244-251.

⁷ După M. Popescu-Spineni, *România în istoria cartografiei*, I, pp. 74-79; cf. și E. Denize, *Românii în cultura medievală spaniolă*, AIIAI, 23, 1986, pp. 77-78.

Vechiul teritoriu al Daciei în noile sale accepțiuni politice va fi notat drept *Dacia*, și identificat *explicit* cu aceasta, doar începînd cu Renașterea; în unele cazuri însă doar Transilvania este de înțeles prin acest termen. Pentru denumirea de Dacia în cazul celor două țări române și al Transilvaniei (deseori însă numai pentru aceasta din urmă), există studiul cuprinzător al lui Adolf Armbruster, ca și cel, destul de ideologizant, al lui Eugen Stănescu⁸.

Prezența Daciei pe cea mai mare parte a mapamondurilor medievale se datorează, ca și celelalte mențiuni obișnuite de pe aceste izvoare de altfel, unei adevărate *tradiții literare și cartografice*, care se bazează pe autoritatea de necontestat a scrierilor-etalon ale lui Orosius și Isidor din Sevilla (la care se adaugă alte surse minore), folosite în tot Evul Mediu pe post de enciclopedii ale lumii cunoscute. Lucrările lor au fost extrem de influente pentru cronicarii sau creatorii de hărți medievale (acestui fapt datorîndu-i-se reprezentările aproape stereotipe care ne întîmpină pe aceste documente; în plus, aceste lucrări se inspiră adesea unele din altele, avînd prototipuri similare).

Preotul hispanic Orosius a scris la începutul sec. V (416-417), la recomandarea Sf. Augustin, *Historiae adversum paganos*, în 7 cărți; este o istorie a lumii, concepută din punctul de vedere al unui scriitor creștin. Pentru ceea ce ne interesează, prezentarea geografică dată de Orosius lumii locuite e în acord cu opiniile general admise ale timpului său, și a chorografiilor din epocă⁹. Excursul său, reprezentînd cadrul stereotip al perieghazelor școlare (și de aceea așa de popular ulterior), dovedește o voință de universalism, fondată pe necesitatea de a depăși un punct de vedere strîmt roman. Lumea descrisă de Orosius apare astfel ca formată din trei inele concentrice: cel mai mare e constituit de lumea romană (*orbis Romanus*) care înglobează Mediterana, adevărat centru al ansamblului; inelul exterior e reprezentat de centura oceanică; între cele două, și aici rezidă originalitatea concepțiilor lui Orosius, se găsește o zonă locuită de popoarele străine imperiului, în Africa, Asia și nordul Europei (zonele cele mai puțin cunoscute, și de aceea învăluite de fabulos și *mirabilia*).

Demn de remarcat, pentru tema noastră, e faptul că și Orosius, înscriindu-se în curentul general din *Spätantike*, îi identifica pe geți cu goții: *Modo autem Getae illi qui et nunc Gothi* (1.16.2)¹⁰. De o importanță fundamentală e însă prezentarea spațiului Dunării inferioare și est-european: *Incipit a montibus Riphaeis ac flumine Tanai Maeotisque paludibus quae sunt ad orientem, per litus septentrionalis oceani usque ad*

⁸ A. Armbruster, *op. cit.*, îndeosebi pp. 435-444; E. Stănescu, *Unitatea teritoriului românesc în lumina mențiunilor externe. "Valahia" și sensurile ei*, Studii, 21 (6), 1968, în special pp. 118-121.

⁹ M.-P. Arnaud-Lindet, *Orose. Histoires (contre les païens). Tome I. Livres I-III*, Paris, Les Belles Lettres, 1990, p. XXXVII n. 75.

¹⁰ Această expresie va fi apoi reluată de Iordanes (*Get.* 58): *quos Getas iam superiori loco Gothos esse probavimus, Orosio Paulo dicente* ("despre care geți am arătat mai sus că sînt goți, după cum spune Paulus Orosius"). Pentru această echivalare a Daciei și a Goției, vezi și H. Wolfram, *History of the Goths*, Berkeley-Los Angeles-London, 1990, p. 22 ("Of all Gothic territorial names the Dacian Gothia developed the strongest literary afterlife"); numele de "geți" pentru goți era în fapt unul "clasic" (iar la unii scriitori creștini, ei sînt numiți *Gog*, apelativ biblic). Pentru suprapunerea Goției peste Dacia, vezi și E. Chrysos, *Von der Räumung der Dacia Traiana zur Entstehung der Gothia*, "Bonner Jahrbücher", 192, 1992, pp. 175-194.

Galliam Belgicam et flumen Rhenum quod est ab occasu descendens, deinde usque ad Danuuium (quem et Histrum uocant) qui est a meridie et ad orientem directus Ponto accipitur, ab oriente Alania est, in medio Dacia ubi et Gothia, deinde Germania est..., în traducere: "Începe (Europa) de la munții Rifei, de la fluviul Tanais și de la lacul Meotic, care se află spre răsărit; coboară de-a lungul țărmului Oceanului de Nord pînă în Gallia Belgica și pînă la fluviul Rin, care se află la miazăzi și care, îndreptîndu-se spre răsărit, se varsă în Pont. La răsărit se găsește Alania, la mijloc Dacia unde e și Goția, apoi se află Germania..."¹¹ (*Hist.* 1.2.52-53).

În sec. VII, alt hispanic, Isidor (c. 560-636), episcop al Sevillei, compune *Etymologiae sive Origines* (în 20 de cărți¹²), lucrare de referință pentru secolele următoare. Și la el întîlnim aceeași confuzie: *quos veteres magis Getas quam Gothos vocauerunt*, "cei vechi i-au numit mai mult geți, decît goți" (*Etym.* 9.2.89). În 14.4.3 el reia prezentarea lui Orosius: *Prima Europae regio Scythia inferior, quae a Maeotides paludibus incipiens inter Danubium et Oceanum septentrionalem usque ad Germaniam porrigitur; quae terra generaliter propter barbaras gentes, quibus inhabitatur, Barbarica dicitur. Huius pars prima Alania est, quae ad Maeotidas paludes pertingit; post hanc Dacia, ubi et Gothia; deinde Germania...*, "Prima regiune a Europei (este) Sciția inferioară, care începe de la mlaștina Meotică și se întinde între Dunăre și Oceanul nordic pînă la Germania; acestei țări în general i se zice barbară, din cauza neamurilor barbare de care este locuită. Prima parte a ei este Alania, care ajunge pînă la lacurile Meotice. După aceasta Dacia, unde (este) și Goția, apoi Germania..."¹³. De asemenea, și în *Cosmographia* lui Aethicus întîlnim o descriere similară celei orosiene (2.20: *Hinc ab oriente Alania est in medio Dacia, ubi et Gothia*)¹⁴.

Folosindu-se de aceste scrieri, care conțineau o descriere limitată în detalii (și care ne apare nouă, azi, insuficientă), dar globală a lumii cunoscute, vor fi confecționate hărțile din secolele următoare (a căror îndepărtată origine sînt în fapt hărțile romane din perioada clasică sau tîrzie)¹⁵. Iată o parte din hărțile medievale mai semnificative unde apare menționată și Dacia:

- cea din sec. VIII (și păstrată în manuscrisul *Vat. Lat.* 6018, fol. 63^v-, 64^r), anexată codexului *Etymologiae*, transcris la 775 de mai multe persoane; codexul aparținuse lui Isidor din Sevilla; ea a fost probabil făcută în vremea sa, după modele ca "Orosius". La nordul Dunării, *Dacia* apare între *Gothia* și *Alania*; pe un alt mapamond similar, avem chiar *Dacia ubi et Gothia*;

- mapamondul călugărului benedictin Beatus din Liébana (Asturia) (între 776 și 786): la nord de delta Dunării sînt menționate *Alania*, mai spre vest *Sarmatica*, iar spre sud

¹¹ Trad. Vl. Iliescu, în *Izvoarele istoriei României*, II, București, 1970, p. 189.

¹² La cartea XIV din *Etymologiae* se păstrează nu mai puțin de 100 de hărți schematice de gen T-O, ca și hărți zonale la cărțile III și XIII din *De rerum natura*.

¹³ Trad. V. Popescu, în *Izvoarele istoriei României*, II, București, 1970, p. 577.

¹⁴ *Geographi Latini Minores* (ed. A. Riese, Heilbronn, 1878), p. 95.

¹⁵ Vezi și Chr. Jacob, *Disegnare la terra, în I Greci* (ed. S. Settis), I, Torino, 1996, indeosebi pp. 913-953 (pentru modelele și caracteristicile geografiei medievale și renascentiste).

Pannonia; există 28 de copii ale manuscrisului, cu hărți (5 mici și 14 mari) diferite (datînd din sec. X-XIV)¹⁶, pe unele fiind și *Dacia ubi et Gothia*, sau numai *Gothia*;
 - pe harta lui Guido (din 1119): *Gothia et Dacia*;
 - pe marea hartă de la Ebstorf (Germania), confecționată după 1250 - *Dacia regio quae et Gotia orientalis*¹⁷;
 - din al doilea sfert al sec. XI - harta engleză numită *Cottoniana* - pe ea apare *Davia ubi et Gothia*, iar la est de ea *Balgaru*;
 - așa-numita hartă a lui Heinrich din Mainz (sfîrșitul sec. XII) - pe ea sînt trecute *Dacia et Russia, Danubius, Pannonia, Tracia*;
 - manuscrisul "Lambertus de Saint-Omer" (pe la 1120) - apar *Dacia și Gothia*¹⁸.

În *Descrierea Europei* a lui Alfred cel Mare (872-899), amplificare da fapt a traducerii lui Orosius, pasajul acestuia apare redat astfel, în anglo-saxonă: *and be eastan thaem sind Datia, tha the in waeron Gotan*, "la răsărit de ea (țara Vistulei) sînt Datia care odinioară fură goți"¹⁹. Și alte lucrări medievale conțin aceeași referință, via Orosius sau Isidor²⁰.

Paralel cu această Dacie (ce continua vechea provincie romană, abandonată de mai bine de un secol pe timpul lui Orosius, și identificată și cu Goția), în izvoarele medievale (în special narrative și diplomatice) mai apare cu regularitate o altă Dacie, de data aceasta identificată cu Danemarca, danezii fiind considerați urmași sau identici dacilor, și numiți în consecință²¹. Și aici avem de-a face cu o confuzie întru totul asemănătoare celei deja consacrate dintre geți și goți²². E. Lozovan consideră pe bună

¹⁶ Ca anexă la un *Comentariu* al său la *Apocalips*, terminat pe la 789; harta de la S. Sever a suprimat *ubi et Gothia* după *Dacia*; cea al lui Beatus din Turin (sec. XII) a suprimat doar *Alania*; iar *Dacia ubi et Gothia* e notată sub sarmați.

¹⁷ Vezi, pentru multe din aceste hărți, și Al. Bărcăcilă, *Dacia și Dania în istoriografia și cartografia medievală*, SMIM, 3, 1958, pp. 341-358.

¹⁸ M. Popescu-Spineni, *România în istoria cartografiei*, I, pp. 61-66.

¹⁹ A. Decei, *Românii din veacul al IX-lea pînă în veacul al XIII-lea în lumina izvoarelor armenesti*, București, 1939, p. 74; A. Armbruster, *op. cit.*, p. 432. Pasajul e redat astfel în ediția critică a lui G. Labuda (Warszawa, 1961: *Zródła skandynawskie i anglosaskie do dziejów slowianszczyzny*, vol. I, *Chorographia Orozjusza w anglosaskim przladzie króla Alfreda*): *ond be eastan þaem sint Dattia, þa þe in waeron Gotan* (par. 12, p. 66) Textul lui Alfred apare și la S. Brezeanu, *Les «Daces» de Suidas. Une réinterprétation*, RÉSEE, 22, 1984, p. 121.

²⁰ De exemplu, Honorius din Autun (începutul sec. XII), *De Imagine Mundi* 1.23; sau Vincentius Bellovacensis (mijlocul sec. XIII), *Bibliotheca mundi, Speculum Naturale* 32.9.

²¹ În izvoarele cartografice însă, această identificare între Dacia și Danemarca apare și e folosită în general mai tîrziu, avînd un punct de înflorire, paradoxal, în timpul Renașterii.

²² Vezi pentru această confuzie J. Grimm, *Über Iordanes und die Geten*, Berlin, 1846, pp. 41-45 (care mai credea încă în identitatea geți-goți); Gr. Tocilescu, *Dacia înainte de Romani*, București, 1890, pp. 515-516; B. Luiselli, *Il mito dell'origine troiana dei Galli, dei Franchi e degli Scandinavi*, *≡Romanobarbarica*, 3, 1978, pp. 116-117 (o analiză pertinentă a descendențelor mitice specifice istoriografiei medievale); M. Eliade, *De la Zalmoxis la Genghis-Han*, București, 1995², p. 80 (pp. 77-82 pentru aceste confuzii). Pentru prezența Daciei în Spania medievală, mai ales în cronici (datorită tradiției literare a lui Iordanes), ca și datele lui Orosius și Isidor despre geți-goți și Dacia, vezi Al. Busuioceanu, *Zamolxis sau mitul dacic în istoria și legendele spaniole*, București, 1985. O prezentare a acestor genealogii mitice în cronicile

dreptate că în această confuzie e ceva mai mult decît un simplu accident banal de paleografie sau o problemă de greșeală fonetică cum crezuse Bărcăcilă, dar greșește în a da drept “concluzie logică” faptul că numele Daciei a migrat spre nord pe “drumul de la varegi la greci”, în urma contactului direct dintre scandinavi și spațiul de la Dunărea de Jos²³.

Mapamondul de la Hereford, de tipul consacrat T-O²⁴ (un cerc împărțit de un T, uneori de un Y, pentru a marca cele trei continente și a cuprinde întreaga lume cunoscută; Ierusalimul se află, firesc, în centru) e desenat pe o singură bucată de pergament (măsurînd 1,58 X 1,33 m). Roșul e utilizat pentru o parte din decorații și litere - inclusiv nume de popoare și provincii -, ca și pentru colorarea Mării Roșii și a Golfului Persic; iar cerneala folosită pentru contururi și cea mai mare parte a scrisului e de culoare neagră. Cea mai mare parte a spațiului este cuprins de hartă într-un vast cerc; în jurul “lumii” delimitată de ocean, se află o bandă exterioară numind punctele cardinale și cele 12 vînturi de autoritate clasică. Deasupra hărții este Hristos în judecată, cu cei salvați în paradis, la dreapta sa, și cei damnați în iad, la stînga. Râuri, deși mai dese în Europa, sînt arătate peste tot pe hartă, și la fel lanțurile muntoase, vîrfuri izolate sau granițe între popoare și provincii. Tot spațiul de pe hartă este acoperit de însemnări și imagini. Vestul și sud-estul Europei, Asiei Mici, Palestina și coasta nordului Africii diferă de restul, ele constituind aria vechiului imperiu roman, în consecință mai bine cunoscută și repertoriată; în restul teritoriului apar mai ales animale, păsări ciudate, popoare cu obiceiuri ciudate, rase monstruoase cu fizicul specific. În centrul hărții se află, firesc, Ierusalimul, o cetate circulară; iar Raiul în partea de sus (o insulă la extremitatea estică a lumii), cu Adam și Eva schițați, ca și cele patru fluvii. Totul formează un fel de enciclopedie, aranjată geografic (vezi fig. 1).

Grosul informației de pe harta de la Hereford provine din nouă autori antichi, clasici și tîrzii, cei mai mulți scriind despre geografie. Patru dintre ei sînt numiți în interiorul hărții: Solinus, Isidor, Aethicus (Histrus), Martianus (Capella); o inscripție din colțul din dreapta jos spune: *Descriptio orosii de ornesta mundi - sicut interius ostenditur*²⁵. Concepțiile geografice ale hărții sînt foarte apropiate de cele pe care le

---

medievale europene la C. Klapisch-Zuber, *L'ombre des ancêtres. Essai sur l'imaginaire médiéval de la parenté*, Paris, 2000 (cap. 9. *Genéalogies des nations et des familles*, pp. 187-206).

²³ E. Lozovan, *De la Marea Baltică la Marea Neagră*, în “Dacia Sacra”, București 1999, p. 167 (publicat inițial ca *De la Mer Baltique à la Mer Noire*, în ed. F. Altheim-R. Stiehl, *Die Araber in der alten Welt*, Berlin, 1956).

²⁴ Vezi și I. Kupcik, *Alte Landkarten. Von der Antike bis zum Ende des 19. Jahrhunderts*, Praha, 1992⁷, p. 26. După o expresie din epocă: *orbis terrae tabula depictis, qui T dicitur*, ea a fost concepută pentru a cuprinde pămîntul locuit, *terra habitabilis*, în cele trei părți ale sale (Europa, Asia, Africa). Cf. și A. D. von den Brincken, s.v. *TO-Karte*, în ed. I. Kretschmer-J. Döflinger-F. Wawrik, *Lexikon zur Geschichte der Kartographie von der Anfängen bis zum ersten Weltkrieg*, Wien, 1986, II, pp. 812-815. Pentru cartografia medievală, vezi P. D. A Harvey, *Medieval Maps*, London, 1991.

²⁵ “Descrierea lui Orosius despre *Ornesta* lumii, așa după cum este arătată în interior”; *Ornesta*, de fapt *Ornista*, ar fi un acronim pentru cartea sa, *Orosii mundi istoria*; iar stînga jos, împăratul Augustus întinde ordinul de a realiza o hartă a lumii lui Nichodoxus, Theodocus și Policlitus (conform unei tradiții tardoantice și medievale, cf. C. Nicolet-P. Gautier Dalché, *Les*

putem găsi în capitolul geografic al lucrării lui Orosius (c. 90% dintre denumiri sunt comune). Un anumit număr de legende ale hărții, care provin de la Agrippa²⁶ prin intermediul lui Pliniu cel Bătrîn, dau detalii despre distanțele și dimensiunile țărilor. Mare parte din ceea ce harta înfățișează provine din fondul general de informație despre geografia și istoria naturală ce era curent în perioadele clasică târzie și medievală timpurie. P. D. A. Harvey menționează drept “a sensible guess” faptul că arhetipul acestei hărți arăta contururi costale, râuri, munți, hotare provinciale și un număr important de orașe, dar nimic mai mult. Harta de la Hereford arată însă și multe orașe care nu existau în perioada romană: Veneția, Compostela, Dublin, Bremen, iar pentru un spațiu mai apropiat de al nostru, Praga. În concluzie, mapamondul de la Hereford reprezintă în mod esențial lumea cunoscută la sfârșitul imperiului roman, completat cu adăugiri de epocă medievală.

Mapamondul de la Hereford aparține unui întreg grup de hărți care pot fi văzute drept apogeul - deși steril - unei dezvoltări pe linia unei tradiții care merge înapoi pînă în epoca romană. Se cunoaște doar o mică parte din mapele create în acest fel în sec. XIII, cînd par să fi fost extrem de răspîndite în Anglia. Dintre toate aceste hărți, cea de la Hereford e acum cea mai cuprinzătoare și detaliată din cele păstrate, un document deosebit despre un segment din dezvoltarea cartografiei occidentale. Mapamondul aflat în discuție aparține unui grup important (un alt grup fiind cel al hărții de la Ebstorf, influențat de Isidor din Sevilla) de mapamonduri de la sfârșitul Evului Mediu, individualizat prin raporturile foarte strînse cu Orosius²⁷.

Spre deosebire de cele mai multe hărți medievale, aceasta își numește autorul; căci o notă în franceză, în colțul din stînga jos, sub documentul și sigiliul lui Augustus, îi roagă pe toți cei care citesc sau văd harta (numită *cest estorie*), să se roage pentru Richard of Holdingham (*Haldingham*) sau Sleaford (*Lafford*) care a făcut-o. După unele ipoteze, ar fi vorba de un Richard of Battle (*de la Bataylle* în franceză, *de Bello* în latină), cu funcții bisericești în Lincoln și Sleaford, ulterior și la Hereford, în a doua jumătate a sec. XIII și la începutul sec. XIV²⁸; de asemenea, scrierea de tip gotic englez ne indică c. 1300.

«*quatre sages*» de Jules César et la mesure du monde selon Julius Honorius: *réalité antique et tradition médiévale*, “Journal des Savants”, 1987, pp. 3-50).

²⁶ M. Vipsanius Agrippa, nume de care este legată și realizarea unei hărți (expusă în porticul Vipsania) reprezentînd, la apogeul domniei lui Augustus, *orbis terrarum* (vezi excelenta carte a lui C. Nicolet, *L'inventaire du monde. Géographie et politique aux origines de l'Empire romain*, Paris, 1988, îndeosebi cap. 5 - *Représentation de l'espace: l'oeuvre géographique d'Agrippa*, pp. 103-131); vezi mai recent și P. Troussel, *La «carte d'Agrippa»: nouvelle proposition de lecture*, “Dialogues d'Histoire Ancienne”, 19, 1993, pp. 137-157.

²⁷ Acest grup mai cuprinde: Matthew Paris (c. 1256), harta lui Heinrich din Mainz (c. 1150), harta regională a lui Hieronymus (c. 1100); asemănările sînt atît de mari, încît e clar că o hartă foarte apropiată, în linii mari, de cea de la Hereford, era foarte răspîndită la sfârșitul sec. XI. Harta de la Hereford a utilizat un prototip datînd din imperiul tîrziu, și care mai exista în sec. VIII (ulterior “creștinat” prin detalii despre Ierusalim, Paradis) (cf. G. R. Crone, pp. 199-200, vezi n. urm.).

²⁸ Pentru informațiile legate de mapamondul de la Hereford, ca și de alte hărți medievale, am consultat lucrarea lui P. D. A. Harvey, *Mappa Mundi. The Hereford World Map*, London-Toronto, 1996; imaginile și detaliile hărții, ca și redarea celorlalte hărți similare, sunt de

Dar iată cum se prezintă acest mapamond pentru spațiul aflat în discuție. Imediat înainte de vărsarea Dunării (*Hister qui et danubius*) prin șapte guri (cifra clasică, pe care o aflăm în destule izvoare antice) în Pont, ea primește ca afluent pe Alanus fluvius²⁹. Mai sus, înspre *fl. Danaper* (Nipru), se află țara *Bulgaru*. Între râul *Alanus* și *fluvius Tize*³⁰, ambele izvorînd din *Rupes sarmatharum* (aceștia trebuie să fie fabuloșii munți Rifei, localizați de toată antichitatea în nordul Europei orientale, și nu munții Carpați, cum presupune Popescu-Spineni), și delimitată cu o linie drept graniță, se află *Dacia - hec et rusia*; iar deasupra unei imagini reprezentînd un oraș cu două turnuri, avem notat *oppidum* (vezi fig. 2).

Ceea ce Popescu-Spineni a luat drept cifra "7" este de fapt o banală abreviere pentru *et*, care poate apărea în mai multe forme în manuscrisele medievale, dar și într-una apropiată de actuala cifră 7, mai ales în sec. XII-XIII³¹. Această abreviere se întîlnește de altfel pe tot cuprinsul hărții de la Hereford, și de asemenea în mențiunea *Hister qui et danubius*, de mai sus. Pe hartă, în plus, sunt folosite doar cifrele romane, și nu cele arabe. E vorba atît de lectura greșită a lui *et* drept 7 (ceea ce ne indică că și Popescu-Spineni se gîndea la Transilvania!), dar și a ansamblului, devreme ce expresia *Dacia - hec et rusia* are ultimul cuvînt subscris (totul fiind în cerneală roșie), pe cîtă vreme *oppidum* se află distanțat de ipoteticul 7, deasupra cetății (a cărei legendă este), fiind scris cu *negru*. Mai mult, după cum am văzut, în ediția ulterioară, Popescu-Spineni va suprime menționarea Rusiei, care-i părea deci supărătoare (dat fiind că *toate* celelalte mențiuni sunt păstrate, înseamnă că omisiunea este intenționată și nu accidentală). De asemenea, *oppidum* (*m* este abreviat) este singularul, pe cînd cifra 7 ar fi cerut pluralul în *oppida...*

Această mențiune *Dacia - hec et rusia*, "Dacia - aceasta este și Rusia", este foarte asemănătoare alteia de pe un mapamond din același context cronologic și geografic (origine engleză). Este vorba de așa-zisa hartă a lui Heinrich din Mainz (sec. XII)³², care servește drept frontispiciu unei cronici universale a lui Honorius din Autun, într-o copie greșit asociată cu Heinrich, canonic la Mainz. De fapt, această copie (ea nu se ridică la acuratețea hărții de la Hereford) a fost probabil scrisă la Durham, și

notat pentru acuratețea lor. Scopurile confecționării acestei hărți ne scapă, dar, cum bine spune Harvey, "What the map does today, however, is to show us how a cultured, well-read person in the England of Edward I might view the world" (p. 53). Vezi și G. R. Grove, *Mappemonde de Richard de Haldingham - Hereford Cathedral*, în ed. M. Destombes, *Mappemondes A. D. 1200-1500*, Amsterdam, 1964, pp. 197-202 (nr. 52.13); E. Klemp, s.v. *Hereford-Karte*, în *Lexikon zur Geschichte der Kartographie*, Wien, I, 1986, pp. 290-291.

²⁹ Această mențiune a unui fluviu *Alanus* și-ar putea avea explicația într-un pasaj din Isidor: *Lanus fluvius qui ultra Danubium, a qui Alani dicti sunt*, "dincolo de Dunăre (curge) fluviul Lanus, de la care și-au luat numele alanii" (*Etym.* 9.2.94); el e situat acolo unde Orosius menționează *Alania*.

³⁰ Iordanes amintește ca afluenți ai Dunării Tisa și Flautasis (*Get.* 33); iar deasupra mării pontice, pe bulgari (*Get.* 37).

³¹ Ed. A. Capelli, *Dizionario di abbreviature latine ed italiane usate nelle carte e codici specialmente del Medio-Evo riprodotte con oltre 1400 segni incisi*, Milano, 1967⁶, p. 408; după cum se spune la p. XXVIII, "il (...) segno somigliante alla cifra arabica 7 e che vale *et*". Cît despre cifrele arabe, care vor fi utilizate mult mai tîrziu, ele difereau mult, în decursul sec. XII-XVIII, de cele actuale, mai ales 2, 4, 5, 7 (pentru cifra arabă 7, vezi p. 426).

³² Cf. și M. Destombes, *op. cit.*, nr. 25.3.

manuscrisul alăturat ulterior, fiind dată, împreună cu alte lucrări, abației cisterciene de la Sawley din Yorkshire. Pe această hartă, lângă vărsarea Dunării (*Danubius*) prin mai multe guri, și suprapuse peste un râu ce izvorăște din munți, avem *Dacia et Russia*, cu *et* abreviat, tot în genul cifrei 7 (*Dacia* provine probabil din confundarea și combinarea celor două denumiri uzuale, *Dacia* și *Datia*)³³ (vezi fig. 3).

Pentru spațiul care ne interesează, în afara menționării Rusiei, *nu avem nici un indiciu despre noile realități zonale*; toate celelalte denumiri (inclusiv *Bulgaru*)³⁴ reflectă supraviețuirea unor noțiuni din antichitatea târzie. Iar omologarea și amplasarea comună a Daciei și a Rusiei reflectă gradul de confuzie firesc ce domnea în epocă despre acest spațiu.

Pentru final, e de discutat și rațiunea prezenței Daciei pe aceste mapamonduri. Popescu-Spineni explică astfel apariția doar a Daciei în aceste surse, și lipsa completă a datelor despre noile realități: cartografiile medievale nu aveau cunoștință de apariția unui nou popor în vechea Dacie (de reținut interesul “etnic” subiacent; el mărturisește că nu a putut găsi în nici o hartă din Evul Mediu asemenea date); hărțile fac mențiuni doar despre *Dacia* - “aceasta desigur în amintirea trecutului glorios și a faptului că provincia aparținuse odinioară imperiului roman”³⁵. De fapt, totul se explică pornind de la preeminența pe care o capătă anumite texte cu valoare de autoritate, cum am arătat mai sus în cazul lui Orosius și Isidor, și a căror largă folosire în producerea de mapamonduri a asigurat propagarea stereotipă a unor realități de mult dispărute. *Dacia*, fosta provincie imperială, identificată cu Goția (*Dacia ubi et Gothia*) va fi fixată la începutul sec. V de textul orosian pentru aproape un mileniu, apărând în același loc, cu diverse nuanțări, în bagajul uzual de cunoștințe al Evului Mediu.

---

³³ O asemenea concepție, foarte probabil de origine cartografică, apare și în lucrarea dominicanului Tolosani da Colle, *La Sfera* (c. 1514):

“*E similmente passo ancor di Dazia*

E Gozia, quale alcun dicono Rossia”

(cf. Al. Marcu, *Riflessi di storia rumena in opere italiane dei secoli XIV e XV*, EDR, I, 1923, p. 356).

³⁴ Al. Bărcăcilă, *op. cit.*, pp. 350-353, consideră greșit că țara *Balgum* de pe un alt mapamond anglo-saxon îi atestă pe români în acest spațiu încă din sec. X, fiind aceeași denumire ca “țara necunoscută” *Balak* la arabul Idrisi (sec. XII), și termenul scandinav *Blakumen* (sec. XI). Ca și pentru majoritatea istoriografiei române, se observă aceeași obsesie în a găsi cât mai multe și mai timpurii izvoare care să “ateste” continuitatea, respectiv unitatea poporului român. De fapt, lectura corectă este *Balgaru*, și ea reflectă probabil informații din timpul lui Iordanes (sec. VI), când bulgarii se aflau la nordul Mării Negre (*Get.* 37); nu este vorba aici nici de “Bulgaria nord-dunăreană”, care apare pentru această epocă în diverse izvoare. Îndeosebi bizantine, nici de bulgarii rămași pe Kama. *Bulgaru* de pe harta de la Hereford continuă firesc pe *Balgaru*.

³⁵ M. Popescu-Spineni, *România în istoria cartografiei*, I, p. 67.

TRANSYLVANIA ON HEREFORD MAP (XVIIIth CENTURY)?

Abstract

This study concerns the problem of Transylvania's alleged mentioning in the thirteenth century map from the Hereford cathedral. The Romanian scholar M. Popescu-Spineni (1938), and later on A. Armbruster (1969), have read on this map the expression *Dacia - hec 7 oppidum* as testifying the name of the medieval Transylvania, and, further, its identification with ancient Dacia. This would have been, accordingly, one of the first mentions of this country (*septem Castra* in Latin, *Siebenbürgen* in German: 'The Land of the Seven Cities'), and its first association with Dacia.

But they are definitely wrong, since Popescu-Spineni's reading was both *erroneous* and *incompletely*. What he saw as a '7' was, in fact, a common abbreviation for *et*, 'and' (that we meet everywhere on this map, and in the MSS of those times). In addition, *oppidum* is a singular form (improper for the plural claimed by 7, *oppida*), and wrote in black ink, while the rest is wrote in red; it is certainly not connected with Dacia (see the picture).

We have, in fact, the following reading: *Dacia - hec et rusia* (*rusia* below, all in red ink), 'Dacia - this (is) also Russia', and, upon the picture of a town, the mention *oppidum* (with *m* abbreviated). The closest related record for our subject is the so-called Henry of Mainz's map (XIIth century), where we may read: *Dacia et Russia* (*et* abbreviated too, in quite the same way, similar to a '7'). The association of Dacia and Russia (the latter is a new reality, while the former reiterates an old name) reflects the usual confusion for the east/european space, quite normal for those times.

All this medieval cartographic tradition of Dacia (for there is a considerable volume of mentions about it on medieval maps) goes back to Roman tradition (Dacia was a Roman province, for a while, in the second and third centuries AD). The very point of departure is Orosius' *Historiae aduersum paganos*, actually the very origin of the main geographical and historical tradition during the Middle Ages (and also Isidorus of Sevilla). At the beginning of the Vth century, he described in this manner the geography of Lower Danube, and this mention, in various forms, will survive on different medieval maps: *deinde usque ad Danuuim (quem et Histrum uocant) qui est a meridie et ad orientem directus Ponto accipitur, ab oriente Alania est, in medio Dacia ubi et Gothis, deinde Germania est* (1.2.52-53).

In conclusion, Dacia on Hereford map fits in the same medieval tradition of fashioning the known world, and betrays nothing of a contemporary reality (be it Transylvania, not to mention Russia), but, instead, of a stereotyped medieval *terra habitabilis*.

Fig. 1
Mapamondul de la Hereford. Imaginea lumii la 1280.

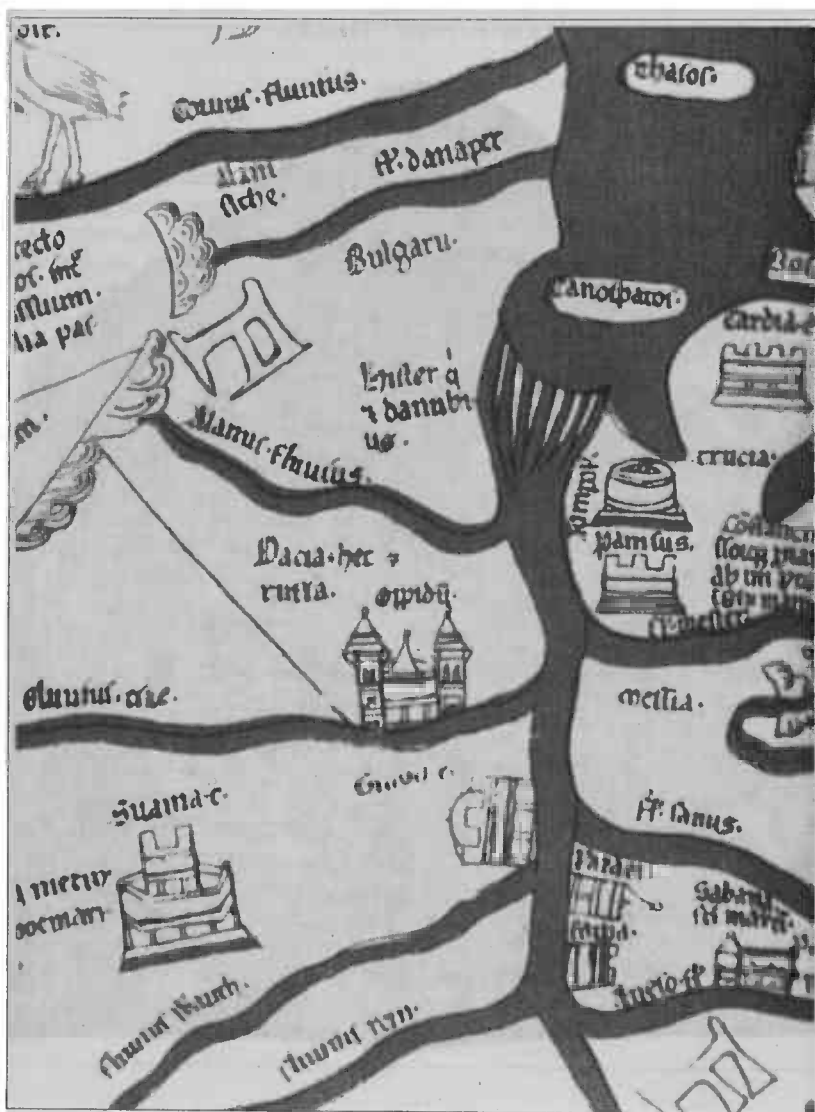

Fig. 2
Mapamondul de la Hereford (detaliu).

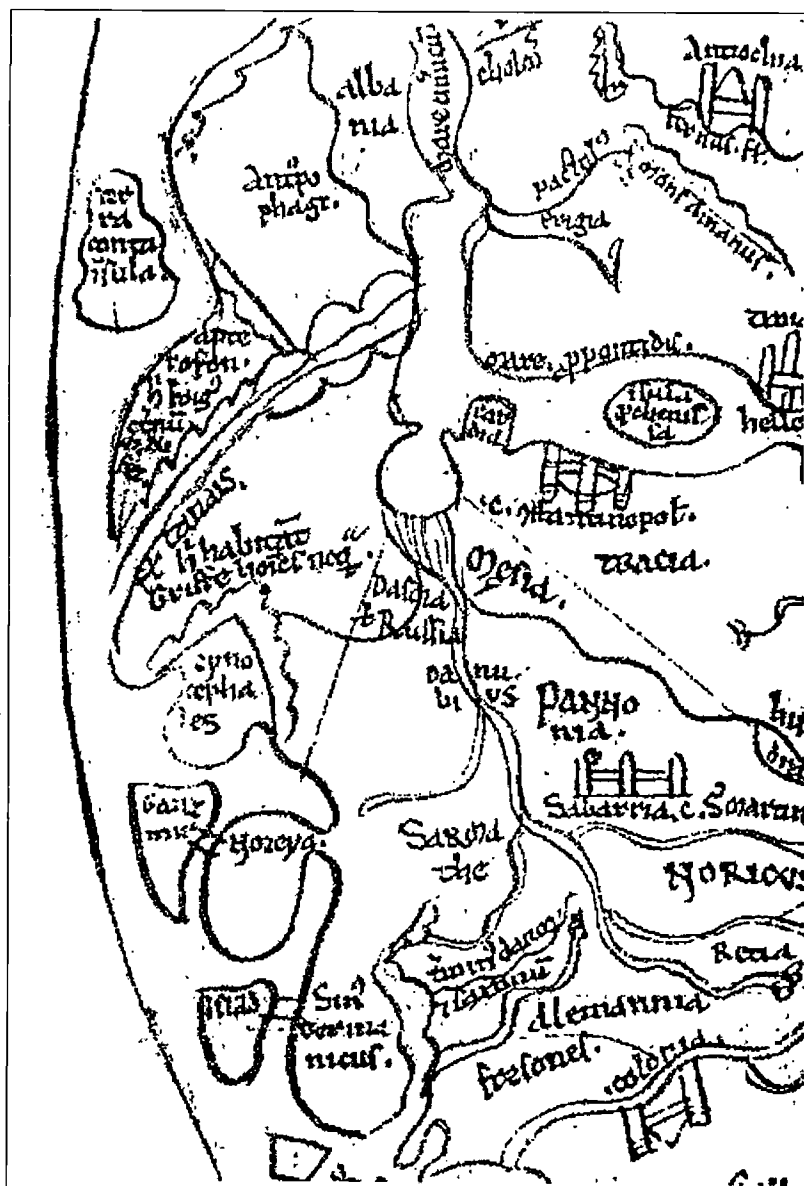

Fig. 3
Harta lui Heinrich din Mainz.

CURSUL DUNĂRII SI BAZINUL PONTIC ÎN HĂRȚI GERMANE DIN SECOLELE XVI-XVII

ILEANA CĂZAN

În secolul al XVI-lea Habsburgii încep să își legitimeze o posibilă stăpânire la Dunărea de Jos și în acest scop au folosit o amplă argumentație ideologică, prezentă în opera umaniștilor germani Johanes Cuspinianus, Johannes Cario sau Ogier Giselin de Busbecq. Scrierile teoretice au politizat ideea de *Dacie romană*¹ și a unității de neam a românilor și au legitimat prezența Habsburgilor la Dunărea de Jos. Aceste scrieri nu au fost însă singurele mijloace de justificare a unui program ambițios de stăpânire în spațiul controlat odinioară de Imperiul roman. Prin cartografia emanată din Imperiul german se trasau, de fapt, liniile strategice de acțiune ale Casei de Austria spre Marea Neagră². De la început facem precizarea că am denumit *hărți germane* toate hărțile elaborate la comanda directă a suveranilor Casei de Austria sau pe acelea care au fost desenate în teritoriile Imperiului. După cum se va vedea autorii sunt de origine diversă, uneori italieni, alteori flamanzi, în mai puține cazuri ei sunt germani sau austrieci.

La prima vedere izvoarele cartografice ar părea lipsite de o implicație ideologică sau politică, datorită realității geografice obiective pe care o au de înfățișat. Situația este însă cu totul alta, mai ales în Evul Mediu, când descrierea geografică era strict tributară nu numai cunoștințelor de moment, ci și intereselor politice și concepției celui ce alcătua harta. Cunoștințele în domeniul geografic și cele de tehnică în cartografie nu erau standardizate, până la sfârșitul secolului XVII. Oricum, orice hartă, chiar în epoca modernă, poate trăda convingerile politice ale autorului ei sau poate servi interesele multiple (strategice, economice) ale celui ce a comandat-o. Având în vedere toate aceste aspecte, ne-am oprit, în cele ce urmează, asupra câtorva izvoare cartografice ce arată clar interesul, sporit de la o etapă la alta, al Habsburgilor pentru regiunea gurilor Dunării și pentru bazinul pontic. Datele istorice, geografice și politice ce însoțesc asemenea hărți justifică opinia noastră că în secolul al XVI-lea și al XVII-lea cartografia, alături de scrierile propagandistice umaniste, a servit intereselor Casei de Austria, legate de obiectivele politicii sale pontice.

Prima reprezentare directă a intereselor Habsburgilor în zona Dunării de Jos poate fi considerată harta lui Lazarus, *Tabula Hungariae ad quator latera*³, elaborată în 1528. Chiar din dedicație scopul hărții este clar, după cum ușor de identificat este și persoana autorului. Acesta, după cum singur mărturisește, a fost secretar al "răposatului

---

¹ Șt. Andreescu, *Restitutio Daciae*, vol. I, București, 1980, p. 59 și urm.

² Ileana Căzan, *Începuturile politicii pontice a Casei de Austria reflectate în scrieri umaniste și izvoare cartografice de secol XVI*, în RI, nr 11-12/1994 extras, pp. 1-3.

³ Layos Stegena, *Térképtörténet*, Budapest, 1983, p. 97.

cardinal/ episcop/ de Strigoniu, Toma”, (Tamás Báckocs, mort la Mohács în 1526). Lazarus a desenat această hartă la comanda expresă a noului rege al Ungariei, Ferdinand “infante de Spania și arhiduce de Austria”. Era firesc, deci, să-și informeze suveranul despre toate amănuntele legate de geografia și istoria teritoriilor pe care acesta le revendica. Pe două coloane, în latină și germană, Lazarus notează datele necesare justificării preluării puterii politice în zonă, chiar dacă acestea sunt ușor deformate. În vechime, Ungaria – spune cartograful – a fost populată de cei “numiți de greci – geți sau sciți, iar de romani – daci”, apoi este menționată stăpânirea exercitată aici de romani, de migratori, de unguri, până la apariția turcilor la linia Dunării și până la cucerirea Belgradului de către aceștia.

La numai 4 ani (1532) de la harta lui Lazarus, era publicată la Anvers una dintre cele mai cunoscute hărți ale epocii, *Chorographia Transylvaniae* a lui Johannes Honterus, ilustrul reformator brașovean. Harta Transilvaniei cuprinde de această dată cele mai mici detalii. Având în vedere că această hartă este dedicată tot lui Ferdinand, este lesne de înțeles interesul politic, militar și economic al acestui izvor cartografic deosebit de amănunțit.

În 1544, când Ferdinand de Austria se chinuia în van să mai recupereze pe cale diplomatică Ungaria estică, transformată de turci în *beilerbeylicul* de la Buda, apărea o lucrare cu mare circulație în epocă, *Beschreibung aller Länder* sau *Corografia* lui Sebastian Münster (1544), reeditată în 1546, 1548 și 1550, tradusă în franceză și engleză (1552). Realizarea cartografică este modestă, fiind mai degrabă o înșiruire pe orizontală și pe verticală a teritoriilor aflate pe cursul Dunării, până la Marea Neagră. Ceea ce interesează este pledoaria pe care Münster o face indirect, dar destul de deschis, pentru drepturile Habsburgilor în zona Dunării de Jos, în dubla lor calitate de continuatori ai Imperiului roman și de urmași ai “teutonilor”.

“*Acea parte a Traciei care se numea odinioară Getica, unde Darius fiul lui Histaspes era gata să piară, este numită astăzi Valahia după Flacii de neam roman. Căci romanii, după ce au învins pe geți și i-au distrus, au trimis acolo o colonie sub conducerea unui oarecare Flaccus de unde i s-a mai zis mai întâi Flaccia, apoi dintr-o corupție a acestui cuvânt Valahia. În sprijinul acestei opinii se invocă graiul roman care se păstrează până și acum la acest neam ... Dacii mai apoi au ocupat această țară^x după care a fost numită câțva timp Dacia. Acuma o stăpânesc sașii (teuntones) secuii și românii. Sașii, bărbați viteji trimiși acolo din Saxonia de Carol cel Mare sunt numiți în graiul părintesc *Siebenbürger*, după cele șapte orașe în care locuiesc ... Valahia este o regiune întinsă care, începând din Transilvania se extinde până la Marea Neagră ...*”⁴.

Din acest scurt istoric pe care-l face Sebastian Münster atrag atenția două amănunte, care deosebesc argumentația acestui autor de tiparele deja în uz. Continuitatea germanilor în Transilvania, este legată, de Sebastian Münster, de epoca lui Carol cel Mare, în care se realizase și cea atât de controversată *translatio imperii*, prin care se reconstituia în Occidentul Europei, Imperiul roman, a cărui coroană o oferea papa Leon

^x Confuzia autorului; consideră pe daci cuceritorii țării, după romani. Este posibilă o suprapunere cu numele germanic pentru danezi și olandezi și deci o confuzie cu migrația germanică din secolele III - IV.

⁴ *Călători străini despre țările române*, București, 1968, vol. I, p. 502-503.

al III-lea lui Carol cel Mare, la 25 decembrie 800. Al doilea amănunt interesant este unitatea teritorial-geografică schițată de autor, ce considera că Valahia se întinde din Transilvania până la Marea Neagră, ceea ce făcea dorința Habsburgilor de a-și extinde dominația politică în zonă de explicat.

Dacă luăm în considerare și explicația dată hărții ce reproducea Dacia antică – și care, cuprindea, Transilvania, Țara Românească, Moldova, dar și Bulgaria, Serbia și Rascia⁵ - este clar în ce scop se făcea, indirect, propagandă. Toate aceste teritorii apăreau în titulatura regilor maghiari din secolul al XIV-lea, ce avea să fie preluată de Habsburgi și menținută până la desființarea “*Sfântului Imperiu roman de națiune germană*” de către Napoleon.

În 1552, încă un autor de hărți se grăbea să justifice expansiunea Habsburgilor spre Dunăre și Marea Neagră, aducând de data aceasta și o argumentație economică. Wolfgang Lazius alcătuia *Hungariae Descriptio* pe care o dedica “*in clyto atque invicto caesari Ferdinando, Romae, Hungariae, Bohemiae regi*”⁶. Este de remarcat faptul că încă din 1552 Ferdinand apărea în ochii opiniei publice drept viitorul împărat, deși Carol al V-lea era departe încă de a ceda în fața insistențelor fratelui său de a-și asigura succesiunea imperială. Autorul explică faptul că a făcut harta la porunca “*maiestății sale*” și că aceasta conține informații culese din diverse surse, de la Strabon la Cuspinianus și Lazarus. Referindu-se la situația înfloritoare în care se afla odinioară acest teritoriu, deplângea ruina și distrugerile ce s-au abătut – din cauza turcilor - asupra “*orașelor și locurilor*” de pe vremea romanilor; la fel “*oamenii și negustorii*” erau expuși tuturor vicisitudinilor epocii tumultuoase în care trăiau.

Activitatea cartografică a lui Wolfgang Lazius este deosebită de a autorilor secolului al XVI-lea, deoarece vehiculează câteva idei cel puțin neobișnuite, dacă nu chiar ieșite din comun. În hărțile dedicate stăpânirilor austriece, elaborate între 1545-1563⁷, Lazius se lansează în adevărate teorii asupra etnogenezei europene. Amintim doar teza amplu argumentată, în harta intitulată *Succesio diversarum populorum in hoc tractu terrae, quorum aliud idioma a teutonico erat*, despre originea comună iudee a tuturor popoarelor europene. Autorul emitea *avant la lettre* o adevărată teorie antiariană, prin care demonstra că triburile iudee au sosit în Europa, populând Galia, Germania, Italia, Panonia și Grecia, dând naștere principalelor popoare și grupe de limbi: germanice, latine și grecești.

În acest punct, argumentele lui Lazius devin tot mai clar ancorate în realitatea politică a secolului al XVI-lea, pe care dorea să o legitimizeze. Nu credem că avem de-a face cu un șir de confuzii, ci cu o acțiune dirijată pentru formarea unui curent de opinie favorabil stăpânirii Casei de Austria în centrul Europei și la Dunărea de Jos.

Harta *Succesio Teutonicorum populorum in hoc terrarum tractu* consideră că goții, “*numiți în vechime geți sau daci*”⁸ locuiau la Dunăre înainte de a se constitui Imperiul lui Alexandru Macedon. După războaiele cu Roma și retragerea aureliană

⁵ *Ibidem*, p. 503.

⁶ *Ibidem*, p. 100.

⁷ Wolfgang Lazius, *Karten der Österreichischen Länder und des Königreichs Ungarn aus den Jahren 1545-1563*, Innsbruck, 1906.

⁸ Confuzia o făcuse prima dată Iordanes în secolul al VI-lea, în lucrarea *De origine actibusque Getarum* sau *Getica*.

pământul Daciei a fost locuit neîntrerupt de goți sau geți, prin ramura ostrogoților. De la Dunăre, neamurile germanice s-au retras întâi spre Panonia apoi spre Austria, de unde era firesc să revină în teritoriile matcă. Ca dovadă a legitimității acestei dorințe, autorul hărții aducea lupta dusă de împărații germani împotriva invaziei maghiare, stăvilită la Lechfeld, în 955. După aceea Habsburgii, prin Albert, Ladislau (Postumul), Maximilian și Ferdinand au condus treburile Ungariei spre profitul țării și împotriva dușmanului comun (otomanii). În hărțile *Vetus Romani Populi in hoc Tractu administratio Respublica* și *Recens Hungarorum in hoc Tractu respublica et administratio* este menționat sistemul administrației romane în centrul Europei și în Dacia, ale cărei granițe naturale sunt clar trasate, împreună cu principalele cursuri de apă, Timiș, Mureș, Olt și Dunăre. Apoi se prezenta administrația modernă a Transilvaniei și Banatului (devenit provincie otomană din 1552), toate cu scopul de a se acredita ideea înglobării firești a teritoriilor extra – și intra – carpatice în posesiunile patrimoniale ale lui Ferdinand de Austria, chemat să reînvie gloria romană acolo unde invazia otomană amenința să înghită sud-estul și centrul Europei.

Interesul Habsburgilor pentru Marea Neagră era completat în epocă prin colecția de hărți asupra *Pontului Euxin*, adunate în biblioteca imperială din Viena. Relativ contemporane cu hărțile citate sunt izvoarele cartografice adunate între 1530 și 1570, dintre care unele sunt anonime, altele aparțin lui Diego Homen Cosmographus (1561) sau lui Joau Martinez (1570). În toate aceste hărți frapează importanța acordată țărmului dobrogean, unde sunt notate destul de corect principalele localități de pe litoralul Mării Negre, până la vărsarea Nistrului: Varna (Gavarna), Caliacra (Caiacale sau Chaliacra), Mangalia (Pangalla, Pangolay), Constanța (Costanza), Sf. Gheorghe (S. Zorzi, Gorgy), Sulina (Solina), Chilia (Chieli), Licostomo, Cetatea Albă (Mocastro, Maurocastro)⁸. Evident, sursa de inspirație a acestor hărți o găsim, în *Atlasul* lui Pietro Véscote (1318); interesant este însă faptul că în câteva decenii, la comanda Casei de Austria, au fost recompuse sau cumpărate atâtea hărți despre Marea Neagră și țărmul dobrogean.

Continuând mărturiile cartografice considerăm că cel mai elocvent document de acest tip privind obiectivele Habsburgilor în Europa, în Mediterană, în “Lumea Nouă” și, nu în ultimul rând, în Marea Neagră, este atlasul de mărime impresionantă elaborat în jurul anului 1570 de Abraham Ortelius la Anvers.

Numele acestei lucrări este *Theatrum orbis terrarum*⁹ și cuprinde cea mai amplă pledoarie geografico-politică în sprijinul ideii dominației mondiale, rezervată Casei de Austria, prin cele două ramuri ale ei, Habsburgii din Spania și cei din Imperiul german, ramuri reunite prin dubla ratificare a ediției princeps, publicată în 1570. Ediția din 1590, purta aprobarea, întărită cu iscălitura proprie, a împăratului Rudolf (Ratisbona – 22 octombrie 1576) și cea a regelui Filip al II-lea al Spaniei (Anvers – 3 februarie 1579). De la dedicația din foaia de titlu, către regele Filip “*monarh al tuturor timpurilor și al*

⁸ Anton Gevay, *Periplus Ponti Euxini octuplus ad fidem tabularum mss. Bibliothecae Caesareae Vindobonensis*, Geneva, 1855.

⁹ Abrahamus Ortelius Antverpianus, *Theatrum orbis terrarum*, ediția princeps Anvers, 1570, (facsimil Florența, 1991 după ediția din 1595). În 1606 era tradus în limba engleză (*The Theatre of the whole world*).

imperiului celui mai vast al întregului glob”, la versurile explicative și la alcătuirea hărților, se poate recunoaște aceeași concepție legată de misiunea Habsburgilor de a salva moștenirea romană, care, aflată o vreme în ruină, a fost ridicată pe culmile măreției de Carol al V-lea și de urmașii săi spanioli.

*Europe, cuius viridis fastigia lambit
Pampinus, et dulci vitis secunda racemo.
(Nam colit Europe Baacchum, Bacchus colit illam)
Dextra manus scepturm gestat clavumque sinistra
Admontum spharae, caput et insigne corona
Haec reliquis Nymphis excelsior omnibus una est,
Et late, auspibus quondam victricibus armis,
Roma, tuis, inque porrexit adusque colentem
in Libyam Asiam divisosque orbe Britannos
Eius et imperium proferre Hispania nuper
Ausa, per ignotum pelagus nova regna, novosque
Invenit populos qui nunc
Novus ORBIS habetur”.*

Atlasul a fost elaborat după o concepție modernă și depășește portulanele din secolele anterioare. Harta I este un *planiglob*, cu toate cunoștințele geografice ale epocii. Harta a II-a este destinată Europei; ceea ce interesează este că, pentru a evita orice implicații politice, țările europene sunt prezentate cu numele antice și prin unitățile administrative de bază ce le compun (ducate, marchizate, comitate etc.) Excepție fac doar Spania și Portugalia, marcate ca regate și cărora le sunt alăturate, prin hărți corespuștătoare, toate domeniile coloniale ce le aparțineau¹⁰.

Cum atlasul a fost ratificat și de împăratul Rudolf al II-lea era firesc ca și pretențiile și interesele ramurii austriece a Habsburgilor să fie prezentate. Astfel între țările europene sunt incluse Moldova și Țara Românească (*Walahia*) cu localitățile principale, relativ bine amplasate și corect denumite (Huși, Fălciu, Suceava plasată însă la vest de Siret, Putna, Lăpușna, Mărășești, Cetatea-Albă). Mai greu de identificat sunt localitățile din Țara Românească: Chalow (?), pe Dunăre, sau Aluata (evident undeva pe Olt).

Pentru importanța acordată țărilor române, direct legată de încercarea Habsburgilor de a ajunge la gurile Dunării, se poate face referință la o altă hartă a atlasului, numită *Romaniae/ Rumeliae, quae Olim Thracia dicta, vicinarumque regionum, uti Bulagariae Syrfiae etc., descriptio*. Autorul precizează că această hartă este de fapt o preluare după cea a lui Iacobus (Giacomo) Castaldus Pedemontanus, intitulată *Orbis universalis typum magnaforma...* Fiind preluarea unei hărți din 1546 există și inexactități.

Atrage însă atenția reprezentarea brațelor Dunării în număr de 3 (nu 2 sau 5 până la 7 cum apar cu alte ocazii). Este o raritate în epocă pentru că și unele hărți otomane figurau la Gurile Dunării 5 brațe (hartă 1). De regulă actualul braț Borcea este amplasat mult mai spre nord, având ieșire directă în Marea Neagră Pe brațul Chilia este notat orașul Bialogorod (evident o greșită amplasare a Cetății Albe), Licostomo se afla și

¹⁰ *Ibidem*, f. A₂ verso - A₃ recto.

el incorect plasat în zona de unificare a brațului Chilia cu Sulina de azi, iar Sfântul Gheorghe este menționat pe cel de-al treilea braț. Alături de Moldova și Țara Românească, mai apare o unitate politică distinctă, *Basarabia*^x, ce ocupă teritoriul așa numitei “*Țări de Jos*”, *cuprinzând și zona dintre Prut și Nistru*. Orașele sunt plasate aleator; este interesant încă că numele lor a fost reținut (sunt notate Tiraspol, pe Prut; Reni la nord de Galați; care și el este plasat la ramificația gurilor Dunării, alături de acestea apar Oblucița, Vaslui și Putna, relativ corect marcate).

Cursul Dunării fiind deviat în amonte spre sud ajunge să străbată centrul Bulgariei, fapt pentru care orașele Țării Românești apar notate de două ori (în Bulgaria și în Țara Românească). Transilvania este numită *Valahia interior*. Toate aceste amănunte, chiar dacă eronate arată că autorul inițial (Iacobus Castaldus) știa multe lucruri despre țările române - care îi erau mai bine cunoscute decât Bulgaria – dar nu fusese niciodată pe teren. Era însă convins de unitatea etnică și geografică a spațiului dunăreano-pontic prin reluarea permanentă a numelui de Valahia, folosit, când pentru zona Moldovei, când pentru câmpia Dunării, când pentru Transilvania.

Harta 97 conține și o altă imagine a Transilvaniei, alcătuită de această dată după cunoștințele cele mai exacte din epocă. Hidronimele sunt notate în maghiară, germană, latină și română (cu mențiunea “*in limba valahă*”). De exemplu: *Olt – die Alth – Aluata*. Pentru Transilvania sunt menționate toate sursele “moderne” care descriu bogățiile și relieful provinciei. Sunt citați Georg Reichstorffer, Petrus Ransanus, Martin Cromer. Harta în sine este o reproducere a hărții apărute la Viena în 1566, elaborată de Johannes Sambucus. (Harta 3)

Unitatea zonei amintite revine în secțiunea rezervată hărților istorice, unde la fila *S* este redată Dacia antică și Moesia, fiind alăturate toate informațiile ce au putut fi sintetizate după Strabon și Dio Cassius. Urmează o hartă amănunțită a Daciei romane și a Moesiei Inferioare, precum și amplasarea dacilor liberi, numiți “*carpo-daci, carpi și costoboci*”. Harta Daciei re apare la fila *G* în cadrul Europei antice, și la fila *H*, înglobată Imperiului roman, prezentat cu toate posesiunile sale tricontinentale, de la Tigrul până în Nordul Africii și în insulele Britanice.

Redarea atât de amănunțită a acestui izvor cartografic cred că vorbește de la sine despre concepția ce a prezidat la alcătuirea sa. Cele 148 de hărți sunt, în cea mai mare parte, o pledoarie pentru refacerea gloriei pierdute a Romei antice, prin intermediul Casei de Austria.

Aceeași dorință de a reveni în hotarele istorice ale Imperiului roman se regăsește și în harta alcătuită în 1592, ce prezenta sugestiv Europa ca pe o femeie al cărei cap era Spania, inima se afla la Praga (reședința preferată a împăratului Rudolf al II-lea), iar corpul acoperea toate teritoriile ce aparținuseră Romei, până la Constantinopol. Din punctul de vedere cartografic harta menționată este mai mult o reprezentare alegorică decât o realizare geografică. Ea nu se încadrează deloc în tiparele cartografice ale epocii, este însă deosebit de transparentă privind concepția politică ce anima Casa de Austria la finele secolului XVI, privind misiunea sa de hegemon al Europei. (Harta 2)

Programul pontic al Habsburgilor, odată conturat, avea să se cristalizeze în epoca lui Rudolf al II-lea și să se dezvolte în tot cursul secolului al XVII-lea. În 1629

^x Adică regiunea stăpânită mai înainte de Basarabii din Țara Românească.

învățatul german Philip Cluverius își însoțea lucrarea *Intröductio in universam geographiam tam veterem quam novam* (tipărită în 1683 la Amsterdam) cu mai multe hărți, între care *Daciarum Moesiarumque vetus descriptio*. (Harta 4) Cu această ocazie autorul readuce în atenția cititorilor săi vechea provincie Dacia, cu granițele fixate de Ptolemaios, înaintea cucerii romane. Pe această hartă sunt marcate provinciile intrate în componența Imperiului roman: *Dacia Mediteraneeae quae Patzinacae Scytarum gens <erat>*, *Dacia Ripensis*, *Dacia Alpestris*. În acest context marchează și *Gepidia*, pentru a amplasa locul invaziilor germanice în zonă¹¹. (Harta 5)

Interesul pentru spațiul românesc devine tot mai pregnant în secolul al XVII-lea și cartografii flamanzi Guillaume și Johann Bleaw publicau în lucrările lor de geografie generală câteva hărți dedicate special spațiului românesc¹². Aceste hărți au văzut lumina tiparului la Amsterdam și după traducerea lor în franceză, germană și olandeză demonstrează că bazinul pontic și cursul inferior al Dunării devenise o preocupare pentru puterile europene, chiar pentru tânărul stat Olanda. Spațiul românesc este subsumat numelui de *Walachia* și este impresionantă acuratețea detaliilor geografice pentru gurile Dunării și litoralul pontic.

În aceeași perioadă cartografi francezi se ocupă de spațiul menționat (Pierre Duvall, Nicolas Samson, Hubert Jaillot, Nicolas de Fer sau Guillaume de l'Isle), iar la mijlocul secolului XVII cei mai interesați se arată fi geografii olandezi Cornelius și Justus Dankerts, (hartă 6) Ioannes Janssonius¹³, frații Reiner și Josua Ottens¹⁴ ale căror hărți, pentru teritoriile de la Carpați până la Marea Neagră și Dunăre, rămân de referință, prin exactitate și detaliu, până la sfârșitul secolului, când se va dezvolta o cartografie austriacă dedicată exclusiv cursului Dunării, litoralului pontic și principatelor române. De menționat faptul că tot mai des în aceste hărți teritoriul dintre Prut și Nistru este marcat pe hartă cu numele de *Bessarabia*. Acest denumire apare chiar în numele hărții lui Justus Dankerts, *Regni Hungariae et Moree... Transylvaniae, Walachiae, Moldaviae, Bessarabiae, Bosniae... Danubii fluminis*¹⁵. Basarabia, ca teritoriu al Moldovei, aflat la nordul Gurilor Dunării și pe litoralul pontic apare și în harta din 1649 intitulată, *Danubius fluvius Europae maximus, a fontibus ad Ostia cum omnibus fluminibus ab utrosque latere in illum fluentibus*. (Harta 7)

Folosind informațiile geografice și topografice preluate de la școala olandeză de cartografie, ce dezvoltase la Amsterdam o adevărată industrie a elaborării și publicării de hărți, autori germani răspund interesului politic al vremii, în ceea ce privea cunoașterea Balcanilor și a spațiului românesc. În 1640 Nicolaus Vierscher publica *Exactissima Tabula qua ...Danubii Fluvii pars inferior a Belgrado urbe usque ad eius Ostia...*¹⁶. Concepția politică a autorului și eventual a celui ce a comandat harta este clară. În explicațiile date hărții, Țara Românească și Moldova sunt numite *părți adiacente* ale

¹¹ Marin Popescu-Spinei, *Rumänien in seiner geographischen und Kartographischen Quellen. Von Altertums bis an die Schwelle unseres Jahrhundert*. Wiesbaden, 1987, p 225.

¹² Biblioteca Academiei Române, *Cabinetul de Hărți*, H1537 CXLI 53, H1538 CXLI 54.

¹³ *Ibidem*, , H.809 DXVII 64, H.2066 DLXI 7 și DLXI 6.

¹⁴ *Ibidem*, H.3868 DCXIX 4.

¹⁵ Mircea Popescu-Spinei, *op.cit.*, p. 275.

¹⁶ Biblioteca Academiei Române, *Cabinetul de Hărți*, H.1540 CXLI 56 și H 1540 CXLI 57.

Transilvaniei, iar când menționează populația Transilvaniei îi numește pe români pe primul loc, după care urmează în ordine, moldovenii, secuii, sașii și ungurii. Nu știm dacă această înșiruire a fost dictată de preponderența numărului respectivei populații sau de prezența ei pe o arie de răspândire înscrisă de la est la vest. Având în vedere menționarea românilor pe primul loc credem că ambele premize au stat la baza enumerării de mai sus. În continuare se poate preciza că Nicolaus Vierscher acorda o mare importanță Dobrogei unde plasează cu multă exactitate Valea Carasu și Cernavoda (numită *Lago Carasu*) De asemenea orașul București este amplasat corect, cu mențiunea pădurii din jur¹⁷.

În anul celui de-al II-lea asediu al Vienei (1683) Sigismund Betulius publica la Nürnberg o hartă a Europei, având drept punct central de reper cursul Dunării și vărsarea fluviului în Marea Neagră. Betulius prelua informații din harta apărută în 1649, inclusiv o parte din titlul acesteia (*Danubius fluviorum Princeps ... a fonte ad ostia ex variis historicum et geographorum monumentis*) Completarea referitoare la detaliile istorice și geografice conținute de noua reprezentare cartografică arată clar obiectivul strategic și politic urmărit de autor și implicit de suveranii Imperiului German. Legenda hărții, alcătuită ca un scurt text moralizator, îndemna pe împărat și pe toți principii creștini la recuperarea „*ambelor maluri ale Dunării*”, până la vărsare, pentru a scăpa atâția creștini de „*tirană*” turcilor. Împăratul, regii și principii creștini erau chemați să readucă Dunărea la vechea ei faimă și să pună capăt „*numelui de plâns*”, Istru, cu care turcii au botezat partea inferioară a Dunării, spunea autorul hărții. Mai departe făcea apel la credința, faima și curajul celor care s-ar fi convenit să îi scape pe creștinii și țările supuse „*jugului*” otoman, care smulsese Europei „*atâtea pământuri*”. De aceea toți cei invocați aveau datoria față de urmașii lor să readucă Creștinătății „*regatele, provinciile și orașele*” să scape religia de tiranie, „*artele liberale de barbarie*”, pe creștinii din „*închisori, de la plug și de la galere*”, pentru ca ambele maluri ale Dunării să revină în stăpânirea creștinilor. Dacă acest lucru s-ar fi întâmplat el ar fi fost opera papei Leon al IX-lea și al împăratului Leopold I („*Huc animos! Gloriosissime Imperator,/ Potentissimi Reges,/ Serenissimi Princeps ac proceres Christiani!/ Fallor AN DUBIUS nunc DANUBIUS quo se vertat,/ ad vos respiccit./ Hactenus, qua Ister, Turcicus audiit,/ misere Binominis:/ Vos obstestatur, ope vestra ut posthac/ audiat une nomine Christianus. Fidem, Fortunam, Fortitudinem Vestram implorat;/ immitis sub Barbaro aerumnae pertaessus,/ sub mite Christi jugum postliminie redire gestit./ Tantum terrarum Turca Christe Vestro eripuit, Christiani! Quod Vestrum est repetite Posteros Vestros in interum restituite. Sit Vobis labor omnibus idem:/ Regna Provincias, Urbes recuperare. Religionem sub Tyranide, Artes liberales sub Barbarie,/ Christiano in Carcere, ad aratrum, ad remes,/ misere germentes redimere:/ Utramquam Danubii ripam Chirste adserere./ Sic vincat, ope Leonum, invictissimus Leopoldus,/ Faxit Deus Homo Christus!*”)¹⁸.

Această lungă legendă ce însoțea harta din 1683 arată clar reдеșteptarea interesului Casei de Austria pentru politica pontică, inaugurată încă din secolul al XVI-lea de Ferdinand de Austria. Dacă în secolul al XVII-lea *Războiul de 30 de ani* a

¹⁷ Mircea Popescu-Spinei, *op.cit.*, p. 231.

¹⁸ Bayerische Staatsbibliothek, *München Kartensammlung, Mapp II, 80 d.*

canalizat forțele Imperiului german în confruntarea europeană, diminuând interesul pentru Marea Neagră, după 1683 Habsburgii revin în forță pe cursul mijlociu și inferior al Dunării, aducând până în 1700 Transilvania în stăpânirea Casei de Austria, între posesiunile sale patrimoniale. Se încheie o confruntare de aproape două secole și, în același timp, se deschide un nou focar de conflict, pentru stăpânirea Gurilor Dunării și ieșirea la Marea Neagră. Harta lui Sigismund Betullius relua argumentația umanistă a secolului al XVI-lea prin care Busbecq ceruse apărarea “fraților” greci, iar Antonio Veráncsis dorise ca principii creștini să împiedice “*pătrunderea Istrului*” în Germania^x.

Revenind la izvoarele cartografice referitoare la cursul Dunării și litoralul pontic în secolele XVI-XVII putem conchide că ele se află, în majoritatea cazurilor, în Atlase. În această perioadă hărțile vehiculate în lumea germană nu au doar autori din acest spațiu. Autorilor flamanzi li s-au comandat hărți, iar cartografia olandeză a reprezentat un model și o sursă de inspirație pentru hărțile publicate în Imperiul german în secolul al XVII-lea. În toată această perioadă există doar un singur cartograf austriac Georg Mathäus Vischer, care în cea de a doua jumătate a secolului XVII făcea primele hărți, bazate pe măsurători exacte, făcute în teren, asupra cursului superior și mijlociu al Dunării, inserat în chip firesc în cartografierea provinciilor austriece Oberösterreich (1669) și Niederösterreich (1670)¹⁹.

Argumentația ce a însoțit majoritatea acestor hărți revenea asupra celor două idei de bază care ar fi putut justifica, din punct de vedere politic, pretențiile de stăpânire ale Casei de Austria la Dunărea de Jos. Primul argument susținea că spațiul danubiano-pontic a aparținut Imperiului roman, deci el se cuvenea continuatorului de drept al acestuia, *Sfântul Imperiu roman de națiune germană*, condus de Habsburgi. A doua idee lega legitimitatea Casei de Austria în zona amintită de continuitatea daco-romană, menținând în mod voit confuzia dintre geți și goți și acreditând ideea că dacii erau de neam germanic.

Cele expuse au urmărit să demonstreze cum izvoarele cartografice pot fi alături, de alte surse, un punct de pornire în reevaluarea planurilor politice ce au stat la baza expansiunii Casei de Austria spre Europa centrală și de sud-est în secolele XVI-XVII.

---

^x Reamintim că Istru era numită porțiunea controlată de turci, pe cursul Dunării.

¹⁹ Mircea Popescu-Spinei, *op. cit.*, p. 27.

THE GERMAN MAPS ABOUT THE DANUBE AND BLACK SEE (16TH –17TH CENTURIES)

Abstract

Since the beginning of 16th century the Habsburgs tried to legitimize a new domination to the Mouth of Danube. They used a large ideological and political argumentation on this purpose, and the first authors were Johannes Cuspinianus, Johannes Cario and Ogier Giselin de Busbecq. Step by step the idea of *Dacia* became a political concept, not only a historical and geographical entity. A large number of such writings developed the idea that the Habsburgs were the legitimate heirs of the ancient Roman Empire and, consequently so they must to own all the countries that Roman Empire possessed, centuries ago, including *Dacia*, which corresponded in 16th century with the territories of Walachia, Moldavia and Transylvania.

The political and strategically interest was obvious in the maps that were made for the Habsburgs, because they tried to find out more about these countries. Stephan Lazarus, Wolfgang Lazius, Johannes Honterus, Sebastian Munster or Abraham Ortelius drew such maps. All these maps belong to geographical Atlases.

In 17th century Flemish drew the maps of the Danube Mouth and the Black See, and by the middle of the century the Dutch cartography was the best of the time. The Habsburgs used these maps and by the end of this time existed one Austrian cartograph; his name is Georg Mathaus Vierscher. This one made the first map of upper and lower Danube course, based on correct topographical measurements.

In conclusion the arguments, which accompany the maps, drew for the Habsburgs, or used by them, were the same. The presence of Austrian House in the southeastern Europe was a logical consequence of the Roman imperial inheriting by the *Holly Roman Empire of German Nation* and, also, the Germans were legitimated to control the Danube Mouth and the Black See coast because to the beginning of the middle Ages a lot of Germans tribes migrated in these regions. For all these reasons we consider that the cartography couldn't be, beyond the other sources, an interesting argument in the evaluation of the Habsburgs plans for the control of central and southeast Europe in 16th and 17th centuries.

Fig. 1
Hartă otomană (detaliu reprezentând gurile Dunării)

Fig. 2
Reprezentarea alegorică a Europei

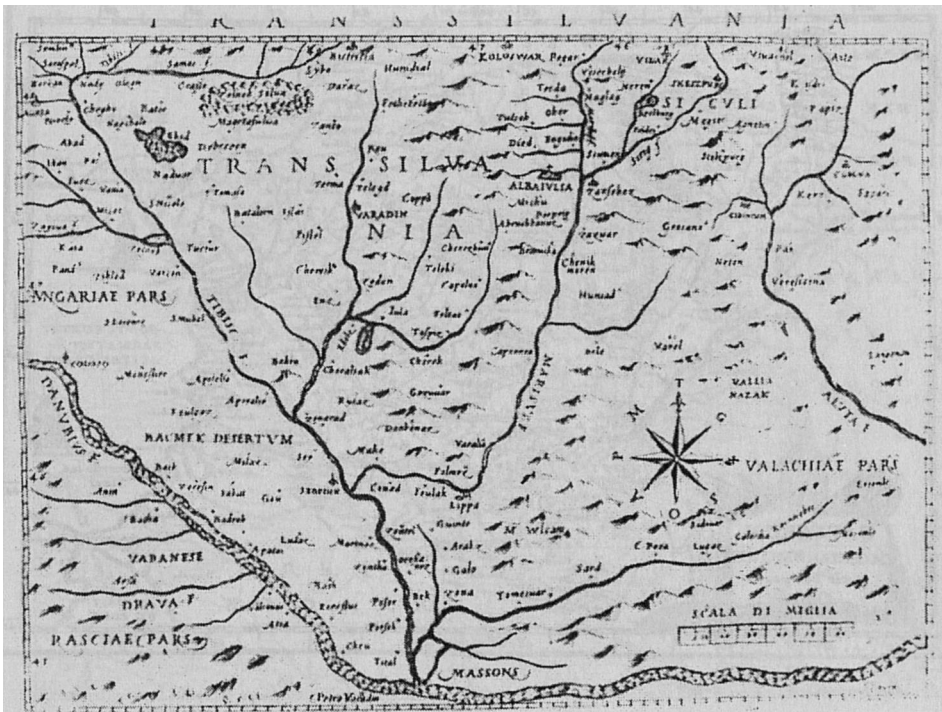

Fig. 3
Harta lui Abraham Ortelius (cca. 1570)

Fig. 4
Harta lui Philip Cluverius (1629)

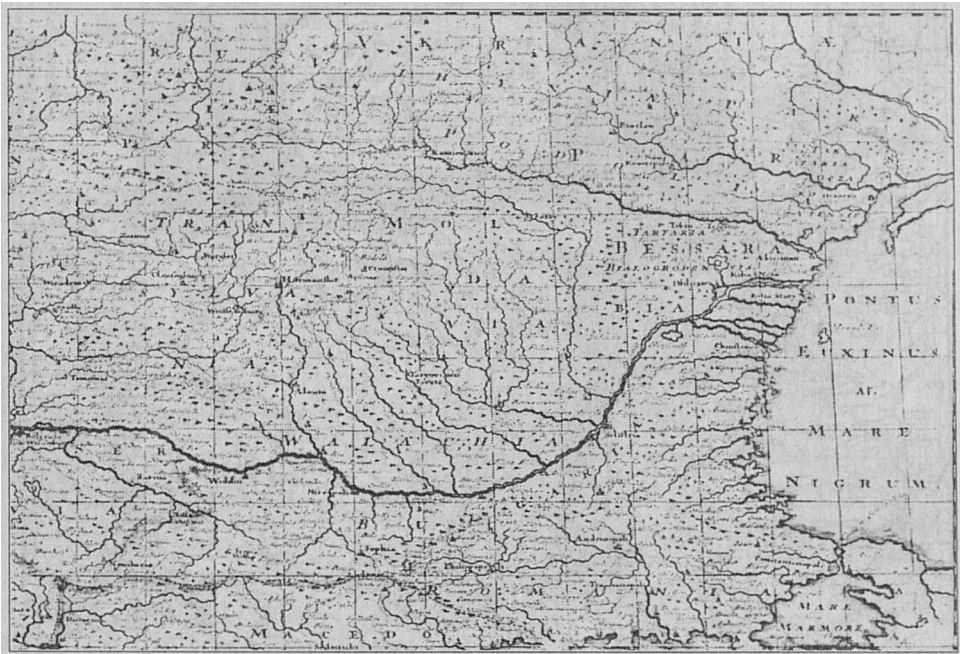

Fig. 5

Fig. 6
Harta lui Cornelius Dankerts și Justus Dankerts (mijl. sec. XVII)

Fig. 7

Hartă din 1649 pe care apare figurată *Bassarabia*

**GEORG CHRISTOPH FERNBERGER,
UN CĂLĂTOR AUSTRIAC,
PRIN DOBROGEA ȘI MOLDOVA ÎN ANUL 1592**

VIRGIL CIOCÎLTAN

Despre viața nobilului austriac Georg Christoph Fernberger von Egenberg (1557-1594) sunt cunoscute puține date. Se știe doar că, aflat din însărcinarea împăratului Rudolf II în misiune diplomatică la Istanbul, a folosit prilejul pentru a face pelerinajul la Sfântul Mormânt. În anul 1588 a vizitat Egiptul și mănăstirea Sfânta Ecaterina din Sinai. Curiozitatea a înlocuit apoi zelul pios și pelerinajul s-a transformat într-una dintre cele mai aventuroase călătorii ale vremii sale.

În prima parte a lungului său voiaj a străbătut Indiile portugheze: coastele Malabar și Coromandel, deltele Indusului și Gangelui, Bengalul, Malacca și Ceylonul. Drumul de înapoiere l-a făcut cu caravanele negustorilor asiatici prin Iran și prin Țara Sfântă, de unde a ajuns la Istanbul. A parcurs apoi Bulgaria, Dobrogea, Moldova, Polonia, Lituania, Livonia. A trecut iarăși prin Polonia și a sosit, în sfârșit, la Viena în anul 1593.

La numai câteva luni după repatriere însă a participat la o expediție militară habsburgică, care i-a fost fatală: complicațiile cauzate de fracturarea unui picior i-au pus capăt zilelor.

Cel dintâi austriac și, probabil, chiar primul călător de limbă germană în subcontinentul indian a lăsat un jurnal amănunțit, întocmit în cursul voiajului. Relativ recent a fost tipărit originalul latin, însoțit de o traducere germană.¹ Această ediție princeps se bazează pe două manuscrise: unul de la sfârșitul secolului XVI, păstrat la Viena, celălalt, din veacul următor, aflat la Salzburg.

Însemnările lui G. Chr. Fernberger referitoare la cele văzute și auzite în Dobrogea și, mai cu seamă, în Moldova fac dovada unei curiozități neistovite, dar confuziile, destule și de proporții, arată că discernământul său a lăsat din când în când de dorit:

"<Din Varna> am mers două zile, am trecut prin orașele *Haghibahar* și *Karasu* și am venit iarăși la Marea Neagră, la orașul Babadag (*Hagibaba*) cu o cetate ruinată, aflat nu departe de țărmul mării. De aici am călătorit trei zile peste o câmpie întinsă, unde nu se vede nici pom, nici piatră. Acest ținut este numit câmpia tătarilor (*campus*

---

¹ Georg Christoph Fernberger, *Reisetagebuch (1588-1593) - Sinai, Babylon, Indien, Heiliges Land, Osteuropa*. Lateinisch-deutsch. Kritische Edition und Übersetzung von Ronald Burger und Robert Wallisch. Peter Lang - Europäischer Verlag der Wissenschaften, Frankfurt am Main. Berlin, Bern, Bruxelles, New York. Wien 1999 (Beiträge zur neueren Geschichte Österreichs, Bd. 12), 358 p.

Tartarorum), deoarece tătarii locuiesc aici în numeroase sate; ea este foarte fertilă pentru cereale și optimă pentru creșterea cailor și a vitelor. Aici am văzut cămilele tătarilor, care se deosebesc de cele turcești, arăbești și persane pentru că au două cocoșe și sunt mai scunde și mai mici decât acelea.

La 12 septembrie [1593] am sosit în localitatea Isaccea (*Sachtsia*), aflată pe țărmul Dunării. Aici curge Dunărea împărțită în cinci brațe de vărsare în Marea Neagră (*Pontus*). Localitatea aceasta se găsește la cinci leghe depărtare de orașul Brăila (*Braile*). Turcii iau aici, ca și la celelalte guri ale Dunării, vamă mare. A trebuit să rămânem în Isaccea douăsprezece zile din cauza luptelor interne din Moldova (*Valachia*)². Principele Aron³ fusese pârât de toți moldovenii (*Valachi*) la împăratul turcilor pentru cărmuirea lui tiranică și a fost chemat la Constantinopol, unde a stat un an în temniță, după care a fost eliberat la intervenția ambasadorului Angliei și i-a fost din nou încredințată guvernarea acelei regiuni (căci *Valachia* este, ca *Transylvania* și ca *Moltavia*,⁴ tributară turcilor) și a fost trimis înapoi în provincia sa. Pe când el era însă la Constantinopol, Petru, voievodul - despre care spun că ar fi fiul legitim al lui Alexandru,⁵ în timp ce despre Aron *Valachi* zic că ar fi bastard - a revenit din Italia și a luat provincia în stăpânire cu acordul întregii populații, care s-ar fi lăsat mai bine guvernată de un evreu, decât de Aron. Deoarece acest lucru nu i-a plăcut sultanului, Aron a primit trupe turcești de ajutor, a luat după câteva bătălii mai mici cu asalt noaptea orașul Iași (*Iassy*) împreună cu fortăreața sa și l-a trimis pe Petru ca prizonier la Constantinopol, unde nefericitul principe și-a sfârșit viața în ștreang. El trăise mulți ani printre creștini [catolici în Occident] și știa multe limbi, precum italiană, spaniolă, franceză, slavă, turcă și limba sa maternă.⁶

La 24 septembrie am traversat Dunărea cu plutele și am ajuns în *Valachia*⁷, unde drumul a fost foarte greu și periculos din cauza atmosferei de război. Zilnic ne întâmpina mulțime de țărani în căruțe, aflați cu femeile, copiii, toate vitele și bunurile mobile în pribegie datorită cruzimii și comportamentului turbat ale turcilor și ale tătarilor, pe care îi aduseseră Aron ca întărire împotriva lui Petru; ei (= țărani) stăteau ascunși în păduri, astfel că țara era peste tot lipsită de oameni și pustie, fiind ea de fapt un ținut cât se poate de roditor, cu tot felul de cereale, miere, ceară, capre, oi, vite și cai. Populația însăși este schimbătoare și nu te poți încrede în ea; ca hoți sunt îndemânatici și desăvârșiți în gradul cel mai înalt. Limba lor este un amestec stricat de latină și italiană și a rămas de la romanii care fuseseră exilați în aceste ținuturi. La 27 septembrie am ajuns în satul Țuțora (*Zazor*), unde Prutul se amestecă cu un râu mai mic. Pe unul l-am trecut pe un pod, pe celălalt cu ajutorul vaselor și în ziua următoare am intrat în orașul Iași (*Iasso*). Aici se află sediul principelui, este capitala *Valachia*-ei, unde l-am văzut pe

² Autorul folosește în mod greșit numele *Valachia* pentru a desemna Moldova, fapt care a scăpat traducătorilor textului: ei au crezut că Fernberger s-a referit la "Walachei", adică la Țara Românească.

³ Aron Tiranul (18 sept. 1592 - 24 apr. 1595).

⁴ Această secvență pune în evidență confuzia din mintea călătorului austriac.

⁵ Petru Cazacul (aug. 1592 - 24 oct.), fiul lui Alexandru Lăpușneanu.

⁶ Se pare că G. Chr. Fernberger a atribuit fără să știe, indus în eroare de identitatea de nume, date personale ale domnului muntean Petru Cercel (1583-1585) lui Petru Cazacul: revenit în țară după o lungă ședere în Apus, poliglot, ucis la Istanbul din porunca sultanului.

⁷ Adică în Moldova; același înțeles îl are *Valachia* în întregul pasaj.

Petru, voievodul, care rezida într-un castel așezat pe malul unui lac. Tot aici se plătește o vamă considerabilă pentru principe. La 30 [septembrie] am plecat și două zile mai târziu am ajuns în orașul *Stepanovicz*, ale cărui ziduri și case sunt din lemn. În ziua următoare am traversat pentru a doua oară Prutul cu ajutorul vaselor. Orașul Suceava (*Sassovia*), vechea reședință a principilor din *Valachia*, se află la numai trei zile distanță de aici.

La 4 octombrie am sosit în orașul Hotin (*Couthin*) pe fluviul Nistru, numit odinioară Tiras, unde o cetate foarte puternică formează granița între *Valachia* și Podolia. Aici i-am văzut pe oameni traversând într-un chip cât se poate de curios fluviul: ei folosesc un trunchi de copac de lungimea unui om, scobit, în care se găsește luntrașul cu o vâslă mică; al doilea om stă pe burtă cu picioarele peste marginile luntrii, cu capul în poalele luntrașului și așa trec dincolo. Marginea luntrii se află abia cât lățimea unui deget peste suprafața apei. Deoarece curentul este aici foarte slab, traversarea este fără primejdie. Și eu a trebuit să trec astfel fluviul, fiindcă fusesem tocmai ocupat cu achiziționarea mielului, când carele noastre l-au traversat. În aceeași zi am ajuns la Camenița (*Camenez*), un oraș construit în întregime pe o stâncă <...>⁸.

De interes pentru legăturile comerciale ale Moldovei este și următorul pasaj:

"Liov (*Leopol*) <...>. Aici este un foarte mare centru comercial pentru mărfuri din Moscova, Rusia, Lituania, Polonia, Ungaria, *Valachia*⁹ și Turcia. Și italienii frecventează acest oraș și aduc vinuri și pânzeturi. Ei vin din Constantinopol peste Marea Neagră în *Valachia*¹⁰, de unde apucă drumul de uscat până aici. Locuitorii orașului sunt poloni, ruteni, armeni foarte bogați și câțiva germani"¹¹.

---

⁸ G. Chr. Fernberger, *op. cit.*, p. 304-309.

⁹ Moldova.

¹⁰ Tot Moldova.

¹¹ G. Chr. Fernberger, *op. cit.*, p. 310-311.

SPĂTARUL NICOLAE “MILESCU”:

IMAGINEA SIBERIEI ȘI CHINEI

ÎN CONTEXT EUROPEAN (I)

EUGEN CIURTIN

A doua jumătate a secolului al XVII-lea înfățișează o amplă modificare a interesului Europei pentru Asia. De la misiunile iezuite, relatările călătorilor ocazionali, ambasade și până la primele proiecte orientale, călătorii europeni care s-au aflat în direct contact cu Asia, ca și cei care au urmărit constant și multiplu recepția variată a impactului cu civilizațiile asiatică, sunt martori ai unei adânci modificări a trăsăturilor memoriei europene, influențată de consecințele tectonice ale descoperirilor geografice. Bibliografia acestor relații de călătorie este uriașă; pentru bibliografia europeană a imaginii Asiei centrale și Chinei în directă sau derivată legătură cu imaginea românească a Asiei, așa cum aceasta apare la Spătarul Nicolae, pot fi amintite lucrări generale ca *Russia seu Moscovia itemque Tartaria. Commentario Topographico atque Politico illustratae ori De imperio Magni Mogulis siue India vera. Commentarius ex variis auctoribus congestus*, Ioannis Boteris et alii, *Persia seu Regni Persici Status. Variaque Itinera in atque per Persiam: cum aliquot iconibus incolarum* (Lugduni Batavorum, Ex officina Elzeviriana, 1630 și 1631, 1633). Lucrările lui Nicolaus Trigauti și Martinus Martini¹, J. Nieuhoff și Adam Olearius², Alvarez Semedo³, ale dominicanului spaniol Domingo-Fernandez Navarette⁴ sau ale uriașului erudit iezuit Athanasius Kircher⁵, a cărui operă cuprinde un vast interes compozit pentru limbile, religiile și civilizațiile Asiei. Alți misionari și erudiți vor prelungi asimilarea imaginii și memoriei Chinei în cultura europeană. Deși până astăzi studiile consacrate Spătarului Nicolae “Milescu”, călător în China, întâiul român care a redactat, pornind de la propria explorare și

¹ N. Trigauti, *De Regni Chinensis Descriptio ex variis authoribus*, Lugduni Batavorum, Ex officina Elzeviriana, 1639; M. Martini, *De Bello Tartarico Historia*, Antwerp, 1654 și *Historie delle guerre seguite in questi ultimi anni fra Tartari e Cinesi*, Milano, 1654.

² J. Nieuhoff, *L'Ambassade de la compagnie orientale des provinces unies vers l'empereur de la Chine ou grand Cham de Tartarie, faites par les srs. Pierre de Goyer et Jacob de Keiser*, Leyde, 1665 și A. Olearius, *Relation du voyage en Moscovie, Tartarie et Perse (contenant le voyage de Jean Albert Mandeslo aux Indes orientales)*, ed. germ. 1647, ed. fr. 1656, ed. a 3-a, trad. fr. A. de Wiquefort, Paris, 1666.

³ A. Semedo, *Histoire universelle de la Chine. Aves l'Histoire de la Guerre des Tartares, contenant les revolutions, arrivés en ce grand Empire depuis quarante ans*, Lyon-Paris, 1667.

⁴ *Tratados historicas, politicos, ethicos y religiosos de la monarchia de China*, 1676.

⁵ *China monumentis qua sacris qua profanis nec non variis naturae et artis spectaculis, aliorumque rerum memorabilium argumentis illustrata*, Amstaelodami, 1667.

asimilare, un text cu privire la Asia (Siberia și China), nu cuprind decât sporadic mențiuni privitoare la climatul general euro-asiatic, ne-am propus în acest studiu să integrăm preocupările sale în câmpul lucrărilor europene similare, pentru a resitua trăsăturile activității orientale într-un context de care a depins și expansiunea rusă spre Extremul Orient, dar și profilul studiilor umaniste în a doua jumătate a secolului al XVII^{lea}, alături de relatările lui G. da Magalhaens, J. Bouvet, F. de la Neuville, Fr. Bernier și a altora⁶. Această integrare este posibilă pornind de la prima evaluare a istoriei imaginii și memoriei Asiei în cultura română într-un pătrar de mileniu, de la plecarea spre China a Spătarului Nicolae și până la plecarea spre India a lui Eliade, istorie în care prezența și activitatea Spătarului un rol fondator, direct comparabil, așa cum vom arăta, cu cel al promotorilor primelor studii și explorări sinice în Europa⁷. Este probabil ca, în stadiul actual al cercetărilor, protagonistul cel mai important al acestui interes general, câteodată difuz, dar de multe ori temeinic, să fie Leibniz⁸; opusculul sinic major, în afara mării cantități de corespondență cu părinții iezuiți, care nu a fost publicată decât recent, este *Novissima Sinica*, ce conține și *Brevis Descriptio itineris Sinensis a Legatione Moscovitica anni 1693. 94. 95 confecti, emendatius edita*, una dintre atestările principale ale interesului constant al lui Leibniz pentru intermedierele asiatice promovate de ambasadorii și călătorii ruși.

La acest proces de integrare a memoriei asiatice partenere, anevoios și îndelungat, Spătarul Nicolae "Milescu" reprezintă, într-un mod care nu a fost suficient exploatat până astăzi în istoriografia română⁹, factorul și totodată protagonistul-martor

⁶ Gabriel da Magalhaens, *Doze excellencias da China (1668)*, ed. fr. *Nouvelle description de la Chine, contenant la description des particularités les plus considérables de ce grand Empire. Composée en l'année 1668 par G. d. M. et traduite du portugais en français par le sr. Bermout*, Paris, 1688; Joachim Bouvet, *Portrait historique de l'empereur de la Chine*, Paris, 1697; Charles Le Gobien, *Lettres sur les progres de la religion a la Chine*, Paris, 1697; Louis Daniel Le Comte, *Nouveaux mémoires sur l'éta présent de la Chine*, vol. I-II, Paris, ¹1696, ²1700; Foy de la Neuville, *Relation curieuse et nouvelle de Moscovie*, Paris, 1698, La Haye, 1699; Francois Bernier, *Voyage contenant la Description des Etats du Mogol, de l'Hindoustan, du Royaume de Kachemire*, 2 vol., Amsterdam, 1699; Alexandre Noël, *Apologie des Dominicains missionnaires de la Chine*, Köln, 1699; *Responsio Apologetica R. P. Francisci Brancati Societatis Jesu apud Sinas per annos 34 missionarii de Ritibus Sinensium Politicis*, Paris, 1699; Guillaume Delisle, *L'Asie. Dressé sur les observations de l'Académie Royale des Sciences et quelques autres, et sur les mémoires les plus recens*, Paris, 1700; Charles Maigrot, *Historia Cultus Sinensium seu varia scripta de cultibus Sinarum*, Roma, 1700; Nicholas Longobardi (succesorul lui Matteo Ricci în China), *Traité sur quelques points de la religion des Chinois*, Antoine de Sainte-Marie, *Traité de quelques points importants de la Mission de la Chine*, Paris, 1701.

⁷ Cf. E. Ciurtin, *Imaginea și memoria Asiei în cultura română (1675-1928)*, ASIR, II, 1998, fasc. 2 - III, 1999, fasc. 1, p. 213-449, 19 planșe.

⁸ *Leibniz korrespondiert mit China. Briefwechsel mit den Jesuitenmissionären (1689-1714)*, hrsg. Rita Widmaier, V. Klostermann, Frankfurt am Main, 1990; cf. și corespondența din Hanovra către Antoine Verjus, sfârșitul anului 1698, Leibniz, *op. cit.*, p. 87-89.

⁹ Începând cu B. P. Hasdeu, *Viața și opera lui Nicolae Milescu Spătarul*, CT II, 1870, nr. 7-9, 11-12, 14-16; apoi N. Nicolaescu, *Primul călător roman prin Siberia și China*, București, 1905; Nicolae Iorga, *În legătură cu Biblia de la 1688 și Biblia de la 1667 a lui Nicolae Milescu*, AARMSI ser. II, tom XXXVII, București, 1915; A. Bitay, *Contribuții la viața lui Nicolae Milescu*, DR III, 1921, p. 786 sq.; C. I. Karadja, *Nouveaux détails sur le Spathar N. Milescu*,

al spațiului sud-est european. Încercăm să urmărim aici istoria și semnificațiile acestei imagini a Asiei, precum și compoziția memoriei transportate de-a lungul scrierilor care cuprind fragmente de interes oriental¹⁰. Este necesar să amintim că descoperirea Asiei a fost alternativa majoră a memoriei autohtone, alături de descoperirea Americilor. Geografia acestei expansiuni, care exclude un contact abilitat și prelungit cu alte teritorii, este verificată și de cazul românesc¹¹. Mai mult, geneza frontierei istorice a Europei cu Asia conferă teritoriilor nord-dunărene o poziție ce poate intercepta mai amplu civilizațiile asiatice, deși amploarea nu s-a fructificat decât ca una a rezistenței și traumei. Totuși, pentru a alege un exemplu înrudit cu călătoria sinică a Spătarului, în relatarea din iunie 1644 „Despre Moldova, de unde trecerea este ușoară în Tartaria care este în hotar cu imperiul chinez” a iezuitului ungar Paul Beke, traziția se face asupra acestei frontiere: „abia se poate crede că printre cocioabe se ascunde o așa mare mulțime de oameni ce au

---

RHSEE I 1924, p. 418-438 P. P. Panaitescu, *Nicolas Spathar Milescu (1636-1708)*, “Mélanges de l’Ecole Roumaine en France” I, 1925, p. 33-180 (ed. rom. *Nicolae Milescu Spătarul*, Iași, Junimea, 1987, trad. Silvia Panaitescu, studiu introductiv Șt. S. Gorovei, p. i-xxix); M. C. Grigoraș, *Spătarul Nicolae Milescu în China*, București, 1926 (²1941); C. C. Giurescu, *Nicolae Milescu Spătarul. Contribuții la opera sa literară*, AARMSI ser. III, tom VIII, București, 1927; Octavian Mărculescu, *Spătarul Nicolae Milescu*, Vaslui, 1936; Nicolae Cartoian, *Un mare cărturar moldovean călător în China*, “Cărțile populare în literatura românească”, II, 1938, p. 284-320; Radu Boureanu, *Viața Spătarului Nicolae Milescu*, București, f. a., (³1942, ⁴1948); Al. Grecu (P. P. Panaitescu), *Despre legăturile lui Nicolae Milescu în Rusia*, Studii, XXXI, 1951, p. 315 sq.; E. D. Tappe, *An English Contribution to the Biography of Nicolae Milescu*, RER, I, 1953, p. 152-160; L. Turdeanu-Cartoian, *Une relation anglaise de Nicolas Milescu: Thomas Smith*, RER II, 1954, p. 145-152 (preluat în E. Turdeanu - L. Turdeanu-Cartoian, *Studii și articole literare*, Minerva, 1995, p. 139-146); Dumitru Cristescu, *Opera teologică și apologetică a spătarului Nicolae Milescu*, “Ortodoxia” X, 1957, fasc. 4, p. 495-510; G. I. Constantin, *The Transbaikalian Routes to China known or explored by Nicola(i)e Milescu (Spathary)-1675*, SAO, I, 1957, p. 83-119; Paul Cernovodeanu - Olga Cicanci, *Știri noi despre Spătarul Milescu și relațiile lui cu teologul anglican Thomas Smith*, BOR, LXXXIX, 1971, fasc. 3-4, p. 321-341; Șt. S. Gorovei, *Nicolae (Milescu) Spătarul. Contribuții biografice*, AIIAI, XXI, 1984, p. 179-189; Șt. S. Gorovei, *Un episod din “recuperarea” Bizanțului: prima “operă” a Spătarului Nicolae “Milescu”*, AIIAI XXII, 1985, p. 441-460 și 805-806 și încheind cu recenta monografie a lui R. Șt. Vergatti, *Nicolae Spătarul Milescu. Viața, călătoriile, opera*, București, Paideia-monografii istorice, 1998.

¹⁰ Nicolae “Milescu”, *Cartea cu multe întrebări foarte de folos pentru multe trebi ale credinței noastre*, BAR ms. rom. 494, anno 1661; *Ecrits d’un seigneur moldave sur la croyance des Grecs*, Paris, 1660 (ed. rom. *Manual sau Steaua Orientului strălucind Occidentului. Carte cu multe întrebări foarte de folos pentru multele trebi ale credinței noastre*, ed. și trad. introd. Tr. S. Diaconescu, Iași, Institutul European, 1997); J. F. Baddeley, *Russia, Mongolia, China*, London, vol. I-II, 1919 (reprint. 1969); *Descrierea Chinei*, ed. C. Bărbulescu, București, EPL, 1958; *Jurnal de călătorie în China*, studiu introd. de C. Bărbulescu, București, ESPLA, ed. a II-a, 1958; *Description de la Chine*, Ms. slave no. 36 – Bibliothèque Nationale Paris; *De la Tobolsk până în China. Note de călătorie de Spătarul Milescu, traduse după un manuscris grecesc de G. Sion*, AARMSI, ser. III, tom X, București, 1889; *Oeuvres inédits* (editate de Nicolae Iorga), București, 1929; *Aritmologia. Etica*, ed. P. Oltean, București, Minerva, 1982.

¹¹ Cf. prin comparație D. Radoslav, *Imaginea Africii în cultura română în prima jumătate a sec. XIX^{lea}*. *Orizont geografic-orizont mental*, “Civilizație medievală și modernă românească”, Dacia, Cluj, 1985, p. 249-250.

zburat aici (în Iași) din părțile Asiei și Europei”¹²; genetic, istoric și religios, granița acestor teritorii e, în adâncime, granița Europei, limita Orientului ei: „piața negustorilor ce roiesc din Asia și țările înconjurătoare din Sciția, Polonia, Transilvania și chiar din Italia”; frontiera expansivă a misionarismului iezuit e redată prin permisivitatea și perspectivele frontierei: „din acest oraș trecerea este ușoară spre Țara tătarească, Persia, din orice parte spre Turcia și până la hotarele Chinei, numai să se înființeze o misiune la Iași care este locul cel mai prielnic”¹³.

Prezența Spătarului Nicolae “Milescu”¹⁴ la frontiera mai multor memorii - care se pot configura cartografic în două largi axe: nord-sud, între educația grecească bizantină¹⁵, Constantinopolul studiilor ulterioare¹⁶ și Rusia carierei diplomatice, Suedia călătoriilor și corespondențelor, vest-est, de la periplul parizian și integrarea în mediul moscovit¹⁷ până la marea călătorie în Siberia și China¹⁸ - este certificarea frontală a

¹² Cf. *Călători străini despre țările române* vol. V, 1973, p. 281.

¹³ *Călători*, *op. cit.*, p. 282. Pentru o receptare cartografică anterioară a frontierei sud-estice a Europei, I. Dimitriu-Snagov, *Marea Valahie și Transilvania în Mapamondul Borgian de la începutul secolului al XV^{lea}*, R, 1983, fasc. 3, p. 258-264.

¹⁴ În ceea ce privește numele său, Spătarul primește patronimul “Milescu” după moșia Milești și, după câte se pare, prin intermediul fratelui său. În această situație, direcțiile sunt distincte: fie este menținut numele de “Milescu”, așa cum acesta a fost asimilat prin istoriografia asupra Spătarului, fie nu, ori doar parțial, întrucât “nu a aparținut Spătarului și nu l-a folosit niciodată”, cf. Șt. S. Gorovei, *op. cit.*, 1984, p. 179-182, 188-189 și *ibid.*, 1985, p. 441 n. 1, apoi în studiul introductiv la P. P. Panaitescu 1987, p.XVII-XVIII. În ceea ce privește episodul rhinotomic, adăugăm referința lui Pierre Davity de Montmartin, *Description generale de l'Europe, quatrième partie du Monde*, Paris&Troyes, Ed. Bechet-Billaire, *in folio*, vol. III (1660), care afirma că în Moldova, curent, dreptatea se restabiea prin “priver des oreilles & du nez”, cf. 1660, p. 1197.

¹⁵ Există suficiente motive, așa cum Șt. S. Gorovei (1985, p. 441-460, mai exact 446-460) a argumentat asupra unor materiale lacunare și încălcite, ca prima piesă din vasta operă a Spătarului să fie “traducerea și compilarea unor documente bizantine aflate la mănăstirea Neamțului, privitoare la unele fapte din istoria Mitropoliei Moldovei”, cf. Șt. S. Gorovei 1985, p. 458 și adăviile, 1985, p. 805-806. Atât *Descrierea prea slăvitei biserici Sfânta Sofia din Constantinopol* (R. Vergatti, *op. cit.*, p. 156) cât și *Cartea despre hieroglife* poartă ceva din interesul Spătarului pentru Asia; dacă în prima lucrare se va reîntoarce la filonul bizantin, descriind istoria și legendele unei mari biserici de la granița Europei medievale, în cealaltă efortul său poate fi apropiat de cel al lui Athanasius Kircher (1675). Fără o explicație suplimentară, R. Șt. Vergatti numește ultima lucrare “un început de tratat de istorie comparată a doctrinelor religioase” (*op. cit.*, p. 157).

¹⁶ R. Șt. Vergatti, *op. cit.*, 1998, p. 51 presupune că viitorul spătar a plecat la Istanbul pentru studii la “Marea Școală a Patriarhiei” cu sprijinul lui Vasile vodă; pentru studiile la Istanbul, desfășurate între 1647 și 1653, R. Șt. Vergatti, *op. cit.*, 1998, p. 51-62.

¹⁷ R. Șt. Vergatti, *op. cit.*, p. 135, afirmă că “Moscova îmbina orientul și occidentalul mai puternic decât Stambulul”; pentru ingrediente din atmosfera Kremlinului, autorul afirmă existența unor “reflexe ale orientului” (*op. cit.*, p. 145). Nu aderăm deloc la considerația după care Nicolae “trebuia să scrie pentru a corespunde ‘pulsului pieții’” (*op. cit.*, p. 146). Conform lui Robert O. Crummey, *Aristocrats and Servitors. The Boyar Elite in Russia (1613-1689)*, Princeton, Princeton University Press, 1983, în biblioteca lui Matveev s-au găsit cărți de “geografie, istorie, știință aplicată și tehnologie”, deși boierul conducător al Posolkii Prikaz nu cunoștea altă limbă decât rusa (cf. 1983, p. 161, 258 n. 150). Dacă, așa cum s-a presupus, volumele aparțineau în fapt

încadrării sale în procesul central pe care îl parcurgeau, la sfârșitul secolului al XVII-lea, încercările occidentale de asimilare a unei imagini a Asiei¹⁹. Spătarul Nicolae "Milescu" posedă de la începutul traseelor sale intelectuale rudimente decisive, exploatate integral mai apoi, ale unei încadrări unificate, fie și conflictual, a memoriilor care se aflau, în secolul campaniilor iezuite, în confruntare²⁰.

Suita de caracteristici ale unei conformații mentale care să poată descifra noua orientare a memoriei europene îi aparține aproape până la detaliu, și o amară surprindere însoțește parcurgerea istoriografiei românești care i-a fost acordată²¹, deseori fortuit, acestui personaj care e necesar și direct comparabil cu oricare dintre contemporanii aflați

bibliotecii de la Posolkii Prikaz, putem direct presupune cel puțin că Nicolae nu era străin de acțiunea – cert colectivă - a achiziționării lor. Istoricul american utilizează izvoare nementionate de istoriografia română; cărți de geografie, istorie, lucrări militare și religioase cuprindea și biblioteca lui Golițan, în care se afla însă și manuscrisul unei opere a lui Iuri Krijanic, cf. R. O. Crummev 1983, 162, 258 n. 157.

¹⁸ Petru Movilă și apoi Nicolae "Milescu" și Cantemir au confruntat, individual, nu numai memoria disponibilizată de un contact major cu Asia, ci au fost confrunțați cu istoria culturală și tehnologia memoriei Imperiului Rus, care se plasa, la finele sec. XVII, înspre memoria europeană, înțelegând ca defavorabilă poziția geografică și mentală "semiasiatcă" deși, pe parcursul unei prodigioase istorii, creștinată. Prezența lor în mediile ucrainiene și rusești ale epocii ca prezență vitală în coordonarea noilor intenții țariste a fost semnalată succint de P. P. Panaitescu încă din anii '30, cf. 1996, p. 117, "starea semiasiatcă a Rusiei".

¹⁹ G. Atkinson, *Les relations de voyage du XVIIe siècle et l'évolution des idées. Contribution a l'étude de la formation de l'esprit du XVIIIe siècle*, Paris, Librairie Honoré Champion, 1922, p. 164-165 reproduce un pasaj elocvent din Pierre Bergeron, scris în 1629 și publicat în *Traité de Navigation*, La Haye, 1735, p. 1-3, p. "tant de choses admirables et utiles, dont les anciens ne s'estoient iamais avisez, ont esté heureusement trouvées depuis quelques siècle, comme les horologes, l'aiguille aymentée, l'artillerie, l'imprimerie, les long voyages, tant des sciences renouvelés et perfectionnés, tant d'arts et d'artifices inventez ou augmentez, tant de langue morts resuscitées, tant d'autres polies, adoucies, ambellis (...) mesmes une infinité d'autres secrets ou les Anciens n'ant su penetrer". Toate descoperirile amintite sunt lărgiri cu precădere ale spațiului; fiecare își secretă presiunile, sau conduc, modifică, absorb; de altfel, e unul dintre textele vechi ce confirmă obiectul istoriei ideilor.

²⁰ Nu avem până astăzi nici măcar un proiect al unei ediții critice integrale a operei Spătarului - obturare provocată probabil și de suma destul de mare de competențe pe care ar trebui să le reunească. Situația aceasta, prelungită indefinit încă de la resuscitarea istoriografică de acum 120 de ani, nu sprijină intențiile noastre. Putem însă aprecia că tomurile ce se disting trebuie să conțină, în afara memoriei românești, bizantine și slave, racordul la literatura europeană și la fondul germinal al orientalisticii. Stadiul istoriografiei este parțial blocat din pricina neîncheierii versiunilor critice ruse care ar urma să se bazeze pe cca. 30 de manuscrise pentru fiecare dintre lucrările orientale (cf. R. Șt. Vergatti, *op. cit.*, p. 231).

²¹ Recuperarea istoriografică ce i-a fost rezervată debutează lent și târziu, volumele separate care îi survolează activitatea păstrând la început imaginea incorectă a extraordinarului explorării asiatice ca în N. Nicolaescu, *op. cit.*, 1905, pentru ca abia după două decenii, cu un studiu larg, P. P. Panaitescu, *op. cit.*, 1925, p. 33-180 și C. C. Giurescu, *op. cit.*, 1927 să-i stabilească poziția corectă și pe cât a fost cu puțință completă în teritoriul culturii române; monografiile de o scăzută cotă istoriografică au oferit M. C. Grigoraș și R. Boureau, pentru ca o aducere la zi a studiilor cu privire la spătar să prezinte R. Șt. Vergatti, *op. cit.*, 1998, mai ales p. 140-231.

în rețeaua tot mai densificată a asimilării unei imagini a Orientului îndepărtat, a Asiei nordice și estice: cu Martini, cu Magalhaens, cu Nieuhoff și Foy de la Neville și mai ales cu Athanasius Kircher²². Recent, R. Ș. Vergatti a recoltat un exemplu rar în bibliografia consacrată activității în China a Spătarului: interesul lui Leibniz, comunicat corespondentului său orientalist Nicolaas Witsen, pentru ambasada din 1675-1677²³. Ca și în alte rânduri, interesul proteic al eruditului german este la curent cu situația misiunilor iezuite și a ambasadelor țarului²⁴. Încercând să stabilească un contact personal cu chinezi sau mongoli (*Mugals*) veniți în Europa, Leibniz este la curent cu ambasadatele moscovite, întrebându-l pe R. P. J. Bouvet dacă nu poate obține o versiune pentru *Pater noster* în limba acestora - știind că "le second Ambassadeur Moscovite a des esclaves Mugals dans sa suite", ceea ce indirect certifică faptul că a cunoscut cel puțin o relatare despre ambasada rusă pe care a condus-o Nicolae Spătarul (aici fiind evident vorba de Feodor Alexeevici Golovin, 1689). Moscova a constituit o sursă principală a contactului european cu Siberia și China. Știrile corespondenței lui Leibniz atestă importanța mediului prin care era transportată în Europa cărturarilor imaginea Asiei: "pour les

²² Pentru biografii care includ și aderența multiplă la imaginea europeană a Chinei: E. Picot, *Notice biographique et bibliographique sur Nicolas Spathar Milesco, ambassadeur du tsar Alexis Mihailovici en Chine*, Paris, 1884, C. I. Karadja, *op. cit.*, 1924, p. 418-438, N. Cartoian, *op. cit.*, 1938, p. 248-305, P. P. Panaitescu, *op. cit.*, 1951, E. D. Tappe, *op. cit.*, 1953, p. 152-160, P. Cernovodeanu-O. Cicanci, *op. cit.*, 1971, p. 321-341, R. Vergatti 1998, E. Ciurtin, *op. cit.*, 1998-1999, p. 273-298.

²³ Nicolaas Witsen (1641-1717) a fost primar al Amsterdamului între 1682 și 1705, iar din 1683 director al Companiei olandeze a Indiilor orientale, cf. Leibniz, *op. cit.*, 1990, p. 90 n. 1, scrisoarea lui Leibniz către R. P. Verjus, Hanovra, 30 ianuarie 1699, Witsen, "qui a aussi des correspondences en Moscovie". Witsen, cunoscut printr-o relatare de călătorie asiatică, îi va scrie lui Leibniz, la 22 ianuarie 1699, p. "domnul spatharius se află încă în viață. Este un om înzestrat cu mult spirit și se găsește în serviciul cancelariei din Moscova. În trecut am primit mai multe scrisori de la el, dar, cred că, fiind străin la Moscova, nu are îndrăzneala de a oferi o copie după relația sa de călătorie", cf. W. G. Leibniz, *Oeuvres*, ed. Foucher de Carrel, vol. VII, Paris, 1675, p. 395 sq. (*apud* R. Ș. Vergatti, *op. cit.*, p. 220 n. 1; cf. și p. 223, 226; Witsen îi scrie lui Leibniz că scrisoarea către Foy de la Neuville "este rău informată", "s-a amuzat pe seama autorului"). Între multele lucruri pe care i le cere Leibniz lui Jean de Fontaney la 4 februarie 1701 din Braunschweig: "ce que vous dites sur la Carte de la Tartarie orientale de M. Witsen faite sur les memoirs des Moscovites" (cf. Leibniz, *op. cit.*, 1990, p. 130); este vorba despre Nicolaas Witsen, *Nieuwe Lantkarte... strekkende van Nova Zembla tot China*. (cf. și 1990, p. 132, unde pasajul despre hartă este reluat). Intermediarul a fost Johann Gabriel Sparwenfeld (1655-1727), menționat, de altfel, și în scrisoarea din 15 mai 1698 a lui Charles Le Gobien către Leibniz (*op. cit.*, p. 87-89), trimițându-i și lui Leibniz scrisoarea pe care R. P. Gobien i-a scris-o erudiului ambasador suedez, ce stăpânea 14 limbi, cf. Leibniz, *op. cit.*, 1990, p. 82-83, n. 13; de asemenea, L. Turdeanu-Cartoian, *op. cit.*, 1995, p. 145. Un alt misionar aflat în relație cu Spătarul, la Posolskii Prikaz, este Verbiest, care apare alături de fondatorii europeni ai cercetărilor sinologice (Matteo Ricci și Adam Schaal) într-o gravură de Humblot.

²⁴ Leibniz, *op. cit.*, 1990, p. 91, cf. și H. Cordier, *Essai d'une bibliographie des ouvrages publiés en Chine par les européens au XVIIe et XVIIIe siècles, Mélanges orientaux* 1883, p. 495-546, Lo-Shu Fu, *A Documentary Chronicle of Sino-Western Relations (1644-1820)*, The Association for Asian Studies: Monographs and Papers XXIII, Tuscon, 1966.

vaisseur de cuir qui sont transparens et que les moscovites on apportés, nous ne scavons ce que (c')est, et nous n'en avons point entendu parler"²⁵.

Dacă va apărea evidentă multipla încadrare europeană a Spătarului, acest fapt nu poate fi privit decât în conjuncție cu cantitatea și fertilitatea asimilării memoriei autohtone, singura în stare să surprindă decis și complet geografia mentală transcontinentală²⁶; astfel, caracterizarea ascensiunii sale în rețelele memoriei intermediere trebuie să pornească încă de la cuvintele cărturarului grec Dimitrios Procopios. „*Nicolaus ex Moldavia, ducis Moldaviae prospatarius sive primarmiger, vir doctus variaeque eruditionis et in philosophia, mathematica disciplina et astronomia egregie versatus, callens linguas graecam, latinam et illyricam, sacras scripturas ex graeca in vernaculam Dacorum et Hrungovalahorum linguam transtulit qua in ecclesis ipsorum usque quaque legi obtinuit usus*"²⁷.

În interiorul secolului al XVII-lea, expedițiile ca și rezultatele explorărilor sinice pot fi privite într-o ierarhie, se pot încadra în tipologii sau repertoria în conformitate cu eficacitatea intermedierei: operațiile istoriografice de acest tip se constituie însă aproape în detrimentul evenimentului integrator și absorbant care le-a produs, în defavoarea modificării tot mai pronunțate a comportamentului memoriei europene pe marginea căreia s-au infiltrat defrișând disponibilități până atunci obscure și activând un tip nou, modificat, de conservare și extindere a acestei memorii. Campaniile iezuite ca și expedițiile exploratorilor individuali, ambasadere către China²⁸, ruse sau franceze, ca și călătoriile comerciale maritime sunt fragmente condensate ale integrării unei modificări, la nivelul acestei memorii, autoritare dar mult mai puțin vizibile, anevoie

²⁵ Cf. Leibniz, *op. cit.*, 1990, p. 61. Ch. Le Gobien către Leibniz pentru polonezul Adam Adamandus Kochanski, 15 mai 1698, cf. Leibniz, *op. cit.*, p. 83 sq.); Antoine Verjus, scriindu-i lui Leibniz despre probabilul deces al Împăratului Chinei (Leibniz, *op. cit.*, p. 91-92, 4 martie 1699), consideră vestea improbabilă datorită contaminării cu mediul transmiterii: "elle est venue par la voye de Moscovites la nation la plus infideles, et la plus fausse qui soit au monde".

²⁶ Pentru texte, cf. H. Cordier, *op. cit.*, 1883, p. 495-546, J. F. Baddeley 1919, I-II, N. Iorga 1915 și 1929, D. Cristescu, *op. cit.*, 1957, p. 495-510, Șt. Gorovei, *op. cit.*, 1985, p. 441-460 și 1987, p.i-xxix. Mai mult, în martie 1696, copierea lucrărilor orientale a fost încheiată și astfel ele au putut ajunge în biblioteca Cantacuzinilor, cf. Hurmuzachi (și colab.) XIV. 1, p. 304, R. Șt. Vergatti, *op. cit.*, p. 230 n. 1, transportând astfel rezultatele unei infiltrări autohtone în memoria Asiei; pentru scrierile orientale reconceptuate în grecește pentru Hrisant Nottara, recent R. Șt. Vergatti, *op. cit.*, p. 227-228.

²⁷ D. Procopius, *Succinta eruditorum graecorum superioris et praesentis saeculi recensio conscripta mense iunio anno Christi 1720, transmissaque Bucaresto et nunc primum edita cum latina versione*, vol. X, p. 789 în J. A. Fabricius, *Bibliotheca Graeca*, Hamburg, 1728. Cf. și Nicolae Spătarul, *op. cit.*, 1997, p. 15 n. 3.

²⁸ Dificile și pretențioase, după cum relatează Ph. Avril, raportând 500 de iezuiți morți sau dispăruți în întinderile Asiei. Ca și "Milescu", sprijinul era providența, cf. Ph. Avril, *Voyage en divers Etats d'Europe et d'Asie entrepris pour découvrir un nouveau chemin à la Chine*, Paris, 1692, p. 1 sq. (stadiul misiunilor în China și indicarea faptului că "dintre toate țările Orientului unde a fost purtată lumina Evangheliei, puține sunt cele care au făcut progrese mai considerabile precum China"), p. 122, 221-228 ("faciliter les moyens d'aller prêcher l'Evangile jusqu'aux extrémités de la terre"), p. 257 și 1692, cap. 11, p. 85, unde indică circumstanțele uciderii unui iezuit de către un musulman.

de depistat altundeva decât în întreg²⁹. De aceea traiectoriile nord-asiatice ale Spătarului reclamă sesizarea și excavarea directei lor apartenențe la configurația mentală europeană din a doua jumătate secolului³⁰: ele par a fi asimilat, de altfel, cuvintele de mai târziu ale lui Philippe Avril: „la route de Moscovie à la Chine n'est ny chimérique ny impracticable” (*op. cit.*, 1692, p. 200)³¹.

Cea dintâi mărturie a prezenței Spătarului la intersecția și confluența mai multor memorii este lucrarea de interes direct teologic *Enchiridion siue Stella Orientalis Occidentalis splendens*³² prin care boierul moldovean ia parte la apărarea și justificarea poziției Bisericii răsăritene, manual încadrat ulterior într-un program mai larg de lucrări de teologie comparată a diferitelor ramuri ale creștinismului. Atitudinea lui “Milescu” este evident aceea a unui teolog, și chiar a unuia care nu insistă, într-o lucrare de mici proporții, asupra solidității și integralității argumentelor³³, plasate toate în favoarea unei încercări de a stabili concordia între ortodoxie și catolicism odată cu excluderea dogmatică a ereziilor recente. *Enchiridion* a fost redactat în greacă și latină, fără sprijin cărțurăresc (toate citatele mai puțin unul sunt redacte din memorie), la Stockholm, în 1667, când Spătarul, dacă va rămâne admis anul nașterii, nu avea decât 28 de ani, invitat fiind și găzduit de Simone Arnauld, pe atunci ambasador al Franței. *Stella* a fost editată, în latină, doi ani mai târziu, într-un multiplu volum teologic, de către Antoine Arnauld și Pierre Nicole³⁴, cu supratitlul *Ecrit d'un seigneur moldave sur la creance des Grecs* și subtitlul *Sensus Ecclesiae Orientalis, scilicet Graecae, De transubstantiatione Corpus Domini Nicolao Spadario Moldo-lacone, Barone ac olim Generali Wallachiae*. Este o expunere asupra învățăturii apostolice așa cum este ea cunoscută, scrie Spătarul, *usque*

²⁹ Pentru situația anterioară a explorărilor siberiene și sinice ale Spătarului, cf. *Russia seu Moscovia*, 1630, *De Imperio Magni Mogulis*, 1631, N. Trigauti 1639, M. Martini, *op. cit.*, 1654a și 1654b, P. Davity de Montmartin 1660, J. Nieuhoff 1665, A. Olearius 1666, Ath. Kircher 1667, A. Semedo 1667, G. da Magalhaens 1688, N. Witsen 1692; pentru cele ulterioare, John Bell (of Anthermony), *A Journey from St. Petersburg in Russia to Peking in China in the Year MDCCXIX*, Glasgow, 1762 (ed. fr. *Voyages depuis Petersburg en Russie dans divers contrées de l'Asie*, Paris, 1766), John Dundas Cochrane, *Narrative of a Pedestrian Journey through Russia and Siberian Tartary, from the frontier to China to the Frozen Sea and Kamcheatka*, London, ed. II, vol. I-II, 1824, M. G. Pauthier, *Chine ou la description historique, géographique et littéraire de ce vaste empire, d'après les documents chinois*, I, Paris, 1837 și bibliografia utilizată în E. Ciurtin, *op. cit.*, p. 416-420.

³⁰ Se poate sesiza astfel, cu exemplul Spătarului, ritmica atât de lentă a modificării memoriei, și chiar într-un sector cu dizlocări violent-vizibile: memoria pământului cunoscut. Așa cum observă G. I. Constantin, *op. cit.*, 1957, p. 117, partea vestică a lacului Baikal, în detrimentul explorărilor Spătarului, rămăsese *terra incognita* pentru un geograf ca, în 1833, C. Ritter.

³¹ Va fi utilă aici prezentarea lui F. Braudel, *Civilisation matérielle. Economie et capitalisme, XV-XVIIIe siècle*, A. Colin, 1979, ed. rom. Meridiane, 1989, p. II, 86-123, mai ales 107 sq.: ‘inventarea Siberiei’ de către Rusia țarului Petru și fizionomia economică generală.

³² Editată cu text latin, *op. cit.*, 1997, p. 32-57.

³³ Spătarul afirmă chiar că ar fi putut stabili veridicitatea expunerii prin mai multe *apodicticis syllogismis*, *op. cit.*, p. 56.

³⁴ *La perpétuité de la foy de l'Eglise Catholique touchant l'Eucharistie* (expunerea propriu-zisă a lui “Milescu” ocupă însă numai două pagini, cf. 1997, p. 42-46) *defendue contre le livre du Sieur Claude Ministre de Charenton*, Paris, 1669.

ad fines orbis creditae et propagatae, în această acoperire a teritoriului cunoscut incluzându-se probabil și misiunile iezuite despre care avea, cu certitudine, cunoștință³⁵.

Aici, Orient și oriental se situează și sunt propuși ca termeni parteneri ai Occidentului, având o strictă încadrare continentală și teologică³⁶, întrucât frontiera estică e compusă din românii ortodocși, iar dintre ceilalți, „*ex Barbaris, Russi, Scythae, et alii*”: sub nomenclatura teo-cartografică *omnes Orientalis filii* se înscriu *non solum Graeci, verum etiam Russi, Moscovitae, Moldavi, Vallachi*³⁷, *Georgiani, Mingreli, Circassae, Arabes et alii*³⁸.

Cele două rațiuni externe ale redactării „Manualului” la cererea lui Arnauld, „*vir in paucis sapientissimus*”, sunt necesitatea provocării unui contact teologic abilitat³⁹ și reciproc⁴⁰; cu același țel a tradus „pre limba noastră proastă românească” texte din Sfântul Atanasie⁴¹. Contaminarea imaginarului teologic se produce și aici fie dinspre literatura folclorică, fie dinspre imaginarul fabulos oriental⁴².

³⁵ Despre misionarismul iezuit infiltrat în teritoriile românești, cf. Iorga 1981, p. 155-157.

³⁶ Spre deosebire de teologii catolici sau de ereziarhi, Spătarul apără poziția bizantină tradițională față de problema transubstanțierii, amenințată de o polemică raționalistă de teologie; taina ei, arată „Milescu”, nu se poate decât vătăma sub *hoc frigidum quomodo* (cf. și 1997, p. 44, „quia super quomodo est mysterium”, 1997, p. 46, „mysterium sit et nominetur”).

³⁷ P. Davity, *op. cit.*, 1660, p. 1205, „quant aux Valaques qui se tient aux montagnes de Transylvanie, ils suivent la Religion des Grecs, & reconnoissent le Patriarche de Constantinople. Mais ils ont retenu plusieurs choses des payens, comme les augures & la divination, de iurer par Jupiter & par Venus, qu’ils appellent Sainte, & de porter de vinrer sur les tombes des morts”.

³⁸ Spătarul „Milescu”, *op. cit.*, 1997, p. 42, 46. Cf. și P. Davity, *op. cit.*, p. 1192-1196. Interesul cartografic al lui Leibniz se va aplica tocmai traseelor asiatice desfășurate din Moscova: „je souhaiterois fort une maniere de Carte des pays entre la Chine, la mer Orientale, les Moscovites, les Usbecs, les Indes; afin mieux entendre les relations” îi va scrie, în vara lui 1699, Leibniz lui Le Gobien, cf. Leibniz, *op. cit.*, 1990, p. 101.

³⁹ Spătarul „Milescu”, *op. cit.*, 1997, p. 34-35, „nimănu-i să nu-i pară de mirare dacă, până acum, nu s-au scris cărți grecești care să explice țărilor europene religia pură a Bisericii Orientale (...) căci puțini dintre greci trec prin aceste părți” (fiind, spre deosebire de Spătar, *illiterati*). Similar, *Predoslovie la Istoria Rusiei (ante 1682)* afirmă ceea ce probabil Spătarul a confirmat mai ales prin scrierile sale orientale: „nimeni nu scrisese, până atunci, la ruși, asemenea cuvinte” (R. Șt. Vergatti 1998, p. 253). Și - evident - nici dintre români.

⁴⁰ 1997, p. 35, „mulți învățați doreau ca un bărbat grec să pună concordie în această discordie prin explicarea Religiei Orientale” („hinc complures litterati oppido desiderabant virum Graecum” - i. e. care să aparțină ortodoxiei - „qui hanc discordiam faceret concordem, declarata Orientalium Religione”).

⁴¹ Anterioară cu un veac, traducerea lui Gheontie și Grigorie arată o terminologie teologică mai stabilă, consacrată, în timp ce versiunea lui „Milescu” are „Svânta Troiță” pentru Treime (1997, p. 70, 78, 92, 96, etc.), dar și Duhul Svânt vs. Sfânt. Cf. și Al. Dușu 1972, p. 59-61. În acest sens, trebuie văzută și versiunea coruptă de *Pater noster* prezentată de P. Davity 1660, p. 1195.

⁴² Bunăoară, „așa vânat fu zmeul cel mare diavol” (Gheontie-Grigorie) față de „pre balaurul cel mare, diavolul” („Milescu”). Gog și Magog apar în *Cartea despre Sibile*, cf. R. Șt. Vergatti, *op. cit.*, 1998 p. 150).

Epistolarul către țară⁴³ e presărat cu însemnări simple și directe (geografice⁴⁴, istorice, economice, politico-diplomatice⁴⁵ și religioase), așa încât fiecare porțiune cartografiată să beneficieze de o descripție care să răspundă cumulativ intereselor și întrebărilor țarului⁴⁶.

Călătoria ambasadei nu a fost o operație transcontinentală lesnicioasă⁴⁷. Spătarul, ambasador rus în China⁴⁸, atinge Pekinul la 15 mai 1676. Tobolsk este centrul

⁴³ Din Samarakovski, o scrisoare către țară, la 10 mai 1675, p. "voi face o hartă autentică a tuturor râurilor și al celorlalte componente naturale și, când măvoi întoarce la Moscova, voi scrie un întreg raport despre aceste lucruri". Harta pe care a anunțat-o astfel Spătarul ambasador este foarte probabil să fi fost efectuată; nici o copie a ei nu a fost, însă, conservată.

⁴⁴ Cf. G. I. Constantin, *op. cit.*, 1957, p. 107, unde sunt amintite 16 rute transiberiene, alături de informațiile privind frontiera ruso-chineză; sursele geografice chineze menționate de Carl Ritter sunt preluate în G. I. Constantin, *op. cit.*, 99 sq. și 118. Un semn al acestor ambasade și expediții care împânzesc bibliografia celei de-a doua jumătăți a sec. XVII a fost, cu o suită apreciabilă de consecințe, scindarea cartografiei teoretice – prin Bartholomäus Keckermann (1572-1609) în *geographia generalis* și *geographia specialis* în opera sa postumă *Systema geographicum*, cf. D. N. Livingstone, *Science, Magic and Religion: A Contextual Reassessment of Geography in the XVIth and XVIIth Centuries*, History of Science, XXIV, 1988, p. 280 sq. (întreg 269-289), urmată de Bernhard Varenius în a sa *Geographia generalis* (1650).

⁴⁵ În acest profil se înscriu și lucrările de geografie istorică și politică. După Nicolae, primele două clase de monarhii investigate sunt arhaic-asiatice, așa cum vor apărea și la Cantemir (cf. *Monarchiarum...*), cf. R. Șt. Vergatti, *op. cit.*, p. 152, 154, pentru *Basiliologhion* (1674) și *Hrismologhion* (1673). Nu putem ști dacă în manuscrisul *Cărții despre minunile lumii* nu a apărut și imaginea fabulosului Asiei, manuscrisul fiind pierdut (mai recent, R. Șt. Vergatti, *op. cit.*, p. 156).

⁴⁶ Asupra activității diplomatice generale în care au fost angrenați cei de la Posolkii Prikaz, cf. R. O. Crummey, *op. cit.*, 1983, p. 59 și 233 n. 113-114. Sinteza lui Robert Crummey cuprinde și o sintetică monografie presărată în derularea evenimentelor asupra lui Artemon Serghievici Matveev, cf. R. O. Crummey, *op. cit.*, p. 38, 42, 52-29, 92, 97-102, 106, 140, 149, 161, 197, etc. Dator "să lucreze zi și noapte la Posolkii Prikaz pentru toate cele necesare măriei sale țarul", cf. P. P. Panaitescu 1987, p. 115, R. Șt. Vergatti, *op. cit.*, p. 233, Nicolae a lucrat timp de 37 de ani, fără întrerupere de la venirea în Rusia (1671) și până la moarte (exemple asemănătoare sunt G. V. Liviv, Ahmaz Ivanov, E. I. Ukraințev, cf. R. O. Crummey, *op. cit.*, 1983, p. 39 și 228 n. 24). În concluziile și comparațiile finale, R. O. Crummey considera că, dacă un sistem politic contemporan era asemănător elitei aristocrației rusești, acela putea fi elita birocratică chineză și, apoi, ierarhia socială otomană (cf. 1983 : 168-174, 258-259). Pentru situația generală a descoperirii Asiei centrale și Chinei prin activitatea de cancelarie, cf. și F. Wilson, *Muscovy. Russia Through Foreign Eyes. 1553-1900*, London, G. Allen & Unwin Ltd., 1970, R. O. Crummey, *Crown and Boiars under Fedor Ivanovich and Michael Romanov*, "Canadian-American Slavic Studies", VI, 1972, p. 549-574, C. Bickford O'Brien, *Muscovite Prikaz Administration of the XVIIth Century, the Quality of Leadership*, "Forschungen zur osteuropäischen Geschichte" XXIV, 1976, p. 223-235, R. O. Crummey, *Russian Absolutism and the Nobility*, "Journal of Modern History", XLIX, 1977, p. 456-467, Hans-Joachim Torke, *Adel und Staat vor Peter dem Grossen (1649-1689)*, "Forschungen zur osteuropäischen Geschichte" XXVII, 1980, p. 282-298. Pentru diferențe, omisiuni și adiiții, întreaga relatare transsiberiană se poate compara cu P. Davity 1660, p. 777-863.

⁴⁷ Cf. G. I. Constantin 1957, p. 106-116, unde sunt înregistrate și analizate diferitele trasee siberiene; *ritmul* expediției către China nu a fost nicidecum detensionat, și dificultățile

unde rămâne, obligat, mai multă vreme, redactând memoriile de călătorie și amplificându-și acuitatea despărțirii de Rusia la frontiera Siberiei⁴⁹. La 18 iulie 1675, Spătarul îi va scrie din Eniseisk lui Artemon Sergheevici Matveev, protectorul său, indicând, într-un mod rarism, despărțirea de frontierele cunoscutului: "am ajuns la Eniseisk în 9 iulie, nevătămat și cu toți oamenii mei, deși cu multă anevoință, văzând că de când am părăsit Moscova n-am primit nici o scrisoare, nici vești, nici măcar o vorbă nu mi-a ajuns de la voi și că n-avem preot, nici doctor, nici desenator de hărți, nici leacuri, *mă simt ca și cum aș fi trecut în altă lume*, aș putea spune chiar pe tărâmurile iadului. (...) Stăpane, minunatul ținut Enisei mi-a amintit de Valahia, iar râul Enisei, care este foarte mare și frunos m-a dus cu gândul către Dunăre"⁵⁰.

Așa cum a arătat G. I. Constantin, între Angara și Selenga - adică într-un teritoriu larg și ingrat - ambasadorul a fost cel dintâi explorator european⁵¹. Într-o scrisoare a lui Leibniz către Jean de Fontaney, la 15 septembrie 1705, eruditul german întrebă „si l'on connoist les embouchures de quelques autres fleuves Considerables au delà du fleuve Amur". Reproducerea, la Ph. Avril, a hărții lui "Milescu"⁵² este legată de discuția intervenită în capitolul al III-lea, *Voyage de la Chine*⁵³, înainte de care sunt

---

întâmpinate ar fi putut lesne arunca în uitare ambasada (câteodată lipsită de cartograf, interpret și ghid; câteodată fără protector, fără sprijin autohton și fără știri, câteodată fără alimente și apă, totuși înaintând foarte robust, săptămâni în șir, în necunoscut).

⁴⁸ Primele solii către Asia sunt cele încredințate hatmanului Vasile Tiumenet (1615), apoi voievodului Feodor Isakovici Baikov (1653), către China, cf. R. Șt. Vergatti, op. cit., p. 165. Spătarul ajunge în China în timpul dinastiei sino-manciuriene Qing (1644-1911), fondată de către Shunzhi (1644-1661), al cărui direct continuator a fost Kangxi (1662-1722), cel care în *Descrierea Chinei* apare ca bogdihan. Măsurile de precauție înaintate de împărat proveneau în parte din situația socială și politică a imperiului chinez, aflat în răstimpul rebeliunii celor trei *feudataires* (*san fan zhi huan*) (foarte succint expozeu în *Encyclopedia Universalis*, Paris, 1988, p. 779-780, 789, 834, 854).

⁴⁹ Rămânând la Tobolsk mai mult timp decât se aștepta (din pricina blocării navigației fluviale), Nicolae a tradus, ajutat de Krijanic, cartea de orientalistică a lui Van Horn, din olandeză în latină, *Het Gezantschaft Neerlandsche Oost-indische Compagnie*, Amsterdam, 1665, cf. R. Șt. Vergatti, op. cit., p. 166 n. 1, 168 - completări privitoare la relațiile orientale cu Krijanic, și 188 n. 4. Serviciul ca guvernator în provincii era limitat la doi, cel mult trei ani, modificările impuse de curtea țarului căutând să se aplice la fluctuația situației din teritoriu, unul dificil și oricum incomplet controlabil (cf. R. O. Crummey, op. cit., p. 51, 230 n. 71, cu menționarea excepției pe care a constoituit-o guvernatorul de Tobolsk, menținut în funcție timp de 6 ani).

⁵⁰ Cf. J. Baddeley, op. cit., 1919, II, p. 215, R. Șt. Vergatti, op. cit., p. 218 n. 3.

⁵¹ J. Baddeley, op. cit., 1919, II, p. 245-275, cf. G. I. Constantin 1957, p. 108-109, "am părăsit Selecinsk și am ieșit direct către stepă, pe un drum pe care nici unul nu a mai călătorit înaintea mea".

⁵² Ph. Avril, op. cit., 1692, cap. I: "Voyage de l'Orient". Philippe Avril (1654-1698), între 1685-1690 încearcă să pătrundă în China (cf. Leibniz, op. cit., 1990, p. 110 n. 2), cf. scrisoarea lui Bouvet către Kochanski din 20 septembrie 1699, în care se relatează sfârșitul lui Avril, într-un naufragiu în Oceanul Indian (1990, p. 109).

⁵³ Ph. Avril, op. cit., 1692, p. 175 sq. Avril a adăugat aici concordanța expresă dintre aceste mărturii și celelalte, obținute prin diverși călători și comercianți care au tentat găsirea unui drum comercial cât mai convenabil către China.

expuse cele șase posibile trasee către China⁵⁴. Avril afirmă că „trebuie adăugate tuturor acestor relații acelea care oferă o amplă cunoaștere a tuturor popoarelor învecinate Chinei⁵⁵, care ne-au fost comunicate de către o persoană foarte sigură, care le-a extras din Cancelaria Moscovei și pe care ne putem sprijini cu atât mai mult cu cât concordă perfect cu Analele Chinei⁵⁶. Așa cum a arătat, încă din 1937, I. G. Dumitru, sosirea și contactele ambasadei sunt menționate pe larg în cronică manciuriană păstrătoare a imaginii contactelor, nu exclusiv diplomatice, cu călătorii străini în China, mulți dintre ei misionari iezuiți sau ambasadori⁵⁷. Acest instrument extrem de prețios va permite explorarea amănunțită a trăsăturilor istorice ale acestui contact, furnizând aria diferențelor dintre imaginea călătorului și situația societății chineze⁵⁸. Astfel, se pot surprinde numeroase diferențe între relatarea Spătarului și situația politică și socială

⁵⁴ Cf. A. Reichwein, *China and Europe. Intellectual and Artistic Contacts in XVIIIth Century*, transl. J. C. Powell, London, Routledge, 1996, p. 3-22, pentru o introducere simplă în istoria contactelor Europei cu Asia și a influențelor reciproce.

⁵⁵ Geografia parcursă de Nicolae Spătarul dezvăluie învecinarea acelor provincii ale Asiei care rămâneau (aveau să rămână multă vreme) enigmatice și inaccesibile. Despre Tibet va nota că acolo se află „orașul Lhasa, reședința lui Dalai-Lama“ (R. Șt. Vergatti, op. cit. : 214).

⁵⁶ Cf. și Ph. Avril 1692, p. 173-174, „la cinquieme (route) est celle qu'a tenu Spartarius envoyé de Moscovie à la Chine, on passe par la Sibirie pour se rendre à *Nerczinski* qui est sur le fleuve Szilka: on va ensuite a *Dauri*, peu éloigné du fleuve *Nad'uraj*, d'où l'on continue sa route jusqu' à *Cheria* qui est a l'entrée de la Chine (...) Si nous en croyons cette relation, dont j'ay fait jusqu'ici une fidele copie, cette route est aussi sure qu'elle est courte“ și Ph. Avril 1692, p. 203, „de toutes les voyes pour arriver à ce florissant Empire, celle que prennent aujourd'huy les Moscovites, est sans contredire la plus s^{ur}e et la plus courte qu'on puisse choisir“. Pentru situația general-europeană a interesului pentru Asia și dificultățile călătoriei, o sinteză contemporană se găsește în scrisoarea lui Leibniz către A. Verjus din 20 aprilie 1699 „on nous assure que le Tzar estant à Vienne, ou le P. Wolf de notre Compagnie estoit fort assidu aupres de luy, a donné permission aux missionnaires Catholiques de passer par son pays (...) Cependant on me mande que le passage de Tobol(sk) à Pekin se facilite de plus en plus, par ce qu'on a nettoyé les chemins, et qu'au lieu des chameaux on commence à se servir des chariots tirés par des chevaux“, cf. Leibniz, op. cit., 1990, p. 93-95.

⁵⁷ Textul manciurian al *Cronicii împăratului*, analele istorice chineze din prima perioadă a dinastiei Qing, cronică ce relatează dinspre partea chineză prezența ambasadei condusă de Spătar, a fost publicat de A. O. Ivanovskij, *Kiaskaia reljacija o posolstve Nikolaia Spafari v' Kitai, mancurskij tekst s predisloviem P. A. Syrku*, Sankt-Peterburg, 1889, tradus fragmentar într-o lucrare principală, dar ignorată în bibliografia asupra Spătarului, datorat lui I. G. Dumitriu, *Contribuțiuni la opera Spătarului Nicolae Milescu*, 7, 1940, nr. 12, p. 557-610, existând și o semnalare în I. Gall, *Nicolae Milescu Spătarul în arhive istorice chineze*, MI, 16, 1982, nr. 2, p. 18-20.

⁵⁸ Cf. V. Câdea, *Les sources chinoises sur l'ambassade de Nicolae Milescu à Beijing*, „Roumanian Journal of International Affairs“ 3, 1997, nr. 4, p. 36-42 și V. Câdea, *Mărturii românești peste hotare*, București, Ed. Enciclopedică, 1998, vol. I, p. 230 și II, 52. Primirea la curte a avut loc în „a 15-a zi a celei de-a 5-a luni a celui de-al 15-lea an de domnie a împăratului Kang-Xi“, apoi „în a 12-a zi a celei de-a 6-a luni“ din același an 1676, așa cum consemnează și relatarea sa (cf. V. Câdea, op. cit., II, p. 52 §1).

propriu-zisă, așa cum a fost aceasta redată, ca sistem social, semantic și ecosistem, prin cercetări recente⁵⁹.

În larga cartografie sinică pe care o proiectează *Descrierea Chinei*, fixare a rezultatelor expediției și repertoriere a lor în conformitate cu un canon narativ european pe care îl conservau, în descrierile lor, aproape toți călătorii, Nicolae Spătarul raportează diferitele porțiuni de memorie descoperită și asimilată în Asia de răsărit la un context general⁶⁰. În cuprinsul explorării, Spătarul suportă situația generală a preocupărilor europene pentru Asia: nu numai precaritatea noilor știri ori indefinitul racordului la un fragment religios sau politic al Asiei, ci mai ales presiunea instabilității imaginii Asiei⁶¹, fixate abia o dată cu debutul unui cercetări colective, poliedrice, riguroase. În decurs de o jumătate de secol, imaginea Siberiei se modificase într-atât încât informațiile și discuțiile relatate de Spătar⁶² sunt de zece ori mai multe și mai fructuoase decât cele din *Russia seu Moscovia itemque Tartaria*⁶³. Descripția se desfășoară în interiorul acestui raport general și mult ameliorabil dintre cele două memorii partenere. Astfel, despre chinezi se spune că „sunt cu mult mai sănătoși decât europenii noștri”, însă „vitejia lor este ca a femeilor”⁶⁴. Edilitatea sinică i se pare fără egal: „poduri de piatră cum nu se află în nici o țară (...) așa de proporționate că mai bine nu putea fi”⁶⁵; corăbiile pe care le vede în porturi sau pe

⁵⁹ Cf. Makoto Ueda, *The Transformation of the local System in the XVIIth Century: the Chu-chi Basin, Chenkiang Province*, “Acta Asiatica. Bulletin of the Institute of Eastern Culture” 62,1992, p. 55-115.

⁶⁰ Spătarul afirmă că “geografii nu știu nimic despre râuri ori despre băstinași. Și dacă au scris ceva, nu sunt decât povești, deoarece le știu din auzite; nici unul din învățații aceia nu a călcat vreodată pe acolo.” Dar, “faptul că socotesc râul Ob ca hotar între Asia și Europa (subl. n. E. C.) este singurul adevăr pe care îl spun”, 1958, p. 13-14.

⁶¹ Pentru cartografia implicată în consolidarea unei imagini, cf. Rollin-Richet, *Histoire moderne des Chinoises, des Japonois, des Indiens, des Persans, des Turcs, des Russiens, etc.*, Paris, vol. IV (1771), XI (1774), XXVI (1776), Carl Ritter, *Die Erdkunde von Asien*, vol. I-II, Berlin, 1832-1833, Leo Bagrow, *The First Russian Maps of Siberia and Their Influence on the Western Cartography of NE Asia*, “Imago Mundi” IX, 1952, p. 83-93, G. I. Constantin 1957, p. 83-119, James Cahill, *Late Ming Landscape Album and European Printed Books*, în S. Hindman (ed.), *The Early Illustrated Books. Essays in honour of Lessing I. Rosenwald*, Washington, 1982, p. 125-147, L. Turdeanu-Cartojan 1954, p. 145-152 și mai ales sinteza lui Theodor N. Foss, *A Western Interpretation of China: Jesuit Cartographs*, în Charles E. Ronan (ed.), *East Meets West. The Jesuits in China (1582-1773)*, Chicago, 1988, p. 209-251.

⁶² Când Spătarul ajunge în zona central-asiatică, formațiunea statală predominantă era khanatul independent: în Mongolia orientală, filiația Setsen-khan (sec. XVI-1924), Tüsietu-khan (1577-1924), Jasaqtu-khan (sec. XVI-1924), Altyn-khan (1609-1690). Mongolia exterioară a fost supusă de manciurieni în 1655, dominație înstăpănită efectiv abia în 1691 (Dolon-nor).

⁶³ Compar cu *Russia* 1630, p. 38-53 (în cap. I, *Itinerum & fluviorum a Moscovia in Siberiam, Samoiediam & Tingoiesiam ducentium*) cu Spătarul “Milescu” 1958, p. 31-183.

⁶⁴ Spătarul “Milescu”, *op. cit.*, 1958, p.XIII, 55, XIV, 55.

⁶⁵ *Ibid.* 1958, p.XIV, 59. Cf. și XV, 60: “în astfel de lucruri nici un popor din lume nu se poate asemui cu chinezii”. Compar cu *Regni Chinensis Descriptio ex varii Authorii* 1639, p. 23-24, *nauigiorum multitudo* și 1639, p. 328, *Schianhai urbs*, unde admirația altor călători e concludentă pentru apartenența la aceeași imagine a Chinei. În acest sens se poate consulta și A. Reichwein, *op. cit.*, 1996, p. 55-66, 119-120, pentru influența arhitecturii sinice în mediul occidental al secolului al XVIII-lea.

fluvii îl îndeamnă să apere credibilitatea mărturiei sale cu vechiul argument al verificării, imposibile pentru cea mai mare porțiune din lectorii săi slavi - „nimeni nu poate da crezare descrierii până când nu le vede”⁶⁶, iar zidul, ca și palatul imperial, e „o lucrare măreață și prealuminată”; comparații care implică un superlativ și astfel o referință la întreaga memorie pe care o transportă și o intermediază călătorul erudit⁶⁷.

Apar, ca la toți predecesorii și continuatorii explorărilor sinice⁶⁸, ceea ce astăzi s-ar putea numi erori de optică: asimilarea forțată și eronată a unor elemente religioase externe memoriei europene prin proiectarea unui creștinism misionar⁶⁹ ce obținează

⁶⁶ Deși spre China, după 1660, navigau douăzeci de mii de vase europene, cf. A. Reichwein, *op. cit.*, 1996, p. 18. Excelența construcției de fortificare a promovat percepții fabuloase de ambele părți: „vorbind despre zidul acesta, chinezii se laudă că, atunci când a fost ridicat, în munți nu a mai rămas piatră, în pustiu n-a rămas nisip, în râuri n-a rămas apă, iar în păduri nu a mai rămas lemn”; construcția concură materia și efortul edificării nu poate rămâne autentic decât în amniosul unei mitologizări, *Jurnalul Nercinsk-Pekin* 1958, p. 461 și 1958, XIV, 60, XVII, 67. Palatul imperial din Pekin a fost incendiat odată cu prăbușirea dinastiei Ming (1644), refăcut de maeștrii Wang Hui (1632-1720) și Wang Yuanqi (1642-1715) după tehnica și modelele arhaice, cf. J. Needham, *Science and Civilization in China*. Vol. IV: *Physics, Engineering and Technology*, Cambridge, Cambridge University Press, 1954. G. Atkinson, *op. cit.*, 1922, p. 82-98, asupra ideologiei ‘bunului chinez’ (comparabilă cu cea a ‘bunului sălbatic’).

⁶⁷ E. Picot, *op. cit.*, 1884, p. 26 sq. reproduce un pasaj elocvent despre Spătar din Foy de la Neuville 1698(9): “Spătarul, de naționalitate valah (...) s-a refugiat la electoratul de Branderburg, care l-a primit foarte bine, pentru că era deosebit de învâțat și vorbea desăvârșit latina, greaca și italiana; dar regele Poloniei anunțându-l pe elector de necredința sa, el a fost izgonit de la curte și, neștiind încotro să o apuce, plecă la Moscova. Galișkin îl primi foarte bine (...) câțva timp după aceea îl trimise în China din partea țarului, pentru a stabili mijloacele de a face comerț pe uscat între China și Moscova. El a fost plecat doi ani în această călătorie și a întâmpinat dificultăți mari; dar, cum era foarte inteligent, a sesizat atât de bine situația locurilor pe unde a trecut încât la întoarcere l-a făcut pe Galișkin să spere că, după o a doua călătorie, va aranja în așa fel lucrurile încât să se poată merge în țara aceea la fel de lesnicios ca în oricare alta (...) Spatarus m-a asigurat că n-ar fi făcut decât cinci luni de drum în ultima sa călătorie și că ar fi făcut-o cu aceeași înlesnire ca în Europa noastră. Am ținut foarte mult ca el să-mi vorbească despre toate particularitățile geografice și să-mi dea amănunte pentru a afla de la el numele râurilor, munților și țărilor pe unde a trecut. Dar l-am găsit rezervat și bănuitor la toate întrebările pe care i le-am pus... Așa după cum mi-a dat să înțeleg, nădăjduia ca într-o nouă călătorie pe care ar urma să o întreprindă într-acolo să descopere alt drum, mai scurt și mai ușor” (1958, p. 479-481).

⁶⁸ Se pot compara descrierile Spătarului cu cele ale lui Adam Olearius, *op. cit.*, 1666 (de fapt 1647): I, 214 sq. și II, 610, concluziile; succedarea vârstelor înglobează rapid explorările anterioare, relatările, hărțile, bibliografiile și imaginarul lor.

⁶⁹ Așa se procedează și în *Regni Chinensis Descriptio* 1639, p. 142 sq., *Ritus Sinarum*, 1639, p. I, 10, p. 206-231 sq., *De ritibus apud Sinas superstisiosi & aliis eroribus*, expozeu continuat cu *Variae apud Sinas falsae Religionis sectae*, 1639, p. 232-265, ca și în *Russia seu Moscovia* 1630, p. IX, 159, pentru samoiezi, care “sunt idolatrae”, relatări consolidate de Ath. Kircher, *China Monumentis*, 1667, p. 31 sq., 118. col. 2, cu referirea la *pater* Trigauti și la traducerea sinică a lui P. Alfonsus Vagnorius, *De Mysteris Incarnationis, Passionis, Mortis, Resurrectionis Christi Domini Redemptoris nostri*, înainte de 1640. Pentru receptare, cf. Leibniz către R. P. Antoine Verjus, din Hanovra, la 2 decembrie 1697: “je juge que cette mission est la plus grande affaire de nos temps”, cf. 1990, p. 50.

eficacitatea rudimentară a întâlnirii; chiar dacă organizarea sacerdotală chineză, ca și vechea tripartiție socială, se arată ca porțiuni din anatomia „celuilalt”, până atunci numai frugal conturată, și Spătarul 馮·Milescu 馮 va nota că „credința pravoslavnică grecească a existat și în China; la început a propovăduit-o în India sfântul apostol Toma și din India⁷⁰ au răspândit-o în China ucenicii acestuia”⁷¹, pentru ca tripartiția comunitară să devină un argument în favoarea teoriei, des vehiculate, a infiltrării creștinismului timpuriu în Extremul Orient (omologate cu Treimea), ajungându-se astfel la o creștinare imaginară la care recurge și ambasadorul apologet⁷². Căci geografia orientală a misionarilor instaurase harta credinței în așa fel încât orice altă religie e privită ca o imagine a falsității și erorii.⁷³ Totuși, fapt care nu e nicăieri discutat în istoriografia noastră, Spătarul participă astfel la identificarea, în memoria extern europeană, a unor hierofanii, singurul mod prin care idolii pot fi indicați apologetic ca *forme similare* unor vârste religioase europene (idolatrie⁷⁴, sacrificiu, politeism), așadar concurente și eronate în același timp.⁷⁵

⁷⁰ “Per D. Thomas euanuit error idolatriae ab Indii“, *Regni Chinensis* 1639, p. 284.

⁷¹ 1958, p.III, 35. Compar cu N. Trigauti 1639, p.cap. VII, *De Sinarum ritibus nonnulli*, 142-191; N. Trigauti 1639, p. 247, “Apostolus vero Thomas in India inferiore ad Austrum Euangelicos radios inferebat“, 1639, p. 284, “per D. Thomas Sinae & Aethiops conversi sunt ad veritatem, per D. Thomas regnum caelorum volavit, ascendit ad Sinas“. Cf. și E. Picot 1883, p. 56.

⁷² Spătarul nu furnizează, în schimb, mărturii care ar fi putut ajunge foarte prețioase, cele cu privire la “lucrurile diavolești pe care le săvârșesc, despre a căror mulțime nu se cade să se scrie aici“. Procedura, prezentă aici într-un binom, leagă necesitatea asimilării forțate a sistemului religios necunoscut (cel care nu poate rămâne advers) de posibilitatea ca intermedierea dintre cele două memorii să nu rețină, să refuze chiar - și printr-o omologare chiar mai puternică - practicile malefice ale aceluiași sistem. Ori, dimpotrivă, este numai “condeiul (ce) se rușinează (*calamus rubescit*) ca de cele nepermise și nelegiute“, așa cum scrie în *Stella Orientalis*, cf. 1997, p. 40-41.

⁷³ *Censura* suna astfel: “haec propositio este falsa, temeraria, scandalosa, erronea, sanctae Religioni Christianae injuriosa“, cf. G. Atkinson 1922, p. 95.

⁷⁴ Răspunsul autoritar față de această fiziologie a receptării religiilor asiatice aparține lui Leibniz: “il me paroist estrange qu’un tribunal d’Empire entreprenne de condamner d’idolatrie et d’Atheisme meme l’Emperor et les sages du plus grand Empire du Monde sans les entendre et sans entendre assez la langue, les coustoumes et les affaires de ce pays si different de nostre“ îi va scrie Leibniz lui Charles Le Gobien la 15 februarie 1701 (1990, p. 131). Însă, așa cum considerau și misionarii și ambasadorii, “jamais la conjuncture n’a esté plus favorable pour établir le Christianisme dans ce vaste Empire“, Le Gobien către Leibniz, Paris, 10 mai 1700.

⁷⁵ Dar nu numai geografia religiilor care nu se aflaseră în contact direct cu Europa este privită astfel, ci mai ales Islamul; copia venețiană de la 1788 certifică redutabila cruciadă a cărturarilor ortodocși împotriva musulmanilor și chiar a catolicilor, cf. lucrarea lui “Milescu” *Despre păgânul Mahomed, cine e el și care îi e imperiul, asupra celor patru mari imperii (după profetul Daniil), și asupra imaginii lui Nabucodonosor, care vorbește despre păgânul Mahomed și despre Papă - cine este acesta și care îi e imperiul*, cf. N. Iorga 1929, p. 6 și 124-126. Contrar, diferența religioasă îndepărtată a permis ca răspunsul profetic dat de Leibniz acuzelor de politeism, degradare, aduse religiei chineze să fie o atitudine primordială a viitoarei discipline a sinologiei: “je suis toujours d’opinion qu’il faut donner une bonne interpretation aux pratiques et doctrines des Chinois, autant qu’il est possible (1990, p. 111, scrisoare din 1 ianuarie 1700 către Antoine Verjus). Poziția simetric contrară aparține protestantului Adam Olearius, care a notat că aproape toți membrii ortodoxiei ruse știau prea puțin despre scripturi, acordând o prea mare atenție componentelor exterioare ale credinței (cf. R. O. Crummey, *op. cit.*, 1983, p. 150, 255 n. 86).

Percepția conturată cu această imagine religioasă a Asiei va persista⁷⁶ până când, pe de o parte, orientalistica va prelua sarcinile irosite de-a lungul acestui impact,⁷⁷ și prezența complementară a sacrului va presăra germeii, în cadrul similar al recunoașterii unei memorii alterne⁷⁸ printr-o imagine a ei, pentru explorarea sistematică a faptului religios.⁷⁹

Spătarul (ca și Cantemir, mai târziu) dezvoltă un tratament teologic amănunțit geografiei asiatiche necreștine.⁸⁰ Interpretarea se spijină în mai multe rânduri pe Vechiul Testament, mai ales pe literatura profetică vetero-testamentară a cărei lectură adâncită și mult stratificată poate oferi, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, geografia secretă a imperiilor, în care ortodoxiei (mai cu seamă cea rusă) i se rezervă un primat spiritual și

⁷⁶ Imperceptibile diferențe în P. Louis Le Comte, *Nouveaux mémoires sur l'état present de la Chine*, Paris, 1696, cf. G. Atkinson 1922, p. 91-98.

⁷⁷ Ph. Avril, *op. cit.*, 1692, p. 184 își arată nedumirirea față de nominația *Tartar* față de *Tatar*, ceea ce indică o deplasare în afara unei îndelungate tradiții a geografiei istorice. Contaminarea grafiei *Ta(r)taria* aduce un *r* ce infiltrează și justifică imaginarul infernal (în acest sens și J. Delumeau, "Regatul preotului Ioan", *Le jardin des délices*, Fayard, 1992, ed. rom. Humanitas, trad. H. Pepine, București, 1997, p. 66-85, 213-216, aici 79). Or, în astfel de prezențe ale unui imaginar colectiv ce promovează imaginea Asiei, Spătarul, Cantemir, cosmografia sau cărțile populare ca și primele traduceri asiatice nu pot suplimenta major și nici nu pot perturba prin aditii ori corectări, la marginea Europei, prestața și eficacitatea istorică a unui consolidări generale și absorbante. În Occident, primul stadiu al istoriografiei consacrate interceptării Asiei a pornit de la înțelegerea ameliorată a acestei istorii pline de ingrediente externe: ea a fost treptat extrasă din domeniul erorii. Ei i s-au recunoscut aderențe masive la istoria Europei mai degrabă decât la cea a debutului orientalismului european, și astfel a fost posibil să se înțeleagă funcția efectivă a acestei imagini, în pofida resuscitării aceluși reduționism istoriografic dinspre care precedentului i se impune să concure la istoria unei științe, devreme ce această istorie a imaginii a promovat o știință, apoi s-a situat - deopotrivă ca sarcină și ca instrument - în interiorul ei.

⁷⁸ Ne aflăm cu astfel de exemple în epoca în care au apărut și cele dintâi receptări echilibrate ale diferenței, cu atât mai decisive cu cât comparația intervenea câteodată în interiorul descoperirii, fără a-l mai privi direct pe descoperitor; pasaj ilustrativ într-una dintre lecturile probabile ale Spătarului: "ils se trouve encore des personnes si aveuglée de passion, que de prendre les Chinois pour des barbares, et d'en parler, comme ils feroient des Negres de la Guinée, ou des Tapyrs du Brésil, ils devoient rougir de honte d'avoir ces sentiments après tant de voyages et navigations capables de les désabuser", Semedo, *op. cit.*, 1667, p. 42 sq., 71 sq.

⁷⁹ Etapele descoperirii religioase a Asiei centrale și Siberiei utilizează aceleași clișee ale memoriei investigatoare, decomprimată însă asupra unui răstimp care nu a putut fi depășit decât mai ales prin cercetări antropologice și etnografice. Să notăm și exemplul contemporanului lui "Milescu", Philippe Avril care îl considera, în 1692, pe Dalai Lama - despre care află, conform credinței "tartarilor", că nu moare niciodată, ci se primenește aidoma lunii, - "conducătorul falsei lor religii" (Ph. Avril, *op. cit.*, 1692, cap. III, p. 183). În rezumatul din dreapta paginii, Avril conchide că găsirea unui Lama succesor care să semene cu cel decedat e "un artificiu de care se servesc pentru a persuadea această opinie poporului". Dacă într-un astfel de comportament al sesizării memoriei religioase externe "artificiul" e semnalat cu mult înainte de a se fi perceput puternica funcție simbolică a restaurării regalității, faptul nu e surprinzător, de vreme ce încă în 1779, Rollin-Richet notau identic, tot pe marginea unei pagini, cu privire la sacrificiul brahmanic: "artificiu de care se folosesc pentru a perpetua...", cf. Rollin-Richet 1771, XXVI, 475. Hasdeu va compara pe Maximilien II al Germaniei cu "Dalai-Lama din Tibet" - "una și aceeași persoană nemuritoare", cf. "Introducere" la *Ioan Vodă cel cumplit*, §3.

⁸⁰ Pentru o discuție mai largă, cf. E. Ciurtin, ASIR, *op. cit.*, mai ales p. 286-298.

politic singular; Monstrul care, pentru "Milescu", e Mahomed nu e, totuși, o figură singulară; deși misionarismul recunoscuse că „Arabia, Persia, Babilonia sunt singurele regate care nu l-au cunoscut pe Christos”,⁸¹ „Satana îi risipește pe occidentali introducând o singură, dar durabilă erezie: aceea a Papei”.⁸² Astfel, Spătarul interpretează succesivitatea și raporturile dintre imperii și biserici după o sintaxă istorică a mai multor teologii,⁸³ redispunând, chiar, catolicismul⁸⁴ și islamismul ca *diarhii*, erezie apropiată de „poliarhia vechilor greci”.⁸⁵

Când expansiunea geografică și cea a memoriei istorice - căci continentele nu se rezumă la geografie, și marea provincie alternă e *trecutul* - întâlnește credințe și practici religioase împărtășite de localnici, reproiectarea expansiunii memoriei europene consacră câteva rânduri sau pagini memoriei societăților parcurse sau investigate anexator. În aproape toate cazurile redactării acestei memorii (care astfel se repliază și se statornicește după ce și-a recunoscut, la frontiera cea mai îndepărtată, liziera promițătoare a descoperirii), comportamentul memoriei religioase europene, de la *Compagnia di Gesù* la relatările Spătarului, uzează prodigios, în toate direcțiile și aproape indiferent ce ar întâlni sau ar putea întâlni, un criteriu pivotal din interiorul ei, și anume criteriul prin care a fost propulsată și masificată creștinarea germinală a Europei: pretutindeni exploratorii întâlnesc chipuri și procesiuni strănii, inasimilabile fără disponibilizarea unor operații prealabile asupra memoriei călătorului,⁸⁶ ale cărei resurse sunt mai degrabă transportate și translatate decât utilizate coerent.⁸⁷ Pretutindeni, cel

⁸¹ Nicolae "Milescu", *Despre păgânul Mahomed*, ap. N. Iorga, *op. cit.*, p. 8, § 37.

⁸² Argumentarea se va extinde: "de fapt Papa este cel care a lăsat Orientul păgânilor", *ibid.*, p. 15, § 103.

⁸³ Poziția teologică a lui "Milescu" arată cu claritate fiziologia memoriei religioase pe care o intercepta și o fructifica Spătarul. D. Cristescu, *op. cit.*, p. 495-510 (pentru opera de teologie ortodoxă), E. D. Tappe, *op. cit.*, p. 152-160, L. Turdeanu-Cartojan, *op. cit.*, 1995, p. 139-146 (incluzând mai multe mărturii privitoare la biblioteca sa din Rusia) și P. Cernovodeanu - O. Cicanci 1971, p. 321-341, pentru relațiile sale cu teologul anglican Thomas Smith.

⁸⁴ În anexele lucrării sale despre Antioh Cantemir, Grasshof reproduce o scrisoare a lui Gross (Moscova), din 24 iulie 1730, către Bayer (München) unde apare o diarhie asemănătoare: "de partea cealaltă papa, între Mahomet și Sabellico" (cf. 1966, p. 273).

⁸⁵ Spătarul Nicolae va desfășura o lungă campanie, prin scrieri de o mai mică amploare, pentru a recupera primatul unei biserici, și pentru a controla din punct de vedere teologic situația politică asiatică și europeană, cf. E. Picot 1883, p. 42-60 și N. Iorga p. 13-15, § 82-105, unde apar și interpretări astrologice ale pozițiilor imperiilor.

⁸⁶ Disponibilizare prețioasă dar elementară cea relatată în *Jurnalul de călătorie de la fortul Nercinsk la Pekin* (1676), cf. 1958, p. 439; trecând de Naun, Spătarul relatează că "au venit la mine voievozii și dregătorii care mi-au spus că-mi dăduseră toate onorurile cu puțință, întrucât au auzit că pe lume nu mai sunt alți doi împărați atât de mari" (ed. Sion) și "ei au înțeles că în toată lumea nu se află alți domni asemănători stăpânului lor și al meu" (după Arseniev, ed. 1896, cf. 1958, p. 84). Aici e cuprinsă o autoritate a evenimentului cu care memoria transcontinentală, intermediată prin traseele pustii ale Siberiei, obține o centralizare politică.

⁸⁷ "Păgânii" înșiși nu sunt omogeni: Renașterea descoperă și impune pe acei "păgâni" ce au contribuit la instaurarea și consolidarea memoriei, refuzându-i cu o largă obstinație pe aceia care, din pricina acestei eredități, au fost coerent și continuu excluși dintre frontierele ei, ori au fost admiși numai în urma unor operații de colonizare a propriei memorii în primul rând, o arată misionarismele, a celei religioase (mai pe larg, analizele frugale dar expresive din C. Bernard-S. Gruzinski, *De l'idolatrie. Une archéologie des sciences religieuses*, Seuil, 1988, ed. rom.

descoperit în postura de explorator, misionar sau comerciant, ambasador sau rătăcit, va remarca precaritatea acestor forme ale întâlnirii ori provocării sacralului și pretutinderii, pe toate traseele Asiei,⁸⁸ el nu recunoaște aici decât chipul proteic al unei nesfârșite și greu surmontabile idolatrii.⁸⁹ Dar acesta e criteriul memoriei sale, și mai ales un element din structura prin care deplasarea europeană s-a repercutat ca avansare și statornicire a unui monoteism stratificat, implicat ca respingere a credințelor politeiste⁹⁰ și, exponențial, a oricărei forme de idolatrie.⁹¹ Împrumutarea acestui criteriu istoric-explicativ și reproducerea sa în instrumentarul mental al călătorului constituie o operație de suverană blocare prealabilă a unui contact între memorii care să se situeze investigator și să asimileze reciproc coerența partenerilor.⁹² De aceea, implicita etnografie pe care o dezvoltă literatura explorării și irigării Asiei - prin fistule ivite din traiectoria memoriei europene - este prealabilă, obligată, după cum va fi și grăbită ori lipsită de acuitate. Presiunile care i se recunosc fragmentelor din memoria asiatică atinsă și deja superior învecinată sunt distribuite cu precădere într-o rețea istorică (i. e.: politică și militară urmată de cea colonială), așa încât rezultatul concret și multiplicat pe parcursul a șase secole, de la Marco Polo la geneza orientalisticii, este o amalgamare a suprafețelor și

---

Amarcord, 1998, p. 77 sq., 201 sq., *passim*). E necesar să notăm că în importanta lucrare ce redă biografia orientalisticii, datorată lui Raymond Schwab, *La Renaissance orientale*, Paris, Payot, 1950, mai ales p. 57-117, această adâncire a istoriei premergătoare a genezei disciplinelor orientale nu era prefigurată. Pentru amănunte central-asiatice ale receptării, cf. Iben Raphael Meyer, *Das Schamanistische Begriffsinventar des Manjurische Wörter Spiegel von 1708. Beiträge zum Schamanismus der Manjuren I*, "Oriens Extremus", 1985, p. 173-200.

⁸⁸ Relatarea din *Jurnalul Nercinsk-Pekin*, 1958, p. 458 descrie idolatria mongolă, apoi "stâlpul mare de piatră pe care chinezii îl numesc stâlpul fericirii", obelisc pe care îl reproducesc cu câțiva ani înainte Kircher. Pentru bibliografia manciuriană, Ch'U T'ung-tsu, *Local Government in China under the Ch'ing*, Cambridge, 1962; A. W. Hummel, *Eminent Chinese of the Ch'ing Period (1644-1912)*, 2 vol., Washington, 1943-1944; K. S. Latourette, *A History of the Christian Mission in China*, New York, 1929; L. Petech, *China in Tibet in the Early XVIIIth Century*, Leiden, 1950; J. D. Spence, *Ts'ao Yin an the K'ang-ksi Emperor*, New Haven, 1966.

⁸⁹ Ea pare a fi dispărut deja din bagajul de corective al exploratorului european când căpitanul Cook raporta că nu a recunoscut la populațiile din Tahiti că ar fi idolatri, cf. Rollin-Richet 1771, p. 52-64.

⁹⁰ În jurnalul Spătarului apar și relatări mai neutre: "în oraș se găsește un turn foarte înalt, cu unsprezece caturi; se mai găsesc, de asemenea, multe locuințe și dughene. Templele sunt numeroase și în toate se află idoli sugrăviți în multe culori, împodobiți cu aur și pietre prețioase. În orașul acesta nimănui nu i s-a dat voie să iasă din curte" (1958, p. 469).

⁹¹ Toate aceste descrieri se apropie mai mult de relațiile lui Marco Polo asupra compoziției religioase a Asiei străbătute: "oamenii se închină la idoli, alții sunt creștini nestorieni și mai sunt și cei care se închină lui Mahomed", *Il Milione* LX, 1972, p. 59, identic LXII, 1972, p. 62.

⁹² Istoria militară a 'păgânilor' din stepele Asiei centrale nu a putut fi interceptată decât dizolvând o porțiune incipientă a ei în imaginarul populat cu misionari mitologici creștini în care predomină Preotul Ioan; ascensiunea lui Cinghiz-Khan relatată în *Il Milione* amintește pe larg acest tip de receptare cu privire la episodul expansiunii inframongole, cf. Marco Polo 1972, p.LIII-LVI, p. 50-52, unde prima victorie concludentă în spațiul mongol e transferată aproape cu o etiologie a receptării ca victorie a khanului asupra unui prinț misionar creștin, ceea ce indică o anumită operație obligată de ereditate în memoria asimilării. Autonomia păgânilor - și aceasta face parte din ereditatea tuturor receptărilor europene - trebuie amenajată și coordonată din afară.

crustelor din relieful acestor memorii aflate într-o cinetică a întâlnirii,⁹³ ca abia mai târziu să fie instaurată și demarată cercetarea abilitată a structurilor lor transversale⁹⁴, a eredității, latențelor, resurselor și coordonatelor lor propriu-zise⁹⁵.

Cea de-a doua perioadă a Spătarului în Rusia (1678-1708) a confirmat poziția dobândită prin lucrări și misiunea în China⁹⁶.

Pe parcursul descrierilor Spătarului s-a consolidat și memoria materială a Asiei; Plano Carpini relatează deja că rușii capturați de mongoli trebuiau să plătească „câte o blană de urs alb, una de castor negru, una de zibelină neagră și una de vulpe neagră”⁹⁷; blănurile Siberiei, așa cum apar menționate în lucrarea lui Avril, sunt materia de identificare a fabulosului Asiei: hermine, zibeline, castori, iepuri negri, vulpi argintii,⁹⁸ în

⁹³ Așa cum a arătat Dennis Tedlock în ediția și traducerea sa din *Popol Vuh. The Definitive Edition of the Mayan Book of the Dawn of Life and the Glories of Gods and Kings*, New York, 1985, un anume caracter hibrid prezintă și textele amerindiene clasice, a căror redactare a fost interceptată mult vreme ca pur autohtonă, cf. W. D. Mignolo, *The Dark Side of the Renaissance: Colonization and Discontinuity in the Classical Tradition*, “Renaissance Quarterly”, XLV, 1992, fasc. 4, p. 808-828.

⁹⁴ Pentru posteritatea europeană (minimă) a explorărilor sale, cf. G. I. Constantin 1957, p. 116-118. De asemenea, pentru extensia acuității asupra frontierei dintre Europa și Asia, cf. relațiile cu armenii analizate de A. Dj. Siruni, *Le Spathaire Nicolae Milescu et son rôle dans les relations des Arméniens avec Pierre le Grand*, SAO II, 1960, p. 207-216.

⁹⁵ Situația oricărui material românesc - susceptibil comparației - în acest fundal elocvent și cuprinzător ni se pare indispensabilă; examinarea și consolidarea acestor mărturii, prin ligamentele și afinitățile lor, ne permite să regăsim fără greutate apartenența neechivocă și obligatorie a acestui anevoios proces. Toate istoriile orientalismului, chiar și considerațiile cele mai plâpânde de acest tip, recunosc mai întâi că nu transcriu un eveniment etnic (și nici măcar unul dintr-un areal cultural precizat), ci o mutație inovatoare și înglobantă ce nu poate fi, în priceperi, sterilități ori derapaje, atribuită - deși abia recent recompunerea preistoriei orientalismului ne permite să avem în vedere mai ales evenimentele de adâncime care promovează expansiunea radială a Europei în geografia cunoscutului. Deocamdată, însă, lipsa unui *opus* care să investigheze tectonica de adâncime a întâlnirii celor două memorii dominante nu va permite nici o considerație prematură.

⁹⁶ P. P. Panaitescu, *op. cit.*, 1987, p. 33-90. Nu ne-a fost accesibil Th. S. Bayer, *Museum Sinicum in quo Sinicae linguae et literaturae ratio explicatur*, Petrapoli, 1730, care poate conține mai multe informații central-asiatice și sinice datorate lui Nicolae Spătarul. E. Țarălungă, *Dimitrie Cantemir. Contribuții documentare la un portret*, Minerva, 1989, p. 355-357 descrie fondurile principale de manuscrise cantemiriene în arhivele, muzeele și bibliotecile din Rusia, amintind că alături de acestea se află și manuscrise ce conțin texte ale Spătarului Nicolae, ЦГАДА Ф 9, 62, 68, 89, 138, 1167, 1699 și 1343, șapte secții de arhivă ce cuprind mult mai multe pagini de interes asiatic decât ar putea fi conjicurate într-o arhivă și, din nefericire, chiar ediție orientală din țară. În prezent, dr. Rodica Pop (Société Asiatique) pregătește însă ediția completă a cronicii manciuriene ce relatează întâlnirile cu ambasada lui “Milescu”.

⁹⁷ Cf. P. Pelliot, *Guillaume de Rubrouck*, în *Recherches sur les chrétiens de l'Asie Centrale et d'Extrême-Orient*, ediție îngrijită și adnotată de Louis Hambis și adnotată de Jean Duvallier, Paris, Imprimerie Nationale, 1973, p. 44

⁹⁸ Ph. Avril 1692, p. 167-169, 196, 198, rubine și perle din Amur, argint și plumb, fildeș, “mai alb și mai șlefuit decât cel care ne vine din Indii”, cf. Ph. Avril 1692, p. 178, 197, 208-209.

Multenia și Moldova, mirodenii, blănuri, stofe - mai ales mătasea⁹⁹, obiecte de artă¹⁰⁰, vegetație asiatică și pietrele prețioase¹⁰¹ sunt concretizarea imaginii Asiei, al cărei caracter e asimilat lingvistic¹⁰², vizual¹⁰³, odorific, tactil, sonor¹⁰⁴, în alimentație, vestimentație, în edificii, tezaure și poate în vise. Oricum, filtrul comercial grec, turc și

⁹⁹ Pentru funcția mătăsii în comerțul caspic și iradierile acestei artere în teritoriile românești, cf. V. Ciociltan, *Mongolii și Marea Neagră în secolele XIII-XIV. Contribuția cinghizhanizilor la transformarea bazinului pontic în placă turnantă a comerțului euro-asiatic*, pref. Ș. Papacostea, București, Ed. Enciclopedică, *Bibliotheca Pontica* II, 1998, p. 91-98; contrapartea comercială a unei intermediere e drumul postavului, care pornea din Flandra (Ypres-Bruges), trecea prin Colonia, Frankfurt am Main, Praha, Sibiu, Brașov, Bistrița, cf. C. C. Giurescu, *Târguri sau orașe și cetăți moldovene din secolul al X-lea până la mijlocul secolului al XVI-lea*, București, Ed. Enciclopedică, 1997, p. 60-62.

¹⁰⁰ Săbii de Damasc, scorțișoară, cuișoare, ghimber, cf. C. C. Giurescu 1977, p. 120-121; blănuri, cf. M. A. Mehmet, *Cronici turcești privind Țările Române. Extrase*, vol. III, București, Ed. Academiei, 1980, p. 106.

¹⁰¹ Putem recunoaște, reparcurgând traseele siberiene și sinice ale Spătarului, interceptarea materială a necunoscutelor Asii. Înainte de călătoria în China, Nicolae a primit, ca semn al avansării în ierarhiile moscovite, o haină scumpă de zibelină din partea țarului, semn al bogățiilor siberiene pe care avea să le întâlnească, cf. R. Șt. Vergatti, *op. cit.*, p. 161 n. 2. În cuprinsul ambasadei se afla și grecul Spiridon, specialist în pietre prețioase (*op. cit.*, p. 166); din China, ambasada spera să aducă pietre prețioase și mătase (*op. cit.*, p. 169); birul plătit de burlași și tunguși consta în blăni de samur (*op. cit.*, p. 176 n. 3); cumpără cai și cămile de la mongoli (*op. cit.*, p. 178).

¹⁰² Pentru necesitățile expediției, ambasada a recoltat și un interpret de limbă calmucă și un altul, pentru limba tătarilor (cf. R. Șt. Vergatti, *op. cit.*, p. 167). După Leibniz, "la collation des langues est la chose du monde qui peut donner le plus des lumieres touchant les origines et migration des peuples. Or sans parler des langues de la Coree, du Japon, du Siam, Ava, et du reste des Indes dont il faudroit tacher d'estre informé avec le temp; je ne parleray maintenant que des langues Tartares, ou qui sont au septentrion de la Chine, des Indes et de la Perse. Il importerait donc fort d'avoir des petits vocabulaires, et grammaires, mais des moins et avant toute chose le *Pater* dans chacune des ces langues (...). Je souhaiterois le *Pater* dans la langue des Tartares de la Chine"; cf. Leibniz către J. Bouvet, 2 decembrie 1697, cf. Leibniz, *op. cit.*, p. 60. Pentru amănunte, Étiemble, *L'Europe Chinoise*, Paris, 1988.

¹⁰³ Un fragment decisiv e descrierea cerului islamic, așa cum figurează în astronomia religioasă: "primul cer zic că este de smarald; al doilea de rubin sau, după cum spun unii, de marmură; al treilea din rubin galben sau chihlimbar, iar după alții de fier; al patrulea din argint curat, alții zic din orichalc; al cincilea din aur; al șaselea din mărgăritar, iar alții spun că e din aur roșu; al șaptelea din strălucire luminoasă, iar după alții din rubin roșu" (D. Cantemir, *Sistemul religiei muhammedane*, București, ed. V. Căndea, 1987, IV.6, p. 183). Cerul unei alte teologii și materialitatea asiatică a pietrelor prețioase converg către receptarea netă a diferenței.

¹⁰⁴ Relatează Spătarul, 1958, p. 458 - "askaniama l-a rugat pe sol să poruncească oamenilor lui să cânte *Dunăre, Dunăre*, cântec pe care el îl auzise cândva. După aceasta, askaniama i-a pus pe doi dintre însoțitorii săi să cânte în chineză". Spătarului îi aparține alăturarea muzicii chineze lângă cea otomană, sonorități ale Asiei cunoscute direct și amplu (cf. și R. Șt. Vergatti, *op. cit.*, p. 209).

armean utilizat de Levant Company transporta textile din mătase și bumbac provenite din China, ca și mărfuri siberiene¹⁰⁵.

Lucrările Spătarului Nicolae “Milescu”, ca și cele ale Principelui Cantemir, mai ales cele care conțin porțiuni din imaginea și memoria Asiei, se înscriu în teritoriul de frontieră al mai multor religii, asupra cărui va prima, în amândouă cazurile prin relație cu ortodoxia rusă, creștinismul și etnicul perceput prin memoria religioasă. De aceea, toate mărturiile cu privire la papalitate, Islam, Siberia, Asia centrală, China și India (pentru Spătar)¹⁰⁶ și la Imperiul Otoman, catolicism, Arabia, Caucaz și ortodoxie greco-bizantină (pentru Cantemir) trebuie situate, așa cum se dezvoltă ele la sfârșitul secolului al XVII-lea, în posteritatea expansiunii religioase caracteristice pentru Moldova anterioară cu jumătate de veac¹⁰⁷.

Acceptarea ritmică și colectivă a imaginii și memoriei Asiei nu avea să survină, în cazul autohton, decât târziu. Important de semnalat este și că fructificarea acestei vecinătăți promovate de geneza istorică a frontierei Europei cu Asia s-a diminuat până la a deveni un element constrângător, opus semnificațiilor aceluși Occident care a știut amplu utiliza impactul descoperirilor geografice¹⁰⁸.

¹⁰⁵ Cf. Paul Cernovodeanu, *England's Trade Policy in Levant and Her Exchange with the Romanian Countries under the Latter Stuarts (16601-1714)*, Publishing House of the Academy, 1972, p. 106 n. 53, 53 n. 109, 92-93.

¹⁰⁶ Intact valide rămân cuvintele lui Emile Picot, unul dintre primii cercetători care au înțeles importanța memoriei Asiei în opera Spătarului (preluând informațiile din studiul lui Hasdeu din 1870): “puțini oameni au avut o existență atât de aventuroasă și s-au făcut celebri prin însușiri atât de diverse precum Nicolae Spătarul (...) Istoria Spătarului e atât de puțin cunoscută încât cea mai mare parte a orientaliștilor îi ignoră până și numele. Ne-am gândit că românii nu pot fi mai bine reprezentați într-o culegere dedicată studiilor orientale ca printr-o notiță asupra acestui extraordinar personaj”, instaurator, cf. E. Picot 1883, p. 1.

¹⁰⁷ Șt. Andreescu, *Matei Basarab, Vasile Lupu și proiectul de cruciadă din anii 1645-1647*, AIIAI, XXI, 1984, p. 147-168 a dezvoltat câteva dintre semnificațiile istorice ale efervescenței religioase în Țările române; proiectul unei cruciade nu poate emerge decât survolând unitatea etnică, culturală și mentală a unei ortodoxii care în numele credinței pravoslavnice, izbutea totuși cu dificultate să se apere în fața expansiunii otomane.

¹⁰⁸ Cf. Al. Dușu, *Southeastern Europe Between the 'Oriental Lethargy' and the Prosperous West*, “In honorem Paul Cernovodeanu”, Ed. Kriterion, București, 1998, p. 313-324. Trebuie să amintim însă că receptarea și întretinerea unei imagini a Asiei a fost deseori contaminată și distorsionată de sursele istorice ale producerii ei: colonialism, expansiune teritorială, ideologie anexionistă, propagandă, așa cum arată lucrări recente precum Edward Said, *Cultures and Imperialism*, London, Chatto & Windus, 1993 și Kalpana Sahni, *Crucifying the Orient. Russian Orientalism and the Colonization of Caucasus and Central Asia*, The Institute for Comparative Research in Human Culture, White Orchid Press, Singapore, 1997 (1997, p. 8-11, antecedentele coloniale din timpul lui Petru cel Mare, care au dezvoltat atitudinea rusă față de civilizațiile caucaziene și central-asiatice, ai căror primi martori au fost ‘etnologii’ detașați de Posolskii Prikaz). Contactul cumulativ între două memorii a căror întrepătrundere a părut inaccesibilă până la sfârșitul sec. al XVII-lea este cea foarte exactă descripție ce se va găsi în scrisoarea lui Leibniz către R. P. Antoine Verjus, din Hanovra, la 2 decembrie 1697, p. “je juge que cette mission est la plus grande affaire de nos temps, tant pour la gloire de Dieu et la propagation de la religion Chrestienne, que pour le bien general des hommes et l'accroissement des sciences et arts chez nous aussi bien que chez les Chinois, car c'est un commerce de lumiere, qui nous peut donner tout d'un coup leur travaux de quelques milliers d'années, et leur rendre les

Transformările intervenite ulterior în gestionarea imaginii și memoriei provenite din Siberia și China în circuitul cărturarilor europeni au scufundat rudimentele acestui contact îndelungat și fertil cu civilizația nordului și estului asiatic.¹⁰⁹ Treptat, recursul la primele tratate a fost diminuat, iar nașterea de mai târziu a orientalisticii europene avea să privilegieze mai ales subcontinentul indian, în pofida faptului că întreg secolul al XVIII^{lea} occidental a fost marcat și de prezența tot mai accentuată a civilizației extrem-orientale¹¹⁰, până la resuscitarea interesului oriental în romantismul german și englez. Solidaritatea acestor procese ce marchează istoria științelor umane în aria occidentală¹¹¹ permite astăzi reînțoararea la mărturiile primare (istorie religioasă, etnologie central-asiatică, istorie a comerțului asiatic, demografie, etc.) recoltate de călătorii în Asia. Vom urmări comparat relevanța prezenței Spătarului alături de cărturarii europeni în a doua parte a acestui studiu.

NICHOLAS THE SPATHARY “MILESCU”:

THE IMAGE OF SIBERIA AND CHINA IN EUROPEAN CONTEXT (I)

Abstract

The second half of the 17th century presents a large modification of the European interest for Asia. This includes Jesuit missions, Russian embassies, merchants and solitaires, which try to establish new and more accurate links between the European civilization (both occidental and Russian) and the civilization of China. In this context, the activity of the Romanian Nicholas Spathary “Milescu” (1636-1708), sent as ambassador in China by the Tsar Alexei Mihailovici, whose work was marked by the lapse of time spent along Siberia and at Peking (1675-1676) may bring an important elucidation for the understanding of the first direct reception of the image of Asia in the Romanian culture.

---

nostre; et doubler pour ainsi dire nos veritables richesses de part et d'autres. Ce qui est quelque chose de plus grand qu'on ne pense"; "ne voyant rien de plus grans à faire de nos temps; tant pour les Chinois que pour nous", *op. cit.*, p. 55, 64. Pentru dezvoltarea acestui cadru al integrării maginii și memoriei Asiei, cf. Daniel J. Cook - Henry Rosemont jr., *The Pre-Established Harmony between Leibniz and Chinese Thought*, "Journal of the History of Ideas" XLII, 1981, fasc. 2, p. 253-267.

¹⁰⁹ Harta extrasă din cancelaria moscovită și raportată de Ph. Avril are multiple asemănări cu harta Asiei din 1701 a lui Delisle (1675-1726).

¹¹⁰ Knud Lundbaek, *Notes sur l'image du néo-confucianisme dans la littérature européenne du XVIIe a la fin du XIXe siecles*, "Actes du IIIe Colloque International de Sinologie - Chantilly", 1980, Paris, 1983, p. 131-176.

¹¹¹ Câteva trăsături ale acestei istorii a descoperirii și explorării Asiei în E. Ciurtin, ASIR, *op. cit.*, mai ales p. 215-221 și 385-398.

This study continues the project of our investigations that try to include the whole area of the relations between Romanian culture and the Asian space, taking in account the oldest medieval testimonies and continuing through until the documents from modern times, that may be considered the promoters of the first Oriental studies. Following the first evaluations from our study "The Image and the Memory of Asia in the Romanian Culture" (*Archiv. Studies in the History of Religions* vol. II, 1998 - III, 1999, p. 213-449), we have tried to focus in a deeper way the relations between the literature of Asian interest, from the second half of the century, such as *Russia seu Moscovia itemque Tartaria. Commentario Topographico atque Politico illustratae* or Ioannis Boteris et alii, *Persia seu Regni Persici Status. Variaque Itinera in atque per Persiam: cum aliquot iconibus incolarum* (Lugduni Batavorum, 1630 and 1633) and the oriental writings of Spathary Nicolae. The works of Nicolaus Trigauti and Martinus Martini, J. Nieuhoff and Adam Olearius, Alvarez Semedo, the entire work of Pater Athanasius Kircher and the Asiatic epistolary of Leibniz shows the religious, economic, social and politic role of the discovery especially of Siberia and China. Leibniz's *Novissima Sinica* (1699) that also contains *Brevis Descriptio itineris Sinensis a Legatione Moscovitica anni 1693. 94. 95 confecti, emendatius edita*, is one of the principal attestations of Leibniz's constant interest for the relations with Asia promoted by ambassadors and Russian travellers.

In the context of this difficult and long process of the integration of Asian memory, the other partner, the Spathary Nicolae "Milescu" represents, in a way that has never been enough explored before in the Romanian historiography.

We are trying to follow here the history and the meanings of this image of Asia, as well as the composition of the memory preserved and transmitted through the writings that include fragments of oriental interest. It is necessary to mention that the discovery of Asia, as well as the discovery of America, was the major alternative to the autochthon memory. The geography of this expansion, which excludes the contact with other areas, is also born out by the Romanian case. More than this, the genesis of the historic frontier between Asia and Europe confers to the territories at the North of Danube the position of a wider filter to intercept the Asian civilisations, although this proportion has never been fructified as such, but only as condition of the military resistance and unfortunate endurance.

The changes that took place in the process of manipulating the image and memory caused by the contacts of the European scholars with Siberia and Asia encouraged the sinking of the traces of this long and rich contact with the Asian civilisation from the North and the East. Gradually, the attention paid to the first treatises has been diminished and, later on, when the European oriental studies have occurred, it was only the Indian subcontinent that was privileged, in spite of the fact that the whole 18th century had been more and more marked by the presence of the civilisations from Extreme Orient, until the resuscitation of the oriental interest in the German and English Romanticism.

In the second half of this study, we are going to follow in a comparative way the importance and the relevance of the presence of Spathary Milescu among the European scholars, intending to examine the relations between Posolskii Prikaz, the European academic milieu and the words of Leibniz: „je juge que cette mission est *la plus grande affaire de nos temps*, tant pour la gloire de Dieu et la propagation de la religion

Chrestienne, que pour le bien general des hommes et l'accroissement des sciences et arts chez nous aussi bien que chez les Chinois, car c'est un commerce de lumiere, qui nous peut donner tout d'un coup leur travaux de quelques milliers d'années, et leur rendre les nostre; et doubler pour ainsi dire nos veritables richesses de part et d'autres. Ce qui est quelque chose de plus grand qu'on ne pense" (in a letter to R. P. Antoine Verjus, Hanover, 2 december 1697).

DESPRE MALACAȘENII DIN PINDUL MEDIEVAL.

ALBANEZI SAU VLAHI ?

FANIS DASOULAS

Destrămarea Bizanțului provocată de cruciații apuseni în 1204, înființarea cu puțin înainte a celui de al doilea stat bulgar și întărirea regatului sârb în aceeași perioadă, nu constituie decât punctul culminant al crizei prin care trecea Imperiul de Răsărit în ultimele două secole de existență. Aceasta a avut drept rezultat crearea în Peninsula Balcanică a mai multor centre politice, fapt care a scos la lumină zone geografice și populații puțin remarcate până atunci. Un exemplu caracteristic în acest sens, este atestat de cronică bizantină a împăratului Cantacuzino, care relatează despre expediția împăratului Andronic al III-lea Paleologul în Tesalia la 1334, și anume: “Pe când împăratul se afla în Tesalia, albanezii (*albanoi*) care locuiau în munții Tesaliei, nesupuși unei puteri politice centralizate (*avasileutoi*), și care erau numiți de către conducătorii lor (*fylarchoi*) Malacași (*Malakasioi*), Buii (*Bouioi*) și Mesariții (*Messaritai*), în număr de 12 mii de oameni, venind <la împărat>, i se închină și îi promisese să îl slujească, de teamă că, venind iarna, vor fi vătămați de către Romei (*Romaioi*)¹, întrucât nu locuiau în vreun oraș, ci în munți și locuri inaccesibile, plecau iarna din cauza frigului și a zăpezii, căci considerau că pot fi ușor atacați când munții sunt acoperiți cu zăpadă...”².

Albanezii menționați în fragmentul de mai sus sunt nomazi autonomi (*avtonomoi nomades*), după cum susține însuși autorul într-o altă pagină a cronicii sale, adică sunt organizați în așa numitele “*farai*”³. Mulți cercetători, ținând cont de faptul că un asemenea mod de viață îi caracteriza de mai multe veacuri pe vlahi, consideră că autorul îi confundă pe aceștia din urmă cu albanezii⁴. Dimpotrivă, alții consideră că este

¹ Aici termenul “Romaioi” înseamnă “Greci”. Vezi D.V. Vajakakou, *Shediasma peri ton toponymiton kai anthroponymikon en Eladi*, 1833-1962, “Athina” 67, 1964, 229-237.

² I. Kantakouzinou, I, 474, ed. Bonnæ.

³ “Fara” constituia o formă de organizare socială întâlnită la populații păstorești din Albania și Grecia, alcătuită din mai multe familii, legate între ele prin diverse grade de rudenie, și condusă, conform propriilor tradiții, de o căpetenie. Se caracterizează printr-un mod de viață nomad. În albaneză “farest”= neam, rudenie, rasă sau “fis”= trib, neam, origine, rudenie de sânge, apartenență etnică. Vezi N.H. Ghini, *Alvanoclliniko lexiko*, Iannina, 1998, p. 204, 216.

⁴ F.K.H.L. Pouqueville, *Taxidi stin Ellada*, trad. în greacă Panajota G. Kotsou, Atena, 1994, p. 293, 294 ; P. Aravantinos, *Chronographia tis Epeirou*, I, Atena, 1856, 112, nota 1 ; *ibidem*, II, p. 105, 113 ; A.J. Wace, M.S. Thompson, *Oi nomades ton Valkanion*, trad. în greacă P. Karajorgos, Thessalonik, 1989, p. 267.

vorba chiar de albanezi⁵. După părerea lui G. Soullis⁶, de exemplu, Cantacuzino îi cunoștea destul de bine pe vlahi încât să îi poată deosebi de albanezi. Sunt de acord cu această ipoteză, dar se pune întrebarea, pe care vlahi îi cunoștea cronicarul bizantin? Conform unor surse contemporane, vlahii din secolul al XIV-lea sunt diferiți din punct de vedere al organizării lor sociale⁷, căci aveau și alte îndeletniciri în afară de păstorit, contribuind în același timp în mod considerabil la evidențierea a noi centre politice⁸. În plus, tipul de păstorit pe care îl urmează majoritatea lor nu constituie un mod de viață nomad, ci o profesie. Există însă și un alt grup de vlahi care până în secolul al XX-lea s-a ocupat cu păstoritul de tip nomad, fiind organizați în “*farai*” ca și albanezii lui Cantacuzino. Este vorba de așa numiții arvanitovlahi sau farsilioți (farsălioți), după cum îi numesc vecinii lor⁹. Se pare deci, că vlahii menționați anterior deja în secolul al XIV-lea duceau un mod de viață asemănător cu cel al unor grupuri albanofone. Aceasta reiese dintr-o hotărâre legislativă a lui Ștefan Dușan prin care impune organelor administrative să manifeste același tratament față de vlahi și albanezi¹⁰. Înțelegem că această hotărâre se referă la niște populații care nu se încadrau în limitele impuse de societatea feudalizată a epocii, fapt care îndreptățește calificativele folosite de Cantacuzino la adresa lor: *autonomoi nomades* și *avasileutoi*. Se pune întrebarea, dacă un cronicar medieval intra în asemenea amănunte sau, cum se obișnuia pe atunci, deosebea anumite populații după modul de viață pe care îl duceau, după spațiul geografic din care se trăgeau sau după legăturile lor cu puterea exercitată de împărat. Este probabil ca și albanezii lui Cantacuzino să fi fost amestecați cu alte grupuri etnice, dar proveniența lor din spațiul geografic al Albaniei l-a determinat pe cronicar să îi numească pe toți albanezi.

În spațiul muntos al Tesaliei, unde se impun prin importanța lor munții Pindului, sunt atestați păstori vlahi încă din secolul al XI-lea¹¹. Așteția, dacă nu aveau

⁵ G. Soullis, *Peri ton mesaionikon alvanikon fylon ton Malakasion, Bouion kai Messariton*, în culegerea de studii a aceluiași autor, *Istorika meletimaa*, Atena, 1980, p. 127-216; V. Panajotopoulos, *Provlimata dimograflas kai geograflas tou ellinikou chorou*, Atena, 1984, p. 23; Sp. Lambros, *I onomatologia tis Atikis kai I cis tin choran epoikisiss ton Alvanon*, “Epeteris Pamassou”, 1, 1896, 179, nota 3.

⁶ G. Soullis, *op. cit.*

⁷ E. Stănescu, *Premisele răscoalei Asăneștilor – Lumea românească sud-dunăreană în veacurile X-XII*, în culegerea de studii, *Răscoala și statul Asăneștilor*, București, 1989, p. 19. Vezi și P. Aravantinos, *op. cit.*, II, p. 309, nota 3; p. 310, nota 3; Kekaumenos, *Stratigikon*, Athena, 1993, p. 223.

⁸ Reprezentativ în acest sens este cazul celui de-al doilea stat bulgar și cel al Vlahiei Mari.

⁹ P. Aravantinos, *Monografla peri Koutsovlachon*, Atena, 1905, p. 34-39; N. Kasomouli, *Enthymimata stratiotika tis epanastaseos ton Ellinon 1821-1833*, Atena, 1939, f. 1, 103-106; Pouqueville, *op. cit.*, p. 338-351.

¹⁰ S. Dusan, *Avtokratonas Servias kai Elladas. O kodikas nomon*, trad. din iugoslavă în greacă L. Chatziprodromizis, Atena, 1983, art. 76-83, 56-58.

¹¹ Anna Comnena, *Alexias*, ed. Leib, II, 24: “lăsând în dreapta muntele care e numit de către localnici Kissavon coborâse în Ezevan, sat vlah care se află aproape de Andronia”, Choniates, ed. Bonnae, 841: “În legătură cu aceasta, și un altul deșine munții Tesaliei, care acum se numește Vlahia Mare”. Vezi și G. Soullis, *Vlachia – Megali Blachia – i en Elladi Blachia*, în *Istorika meletimata*, p. 489-497; D. Zakythinis, *Meletai peri tis Dioikitikis diairesis*, “Epeteris Etairias Byzantinon Spoudon” 18, 1948, p. 42-62.

aici așezări stabile, cu certitudine veneau vara pentru a-și păște turmele. Se mai știe că vlahii acelei epoci nu sunt străini de arta militară¹². Cum puteau, deci, albanezii lui Cantacuzino să se stabilească cu traiul în munții vlahilor fără să se confrunte cu aceștia din urmă? Presupunerea conform căreia s-ar fi putut confrunta între ei, iar albanezii i-ar fi expulzat pe localnici nu este confirmată de nici o sursă scrisă, dar nici de datele demografice care s-au menținut în veacurile următoare. Se pare, așadar, că pentru un oarecare timp, până când albanezii să fi părăsit munții Tesaliei, s-a produs conviețuirea lor cu vlahii. Cum au ajuns însă la această conviețuire? Deocamdată se întrerupe capitoul celor trei grupuri de albanezi menționate de Cantacuzino, căci nici un izvor ulterior nu atestă prezența lor în spațiul Tesaliei.

În schimb, în jurul anului 1359 își fac apariția în sudul Epirului și în Etoloacarnania de azi unii arvaniți (*albanites*)¹³ care deveniseră atât de puternici încât, după cum menționează o sursă contemporană: “Regele Simion¹⁴, acordând cea mai mare grijă Vlahiei¹⁵, cedează toată Etolia albanezilor”, în timp ce mai jos spune: “și desemnează doi despoți din neamul albanezilor, unul dintre care, Ghinus Buias, luase Aheloon-ul și locurile învecinate, inclusiv Anghelokastro, iar celălalt, cu numele Petros Leosas, a luat Arta și Rogus”¹⁶. Regiunea pe care o conducea fiecare dintre cele două căpetenii nu pare să fi fost aleasă la întâmplare, ci pe baza elementului de rudenie etnică cu populațiile instalate acolo. Dacă presupunem că Buias are legătură cu buii lui Cantacuzino – am observat deja că cele trei neamuri își au denumirea după numele șefilor lor – atunci aceștia din urmă se instalaseră în Etoloacarnania de azi. Ca să ajungă acolo au traversat partea de sud a lanțului muntos Agrafa, precum și munții regiunii Karpenisi, unde, probabil, își aveau pășunile încă de pe vremea când se aflau în Tesalia. Neamul lui Lioșa s-a instalat însă în sudul Epirului, iar ca să ajungă acolo au traversat munții de sud ai Pindului, unde și aceștia își păstraseră pășunile¹⁷. Dar în fruntea cărui neam se afla Lioșa? Răspunsul ni-l dă *Cronica Ianninei* care menționează: “în 1367 arvaniții fac incursiuni împotriva lui Toma Preljub, tiranul conducător sârb al orașului Iannena”, iar mai jos: “chiar și Petru Lioșa, împreună cu mazaracheii și malacașii, de același neam cu el, fac incursiuni timp de trei ani împotriva lui <Toma Preljub>”. Observăm, deci, că Lioșa este conducătorul unui neam atestat pentru prima dată în scris, dar și a unui neam menționat deja în fragmentul lui Cantacuzino. Semnalăm aici și faptul că rândurile de mai sus îl deosebesc pe Lioșa și pe cele două neamuri conduse de el de

¹² Kekaumenos, 223 : “protospătarul Nikoulitsas”; idem, 255: “în loc de excuviți i-a dat funcția comandant al vlahilor din Grecia”; Choniatis, 643, 644. Vezi și A. Vakalopoulos, *Istoria tou Neou Ellinismou*, I, Tesalonic, 1961, p. 239-240; A. Vincent, *I Blachia kai oi Blachoi ston Erotokrito*, în *Loini eis mnumin Andrea Kalokairinou*, Erakleion, 1924, p. 51-92.

¹³ Despre numele “albanezi” (*albanoi*) și “arvaniți” (*albanites*) vezi D.V. Vajikakos, *op. cit.*, p. 248-252.

¹⁴ Conducător sârb al regiunii. Vezi D.M. Nicol, *To despoto tis Epeirou*, Atena, 1991, p. 201-206.

¹⁵ Despre Vlahia vezi Soulis, *op. cit.*

¹⁶ *Cronica Ianninei* (text grecesc), editat de L. Vranousis, *To chronico ton Ioanninon kat' anekdaton dimodi epitomin*, extras din “Epetiris tou Mesaionikou Archiou” 12, 1962, Atena, 1965, p. 79.

¹⁷ Vezi N. Kosmas, *Oi doiadoi tis Pindou*, “Epeirotiki Estia”, 4, f. 33, 1995, 14-20 și D. Evangelidis, *Apo tin palaia istoria tis Epeirou Thessalias*, “Epeirotiki Zoi”, 1, f. 3, 1946, 15-18.

ceilalți albanezi. În ceea ce îi privește pe mazarachei, vor apărea foarte rar în izvoarele ulterioare. Probabil este vorba de un grup de albanofoni stabiliți în regiunea actualului district Thesprotia, unde s-a păstrat respectivul toponim Mazarachi și unde se mai vorbește un idiom albanez¹⁸. Unde s-a stabilit cu traiul însă malacașii care spre deosebire de mazarachei sunt mereu prezenți în sursele scrise? Constituiau oare și aceștia un grup de albanofoni? Dacă da, atunci de ce textele îi deosebesc de ceilalți arvaniți?

Înainte de a răspunde la aceste întrebări, aș vrea să trec în revistă două toponime atestate în platoul Poliță¹⁹, nu departe de Mețovo, și anume “Valea di Lioșani ațea Mare și Valea di Lioșani ațea Nică”, adică Valea Lioșanilor cea Mare și Valea Lioșanilor cea Mică²⁰. Este vorba de toponime vlahe care denotă existența unui grup etnic cu numele “lioșani”²¹. Judecând după locul unde le întâlnim – una dintre cele mai bogate pășuni ale Pindului – concludem că au fost lăsate de un grup de păstori. Lucrul cert este că satul Mețovo încă din perioada medievală este locuit de vlahi²². Ca să fi păstrat lioșanii pășuni acolo trebuie să fi avut legături cu vlahii localnici. Dar care este legătura dintre lioșani și Petru Lioșa? Oare este vorba de malacașii din neamul acestuia din urmă, după cum menționează cronica? Trebuie să notăm aici că cele două regiuni desemnate prin cele două toponime fac hotar comun cu satul Malacași care poartă numele malacașilor din cronică²³. Acest fapt ne permite să presupunem că Lioșa conducea nu numai albanezi, ci și vlahi și acest caz constituie primul exemplu de amestecare a unor familii fruntașe de proveniență etnică diferită, datorită intereselor comune. Dacă mazaracheii și malacașii erau deopotrivă albanezi, de ce cronica îi deosebește de vreme ce aceștia ar fi putut să poarte numele conducătorului lor Lioșa, ca și în cazul builor? Probabil unii vlahofoni, anume malacașii, supranumiți lioșanii, s-au amestecat cu mazaracheii și și-au ales drept conducător pe Lioșa. Neamul acestuia din urmă se termină cu fiul lui, Iannis, în timp ce reședința lui administrativă Arta este ocupată de conducătorul albanez Ghin Buia Spata²⁴. Malacașii însă nu încetează să existe ci, dimpotrivă, atacă din nou Iannina, singuri de data asta, în frunte cu Ghinis Fratis²⁵. Se observă aici că malacașii de fiecare dată au o altă căpetenie, spre deosebire de albanezii care conform cronicilor sunt conduși numai de o familie (Bua). Acest Ghinis Fratis poartă un nume de botez de origine albaneză²⁶, nume pe care și l-au însușit și vlahii²⁷. Dimpotrivă, eponimul sau porecla este

¹⁸ P. Aravantinos, *Chronographia tis Epeirou*, 101; N.M. Leake, *Travels in Northern Greece*, IV, Amsterdam, 1967, p. 71.

¹⁹ G. Plataris, *To simeiomatari enos Metsoviti 1871-1943*, Atena, 1972, p. 252.

²⁰ *Ibidem*, p. 226.

²¹ Vezi G. Stamnopoulos, *Voltes onomatologhes*, Atena, 1959, p. 204-209; Matilda Caragiu Maroțeanu, *Dicționar aromân*, București, 1997, XXXIX.

²² *Cronica Ianninei*, p. 91: “Dar și pe mult respectatul Isaia, egumenul Mețovului, l-a bătut”.

²³ Am depistat numele satului Malacași într-un document al arhivelor satului Anilio, regiunea Mețovo. Documentul este datat cu anul 1674 și constituie traducerea oficială a unui document turcesc care se află în arhivele Judecătoriei Supreme din Iannina. Nu cunosc o mărturie scrisă mai veche despre acest sat.

²⁴ *Cronica Ianninei*, p. 85.

²⁵ *Ibidem*, p. 86.

²⁶ Vezi M. Tiandafyllidis, *Ta oikogeneiaka mas Onomata*, Tesalonic, 1982, p. 14.

²⁷ G. Plataris, *Kodikas Chonuas Metsovou ton eton 1708-1907*, Atena, 1982, nr. 30, p. 64.

vlahă – “frate” sau “frati”, cum se pronunță în idiomul sudic al vlahilor din Grecia²⁸, corespunde românescului “frate”, cuvânt pe care nici o altă limbă balcanică nu îl poate explica.

Într-un alt episod despre asediul Ianninei, malacașii atacă traversând cu bărcile lacul care scaldă orașul dinspre sud și est. În ajutor le vin arvaniții care atacă de pe uscat. Iarăși atestăm deosebirea albanezilor de malacași.

Atacul efectuat de malacași dinspre sud și est probabil constituie o primă mărturie despre spațiul geografic în care locuiesc. Acest spațiu se află la poalele munților Pind care ating văile Ianninei. Nu este întâmplător că această așezare geografică constituie în secolele următoare o parte a unei regiuni geografice mai largi care se numește Malacași²⁹. Sugestia noastră conform căreia arvaniții textelor nu sunt numai albanezi ci și vlahi este întărită de același episod războinic care ne mai relatează că o mulțime de atacatori de toate neamurile (*pangenei*) a fost capturată de domnitorul Ianninei. Cronica mărturisește despre această mulțime următoarele: “Pe acei arvaniți îi împărți locuitorilor orașului întru supunere și astfel îi pierdură. Și le tăiasse nasurile acelor bulgari și vlahi”³⁰.

Nu ne vom opri la atacurile malacașilor împotriva Ianninei, care continuă în anii următori alături de familia conducătoare Bua. Trebuie să notăm însă că slăbirea puterii familiei Bua, destrămarea statului lor de către domnitorii Ianninei³¹, precum și prezența otomană în zonă micșorează capacitatea lor de a ataca Iannina. Astfel, puțin înainte de a preda orașul otomanilor (1430) îi găsim pe poziția de aliați ai conducătorului orașului³². Este posibil ca în timpul acestor atacuri să nu fi luat parte toți vlahii din zonă, ci doar un grup care își identifica interesele cu cele ale conducătorilor. După ocuparea otomană malacașii încetează să se mai prezinte ca un grup separat, numele lor însă rămâne ca apelativ al unei zone muntoase întinse a Epirului de azi. Astăzi în această zonă se vorbesc două limbi, și anume greaca, în partea vestică, și vlaha, în partea de est, utilizarea celei din urmă restrângându-se din ce în ce mai mult. La începutul secolului al XIX-lea călătorul francez Pouqueville notează că spațiul administrativ Malacași este locuit de 2390 de familii vlahofone și de altele 1449 de familii elinofone³³. La sfârșitul aceluiași secol epirotul Savint Lambridis ne comunică că zona este locuită de 1572 de familii de vlahi și 2666 de familii elinofone³⁴. Nici un alt cercetător nu atestă vreodată că în această zonă s-ar vorbi o altă limbă decât vlaha și greaca. Substratul toponimelor de altă proveniență decât cea greacă, atestate în zona elinofonă a Malacașului este în mare parte de origine vlahă. De exemplu: Grunios, Curanalta, Fundarosa, Parușa, Ciuca Nalta, Fiarica, Ghigoros, Olmos, Cutrolungu, Costelata, Coferita, Scripta, Furos, Chetrosu,

²⁸ N. Katsanis, N. Dinas, *Grammatiki tis koinis koutsovlahkis*, Tesalonic, 1990, 12 ; T. Papahagi, *Dicționarul dialectului aromân*, 1963, p. 41-43.

²⁹ Vezi I. Lambridis, *Epeirotika meletimata*, Iannina, 1993, f. 4, 5; W. Martin Leak, *op. cit.*, p. 165.

³⁰ *Cronica Ianninei*, p. 88.

³¹ Giuseppe Schiro, *To chroniko ton Tokon*, Iannena, 1969, p. 40.

³² *Ibidem*, 34; *Cronica Ianninei*, ed. Bonnae, MDCCCXLIX, p. 236.

³³ Pouqueville, *op. cit.*, p. 315.

³⁴ I. Lambridis, *op. cit.*, f. 4, p. 9.

Frigeos etc.³⁵. Astăzi termenul geografic Malacași nu se mai folosește. S-a păstrat însă numele satului de vlahofoni Malacași din regiunea Meșovului³⁶, precum și în regiunea Atenei sub forma “Malacasa”³⁷. Primul dintre acestea constituie singurul sat vlah care era locuit până recent de două categorii de vlahi, arvanitovlahii și vlahii, ultimii nefiind desemnați cu un nume special. Aceste două categorii locuiau în două mahalale diferite, vorbeau două idiomuri diferite și nu se căsătoreau între ei. Arvanitovlahii au păstrat până înainte de cel de-al doilea război mondial organizarea lor sub formă de fara, condusă de familia Barda. Acest nume pare să fie de origine albaneză³⁸. Este curios și faptul că buii n-au lăsat nici un toponim în zona pe care au avut-o sub stăpânirea lor, în timp ce cronică lui Sphrantzes menționează această zonă cu numele de Vlahia Mică³⁹. Dimpotrivă, sunt atestate toponimele Buga și Buiati în regiuni albanofone din sudul Greciei⁴⁰, precum și Buianu în Meșovo⁴¹ și Buianides în satul Lesinița⁴², toate fiind sate de vlahofoni ale Epirului. De asemenea în Albania găsim forma Buiana⁴³ ca denumire de râu, dar și numele Constantin Boennes⁴⁴ pe care numeroase izvoare scrise îl menționează ca existând în secolul al XIII-lea în spațiul Albaniei de azi. Semnificativ este și toponimul Lioșa⁴⁵, atestat într-o zonă a regiunii Atenei unde odinioară se vorbea un idiom al limbii albaneze.

Din cele relatate mai sus reiese că unii vlahi i-au urmat pe albanezi în sudul Greciei și s-au identificat cu ei. Unii albanezi, la rândul lor, s-au refugiat în zone locuite de vlahi, unde au și fost asimilați. Ar trebui să devină clar că în secolul al XIII-lea și al XIV-lea nu exista conștiință națională, așa cum o concepem azi. Conștiința fiecărui om nu depășea limitele unei grupări etnice sau a conducătorului local în serviciul căruia se aflau. Elementul distinctiv este stabilit de categoria socială și profesională căreia aparținea un anume individ, dar și de locul lui de proveniență. Pe de altă parte, elementul care unește anumite grupuri etnice este religia și sancțitatea cu care acestea învăluie un domnitor. La aceste criterii trebuie să raportăm cele trei neamuri la care se referă Cantacuzino în cronică sa ca să putem face anumite elucidări în ce le privește. Nu se știe, deci, dacă albanezii care la începutul secolului al XIV-lea se aflau în spațiul Tesaliei

³⁵ K.D. Mertzios, *Symboli cis tim ermincia ton Xenon epeiratikon toponymion*, “Epeirotika Chronika”, 9, 1934, p. 182-202; A. Lazanis, *Toponymia katsanochorion*, “Epeirotiki Estia”, 28, 1979, f. 325-326, p. 433-443; f. 327-328, 667-675; f. 329-331, 864-869; f. 332, 1058-1064; Ch.I. Soulis, *Toponymikon ton Choulianadon*, “Epeirotika Chronika”, 7, 1932, p. 216-245.

³⁶ Vezi mai sus, nota 23.

³⁷ A. Gerondas, *Oi Arvanites tis Attikis*, Atena, 1984, p. 26.

³⁸ M. Triandafyllidis, *op. cit.*, p. 77.

³⁹ Sphrantzes, *Bonnae*, p. 414.

⁴⁰ Sp. Lambros, *op. cit.*, p. 185.

⁴¹ G. Platari, *To simeiomatari...*, p. 252.

⁴² K.E. Oikonomou, *To toponymiko tis periodris Zagoriou*, Iannena, 1991, 518; I. Lambridis, *op. cit.*, f. 4, 16, susține că eponimul Buias este purtat de veacuri de o familie din Lesnița, regiunea Zagori. Mai jos menționează că la început aceștia se numeau “Buii” și “Buiani”.

⁴³ S. Liakos, *I katagogi Alvanon kai Roumanon*, Tesalonic, 1970, p. 33; K. Sathas, *Ellinika anekdota, Tzane Koronaïou, Boua andragathimata*, I, Atena, 1867, pune originea familiei de domnitori albanezi Bua în legătură cu toponimul Buiana sau Boiana din Albania.

⁴⁴ C.G. Pitsakis, *Question “albaneses” de droit matrimonial les surces juridiques byzantines*, în culegerea de studii, *Oi Alvanoiton Maseiona*, Atena, 1998, p. 178.

⁴⁵ K. Biris, *Arvanites: oi dorieis tou neoterou ellhnismou*, Atena, 1960, p. 90, 91.

erau doar albanezi sau erau albanezi care au adus cu ei și vlahi. Ceea ce se întrevede însă este că venirea lor a incitat pe vlahii Pindului care locuiau deja acolo. Aceasta se datorează identificării celor două populații, ambele fiind organizate după un model arhaic, iar dușmanul lor comun fiind feudalizarea societății balcanice care a culminat în secolul al XIV-lea atât în regiunile bizantine, cât și în cele ale regatului sârb⁴⁶. În consecință s-a produs amestecarea familiilor conducătoare a celor două grupuri etnice⁴⁷. Devine semnificativ în acest sens numele eventualului vlah Mirsi Macatzanos⁴⁸, ginerele conducătorului de origine albaneză Bua, cel al “servoarvanitovulgarovlahului” Vogoi⁴⁹, precum și al lui Lioșa, persoane pe care le întâlnim în cronicile epocii.

Cu siguranță identificarea intereselor celor două grupuri etnice s-a abătut de la scopul ei inițial. Chiar și atunci când conducătorii lor se stabilesc cu traiul în câmpie, aceștia se transformă în feudali, având de data aceasta ambiții mult mai mari decât protejarea turmelor și a neamurilor conduse de ei. În acest cadru de transformări trebuie să plasăm și atacurile lor împotriva Ianninei. De altfel, acești conducători nu se mai află în fruntea unor nomazi, de care sunt legați prin anumite grade de rudenie, ci a unor grupuri sociale mult mai largi, de diverse origini și cu o mai variată divizare socială, de către care ei înșiși vor fi influențați. Același lucru se întâmplă și cu grupurile înrudite între ele care i-au urmat în câmpie, unde din nomazi se transformă în agricultori, păstori transhumanți, militari⁵⁰. Când conducătorii lor își pierd puterea, emigrează spre sud, fapt confirmat atât de vorbitorii de limbă albaneză atestați în sudul Greciei, cât și de existența unor toponime care denotă că au fost lăsate de albanezi, care la sfârșitul secolului al XIV-lea, stăpâneau partea de vest a Greciei centrale⁵¹. Numai că ultima lor mișcare spre sud nu se datorează acelorași motive, care i-au adus din Albania în Tesalia și din Tesalia în Grecia de Vest. Acum nu mai sunt “nomazi autonomi”, ci militari gata să slujească noilor conducători precum o și făceau⁵². Dimpotrivă, Malacașii, care erau mai ales vlahi, au rămas în munți, în afară de un mic grup care și-a unit soarta cu cea a albanezilor. Aceștia nu-și căutau patria, ci o aveau deja la venirea albanezilor pe pământurile lor și au continuat să lupte pentru ea. Astfel, când vin otomanii, Malacașii reușesc să obțină de la aceștia importante concesii politice, dar mai ales reînnoiesc vechi privilegii militare, creând astfel primele “armatolikia” în Balcani⁵³. Faptul că într-o anumită perioadă lor s-au aliat albanezilor veniți pe pământurile lor, nu înseamnă că aveau același nivel

⁴⁶ Vezi G. Ostrogorsky, *Istoria Byzantinou Knatous*, trad. în greacă I. Panagopoulos, III, Atena, 1989, 36-40 și G. Castellan, *Istoria ton Balkanion (14os – 20os aionas)*, trad. în greacă Vasiliki Alipheri, Atena, 1991, p. 51-64.

⁴⁷ A. Vakalopoulos, *op. cit.*, p. 208-211.

⁴⁸ *Cronica Ianninei*, ed. L. Vranousis, *To chroniko ton Ianninon...*, 92; L. Lambridis, *op. cit.*, f. 4, p. 12.

⁴⁹ *Cronica Ianninei*, ed. Bonnae, p. 238.

⁵⁰ Sp. Lambros, *op. cit.*, 182; D. Nicol, *op. cit.*, p. 305-322.

⁵¹ Vezi I.G. Skoulidas, *Metoikiseis alvanophon ston elladiko choro*, extras “Epeirotika Chronika”, 33 (1998-1999), 284-289; Maria Mirchail-Dede, *Oi Ellines arvanites*, Atena, 1997, 112-128; A. Vakalopoulos, *op. cit.*, 30-34; Sp. Lambros, *op. cit.*, p. 191.

⁵² K. Sathas, *Tounkokratoumeni Ellada*, I, Atena, 1995, 34,35; K. Biris, *op. cit.*, p. 156-203.

⁵³ A.D. Keramopoulos, *Ti einai oi Koutsovlachoi*, Atena, 1939, 95, nota 3; p. 125-129; 136-144; N. Katsomoulis, *op. cit.*, p. 1-128.

cultural, aceleași valori și aceleași principii. Un exemplu caracteristic este faptul că vlahii, deși aveau din vechime tradiții și organizare militară⁵⁴, utilizau armele în alte scopuri decât albanezii. Dacă pe de o parte vlahii erau și continuau să fie paznici ai trecerilor pe care le locuiau, fără însă să se gândească să slujească vreun domnitor, pentru bani și prăzi, albanezii pe de altă parte se înrolau ca mercenari, ajungând până în Europa⁵⁵.

---

⁵⁴ S. Liakos, *I katagogi ton Armonion*, Tesalonic, 1965, 13-17; M.G. Tritos, *I patriarchiki cxarchia Metsovou (1659-1924)*, Iannina, 1991, p. 38.

⁵⁵ T.P. Giochalias, *Ellinika eponyma, onomata kai toponymia ton alvanikon koinotiton tis Kato Italias kai tis Sikelias*, Atena, 1993, 11-13; K. Sathas, *op. cit.*; K. Biris, *op. cit.*, p. 162-172.

NOI ȘTIRI DESPRE EXPORTUL DE CEREALE PRIN CETATEA ALBĂ ȘI GURILE DUNĂRII (PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XV-LEA)

ȘTEFAN ANDREESCU

La Caffa, în Crimeea, la fel de altminteri ca în metropolă – la Genova –, dar și în alte orașe italiene, a funcționat un așa-numit *Officium Victualium*, care se ocupa cu aprovizionarea orașului cu alimente, în special cu grâne. Acest serviciu administrativ era operativ, aidoma celui din Genova, încă din secolul al XIV-lea. Membrii săi erau în număr de patru și dețineau funcția cu pricina timp de un an și jumătate. Sarcina lor era precis definită în statutul Caffei din 1449: “Et habeant dicti officiales atque habere debeant bonam diligentiam et curam in faciendo quod hec urbs sit semper munita victualibus et milliis”.

Profesoara Sandra Origone, de la Universitatea din Genova, a tipărit actele păstrate într-un registru ținut de acești *officiales victualium* din Caffa, pentru răstimpul 1421-1453. Câteva din documentele cu pricina ne interesează în cel mai înalt grad, deoarece sunt de natură să limpezească definitiv o controversă istoriografică românească, de care ne-am ocupat acum câțiva ani, în studiul intitulat *Problema exportului de cereale din țările române către spațiul pontic în secolul al XV-lea*¹.

Să reamintim pe scurt despre ce era vorba.

Mai întâi, P. P. Panaitescu, pe temeiul examinării privilegiilor comerciale emise de domnia Moldovei, începând cu cel din 1408, dăruit de vodă Alexandru cel Bun negustorilor din Liov, a susținut că grânele nu erau un articol de export moldovenesc, deoarece nu figurează menționate în aceste privilegii. Același raționament l-a făcut istoricul citat și în cazul Țării Românești. După părerea sa, grânele au început să fie exportate din spațiul românesc abia către sfârșitul secolului al XV-lea. Și, de fapt, de o dezvoltare “mai intensă” a agriculturii nu s-ar putea vorbi decât din veacul următor.

Cealaltă poziție, diametral opusă, aparține istoricului marxist-stalinist Barbu T. Cămpina și a fost adoptată și în tratatul *Istoria României*, tipărit – incomplet ! - sub egida Academiei la începutul anilor '60. De astă dată s-a susținut că, în primul veac de existență a statelor românești, agricultura a cunoscut un progres neconținut, mai ales grâu având în această epocă o “răspândire largă”. Dar, pe măsura creșterii “forțelor interne de producție” și a “circulației interne de mărfuri”, negustorii genovezi, care în epoca anterioară, a dominației tătare, ar fi exploatat nemilos resursele economice locale, au fost eliminați treptat din zonă, ajungându-se ca la mijlocul veacului al XV-lea să nu mai existe nici o “legătură” între grânele românești și genovezii de pe litoralul pontic.

Lăsând la o parte argumentele de care ne-am folosit spre a combate, deopotrivă, cele două teze, să vedem fără nici o altă zăbavă ce ne spun documentele editate de

---

¹ Apărut în SMIM, XVII, 1999, p. 111-127.

Sandra Origone. Nu fără a sublinia, totuși, că este pentru întâia oară când ne aflăm în fața unor izvoare de primă mână pentru problema care ne interesează, datând chiar din perioada din care lipseau cu desăvârșire, adică prima jumătate a secolului al XV-lea.

Fără doar și poate, cel mai prețios document este cel ce poartă data 17 iulie 1433. Și asta fiindcă el cuprinde o listă cu prețurile de atunci ale grânelor, făcută publică din porunca autorităților din Caffa: "...Et primo grana de Simisso, pavara zichia et <de> Samastro et de circumstanciis dictorum locorum, pro quolibet capicio, asperos duodecim argenti de Caffa; item grana de Moncastro, Licostomo, zenestris et circumstanciis dictorum locorum, pro quolibet capicio, asperos quatuordecim argenti de Caffa; item grana de Pavito castri et circumstanciis, asperos quindecim pro singulo capicio; item millia parcium Zichie, pro singulo capicio, asperos septem argenti de Caffa; item millia de Moncastro, pro singulo capicio, asperos octo argenti de Caffa; item farine de quolibet suprascriptorum locorum, asperos quinquaginta argenti de Caffa pro singulo cantario"²

Înainte de a analiza această listă, care, așa cum se vede de îndată, indică în amănunt punctele geografice de pe țărmurile Mării Negre din care proveneau grânele pentru Caffa, va trebui să explicăm unitățile de măsură pentru cereale. Sistemul de măsurare avea ca unitate de bază 1 *modius*, care echivala cu 281, 51 kg. Iar 1 *modius* era împărțit în 4 sferturi, cuprinzând 16 *capicii*. În turnul Sant'Antonio din Caffa, afectat ca depozit pentru *Officium victualium*, se păstra o unitate etalon pentru "sfert" (*quarta*)³.

Acum, dacă reluăm lectura textului extras din actul din 17 iulie 1433, ne dăm seama lesne că grânele, cu prețul aferent, au fost grupate pe zone geografice. Astfel, au fost mai întâi înregistrate cele de pe coasta sudică și orientală a Mării Negre (din Simisso-Samsun, *panera Zichia*⁴, din Samastri și din locurile învecinate). A venit apoi la rând coasta opusă, fiind de astă dată menționate ca locuri de proveniență ale grânelor Moncastro, Licostomo, *Zenestris* (?). În fine, ultima zonă, cea mai îndepărtată, este indicată prin cuvintele "...grana de Pavito castri et circumstanciis". Sandra Origone a identificat, pe drept cuvânt, *Pavito castrum* cu Panados (Panidos), pe coasta europeană a Mării de Marmara⁵. În anul 1403, sultanul Soliman ceda împăratului bizantin Ioan al VII-lea Paleologul, printre altele, coasta maritimă "da lo Panido fina in Mesembria"⁶.

² Sandra Origone, *L'amministrazione genovese a Caffa nel secolo XV*, în *Saggi e documenti*, Civico Istituto Colombiano, Genova, 1983, doc. nr. 114, p. 307-308. Autoarea a observat că registrul pe care l-a editat nu este, totuși, acel *cartularium*, de care pomenește iarăși statutul Caffei din 1449 că erau obligați să-l țină *officiales victualium*: "... Quem cartularium unus ex ipsis scribere et ducere teneatur et in eo annotare omnes partitas quas facere continget occasione antedicti Officii" (*Ibidem*, p. 236-237). Este vorba, de fapt, în acest registru, de "una raccolta di atti che presentano una tipologia molto varia. Vi si contano ingiunzioni, decreti, notifiche dei mandati, atti relativi alla nomina dei funzionari subalterni, verbali di inchieste, stralci di registrazioni contabili, contratti di privati per la presentazione dei fideiussori e per l'offerta di forniture" (*Ibidem*, p. 235). Pentru extrasele din statutul Caffei cu privire la *Officium victualium*, vezi Amedeo Vigna, *Codice diplomatico delle colonie tauro-liguri durante la Signoria dell'Ufficio di San Giorgio*, t. III, Genova, 1879, p. 603-604.

³ Sandra Origone, *op. cit.*, p. 239-240. Tot domnia sa a remarcat că dintr-unul din documentele editate (nr. 95, p. 294-295) rezultă echivalența unui *modius* cu 16 *capicii*.

⁴ *Zichia* cuprindea versantul dinspre Marea Neagră al munților Caucaz, precum și stepele din Kuban, până la Marea de Azov.

⁵ Sandra Origone, *op. cit.*, p. 239.

⁶ Vezi George T. Dennis, *The Byzantino-Turkish Treaty of 1403*, în OCP, t. XXXIII, 1967, 1, p. 78; vezi și Ducas, *Istoria turco-bizantină (1341-1462)*, ed. critică de Vasile Grecu,

La sfârșitul listei se precizează că din “părțile Zichiei” și ale Cetății Albe sosea în Caffa nu numai grâu, ci și mei.

Dar să trecem mai departe și să înfățișăm alte trei documente în care este pomenită făina sau grâul și meiul din “Moncastro”. Unul dintre aceste acte este din 30 iunie 1428. În această zi, Raffaele de *Bechosis*, patronul unei corăbii sosite de la Cetatea Albă cu provizii (*vente de Moncastro in Caffa cum victualibus*), primea poruncă din partea Oficiului să nu descarce făină de pe această corabie fără o aprobare expresă (*sine expressa licentia*)⁷.

În același an, dar la 28 ianuarie, consulul, massarii și cei patru *officiales victualium* vând unui anume Toma Dotto cantitatea de 300 *modia* sau 1200 “sferturi” de mei – măsurate “ad razum cum quarta que recondita est et colocata in turre Sancti Antonii” -, în schimb acesta având să restituie, până în luna octombrie, pentru fiecare 100 de *modia*, încă, în plus, câte 50 de *modia* de mei din cel al “goșilor sau de Moncastro sau al tătarilor” (*milia Geticorum sive Moncastri aut Tartaricorum*)⁸. Pe de altă parte, în 30 martie 1428, același Toma Dotto făgăduiește să restituie până în octombrie viitor cele 1800 de sferturi datorate, sau dacă nu să achite în bani, la prețul valabil atunci, această cantitate de “quartas mille octingentas miliorum Moncastri seu Getici aut Tartarici”⁹.

Să stăruim o clipă asupra a două din denumirile folosite în actele din 28 ianuarie și 30 martie 1428. Într-un alt act, din 26 iunie 1480, se vorbește de o fostă concubină a notarului Nicola de Torriglia din Caffa, pe nume “Sasia”, care era “de progenie Geticorum”¹⁰. Unul dintre cei mai buni cunoscători ai Arhivelor din Genova, Gian Giacomo Musso, a observat odinioară că, de câte ori apar în actele notariale sau în registrele “massariilor” (trezoreriilor) numele de *Iheti* sau *Geti* avem de-a face, de fapt, cu goșii din Crimeea¹¹. Altminteri spus, în cele două acte luate în discuție este vorba, pe lângă meiul de la Cetatea Albă, de “meiul goșilor”, adică de meiul produs în zonele interioare ale Crimeii¹².

Cât despre meiul tătăresc, menționat în aceleași acte, venețianul Gioasafatte Barbaro, care a trecut prin Tana în 1436, a notat că o parte din tătarii care dominau

---

București, 1958, p. 110. Sandra Origone a considerat, deci, că toponimul din actul din 1433 trebuie interpretat: *Panita castrum*.

⁷ Sandra Origone, *op. cit.*, doc. nr. 27, p. 259.

⁸ *Ibidem*, doc. nr. 87, p. 290-291.

⁹ *Ibidem*, doc. nr. 88, p. 291. Nu este exclus ca această tranzacție să fie legată de exportul de cereale în metropolă. Căci, așa cum se știe, navigația pe Marea Neagră era reluată la începutul primăverii. Se poate deci presupune că negustorul Toma Dotto se pregătea tocmai pentru acest moment.

¹⁰ Ausilia Roccatagliata, *Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Pera e Mitilene*, t. I, *Pera, 1408-1490*, Genova, 1982, doc. nr. 119, p. 256.

¹¹ Gian Giacomo Musso, *Il tramonto di Caffa genovese*, în volumul: *Miscellanea di Storia Ligure in memoria di Giorgio Falco*, Genova, 1966, p. 323, n. 21. Totuși, în veacul al XIV-lea, mai exact într-un act notarial din 13 august 1360, rogat la Chilia, întâlnim mențiunea corectă că o sclavă în vârstă de 12 ani, pe nume “Melicha”, era “de proienis gotie” (M. Balard, *Gènes et l’Ostre-Mer*, II, *Actes de Kilia du notaire Antonio di Ponzò, 1360*, Paris, 1980, doc. nr. 17, p. 51). Vezi și monografia clasică a lui A. A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea*, Cambridge, Massachusetts, 1936, *passim*.

¹² Cf. W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au Moyen Âge*, II, Leipzig, 1886, p. 394, care, vorbind de colonia genoveză de la Copa, adăuga: “... malheureusement, elle était entourée de peuplades de race tcherkesse, ou «gétique» pour employer les termes des documents génois”.

stepele din sudul Rusiei se ocupau cu agricultura, recoltele de grâu și mei fiind deosebit de bune, căci terenurile erau fertile. Așa încât uneori tătarii “hanno tanta recolta, che la lassano in la campagna”. Tot Barbaro a mai menționat și că o parte din produsele agricole ale tătarilor erau vândute de îndată, de pe câmp¹³.

Însemnătatea documentelor prezentate până acum este într-adevăr foarte mare. Mai întâi este de subliniat că avem în față mărturii de la sfârșitul domniei lui Alexandru vodă cel Bun al Moldovei, adică însuși domnul care a emis privilegiul din 1408. Se confirmă astfel faptul că absența cerealelor dintre articolele de export ale Moldovei menționate în privilegiul său nu înseamnă altceva decât că ele plecau nu spre miazănoapte, în Polonia, ci către miazăzi, spre spațiul pontic¹⁴. În altă ordine de idei, dispunem acum de o probă fermă că în plin secol al XV-lea, așa precum un secol mai devreme – când florentinul Francesco Balducci Pegolotti își scria faimosul lui manual de comerț¹⁵ - grâul de la Moncastro continua să figureze la loc de cinste printre produsele importate la Caffa. Și tot astfel și meiul. Cea de-a doua sursă de aprovizionare de pe litoralul vest-pontic era Licostomo, adică gurile Dunării, sursă și ea prea bine cunoscută genovezilor de mult timp¹⁶. Cât privește denumirea “Zenestris”, nu avem nici o îndoială că este vorba de “La Zinestra”, punct de dincolo de Nistru menționat ca atare în mai multe portulane și hărți nautice italiene, începând cu cele ale lui Pietro Vesconte¹⁷. Aici erau desigur colectate grânele din spațiul cuprins între Nistru și Bug¹⁸.

În lumina celor de mai sus ni se pare cât se poate de ciudat că, în exact aceeași epocă a redactării documentelor prezentate, anume între anii 1436-1440, în registrul de socoteli ținut de venețianul Giacomo Badoer la Constantinopol, mențiunile despre eventuale achiziții de grâne de pe piața de la Cetatea Albă lipsesc cu totul¹⁹. Lucrul este straniu deoarece este răstimpul în care, la invitația autorităților din Moldova, începând din 1436 și până în 1439 venețienii au introdus Cetatea Albă printre escalele flotei lor ce venea anual în Marea Neagră²⁰. Cu alte cuvinte, autoritățile din Moldova au încurajat instalarea la limanul Nistrului a celui mai aprig concurent și rival al genovezilor. Să fie

¹³ *Barbaro i Contarini o Rosii (k istorii italo-ruskich sviazei v XV v.)*, ed. E. Skrjinskaia, Leningrad, 1971, p. 125; izvor comentat, din acest punct de vedere, de M. Balard, *Le commerce du blé en mer Noire (XIIIe – XVe siècle)*, în: *La mer Noire et la Roumanie génoise (XIIIe – XVe siècle)*, Variorum Reprints, London, 1989, VI, p. 66, n. 11.

¹⁴ Ștefan Andreescu, *Problema exportului de cereale...*, p. 118.

¹⁵ Pentru mențiunea lui Pegolotti, vezi, între altele, discuția lui M. Balard, *Le commerce du blé*, p. 65-66.

¹⁶ *Ibidem*, p. 73-74; VIII, p. 40 și IX, p. 93.

¹⁷ Vezi Marin Popescu-Spineni, *România în istoria cartografiei până la 1600*, București, 1938, p. 73-74, 77, 81 și 83; C. Cihodaru, *Litoralul de apus al Mării Negre și cursul inferior al Dunării în cartografia medievală (secolele XII-XIV)*, în “Studii”, t. 21, 1968, 2, p. 236.

¹⁸ Este probabil că denumirea genoveză provine de la îmbinarea de cuvinte *za Dnestr* (Nistru). Totuși, în *Atlante Luxoro*, portulan de la începutul veacului al XIV-lea, care se păstrează la Civica Biblioteca Berio din Genova și care a fost de curând reeditat, se observă că toponimul *Zinestra* a fost plasat cam la jumătatea distanței între Maurocastro și gurile Niprului.

¹⁹ Vezi Ernest Oberländer-Târnoveanu, *Moldavian Merchants and commerce in Constantinople in the 15th Century in the “Book of Accounts” of Giacomo Badoer*, în volumul: *Études byzantines et post-byzantines*, recueilles et publiées par E. Popescu, O. Iliescu et Tudor Teoteoi, Bucarest, 1991, p. 178: “Grains are missing from the list of Moldavian goods handled by Badoer...”

²⁰ Vezi N. Iorga, *Noi descoperiri privitoare la istoria românilor*, în volumul: *Studii asupra evului mediu românesc*, ediție îngrijită de Șerban Papacostea, București, 1984, p. 223-228.

absența grânelor dintre mărfurile înregistrate de Giacomo Badoer un semn că acceptarea venețienilor la Cetatea Albă s-a făcut numai cu condiția expresă pusă de genovezi a exceptării unor articole, considerate “strategice”, printre care și grânele ?

Vom trece acum la semnalarea și discutarea celui din urmă – al cincilea la număr – document din “pachetul” editat de Sandra Origone, care privește litoralul vest-pontic. Este un act din data de 20 aprilie 1440. Iată-i conținutul, în rezumat: un anume Simone di Levante achiziționa în Caffa, la data pomenită, o cantitate de 150 *modia* de mei al Comunei, păstrat în turnul Sf. Anton. El se angaja, în schimb, să restituie până în luna noiembrie a aceluiași an pentru fiecare 100 *modia* primite câte 142 *modia* “ex miliis campanie Tartarorum, Brilagi, Velachie sive ex Geticorum”²¹. Cum se vede, editoarea documentului a introdus o virgulă între cuvintele “Brilagi” și “Velachie”. Și la fel a procedat și în rezumatul în limba italiană, care precede actul: “142 moggi di miglio della *campania* dei Tartari, *Brilagi*, della Valacchia ovvero dei Geti”. Nu și-a dat deci seama că *Brilagi* vine de la “Brilago” – Brăila. În consecință, virgula cu pricina trebuie bineînțeles eliminată. Și, prin urmare, în actul din 20 aprilie 1440 este vorba, printre altele, de mei adus în Caffa și din “Brăila Țării Românești”. Se confirmă astfel din nou un lucru de mult știut, anume că în cazul Țării Românești punctul de încărcare a grânelor – dar și al altor mărfuri exportate pe la gurile Dunării – era la Brăila și nu la Chilia²².

Cât de însemnată era, în plin secol al XIV-lea, producția de grâu din ținuturile limitrofe Mării Negre pentru orașe mediteraneene precum Veneția și Genova – lipsite de terenuri propice agriculturii – ne-o arată, de pildă, o binecunoscută mărturie venețiană din 1349: “quod de ipso viagio Tane et Maris Maioris maiorem partem substantacionis victus nostri et presertim de blado percipimus”²³. Faptul că, spre mijlocul veacului următor, statele românești extracarpatiche continuau să se numere printre principalii furnizori în cereale ai Caffei ne arată că, dincolo de evoluțiile politice, relațiile comerciale româno-genoveze au continuat să prospere până târziu, aducând mari beneficii ambelor părți²⁴.

²¹ Sandra Origone, *op. cit.*, doc. nr. 90, p. 292.

²² Vezi Nicolae Iorga, *Din trecutul istoric al orașului Brăila*, ed. îngrijită de Ionel Căndea, Brăila, 1999, p. 159-160; Constantin C. Giurescu, *Istoricul orașului Brăila, din cele mai vechi timpuri până astăzi*, București, 1968, p. 48-52.

²³ Michel Balard, *La mer Noire et la Roumanie génoise...*, VI, p. 70.

²⁴ Pe temeiul analizei documentelor publicate de domnia sa, Sandra Origone a ajuns la concluzia că în anii '30 ai secolului al XV-lea prețurile cerealelor la Caffa au crescut în chip substanțial “probabilmente a causa della guerra con Solgat” (*Bisanzio e Genova*, Genova, 1992, p. 209-210; vezi și Eadem, *L'Officium victualium a Caffa nella prima meta del secolo XV*, în *Bulgaria Pontica*, II, Sofia, 1988, p. 408 și 417).

REVIZUIRI TOPONIMICE: FĂLCIUL

MIRCEA CIUBOTARU

1. Ceea ce frapază în istoria constituirii toponimiei românești ca domeniu științific interdisciplinar, dacă excludem *de plano* fanteziile latiniste ale epocii istoriografice romantice și aberațiile lingvistice de toate orientările datorate amatorismului descalificant, este caracterul abstract și speculativ al interpretării numelor de locuri în studii și lucrări semnate de istorici, geografi și lingviști de mare autoritate în sfera lor de competență. Tentativa de a afla soluții etimologice unui număr prea mare de toponime (de pildă, în *Toponimia românească* de Iorgu Iordan), în lipsa unei documentări istorice suficiente, tendința de a afla cu orice preț în numele de locuri (sau de persoane) argumente pentru dovedirea unei anume (uneori tendențioase) teze istoriografice, insuficienta pregătire lingvistică a unor renumiți geografi sau istorici și, în primul rând, lipsa experienței de anchetă, singura care conduce spre înțelegerea proceselor reale de denominație toponimică, grevează asupra unui important număr de etimologii. În faza actuală a cercetării toponimiei românești, când se elaborează dicționarele specializate ale domeniului, este necesară studierea monografică a tuturor numelor de locuri care au soluție etimologică controversată sau incertă. Deși încă puține, exemplele nu lipsesc¹ și, chiar dacă rezolvările nu sunt unanim acceptate, o nouă metodologie a abordării onomasticii se conturează pentru viitorul apropiat. Distincția între toponimia oficială și cea populară, atestările formelor fonetice vechi (sau originare), identificarea toponimului primar și a proceselor (polarizare, extensie, restricție) prin care se creează câmpurile toponimice, stabilirea poziției, mărimii, formei și a altor particularități ale obiectelor desemnate, cunoașterea detaliată, pe cât este posibil, a circumstanțelor istorice și sociale în care au apărut numele de locuri, sporirea inventarului de apelative și antroponime care pot sta la originea unor toponime, studiul comparativ al mecanismelor denominative din limbile popoarelor vecine în cursul istoriei, toate acestea, și altele, sunt mijloace pe care toponimistul nu le mai poate ignora. În discuția etimologiilor propuse, care trebuie complet inventariate, cu excepția acelor imposibile din motive evidente, consemnate doar ca mostre de curiozități, toate celelalte soluții trebuie respinse argumentat, și nu declarativ, pentru a se evidenția erorile cărora nume de autoritate științifică le pot asigura o viață lungă. Metoda *Wörter und Sachen*, atât de productivă pentru domeniul lexical, trebuie dublată, în sfera toponimiei, de o metodă coerentă, care ar putea fi numită, prin analogie, *Namen und Orte*.

2.1. Un toponim cu soluție etimologică de dificultate majoră, până acum neclarificată, este *Fălciul*, numele unui sat, odinioară târg, și al unui fost ținut și județ

---

¹ Dragoș Moldovanu, *Etimologia hidronimului Moldova*, în ALIL, tomul XVIII, A, Iași, 1981-1982, p. 5-61, și *Hidronime românești de origine slavă*, în ALIL, tomul XXXI, A, Iași, 1986-1987, p. 291-312; Mircea Ciubotaru, *Toponimele Buda. Implicații lexicografice și metodologice*, în SCO, I, Craiova, 1995, p. 113-137.

“Studii și Materiale de Istorie Medie”, vol. XX, 2002, p. 327-342

din Moldova. Dintre propunerile etimologice, destul de puține, cea mai veche este aceea a lui D. Cantemir, desigur fără valoare științifică, dar instructivă pentru preocupările toponimice ale eruditului domn. Lângă Fălciu, D. Cantemir, originar din acele locuri, descoperise (“prin cercetările mele”) urmele unei vechi cetăți pe care o considera lăcaș al taifalilor, părere întărită de “numele de azi al acestui ținut, căci se pare că asemănarea de nume arată că *Fălcii* vine din cuvântul *Taiphalia*, corupt”². Trebuie semnalat acum și faptul că învățatul moldovean interpreta toponimul ca o formă de plural (*ager Falciorum*, în traducere “ținutul Fălciilor”³), chestiune importantă pentru discuția etimologică și asupra căreia a atras atenția, într-o notă, Dragoș Moldovanu, avertizând că acest nume, ca și *Tecuci* sau *Dorohoi*, nu este un plural, și că *Fălciul* “se pronunță cu -u șoptit când este nearticulat”⁴.

2.2. A doua etimologie, cu o oarecare răspândire, o identificăm mai întâi la Alexandru Resmeriță, care pune în relație toponimele *Fălcești* (Prahova) și *Fălciu* cu apelativul *falce*⁵, desigur fără posibilitatea explicării unor nume proprii într-un dicționar de limbă. G. Weigand indica, de asemenea, originea *Fălciului* în același cuvânt comun (*falce*, pl. *fălci*), invocând pentru similitudine oiconimul *Pogoanele*, numele unui sat din județul Buzău, și forma veche a toponimului, la plural, *Fălcii* și *Târgul de Fălci* (sic!) (corect, *Târgul de Fălci*⁶), din care ar rezulta un singular *Fălciu* (cf. *București* > *Bucureștii*)⁷. Această explicație se datorează insuficienței cunoașterii de către învățatul german atât a modalităților de formare a numelor de locuri românești, cât și a realităților istorico-sociale din țările române în veacurile trecute. Să observăm, mai întâi, că satul buzoian *Pogoanele* s-a format în condiții precis determinate, care motivează perfect oiconimul. În anul 1853, pe moșia Caragelele sau Țuguiatul s-a întemeiat un cătun cu 370 de familii de clăcași, care au cumpărat câte cinci pogoane de pământ. Noua așezare s-a numit *Pogonari* sau *Pogoanele*⁸. O situație asemănătoare, în secolul al XV-lea, în legătură cu falcea, este imposibilă. Un oiconim cu originea în acest apelativ ar fi trebuit să aibă formele vechi (*La Falce* > *Fălcea*, eventual, la plural, *Falcile*⁹, dacă măsura cu falcea ar fi avut vreun sens pentru apariția unui sat, apoi târg, într-o perioadă când măsurătoarea părților de moșie se făcea în Moldova cu stânjenu, funia sau odgonul și doar suprafețele de vii se socoteau, în mod exclusiv, în fălci. Foarte târziu, de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, se impune, treptat, un nou sistem de măsurători ale proprietăților, cu falcea, când tradiționalul mod de repartizare a cotelor-părți răzășești dintr-o moșie nu

² D. Cantemir, *Descrierea Moldovei*, București, 1973, p. 77.

³ *Ibidem*, p. 262, 263.

⁴ Dragoș Moldovanu, *Introducere la Tezaurul toponomic al României. Moldova. Volumul I. Repertoriul istoric al unităților administrativ-teritoriale 1772-1988. Partea I. Unități simple (Localități și moșii) A-O*, București, Editura Academiei Române, 1991, p. XXXIV, nota 37.

⁵ Alexandru Resmeriță, *Dicționarul etimologico semantic al limbei române*, Craiova, 1924, p. 952.

⁶ “Revista filologică”, I, 1927, nr. 1-2, p. 183, 184.

⁷ G. Weigand, *Die Namen der rumänischen Județe im Altereich*, în “Balkan-Archiv”, IV, 1928, p. 174.

⁸ *Marele dicționar geografic al României*, V, București, 1902, p. 25.

⁹ N. Drăganu, *Români în veacurile IX-XIV pe baza toponimiei și onomastice*, București, 1933, p. 385, unde se cronologizează formele mai noi ale apelativului (*falcie*, pl. *falcii*, *fălci*) și se inventariază atestările măsurătorilor cu falcea a viilor în secolele al XV-lea și al XVI-lea.

mai era operațional, din cauza complicatelor probleme ivite în urma vânzărilor și daniilor ilegale și a fragmentării excesive a moșiilor prin succesiune genealogică. Mai mult, chiar măsurătoarea vetrei târgului Fălciului se făcea în anul 1771 tot cu stânjenu¹⁰.

Această etimologie a fost acceptată, cu prudență, de N. Drăganu (“etimologia adevărată pare a fi cea propusă de Weigand”), care amintea și etimologia avansată de A. Philippide¹¹. Aceeași soluție etimologică era doar menționată de V. Lungu¹² și de C. C. Giurescu¹³ și respinsă de E. Lozovan pe motivul “contextului civilizației” care ar fi fost, în cazul Fălciului, “maritimă” (sic!) și nu “agricolă” (vezi *infra* 2.3.2). Într-un recent studiu, Adrian Macovei aprecia că “fără a o respinge *ab initio*, această soluție pare mai puțin plauzibilă, mai ales în cazul unei așezări înconjurată din trei părți de apă și ai cărei locuitori aveau să resimtă din plin nevoia terenului destinat agriculturii”¹⁴. Această obiecție, irelevantă, se poate reformula în sensul că la Fălciu nu ar fi fost posibilă, în veacul al XV-lea, măsura cu falcea a unei moșii prea mici (!).

2.3.1. O etimologie imaginată de A. Philippide, deși neverosimilă din toate punctele de vedere, merită o discuție detaliată tocmai pentru evidențierea manierei abstracte în care sunt abordate aspectele denominației toponimice, foarte concrete prin natura lor. Pentru marele lingvist, toponimul *Fălciu* (*Fălci*) își are originea în turc. *filikçi* “canotier, batelier”, provenit din turc. arab. *filika* “felouque, canot, chaloupe, embarcation”, cu motivarea că “locuitorii din județul Fălciu, în special probabil cei din comuna Fălciu, făceau serviciul de luntrași, barcagii, plutași pe Prut” în timpul dominației vechilor turci în aceste locuri. Se aduce în sprijinul acestor aserțiuni exemplul localității Dubăsari de pe malul stâng al Nistrului “al cărui nume tot de origine turcă este, căci românul *dubás* și rusul *dubas* sunt probabil turcul *tumbaz*, *dumbaz* «ponton, der leichte Brückenkahn»”¹⁵. Numele este discutat în legătură cu toponimia pecenegocumană reprezentată, crede autorul, și de *Bârlad*, *Tecuci*, *Vaslui*, *Covurlui*, *Galați*, *Bahlui*, *Berheci*, *Pereschiv*, unele dintre ele neadmise de cercetarea ulterioară în categoria toponimelor turanice.

N. Iorga a calificat etimologiile lui A. Philippide, îndeosebi pe acelea ale toponimelor *Fălciu*, *Bârlad*, *Tecuci*, *Vaslui*, *Tighina*, *Galați*, dar și ale unor apelative ca *mire* și *răzeș*, cărora lingvistul ieșean le găsea origini arabe sau persane, drept “fantaisies”¹⁶. Nici Iorgu Iordan nu a admis multe dintre etimologiile turanice mai sus menționate, care sunt “überzeugend”¹⁷ (neconvingătoare), dar nici aici și nici în alte lucrări consacrate toponimiei românești nu propune o altă etimologie pentru *Fălciu*.

2.3.2. O neașteptată revenire la ipoteza lingvistică a lui A. Philippide, considerată ca “inébranlée”, este susținută de E. Lozovan în *Fălciu et la navigation*

¹⁰ “Ioan Neculce”, fasc. 5, 1925, p. 222.

¹¹ N. Drăganu, *op. cit.*, p. 535.

¹² V. Lungu, *Ținuturile Moldovei până la 1711*, în CI, XVII, 1943, p. 220.

¹³ C. C. Giurescu, *Târguri sau orașe și cetăți moldovene din secolul al X-lea până la mijlocul secolului al XVI-lea*, București, 1967, p. 224.

¹⁴ Adrian Macovei, *Considerații istorice privind fostul târg al Fălciului*, în *Itinerarii istoriografice. Profesorului Leonid Boicu la împlinirea vârstei de 65 de ani*, Iași, 1996, p. 326.

¹⁵ Alexandru Philippide, *Originea românilor*, III, Iași, 1927, p. 375.

¹⁶ N. Iorga, *Histoire des roumains et de la romanité orientale*, III, București, 1937, p. 43.

¹⁷ Iorgu Iordan, *Schprachgeographisches aus dem Gebiete der rumänischen Toponomastik*, în *Contributions onomastiques*, București, 1958, p. 27.

*fluviale en Roumanie*¹⁸, unde găsește “bătrânului maestru de la Iași” doar eroarea “scuzabilă” de a fi considerat că tc. vechi *filikçi* provine din arabă. Autorul crede că un nou argument, descoperit într-un articol “très suggestif”, din 1953, *El término mediterráneo faluca*, semnat de H. și R. Kahane și A. Tietze, poate fi adus în sprijinul etimologiei toponimului românesc *Fălciu*. Deși E. Lozovan recunoaște că ideea articolului din 1953 n-a întrunit acceptul general și menționează chiar “perplexitatea” lui A. Steiger în fața ipotezelor avansate de cei trei autori, totuși rezumă favorabil studiul citat. Autorii menționați considerau că apelativul nordic *hulk* “ambarcațiune”, atestat în secolul al XI-lea în Anglia cu forma *hulc*, a trecut în franceză (*holque*), apoi în spaniolă (*haloque*, secolul al XIII-lea). Prin hipercorecție ($h > f$) s-a ajuns la *faluca*, apoi portughezii au propagat cuvântul *faluca* până în Marea Roșie, în spațiul arab. Apelativul a pătruns și în greacă (φελούκα) și în turca osmanlăie (*fulûka*), cu atestări din anii 1684 și, respectiv, 1680. Argumentul acestei răspândiri a apelativului nordic ar fi acela că în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea ambarcațiunea scandinavă cu acest nume făcea ocolul Mării Mediterane. Deși J. Corominas, citat de E. Lozovan, aprecia ca “mala idea siempre la de explicar una palabra mediterránea par un étimo nórdico”¹⁹, autorul român consideră că, dimpotrivă, exemplul nu este izolat, corăbii hanseatice navigând în Mediterana încă din secolele al XII-lea și al XIII-lea, și că filiația cuvântului este “logică”. Mai mult, E. Lozovan crede că poate susține etimologia lui A. Philippide, pentru că “la filiation *filikçi > Fălciu* est, phonétiquement et historiquement, possible”. După o asemenea afirmație, era de așteptat o serioasă argumentație lingvistică și istorică, dar nu se invocă decât mărturia cunoscutului călător german, Johannes Schieltberger, care, vizitând Țara Românească înainte de anul 1428, informa că la Brăila “își au locul lor de așezare luntrele [în germ. *kocken*] și corăbiile cu care negustorii aduc mărfuri din țara păgânilor”²⁰. Deducții hazardate urmează fără prea multe scrupule științifice: negusorii orientali au intrat în contact cu autohtonii “passeurs de gue” și i-au numit *fălciu*, așa cum au dat și numele *Bender* “lieux de passage, port” Tighinei românești de pe Nistru. Pentru E. Lozovan, la Fălciu era nodul vieții comerciale din Moldova medievală, pe unde treceau drumurile spre Iași și Podolia, spre Galați și Reni, spre Tighina, “pe drumul tătarăsc”. Mai mult încă, acești *fălciu* nu sunt alții decât *brodnicii* semnalăți încă din secolele al XII-lea și al XIII-lea. În acest mod, se reconstituie continuitatea unei profesii, între *brodnici*, *făclii* și *dubăsari*, slavi, români sau turci, “passeurs de gue, pilotes de bacs”. Un asemenea *puzzle* de informații conturează, după E. Lozovan, un tip de civilizație care nu este “agricolă”, ci “maritimă” (la Fălciu, pe Prut!), argument invocat pentru combaterea etimologiei lui G. Weigand. La capătul acestui tur de forță etimologist, reproducem încheierea autorului însuși: “Ainsi finit l’aventure du *hulk* scandinave. Parti des fjords granitiques de Norvege, il echaoua sur la rive sabloneuse du Prut”. O hartă anexă indică prin săgeți drumul cuvântului nordic *hulk*, prin spațiul riveran al Mediteranei, spre Moldova, unde este înscris numele *fălciu*. Pentru

¹⁸ În “Bollettino dell’ Atlante Linguistico Mediterraneo”, Firenze, 1965, nr. 7, p. 101-103.

¹⁹ J. Corominas, *Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana*, II, Berna, 1970, p. 480-482, cu o amplă discuție a etimologiei arabe a apelativului *faluca* și cu o critică a ipotezei originii scandinave a cuvântului.

²⁰ Cf. și *Călători străini despre țările române*, I, București, 1968, p. 30.

a parafraza finalul articolului citat, anticipăm concluzia noastră că și E. Lozovan a eșuat lamentabil pe terenul mișcător al studiilor toponimice.

Amplele referiri la acest articol au rostul de a contura o manieră foarte caracteristică, îndeosebi în studiile de istorie și de geografie, prin care procesele de denominație toponimică sunt presupuse și conduse spre considerații cu totul lipsite de spirit critic, dar acoperite cu bibliografie de autoritate.

Mai întâi, să observăm că imaginea locuitorilor din fostul județ sau, mai restrictiv, a celor din comuna Fălciu, ca specializați în veacurile al XI-lea și al XIII-lea, în serviciul de luntrași sau plutași pe Prut, așa cum presupunea A. Philippide, este într-adevăr o frapantă fantezie, care nu are nevoie de nici o dovadă istorică. Apoi, invocarea toponimului *Dubăsari* nu are valoare probatorie, fiind subminată de inexactități grave. *Dubăsarii* nu este un toponim turcesc, ci românesc, cu originea într-un nume de grup *dubăsari*, provenit din apelativul românesc *dubas* (de proveniență rusă și nu turcă)²¹, cu un sufix românesc (*-ari*)²². Satul cu acest nume nu este foarte vechi, prima atestare datând din anul 1702. Toate mențiunile lui din secolul al XVIII-lea, în documente turcești, au forma cu sufix românesc: *Tombasar*²³.

Mult mai șocante, prin arbitrarul și amploarea lor, sunt considerațiile istorice ale lui E. Lozovan, care dovedesc o cunoaștere cu totul aproximativă a realităților din Moldova medievală și o manieră foarte defectuoasă a argumentării. De pildă, relatarea că Brăila era la începutul veacului al XV-lea port pe Dunăre, unde se descărcau mărfuri “din țara păgânilor”, nu cuprinde și informația că acestea erau aduse de feluci, de navigatori turci sau arabi (*filikci*), și nici nu poate fi utilă pentru constatarea unei activități intense, febrile, de trecere prin vadul Prutului la Fălciu. Imaginea acestui loc ca centru nodal al drumurilor comerciale din Moldova medievală nu este susținută de vreo documentare istorică serioasă (vezi *infra* despre *Vadul Călugăresc*). Mai mult, se pot aduce contraargumente importante la ideea unei intense navigații pe Prut, îndeosebi cu luntre (de tip maritim!). De exemplu, într-o descriere anonimă atribuită lui Georg Reicherstorffer, care dovedește o bună cunoaștere a Moldovei din jurul anului 1528, se relatează că “în această țară nu sunt deloc nave pentru a trece râurile, ci numai poduri plutitoare alcătuite din bărne groase și scânduri puse deasupra pe care plutașii noștri le numesc în limba germană *Pruckschiff*”. Numai pentru trecerea solilor peste râuri se foloseau “niște nave foarte mici”²⁴. Nu recunoaștem în asemenea relatări prezența felucii

---

²¹ CADE, p. 438, DEX. Rus. *dubas* este de origine turcă osmanlăie: M. Vasmer, *Russisches etymologisches Wörterbuch*, I, Heidelberg, 1953, p. 337; tc. *thümbaz* are sensul de “ponton” pentru susținerea podurilor plutitoare.

²² Despre oiconimele cu acest sufix, vezi Dragoș Moldovanu, *Sufixul -ari (pl. lui -ar) în toponimia românească. Origine, funcționalitate, dinamică*, în ALIL, tomul XVII, Iași, 1979-1980, p. 21-68. *Dubăsarii* nu sunt însă menționați în discuția care distinge toponimele formate fie de la numele ocupației locuitorilor (*Olari, Pietrari*, p. 35), fie de la un antroponim la pluralul direct (*Portari, Olari*).

²³ *Documente-turcești privind istoria României*, II, București, 1983, p. 109, 115, 151 (anul 1787) și *ibidem*, III, București, 1986, p. 43 (anul 1793).

²⁴ *Călători străini...*, I, p. 199-200. Numeroase surse ulterioare confirmă, cu prisosință, trecerea peste râurile mari ale Moldovei (Siretul, Prutul, Nistrul) cu poduri plutitoare pe dubase, șăici sau pe poduri construite ca niște plute. În anul 1693, la Șișcani, era vad cu pod pe Prut (CDM, IV, nr. 1575). Între anii 1742 și 1759 se disputa împărțirea veniturii unui pod plutitor pe Prut. la

mediteraneene și nici a presupușilor *fâlcii* moldoveni. Dar chiar dacă am admite, cu un efort de imaginație, realitățile presupuse de E. Lozovan, alte observații dovedesc aglomerarea unor “argumente”, fără preocuparea de a urmări articularea lor într-un spațiu logico-istoric coerent. Dacă numele *Fâlciiului* nu mai este vechi turcic (cuman), după ipoteza lui A. Philippide, cum ar putea fi de origine turcă (osmanlâie) un toponim care desemnează un sat (târg) existent înainte de anul 1533 (prima atestare a ținutului Fâlciiului), când turcii abia ajunseseră, cu expediții militare numai, în părțile sudice ale Moldovei la sfârșitul secolului al XV-lea (Chilia și gurile Dunării intră în stăpânire turcească abia în anul 1484) și, mai ales, când apelativul *filikēi* (*fulūka*), împrumut din italiană (*felucca*), este atestat în turcă în 1680 și nu putea fi prea vechi dacă ambarcațiunile scandinave răspândeau numele vasului în spațiul mediteranean prin veacul al XVII-lea. Mai remarcăm apoi confuzia totală în care stăruie E. Lozovan atât în problema identificării presupușilor *fâlcii*, cât și a denominatorilor așezării Fâlcii. Înțelegem că “fâlcii” ar fi fost barcașii sau luntrași care asigurau trecerea prin vadul de la Fâlcii a călătorilor și mărfurilor pe drumurile comerciale ale Moldovei cu niște ambarcațiuni de tipul felucii mediteraneene. Ei ar fi fost numiți de negustori (probabil turci ?) cu un cuvânt cu fonetism și plural românesc, care ne duce spre ideea unui apelativ (*fâlciiu*, pl. *fâlcii*) regăsit în toponimul *Fâlciiu*, *Fâlcii*. Un asemenea termen, sinonim cu *luntraș*, *barcașiu*, eventual *dubăsar*, nu este atestat în limba română și nici nu putea exista în veacul al XV-lea, dacă termenul turcesc apare abia în secolul al XVII-lea (1680). Urmează concluzia că toponimul *Fâlciiu* nu este creat de români (cu un apelativ de origine turcească), ci chiar un nume de loc creat de niște turci. Prin ce mijloace însă niște ocazionali negustori din veacul al XV-lea vor fi putut schimba și impune românilor numele unei așezări de vad, care va fi avut un nume românesc anterior? Asemenea întrebări autorul acestei ipoteze nu și le pune. *Benderul* nu este, în această discuție, un argument, fiindcă acest nume este un toponim oficial turcesc, cu sensul de “port (oraș) comercial”, creat odată cu construirea cetății de lângă Tighina (1538), după cucerirea de către Soliman Magnificul a sudului Basarabiei. Deși a fost pe un teritoriu stăpânit de turci după 1538 și devenit raia din 1590 și până în 1812, toponimul *Bender* nu a putut substitui numele mai vechi *Tighina*.

Amintirea brodnicilor este, de asemenea, pur conjecturală, în primul rând fiindcă localizarea acestora este cu totul incertă. Izvoarele istorice îi menționează pe un spațiu întins din sudul Moldovei și până în cnezatul Suzdalului (peste 1000 km), etimologia este discutabilă și nici apartenența lor etnică nu a putut fi stabilită cu precizie. Unii autori îi consideră nu atât locuitori la vaduri, ci mai curând “priebegi, hoinari”, o populație seminomadă sau nomadă²⁵.

Această (prea) lungă discuție evidențiază doar modul în care nu trebuie să se realizeze încadrarea istorică a numelor de locuri. Pe de altă parte, contraargumentele

---

moșiile Tabăra și Iugani (Arh. St. București, Mănăstirea Cetățuia, V/2-9). Pe moșia Agiudeni era un pod plutitor pe Siret, la un vad vechi, în anii 1760 și 1762 (*ibidem*, ms. 579, f. 29-30 și 148^v-149^v). În 1767, la Răbăia se menționa venitul unui pod plutitor peste Prut (*Documente privind relațiile agrare în veacul al XVIII-lea. II. Moldova*. București, 1966, p. 419). Uneori sunt amintite și mori de apă instalate pe dubase, ca aceea de pe Prut, din 1775 (Arh. St. București, ms. 579, f. 87^v-88). Desigur, persoane izolate, cu bagaje puține, puteau traversa oricând aceste râuri și cu luntrea; cf. o relație de călătorie din anul 1641 (*Călători străini...*, V, 1973, p. 226).

²⁵ Victor Spinei, *Moldova în secolele XI-XIV*, București, 1982, p. 144-146.

lingvistice sunt capitale și ilustrează, la rândul lor, marile erori care se pot săvârși, din superficialitate a cercetării, și pe terenul limbii.

Mai întâi, A. Philippide făcea greșeala fundamentală de a explica toponimul Fălciu printr-un cuvânt cuman (*filikçi*) neatestat de vreo sursă credibilă²⁶, ci presupus doar prin derivarea apelativului ar. *fülk* și tc. *felek*, *fylyka*, cu sensurile deja menționate, găsit într-un vechi dicționar al lui J. Th. Zenker²⁷. O altă eroare, de aceeași importanță, constă în ignorarea unei metode obligatorii în studiul istoriei cuvintelor (*Wörter und Sachen*). Dicționarul consultat, sumar și fără atestări ale vechimii apelativelor, indică, pe lângă sensul corect al cuvântului, acela de “felouque”, transmis și în limba română prin neologismul *felucă*, și înțelesurile de “navă”, “șalupă”, “ambarcațiune” (în general), de unde rezultă și un sens generic de “navigator”, “corăbier”, pentru un presupus derivat *filikçi*. Toate dicționarele mai vechi și mai noi, care ne-au fost accesibile²⁸, dovedesc fără dubiu, că ar. *fülk*, *flûka*, *falûka* sau *falûwa*, ca și cuvintele din turcă (*fylyka*) sau din unele limbi romanice (span. *falúa*, *faluca*, *felúa*, port. *falúa*, fr. *felouque*, it. *felucca*, *feluca*, *filuca*) denumesc un tip special de ambarcațiune mediteraneană, cunoscuta felucă arabă, un vas rapid, cu rame sau/și cu vele, a cărei imagine este reprodusă în unele lucrări lexicografice²⁹. Acesta este un motiv extrem de important pentru a exclude posibilitatea existenței unui asemenea apelativ în limbile unor popoare turanice de stepă, cum au fost pecenegii sau cumanii, care vor fi avut în limba lor termeni pentru ambarcațiuni similare bărcilor folosite de români pentru traversarea râurilor sau pentru pescuit în iazuri și bălți, dar care nu puteau ști ce este o felucă. Mai mult, cercetarea terminologiei pescuitului și a navigației dovedește că diversele tipuri de ambarcațiuni sunt denumite cu apelative specifice, care nu pot (și nu trebuie) să fie confundate. Astfel, limba română dispune de cuvintele *barcă*, *luntre*, *lotcă*, *ciobacă*, *varcă*, *caic*, *canoe*, *barcaz*, *dubas*, *șaică*, *bac*, *plută*, *ponton*, *barjă*, *șlep*, *corabie*, *navă*, *vapor* etc., unele vechi, altele neologisme, de diverse origini, și care nu pot fi utilizate oricum. Limba turcă posedă, de asemenea, un impresionant inventar de termeni, pentru diverse tipuri de ambarcațiuni specializate pentru pescuit pe râuri și iazuri, pentru susținerea podurilor plutitoare, pentru transportul cailor, vitelor, mărfurilor voluminoase sau a gunoiului, pentru pescuit pe mare, pentru comerțul riveran cu pește, pentru protocolul puternicilor zilei de la Istanbul, pentru nave de luptă, mari și mici, lente sau rapide etc. Așadar, feluca mediteraneană, de origine arabă, precum și un fictiv derivat *filikçi* “navigator” (!) sunt cu adevărat “fantezii” în

²⁶ Un apelativ turanic, care să poată fi apropiat formal și semnificativ de un presupus fălcium “luntraș” nu este înregistrat nici de Géza Kuun, în *Codex Cumanicus*, Budapesta, 1880, sau în *Additamentorum ad Codicem Cumanicum*, din 1883, nici de K. Groffnech, în *Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*, Kopenhagen, 1942, p. 97, nu poate fi găsit nici în amplul dicționar al lui W. Radloff, *Versuch eines Wörterbuches der türkdialekte*, Sankt Petersburg, I-IV, 1893-1911, unde se consemnează doar tc. osman. *filika* “șalupă, felucă” (IV, 2, col. 1950), nici într-un modern *Drevnetjurkskij slovar*, Leningrad, 1969.

²⁷ Julius Theodor Zenker, *Türkisch-arabisch-persisches Händwörterbuch*, II, Leipzig, 1876, p. 670.

²⁸ Meninski, *Dizionario turco, arabo e persiano*, Milano, 1832, p. 244, 245, 247; T. X. Bianchi și J. D. Kieffer, *Dictionnaire turc-français*, II, Paris, 1850, p. 396, 397, 398; James W. Redhouse, *Torçeden ingilizceye lugat*, 1890, p. 1396, 1397.

²⁹ Ch. Samy-bei Fraschery, *Dictionnaire français-turc illustré*, Constantinopol, 1905, sub *felouque*, și Diran Kélékian, *Dictionnaire turc-français*, 1928, p. 910.

raport cu posibilitățile trecerii Prutului prin vadul de la Fălciu, între veacurile al XI-lea și al XV-lea³⁰. Este mai mult decât probabil că, dacă nu cumanii, dar măcar turcii din secolele al XV-lea și al XVI-lea ar fi impus un toponim la vadul de la Fălciu, acesta putea să fie *Ghecet* (< tc. *geçit* “vad”), ca numele fostelor sate de pe Dunăre, din fața Cladovei sau din apropierea Măcinului.

La capătul acestei investigații, construcția lui E. Lozovan, îndeosebi, ne apare ca pur speculativă, cu atât mai mult cu cât admite, cu atâta ușurință, împotriva celor mai prestigioase instrumente lexicografice³¹, acea evident neprofesionistă etimologie a apelativului arab *fulk*. Este, așadar, inutil să mai insistăm și asupra erorii lui G. Ivănescu, (foarte atent, de regulă, asupra aspectelor lingvistice ale toponimiei), care acceptă etimologia propusă de A. Philippide, reconstituind o formă cumană de plural *fylgkcy*, care ar fi însemnând “luntrași”³².

Dintre istoricii mai noi, C. C. Giurescu doar menționează etimologia lui G. Weigand și consideră explicația lui A. Philippide ca puțin probabilă³³, iar Adrian Macovei adoptă o poziție echivocă, mai curând favorabilă ipotezelor lui E. Lozovan, din moment ce consideră că harta, reprodusă după articolul citat, “demonstrează” migrația termenului scandinav *hulk* în spațiul mediteranean³⁴.

Evident, există și istorici, specialiști în problemele relațiilor românilor cu popoarele turanice și cu turcii otomani, care, nemenționând *Fălciul* printre toponimele de origine turcică, apreciază probabil ca nefondate asemenea ipoteze etimologice³⁵.

Discuția etimologiei cumane sau turce a acestui toponim dovedește că filiația *filikci* > *Fălci* nu este posibilă nici din punct de vedere istoric, nici lingvistic (lexical). Cei doi reputați lingviști (A. Philippide și G. Ivănescu) au căzut în capcana acestei soluții etimologice eronate, fiindcă n-au putut explica în alt mod accentul și finala *-ciu* (pl. (!) *-cii*) a acestui ciudat oiconim și au fost tentați să reconstituie un apelativ cuman

³⁰ De altfel, suficiente surse turcești dovedesc folosirea pentru transportul trupelor și al altor materiale necesare incursiunilor războinice în Moldova, îndeosebi pe Dunăre și Prut, a șăicilor (tc. *şayka*), dubaselor (tc. *tombas*), luntrilor (tc. *kayik*) și a unor bărci mari pentru cai (tc. *kayiklary*), cf. *Documente turcești...*, I, București, 1976, glosar.

³¹ Karl Lokotsch, *Etymologisches Wörterbuch der europäischen (germanischen, romanischen und slavischen) Wörter orientalischen Ursprungs*, Heidelberg, 1927, p. 65-66; Emil Littré, *Dictionnaire de la langue française*, III, Gallimard-Hachette, 1960, p. 1480; Adolf Hatzfeld, Arsène Darmseter și Antoine Thomas, *Dictionnaire générale de la langue française*, I, Paris, 1964, p. 1041; J. Corominas, *op. cit.*, etc.

³² G. Ivănescu, *Istoria limbii române*, București, 1980, p.437, nota 1.

³³ Constantin C. Giurescu, *Istoria românilor*, II₁, București, 1937, p. 400 și idem, *Târguri sau orașe ...*, p. 224.

³⁴ Adrian Macovei, *op. cit.*, p. 325. La p. 341 este reprodusă harta din articolul citat al lui E. Lozovan. Punerea în circulație științifică românească a acestui “material” este utilă doar pentru aprecierea lipsei de spirit critic a autorului hărții, dar și periculoasă prin consolidarea unei etimologii eronate în conștiința unor amatori de extravagante lingvistice. Altfel, îi suntem recunoscători d-lui Adrian Macovei pentru amabilitatea de a ne fi pus la dispoziție o copie a textului integral al articolului citat aici.

³⁵ Cf. Aurel Decei, *Toponymie turque de la Roumanie*, în *Actes et mémoires du IVe Congrès International de Toponymie et d'Anthroponymie de Bruxelles (1949)*, Louvain, 1951; Petre Diaconu, *Les Coumans au Bas-Danube aux XIe et XIIe siècles*, București, 1978.

inexistent. Despre competența lingvistică a lui E. Lozovan în această chestiune alte aprecieri sunt de prisos.

2.4.1. Originea antroponimică a toponimului *Fălciu* a fost sugerată de multă vreme, dar nu a făcut obiectul unei cercetări speciale, care, așa cum se va dovedi în continuare, conduce spre soluția corectă, deși, la o primă abordare, apar dificultăți fonetice aparent insurmontabile.

Apropierea dintre oiconim și un nume de persoană a fost făcută încă din anul 1922 de N. Iorga, care menționa târgul Fălciu, “numit în documentele slavonești mai vechi Falcin”, și trimitea într-o notă la antroponimul Falcin³⁶. De asemenea, N. Drăganu, optând pentru etimologia lui G. Weigand, amintea, fără vreun comentariu, de același Fălcin (Falcin)³⁷ și indica alte două nume de locuri, *Falciny* și *Falciv*³⁸.

Pentru argumentarea originii antroponimice a oiconimului *Fălciu* este necesar un scurt excurs istoric referitor la începuturile satului și (apoi) ale târgului Fălciului. În studiul deja menționat, Adrian Macovei a demonstrat că Fălciul s-a dezvoltat, la sfârșitul secolului al XV-lea, ca târg de vad, pe o așezare mai veche, din jurul anului 1400, identificată sub numele de *Vadul Călugăresc*, în 1447, când jumătate din vama de trecere de la “satul de la vamă” era întărită mănăstirii de la Moldovița³⁹. Întăriri ale aceluiași privilegiu sunt consemnate în 1454 și în 1470 pentru *Vadul Călugărilor*⁴⁰. Localitatea își schimbă numele între anii 1470 și 1533, când este atestat pentru prima dată toponimul *Fălciu* ca nume de ținut⁴¹. Evoluția ulterioară a târgului este bine cunoscută⁴², cu un moment de vârf în jurul anului 1700, când era un oraș mai mare decât Hușii, în declin în veacul al XVIII-lea, totuși încă reședință a ținutului omonim până în 1832, după care decade la statutul de comună urbană și apoi rurală, cu o poziție marginală extremă în împărțirile administrative care situează Hușii în centrul ținutului și, apoi, al județului Fălciu. Este indiscutabilă importanța podului pe dubase de la acest vad pentru dezvoltarea târgului⁴³, astfel încât tentația unor autori de a motiva numele localității printr-o profesie de podari (dubăsari, șeicari, “fălci”) este explicabilă.

³⁶ N. Iorga, *Istoria poporului românesc*, I, București, 1922 (ediția 1985, p. 152 și nota 107). Trebuie precizat acum că toponimul *Falcin* apare o singură dată, într-un document slavon din anul 1607.

³⁷ N. Drăganu, *op. cit.*, p. 533.

³⁸ *Ibidem*, p. 625.

³⁹ DRH, A, I, p. 385.

⁴⁰ *Ibidem*, II, . 58, 244.

⁴¹ DIR, A, XVI, 1, p. 358. Este eronată constatarea lui Constantin Burac că “având în vedere vechimea târgului Fălciu..., ținutul, care și-a luat numele de la acesta, exista încă de pe timpul lui Alexandru cel Bun”: *Primele mențiuni documentare ale ținuturilor Țării Moldovei*, în “Revista arhivelor”, Cluj-Napoca, seria a III-a, vol. II, 1996, nr. 1-2, p. 243.

⁴² C. C. Giurescu, *Târguri sau orașe ...*, p. 223-225.

⁴³ Deși relatarea este puțin confuză, podul lung pe care trecea peste Prut, în anul 1582, John Newberi era acela de la Fălciu (Falchen) *Călători străini...*, II, București, 1970, p. 517. În anul 1741 domnul Moldovei porunca vel-căpitanului de Codru să nu mai lase pe tătari să treacă Prutul “fără numai pe podul de la Fălciu, precum au fost obiceiul vechi” (*Condica lui Constantin Mavrocordat*, ediție de Corneliu Istrati, II, Iași, 1986, nr. 305), iar în anul următor se ordona pregătirea trecerii pe la Fălciu a unui pașă: “să faci pod pe dubasă, pe luntre mereu, precum s-au mai făcut și când au trecut mările sa la Bender” (*ibidem*, IV, nr. 2394, în ms.). Foarte prețioase sunt informațiile dintr-o anafora din anul 1776, care, cercetând o pricină dintre doi proprietari de la

Schimbarea numelui satului Vadul Călugăresc (Călugărilor) poate fi în legătură cu o danie domnească a celeilalte jumătăți a venitului podului de peste Prut. Dacă în anul 1533 exista deja un ținut al Fălciului, este de presupus că reședința, un târg de anume importanță, cu biserici mari în 1538, când este incendiat de turcii lui Soliman Magnificul⁴⁴, avea de câteva decenii un nume nou, a cărui origine o descoperim la capătul acestei cercetări.

În anul 1502, Ștefan-Voievod cumpăra de la nepoții Dumei Mădoia “satul pe Frumușița, unde a fost Fălcin, mai jos de Andriiaș”⁴⁵, sat dăruit, împreună cu alte sate și locuri, în 1503, mănăstirii Putnei⁴⁶. Aceleași danii erau reconfirmate în 1520 de Ștefăniță-Voievod⁴⁷. Satul este identificat, corect, de editorii colecției DRH cu Roșu (*Cerlenul* în documentele slavone) de la nord de orașul Cahul. Documentele atestă, așadar, existența, pe la mijlocul veacului al XV-lea, a unui jude *Falcin* (în originalele slavone din anii 1503 și 1520), într-un sat apropiat de Fălcu. Pentru problema aici urmărită, acest antroponim, cu puține atestări, dar cu o formă incontestabilă în uricele originale, este decisiv. Se poate presupune, cu foarte mare probabilitate, că în secolul al XV-lea un alt Falcin va fi avut o stăpânire, pe celălalt mal al Prutului, chiar lângă Vadul Călugărilor. Cele două nume nu par să desemneze aceeași persoană, din motive care se vor evidenția în continuare. Oricum, la sfârșitul veacului, după 1470, vechea așezare de la Vadul Călugărilor își ia numele de la o persoană importantă pentru istoria localității. Trecerea numelui din seria antroponimică în seria toponimică implică însă, așa cum deja am avertizat, dificultăți fonetice majore.

Este regretabil, mai întâi, faptul că nu dispunem de documente originale românești din veacul al XVI-lea în care să fie atestat direct numele târgului. În majoritatea actelor păstrate din acest secol se menționează doar ținutul Fălciului, în originale sau în copii slavone (Ѫ ВОЛОСТЪ ФАЛЧИНСКОМЪ)⁴⁸, într-un uric emis în anii 1579-1580, și Ѫ ВОЛОСТЪ ФАЛЧИЮ⁴⁹, în alt ispisoc din anul 1584. Într-un singur act din acest secol, din anul 1588, se menționează reședința ținutului (“S-a scris în Fălci, de

---

Fălcu pentru venitul podului, clarifică natura juridică a vămuirii la vaduri și, indirect, explică împrejurările apariției târgului, dar și, probabil, ale schimbării numelui său: “acel pod de la începutul lui au fost domnesc și vinitul podului îl lua pârcălabii ce era la târgul Fălciului de când este târgul Fălciului; ... și mai ales că apele cele mari fiind domnești această pronomie cui au vrut domnie li-au dăruit și să vede că moșie aceia de la început ei cu acest chip să nu aibă pod s-au dat, căci toate moșiile sînt de danie domnească de la început, și târgul acesta al Fălciului este unul din târgurile cele vechi de la începerea țării și podul de atunci este, și stăpânitorii nu s-au amestecat la pod” (“Ioan Neculce”, fasc. 5, 1925, p. 220). Documente ulterioare, din anii 1777, 1785, 1798 (*ibidem*, p. 221-224), 1801 și 1803 (*ibidem*, fasc. 1, 1921; p. 310, 312), pentru pricini similare, reiau ideea despre proprietatea domnească asupra locului din vatra târgului Fălcu, de la capătul podului, și dreptul domniei de a dăruia venitul vămii podului. Despre “podul de la vadul vechi” de la Fălcu, în anul 1776, vezi și *Documente privitoare la istoria economică a României. Orașe și târguri*. Moldova, seria A, II, București, 1960, p. 3-4.

⁴⁴ *Cronici turcești privind Țările Române*, I, București, 1966, p. 266.

⁴⁵ DRH, A, III, p. 501 (suret din anul 1807).

⁴⁶ *Ibidem*, p. 625.

⁴⁷ Mihai Costăchescu, *Documentele moldovenești de la Ștefăniță-Voievod (1517-1527)*, Iași, 1943, p. 242.

⁴⁸ T. Codrescu, *Uricarul*, XVIII, Iași, 1892, p. 193.

⁴⁹ Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, VII, Iași, 1912, p. 93.

Damiian”)⁵⁰, dar ispisocul este transmis doar într-o copie românească din 1826 și nu putem fi siguri de forma toponimului în originalul slavon. Singurul original românesc din acest veac în care apare sintagma “Ținutul Fălciului” datează din anul 1591⁵¹. În schimb, în secolul următor, abundă atestările formelor *Fălci*⁵², *Fălciiu*⁵³ și a sintagmei *Ținutul Fălciului*⁵⁴, atât în documente românești, cât și în originale slavone⁵⁵, în care grafiile reproduc pronunția românească.

Un zapis de vânzare din 24 august 1607, original slavon, este decisiv pentru demonstrația noastră, fiind singurul document care cuprinde o informație sigură despre relația dintre numele târgului Fălciu și antroponimul *Falcin*. Documentul a fost semnalat de N. Iorga pentru aceeași problemă. Câteva detalii trebuie bine evidențiate în această investigație. Vânzarea unei părți de sat din Bogdănești s-a făcut înaintea lui Toma Orăș voit și a celor 12 pângari din târgul Falcin, cu alți martori din Falcin, iar actul a fost scris (*У ФАЛЧИН*)⁵⁶. Fiind redactat în condiții deosebite, de un diac al târgului, pe zapis s-a pus și pecetea (*ПЕЧАТ ВАРОШ*), dar, din păcate, numele “orașului” este ilizibil. Nu mai cunoaștem, până acum, nici un alt document cu pecetea Târgului Fălciului, din veacul al XVII-lea, astfel încât să avem confirmarea că numele imprimat era *ФАЛЧИН*, dar faptul că acesta era cuvântul ilizibil de pe zapisul menționat nu poate fi pus la îndoială. Rezultă, așadar, că încă la începutul veacului al XVII-lea numele oficial, slavon, al târgului era *Falcin*, dovadă indiscutabilă a originii oiconomului în numele de persoană omonim.

Legi fonetice bine cunoscute fac însă imposibilă trecerea de la antroponimul *Falcin* la formele atestate în toate celelalte documente, slavone și românești, de la prima atestare și până la pronunția actuală: *Ținutul Fălciului*, *Fălciul*, *Fălci* și *Fălciu*. De aceea, lingviștii (A. Philippide și G. Ivănescu) au căutat în cumană o soluție care evita un impas fonetic, în timp ce istoricii au indicat doar relația dintre antroponim și toponim.

⁵⁰ DIR, A, XVI, 3, p. 400.

⁵¹ *Ibidem*, XVI, 4, p. 4.

⁵² Cităm, selectiv, doar un document original din 1636-1637 (DRH, A, XXIII, p. 557), apoi dintr-o listă de ținuturi întocmită de stolnicul Constantin Cantacuzino: *Fălci-Guși* (= Huși) și *Târgul la Fălci*, în “Revista filologică”, I, 1927, nr. 1-2, p. 183. Forma *Fălci* se menține până în secolul al XIX-lea în unele surse geografice și istorice: A. T. Laurian, *Manual de geografie pentru clasa II a școlilor primare din Moldova*, Iași, 1854, p. 18, și *Istoria românilor din cele mai vechi timpuri până în zilele noastre*, București, 1873, p. 35.

⁵³ *Fălceiu* (sic!) și *Fălciiu*, în 1611-1612 (DIR, A, XVII, 3, p. 34), *târg de Fălciiu*, în 1624 (*ibidem*, XVII, 5, p. 293), *v(o) lost Fălciiu*, în 1636 (DRH, A, XXIII, p. 540, 590) etc.

⁵⁴ *Ținutul Fălciului*, ante 1622 (Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, XXI, Iași, 1929, p.18), în 1623 (DIR, A, XVII, 5, p. 182), *târgul Fălciului*, în 1625 (*ibidem*, p. 354) etc. *Tezaurul toponimic ...*, I, 1, p. 400, consemnează asemenea forme până în anul 1864, când începe să se impună, prin indicatoarele de localități, forma actuală *Fălciu(l)*.

⁵⁵ DRH, A, XIX, p.126 (anul 1626: *ВОЛОСТ ФАЛЧІЮ*). *Ibidem*, p. 400 (anul 1628: *ОТ ФАЛЧІЮ*); Gh. Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, I, 2, Iași, 1906, p. 125 (anul 1619: *ВОЛОСТ ФАЛЧІСКОМЪ*), DRH, A, XIX, p. 102 (anul 1626: *ВОЛОСТ ФЪЛЧІНСКОМЪ*) etc.

⁵⁶ Arh. St. București, Documente istorice, XLVI/24. Documentul ne-a fost comunicat, în datarea corectă, de prof. univ. Ioan Caproșu. În N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, V, București, 1903, p. 73, zapisul este greșit datat (24 august 1624) și rezumat într-o manieră defectuoasă (în stil arhaizant și cu textul în ghilimele), astfel încât s-ar putea crede că actul este românesc.

După N. Iorga și N. Drăganu, C. C. Giurescu formula, cu prudență însă (“s-ar mai putea încerca și o a treia explicație”, pe lângă acelea ale lui G. Weigand și A. Philippide), ipoteza originii antroponimice a toponimului, fiind însă nevoit să admită existența unui *Falcu*, neatestat și imposibil de format, pe terenul limbii române, date fiind cronologia și valorile unui eventual sufix *-iu*. Istoricul greșea, desigur, atunci când considera că toponimele *Fălcu*, *Cioburciu* (cu atestările mai vechi *Ciobărciul*, *Cioburcii* și cu etimologie obscură), numele a două sate de pe Nistru, la sud de Tighina, și *Telciu*, numele unui sat de la nord de Năsăud, pronunțat de localnici *Telê*, ar face parte dintr-o “grupă” de toponime terminate în *-ciu*⁵⁷.

Soluționarea etimologiei toponimului *Fălcu* constă tocmai în depășirea contradicției dintre forma antroponimului *Falcin* și un mare impediment fonetic: imposibilitatea evoluției lui *-n* la un *-i*, pentru a rezulta formele *Fălcii* și *Fălciiul* în lipsa unui *iot*⁵⁸. Ipoteza, puțin probabilă, a unui plural direct *Fălcini*⁵⁹ nu ar rezolva dificultatea, fiindcă desinența *-i* nu palatalizează și nu determină evoluția ulterioară la *-ε* a sonantei *n*. Pentru această chestiune fonetică este instructiv exemplul comparativ al toponimului Sibiu, similar numai pentru evoluția modernă a pronunției. Din sl. *siba* (< *sviba*) “corn, sânger”, cu sufixul *-bñb*, a rezultat hidronimul primar *Sibiñ*, transferat apoi asupra oiconimului și consemnat în documentele de redacție latină ca *Cibinium*, *Cybinium*, *Scybinium*, *Zybinium*, *Zebinium*⁶⁰, în vechile cronicile turcești ca *Zibin*, *Zebe*, *Zebyn*, *Zybin*⁶¹, iar în numeroasele acte slavo-române din veacurile al XV-lea și al XVI-lea ca *СИБИН*, *СИБИНЬ*, *СИБИНЪ*, *СИБИНИ*, *СИБИНО*, *СИБИНИЮ*, deci cu forme care dovedesc încă o percepție a unui *-ñ*, dar și cu formele *СИБИНО*, *СИБИНИЮ* așadar cu *ñ* > *i*. Forma populară *Sibii*, *Sîgii*^u, care este la singular, se păstrează vie până astăzi în rostirea localnicilor, iar numele oficial a devenit *Sibiu*⁶².

Numele de persoană *Falcin*, atestat între anii 1502 și 1520, este o raritate în antroponimia istorică românească, dar nu este unic. Îl regăsim în Carpații rusești, ca nume de locuri consemnate în secolul al XIX-lea și al XX-lea într-o regiune cu sate rutene și slovace, de la nord de Maramureș, în fostul cnezat Bereg și în comuna Zemlen, unde sunt frecvente și toponime românești precum *Măgura*, *Strâmtura*, *Chicerea* și altele. Astfel, un câmp la Verecki Vyš era numit *Falcea*, un altul din Ostružnica era *Falciny*, iar la Parihuzovcy era consemnat *Falciv*, fără indicarea naturii

⁵⁷ C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 226.

⁵⁸ Despre condițiile trecerii sonantei *n* la *ñ* și apoi la *ε* în dialectul dacoromân, vezi Sextil Pușcariu, *Limba română. Vol. II. Rostirea*, București, 1994, p. 211, 286, și I. Stan, *Observații asupra evoluției ñ > ε în limba română*, în CL, IV, 1959, p. 49-59.

⁵⁹ Un plural direct românesc *Falcini* ar fi posibil doar ca o formă cultă, cf. *Mușatin*, pl. *Mușatini*, și nu populară, antroponimul cu sufix slav *Falcin* fiind desemantizat. Pentru această problemă, vezi Dragoș Moldovanu, *Legile formative ale toponimelor românești cu radical antroponimic. I. Formații de plural*, în ALIL, tomul XXI, 1970, p. 30-34.

⁶⁰ DRH, C, X-XII, *passim*, cu atestări dintre anii 1351 și 1365.

⁶¹ Aurel Decei, *La ville de Sibiu dans les sources historiques turques*, în RRH, tom VIII, 1969, nr. 3, p. 576, nota 7.

⁶² Pentru etimologie, inventarul formelor slave și evoluția fonetică a toponimului *Sibiu*, vezi I. Stan, *op. cit.*, p. 52-53. Cf. și Sextil Pușcariu, *op. cit.*, p. 90, unde se citează și hidronimul *Jiu*, pronunțat *Jii*.

locului⁶³. Aceste toponime erau semnalate de N. Drăganu în legătură cu tema lucrării sale citate și cu etimologia rom. *falce*⁶⁴.

În acest moment al cercetării noastre începe să se clarifice etimologia toponimului românesc *Fălciu*. După cum se va vedea, marea dificultate a acestei etimologii este generată de interferențele dintre sistemele antroponimice și toponimic, românesc și, respectiv, slav și dintre stilul oficial, slavon, și modul popular al denumirii toponimice. Numele *Falcin* din documentele de la începutul veacului al XVI-lea nu este un antroponim românesc real, ci creația unui bilingv, Toader de la Suceava, pisar în cancelaria domnească, singurul care putea atașa un sufix slav (-in) la un nume românesc, traducând în slavonă genitivul românesc "Al lui Falcea (Fălcea)". Sufixul slav -in, cu valoare de adjectiv posesiv, derivă teme feminine, dar și masculine, cu finala în -a și -ea, și este homofuncțional cu sufixul -ev (-iv în slovacă), care derivă numai teme antroponimice masculine⁶⁵. *Fălcea* este un derivat (poreclă) de la *falcă*, cf. *Bucea, Burtea, Buzea, Codea, Flocea, Mogorogea, Mucea, Negrea, Prostea* etc⁶⁶. Așadar, *Falcin* din uricele redactate de Toader de la Suceava este un antroponim slavon, care desemna, prin traducere, în anii 1502 și 1503, pe un urmaș (*Al lui Fălcea*) al unui *Fălcea* din prima jumătate a veacului al XV-lea, probabil jude în satul de lângă Cahul. Pe de altă parte, *Falcin* din zăpăsilul slavon din anul 1607 este un toponim slavon, oficial și local, desemnând satul și Târgul Fălciului. Numai ca toponim oficial slavon acest nume a putut fi imprimat pe pecetea târgului, probabil încă din veacul anterior, și utilizat într-un act redactat în localitate. De asemenea, numai acest nume oficial poate explica și numărul foarte mare de atestări ale formei *Falcin* în diverse izvoare cartografice⁶⁷, în

⁶³ A. Petrov, *Karpatoruské pomistni názvy z pol. XIX a z poč XX st.*, Praga, 1929, p. 54, 79, 80.

⁶⁴ N. Drăganu, *op. cit.*, p. 382-388.

⁶⁵ André de Vincenz, *Traité d'antroponymie houtzoule*, München, 1970, p. 559. Și N. A. Constantinescu a indicat, corect, derivarea numelui *Falcin* din *Fălcea*, cf. și *Bădin, Belcin, Bodin, Husin* etc.: *Dicționar onomastic românesc*, București, 1963, p. XXXI, LIX.

⁶⁶ Cf. și Ioana Vintilă Rădulescu, *Sufixul antroponimic -ea*, în SMFC, IV, București, 1967, p. 47-53, N. A. Constantinescu, *op. cit.*, p. XXVIII și 271, unde se înregistrează și derivatele *Fălcan, Fălcoi, Fălcută* etc. Iorgu Iordan, în *Dicționar al numelor de familie românești*, București, 1983, p. 193, 195, consemnează și derivatele *Falcaș, Falciuc, Falcoș, Fălculete, Falcoveanu*, unele discutabile. O eroare sigură este însă includerea în listă a numelui de familie *Fălciu*, considerat ca derivat cu sufixul -iu din *falce* (unitate de măsură pentru suprafețe) sau din *falcă*, cu o trimitere la dicționarul lui N. A. Constantinescu, unde nu găsim o asemenea explicație. Această neglijență implică eroarea gravă de a conduce spre interpretarea că numele *Fălciu* (de familie ?) ar putea fi derivat cu sufixul grecesc -iu, productiv în antroponimia românească abia din secolul al XIX-lea și numai în nume cu tema de origine greacă, sau că apelativele *falce* și *falcă* ar putea primi sufixul -i, care însă derivă numai adjective ce denumesc asemănarea în privința culorii (*arâmiu, argintiu, cenușiu, pământiu* etc) sau parteneneța (*nijlociu*), cf. G. Pascu, *Sufixe românești*, București, 1916, p. 221.

⁶⁷ Dintr-un repertoriu (ms.) al toponimelor din Moldova consemnate în izvoare cartografice, lucrare oferită spre consultare de colegul Dragoș Moldovanu, selectăm, dintr-un număr foarte mare de atestări, doar câteva, dintre cele mai vechi, indicând doar anii imprimării hărților: *Falcsin* (1696), *Falcyn* (1596, 1665), *Falczin* (1579, 1580, 1595, 1607), *Falczyn* (1541, 1562), *Falesin* (1665), *Falxin* (1690), *Falezin* (1596), *Falxin* (1612, 1621), *Falzin* (1566), *Felsin* (1545), *Felssinum* (1541), *Felxin* (1703), *Palsin* (1584) etc. Găsim aici doar o singură dată și

relatările unor călători străini⁶⁸, cu observația restrictivă că unele dintre aceste forme pot fi și simple erori grafice, obișnuie mai ales în hărți, unde literele u și n se pot ușor substitui⁶⁹. Este de presupus că, îndeosebi călătorii, care poposeau în târg, puteau afla de la oficialitățile locale numele slavon al localității, reprodus apoi în relatările lor.

În aceeași perioadă (secolele al XVI-lea și al XVII-lea), documentele slavone emise în cancelaria domnească nu mai reflectă antroponimul slavon inițial, necunoscut în capitala țării, unde se scriau acte pentru satele din Ținutul Fălciului și unde beneficiarii acelor ispisoace comunicau pisarilor numele popular al ținutului lor: *Fălciul*. De aceea, în nici unul dintre documentele slavone nu întâlnim forma (ВОЛОСѢ ФАЛЧИНСКОМЪ). Trebuie acum precizat și faptul că numele atestate în Carpații ucraineni sunt componente ale unor sintagme toponimice populare slave, având ca temă antroponimul românesc *Fălcea*. Din păcate, modul înregistrării lor, ca simplă listă de nume proprii, nu permite reconstituirea acestor sintagme, care pot fi de tipul *Câmpul lui Fălcea*. Identificarea numelui *Falcin* ca traducere slavonă a antroponimului românesc *Fălcea* este al doilea fapt esențial pentru corecta etimologie a numelui studiat aici. Pe la sfârșitul secolului al XV-lea, fostul sat de la Vadul Călugărilor, acum satul unui Falcea (Fălcea), va fi fost numit *Satul* (apoi *Târgul*) *Fălci* (*Fălci*), cu un genitiv al numelui de persoană obișnuit în limba română veche. Apoi, printr-un proces denominativ normal în toponimia românească, sintagma *Târgul Fălci* a fost înlocuită cu Fălciul, articolul hotărât fiind homofuncțional cu genitivul sintagmatic⁷⁰. În acest moment s-a produs și schimbarea

forma *Falcziu* (1563-1575), iar numele cu aspect de plural *Fălci* apare numai în harta lui D. Cantemir, din 1737, și în hărțile ulterioare, care o au pe aceasta din urmă ca sursă.

⁶⁸ *Falchen*, într-o relatare din 1582 a englezului John Newberie (*Călători străini ...*, II, p. 517, nota 42); *Palsin*, în relația din anul 1585 a lui Henry Austell (*ibidem*, III, p. 174); *Falcsin*, în *Codex Bandinus*, ediția V. A. Urechia, București, 1895, p. 134; *Falzin*, în limba germană, la Iohan Mayer, în 1653 (*Călători străini ...*, V, p. 449, nota 46, unde însă localitatea este identificată cu Târgul de Floci); *Folczyn*, într-o relatare poloneză din 1667 (*ibidem*, VII, p. 163, nota 11, unde din nou editorii cred că așezarea este Târgul de Floci); *Falcyn*, în jurnalul, redactat în limba franceză, al campaniei regelui Ioan Sobieski, din 1686, unde apare și forma *Fălciu* (?), motiv pentru editori de a considera că este vorba de două localități diferite (de fapt, una singură) (*ibidem*, VII, p. 40, nota 37); *Falczyny*, într-o scrisoare redactată în limba polonă, în anul 1684 (Ilie Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolul al XVII-lea*, București, 1983, p. 304), dar *Falcziu* într-o altă scrisoare adresată de un om al locului, voievodul Constantin Cantemir, regelui Ioan Sobieski, în 1691 (*ibidem*, p. 331). Pentru aprecierea ipotezei originii turcești a toponimului *Fălciu*, sunt de remarcat și formele numelui în surse otomane: *Kâlcin*, într-un *Itinerar turc* din 1538 (*Călători străini ...*, I, p. 384, nota 38); *Falcin*, într-un iarlâc din 1764 al hanului Crimeii (*Documente turcești...*, I, București, 1976, p. 284), dar și *Kâlâdj*, *Nalâdj*, *Fâlâdj* și *Falândj* (*Cronici turcești ...*, I, p. 18, 266). Un dicționar modern înregistrează numele localității ca *Falchi* (T. X. Bianchi și J. D. Kieffer, *op. cit.*, II, p. 345). Și formele toponimului dintr-un document grecesc din anul 1591 dovedesc faptul că varianta oficială a numelui era *Falcin*: ζηνούτ φαλτζήνην și (τοῦ) Φαλτζηνίον (N. Iorga, *Documente privitoare la istoria românilor* (Hurmuzaki), XI, București, 1900, p. 221, 222).

⁶⁹ Observația a fost deja făcută, în legătură cu forma *Falczyn*, de C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 224.

⁷⁰ Pentru acest proces denominativ, vezi Dragoș Moldovanu, *Introducere la Tezaurul toponimic ...*, p. XXXVIII, unde sunt citate exemple ca *Satul lui Călcâi* → *Călcâiul*, *Silișcanii lui Păun* → *Păunul*, *Valea lui Motoc* → *Motocul* etc.

accentului, paroxiton în toponim, ca și în antroponim, de altfel. Cu această formă, toponimul intră în sintagmele *Târgul Fălciului*, *Ținutul Fălciului*, întâlnite în numeroase documente, până în anul 1864. În același timp, în stilul oficial, slavon, sintagma genitivală *Târgul Fălci* a fost transpusă în sintagmele: *тѣргъ Ꙗалчин, варош (Ꙗалчин)* și cu elipsa determinantului substantival, rezultând acel *Ꙗалчин*, toponimul atestat în anul 1607, în zăpisiul scris chiar în reședința ținutului. În limba română, mutarea accentului în numele *Fălciul* (produsă în sintagma genitivală *Ținutul Fălciului*, unde accentul nu putea rămâne pe prima silabă a determinantului, anteproparoxitonă!) urmată de desemantizarea datorată accentuării paroxitone, și uitarea, peste decenii, a numelui persoanei care a determinat apariția noului oiconim, au constituit impedimentele refacerii unui toponim *Fălcea*, antroponim în funcție toponimică absolută. Concomitent, se produce un fenomen denominativ mai puțin obișnuit, a cărui identificare constituie una dintre dificultățile acestei etimologii. Sintagma *Târgul Fălci* s-a redus la *Fălci*, ajungându-se astfel la un *genitivus pendens*⁷¹, eroare caracteristică stilului oficial, consemnată deja din anul 1588 (“S-a scris în Fălci, de Damiian”), dacă transcrierea numelui din originalul slavon este exactă. Această formă a fost confundată apoi, din cauza lipsei de sens a numelui, cu un plural, sigur atestat la stolnicul Constantin Cantacuzino, la Dimitrie Cantemir (vezi *supra*), în cronica atribuită lui Vasile Dămiian și lui Tudose Dubău⁷² și în numeroase acte din veacul al XVIII-lea⁷³, în unele însemnări pe documente mai vechi⁷⁴ sau chiar în falsuri din acest secol⁷⁵.

Printr-o evoluție fonetică manifestată atât în toponime (*Sibiū Sibiu, Jiū Jiu*), cât și în apelative (*fiiu > fiu, sicriū > sicriu*), constând în dispariția lui *-i*⁷⁶, se ajunge, în secolul al XIX-lea, la impunerea formei actuale *Fălciu(l)*. Accentuarea *Fălciu* și rostirea bisilabică, constatată uneori îndeosebi în vorbirea unor persoane din alte județe ale țării, nu poate fi explicată printr-o reminiscență a accentului originar din antroponim, ci se datorează unei interpretări a grafiei toponimului și prin analogie cu accentuarea altor nume, comune (*béciu*) sau proprii (*Măciu, Télecium*).

Fazele constituirii toponimului *Fălciu* și a sintagmelor în care apare acesta se pot rezuma în următoarea schemă:

⁷¹ Constatat de Dragoș Moldovanu, în *op. cit.*, p. XL-XLI, unde se dau exemplele *Satul Costii* → *Costi*, *Osebiții Flocii* → *Floci*, *Cotuna Preluncii* → *Cotuna Prelungi → *Prelungi*.

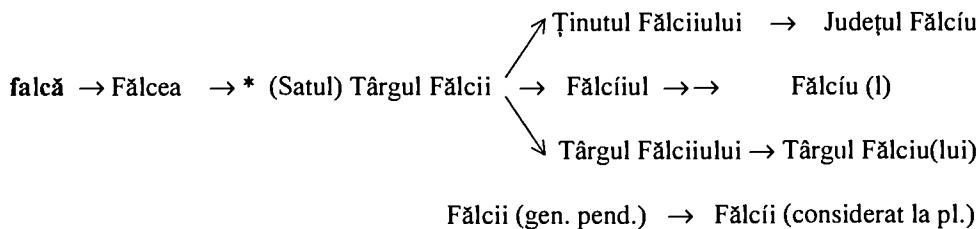
⁷² N. Iorga, *Studii și documente ...*, III, București, 1901, p. 19.

⁷³ Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, VII, Iași, 1912, p. 8 (la “Fălci”, anul 1721).

⁷⁴ DIR, A, XVI, 1, p. 189 (“Bărlălești la Fălci”, însemnare din veacul al XVIII-lea), Gh. Ghibănescu, *op. cit.*, XXV, Iași, 1932, p. 8 (Horjăști ot Fălci”).

⁷⁵ DIR, A, XVII, 2, p. 344-345 (“în Fălci”, “la Fălci”: anul 1609, fals din secolul al XVIII-lea).

⁷⁶ Fenomen cu explicație controversată, cf. I. Pătruț, *În legătură cu ε și √ în limba română*, în CL, IV, 1959, nr. 1-2, p. 43-48, și I. Stan, *op. cit.*, p. 52-53.

* ТРЪГЪ ФАЛЧИН → ВАРОШ (ФАЛЧИН); ФАЛЧИН (1607)

Complicatele și nu foarte frecventele procese denominative identificate aici, ca și lipsa unei cercetări minuțioase a problemei, au constituit piedici importante în soluționarea până acum a acestei etimologii toponimice. Investigația noastră avertizează și asupra dificilelor chestiuni pe care le presupun editarea documentelor slavone și interpretarea numelor de persoane și de locuri din aceste izvoare.

RÉVISIONS TOPONYMIQUES: FĂLCIUL

Résumé

Cette étude présente quatre étymologies de l'oiconyme *Fălciu*, en démontrant leur caractère spéculatif et en explicitant les raisons pour lesquelles elles ne peuvent pas être admises. La provenance du toponyme de *Taïphalia* est une fantaisie historique et linguistique (D. Cantemir), l'étymon *falce*, proposé par G. Weigand, ne peut pas être justifié historiquement et ne peut pas expliquer la forme du nom de la localité, et l'hypothèse d'un appellatif couman *filikēi* "batelier" (A. Philippide, G. Ivănescu) ou turque osmanli (E. Lozovan) contient l'erreur fondamentale d'invoquer un mot qui n'a pas existé dans les langues touraniennes et un imaginaire mot roumain *fălci*.

N. Iorga a suggéré une liaison entre le nom de personne *Falcin* et le toponyme *Fălciu*. L'auteur de cet article identifie à l'origine du toponyme un anthroponyme *Fălcea*, qui a pu entrer, sous la forme d'un génitif ancien, dans le syntagme *Târgul Fălci*, devenu par l'articulation et le changement de l'accent *Fălciul* et puis *Fălciul*. Le nom de personne, utilisé comme un *genitivus pendens* (*Fălcii*), a été interprété, dans le XVIe et XVIIe siècles comme une forme du pluriel (Fălci). La même forme a été traduite en slavon par *Falcin*, mot attesté en 1607 comme le nom officiel de la localité.

O PROBLEMĂ DE GEOGRAFIE ISTORICĂ. CERNAVODĂ ȘI CERVENA VODA

ADRIAN TERTECEL

În legătură cu unele evenimente și realități din secolele XVII-XVIII, în istoriografia românească s-a folosit toponimul *Cernavodă*. De exemplu, s-a afirmat că, la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea, a existat o episcopie creștin-ortodoxă cu sediul la Cernavodă (oraș aflat în prezent în județul Constanța, pe malul drept al Dunării)¹. De asemenea, istoricii noștri consideră că principele maghiar pribeag Iosif Rákóczi (1700-1738) a murit (la 30 octombrie/ 10 noiembrie 1738) în aceeași localitate Cernavodă². Însă, opinia noastră este că, în cele două cazuri sus-amintite (și, desigur, nu numai în acestea), în istoriografia românească s-a făcut și se face o confuzie. După părerea noastră, sus-menționata episcopie creștin-ortodoxă nu și-a avut sediul la Cernavodă, ci la **Cervena Voda**. În ceea ce privește moartea principelui Iosif Rákóczi, considerăm că aceasta a survenit tot la Cervena Voda.

Localitatea Cervena Voda se află la aproximativ 15 km sud-est de orașul Ruse (pe teritoriul actual al Bulgariei)³. Atât Cernavodă, cât și Cervena Voda au făcut parte din Imperiul otoman de la începutul secolului al XV-lea (respectiv, de la sfârșitul secolului al XIV-lea) până la Războiul ruso-româno-otoman din 1877-1878⁴. În secolele XVII-XVIII, din punct de vedere administrativ-teritorial, cele două localități sus-pomenite aparțineau de eialetul Silistra-Oceakov. În cadrul acestui eialet, localitatea Cernavodă era inclusă în sangeacul Silistra, iar localitatea Cervena Voda se găsea în sangeacul Nicopol⁵.

---

¹ Paul Cernovodeanu, *Din legăturile Bisericii Răsăritului cu ambasadorul Angliei la Constantinopol, lordul William Paget (între 1693-1702)*, în BOR, t. 94, 1976, nr. 1-2, p. 219-220, 223-224.

² Nicolae Iorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, Band IV., Gotha, 1912, p. 434; C.I. Karadja, *Scrisorile lui Kelemen Mikes (1738-1740)*, în AnD, an IV, 1923, nr. 4, p. 108-110; Carol Göllner, Paul Abrudan, *Francisc Rákóczi al II-lea (1704-1711)*, București, 1983, p. 207-208; Paul Cernovodeanu, *Politica orientală engleză între 1733-1739. II. Anglia și războiul austro-ruso-turc (1736-1739)*, în SMIM, vol. XIX, 2001, p. 158, 160-161.

³ De exemplu, vezi: *Pătno-turisticski atlas na Bălgariia* (Atlas rutiero-turisc al Bulgariei), Sofia, 1987, p. 17; *România. Atlas turistic și rutier*, București, 1993, p. 100.

⁴ A se vedea (de pildă): Robert Mantran (coordonator), *Istoria Imperiului otoman*, București, 2001 (trad. din lb. franceză în lb. română: Cristina Bîrsan), p. 43-62, 436-442.

⁵ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (Carte de călătorie), cilt (vol.) I, Istanbul, 1896, p. 172-190; Atsız, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nden seçmeler* (Selecțiuni din *Cartea de călătorie* a lui Evliya Çelebi), cilt (vol.) I, Istanbul, 1990, p. 70-88; Adrian Tertecel, *Un izvor otoman necunoscut istoriografiei noastre: "Jurnalul" (Defter) lui Ahmed bin Mahmud (secretar al Vistieriei otomane) privind campania militară a Înaltei Porți din anul 1711 în Moldova*, în "Caietele Laboratorului de

"Studii și Materiale de Istorie Medie", vol. XX, 2002, p. 343-346

Argumentele pe care se sprijină sus-amintita noastră” opinie (privind localitatea în care și-a avut sediul respectiva episcopie creștin-ortodoxă) sunt numeroase. În veacurile XVII-XVIII, localitatea Cernavodă se numea oficial **Boğaz Köy** (“Satul din strâmtoare”) și era locuită în majoritate de musulmani (turci și tătari)⁶. Este deci practic imposibil ca, în acea perioadă, la Cernavodă să-și fi avut sediul o episcopie creștin-ortodoxă, iar aceasta să poarte denumirea geografică slavo-română **Cernavodă** (“Apa neagră”). În schimb, după părerea noastră, este neîndoielnic faptul că, în secolele XVII-XVIII, a existat o episcopie creștin-ortodoxă cu sediul la **Cervena Voda** (“Apa roșie”). În izvoarele grecești și românești, adjectivul bulgar **cervena** (“roșie”) a fost cu ușurință deformat și transformat în **cerna** (“neagră”), Astfel localitatea **Cervena Voda** a fost ușor confundată cu localitatea **Cernavodă**⁷. Precizăm că, în secolele XVII-XVIII, la Cervena Voda existau condiții prielnice pentru funcționarea unei episcopii creștin-ortodoxe. Această localitate era un sat mare și bogat. Marea majoritate a locuitorilor erau de religie creștin-ortodoxă (români și bulgari). Mulți dintre aceștia se îndeletniceau cu negoțul în Țara Românească și, mai ales, în Transilvania, trecând Dunărea de la Rusciuc (azi, Ruse) la Giurgiu și apoi, în sens invers⁸. Prin faptul că tocmai localitatea Cervena Voda era sediul unei episcopii creștin-ortodoxe, se explică mai ușor și strânsele legături ale lui Dionisie (episcopul creștin-ortodox de “Cernavodă”) cu domnitorul muntean Constantin Brâncoveanu și cu stolnicul Constantin Cantacuzino, precum și desele prezențe ale acestui ierarh la București, Giurgiu și Rusciuc⁹. Menționăm că, în primăvara anului 1699, sus-amintitul episcop Dionisie s-a aflat la Rusciuc, unde i-a întâmpinat pe ambasadorul englez Paget și pe ambasadorul olandez Colyer (care se deplasau de la Karlowitz spre Istanbul)¹⁰. Considerăm, așadar, că argumentele expuse mai sus ne îndreptățesc pe deplin să afirmăm că, în secolele XVII-XVIII, localitatea dobrogeană Cernavodă nu a fost sediul unei episcopii creștin-ortodoxe. În schimb, o astfel de episcopie și-a avut sediul în localitatea bulgară Cervena Voda.

După cum am arătat mai sus, suntem de părere că, în 1738, principele Iosif Rákóczi a murit la Cervena Voda (nu la Cernavodă). Opinia noastră se bazează pe următoarele argumente. Din punct de vedere politico-militar, în anul 1738, prezența principelui maghiar pribeag Iosif Rákóczi la Dunărea de Jos avea ca scop sprijinirea Imperiului otoman în luptele duse de acesta contra Austriei habsburgice în cadrul

---

studii otomane”, nr. 2, Tipografia Universității București, 1993, p. 107-110; *Istoriia na Dobrudja* (Istoria Dobrogei), t. III, Sofia, 1988, p. 8-112.

⁶ *Călători străini despre Țările Române*, vol. VI, București, 1976, p. 451 (fragment din lucrarea lui Evliya Çelebi, tradus în lb. română de M.A. Mehmet); Anca Ghiață, *Toponimie și geografie istorică în Dobroga medievală și modernă*, în ARMSI, seria IV, t. V, 1980, p. 51.

⁷ Pentru unul din izvoarele grecești (scrisoarea episcopului Dionisie de “Cernavodă” din 31 octombrie 1699 către lordul Paget), unde apare această deformare generatoare de confuzie, vezi: Paul Cernovodeanu, *Din legăturile...*, p. 223-224. Ca exemplu de izvor românesc unde există aceeași deformare, a se vedea: *Condica de venituri și cheltuieli a Vistieriei de la leatul 7202-7212 (1694-1704)* (ed. C.D. Aricescu), București, 1873, p. 715.

⁸ C.I. Karadja, *op. cit.*, p. 108-109 (textul lui Kelemen Mikes, tradus din lb. maghiară în lb. română de Russo); *Călători străini...*, vol. IX, București, 1997, p. 201 (aceiași text).

⁹ Paul Cernovodeanu, *Din legăturile...*, p. 219-220.

¹⁰ *Ibidem*.

Războiului ruso-austro-otoman din 1735-1739¹¹. Austria habsburgică intrase în acest război, ca aliată a Rusiei, în iulie 1737¹². Ținând seama de acest scop, reședința principelui în zona Dunării de Jos nu putea fi la Cernavodă. Distanța de aici până la Vidin și Orșova (unde a acționat Iosif Rákóczi în cursul anului 1738)¹³ era prea mare. În schimb, dacă sus-pomenitul principe ar fi rezidat la Cervena Voda (lângă cetatea otomană Rusciuc), activitățile sale militare și politice ar fi putut decurge mult mai bine, el fiind mai aproape de zona Vidin-Orșova și de Transilvania pe care spera să o ridice la luptă împotriva Habsburgilor¹⁴.

Imediat după moartea lui Iosif Rákóczi, medicul său personal a fost arestat de otomani – fiind acuzat că și-ar fi otrăvit stăpânul – și a fost întemnițat în cetatea Rusciuc¹⁵. Dacă arestarea medicului s-a produs în localitatea Cervena Voda, transportarea sa până la cetatea Rusciuc și închiderea sa acolo sunt acțiuni logice. Însă, dacă arestarea a fost efectuată în localitatea Cernavodă, transportarea medicului până la cetatea Rusciuc și întemnițarea sa acolo devin absurde. El ar fi fost întemnițat, fără îndoială, în cetatea Silistra sau în cetatea Hârșova¹⁶. Iată, deci, încă un argument în favoarea opiniei noastre că principele Iosif Rákóczi a decedat la Cervena Voda.

Se știe că principalele izvoare istorice privind moartea sus-amintitului principe și localitatea în care s-a produs aceasta îi au ca autori pe Constantin Dapontes și Kelemen Mikes¹⁷. Primul era un supus otoman de naționalitate greacă. Timp de câțiva ani, el a fost secretar al domnului fanariot Constantin Mavrocordat¹⁸. Kelemen Mikes era un partizan maghiar al lui Iosif Rákóczi. Se afla ca refugiat, împreună cu acest principe, pe teritoriul Imperiului otoman¹⁹. Așadar, cei doi autori nu aveau nici un motiv să

---

¹¹ N. Iorga, *op. cit.*, Bd. IV, p. 433-434; I.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* (Istoria Imperiului otoman), cilt (vol.) IV, bölüm (partea) I, Ankara, 1988 (ediția a IV-a), p. 277-278; Carol Göllner, Paul Abrudan, *op. cit.*, p. 207; Paul Cernovodeanu, *Politica orientală engleză între 1733-1739. II. ...*, în SMIM, vol. XIX, 2001, p. 158.

¹² Constantin Dapontes, *Ephémérides daces*, vol. II (ed. Émile Legrand), Paris, 1881, p. 15-27; N. Iorga, *op. cit.*, Bd. IV, p. 430-432; I.H. Uzunçarşılı, *op. cit.*, cilt (vol.) IV, bölüm (partea) I, p. 267-272; Paul Cernovodeanu, *op. cit.*, în SMIM, vol. XVIII, 2000, p. 103-104.

¹³ Despre acțiunile lui Iosif Rákóczi în 1738, în zona Vidin-Orșova, vezi: Kelemen Mikes, *Scrisori din Turcia* (ed. Gelu Păteanu și Dániel Veress), București, 1980, p. 186-187, nr. 136; Carol Göllner, Paul Abrudan, *op. cit.*, p. 207-208; Paul Cernovodeanu, *op. cit.*, în SMIM, vol. XIX, 2001, p. 160.

¹⁴ A se vedea hărțile României și Bulgariei.

¹⁵ C. Dapontes, *op. cit.*, vol. II, p. 151.

¹⁶ De la Cernavodă până la Hârșova, distanța este de aproximativ 45 km. Această distanță este aproape egală cu distanța dintre Cernavodă și Silistra. În schimb, distanța dintre Cernavodă și Rusciuc (azi, Ruse) este de aproximativ 150 km.

¹⁷ C. Dapontes, *ibidem*; Kelemen Mikes, *op. cit.*, p. 189-195, nr. 138-144.

¹⁸ C. Dapontes, *op. cit.*, vol. III, Paris, 1888, p. IX-LXXXIV (biografie întocmită de Émile Legrand); C. Erbiceanu, *Cronicarii greci care au scris despre români în epoca fanariotă*, București, 1888, p. LXVI-LXIX; Nestor Camariano, *Constantin Dapontes et les Principautés Roumaines*, în RESEE, VIII, 1970, no. 3, p. 481-494; *Călători străini...*, vol. IX, p. 381-382 (notă bio-bibliografică elaborată de Paul Cernovodeanu).

¹⁹ Lajos Hopp, *Mikes és világa* (Mikes și lumea sa), București, 1973; Dániel Veress, *Mikes és a szülőföld. Tanulmányok* (Mikes și pământul natal. Studii), București, 1976; *Călători*

folosească denumirea slavo-română **Cernavodă**, în locul denumirii otomane **Boğaz Köy**. În schimb, nefiind de origine slavă și necunoscând limbile slave, ei puteau ușor deforma (ceea ce au și făcut) denumirea geografică bulgară **Cervena Voda** – folosită și de otomani – transformând-o în **Cernavodă**²⁰.

De asemenea, nu trebuie să uităm că, în 1738, Kelemen Mikes parcurgea, iarna, distanța dintre localitatea de reședință a lui Iosif Rákóczi și București în doar trei-patru zile²¹. Pe atunci, distanța dintre Cervena Voda și București putea fi străbătută ușor în trei-patru zile. În ceea ce privește distanța dintre Cernavodă și București, aceasta se parcurgea într-un timp mai îndelungat. Existau două posibilități. Prima era traseul Cernavodă-Hârșova-valea Ialomiței-București. Cea de-a doua era traseul Cernavodă-Silistra-Turtucaia-Oltenița-București. Ambele trasee însemnau mari ocoluri. Era, deci, imposibil ca emisarul Kelemen Mikes să străbată distanța dintre Cernavodă și București în doar trei-patru zile²².

În descrierea localității de reședință (din zona Dunării de Jos) a principelui Iosif Rákóczi (unde acesta a și decedat), Kelemen Mikes nu menționează fluviul Dunărea. Acest autor maghiar arată că localitatea respectivă era locuită, în cea mai mare parte, de români și bulgari (în proporții aproape egale). Acestora li se adăugau câțiva turci²³. Această situație nu se potrivește pentru localitatea Cernavodă, ci pentru localitatea Cervena Voda.

În sfârșit, un alt argument în favoarea sus-menționatei noastre opinii îl reprezintă descrierea pe care Kelemen Mikes o face drumului parcurs de el (în februarie 1738) de la Munții Balcani până la localitatea (din zona Dunării de Jos) în care a fost stabilită, în acel an, reședința principelui Iosif Rákóczi. Sus-pomenitul autor afirmă că pe drumul dintre Munții Balcani și respectiva localitate se aflau sate bulgărești numeroase și bogate²⁴. Este clar că astfel de sate puteau exista doar pe drumul dintre Munții Balcani și Cervena Voda. Căci, pe drumul dintre Munții Balcani și Cernavodă, marea majoritate a satelor erau musulmane (turcești sau tătare)²⁵.

În concluzie, reafirmăm, cu deplină convingere, opinia noastră – bazată pe argumentele sus-amintite – că moartea principelui maghiar Iosif Rákóczi (survenită la 30 octombrie/ 10 noiembrie 1738) s-a produs la Cervena Voda (nu la Cernavodă). Tot la Cervena Voda (nu la Cernavodă) s-a aflat, în secolele XVII-XVIII, sediul unei episcopii creștin-ortodoxe.

---

străini..., vol. IX, p. 200-201 (notă bio-bibliografică elaborată de Ion Totoiu și Paul Cernovodeanu).

²⁰ Vezi (mai sus) notele 13 și 17.

²¹ C. Dapontes, *op. cit.*, vol. II, p. 70; Kelemen Mikes, *op. cit.*, p. 183-184, nr. 134; *Călători străini...*, vol. IX, p. 201-202.

²² Distanța dintre Cervena Voda și București este de aproximativ 80 km. Între Cernavodă și București (pe fiecare din cele două trasee sus-menționate) este o distanță de peste 200 km.

²³ Kelemen Mikes, *op. cit.*, p. 182-183, nr. 133; *Călători străini...*, vol. IX, p. 201.

²⁴ Vezi nota precedentă.

²⁵ A se vedea (mai sus) notele 5 și 6. De asemenea, vezi: *Călători străini...*, vol. V, București, 1973, p. 219-223 (relatare a episcopului romano-catolic bulgar Petru Bogdan Bakšić despre vizita pe care a efectuat-o în Dobrogea în 1641).

ADDENDA ET CORRIGENDA

1. În 1997 dr. Paul Cernovodeanu era sărbătorit de colegi cu ocazia împlinirii vârstei de 70 de ani. Azi, în 2002, când distinsul istoric împlinește 75 de ani dincolo de urările noastre de viață lungă, de sănătate și fericire, considerăm util a completa bibliografia operei sale științifice. Intervalul scurs a însemnat continuarea colaborării la publicațiile de specialitate din țară (“Revista istorică”, “Revue Roumaine d’Histoire”, “Arhiva Genealogică”, etc.), la volumele omagiale închinatelor unor personalități marcante ale istoriografiei românești (Șerban Papacostea, Dinu C. Giurescu, Ștefan Ștefănescu, Ludovic Demeny), dar și încheierea, prin publicarea volumului X (partea I și II) a seriei *Călători străini despre țările române*, lucrare de referință, indisolubil legată de numele Domniei Sale. Se adaugă la acestea participarea la tratatul de istoria României (volumul 6 – epoca fanariotă).

Bibliografia prezentată aici continuă pe cea publicată în 1997 și este ordonată, de această dată, pe criteriul alfabetic.

Urăm, din nou, domnului dr. Paul Cernovodeanu un călduros *La Mulți ani!*

1997

275. *Genealogia- auxiliar al istoriei literare*, în AG, IV (IX), 1997, nr. 1-2, p. 1-6+ pl.

276. *Strategii matrimoniale ruse în societatea românească din perioada regulamentară*, în AG, IV (IX), 1997, nr. 3-4, p. 243-253.

1998

277. *Activitatea Institutului de Istorie “N. Iorga” în perioada 1948-1952*, în RI, IX, 1998, nr. 5-6, p.261-282.

278. *Anglia și războiul austro-turc (1716-1718)*, în RI, IX, 1998, nr.5-6, p. 463-477.

279. *Când a murit Antioh Vodă al Moldovei?* în vol. “Național și universal în istoria românilor. Studii oferite Prof. Dr. Șerban Papacostea cu ocazia împlinirii a 70 de ani”, București, Edit. Enciclopedică, p. 100-104.

280. *Constantin Brâncoveanu și Muntele Athos*, în RI, IX, 1998, nr. 3-4, p. 115-122.

281. *Föderalismusgondolat a múlt sgázodi Romanaban (Promotori ai federalismului în România)*, in “Magyar szemle”, Budapest, VII, 1998. nr. 9-10, p. 53-61.

282. *Implicațiile de ordin politic ale activității și falimentului Casei de comerț “Bell & Anderson” din București (1834-1836)*, în SMIMod., vol. XII, 1998, p. 3-20.

283. *Legăturile stolnicului Constantin Cantacuzino cu lumea engleză*, în vol. *Muzeul Național Cotroceni: Colocviul de istorie și istoria artei decorative. Secțiunea istorie 24-25 septembrie 1997*, vol. IV, 1998, p. 4-23.

“Studii și Materiale de Istorie Medie”, vol. XX, 2002, p. 347-361

284. *Studiu introductiv la Cronograful*, Tradus din grecește de Pătrașcu Danovici, ed. Gabriel Ștrempel, vol.I, București, Edit. Minerva, 1998, p. XXXVII-LXXVI.

285. *Un pamflet englez din secolul al XVIII-lea atribuit unui "român"*, în vol. "Timpul istoriei II Memorie și Patrimoniu- In honorem Dinu C. Giurescu", vol. îngrijit de Ioan Scurtu și Mihai Sorin Rădulescu, București, Universitatea din București, 1998, p. 100-118.

1999

286. *Contribuția medicului Iehuda (Iuliu) Barasch la dezvoltarea științei și culturii românești*, în vol. "Jaloane pentru o viitoare istorie. Reuniunea științifică din 2-4 noiembrie 1997 consacrată împlinirii a douăzeci de ani de la înființarea Centrului pentru Studiul Istoriei evreilor din România", București, C.S.I.E.R., 1999, p. 127-139.

287. *Contribuții la situația medico-sanitară a orașului București în primele decenii ale secolului al XIX-lea*, în BMIM, vol. XIII, 1999, p. 117-126 (coautor cu dr. N. Vătămanu).

288. *Din corespondența unor domni fanarioți cu ambasadori ai Olandei la Poarta otomană*, în vol. "In memoriam Cornelia Papacostea-Danielopolu", București, 1999, p. 17-28.

289. *Imaginea Chinei în vechea literatură geografică și istorică română (secolele XVII-XVIII)*, în vol. "Evantaiul celor 10000 de gânduri. România și China: Trei veacuri de istorie", București, Edit. "Ion Cristoiu", 1999, p. 35-44

290. *In memoriam Cornelia Papacostea-Danielopolu (1927-1998)*, în SMIM, XVII, 1999, p. 225-226

291. *The Jewish Humanist Thomas de Pinedo and His Place in the Conscience of the Romanian People* în vol. "The Jews in the Romanian History. Papers from the International Symposium Bucharest September 30 October 4", București, Silex, 1999, p. 9-15+3 pl.

292. *Pe marginea corespondenței Bianu-Veress*, în "Studii istorice româno-ungare", vol. editat de Lucian Nastasă, Iași, Fundația Academică "A.D.Xenopol", 1999, p. 241-247.

293. *Politica orientală engleză între 1733-1739. I : Anglia și războiul de succesiune al Poloniei (1733-173)*, în SMIM, vol. XVII, 1999, p. 177-181; II: *Anglia și războiul austro-ruso-turc (1736-1739)*, în *ibidem*, vol.XVIII, 2000, p. 95-107; vol.XIX, 2001, p. 155-168; vol. XX, 2002 (sub tipar).

294. *Regina Maria în timpul marelui război de întregire a neamului (1916-1918)*, în RI , X, 1999, nr. 5-6, 542-550.

295. *Traduceri din istoria universală alcătuite de clerici transilvăneni uniți (secolele XVIII-XIX)*, în vol. "Spiritualitate transilvană și istorie europeană",ed. Iacob Mârza și Aron Dumitran, Alba Iulia, 1999, p. 452-462 (Muzeul Național al Unirii, Bibliotheca Musei Apulensis X).

296. *Une mystification généalogique du comte d'Antraigues: la pietendere "princesse" Alexandrine, "fille" de Grégoire III Ghicas (1778-1779)*, în RRH, XXXVIII, 1999, nr.1-4, p. 251-258.

2000

297. *Alte spicuri de istorie românească. Culegere de studii și articole*, Aalborg, Edit. Dorul, 2000, 388p.+il., pl.

298. *Centenarul Kretzulescu 1900-2000. Nicolae Kretzulescu, omul politic și diplomatul*, în "Dorul. Revistă lunară de cultură și politică editată în Danemarca", X, 2000, nr.129/august, p. 25-28.

299. *Condamnarea antisemitismului*, în vol. "Semnal", București, Edit. Vivaldi, 2000, p. 48-66.

300. *Fuga fiilor lui Alexandru Vodă Ipsilanti din Țara Românească, reflectată în rapoartele diplomatice britanice (1782)*, în vol. "Fațetele istoriei. Existențe, identități, dinamici. Omagiu academicianului Ștefan Ștefănescu", vol. îngrijit de Tudor Teoteoi, Bogdan Murgescu, Șarolta Solcann, București, Edit. Universității din București, 2000, p. 683-698.

301. *The structure of the Wallachian Nobility in the fifteenth-seventeenth centuries: Byzantine and Western Influences*, în NEH, X, București, Edit. Academiei Române, 2000, p. 103-113.

302. *Un raport britanic din 1850 privind navigația pe Dunărea de Jos*, în vol. "Istorie și Societate. Culegere de studii de istorie modernă și contemporană în memoria prof. Univ. dr. Gheorghe Nicolae Căzan (1931-1992)", București, Edit. Universității, 2000, p. 27-31.

2001

303. *Amintiri despre un dascăl îndrăgit*, în vol. "Centenar Constantin C. Giurescu. Amintiri și documente inedite", Craiova, Edit. Universității, 2001, p. 93-100

304. *Călători străini despre țările române*, vol. X, partea I-II, București, Edit. Academiei Române, 2000-2001, 1435p. + il.(Redactor responsabil; în colaborare cu (Maria Holban și Maria Matilda Alexandrescu-Dersca).

305. *Demény Lajos și vechea cultură românească*, în vol. "Historia manet. Volum omagial Demény Lajos Emléknyv 75", editori: Violeta Barbu și Tüdös S. Kinga, București- Cluj, Edit. Kriterion, 2001, p. 13-18.

306. *Démétre Cantemir (1673-1723). Le panégyrique de Pierre le Grand*. Edition critique (în colaborare cu (Mihai Caratașu și Alvena Lazea), în "Archeus. Etudes d'histoire des religions", Bucharest, V, 2001, fasc. 1-2, p. 101-133.

307. *La double histoire de Sainte Philothés d'Arges et ses miracles*, în vol. "L'Empereur hagiographe. Culte des saints et monarchie byzantine et post-byzantines", textes réunies et présentés par Petre Guran, Bucarest, New Europe College, 2001, p. 159-176+il.

308. *Holera încurcă revoluția 1848*, în MI, XXXIV, 2001, nr.9(414), p. 58-62.

309. *In piam memoriam: Nicolae Stoicescu, Membru de onoare al Academiei Române (30 noiembrie 1924-15 septembrie 1999)*, în ARMSI, s.IV, t.XXIV, 1999, București, 2001, p. 139-141.

310. *400 de ani de la uciderea lui Mihai Viteazul, în viziunea contemporanilor săi*, în "Dorul. Revistă lunară de cultură și politică editată în Danemarca", XI, 2001, nr.140/iulie-august, p.30.

311. *Urgie și spaimă. Holera de la 1831*, în MI, XXXIV, 2001, nr. 1(406), p. 67-70,76

312. *Viziunea Angliei la cărturarii din Transilvania în secolul al XVII-lea*, în vol. "Historia manet. Volum omagial Demény Lajos Emlékkönyv 75", editori: Violeta Barbu și Tüdös S. Kinga, București-Cluj, Edit. Kriterion, 2001, p.167-18

MARIANA MIHĂILESCU

* * *

2. Într-unul din studiile reunite în elegantul volum intitulat *Byzance, Rome et les Roumains. Essai sur la production politique de la foi au Moyen Age*, Bucurest, 1998, domnul Daniel Barbu, autorul lucrării, readuce în discuție însemnata chestiune a călătoriei nobilului maramureșean Dragoș (Drag) la Constantinopol și a înălțării mănăstirii din Peri, aflată în posesiunea sa și a fratelui său Baliță (Balc), la rangul de stavropighie. Într-adevăr, solicitarea adresată în acest scop Patriarhiei constantinopolitane a fost acceptată, iar mănăstirea celor doi nobili maramureșeni a devenit stavropighie, cu toate privilegiile legate de acest statut. Autorul discută în acest context și delegația acordată de Patriarhie lui Dragoș și Baliță în virtutea căreia erau împuterniciți să rezolve succesiunea la scaunul metropolitan al Haliciului în cazul decesului succesorului desemnat, ieromonahul Simeon. Această extindere de autoritate i se pare d-lui Barbu a fi fost o compensație oferită de patriarhul din Constantinopol celor doi frați maramureșeni pentru pierderile suferite de pe urma unei presupuse îngrădiri a stăpânirii lor "în teritoriile nordice ale Transilvaniei" de către regele Sigismund de Luxemburg. Relațiile dintre rege și Drăgoșești, susține D. Barbu, erau departe de a fi cordiale în 1391, ceea ce contrazice teza susținută de autorul rândurilor de față a cooperării lor în raporturile cu Bizanțul, cooperare care s-a aflat la originea noului statut privilegiat acordat mănăstirii din Peri și a prerogativei atribuite lui Dragoș și Baliță în problema succesiunii la scaunul metropolitan al Haliciului. "Dimpotrivă, regele Sigismund a întreprins - și anume încă din 1391, anul pelerinajului lui Dragoș la Constantinopol - măsuri de limitare a puterii descendenților lui Dragoș din Bedeu, în nordul regatului său"(p. 21). Afirmatia e urmată de un salt de un deceniu, "după 1401, cel mai târziu", când Drăgoșeștii au aderat la liga nobiliară favorabilă rivalului lui Sigismund, Ladislau de Neapole. Dacă însă înainte de a face acest "mare salt înainte" care ne proiectează în altă conjunctură politică, autorul ar fi cercetat documentele apropiate anului 1391, ar fi constatat că presupusa tensiune în raporturile dintre Sigismund și Drăgoșești în 1391 e o simplă închipuire, care se destramă la contactul cu realitatea istorică. Într-adevăr, începând din luna februarie 1392, timp de un an, actele emise de Sigismund sau la indicația lui în favoarea fraților Balița și Dragoș se succed în număr impresionant: la 25 februarie 1392, mănăstirea din Lelesz anunță ca i-a instalat pe cei doi frați într-un șir de opt posesiuni; la 25 iulie 1392, în plină desfășurare a campaniei împotriva turcilor, regele le confirmă stăpânirea cetății Chioar cu titlu de nouă donație; în aceeași zi, printr-un act separat, regele le confirmă și stăpânirea domeniilor dependente de Chioar; la 10 august 1392, regele le acordă posesiunea așezărilor libere Hust și Sighet, cu titlu de nouă donație, dispoziție confirmată la 21 septembrie 1392 de mănăstirea Lelesz care a dus-o la împlinire; la 29 septembrie 1392, aceeași mănăstire, din ordinul regelui, le confirmă stăpânirea peste cetatea Chioar și domeniile aferente; alte măsuri de

ordin judiciar - anchete întreprinse la cererea lui Baliță și Dragoș - sunt ordonate de rege la 14 februarie 1393 (toate aceste documente sunt restate în *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia usque ad annum 1400 p. Christum*, ed. E. Lukinich, Ladislau Galdi, Antonius Fekete Nagy și Ladislau Makkai, Budapest, 1941, p. 426-443).

Departate de a semnala un conflict de interese, documentele amintite surprind o strânsă legătură de cooperare între regele Sigismund și Drăgoșești, cadru necesar al proiectatei lor acțiuni comune în Halici și Moldova. Dacă inițiativa celor doi frați la Constantinopol ar fi contravenit concepției și intereselor regelui Șigismund, e sigur că acesta nu i-ar fi copleșit cu favoruri cum a făcut-o în lunile următoare. Oricât ar fi de atrăgătoare construcțiile de idei, originale sau împrumutate de la curentele istoriografice occidentale, ele nu dispensează pe istoric de recursul la fapte, prin intermediul surselor istorice.

Îndemnul umaniștilor “ad fontes!” rămâne actual și nu poate fi ocolit de cei care aparțin tagmei istoricilor. Recursul critic la izvoare rămâne mijlocul cel mai sigur și obligator de apăsare de realitățile trecutului.

S-ar putea ca autorul să se afle în nota realității când afirmă că în secolul al XIV-lea cel mai târziu biserica constantinopolitană reușise să-i împiedice pe împărați să atenteze la bunurile ecleziastice considerate a fi bunuri ale poporului; dar formula “rei populi” (p. 16), care nu are sens, trebuie neapărat corectată în “res populi”. Substantivul *res*, face la nominativ plural tot *res*, deci “res populi” exprimă corect gramatical ideea de bunuri ale poporului (*rei* e genitiv sau dativ singular). Întrucât eroarea se repetă la p. 17, recursul la o gramatică latină se impune.

Vom reveni cu noi observații la alte articole din același volum în numerele ulterioare ale revistei.

* * *

Decis să apere cu îndârjire una dintre cele două teze pe care le-a susținut concomitent cu privire la data și împrejurările întemeierii Mitropoliei Moldovei - teză și antiteză, în spiritul dialecticii hegeliene - domnul Ștefan Andreescu lărgiște aria documentației utilizate până în prezent, luând în sfârșit cunoștință de actul patriarhal din 1391 care scăpase anterior atenției Domniei sale¹.

Potrivit *tezei* inițiale a autorului, în 1387 Patriarhia a dat asentimentul la înființarea Mitropoliei Moldovei, dar faptul nu s-a concretizat decât în 1391 “după moartea mitropolitului de Halici”. Potrivit însă *antitezei*, abia în acest din urmă an, când regele Poloniei a numit un nou mitropolit al Haliciului, domnul Moldovei, Petru I, urmând exemplul polon, l-a proclamat “pe episcopul său Iosif, mitropolitul Moldovei...”.

Între altele, autorul a susținut că în septembrie 1391, la întâlnirea de la Lvov între regele Vladislav al Poloniei și Petru I, domnul Moldovei, la care a participat activ și Ciprian, titular al Mitropoliei Kievului și a Rusiei, acesta ar fi deținut și calitatea de mitropolit al Haliciului.

¹ Vezi Ștefan Andreescu, *Addenda et Corrigenda*, în SMIM, XIX, 2001, p. 315-316

Teza e contrazisă însă de un act al Patriarhiei din Constantinopol care, luând cunoștință de decesul Mitropolitului de Halici, l-a numit locțiitor al acestui scaun metropolitan pe “ieromonahul Simeon”, ceea ce vine în contradicție flagrantă cu calitatea de mitropolit al acestui scaun pe care domnul Andreescu o atribuie lui Ciprian, căci acesta, departe de a fi încetat din viață în 1391, a mai avut zile îndeajuns și a desfășurat în continuare o intensă activitate bisericească și diplomatică. Luând în sfârșit cunoștință de acest document, autorul s-a văzut silit să-l introducă în logica construcției sale. În răspunsul la obiecțiile mele cu privire la aserțiunile sale, autorul explică în felul următor omisiunea acestui document esențial pentru tema în discuție, anume: “<documentul> nu mi s-a părut suficient de clar și relevant pentru demonstrația pe care am încercat-o” (observăm însă că istoricul e îndatorat să descurce și semnificația documentelor care i se par neclare și nu să le ignore, cu atât mai mult dacă e vorba de informații care contravin punctului său de vedere). Convins însă, în cele din urmă, să nu mai ignore documentul, d-l Andreescu îi descoperă totuși un merit, anume că “ în textul actului cu pricina nu se vorbește în nici un caz de decesul mitropolitului de Halici, ci doar de eventualitatea acestui eveniment”. În virtutea acestei interpretări, autorul speră să fi salvat pentru Ciprian funcția de mitropolit al Haliciului, al cărui deces, consideră domnia sa, era doar o eventualitate *anticipată*, nu o realitate. Dacă însă ar fi avut răbdare să citească până la capăt fragmentul din “actul cu pricina”, autorul ar fi descoperit un alt element însemnat, anume faptul că Patriarhia a adoptat o măsură de prevedere pentru eventualitatea încetării din viață a ieromonahului Simeon, caz în care - aici e clar indicată eventualitatea - dreptul de a numi un alt locțiitor era condat nobililor maramureșeni Balița și Drag. Așadar, dacă ar fi să urmăim logica propusă, ar trebui să presupunem o dublă expectativă de deces și de vacanță la scaunul Mitropoliei de Halici, ipoteză puțin probabilă.

Să mai adăugăm efortul constant al regalității polone în secolul al XIV-lea de a avea un mitropolit separat de Halici, nu unul înglobat în Mitropolia Kievului și a Rusiei (a se vedea antecedentele Mitropoliei de Halici în vremea lui Cazimir cel Mare). Rostul imperial bizantin al misiunii lui Ciprian în spațiul polono-lituanian și rus apusean era de a salva ce se putea salva din poziția Bizanțului în regiune, nu de a provoca un conflict cu noii stăpâni în această regiune (vezi între altele în această privință articolul d-lui Ștefan Andreescu din volumul *Național și Universal în istoria românilor*, București, 1998, p. 126-127).

Credem așadar că atunci când va realiza - tot în spirit hegelian - sinteza între pozițiile sale contradictorii, autorul va reveni la punctul său de vedere inițial, părăsit pe cât de discret, pe atât de neîntemeiat.

ȘERBAN PAPACOSTEA

* * *

Cartea d-nei Kate Fleet, *European and Islamic Trade in the Early Ottoman State. The merchants of Genoa and Turkey*, Cambridge University Press, 1999, 204p., abordează o problemă importantă a istoriei relațiilor Genovei cu Imperiul otoman într-o epocă în care raportul de forțe dintre cele două puteri s-a schimbat radical în favoarea celei din urmă. Monografia poate fi privită ca o lucrare complementară cărții d-nei Elizabeth Zachariadou consacrată relațiilor politice și comerciale ale Veneției cu

emiratele turcești din Asia Mică în secolul al XIV-lea². Totuși în ciuda apropierii tematice, între cele două lucrări există o diferență fundamentală: analiza d-nei Zachariadou consacră un număr important de pagini contextului politic, relațiile comerciale fiind studiate în strânsă corelație cu evoluția raporturilor de forțe din Mediterana răsăriteană. În schimb lucrarea d-nei Kate Fleet expediază rapid istoria politică într-un capitol introductiv nu atât sintetic, cât superficial. Probabil că autoarea a încercat doar să schițeze un cadru de politică generală, dar procedând în acest fel, prezentând evoluția raporturilor de forțe ca pe un proces liniar care a tins teleologic către supremația otomană, se crează impresia desfășurării activității negustorilor într-un context care nu ar fi cunoscut fluctuații majore.

Desigur lucrarea este utilă pentru studierea aspectelor comerciale, autoarea concentrându-și atenția asupra produselor cumpărate sau vândute de negustori, unităților ponderale și monedelor. Partea de istorie politică lasă însă foarte mult de dorit și mă voi limita să subliniez doar câteva din problemele în care nu împărtășesc punctele de vedere exprimate de d-na Kate Fleet:

- la p. 5 este amintită cucerirea orașului Gallipoli și a emiratului Karasi de către otomani, dar nu se face nici un fel de apreciere legată de importanța ocupării acestor puncte strategice. D-na Elizabeth Zachariadou a subliniat că ocuparea emiratului Karasi a dat otomanilor acces la Marea Egee și a dus la intensificarea raidurilor acestora în Tracia³.

- Anglia nu a participat la cruciada de la Nicopol așa cum se afirmă la p. 6; englezii implicați în nefericita expediție - puțini la număr - au fost fie mercenari, fie membri ai Ordinului Ospitalierilor⁴. Din lista "Franța, Germania, Anglia", care desemnează puterile occidentale participante, lipsește tocmai Burgundia care a dat contingentul de cavaleri cel mai numeros.

- la p. 10 se menționează că otomanii au avut relații strânse cu genevezii, dar este ignorat momentul decisiv al cristalizării acestei alianțe, anume războiul veneto-genez din 1350-1355. Genova a încercat cu acea ocazie să compenseze trecerea Bizanțului în tabăra venețiană printr-o alianță cu otomanii⁵.

- este inexactă afirmația că genevezii nu s-au alăturat venețienilor în conflictul cu Djanibek (p.69). La fel de eronată este părerea că venețienii au capitulat în acest conflict din cauza lipsei de grâne. În realitate hanul a fost obligat să cedeze din cauza embargo-ului impus de cele două puteri maritime. După ce a încheiat o pace separată cu Veneția căreia îi erau recunoscute toate vechile privilegii, Djanibek s-a recunoscut învins și în fața genevezilor care au ieșit din acest război sensibil consolidați⁶.

² Elizabeth Zachariadou, *Trade and Crusade. Venetian Crete and the Emirates of Menteshe and Aydin (1300-1415)*, Venice, 1983

³ *Ibidem*, p. 64.

⁴ Pentru această problemă v. Charles L. Tipton, *The English at Nicopolis*, "Speculum", 37, 1962, 4, p. 528-540 unde este criticat pe bună dreptate punctul de vedere al lui A. S. Atiya care susținuse prezența unui număr mare de cavaleri englezi la Nicopol în 1396.

⁵ Asupra acestui aspect Michel Balard, *A propos de la bataille du Bosphore. L'expédition génoise de Paganino Doria à Constantinople (1351-1352)*, în "Travaux et Memoires", 4, 1970, p. 431-469.

⁶ Detalii la Virgil Ciocîltan, *Mongolii și Marea Neagră în secolele XIII-XIV. Contribuția Cinghizhanizilor la transformarea bazinului pontic în placă turnantă a comerțului euro-asiatic*,

Paralela între politica otomanilor și cea a Hoardei de Aur în problema prohibiției exportului de cereale nu este lipsită de sens, dar la fel de sugestivă ar fi fost și o apropiere de politica Bizanțului în epoca Paleologilor⁷.

- în sfârșit cred că trebuie respinsă părerea d-nei Kate Fleet potrivit căreia declinul comerțului orașelor italiene cu Imperiul otoman nu s-a datorat nici căderii Constantinopolului, nici măsurilor restrictive adoptate de sultanul Mehmed al II-lea. D-na Kate Fleet este de acord că ocuparea Perei și Caffei ar fi provocat neajunsuri dar "*trade relations were not necessarily entirely dependent on the presence of such trading bases*". Pentru a-și întări această afirmație autoarea aduce în discuție exemplul situației negustorilor genovezi și venețieni în Egiptul mameluc și la Tunis; în mod bizar se ignoră în acest fel o lungă serie de mărturii în privința existenței unor cartiere comerciale occidentale atât la Tunis, cât și la Alexandria (pentru sec. al XV-lea ne mulțumim să amintim mărturia flamandului de origine genoveză Antonio Adorno care descrie în relatarea pelerinajului său în Țara Sfântă atât cartierele negustorilor occidentali de la Tunis, cât și pe cele de la Alexandria⁸).

Judecând favorabil atitudinea lui Mehmed al II-lea în raporturile cu negustorii genovezi și venețieni d-na Kate Fleet pare să ignore un aspect esențial al problemei: până în 1453 negustorii italieni au făcut comerț în Marea Neagră și în Egee după propriile reguli, după 1453 după cele stabilite de sultan. O spune foarte clar aceeași relatare a lui Anselmo Adorno: "*Hoc Ponticum mare, quod habet optimos pro questibus portus nulla christianorum navis sine permissione Magni Turci nec ingredi nec exire potest*" (subl. m.)⁹.

OVIDIU CRISTEA

București, 1998, p. 182-202; desigur autoarea nu este obligată să cunoască limba română, dar documentele privitoare la conflictul lui Djanibek cu negustorii genovezi și venețieni au fost publicate de Raimondo Morozzo della Rocca, *Notizie da Caffa*, în "Studi in Onore di Amintore Fanfani", III, Milano, 1962, p. 267-295; vezi de asemenea pentru tratatul venețiano-genovez din 18 iunie 1344 Georg Martin Thomas, *Diplomatarium Veneto-Levanticum sive acta et diplomata res venetas graecas atque Levantis illustrantia a. 1300-1550*, I, New York, 1965, p. 282. Indicații utile pentru coluziunea veneto-genoveză ar fi putut fi găsite și la Șerban Papacostea, "*Quod non iretur ad Tanam*": un aspect fundamental de la politique génoise dans la mer Noire au XIVe siècle, RESEE, 17, 1979, 2, p. 206 și urm.

⁷ Gh. I. Brătianu, *La question de l'approvisionnement de Constantinople à l'époque byzantine et ottomane*, în "Byzantion", 5, 1929, p. 83-107.

⁸ *Itinéraire d'Anselme Adorno en Terre Sainte (1470-1471)*, texte édité, traduit et annoté par Jacques Heers et Georgette de Groer, Paris, 1978. La p. 102 sunt descrise cartierele negustorilor creștini care erau stuate la Tunis în afara porții răsăritene a orașului: "*Extra orientalem portam civitatis sunt fondici mercatorum forensium christianorum, scilicet Januensium, Venetorum, Pisanorum, Florentinorum et Catellanorum. Sunt fondici loca quadra, muris intercepta multas diversas mansiones intus habentia, habentia solum unum introitum in quo mercatores morantur ac mercimonia sua venundantur. Januensium fondicus et Venetorum precipui sunt ac bene in edificiis tenti*". La p. 166 sunt descrise și cartierele creștine de la Alexandria.

⁹ *Ibidem*, p. 46.

Răspuns la recenzia doamnei Elena Chiaburu publicată în “Anuarul Institutului de istorie «A.D. Xenopol»”, tom. XXXVII / 2000, p.355-358.

Fiecare autor nu poate fi decât bucuros atunci când lucrarea sa stârnește interesul unui cercetător, interes care concretizându-se într-o recenzie devine punctul de plecare pentru un schimb de opinii ce pot genera progrese în cercetare și eventuale corecturi. Toate acestea însă cu două condiții: semnatarul recenziei să aibă nivelul cunoștințelor egal cu acela al autorului recenzat și să fie de bună credință. Din păcate nu așa stau lucrurile cu analiza pe care doamna Elena Chiaburu încearcă să o facă lucrării noastre *Tiparul românesc la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al -XVIII-lea*, Brăila, 1998 în “Anuarul Institutului de istorie «A.D. Xenopol»”, tom. XXXVII / 2000, p.355-358.

Pentru a stabili nivelul de compatibilitate științifică între autor și recenzentă cităm din paginile ce sunt consacrate lucrării noastre două pasaje, prilejuite de lămuririle pe care doamna Elena Chiaburu le dă în încercarea de a demonstra că nu cunosc „aspectul esențial al problemei propus spre cercetare” (p. 356).

Domnia Sa afirmă că „...de la impunerea unirii religioase cu Biserica Romei, la începutul secolului al XVII-lea și până la înființarea tipografiei de la Blaj activitatea tipografică a încetat” [s.n.] (p.357). În continuare, câteva rânduri mai jos, afirmă: „...creștinii ortodocși din Imperiul Otoman nu au avut tipar propriu până în secolul al XIX-lea, popoarele grec, bulgar și arab fiind nevoite să-și procure cărțile necesare cultului din centre tipografice exterioare Imperiului” [s.n.].

În primul rând, unirea cu „Biserica Romei” a avut loc în 1701, deci în secolul al XVIII-lea, nu al XVII-lea (M. Păcurariu. *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, Ed.II, vol. II, Buc., 1994, p. 291-304). Apoi situația tipografiilor din Imperiul Otoman este puțin mai nuanțată. Dacă recenzenta ar fi consultat *Bibliografia românească veche* ar fi aflat că la Alep s-au tipărit: o *Evanghelie* araba în 1706 (B.R.V., vol. IV, p.32, nr. 41, o altă *Evanghelie* arabă în 1708 (B.R.V. vol.IV, p.32-34, nr.42), o *Psaltire* arabă în 1709 (B.R.V. vol. I, p. 469-477, nr.154), un *Pesticostar* arab, în 1709 (o.c., vol. IV, p. 38-40). Aceste cărți au ieșit de sub teascurile tiparniței trimise de Constantin Brâncoveanu în Siria, care a funcționat la Alep până în 1722. După această dată o parte a materialului tipografic de aici a fost trimis la Al Saeg, unde a funcționat până la primul război mondial (M. Tomescu. *Istoria cărții românești de la începuturi până în 1918*, București, 1968, p.75-76). Cât privește faptul că orașul Alep se afla în Imperiul Otoman la acea dată, dacă recenzenta are îndoieli îi recomandăm măcar Șt. Pascu, *Atlas istoric*, București, 1971, h.66, E.2.

Aceste două exemple sunt suficiente pentru a înțelege că un dialog cu doamna Elena Chiaburu nu are obiect și ar fi total neproductiv, demonstrând că Domnia Sa nu a ajuns nici măcar „la o bibliografie de cultură generală” și că, recenzia pe care o semnează nu își are originea într-un demers intelectual generat de o profundă cunoaștere a subiectului grefată pe o amplă cultură istorică.

Totuși, din respect față de tradiția și prestigiul revistei care, în mod surprinzător pentru noi, găzduiește un text de acest nivel voi răspunde la câteva din observațiile recenzentei.

Distinsa doamnă lansează încă de la început o serie de acuzații generale de o extremă gravitate, fără nici un fel de argumente, în speranța că astfel nu i se va putea răspunde din lipsă de... spațiu tipografic. Reproșul privind nivelul de documentare al lucrării noastre „mărginite la câteva colecții de izvoare și la o bibliografie de cultură generală, deși este cunoscut faptul că o cercetare serioasă asupra oricărui capitol al culturii românești din această perioadă nu poate fi întreprinsă fără o documentare serioasă și fără studiul documentelor de arhivă” (p.355), nu dovedește decât că: doamna Elena Chiaburu nu a ajuns cu informația despre izvoarele istoriei României decât la lecția privind izvoarele diplomatice, că nu a citit decât selectiv textul nostru care scapă puterii Domniei Sale de înțelegere, că nu știe încă un fapt evident, documentele cu valoare științifică au suport diferit și nu sunt excluse manuscrisele.

Dacă s-ar fi putut concentra asupra textului, măcar până la pag. 4, col. 2, ar fi aflat că: „...printr-o nouă abordare a materialului documentar *de sub teascurile tipografiilor din Țările Române*, fapt ce presupune nu numai atenta lectură a paginilor de titlu, a prefețelor și notițelor tipografice, ci și un studiu poligrafic de detaliu, asociat cu o nouă lectură a textelor din epocă relative la subiect” [n.r.] sperăm să oferim o imagine mult mai completă și exactă, asupra înzestrării tehnice și a organizării tipografiilor românești din perioada cercetată. De altfel, preopinanta noastră ne mai iartă, cu 5-6 rânduri mai jos, când admite că avem: „...interpretări proprii ale izvoarelor documentare editate de cercetătorii anteriori” [s.n.] (p.355).

Citarea în bibliografie a fondurilor arhivistice cercetate și în care nu s-au găsit informații noi utile cercetării, mai ales în condițiile în care se știe că ele au mai fost abordate și de alți cercetători sau citarea unor documente editate după fonduri arhivistice, dacă nu este vorba despre emendarea unor lecțiuni, ar fi cel puțin o prețiozitate jenantă, dacă nu, mai dur spus, o lipsă de probitate științifică.

Dacă doamna Elena Chiaburu ar fi citit textul nostru mai cu atenție, desigur nu pentru noi, ci, mai curând, din respect pentru Domnia Sa, ar fi observat că fiecare afirmație a noastră este susținută de citarea unor mărturii de epocă.

Se pare că pentru doamna Elena Chiaburu constituie o gravă eroare interpretarea nouă a unui document editat, domnia sa afirmând că: „...autorul respinge toate dobândirile istoriografice, înlocuindu-l cu aserțiuni bazate pe interpretări proprii ale izvoarelor documentare editate de cercetătorii anteriori.” (p.355).

Atragem atenția sagacei recenzente că, pe lângă faptul de a ne recunoaște aici din nou documentarea negată anterior, publicarea unui izvor nu îl scoate din circuitul științific interzicându-l utilizării, ci dimpotrivă, că cercetarea științifică nu este sinonimă cu publicarea de izvoare, că originalitatea unor concluzii nu este o încheiere blamabilă a unei cercetări ci, dimpotrivă, una de dorit, fiind, de altfel, singura justificare a unui astfel de demers. Cât privește respingerea de către noi a tuturor „dobândirilor istoriografice”, avem de a face din nou cu o afirmație ce poate dovedi că: fie autoarea a parcurs selectiv textul, fie nu cunoaște toate „dobândirile istoriografice” în domeniu, fie este de rea credință, fie că nu s-a concentrat suficient asupra lucrării fapt ce a împiedicat-o să valorifice pe deplin lectura și cărora li se pot atribui și alte manifestări ca de exemplu faptul că din 12 menționări a numelui nostru greșește 6, sau folosește construcții de tipul: „...aditem împreună cu ajutorul că...” în loc de probabil „... aditem împreună cu autorul...” (p.355).

Din noianul de „plăsmuiră”, „fantezii”, „contradicții” și „neînțelegeri” pe care doamna Elena Chiaburu ni le atribuie, într-un stil de o eleganță ce i-ar asigura din belșug spațiu editorial în revista „România Mare”, cu mărinimie se oprește numai la câteva.

Dacă acribia recenzentei noastre ar fi avut și suportul unei bibliografii fie ea chiar de „cultură generală”, cum cu mare amabilitate o definește pe aceia ce însoțește lucrarea noastră, deși nu a putut indica 5-6 lucrări valoroase omise sau, dimpotrivă, 5-6 titluri reținute abuziv în această bibliografie, Domnia Sa ar fi fost scutită de multe afirmații „critice” ce nu pot fi atribuite numai relei intenții ci și unei alte cauze, la fel de jenante.

Prima din afirmațiile noastre ce o deranjează pe recenzentă, determinând-o să ne gratuleze cu academicele și distinsele sale calificative, este, în esență, aceea privitoare la existența unei proprietăți particulare asupra unei tipografii, în speță a lui Antim Ivireanul. Acest fapt ar determina, ca o consecință, și ideea lipsei unui monopol al Domniei și Bisericii asupra tipografiei.

Recenzenta nu se pronunță asupra dovezilor documentare invocate de noi: afirmația lui Ioan Comnen privitoare la imprimarea unei cărți: „În teascurile lui Antim Ivireanul în Mănăstirea Snagovului” (p.55), declarația lui Antim Ivireanul, din scrisoarea datată 13 ianuarie 1712, referitoare la „ce am făcut acolo [la mănăstirea Snagov] ...din sudorile feții mele” (p.77), circulația materialului tipografic atribuit de noi lui Antim Ivireanul și numele tipografiei sau la proprietarului acesteia înscris pe cărțile realizate cu acest material, ci preferă să citeze anumite pasaje, într-o ordine dictată de o logică proprie și cu o interpretare strict originală.

Pentru că totuși spațiul răspunsului nostru este limitat și nu vom putea analiza fiecare afirmație a doamnei Elena Chiaburu, ne vom opri numai asupra câtorva, ce vor fi credem edificatoare asupra culturii istorice, logicii, atenției și buneii credințe proprii distinsei noastre colege.

Recenzenta afirmă: „...Antim Ivireanul nu a putut fi proprietar *stricto sensu*, deoarece, cleric fiind, se supunea unor reguli diferite de cele laice, condiția sa de cleric nepermițându-i să dețină avere personală” (p. 356). În acest caz, al lipsei unei averi personale, cum explică doamna Elena Chiaburu: posibilitatea lui Antim Ivireanul de a ctitori o mănăstire, demers ce presupune mari cheltuieli, posibilitatea maicii Theofana, călugăriță la mănăstirea Cozia din 1597, de a dăruia aceleiași mănăstiri satele Frăsinetul și Studanița din jud. Romanați, pe care le avea de la Mihai Viteazul (*D.I.R.*, seria B. *Țara Românească. Veac XVI, 1601-1610*. Buc., 1951, pp. 65-66), posibilitatea lui Rafail monahul de la mănăstirea Hurezi de a avea o importantă bibliotecă personală, păstrată ca unitate distinctă în marea bibliotecă hurezeană, (catagrafiile mănăstirii Hurezi din 21 mai 1791 și 8 iunie 1806 publicate de I. Ionașcu, în 1935). Aceste câteva exemple ridică întrebarea dacă noi nu cunoaștem regimul proprietății în epoca studiată, cum afirmă recenzenta, sau Domnia Sa mai are să-și completeze informația asupra unor aspecte ale problemei.

Un model clar de probitate și al disponibilității de percepție a unui text ne oferă recenzenta când lansează o critică devastatoare asupra încercării noastre de a aproxima efortul financiar presupus de înființarea unei tipografii.

Noi afirmăm la p.55 că suma de 128 ruble, 50 aldine și 10 bani la care fusese evaluată tipografia trimisă în Moldova, conform unei însemnări din registrul Patriarhiei

din Moscova, făcută la 16 decembrie 1679, ar putea fi echivalentă , facând rezerva de rigoare, cu 199-240 de taleri sau 192 de lei în 1711, indicând, în nota de subsol aferentă, că la echivalențele propuse am ajuns pornind de la datele oferite de lucrarea „*Instituțiile feudale românești. Dicționar*”, Buc, 1988. Având în vedere că elaboram o lucrare de istorie a tiparului, am considerat că nu intră în atribuțiile noastre să rezolvăm unele probleme numismatice neclare unor cititori, ci putem utiliza rezultatele cercetărilor de specialitate, așa cum au fost ele incluse în ultima lucrare de referință, fără a mai indica toată cealaltă bibliografie consultată.

Ce a înțeles doamna Elena Chiaburu și ce încearcă să convingă și pe alții că am afirmat. În primul rând, că autorul „printr-o metodă proprie însumează monede diferite” (p.355). Stimată doamnă, „a însuma” înseamnă a aduna (*D.E.X.*, Ed..II-a, Buc., 1996, p.536), ori, pentru stabilirea unor echivalențe nu este nevoie de așa ceva, iar noi nu am afirmat nicăieri în text, explicit sau implicit, că am apelat la însumări monetare. În al doilea rând, exigenta recenzentă indignată de încă o gafă, afirmă: „...echivalarea unor monede din 1679 din Rusia, cu altele din 1711 din Țara Românească, cu o aproximație de 199-240 (p.55), este inacceptabilă într-o carte de nivel științific” (p.355). Inconvenientul pentru Domnia Sa, îl constituie faptul că la p.55 noi afirmăm că „suma ar putea corespunde cu 199-240 de taleri sau cca 192 de lei deci , nici vorbă de „o *aproximare* de [s.n.] 199-240”, sau să fie din nou o problemă de proprietate a termenilor pe care o are autoarea recenziei.

Credem că, cel puțin în temeiul dovezilor documentare, proprietatea lui Antim Ivireanul asupra unei tipografii se susține în continuare și astfel problema unui monopol nu se poate pune. În pofida demonstrațiilor noastre documentate, doamna Elena Chiaburu consideră această opinie ca o valorificare a propriei noastre „fantezii” repetată cu „obstinență”, Domnia Sa afirmând că: „...*încă din momentul apariției sale în Țările Române*, tipografia s-a aflat sub controlul instituțiilor centrale Domnia și Biserica [s.n.], (p.356). Aceasta ar însemna că tipografia „sf[â]ntului Mormântu, în S[fân]tu Sava în Iași” (*B.R.V.*, I, p.494) nu putea aparține decât unei instituții „centrale” din Țările Române, întrucât acestea sunt două cum afirmă categoric recenzenta, lor trebuind să li se adauge acum încă una, Patriarhia Ierusalimului, care altfel nu ar fi putut fi proprietară de tipografie în Țările Române. Iată ce concluzie interesantă se poate trage din afirmațiile atât de categorice și documentate ale recenzentei privind „instituțiile centrale” din Țările Române. Interesant este pornind de la acest „aspect esențial” al „controlului” asupra tipografiei susținut de doamna Elena Chiaburu, care este opinia Domniei Sale privind controlul asupra tipografiei lui Coresi sau Transilvania nu face parte din Țările Române? Ca demonstrația să fie mai eclatantă, distinsa cercetătoare, ne arată că: „Dubla subordonare a tipografiei atât față de Domnie, cât și față de Biserică, explică titulatura atelierelor, care, deși funcționau în incinta așezămintelor ecleziastice, se numesc uneori „a Mitropolii” sau „a Episcopiei”, iar altelei „domnească”, *în funcție de predominarea temporară a unuia sau altuia dintre factori*” [s.n.] (p.356-357). Într-adevăr nefiind cunoscători ai „structurilor medievale”, cum afirmă recenzenta, mărturisim cinstit un fapt: nu știam că Biserica Ortodoxă să fie dominantă între instituțiile „centrale” ale Țărilor Române, fie chiar și în alternanță cu Domnia, sau Doamne ferește, limba română i-a jucat o festă doamnei Elena Chiaburu, căci să nu aibă dreptate nu ne permitem să credem. Iată un lucru nou , o „rotativă” la „predominarea” „instituțiilor centrale”, păcat

că recenzenta nu ne lămurește dacă fenomenul se supune unei anume legități sau este aleatoriu.

O supără pe doamna Elena Chiaburu și afirmația noastră că tipografiile nu erau străine de „noțiunile de eficiență și de câștig”. Iarăși, cu regret, trebuie să observăm că a căzut victimă lecturilor selective, căci altfel ar fi observat că la pag.108 cităm din „Așezământul” lui Antim Ivireanul: „Când vor lucra tipografiile,... au cu bani streini, au cu banii casei,... plata coalei să fie taleri 6, ci pe jumătate să ia tipografiile simbria lor și pe jumătate să rămâie pe seama casei” (p.108). Ce semnificație putea să aibă expresia „banii ce rămân ... pe seama casei” stimată doamnă?

Credem că Antim Ivireanul ar merita o severă punere la punct din partea eruditei recenzente, pentru că nu prea cunoaște realitățile tipografice ale epocii, sau poate, și în acest caz, am ignorat bibliografia subiectului, iar „dobândirile istoriografice” au stabilit de mult că faptele stau exact învers decât le expune Antim Ivireanul?

Acest citat ne ajută în încercarea de a lămuri o altă problemă care a oripilat-o pe doamna Elena Chiaburu.

După ce Domnia Sa afirmă că facem „câteva calcule curioase” (p.357) ajunge la concluzia că „Tipograful primea 3 taleri pe zi, nu pentru culegerea textului unei coli tipografice, ci pentru imprimarea acesteia în numărul de exemplare presupus de tirajul ediției” (p.357).

La rândul nostru, după ce prin „calcule curioase” lămurim că cei 3 taleri pe coală nu se pot referi la fiecare din colile tipografice ieșite de sub teacuri, și că ucenicii erau plătiți din banii tipografului, afirmăm că cei 3 taleri dați tipografului reprezentau plata pentru alcătuirea zăfului unei coli. Considerăm logic faptul că respectivele coli zăfuite erau multiplicare, în numărul stabilit prin tiraj, de ucenici, care erau retribuiți de meșteri din acești bani luați pentru zăfuire. Deci ce a descoperit distinsa doamnă Elena Chiaburu? Atragem atenția că încă nu se cunoaște nici o carte românească din această perioadă care să fi fost numai zăfuită, deci, multiplicarea se subînțelege.

O asigurăm pe doamna Elena Chiaburu că suntem de acord cu Domnia Sa că „în Țările Române, în secolele XVII-XVIII, nu au existat meșteșuguri de închiriat” [s.n.] (p. 356). Nici în Țările Române nici în altă parte meșteșugurile nu se închiriază. Cu atelierele și utilajele este o altă situație, chiar dacă doamna recenzentă nu este de acord, rămâne scrisoarea din 12.10.1715, din care aflăm că tipograful Constantin a preluat tipografia Sf. Mormânt din Iași, pentru a tipări o carte (Hurmuzaki, XIV/1, p.692-693). Oricum înaintea „perioadei capitaliste” mitropolitul Neofit Cretanul încheia un contract asemănător cu tipograful Barbu și Grigore la 24 iulie 1749, ce urmau să tipărească o Evanghelie.

Ne pare rău pentru recenzenta noastră, dar noi continuăm să dăm credit mărturiilor documentare din epocă, chiar editate fiind.

Continuarea analizei textului doamnei Elena Chiaburu nu va atrage modificări în aceste aprecieri, dar pentru a le întări vom mai aduce în discuție unele afirmații tranșante ale recenzentei.

Astfel „Lipsei de stăpânire a domeniului i se datorează și subcapitolele referitoare la „ispravnicia de carte” și la „purtătorii de grijă ai tipografiei”, care aveau una și aceeași atribuție, precum și încadrarea domnilor Țărilor Române (Gh. Duca, Șerban Cantacuzino, Constantin Brâncoveanu), în aceste categorii, ori la „alți truditarii ai

tiparului". Oricât de frumos ar părea domnii Țărilor Române nu au fost tipografi!, (p.357).

Propunem spre analiză acest citat pentru încărcătura sa de rea credință și paupertate culturală. Recenzenta preferă să pară în dificultatea de a recepta un text simplu pe care își permite să-l distorsioneze și să-l mistifice numai pentru a fi „critică”.

Recunoaștem că sintagma „Alți truditori ai tiparului”, sub care am grupat alte categorii de contribuții și atribuții legate de arta tiparului, ce au concurat la dezvoltarea sa și la producția de carte, este poate puțin prea „codată” pentru cititorii cu un anumit nivel apercceptiv, dar, scuze, lucrarea nu este adresată unor astfel de cititori

Însă, afirmația că am încadrat în cele două categorii incriminate de recenzentă „ispravnici de carte” și „purtătorii de grijă ai tipografiei”, pe Gh.Duca, Șerban Cantacuzino [și] Constantin Brâncoveanu” este un neadevăr. În nici un loc din cuprinsul celor două subcapitole ale lucrării noastre p.170-172 și 186-189 nu este pomenit cu astfel de atribuții nici unul din cei trei *domnitori* pomeniți. Constantin Brâncoveanu, înainte de a deveni domnitor al Țării Românești, boier fiind, a fost ispravnic de carte pentru *Biblie*, București, 1688, conform afirmațiilor făcute de Șerban și Radu Greceanu, în prefața lucrării lui Ioan Gură de Aur, *Mărgăritare*, 1691, unde se spune „...iar și la începutu-i, ca un vel Log. ispravnicu ce erai și pre aceia nu numai cu osârdie ai nevoit a se isprăvi” (p.171-172). Semnalăm recenzentei că nu poate fi vorba de ispravnic, mică boierie, căci la acea dată Constantin Brâncoveanu era mare logofăt.

Cât privește încadrarea domnitorilor respectivi în categoria „Alți truditori ai tiparului” ea se datorează calității lor de editori. Trebuie spus că pentru majoritatea oamenilor legătura între editori și tipografie este evidentă. Tipografiile imprimă cărți, activitate care însă trebuie susținută financiar, cei care investesc în cărți sunt editorii, deci, stimată doamnă Elena Chiaburu, acești oameni nu sunt tipografi, dar fără ei nu se pot tipări cărți, caz în care plasarea lor în capitolul dedicat celor ce contribuie la activitatea și dezvoltarea tiparului se susține.

Aici este cazul să îi spunem doamnei recenzente că nici aserțiunea domniei sale privind contradicția în care ne-am afla susținând atât lipsa unui monopol asupra tipografiilor cât și existența unui program care viza „apărarea identității și unității spirituale, care, în cazul românilor, se identifica cu cea a neamului” (p.357), nu există decât în limitele puterii Domniei Sale de înțelegere. Programul invocat nu s-a realizat și nu se putea realiza prin simplul monopol asupra tiparnițelor ci printr-o politică editorială, deci, printr-un „program” editorial ce a fost inițiat și dezvoltat în contextul socio-cultural existent în Țările Române în perioada cercetată. Problemă pe larg studiată și cu o strânsă argumentare analizată în subcapitolele: „Mutații culturale”, „Ortodoxia și românii”, „Rolul bisericii”, „Carte și societate”, p.14-46.

În privința identității de atribuții dintre „ispravnicii de carte” și „purtătorii de grijă ai tipografiei”, nu avem spațiul să reluăm explicațiile în legătură cu atribuțiile acestor categorii, așa cum apar ele la p.170 și 186-188 ale lucrării noastre, îi vom pune distinsei recenzente o întrebare logică: putea oare Constantin Brâncoveanu, mare logofăt sau hatmanul Lupu Bogdan, boieri de prim rang în divan, ispravnici pentru realizarea *Bibeliei* din 1688 respectiv pentru *Tâlcuirea Liturghiei*, Iași, 1697 și Dimitrie Cantemir, *Divanul sau Gâlceava înțeleptului cu lumea*, Iași, 1698 să aibă grijă de utilajul și materialul din tipografiile, chiar domnești, din București și Iași, așa cum ar fi fost firesc, dacă ei ar fi

avut o funcție ce după doamna recenzență avea atribuții identice cu acelea ale „purtătorului de grijă al tipografiei”?

Cât privește logica lucrării noastre, care lipsește, după recenzență, noi tratând, după Domnia Sa, haotic subiectul, argumentând cu faptul că Antim Ivireanul este tratat „din nu mai puțin de șapte puncte de vedere, în tot atâtea locuri din carte” (p. 356).

Am putea spune că este un merit și acela că doamna Elena Chiaburu știe să numere, dar deziluzie, se încurcă și aici. Antim Ivireanul apare ca: 1) proprietar de tipografie, p.77; 2) tipograf, p.110-120; 3) editor, în calitate de mitropolit, p.150-154; 4) editor, în calitate de episcop, p. 152; 5) diortositor, p.166, deci din cinci puncte de vedere.

Având în vedere că subiectul lucrării este istoria tiparului este logic ca ea să se ocupe de fiecare element din structura acestui meșteșug și implicarea personală să fie raportată la fiecare din aceste elemente.

Dr. Doru Bădără

RECENZII ȘI NOTIȚE BIBLIOGRAFICE

HISTORIA MANET. *Volum omagial Demény Lajos Emlékkönyv*, editori: Violeta Barbu și Tüdös S. Kinga, Editura Kriterion, București. Cluj, 2001, 552 p.

La împlinirea vârstei de 75 de ani, un grup de colegi, prieteni și discipoli au avut fericita idee de a-l omagia pe Demény Lajos în tradiționala formă academică care, constatăm cu bucurie, a fost reluată și în viața noastră științifică din ultimii ani după o lungă perioadă de interdicție. Dimensiunea științifică și umană de excepție a reputatului medievist este restituită în salutul unor personalități de primă mărime ale istoriografiei românești și maghiare. Paul Cernovodeanu, Jakó Zsigmond, Benkő Samu din partea celei dintâi, Glatz Ferencz, Miskolczy Ambrus și Szász Zoltán din partea celei din urmă, au ținut să-l omagieze pe Demény Lajos nu numai prin contribuțiile științifice cuprinse în volum, ci și prin evocările așezate la începutul acestuia. În conformitate cu mărturia lor, activitatea științifică a sărbătoritului este caracterizată prin erudiție, spirit critic, o capacitate rară de intuiție și nu în ultimul rând de diversitatea preocupărilor, atât de necesară în cercetarea istoriei conviețuirii popoarelor și a interferențelor culturale, profesionalismul și buna credință permițându-i să trateze cu aceeași obiectivitate istoria celor două popoare și câștigarea prețurii unanime care, la rândul lor, l-au transformat pe istoricul însuși într-un mijlocitor al acestor raporturi. Personalitate puternică și activă, Demény Lajos a inițiat și a condus programe de cercetare, colecții de izvoare și sinteze care au devenit lucrări de referință, a sprijinit și a urmărit îndeaproape formarea tinerilor specialiști, creând la București o puternică școală de istorici ai Transilvaniei.

Mariana Mihăilescu și Pakucs Mária au realizat bibliografia impresionantă a sale opere științifice care cuprinde zece volume de izvoare medievale, 15 monografii și instrumente de lucru și aproape două sute de studii și articole publicate de-a lungul unei activități științifice de jumătate de veac.

Varietatea impresionantă a preocupărilor lui Demény Lajos este reflectată în mod firesc și în domeniile abordate de contributori, ridicând dificultăți în fața editoarelor în alegerea criteriilor de grupare ale acestora. Violeta Barbu și Tüdös S. Kinga, au reușit, credem, să găsească cea mai adecvată structură, îmbinând în mod armonios criteriul tematic cu cel cronologic.

Primul grupaj de studii este cuprins în secțiunea *Medievalia*, cu trei subcapitole: *Transylvanica, Siculica, Valachica et Moldavica*. În domeniul istoriei medievale a Transilvaniei, în care Demény Lajos a așezat importante pietre de hotar în marea majoritate a aspectelor acestuia, volumul reunește remarcabile studii vizând reanalizarea unor izvoare cunoscute (Makk Ferenc, Daniel Barbu), publicarea altora noi (Andrei Pippidi), cercetări de istorie socială și economică (Péter Katalin, Szabó Miklós), politică (Pálffy Géza, Papp Sándor), și de istorie a culturii (Köpeczi Béla, Magyar András, Paul Cernovodeanu).

Istoria secuilor, aria de cercetare frecventată cu predilecție de istoricul omagiat în volum și care i-a adus o recunoaștere internațională pe deplin justificată, este abordată în "Studii și Materiale de Istorie Medie", vol. XX, 2002, p. 363-429

pătrunzătoare investigații pe care colegii și discipolii lui Demény Lajos au ținut să le ofere drept mărturie a prețuirii și recunoștinței lor. Paleta largă a tematicilor acoperă practic toate compartimentele istoriei acestor comunități care au avut un rol politic, militar, socio-economic și cultural atât de important în istoria Transilvaniei. Consemnăm așadar contribuțiile lui Kordé Zoltán, Kristó Gyula și Vekov Károly despre istoria timpurie a secuilor, pe ale lui Garda Dezső, Horn Ildikó, Sarolta Solcan, Tóth István pentru epoca principatului și pe cel al lui Egyed Ákos pentru perioada mai recentă.

Capitolul *Valachica et Moldavica*, ultimul din secțiunea medievală, este destinat studiilor de istorie politică, instituțională și spirituală a celor două state românești extracarpatice. În acest câmp al cercetării istorice, în care Demény Lajos și-a adjudecat merite incontestabile, remarcăm studiile ample și de o remarcabilă adâncime oferite de Ileana Căzan, Violeta Barbu, Gheorghe Lazăr și Ștefan Ștefănescu.

Cea de-a doua secțiune cronologică, *Modernitas*, îmbracă o lungă perioadă, începând cu regimul fanariot și până în perioada post-decembristă din istoria românească și europeană. Damian Hurezeanu, Csetri Elek, Lucia Taftă, Miskolczy Ambrus și Borsi-Kálmán Béla sunt contributorii care evocă prin studiile lor unele contribuții pe care Demény Lajos le are și în istoria și istoriografia epocii moderne.

Ultima secțiune, *Philobiblon et Sfragistica*, a fost introdusă de editoare pentru a înmănușia studiile dintr-un domeniu istoriografic în care Demény Lajos a excelat: cultura veche românească. Descoperiri de senzație, studii de o rară profunzime de istoria cărții vechi românești, a tiparului, și despre rolul acestora în istoria culturii și societății românești i-au adus renumele european în domeniu. Cititorul va găsi în această secțiune contribuțiile unor specialiști recunoscuți: Ștefan Andreescu, Alexandru Mareș, Iolanda Țighiliiu, Eugen Denize, Iacob Mârza, Irina Gavrilă și Pál-Antal Sándor.

Nu încapă îndoială că autorii și editorii volumului ne-au pus la dispoziție o carte care, suntem convingeți, nu va reprezenta doar un motiv de bucurie pentru cel omagiat, rost deloc neglijabil, dar va deveni indispensabil pentru orice bibliotecă de medievist. Nu se pot trece sub tăcere meritele deosebite ale Editurii Kriterion care, cu profesionalismul cu care ne-a obișnuit deja, a asigurat tipărirea lucrării în condiții excelente.

Lukács Antal

ALEXANDRU V. BOLDUR, *Adunările de stări sociale în istoria Moldovei și a Țării Românești. Sfatul mare de obște*, Editura Albatros, București, 2001.

Lucrarea marelui istoric moldav alcătuită de-a lungul anilor 1940-1947 și completată în 1968, a fost concepută ca o dezbateră pornind de la forțele sociale și de la schimbările ce au avut loc în structurile societății românești începând din secolul al XVIII-lea și până la mijlocul veacului următor, cu o amplă problematică adusă în sprijinul temei abordate. Dar V.A. Boldur pentru a deschide un orizont mai larg cercetării sale nu a prospectat numai imagini și realități ale organizării interne a statelor de la nord de Dunăre și sud-est de Carpați, ci și informații adiacente desprinse din trecutul monarhiilor europene, o necesară cale metodologică în studiul comparativ al evoluției Sfatului mare de obște, a componenței și rostului său.

Demersul autorului îndreptat spre economic și social, către slujitori și mișcările lor vădește nu numai o opțiune întemeiată pe afirmarea treptată a reprezentanților unor largi și dinamice categorii ale locuitorilor, cât mai degrabă un concept. Faptul se desprinde și din tematica și conținutul studiului de față.

Reluând o preocupare mai veche, cum se arată în **Prefață** (p. 5-7), distinsul istoric observă că, în epocă, spre deosebire de statele din Apusul Europei, unde apariția adunărilor de stări sociale este marcată de afirmarea burgheziei orășenești alături de exponenții nobilimii și ai clerului, în Principatele Române “elementul sortit să reducă însemnătatea nobilimii mari și a înaltului cler a fost slujitorimea” (p. 6), vreme în care asistăm “la nașterea adunării române de stări sociale”, atunci la noi neexistând o burghezie cu rosturi cunoscute ca în lumea central și vest-europeană.

Opusul lui V.A. Boldur cuprinde trei părți **Partea I: Forțele sociale, mișcările slujitorești și societatea românească** în perioada premergătoare capitalismului, probleme ce sunt înfățișate în cinci **Capitole**: **1. Lămuriri preliminare**; **2. Schimbări structurale în societatea românească din secolul al XVII-lea**; **3. Slujitorii și noua societate românească din secolul al XVII-lea**; **4. Mișcările slujitorești din Țara Românească**; **5. Mișcările slujitorești din Moldova**. Începând din **Capitolul 2**, al primei părți, autorul referindu-se la prefacerile și înnoirile produse în rândul clasei stăpânitoare din Țara Românească a putut crede – desigur fără temeii – că “boierimea nouă, fără tradiții, fără nici un simț al răspunderii politice, într-un cuvânt, parveniții” (p. 24), pierzând forța vechii boierimi și “Devenind extrem de slăbită” avea să îndure în secolul al XVII-lea “umilințe din partea slujitorilor, care revendicau participarea la putere alături de acești boieri de formație nouă”. Fenomenul, după opinia lui V.A. Boldur, apare – dar mai puțin pronunțat – și cu “un rol mai accentuat al nobilimii mici” și în Moldova. În capitolele succedente autorul va fi preocupat să dezvăluie rostul slujitorilor care în veacul al XVII-lea devin “un factor politic de seamă” (p. 35), ei contribuind acum alături de meseriași și negustori “la nivelarea societății, transformând vechea societate feudală simplă, în societatea complexă a stărilor sociale” (p. 36), enunț care trebuie să deschidă – conform viziunii lui V.A. Boldur – o perspectivă asupra a ceea ce istoricul numește “Societatea de stări sociale”, stări ce-și găsesc înțelesul și în “Cuvântul «breaslă»”. Autorul a încercat să stabilească chiar structurile acestor societăți de stări, pe care le-a orânduit în trei categorii: **I. Stări libere**, cu obligația de a servi statul; dar și fără această îndatorire; **II. Stări pe jumătate libere**, din categoria birnicilor; **III. Stări nelibere**, fără îndatoriri față de stat. Toate aceste stări formau – înainte de existența unei burghezii - “o obște de grupuri sociale”, ce ar putea fi definită și ca o “democrație de stări sociale” (p. 38). În elaboratul lui V.A. Boldur capătă un mai clar contur conceptul său potrivit căruia “Slujitorii reprezintă primul element social nou care încearcă să se afirme în stat” (p. 40), susținut cu exemple ce oglindesc mai ales situații speciale în care prezența slujitorilor, a oastei, era definitorie (capitolele 4 și 5).

Stăruința autorului, în studiul ce ne preocupă, asupra unor aspecte din evoluția structurilor lumii evului de mijloc românesc cu o privire specială către slujitori și rostul lor în succesiunea acestora se datorează, în parte, formației distinsului specialist, ca și vremii în care a fost definitivat opusul său.

Evident, rolul slujitorilor în trecutul statelor de la sud-est de Carpați, ca componente definitorii ale oastei, dar și cu alte rosturi în plan administrativ, nu poate fi negat. Lucrurile stau altfel dacă li se conferă atribute ce anticipează – în procesualitatea

istorică – rosturi pe care le-a avut burghezia în formare, față de pozițiile depășite de vremi ale clasei nobiliare, burghezii alături de care slujitorimea, invocată de autor, nu-și poate afla în nici un chip locul acum.

Fără îndoială, de utilitate pentru restituirea arealului mai larg al temei sunt discuțiile din **Partea a II-a**: Adunările Sfatului mare de obște din țările române în secolul al XVII-lea și în prima jumătate a secolului al XVIII-lea. **Capitolul 6. Originea adunărilor de stări sociale în țările europene; Capitolul 7. Originea și noțiunea dietei în Transilvania; Capitolul 8. Sfatul domnesc și originea adunărilor de stări sociale în Țara Românească și Moldova; Capitolul 9. Adunările Sfatului mare de obște în Țara Românească; A. Adunări complete ale Sfatului; B. Adunări incomplete; Capitolul 10. Adunările Sfatului mare de obște în Moldova; A. Adunări complete și B. Adunări incomplete. Tabele de adunări; Capitolul 11. Componenta, atribuțiile și funcționarea Sfatului mare de obște; Capitolul 12. Soarta Sfatului mare de obște; Capitolul 13. Opiniile istoricilor români privind adunările de stări sociale din Țara Românească și Moldova.** În abordarea discuțiilor din acest segment al studiului, V.A. Boldur pornește de la un punct de vedere ce are acoperire în informația documentară și anume că, “morfologia istorică a instituțiilor stă în strânsă legătură cu importante schimbări sociale, politice și economice” (p. 178). În ceea ce privește opinia sa relativ la structurile Sfatului, la Adunări complete sau incomplete, amintim că în funcție de rostul, însemnătatea adunărilor și componența lor, acestea au fost definite și ca: Sfat lărgit, Sfat sau adunare de obște, Adunare (lărgită) de stări (cf. O. Sachelarie și N. Stoicescu, *Instituții feudale din Țările Române. Dicționar*, București, 1988).

Cadrul internațional al temei este desigur configurat în cea de **a III-a Parte**. Informații cu privire la adunările de stări din diferite țări europene. Și anume: **Capitolul 14. Adunări de stări sociale din Apusul Europei. 1) Statele generale ale Franței; 2) Parlamentul medieval englez; 3) Cortesurile castiliene; 4) Cortesurile din Aragon.** Apoi, **Capitolul 15. Adunările de stări sociale în Centrul și Sud-Estul Europei.** Astfel: 1) Landtagurile germane; 2) Dieta din Boemia; 3) Landtagul Austriei; 4) Dieta ungară; 5) Soborul bulgar; 6) Soborul sârb și croat. **Capitolul 16. Adunările de stări sociale din Răsăritul Europei. 1) Seimul polonez; 2) Seimul Lituaniei; 3) Zemskii Sobor moscovit.** **Capitolul 17. Câteva considerații privind regimul de stări sociale. Comparații între Sfatul mare de obște și alte adunări europene de stări sociale.** Imaginile figurate aici ni-l dezvăluie pe V.A. Boldur, așa cum a fost – un neobosit specialist, un spirit savant, pentru care temele de istorie națională nu-și puteau găsi deplina configurare decât printr-o abordare de mai larg orizont, extinsă și asupra instituțiilor asemănătoare, din țări aflate la confluență cu statele românești ș.a. din zone mai îndepărtate ale Europei. O lecție de istorie pe care istoriografia națională o primește ca un dar din partea școlii moldave.

C. Bălan

Europe and the Porte: New Documents on the Eastern Question, vol. I, *Swedish Diplomatic Reports, 1795-1797*, 396 p.; vol. II, *Swedish Diplomatic Reports, 1798-1799*, 291 p., Edited by Veniamin Ciobanu, Introduction and Notes translated by Lucian-Dumitru Dîrdală. The Center for Romanian Studies, Iași-Oxford-Portland, 2001.

Spre a-și aduce contribuția la istoricul problemei orientale cercetătorul ieșan dr. Veniamin Ciobanu și-a luat obligația de a aborda acest subiect prin prisma rapoartelor diplomatice ale reprezentantului Suediei la Poartă, Ignatius Mouradzea d'Ohsson, între 1795-1799. De asemenea autorul a apelat pentru completări relative la politica orientală a Suediei în vol. II și la depeșele diplomatice ale reprezentanților Prusiei în Imperiul Otoman, Christian Friedrich von Gaffron și Friedrich Wilhelm Ernst von Knobelsdorf din 1782 și 1795-1799 și la instrucțiunile primite de acesta din urmă de la regii Friedrich Wilhem al II-lea și Friedrich Wilhem al III-lea (p. 187-279). Rapoartele lui d'Ohsson – redactate în limba franceză – au fost extrase din Arhivele regale ale Suediei (*Sveriges Riksrhiv*), fondul *Turcica*, iar cele prusiene din *Geheimes Saatsarchiv Preussischer Kulturbesitz*, I.H.A., Geheimer Rat, Rep. 11, *Auswärtige Beziehungen* No. 275 d, fondul *Türkei*, fiind alcătuite tot în franceză, toate precedate de scurte rezumate în limba engleză. Cele două volume posedă studii introductive ale editorului analizând importanța documentelor prezentate și liniile directe ale implicării Suediei în problema orientală. Evenimentele ce au marcat perioada ambasadei lui d'Ohsson la Istanbul, studiată de domnul V. Ciobanu, au avut un puternic răsunet european: 1795 ultima împărțire a Poloniei și dispariția acestui stat de pe harta Europei și 1799, anul răsturnării alianțelor în care Franța republicană a trebuit să facă față unei coaliții inedite anglo-otomane-ruse în urma invadării Egiptului de către trupele conduse de generalul Bonaparte. În studiul introductiv al vol. I, editorul insistă asupra bătăliilor diplomatice purtate pe malurile Bosforului de către reprezentanii puterilor europene acreditați la Constantinopol, fiecare contând să susțină interesele de grup patronate de țările de unde proveneau. În rândul acestora, în pofida faptului că Suedia devenise totuși o putere de mâna a doua, un rol important l-a jucat la Poartă ambasadorul acestui regat nordic, Ignatius Mouradzea d'Ohsson. De origine armeană¹, el studiase limbile orientale la Istanbul și a intrat de timpuriu în atenția reprezentantului Suediei la Poartă, Gustav Celsing, care i-a încredințat dragomanatul misiunii suedeze. Cunoștințele sale, inteligența și talentul pentru negocieri l-au impus ca un interlocutor valabil pe plan diplomatic, fiind autorul

---

¹ Redăm aici pe scurt biografia acestui personaj absentă din culegerea de documente editată de domnul V. Ciobanu. Ignatius născut pe la 1740, a fost fiul unui bogat negustor catolic armean din Izmir, Mouradjian, îndeplinind rolul de consul al Suediei în Levant. Intrat ca secretar și prim dragoman al rezidenței suedeze din Istanbul, apoi însărcinat cu afaceri (1782) și cavaler al ordinului Wasa, Ignatius Mouradzea a fost decorat de Ludovic al XVI-lea al Franței cu ordinul Saint Louis, fiind înnobit de regele Suediei Gustav al III-lea având dreptul să poarte numele d'Ohsson. Poliglot, filolog, legist și geograf, el și-a câștigat un deosebit renume prin scrierile sale. Devenit ministru al Suediei la Poartă în 1795, el se retrage în 1799 și se stabilește în Franța unde a murit la castelul din Bievre de lângă Paris la 27 august 1807. Din căsătoria sa cu armeanca Repsina Kuleli a avut un fiu Abraham Constantin Mouradzea d'Ohsson (26 nov. 1779 – 25 dec. 1851) care a intrat la rândul său în diplomație, fiind detașat în misiuni la Paris, Madrid, Berlin, Sevilla (între 1801-1810), apoi ministru plenipotențiar la Haga în Olanda (1816) și a căpătat titlul de baron la 29 oct. 1828, cf. Mihail-Dimitri Sturdza, *Dictionnaire historique et généalogique des grandes familles de Grèce, d'Albanie et de Constantinople*, Paris, 1983, p. 585-586.

unui prețuit *Tableau général de l'Empire Ottoman*, publicat în două părți la Paris în 1787. De aceea d'Ohsson devine ministru plenipotențiar al Suediei la Poartă în 1795 după plecarea fostului titular Per Olof von Asp. Regatul nordic se sprijinise totdeauna pe Franța și pe Polonia (înaintea dispariției ei) și în mai mică măsură pe Anglia și mai târziu pe Prusia spre a tempera excesele Rusiei țariste și a Imperiului habsburgic pe continent, dar în special în problema orientală. Izbucnirea revoluției din 1789 și mai târziu derapajul ei care a dus la teroare au provocat ostilitatea Suediei care a început să se depărteze de Paris. După asasinarea regelui Gustav al III-lea (16 martie 1792), coroana a revenit minorului Gustav al IV-lea Adolf, sub regența unchiului său prințul Karl, ce a condus țara sub influența favoritului Gustav Adolf Renterholm, și a cancelarului Frederich Sparre. În vremea minoratului regelui, d'Ohsson și-a înaintat rapoartele către prințul regent. Deoarece se ajunsese la o anumită normalizare a relațiilor Suediei cu Republica franceză în perioada Directoratului, când d'Ohsson preia reprezentanța acestui regat la Poartă, el a avut de-a face cu ostilitatea puțin disimulată a ambasadorului Rusiei, Victor Kociubei și a aliaților săi internuționali habsburgic, Peter Philip, baron Herbert von Rathkeal și ministrul regatului Neapolului, baronul Constantin Ludolf, așa după cum reiese din rapoartele sale. Totodată Suedia căutând să câștige o anumită pondere în relațiile cu otomanii, d'Ohsson a indicat modul în care s-ar putea ajunge la un asemenea rezultat dacă li s-ar vinde armament, tehnică militară și specialiști. Ministrul regatului nordic și-a completat observațiile analizând atitudinea elitelor otomane terorizate de frica răzbunării rusești în cazul apropierii lor de Franța republicană. Prin reprezentanții ei la Poartă, Reymond Verninac și Aubert du Boyet, tânăra republică căuta să spargă izolarea diplomatică în care se afla. Sultanul Selim al III-lea a acționat cu prudență, încercând să întrețină relații normale cu guvernul de la Paris mai ales după campaniile victorioase ale generalului Bonaparte în Italia, dar a căutat, în același timp, să menajeze și susceptibilitățile aliaților anglo-austro-ruși adversarii Franței; pentru aceea sultanul a temporizat proiectul său de reforme (*Nizzam-i Djedid*) din teama de a nu fi atribuit influenței franceze. Otomanii aveau nevoie, în același timp, și de asistența Suediei, d'Ohsson făcând insistente cereri la Stockholm pentru a ajuta Poarta cu constructori de corăbii și amenajări portuare. Diplomatul suedez a menționat în rapoartele sale și inițiativa luată de Selim al III-lea de a stabili reprezentanți otomani stabili în capitalele europene, primul fiind trimis la Londra, urmându-i apoi cei de la Viena, Berlin și Paris.

La 1 noiembrie 1796 Gustav al IV-lea Adolf atingând majoratul ia conducerea țării în mâinile sale. Dacă era bine intenționat în politica internă, în schimb el se dovedea puțin inițiat în cea externă, d'Ohsson plângându-se uneori că era lăsat fără instrucții în momente dificile. Astfel diplomatul suedez era îngrijorat de tulburările interne ce subminau puterea Imperiului otoman, în special acțiunile pașalei răzvrăcite de Vidin, Pazvantoglu. În vol. II sunt publicate 56 relatări ale lui d'Ohsson din 1798-1799, perioadă critică pentru reprezentantul regatului nordic datorită schimbării atitudinii Porții în urma atacului lui Bonaparte din Egipt, după cum relevă editorul în studiul său introductiv. Ca susținător, moderat este drept, al ideilor de libertate și egalitate socială ale regimului republican de la Paris, d'Ohsson s-a văzut pus într-o situație imposibilă, deoarece Poarta aflându-se în război cu Franța a trecut în tabăra adversarilor ei aderând la coaliția austro-anglo-rusă printr-o adevărată răsturnare a alianțelor. Rolul Suediei apare mult diminuat în contextul european al momentului, de vreme ce atitudinea ei neutră și prudentă față de Franța nu mai deținea nici o pondere la Poartă. Raporturile lui

d'Ohsson din această perioadă nu zugrăvesc decât lentă dizgrație în care s-a aflat acest diplomat, ale cărui acțiuni au fost tot timpul contracarate de reprezentanții Rusiei și ai Marii Britanii. În special o intrigă a reprezentantului ad-interim englez la Poartă, John Spencer Smith, urzită împreună cu reis-efendi Ahmed Atîf efendi și Constantin Ipsilanti, mare dragoman al Porții și viitor domn al Moldovei (1799), după care d'Ohsson ar fi întreținut relații secrete cu fostul ambasador al Franței la Istanbul, Descorches, a dus la o plângere a Porții la Stockholm și la rechemarea diplomatului din post. Relatările lui d'Ohsson din acest volum sunt complete și prin corespondența schimbată între reprezentantul Prusiei la Poartă, Knobelsdorf și regii Friedrich Wilhelm al II-lea și Friedrich Wilhelm al III-lea între 1795-1799, privind acțiunile acelei țări în problema orientală, oglindite și prin raporturile întreținute cu diplomatul suedez.

Culegerea de documente externe realizată de dr. Veniamin Ciobanu se relevă prin acuratețea și transcriere exactă a textului documentelor, cu numeroasele greșeli de ortografie ale emitenților. Conținutul lor este foarte variat și îmbrățișează un aspect larg de probleme, aducând astfel colaterale – dar binevenite și utile – completări la problema orientală, abordată dintr-un unghi inedit. Editarea rapoartelor diplomatice este făcută în mod corespunzător, după normele în vigoare, cu identificările necesare de evenimente și persoane. În final consider această culegere de documente ca fiind foarte reușită, lărgind orizontul istoriei naționale și universale, iar dr. Veniamin Ciobanu merită recunoștința noastră pentru efortul depus.

Paul Cernovodeanu

Dicționarul mănăstirilor din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș, coordonator: Adrian Andrei Rusu; autori: Adrian Andrei Rusu, Nicolae Sabău, Ileana Burnichioiu, Ioan Vasile Leb, Maria Makó Lupescu, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2000, 286 p.

Monasteriologia, o subdisciplină a istoriei eclesiastice, care se ocupă cu studiul devenirii și funcționării mănăstirilor”, multă vreme periferizată, se (re)lansează acum prin apariția acestui “Dicționar al mănăstirilor” (ortodoxe, catolice, greco-catolice), un bine venit și necesar instrument de lucru pentru specialiști și, în același timp, un titlu de referință pentru publicul larg.

Studiul introductiv “atacă” numeroase probleme: definirea subdisciplinei, necesitatea unui astfel de dicționar, importanța mănăstirilor ca parte a patrimoniului imobiliar general al țării, izvoarele istorice utilizate, aspecte istoriografice, numărul mănăstirilor, încheindu-se cu o prezentare a ordinelor monastice care și-au făcut simțită prezența în Transilvania și în restul spațiului investigat.

De la monahismul răsăritean, baza pe care s-a clădit cel occidental, autorul (sau autorii ?) *Introducerii* ne poartă prin istoria benedictinilor, cistercienilor, dominicanilor, franciscanilor, augustinilor, premonstratensilor, piariștilor, iezuiților etc., oferindu-ne date esențiale despre fiecare ordin în parte. Pentru informarea riguroasă a cititorului, ținând seama de specificul lucrării și de faptul că aceasta reprezintă un început, credem că ar fi bine venită redarea și a denumirii oficiale a fiecărui ordin, așa cum s-a procedat în cazul dominicanilor și al franciscanilor, astfel: Ordinul eremiților Sfântului Augustin,

Ordinul eremiților Sfântului Paul, Ordinul hospitalierilor Sfântului Ioan de Ierusalim etc., și, de asemenea, precizarea tipului de monahism pe care îl reprezintă (monastic, mendicant).

De exemplu: Ordinul eremiților Sfântului Agustin și Ordinul carmeliților sunt mendicante, Ordinul premonstratens este un ordin de canonici regulari, ce reprezintă o sinteză a vieții monahale și a celei canonice. O nuanțare se impune aici în cazul beghinelor. Ele nu sunt călugărițe și de aceea este improprie denumirea mănăstire pentru lăcașul lor. Corect este termenul de **casă** (sau curte), cum frecvent apare în documente (**domus beginnerum**). Aceste femei laice, care practică anumite munci manuale, îngrijirea bolnavilor, instrucția fetelor și asigură funeralii pentru morți, trăiesc în comun sub conducerea unei superioare, respectând regula ordinului tutelar: premonstratens, cistercian, mai târziu cel franciscan. La conciliul general de la Vienne (1311) s-a hotărât suprimarea lor, fiind acuzate de erezie, însă fără rezultat. Începând din secolul al XV-lea, au intrat în rândul Terțiarilor franciscani, de aceea le și găsim, frecvent, în preajma conventelor franciscane.

Ordinele călugărilor-militari sunt ilustrate prin intermediul ioașiților și al templierilor (deși așezămintele celor din urmă, la noi, sunt puse sub semnul întrebării), în schimb lipsesc teutonii! Și acest ordin a lăsat urme pregnante și de durată, nu numai în Țara Bârsei!

Nu în cele din urmă este relevat rolul mănăstirilor în misionarism, învățământ, cultură, arhitectură și ca locuri de adevărire în evul mediu. Aici trebuie să semnalăm autorilor că un convent ca loc de adevărire al ioașiților, la Hoghiz, la sfârșitul veacului al XIII-lea, este rezultatul unei identificări greșite, și al unei confuzii cu conventul pe care acest ordin îl avea la Budafelhéviz, în Ungaria, problema fiind clarificată de către Francisc Pall, în urmă cu aproape trei decenii. De altfel, satele menționate în documentele respective se află în comitatul Békés din Ungaria (Fr. Pall, *Diplomatica latină cu referire la Transilvania, sec. XI-XV*, în *Documente privind istoria României. Introducere*, II, București, 1956, p. 246, nota 3; Idem, *Contribuții la problema locurilor de adevărire din Transilvania medievală*, în "Studii și materiale de istorie medie", II, 1957, p. 398, nota 2).

Problemele Dicționarului, care urmează studiului introductiv, vizează rostul acestuia, modul în care s-a alcătuit schema pentru fiecare mănăstire, respectiv apartenența acesteia la catolicism, ortodoxie sau greco-catolicism, hramul, localizarea topografică, compoziția pe sexe, an de întemeiere, ctitori, evenimente importante, zestrea culturală, procesul de dispariție sau lichidare, bibliografia și, de asemenea, fișa pentru fiecare cuvânt-titlu sau voce (= localitatea desemnată). În cazul localităților cu mai multe mănăstiri s-a recurs la criteriul cronologic de înșirare, prima mănăstire prezentată fiind aceea cu atestarea cea mai veche.

Bibliografia cuprinde lucrările generale și cele frecvent utilizate, la sfârșitul textului de bază alcătuit pentru fiecare mănăstire, existând și o bibliografie specială.

Cele trei hărți anexate volumului (Harta mănăstirilor medievale, Harta mănăstirilor catolice premoderne, moderne și contemporane, Harta mănăstirilor ortodoxe premoderne, moderne și contemporane), au menirea de "a orienta asupra amplasamentelor și a concentrărilor temporale sau teritoriale ale unor serii comune de mănăstiri".

O listă a *Abrevierilor* încheie partea introductivă a volumului, după care urmează ordonarea alfabetică a localităților în care au existat sau există mănăstiri.

În cele ce urmează ne vom opri, urmând tot criteriul alfabetic, cu unele observații, în dreptul localităților la care am sesizat unele scăpări, inexactități sau erori. Acestea vizează, în general, doar perioada medievală și numai lumea catolică, de aceea, credem că ar fi un bun câștig pentru lucrare o re-citire revizuire, care să acopere spațiul ortodox și celelalte epoci istorice.

Alba-Iulia. Pe urmele autoarei F. Romhányi Beatrix (*Kolostorok...*, p. 29), se presupune existența unei mănăstiri franciscane cu hramul Sfânta Elisabeta, pe baza unui document din anul 1300. Este vorba despre testamentul Elisabetei, văduva lui Herbord, greav din Vințul de Jos. “Probabil că lectura (documentului) să nu fi fost corectă și atunci mănăstirea nu a existat” (*Dicționar*, p. 48-49). Din parcurgerea atentă a documentelor, căci sunt două documente având aceeași dată, respectiv 13 iulie 1300, unul emis de Petru, episcopul Transilvaniei, celălalt de către capitlul de Alba Iulia și care adevăresc testamentul Elisabetei, reiese foarte clar că la Alba-Iulia nu a existat o mănăstire franciscană la acea dată. Mănăstirile care au beneficiat de donații bănești din partea Elisabetei sunt enumerate pe localități, în felul următor: Alba-Iulia (mănăstirea dominicană și cea a fraților eremiți ai Sf. Augustin), Sibiu (mănăstirea dominicană și cea a fraților minoriți “ad opus ecclesiae sanctae Elisabeth”), Vinț (mănăstirea dominicană), Cârța (mănăstirea cisterciană) și Sighișoara (mănăstirea dominicană). În documentul emis de capitlul de Alba-Iulia, formularea exactă nu lasă loc nici unei îndoieli: după Alba-Iulia, urmează Sibiul cu, cităm: “quinque marcas fratribus predicatoribus de Cybinio ad opus ecclesiae sanctae crucis, quinque marcas fratribus minoribus de eodem (=din același loc) ad opus ecclesiae sanctae Elisabeth” (*Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, I, Hermannstadt, p. 217), apoi Vințul, Cârța și Sighișoara. Deci mănăstirea franciscană cu hramul Sf. Elisabeta a fost la Sibiu, așa precum apare inserată în paginile *Dicționarului*, la locul cuvenit, fără a se face însă referire la acest document. O corelare mai atentă a informației și confruntarea datelor bibliografice cu documentele, ar fi eliminat, cu siguranță, această inadverență.

Aflăm că în anul 1719 s-a întemeiat, în localitate, o mănăstire trinitariană. Dată fiind existența acestui ordin în Transilvania, se impunea prezentarea acestuia pentru a completa realitatea istorică pe care aceste ordine au reprezentat-o la un moment dat.

Lipsește echivalentul românesc al localității Szentiván, ce apare legat de numele doamnei Potențiana, văduva lui Mihail Székely (*Dicționar*, p. 48-49). Este adevărat că, potrivit *Dicționarului istoric al localităților*, de Coriolan Suciu, autorii ar fi avut de ales între mai multe localități cu denumirea Sântioana: Sântioana de lângă Gherla, cea de lângă Bistrița, Sântioana de Mureș, sau actualul Ștefănești (jud. Mureș), dar aceeași situație o regăsim câteva pagini mai încolo, la cuvântul-titlu Patalan, localitate în care familia nobiliară Czibak de Mindszent (!) (–Mesentea, jud. Alba) a întemeiat o mănăstire paulină (*Dicționar*, p. 202).

Albești. Alături de mănăstirea franciscanilor, apar mănăstirea călugărițelor franciscane și cea a beghinelor. Potrivit bibliografiei indicate de autori, respectiv *Karácsonyi-Szt.Ferencz rendjének története...*, vol. 11, p. 548, este vorba doar de o casă a beghinelor.

Bistrița. Conventul călugărițelor dominicane a avut hramul Sfintei Treimi (“ad sanctam trinitatem”), nu hramul Sfintei Fecioare, cum se precizează al pagina 68 a

Dicționarului (vezi, Otto Dahinten, *Geschichte der Stadt Bistritz in Siebenbürgen*, 1988, p. 207).

Textul de bază pentru *Mănăstirea ioanită* este o înșiruire de erori și confuzii din care cititorul nu înțelege nimic. Le vom lua pe rând. “Mănăstirea ioanită – glăsuiește *Dicționarul* (p. 69) – menționată prima dată la 1295, când papa le cedează o posesiune din vecinătatea orașului (Unirea)”. Documentul din 1295, la care se face referire, este emis de Petru, episcopul Transilvaniei, și nu de către papă (“*Urkundenbuch...*, I, p. 200-201). Prin intermediul acestuia se acordă capelanului hospitalului din Bistrița dreptul de a exercita păstorirea sufletelor (**cura animarum**) pentru credincioșii din “Waldorf Inferior”, posesiune ce în anul 1602 s-a contopit cu orașul Bistrița, devenind cartierul Niederwallendorf (C. Suci, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, II, p. 422); așadar, nu satul Unirea, care e “Waldorf Superior”, și el alipit orașului Bistrița, dar mult mai târziu. Biserica cu hramul Sf. Nicolae, despre care se presupune că a aparținut “mănăstirii ioanite” este de fapt biserica parohială din piața orașului Bistrița (Otto Dahinten, *op. cit.*, p. 209). Citim mai departe: “În sec. al XIV-lea tot ioaniții dădeau preoți pentru același sat”! În virtutea dreptului obținut în 1295, din partea episcopului Transilvaniei, capelanul hospitalului asigura, așa cum am precizat, păstorirea sufletească pentru parohia din “Waldorf Inferior”. Iar finalul ne descumpănește total: “Identificarea cu mănăstirea ioanită rămâne incertă”. Oare în ce resurse bibliografice au găsit, autorii, mărturii despre existența ioaniților la Bistrița? Dar la Cluj și Sibiu? Ei apar, în lucrarea de față, de obicei, în locurile în care sunt atestate instituțiile hospitaliere și, ne întrebăm, dacă autorii nu cumva au făcut o confuzie între Ordinul hospitalierilor Sf. Ioan de Ierusalim - pe scurt -, ordinul ioaniților, și alte ordine hospitaliere precum Ordinul Sf. Spirit sau Ordinul Sf. Antoniu, care au patronat aceste instituții în lumea catolică medievală, inclusiv în Transilvania?

Fără a intra în amănunte, precizăm doar că singura reședință a ordinului ioanit în Transilvania, acceptată de unii istorici (precum se înserează în paginile *Dicționarului*), a fost la Turda; căci documentele, puține, care ne-au rămas, vorbesc despre “frații cruciferi” (din Turda), fără specificarea ordinului căruia îi aparțin, cu excepția unui document din anul 1323, în care sunt desemnați “**cruciferi sancti regis**” (*Urkundenbuch...*, I, p. 379), ceea ce îi aproprie de “cruciferi sancti regis Stefani”, un ordin hospitalier apărut pe teritoriul Ungariei. Studiul lui Boroviczényi Károly-György, consacrat lor, apărut în revista “*Orvostörténeti Közlemények*”, 133-141/ 1991-1992, p. 7-48, ar putea fi de un real folos în limpezirea problemei.

Dar, să ne întoarcem la Bistrița. “Mănăstirea ioanită” de aici este de fapt hospitalul (azil pentru săraci, bătrâni, bolnavi) din localitate, a cărui primă atestare este dată de documentul din 1295 și, căruia, ulterior, i s-a anexat un spital pentru leproși, al Sf. Spirit, situat pe malul stâng al râului Bistrița, legat de “Waldorf Inferior” printr-un pod (Otto Dahinten, *op. cit.*, p. 307). Asupra ordinelor hospitaliere și a instituțiilor fondate și tutelate de acestea vom reveni pe parcursul prezentării noastre, pe măsură ce vom ajunge la localitățile ce le-au găzduit.

Brașov. Aflăm cu surprindere că, în acest oraș, a existat și o mănăstire a călugărițelor cisterciene! Ramura feminină a acestui ordin a avut o evoluție foarte puțin spectaculoasă, dar, acest fapt nu exclude posibilitatea să fi beneficiat de un așezământ și la Brașov. Cu toate acestea, în lucrările privind istoria ordinului, sau în istoriile bisericii germane din Transilvania, nu există nici o mențiune cu privire la o mănăstire a

călugărițelor cisterciene. Am recurs, prin urmare, la bibliografia indicată de autori pentru aceasta, respectiv studiul lui Paul Binder din "Cumidava"/ 1969, căci "Repertorium"-ul lui F.V. Hervay nu ne este accesibil. Din nou, stupoare! Căci P. Binder nu afirmă defel că la Brașov a existat o mănăstire a călugărițelor cisterciene, ci, dimpotrivă, demonstrează faptul că așa numita curte Sf. Elisabeta, din preajma capelei cu același hram, a găzduit o casă a beghinelor, inițial sub tutela premonstratensilor, apoi, după declinul acestora, sub cea a cistercienilor (P. Binder, *Unele probleme referitoare la prima mențiune documentară a Brașovului*, în "Cumidava", 111/ 1969, p. 127-128). Aceste femei laice (văduve și tinere necăsătorite), care practicau unele meșteșuguri (țesutul, turnarea lumânărilor), trăiau respectând regula ordinului tutelar, fără a fi călugărițe propriu-zise, căci ele nu depuneau jurământul solem (care implica asumarea și respectarea sărăciei, castității și obedienței). Evident, responsabilii de voce nu au citit cu atenție studiul lui P. Binder, sau nu l-au înțeles, căci acest text, este indicat ca sursă bibliografică și pentru "mănăstirea beghinelor" din Brașov. Ne întrebăm cum oare a putut să "persiste" această confuzie și după revizia finală? În urma desființării mănăstirii Cârța (1474), casa beghinelor din Brașov a intrat, la un moment dat, sub patronajul franciscanilor; probabil a celor din localitate, căci la începutul secolului al XVI-lea a apărut conventul franciscanilor observanți, iar faptul că, la 1535, duhovnic era aici un franciscan de la Șumuleu-Ciuc, se explică prin aceea că în jurul anului 1530, franciscanii din Brașov au fost alungați.

Cluj. Aici aflăm și o "mănăstire ioanită, ridicată înainte de 1366, în afara zidurilor orașului, dedicată Sf. Elisabeta" (*Dicționar*, p. 108). Verificăm în bibliografia indicată la finalul vocii, respectiv G. Entz, *Erdély építészet a 14.-16. században*, 1996, la pagina corespunzătoare, și... citim cu totul altceva. Anume că în Clujul medieval au existat un hospital Sf. Elisabeta (prima atestare documentară în anul 1366) și un spital pentru leproși, peste Someș, "ad hospitale sancti spiritus pauperum leprosorum extra muros oppidi Clawsenburg" (G. Entz, *op. cit.*, p. 349). Și în acest caz, poate fi vorba de receptarea/ interpretarea defectuoasă a informației utilizate, care a dus la confuzia evidentă dintre ordinul ioaniților și ordinul hospitalier ce a patronat aceste instituții din oraș, probabil, ordinul Sf. Spirit.

Mediaș. Neatenția sau percepția eronată a bibliografiei au făcut ca la cuvântul-titlu **Mediaș**, să apară, cu texte aproximativ identice, utilizând aceleași lucrări istorice, până la identitate de pagină, o mănăstire a călugărițelor franciscane și o mănăstire a beghinelor. Verificarea datelor, în titlurile indicate (G. Entz, *op. cit.*, p. 384 și J. Karácsonyi, *Szt. Ferencz rendjének története...*, i, p. 554) ne-a dus la constatarea că e vorba doar de o casă a beghinelor și nu de o mănăstire a călugărițelor franciscane!

Oradea. Apare prezentată, pe larg, mănăstirea mizericordienilor, fondată în secolul al XVIII-lea. Credem că nu este deloc neavenită inserarea și a acestui ordin, chiar dacă această mănăstire pare să fie unica în spațiul investigat, din moment ce ordinul templierilor, ale cărui așezăminte sunt situate, la noi, sub semnul întrebării, iar ordinele cartizian și carmelit care au avut doar tentative de existență în localitate, se bucură de atenția celui/ celor care a/au redactat *Introducerea*.

Sibiu. "Mănăstirea franciscană a existat sigur anterior anului 1300. Cea mai bună dovadă este relatarea din anul 1302 despre jefuirea (anterioară) a mănăstirii", susțin autorii *Dicționarului* (p. 235). Noi afirmăm că cea mai precisă dovadă o reprezintă testamentul Elisabetei, văduva greavului din Vințul de Jos, datat 1300, prin care a lăsat

mănăstirii suma de 5 mărci pentru terminarea bisericii, document la care autorii fac referire atunci când pun în discuție existența unei mănăstiri franciscane la Alba-Iulia pentru acea dată. Nu insistăm asupra chestiunii, am făcut-o la cuvântul-titlu **Alba-Iulia**.

Ioaniții apar și la Sibiu, aici însă, ei sunt puși sub semnul probabilității: “Ar putea să fie vorba, nu despre ioaniți, ci de slujitorii ordinului Sf. Spirit” (*Dicționar*, p. 235). Noi îi asigurăm pe autori că e vorba de slujitorii ordinului Sf. Spirit și cel mai convingător argument este documentul din anul 1292, prin care sfatul din Sibiu cedează, spre administrare, hospitalul orașului “fratribus cruciferis de ordine sancti spiritus” (*Urkundenbuch*, I, p. 192).

Ordinul Sf. Spirit a fost fondat la Montpellier, în jurul anului 1170, de către Guy, un senior al orașului. Inițiativa a fost apreciată de Inocențiu al III-lea, care a încurajat ridicarea așezămintelor hospitaliere organizate după Regula stabilită de Guy, întemeind chiar lângă Vatican, în Sassia, hospitalul Sf. Maria (actualmente S. Spirito în Sassia). După moartea fondatorului, Inocențiu al III-lea a transformat hospitalul din Roma în centru al ordinului, reședință a magistrului general. Ordinul a fost supus, oficial, Regulei Sf. Augustin, de către Eugen al IV-lea (1431-1447). A jucat un rol considerabil în Europa catolică medievală, asigurând adăpostirea și îngrijirea bolnavilor de orice fel, a copiilor abandonati, a femeilor însărcinate, a prostituatelor și a săracilor.

Și în Transilvania, ordinul Sf. Spirit a avut așezăminte la Bistrița, Feldioara, Sibiu și, probabil, la Brașov și Cluj. Rămânem, deocamdată, la acest nivel al probabilității pentru ultimele două orașe, căci documentația lacunară face dificilă stabilirea apartenenței instituțiilor hospitaliere din aceste localități la ordinul în discuție, dar nu o exclude întru totul, urmând ca cercetări viitoare să se pronunțe asupra problemei. Hramul capelei sau al bisericii hospitalului nu este întotdeauna concludent. De exemplu, un hospital cu hramul Sf. Spirit poate să nu aibă nici o legătură cu ordinul, având același patronim.

Pentru **Sighișoara** ar fi binevenită o referire la ordinul Sf. Antoniu, care a patronat hospitalul din localitate.

Un alt aspect care afectează caracterul riguros, pe care și-l dorește *Dicționarul* este anacronismul ce apare în desemnarea conventelor dominicane și franciscane. Așa cum bine s-a precizat în *Introducere*, mișcarea de reformă a celor două ordine, care a dus la distincția între **conventuali** și **observanți**, a început la sfârșitul veacului al XIV-lea, primul convent dominican reformat apărând la Colmar, în 1389, după ce, în 1380, Raymond de Capua inițiasse **Observanța**, care își impunea observarea și respectarea, cu strictețe, a constituțiilor precise. Dar abia în anul 1413, la capitlul general al dominicanilor, s-au luat măsuri pentru reformarea întregului ordin. Reforma la franciscani a fost inițiată de Paul de Trincis și păstrată pe un făgaș moderat de către Bernardino de Siena, prin ale sale **Constitutiones**, care vizau, după modelul dominican, rămânerea observanților în cadrul ordinului. Prin bula din 1446 (“Ut sacra”), Observanța franciscană a devenit însă autonomă, singura legătură comună fiind reprezentată de magistrul general al ordinului (J. Chelini, *Histoire religieuse de l'occident médiéval*, 1968, p. 478-479).

Cu toate că autorii cunosc prea bine această evoluție, după cum reiese și din *Introducere*, în numeroase situații, plasarea conventelor franciscane și dominicane (**observante** sau **conventuale**) apare într-un timp în care această distincție încă nu se făcea. Exemple – mănăstiri ale franciscanilor observanți; la Caransebeș și Hațeg,

ridicate între anii 1342-1382; la Ermen, atestată în anul 1332 sau ale franciscanilor conventuali; la Lipova, în 1325; la Orăștie, edificată înainte de 1302; la Oradea, construită între 1232-1240; la Tileagd, în 1335!

Pentru a respecta obiectivitatea istorică și, implicit, pentru a dovedi mai multă acuratețe, sugerăm autorilor ca, în cazul unei ediții revăzute, să nuanțeze, în măsura cuvenită, exprimarea faptelor și să încerce a se racorda la realitatea timpului pe care o evidențiază. Dacă o mănăstire franciscană, cu un trecut de secole, apare în secolul al XV-lea ca fiind conventuală sau observantă, aceasta nu înseamnă că a fost așa, “ab initio”. Ea a devenit, în timp, adepta uneia sau alteia dintre orientări. La întemeiere a fost pur și simplu franciscană. De aceea, am opta pentru formula: convent franciscan, întemeiat în veacul al XIII-lea sau al XIV-lea, ori în anul cutare, din secolul al XV-lea (dacă mai ființează) apare ca mănăstirea a franciscanilor conventuali sau observanți (după caz). Situația este mult mai simplă pentru acele convente înființate în veacul al XV-lea, fiind de la început stabilită apartenența sau non-apartenența lor de reformă.

O mai mare atenție se impune trimeritorilor de la un cuvânt-titlu la altul; de exemplu, la Căvăran ni se indică noua denumire a localității, respectiv, Constantin Daicoviciu. O căutăm la locul cuvenit, dar... lipsește!

Aceste câteva observații, făcute din perspectiva preocupărilor noastre privind viața religioasă în lumea catolică medievală transilvană, se doresc a fi de folos autorilor în realizarea unei noi ediții, deziderat exprimat, cu mare încredere, de către coordonatorul volumului.

Răspunzând întrebării “**Pentru ce un astfel de dicționar?**”, autorii ne conving de necesitatea unui astfel de instrument “**al rigorii și maturității unei istoriografii**”. Suntem într-un tot de acord cu domniile lor, cu condiția însă, ca lucrarea, **singura** de altfel, de acest gen, să reprezinte o sursă de informare sigură, corectă și documentată. Este și un act de responsabilitate științifică, în cele din urmă, în întocmirea oricărei “**bănci de date**”, mai ales, în zonele în care ai privilegiul întâietății și singularității. Tocmai de aceea le sugerăm autorilor, încă o dată, revizuirea textului, în conformitate cu documentația existentă, pentru ca următoarea ediție să-și câștige meritul în rândul surselor istorice, indispensabile atât cercetătorului, cât și publicului larg.

Lidia Gross

Istoria Cotrocenilor în documente (secolele XVII-XX), coord. Carmen Păsculescu-Florian și Marian Constantin, volum întocmit de: Mariana Lazăr, Mihail-Minel Ipate, Benonia Jitoreanu, Gabriela Lupu, Mirela Târnă, Ani Constantin, Marian Constantin, Ștefania Ciubotaru, Diana Fotescu, Nicoleta Gură, Constantin Căzănișteanu, Muzeul Național Cotroceni, Editura Sigma, 2001, 422 p.+il.; Mihail M. Andreescu, *Istoricul mănăstirii Trivale de la fundare până la 1800*, București, 2001, 343 p.+il.

Alăturarea celor două volume de documente în această notă bibliografică este motivată de faptul că o parte din materialul documentar publicat și prelucrat în cele două lucrări privește două așezăminte monastice: Cotroceni și Trivale. Din multe alte puncte de vedere, diferențele sunt evidente.

Culegerea de documente referitoare la Cotroceni înmănușează piese foarte eterogene, din punctul de vedere al naturii și conținutului lor. Acest lucru pare însă cât se poate de firesc, dacă admitem că aceste documente organizează în jurul toposului numit Cotroceni un spațiu al memoriei istorice: mănăstire domnească închinată Sfântului Munte, reședință domnească de vară, tabără militară, loc al unor ceremonii publice, azil pentru copiii abandonați, simbol al regalității, instituție a ideologiei comuniste, semn al distrugerilor irecuperabile produse în anii ultimi ai totalitarismului etc. Dintre toate locurile publice ale orașului București, Cotrocenii par să întrupeze așadar cele mai spectaculoase metamorfoze ale timpului și spațiului public, sedimentate în straturile memoriei colective.

Au fost incluse în selecția corespunzătoare acestei multiple funcționalități a Cotrocenilor: un prim lot de documente (hrisoave, zapise de dani, catagrafii), aproape cincizeci la număr, privitoare la istoria așezământului monastic fondat de Șerban Cantacuzino și până la secularizare, o altă parte considerabilă (acte cu caracter administrativ, inventare de buuri și opere de artă, licitații, decrete domnești, contracte de construcție, corespondență privată etc.) ilustrează evoluția reședinței domnești, din momentul în care domnitorul Alexandru Ioan Cuza se hotărăște să instaleze aici palatul de vară și până la naționalizarea brutală din 1949. Desigur, raportat la alte selecții de documente pe aceeași temă, cum ar fi cele două volume publicate în 1995 de către Constantin Căzănișteanu, *Documente privitoare la istoria Cotrocenilor*, care redau în întregime inventarele palatului din 1948, volumul îngrijit de cercetătorii și muzeograful de la Muzeul Cotroceni apare în anumite privințe ca o selecție parțială. Pentru cei care nu se mărginesc însă la ordonarea mecanică a unor informații, ci năzuiesc la construcția unui spațiu al memoriei, formula aleasă este de preferat. Ea oferă repere suficiente pentru a înțelege cum același loc poate fi concomitent sau pe rând loc al puterii și al reprezentării acesteia, obiectul unui proiect de caritate căruia principesa Elena i-a consacrat energia, un spațiu intim pe care o personalitate atât de puternică cum era regina Maria putea să-l remodeleze după propriile sale gusturi.

Istoricul mănăstirii Trivale a lui Mihail M. Andreescu a fost concepută ca o monografie, completată cu o amplă selecție documentară (242 documente și regeste). Secțiunea monografică examinează istoricul lăcașului de la întemeiere până la 1800, formarea și organizarea domeniului funciar, metoacele mănăstirii. Față de studiile mai vechi dedicate acestei mănăstiri (Alexandru Stănciulescu 1935, Grigore Rădulescu 1940, Grigore Urișescu 1965), autorul avansează ipoteza ctitoririi ei de către Matei Basarab, înaintea ctitorului îndeobște recunoscut, mitropolitul Varlaam. Aserțiunile autorului se bazează pe un peripetis al Mitropoliei Țării Românești din secolul al XVIII-lea, prin care “domnul dăruia sau întărea mănăstirii la 18 martie 1645 funia mănăscă și o ocină de la Samara” (p. 16). Lăsând la o parte faptul că, pentru orice editor de documente profesionist, o mențiune de natura unui peripetis are o valoare istorică aproape întodeauna secundară, dacă nu dubitativă, în nici un caz “sigură” cum o numește autorul monografiei, e de mirare că tocmai această mențiune lipsește din anexa volumului, deși în studiul introductiv se trimite la ea ca fiind reprodusă în succesiunea actelor din 1645, sub data de 18 martie. Conținutul știrii ne dezleagă însă misterul: peripetisul se referă cu probabilitate la hotărârea domnească din 18 mai 1645, în pricina dintre Opriș, fiul lui Stan Mănescu și Ianciu din Flești pentru funia mănăscă de la Samara. Documentul, un original dintre actele Schitului Trivalea, copiat și în condicile acesteia, în secolul al

XVIII-lea (publicat în volumul DRH Seria B XXX, nr. 164, p. 206-207) nu are altă legătură cu mănăstirea Trivalea decât aceea că aceste ocini au intrat apoi în posesia lăcașului la o dată ulterioară, dar nu în urma daniei lui Matei Basarab. Luna a fost citită greșit în perilipsis, întrucât prescurtarea suprascrisă a cuvântului martie poate fi ușor confundată cu mai. Din motive necunoscute, autorul nu l-a inclus printre actele din 1645 reproduse în anexă, alături de alte zapise privind cumpărături în Samara.

Dincolo de acest caz de interpretare abuzivă a unei mențiuni târzii, aceasta nu este însă unica omisiune din anexa în care se regăsesc nu puține inexactități supărătoare: lecțiuni greșite, datări eronate (v. doc. 62, 87 etc.), supărătoare greșeli de tipar. Parcurgând această anexă, cititorul poate rămâne cu impresia că toate cele 272 de documente reproduse au fost identificate și publicate pentru prima dată de autor, acesta înțelegând să ignore deliberat orice referință la colecțiile de documente DRH sau la studiile mai vechi care editează integral acte referitoare la mănăstirea Trivalea. O elementară etică în acest sens l-ar fi scutit de altfel de cel puțin o parte din erorile mai sus semnalate, care ne arată că patriotismul local nu ține loc de rigoare științifică.

Violeta Barbu

MIHAIL M. ANDREESCU, *Istoricul mănăstirii Trivale de la fundare până la 1800, domeniul funciar și fondul de documente*, București, 2001, 343 p. + h. și pl.

Lucrarea închinată de autor părinților săi este precedată de o **Introducere** (p. 7-10), în care se fac considerații în legătură cu ctitoria mitropolitului Varlaam de la Trivalea, ca și la lăcașurile la care, de-a lungul timpului, ea a fost, uneori, metoh – la Cozia și Cotmeana – fiind totodată pusă în evidență însemnătatea materialului documentar privind domeniul edificiului.

Începând cu **Partea I**, cititorul ia contact cu *Istoricul și evoluția mănăstirii Trivalea și a domeniului ei funciar de la întemeiere până la 1800* (p. 11-106); datele sunt încorporate în **patru Capitole**, urmate de **Concluzii** și de o **Bibliografie** a studiului de față. În **Capitolul II** al acestui segment al lucrării, Mihail M. Andreescu încearcă să stabilească vechimea edificiului, care, potrivit tradițiilor locale, ar fi fost clădit de Vlad Țepeș sau ar fi dăinuit chiar de la începutul secolului al XV-lea. Alți cercetători l-au atribuit vremii lui Matei Basarab, deși sursele timpului – documentare și epigrafice – îl atestă ca ziditor al Schitului Trivalea pe vlădica Varlaam, după 1672.

Discuțiile în legătură cu opiniile celor ce s-au arătat preocupați de trecutul acestei ctitorii i-au prilejuit autorului noi puncte de vedere în ce privește identificarea metohurilor mănăstirii Cotmeana, la care fusese închinat Schitul de la Stănțești, și al Coziei, în subordinea căreia s-a aflat în anumite perioade de timp, Trivalea.

Ceea ce nu a sesizat Mihail M. Andreescu este faptul că elementele aduse în sprijin pentru a fixa pe baze documentare existența lăcașului de la Trivalea, în domnia lui Matei Basarab, nu pot fi invocate, aparținând vremii de după înălțarea de către mitropolitul Varlaam a ctitoriei sale de la Pitești. Astfel perilipsisul din 18 mai (nu martie) 1645, din fondul Mitropoliei Țării Românești, aflat la Direcția Arhivelor Naționale Istoric-Centrale - București (DANIC, Mitropolia, CDVI/ 18), cu referire la funia Mănească și la ocina de la Samară – Argeș, privește de fapt întărirea lui Matei

Basarab voievod pentru Ivan Cortofleș din Pitești, unul din cumpărătorii a numeroase ocine ale megieșilor argeșeni, care au ajuns după decenii în stăpânirea Trivalei (originalul actului din 18 mai 1645, la DANIC, Mănăstirea Trivalea, IV/ 20). Într-o etapă ulterioară s-au aflat de asemenea în proprietatea fundației vlădicăi și înscrisurile din 15 februarie 1652 și 18 februarie 1653, cu referire la învoielile mitropolitului Ștefan cu megieșii din satul Groși. De aceea trebuie respinsă aserțiunea potrivit căreia “prima mențiune a Trivalii ca mănăstire se leagă de actul lui Matei Basarab de la 1645” (p. 18) sau că “adevăratul ctitor al mănăstirii a fost Matei Basarab, Varlaam fiind un al doilea ctitor” (p. 20). Ca atare, trebuie amendate și comentariile autorului din paragraful despre *Ctitorul mănăstirii* (p. 21-25).

În **Capitolul II. Formarea domeniului funciar al mănăstirii** (p. 35-82), Mihail M. Andreescu, constată, pe bună dreptate, că pentru anii 1645-1653 sunt puține documente și fără referiri precise la Trivalea, lucru firesc de vreme ce mănăstirea nu ființa atunci, după cum apare și un **hiatus** documentar până la 1672, de când zidirea arhierescă de la Pitești începe să-și facă simțită prezența ca urmare a înzestrării ei cu ocinile și moșiile cumpărate sau primite ca danii de vlădica Varlaam, amintite în lucrare în ordinea alfabetică a satelor.

Capitolul III se referă la *Metoacele mănăstirii Trivalea* (p. 83-90), iar cel de al **IV-lea** la *Organizarea domeniului Trivalii* (p. 91-99), urmate de **Concluzii** despre ctitoria mitropolitană, nu voievodală (p. 100), după care este prezentată ampla **Bibliografie** consultată de autor (p. 102-106)..

Ceea ce sporește utilitatea lucrării este în special **Partea a II-a. Documente privitoare la Țara Românească din perioada 1557-c. 1800** (p. 107-314), încorporând 272 de înscrisuri, urmate de un **Glosar** (p. 315-320) și apoi de **Indici de nume și locuri** (p. 321-341). Autorul a întocmit și un plan al Domeniului mănăstirii Trivalea, figurat și pe o hartă a Țării Românești urmată de câteva fotografii ce ilustrează detalii din arhitectura actuală și din viața monahală.

Actelor cuprinse în volumul ce ne preocupă, Mihail M. Andreescu le-ar mai putea adăuga și alte înscrisuri, spre pildă pe cel din 1709 (7217) ianuarie 23, prin care egumenul Mihail al mănăstirii Cozia vinde mitropolitului Antim o vie la Valea Izvoarelor, care a fost a Schitului Trivalea (DANIC, Mitropolia, XCIX/ 83, original românesc). De asemenea, actul din 1734 (7242) iulie 4, referitor la alegerea hotarelor de la Budeasa-Argeș ale Trivalei, de către 12 boieri (*ibidem*, CCXCIX/ 7, copie). În ce privește copia datată greșit din 1647 (7156) noiembrie 15, al cărei conținut a fost redat la p. 157-158, ea are originalul sub data 1641 (7150) noiembrie 15, text socotit însă îndoielnic, relativ la o vânzare la Samara (*Catalogul documentelor Țării Românești din Arhivele Statului*, vol. V, 1640-1644, București, 1985, p. 240, nr. 526, ed. de Marcel Dumitru Ciucă, Doina Duca-Tinculescu, Silvia Vătafu-Găitan).

Informațiile din cele 272 de texte, fie și cu unele lapsusuri de transcriere, ca și alte date înfățișate în cercetarea monografică asupra mănăstirii Trivalea alcătuită de Mihail M. Andreescu, vor spori interesul cititorilor pentru cunoașterea multor aspecte din viața ctitoriei mitropolitului Varlaam, de la Pitești.

C. Bălan

DAN NICOLAE BUSUIOC-VON HASSELBACH, *Țara Făgărașului în secolul al XIII-lea. Mănăstirea cisterciană Cârța*, Fundația Culturală Română, Cluj-Napoca, 2000, vol. I, 338p., vol II, 363p +39 fotografii, hărți și planuri.

Istoria abației cisterciene de la Cârța, pe Olt în Țara Făgărașului, singura de acest fel din Transilvania, cu toate că a atras de multă vreme atenția specialiștilor, a fost abordată cu precădere din punctul de vedere al istoriei artei, importante contribuții încercând să lămurească rolul jucat de șantierul acestui monument în răspândirea artei gotice în Transilvania. Lucrarea pe care o recenzăm, deși se datorează tot unui istoric de artă ca formație de bază, este însă mult mai mult decât atât pentru că autorul ei și-a propus și, o spunem încă la început, a reușit să reconstituie istoria mănăstirii în legăturile ei adânci și multiple cu Țara Făgărașului.

Conștient de faptul că o asemenea investigație nu se poate realiza doar pe baza izvoarelor "clasice", autorul și-a asumat dificila sarcină a unei abordări interdisciplinare, prin atragerea în câmpul cercetării a tuturor categoriilor de izvoare, scrise, lingvistice, toponimice, cartografice, arheologice și desigur analiza monumentelor istorice pastrate. Convins de faptul că întreaga istorie a abației se integrează într-un proces mai larg, european, autorul și-a extins aria de cercetare la nivelul acestor fenomene, încercând în acest fel să suplinească penuria gravă a izvoarelor referitoare la Țara Făgărașului în veacul al XIII-lea. Spiritul critic ascuțit și erudiția au constituit garanția încheierilor comparative bine cumpănite, în măsură să permită avansarea unor ipoteze verosimile spre a lumina destul de întunecatul veac făgărășean. Penetrările insistente și ample în istoria fenomenelor similare din Occident, însoțite de o bibliografie bogată și de note abundente, de a căror supradimensionare este conștient și autorul, l-au ajutat să așeze într-o lumină nouă rolul abației cisterciene în istoria "țării" românești dintre Olt și Carpați, dar și în politica orientală a regatului maghiar și a scaunului pontifical.

Această modalitate de analiză l-a făcut pe autor să simtă nevoia plasării în fruntea lucrării a unui capitol introductiv despre istoria ordinilor monahale, pentru ca numai după aceea să analizeze problema fondării mănăstirii Cârța, dar într-un capitol mult mai consistent după cum era și firesc. Contrar așteptărilor sugerate de titlu, capitolul nu tratează doar momentul fondării, deși nici aspectele cronologice nu sunt neglijate, ci oferă răspunsuri pertinente la întrebări privind motivul alegerii zonei geografice, scopul și etapele întemeierii, realitățile istorice în care s-a integrat. În opinia autorului mănăstirea de la Cârța a fost întemeiată chiar în centrul politic de până atunci al Țării Făgărașului, cu o intenție vădit antiortodoxă, cu asentimentul curiei papale și a constituit unul din momentele proiectului regatului arpadian de extindere politico-religioasă în zonele extracarpatice.

Într-un capitol de dimensiuni similare autorul și-a propus să atingă sensibilă problemă a structurilor etno-demografice din Țara Făgărașului în secolele XI-XIII. Procedând cu aceeași răbdare și erudiție, sunt identificate toate elementele de informație care pot contribui, în măsură cât de mică, la reconstituirea acestui tablou. Pe baza unor analize subtile sunt sugerate interpretări noi privind etimologia și proveniența unor toponime atestate de documentele timpurii în zona făgărășeană pentru a susține prezența, alături de populația românească majoritară, a unor comunități turce (pecenegi, cumani). Considerăm totuși că explicarea hidronimului *Eguerpotac* din limba pecenegă, în ciuda contextului etnic care o susține, nu este convingătoare, originea lui maghiară sau

traducerea lui în cancelaria regală fiind la fel de plauzibile. Nici pentru susținerea unei dominații pecenege în Transilvania în secolul al XI-lea nu credem că există temeieri suficiente. Nu putem fi de acord nici cu datarea și atribuirea etnică a tezaurului de la Streza-Cârțișoara, care, ca și cel monetar de la Făgăraș, a fost ascuns cu prilejul mării invazii mongole și nu la mijlocul veacului al XII-lea cum s-a crezut, și putea să aparțină oricăreia dintre etniile locuitoare în zonă. În schimb, localizarea pădurii românilor și pecenegilor din *Andreanum* în Țara Făgărașului ni se pare o soluție plauzibilă.

“Prolegomena la istoria Țării Făgărașului în secolele XI-XIII” este capitolul destinat să reconstituie evoluția istorică a “țării” medievale românești, *terra Blacorum* a documentelor regale. Urmărind procesul pătrunderii regatului în Transilvania, organizarea apărării aliniamentelor succesive, colonizarea unor populații noi de către regalitate, cercetarea surprinde cu aceeași finețe și profunzime impactul tuturor acestor fenomene asupra Țării Făgărașului. Concluzia autorului este că aceasta a fost integrată în hotarele regatului de către Béla al III-lea, la sfârșitul secolului al XII-lea, fără a aduce atingere semnificativă structurilor interne ale acesteia. Identificarea tuturor “grânicerilor” de pe linia prisăcilor doar cu secuii credem că trebuie evitată, de asemenea, atingerea doar la sfârșitul secolului al XII-lea a liniei Carpaților este contrazisă nu numai de redarea tezaurilor amintite mai sus, dar și de cercetările arheologice de la Feldioara, care au dovedit că la jumătatea veacului regalitatea așezase deja coloniști, foarte probabil chiar sosiți din Occident, chiar și în Țara Bârsei.

Autorul este de părere că centrul politic al Țării Făgărașului a continuat să funcționeze și după marea invazie mongolă la Cârța, după cum rezultă din documentul regal din 1252 (*terra Olachorum de Kyrch*). După părerea noastră însă, acest centru ar trebui căutat mai la est, pe valea Brezei, acolo unde se află și cetatea Breaza și singurul sat din Țara Făgărașului cu numele de Voivodeni.

Ultimul capitol al lucrării este dedicat istoriei mănăstirii Cârța în veacul al XIII-lea. Din nou, autorul nu se limitează la descrierea monumentului arhitectonic cu mijloacele specifice istoricului de artă, deși nici acest tip de abordare nu este absent, ci urmărește cu aceeași minuție și adâncime evoluția comunității, formarea, dezvoltarea și exploatarea domeniului mănăstirii, procesul colonizării satelor aflate în proprietatea ei.

Lucrarea este însoțită de o impresionantă bibliografie (cca. 800 de titluri!), de un rezumat substanțial în limba engleză, indice și anexe cu fotografii, planuri și hărți care o completează în mod fericit.

Apariția acestei lucrări constituie cu siguranță un eveniment al medievisticii transilvane și trebuie să felicităm Fundația Culturală Română pentru tipărirea ei.

Lukács Antal

BOGDAN-PETRU MALEON, *Preoții de mir în Evul Mediu românesc. Note preliminare*, în “Analele Științifice ale Universității «Al. I. Cuza» din Iași (serie nouă). Istorie”, XLII-XLIII, 1996-1997, [Iași, 2000,] p.5-12.

De puțin timp a apărut un nou tom din *Analele* Universității «Al. I. Cuza» din Iași care se deschide cu un articol de istorie medievală. Subiectul ales de d-l Bogdan-Petru Maleon este, fără îndoială, de mare interes și, precum autorul însuși o recunoaște,

prea puțin abordat în istoriografia românească. Iată de ce am citit cu atenție acest studiu de deschidere al unui îndrăzneț proiect de cercetare, studiu în care ar fi trebuit să ni se explice “ce trebuie întreprins și, mai cu seamă, ce și cât s-ar putea face” (p.5).

Documentele cu ajutorul cărora autorul face unele reconstituiri nu sunt întodeauna bine alese. De exemplu, la p.6, domnia sa citează un document din 16 septembrie 1427, în care “sunt amintiți preoții Andrei, Filip și Mihul, cu toții fii ai protopopului Simion”. Dar actul cu pricina vorbește de “popa Andrei și Filip și Mihul, fiii protopopului Simion” (DRH, A, I, nr.68, p.100 – nu p.92, cum apare în nota 7 de la p.10). Istoricul obișnuit cu documentele noastre medievale știe că formulări de acest gen apar adeseori, în cazul enumerării mai multor persoane și că ele nu se pot interpreta decât într-un singur fel. În cazul de față, “popa” se referă exclusiv la Andrei. Dacă ar fi fost vorba despre trei preoți, diacul ar fi scris: “popa Andrei și popa Filip și popa Mihul”.

Referindu-se la lucrările care au abordat structura socială a satului românesc, autorul spune că “cele mai multe studii nu au depășit stadiul generalităților” (p.5). Cu toate acestea, există câteva lucrări de referință care, deși vechi, nu și-au pierdut actualitatea dar pe care, în chip surprinzător, d-l Maleon nu le citează. Mă opresc la doar două dintre ele: cartea lui Alexandru I. Gonța, *Satul în Moldova medievală. Instituțiile*, București, 1986 (în care capitole întregi sunt consacrate tocmai categoriilor sociale) și aceea a lui Dinu C. Giurescu, *Țara Românească în secolele XIV și XV*, București, 1973 (unde realitățile sociale din Țara Românească sunt tratate temeinic și documentat iar la p.357-360 se pot găsi referiri la preoții de mir). Tot la fel, dintre cele “câteva studii reprezentative consacrate clerului de mir” de la nota 3, p. 10 lipsesc titluri precum : Ștefan Berechet, *Caterisirea (degradarea) preotului și frăția de cruce*, Chișinău, 1924; P. Secelea, *Cazuri de caterisire în dreptul românesc până la sfârșitul secolului XVII*, în CI, V-VII, 1929-1931, p.80-86; Iorgu Ivan, *Demisia din preoție*, București, 1937; idem, *Embaticul în dreptul bisericesc*, în MMS, 46, 1970, p.196-218; V. Chițu, *Norme disciplinare în cărțile de învățătură pentru preoți din veacurile XVII-XIX*, în MO, 1966, 7-8, p.620-631. Chiar dacă autorul nu împărtășește ideile expuse în cărțile și studiile amintite, ele nu pot fi ignorate pur și simplu.

D-l Maleon se apleacă, la p.8, asupra preoților cărturari și dă ca exemple de copiiști de manuscrise pe popa Ivan din Stănești, din vremea lui Iliăș Rareș și pe popa Mihail, de la 1558. Într-unul din articolele sale, regretatul profesor Emil Turdeanu a făcut cunoscută existența unui alt preot copist care a trăit cu câteva decenii înaintea celorlalți doi: este vorba de “sărmanul popă Simeon din Frățânești” care termina de copiat un *Tetraevanghel* la 1532 (Emil Turdeanu, *Oameni și cărți de altădată*, I, București, 1997, p.276-281). În ceea ce privește manuscrisul “popii Ivan”, el nu se mai păstrează în Biserica Adormirii din Liov, cum aflăm la p.8, ci la Muzeul Istoric din același oraș (Radu Constantinescu, *Manuscrise de origine românească din colecții străine. Repertoriu*, București, 1986, p.164, nr.843). Pentru preotul Ivan din Stănești nu este de citat articolul lui Ștefan Lupșa din “Studii Teologice” (nota 25, p.12), ci studiul clasic al lui P. P. Panaitescu, *Fundațiuni religioase românești în Galiția* (în BCMI, an.XXII, fasc. 1959, 1929, p.8).

Spre sfârșitul articolului domniei sale, d-l Maleon scrie : “biserica logofătului Tăutu din Bălinești se pare că a fost pictată de trei diaconi ce se iscălesc pe fresce, Ioan, 1494, Grigorie și Gavril, 1496” (p.9). Pentru aceasta, este citat (nota 28, p.12) din nou Ștefan Lupșa. Sunt aproape patru decenii de când, în volumul colectiv *Cultura*

moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare (București, 1964), Sorin Ulea a identificat, într-un amplu studiu (*Gavril ieromonahul, autorul frescelor de la Bălinești*, p.419-461) pe autorul frescelor din ctitoria logofătului Ioan Tăutu în persoana ieromonahului Gavril. D-l Maleon nu ne explică de ce nu acceptă atribuirea lui Sorin Ulea, rămânând la o identificare mai veche.

Pentru a elabora un proiect de cercetare, istoricul trebuie să-și stăpânească foarte bine meseria, altfel spus, să cunoască izvoarele cu care lucrează, bibliografia de specialitate și metodologia. În studiul analizat aici, autorul nu trasează direcții noi de abordare iar ștacheta pe care domnia sa și-a fixat-o pentru a arăta “ce și cât s-ar putea face” în domeniul propus este foarte scăzută.

Maria Magdalena Székely

CONSTANTIN REZACHEVICI, *Rolul românilor în apărarea Europei de expansiunea otomană secolele XIV-XVI – Evoluția unui concept în contextul vremii* -, București, Ed. Albatros, 2001, 535 p.+il.

Dezvoltând conținutul analizei sale în lucrarea închinată rolului jucat de țările române în Evul Mediu ca “scut” sau “fortificație înaintată” (*propugnaculum*) în veacurile XIV-XV și apoi de “stat tampon” protector între otomani și puterile creștine în secolul XVI istoricul Constantin Rezachevici caută să releve adevăratele dimensiuni ale rolului jucat de principatele noastre în stăvilirea înaintării turcești spre centrul Europei, după mărturii contemporane de ordin intern și extern. În capitolul I autorul face o trecere în revistă a părerilor istoriografiei române și străine emise în tema cercetată, în care evidențiază discrepanțele ivite în modul de apreciere diferit al atitudinii românilor, istoricii autohtoni subliniind în special meritele și rolul lor pozitiv în acest proces, iar cei străini minimalizând într-o anumită măsură sau chiar ignorând o atare contribuție, atribuită mai mult efortului militar al regatelor ungar și polon mai apropiate spiritual de Occident. În această parte a lucrării, cu un caracter mai mult introductiv, cred că pe alocuri autorul și-a pierdut din obiectivitate, “victimizând” prea mult pe români și reproșând, adeseori cu vehemență, egoismul și lipsa de interes a țărilor occidentelor în Evul Mediu față de susținerea rezistenței armate a poporului nostru în fața puhoiului otoman. Subiectul trebuie nuanțat cu foarte multă grijă, ținând seama de întreg contextul internațional în care s-au desfășurat evenimentele și în funcție de perioada cronologică ....., existând diferențe notabile în cele petrecute în intervalul secolelor XIV-XVI. Și apoi nu trebuie uitat că românii n-au rezistat *singuri* împotriva otomanilor și că oricât de modest a fost în anumite perioade, n-a lipsit ajutorul primit din partea popoarelor asuprite din Balcani, chiar a vecinilor mai puternici, unguri sau poloni, ori a celor mai depărtați din peninsula italică. A existat așadar un efort *colectiv* în care, desigur, românii s-au evidențiat printr-o îndârjită împotrivire, izbutind nu să oprească, ci doar să *încetinească* ritmul cuceririlor turcești în Europa centrală. Autorul nu trebuie să resimtă ca o “ofensă” adusă românilor, faptul că în istoriografia universală nu este relevant “totdeauna” în mod obiectiv sau în unele cazuri regretabile, chiar ignorat, rolul jucat de poporul nostru în lupta *colectivă* pentru stăvilirea pericolului otoman și mai ales să nu generalizeze pretinsa atitudine de desconsiderare arătată românilor de Occident și s-o

actualizeze în chip nefericit, politizând-o în chip dezagreabil (Vezi aluziile la pretinsa “respingere” de către S.U.A. și puterile occidentale a aderării României la N.A.T.O. și la Uniunea Europeană de la p. 25-29 într-o viziune anacronică și fals comparatistă, total deplasată într-o lucrare ce tratează un subiect de istorie medievală și modernă timpurie!). De asemenea îngroșările “patriotarde” nu își au rostul și sunt complet contraproductive. Dau doar un singur exemplu mai flagrant: “Iar în 1777 Grigore III Ghica a fost ucis la Iași din porunca sultanului, pentru că numai astfel s-a putut pune capăt energicelor sale proteste privitoare la răpirea Bucovinei de către austrieci” (p. 24-25). Complet fals! În realitate după cum s-a dezvăluit în raportul diplomatic englez din 3 februarie 1778 trimis la Poartă² - pieirea lui Ghica s-a datorat nu numai afișării unor relații de amicitie prea ostentative cu Rusia și mai ales cu generalissimul Piotr Alexandrovici Rumianțev, dar și prin imprudența de a încredința o parte din corespondența sa secretă cu Sankt Petersburgul dragomanului ambasadei Prusiei de la Constantinopol, Ianachi Frangopol, pentru a o trimite destinatarilor, dar care l-a trădat turcilor pentru bani. Opoziția domnului împotriva cedării Bucovinei avusese loc cu doi ani mai înainte, în 1775 și rămasă fără urmări, se consumase în timp, neprezentând un motiv de culpă pentru otomani.

Capitolul II al lucrării are mai mult o configurație de istorie universală, domnul C. Rezachevici prezentând etapele pătrunderii osmanilor din Asia Mică în Balcani în secolele XIII-XIV și pericolul ce-l reprezenta nu numai cucerirea țărilor sârb și bulgar din regiune dar și politica de deznaționalizare și colonizare cu elemente alogene, de religie musulmană, stil de ocupație cu totul diferită de cea vremelnică a seminișilor barbare ce au pustiit Răsăritul Europei în Evul Mediu timpuriu și care se mulțumeau doar cu perceperea unui tribut.

În capitolul III autorul încearcă să prezinte “războiul românesc de o sută de ani” împotriva expansiunii otomane din Europa centrală între 1388 – data apariției lor la Dunăre și 1486, odată cu încheierea păcii de către Ștefan cel Mare cu turcii, presiunea otomană asupra Moldovei diminuându-se până la moartea voievodului în 1504 odată cu “închinarea” lui. Domnul C. Rezachevici reconstituie migălos toate amănunțele rezistenței armate a lui Mircea cel Bătrân, Dan al II-lea, Vlad Dracul, Iancu Corvin de Hunedoara, Vlad Țepeș și Ștefan cel Mare constituind acel “zid” pe care turcii l-au găsit în calea lor spre Europa orientală și centrală. Deși nu contest încheierea cu succes a tratatelor încheiate de români cu otomanii “nu ca învinși ci ca învingători” – după expresia lui Filippo Buonaccorsi Callimachus – totuși mi se pare exagerată părerea autorului că luptele de la sfârșitul secolului XV s-au încheiat cu un bilanț *pozitiv* pentru Țara Românească și Moldova. Să nu uităm că în această perioadă vasalitatea principatului muntean față de Poartă este din ce în ce mai accentuată iar Moldova a pierdut ieșirea la mare și gurile Dunării, fapt ce a determinat încetarea rezistenței lui Ștefan cel Mare față de otomani. Singurul câștig real a constat doar în păstrarea *statalității* principatelor românești, dar cu o autonomie mult erodată în fața ofensivei necontenite a Porții.

Capitolul IV este dedicat situației complexe din secolul XVI când puterea Imperiului Otoman, devenit după 1516 tricontinental, ajunge la apogeu în timpul

---

² P.R.O., State Papers, Turkey, dos. 97/ 47, f. 38-38v, publicat în studiul meu *The taking away of Bucovina (1775) and the assassination of Grigore III Ghica of Moldavia as highlighted in English diplomatic reports of the time* în RRH, XXXIII (1994), nr. 3-4, p. 285.

domniei sultanului Suleiman I Magnificul (1520-1566), acaparând teritorii însemnate în Orientul Apropiat, Africa de Nord și Europa Centrală. Căderea regatului ungar la 1526, îi aduce pe turci în fața Vienei la 1529 iar dominația în această parte a continentului este necontestată, cu toată rezistența ce i-a opus-o Imperiul habsburgic sub Carol Quintul. Țara Românească, cu toate zvâcnirile militare ale unui Radu de la Afumați, cade din ce în ce mai mult sub ascultarea Porții sub domni obedienți ca Mircea Ciobanul, Alexandru II Mircea sau Mihnea II Turcitul și prin mărirea excesivă a tributului, pierzându-și însemnătatea de “pavăză” împotriva turcilor după căderea Ungariei și transformarea Transilvaniei într-un principat autonom dar vasal otomanilor. Rezistența opusă de Moldova sub Petru Rareș sau Ioan Vodă cel Viteaz este, la rândul ei, anihilată, turcii ocupând Buceagul spre a avea un coridor de unire cu auxiliarul ei hanatul din Crimeea, constituind o perpetuă amenințare și pentru Uniunea polono-lituană, prin invaziile lor pustiitoare. Ideea de cruciadă târzie pălește în secolul XVI când axa interesului vest european se deplasează spre Atlantic iar unele țări, mânate de interese economice și politice specifice ca Franța, Anglia și Olanda stabilesc relații cu Imperiul Otoman într-un spirit de desăvârșit pragmatism iar adversarele Porții, Imperiul habsburgic, asistat de Spania, dar în special Polonia, sunt constrânse la o “coexistență” relativ și temporar pașnică cu turcii, pe un anumit picior de inferioritate. Rolul jucat de Polonia în această perioadă este bine relevat de domnul Rezachevici care se dovedește, în general, mai familiarizat cu tema relațiilor româno-polone în context internațional. O schimbare are loc în 1593 când în fața provocărilor Porții, se organizează o ligă creștină patronată de Sf. Scaun, reunind Imperiul habsburgic și câteva state din peninsula italică, în care au fost atrase și Transilvania, Moldova și Țara Românească sub Sigismund Báthory, Aron Armeanul și Mihai Viteazul. Autorul relevă faptul că în rândul alianței creștine s-a detașat net rolul voievodului muntean prin lupta necurmată pe linia Dunării în flancul otoman, le-a stânjenit permanent acțiunile spre Ungaria și Europa Centrală, stăvilind în același timp și invaziile tătărești cu ajutorul moldovenilor. Realmente importanța figurii lui Mihai a fost recunoscută și de martori străini contemporani ca un vajnic luptător și adversar de temut al Porții, dar interesele divergente ale puterilor creștine dintre imperiali, poloni și magnații unguri au dus la pieirea sa, dușmanul său cel mai de temut fiind Polonia ce-și menținuse relațiile cu turcii și nu dorea să-și piardă influența sa asupra țărilor române, în special asupra Moldovei. Autorul mai arată apoi că în secolul XVII se produce o anumită echilibrare a forțelor celor doi adversari principali – imperialii habsburgici și otomanii – în timp ce Polonia, implicată în războaie cu Poarta începând din 1621 suferă înfrângeri și pierderea unor părți din Podolia cu orașul Camenița. Dar și procesul de eroziune lentă a puterii turcești devine vizibil, după asediul nereușit al Vienei din 1683 și înfrângerea otomanilor în războiul de 16 ani purtat cu adversarii lor habsburgici, poloni, venețieni și ruși, coalizați în “Liga Sfântă”, soldat cu pierderea Ungariei, Transilvaniei, Azovului și Moreii prin păcile de la Karlowitz (1699) și Constantinopol (1700). Odată cu decăderea puterii turcești interesul puterilor creștine pentru soarta Imperiului Otoman și a popoarelor subjugate din Balcani se manifestă în mod deosebit în atitudinea pe care o adoptă în “problema orientală”, unde imperiile rus și habsburgic doresc să-și asigure moștenirea adversarului lor, în timp ce Polonia este scoasă din joc și împărțită între vecinii ei iar susținători ai integralității teritoriale a otomanilor rămân doar Franța și Marea Britanie.

Capitolul V și ultimul al lucrării este unul de sinteză și concluzii în care autorul se străduie să sublinieze din nou rolul jucat de țările române în apărarea creștinătății împotriva pericolului otoman în secolele XIV-XV în mod activ iar din secolul XVI mai ales prin rezistență pasivă și luptă pentru supraviețuire. Momentul Mihai Viteazul este acel de ridicare militară unică și de încercare a creerii unui adevărat stat tampon între Poartă și adversarii ei prin unirea țărilor române la cumpăna dintre veacurile XVI și XVII, încheiată însă prin eșec datorită antagonismelor existente între aliații creștini. Domnul C. Rezachevici caută să releve că în decursul istoriei românilor n-au fost apărători ai Occidentului ci ai Europei Orientale și Centrale, corectând, astfel, unele afirmații eronate ale istoriografiei naționale dar și străine. În conflictul asimetric pe care l-au avut cu Poarta, românii nu pot fi socotiți totuși “învingători” decât în măsura în care n-au fost încorporați teritoriului otoman administrat direct de autoritățile de la Istanbul ci și-au menținut existența statală dar în condițiile unei dominații otomane din ce în ce mai apăsătoare. Așadar concluzia generală pe care autorul caută s-o reliefeze – este aceea că rezistență românilor n-a oprit și nici n-a împiedicat marșul otoman inexorabil spre Europa centrală pe axa Istanbul-Belgrad-Buda-Viena, ci doar a întârziat-o pe cât i-a fost cu putință cu prețul unor grele sacrificii materiale și a înapoierii socio-economice. În acest sens sunt interesante și considerațiile avansate de Bogdan Murgescu în îndrăzneța sa sinteză *Istorie românească – Istorie universală (600-1800)* (ed. a II-a), București, 2000, în capitolul “Rezistența antiotomană a Țărilor Române – forme și însemnătate europeană” pe care domnul C. Rezachevici nu o cuprinde în bibliografia sa. În general lucrarea domnului C. Rezachevici este îngrijit editată, destul de bine documentată bazându-se pe un aparat critic apreciabil și dotată cu ilustrații (unele puțin cunoscute), o hartă, o bibliografie generală³ și un util indice toponomastic. Autorul a depus un considerabil volum de muncă și eforturile sale trebuie recunoscute. Din păcate lucrarea are pe alocuri un “iz” patriotard de care putea fi dispensată și anumite “stridențe” antioccidentale deplasate, mai ales când autorul recurge la actualizări forțate în spiritul unei ideologii revolte.

Paul Cernovodeanu

GHERONTIE COTORE, *Despre articușurile ceale de price, Sâmbăta Mare – 1746* (ed. Ioan Gabor, Mihai Alin Gherman, Laura Stanciu; prefață: Iacob Mârza), Alba-Iulia, 2000, 241 (-243)p. + il., Bibliotheca Universitatis Apulensis.

Inițiativa grupului de cercetători istorici și filologi din Alba Iulia de a reda în circuitul științific, după toate normele metodologice moderne, un text important al spiritualității românești transilvane din veacul al XVIII-lea este cât se poate de bine venită, mai ales că strădania lor s-a încheiat cu un succes deplin. Operă a unui reprezentant de seamă al Bisericii Române Unite, Gherontie Cotore, profesor la școlile din Blaj, *Articușurile ceale de price* pledează pentru indisolubila legătură ce există între Biserică Romană și originea latină a românilor ca trăsătură esențială a spiritualității

³ În care și-ar fi putut găsi locul și documentata monografie a Ilenei Căzan, *Habsburgi și otomani la linia Dunării. Tratatate și negocieri de pace 1526-1576*, București, 2000, 297 p.

poporului nostru încă de la începuturile creștinismului. Precedată de un glosar foarte necesar și de un erudit cuvânt înainte, lucrarea lui Cotore posedă toate atributele unui discurs istoric în folosul argumentului politic, procedeu ce avea să fie dezvoltat de corifeii Școlii Ardelene pe alte coordonate ideatice. Prefața succintă dar clară este datorată profesorului Iacob Mârza, glosarul lui M.A. Gherman, inspiratul cuvânt introductiv Laurei Stanciu iar transcrierea textului operei lui Gh. Cotore, însoțită de note explicative, lui Ioan Gabor. Ediția mai posedă și o bibliografie selectivă, indici și un rezumat în limba engleză datorate tot Laurei Stanciu. Lucrare de echipă, editarea *Articulașirilor celor de price* ale lui Gh. Cotore reprezintă o certă reușită a editării de texte din literatura veche română, fiind în același timp, ilustrativă pentru creația spirituală a intelectualității române unite în epoca luminilor.

Paul Cernovodeanu

PAUL PĂLTĂNEA, *Neamul logofătului Costache Conachi*, București, Editura Albatros, 2001, 368 (-370)p.

Lucrare de o deosebită meticulozitate și acribie, monografia genealogică închinată neamului logofătului Costache Conachi de către cercetătorul dr. Paul Păltănea se caracterizează prin acurateță în despuierea atentă și aproape exhaustivă a izvoarelor, care în majoritatea cazurilor, sunt inedite. Aflându-și rădăcinile într-un neam de răzeși din Știboreni, jud. Vaslui, cu urice din vremea lui Ștefăniță Vodă (1517-1527) sau chiar a lui Ștefan cel Mare, strămoșii marelui logofăt Costache Conachi, cărturarul și omul politic ce a dat strălucire seminției sale, s-au desprins treptat din starea lor prin negoț și achiziții de moșii și îmbogățindu-se s-au integrat în clasa boierească de la începutul secolului al XVIII-lea, odată cu aga Costache ce a purtat, primul, numele de Conachi. Avera familială cuprindea mai ales sate și proprietăți din județele din sudul Moldovei, în special din Covurlui, în jurul Galaților. Intrarea boierilor Conăchești în rândul marilor dregători și protecția de care s-au bucurat din partea unor domni fanarioți ca Grigore al II-lea și al III-lea Ghica, Grigore Callimachi ș.a. le-au înlesnit intrarea în politică și înscrisura cu familii ilustre ca Balș, Cantacuzino, Catargi, Costache, Manu, Sturdza ș.a. Desigur atenția autorului s-a concentrat mai ales asupra figurii emblematice a literatului Costache Conachi (1778-1845) din zorile vremurilor moderne care a dat strălucire neamului său. Un foarte util și exact arbore genealogic însoțește textul lucrării, arbore, care după părerea mea, prin lipsa indicării oricărui reper cronologic îngreunează situarea personajelor în epocă. Și încă o greșeală mărunță: baronul Charles Robert de Bois le Comte, n-a fost consul al Franței la București (p. 79, 146, 147), ci un emisar diplomatic al guvernului de la Paris trimis într-o misiune de explorare în cuprinsul Imperiului Otoman în Balcani și Orientul Apropiat.

Trecând peste aceste minusuri minore, consider că prin erudiția și conștiinciozitatea de care a dat dovadă autorul în alcătuirea acestei monografii genealogice, ea constituie, într-adevăr, un model demn de urmat.

Paul Cernovodeanu

ȘTEFAN ANDREESCU, *Din istoria Mării Negre (Genovezi, români și tătari în spațiul pontic în secolele XIV-XVII)*, București, Editura Enciclopedică, 2001, 329 p. [Bibliotheca Pontica-3]

Culegerea de studii semnată de d-l Ștefan Andreescu este greu de recenzat din cel puțin trei motive. În primul rând volumul reunește rezultatul unor ani, dacă nu chiar decenii de cercetare; cel mai vechi studiu a fost publicat pentru prima dată în 1982, cel mai recent în 2001. Multe dintre punctele de vedere inițial exprimate au fost ulterior dezvoltate și nuanțate (de ex. *Note despre Cetatea Chilia* constituie continuarea polemicii din 1985 cu d-l Virgil Ciocîltan referitoare la alternanța de stăpânire moldo-munteană asupra Chiliei) și, în consecință, autorul recenziei trebuie să țină cont de acest efort permanent de reactualizare.

În al doilea rând nefiind vorba de o monografie, nu există o singură “intrigă” și un număr fix de personaje principale, ci fiecare studiu constituie o demonstrație în sine, un detaliu cu o semnificație aparte într-un tablou general. De aici decurge o a treia dificultate pentru recenzent care se vede confruntat aproape la fiecare contribuție cu alte probleme, alte surse, alte personaje, alt interval cronologic. Criticile ar putea fi formulate doar de cineva care ar stăpâni, cu aceeași virtuozitate, izvoare referitoare la Genova, Moldova, Țara Românească, Imperiul otoman etc. datând din perioada secolelor XIV-XVII. Din acest motiv multe din eventualele critici la adresa lucrării d-lui Andreescu vor putea fi considerate mai degrabă o dovadă de pedanterie, decât observații de fond.

Ordinea celor 18 studii (în fapt 17, unul fiind publicat în două părți pentru a respecta forma în care a apărut inițial) este cronologică. Începutul este făcut de trei studii consacrate Cetății Albe și Chiliei (*Note despre Cetatea Albă*, p. 9-33; *O cetate disputată: Chilia în prima jumătate a secolului al XV-lea*, p. 34-48; *Note despre Chilia*, p. 49-58) care pot fi privite ca o “micro-monografie”. Pentru cunoscătorii problemei este vorba de o adevărată provocare căci sunt bine-cunoscute problemele istoriografice pe care le-au generat cele două cetăți. Una dintre acestea este cea a datei la care Cetatea Albă a intrat în stăpânirea Moldovei. D-l Ștefan Andreescu pledează pentru o lungă perioadă de dominație tătară cetatea fiind anexată Moldovei abia după 1386, “în împrejurări necunoscute”(p. 15). Din această problemă decurge cea a raportului dintre anexarea orașului și deschiderea “drumului moldovenesc”. Spre deosebire de d-l Ștefan S. Gorovei care a exprimat punctul de vedere conform căruia drumul moldovenesc s-a deschis în urma cuceririi vechiului Asprokastron⁴, d-l Ștefan Andreescu este de părere că deși această nouă cale comercială funcționa în 1380 (anul privilegiului lui Ludovic de Anjou pentru Liov) “nu devenise încă un itinerar comercial în stare să concureze intensul negoț ce se desfășura pe drumul tătăresc”(p. 17) și abia privilegiul lui Vladislav Jagello pentru Liov, din 15 martie 1403, ar constitui prima dovadă că ruta comercială ce străbătea Moldova concura cu succes *via tartarica*. În opinia autorului, un impuls decisiv pentru dezvoltarea noii artere comerciale ar fi fost dat pe de o parte de încheierea legăturii suzerano-vasalice între Vladislav Jagello și Petru I, iar pe de altă parte de evoluțiile din spațiul pontic. Este de reținut părerea conform căreia întreruperea legăturilor de comerț ale coloniilor italiene din spațiul pontic cu Asia Centrală și China,

⁴ Ștefan S. Gorovei, *Întemeierea Moldovei. Probleme controversate*, Iași, 1997, p. 361

în urma campaniilor lui Timur Lenk, precum și insecuritatea drumului tătăresc rezultat al relațiilor tensionate dintre hanul Toktamîș și genevezii din Caffa, ar fi favorizat sporirea interesului negustorilor pentru drumul de negoț ce străbătea Moldova (p. 19)⁵.

În continuare studiul se oprește asupra presupusului privilegiu acordat de Alexandru cel Bun genevezilor (autorul pledează pentru veridicitatea informației lui B.P. Hasdeu care afirma că văzuse actul într-o arhivă particulară din Odessa), asupra unui episod venețian din istoria Maurocastron-ului (1435-1436) (p. 25-31) și, în sfârșit, în jurul chestiunii comerțului cu sclavi desfășurat la Cetatea Albă. În privința celei de-a doua probleme ar merita aprofundată ipoteza potrivit căreia Bizanțul ar fi mediat stabilirea raporturilor comerciale între Moldova și Veneția în anii 1435-1436 (p. 30). Ipoteza nu poate fi exclusă deoarece o apropiere între Serenissima și basileul Ioan al VIII-lea se produsese încă din jurul anului 1431 în condițiile reizbucnirii conflictului veneto-genez și ale expansiunii otomane⁶.

Mult mai delicate sunt problemele generate de studiile referitoare la Chilia. Este în fapt vorba de redeschiderea dosarului referitor la lupta dintre Moldova și Țara Românească pentru controlul cetății de la Dunăre. Personal subscriu punctului de vedere exprimat de d-l Andreescu, care se opune ideii unei stăpâniri neîntrerupte a Moldovei la Chilia între 1412-1448⁷. Nu voi mai relua discuția asupra acestei privințe, dar cred că ar fi meritat menționate câteva din argumentele d-nei Elizabeth Zachariadou⁸ în sprijinul ipotezei de mai sus. O altă observație se referă la sistemul de trimeri utilizat la p. 49-58. Acesta este de neutilizat pentru cititor care se vede obligat să ghicească titlurile citate (este de presupus că textul studiului a fost reprodus exact așa cum a apărut în "Pontica"; totuși un efort de uniformizare cu trimerile de la celelalte texte reunite în volum s-ar fi impus).

Problema exportului de cereale din Țările Române către spațiul pontic în secolul al XV-lea (p. 59-79) pune în discuție două teze antagonice ale istoriografiei românești. Prima, aparținând lui Petre P. Panaitescu afirma că Țara Românească și Moldova au exportat cereale doar ca "urmare a suzeranității turcești", în timp ce o ipoteză diametral opusă a fost formulată de Barbu T. Câmpina care, pe lângă combaterea

⁵ Ar fi de amintit aici teza lui Benjamin Z. Kedar, *Merchants in Crisis. Genoese and Venetian Men of Affairs in the Fourteenth Century Depression*, New Haven-London, 1976, pentru care în perioadele de criză negustorii s-au orientat către rutele "sigure" care presupuneau riscuri mai reduse.

⁶ François Dupuigrenet Desrouilles, *Vénitiens et Génois à Constantinople et en Mer Noire en 1431 d'après une lettre de Martino da Mosto, baile à Constantinople au baile et aux conseillers de Negrepon*, "Cahiers de Monde russe et soviétique", 20, 1979, 1, p. 114-115; este de notat că, potrivit lui Martino da Mosto, situația Tanei era incertă atât din cauza unui posibil atac al genevezilor din Caffa cât și a deselor atacuri tătare (1410, 1418, 1431). În această conjunctură nu ar fi exclus ca Senatul venețian să fi căutat o soluție de compensație.

⁷ Virgil Ciocîltan, *Chilia în primul sfert al veacului al XV-lea*, RdI, 34, 1981, p. 2091-2096.

⁸ Elizabeth Zachariadou, *Ottoman Diplomacy and the Danube Frontier (1420-1424)*, în "Okeanos. Essays presented to Ihor Sevcenko on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students" (=Harvard Ukrainian Studies), 7, 1983, p. 680-690. Autoarea consideră că în urma atacului întreprins de Mehmed I în 1420, otomanii ar fi cucerit Cetatea Albă și Chilia. Alexandru cel Bun ar fi recuperat prima cetate, dar Chilia ar fi rămas în posesia Țării Românești (vezi argumentele și documentele aduse în discuție la p. 684-685).

opinieii lui P.P. Panaitescu, stabilea o corelație între intensificarea comerțului țărilor române și declinul celui genevez în Marea Neagră. D-l Ștefan Andreescu respinge ambele teze arătând că, în ambele cazuri, premisele au fost greșite. Aducând în discuție o serie de documente edite sau inedite, autorul ajunge la concluzia că în secolul al XV-lea negustorii genevezi achiziționau de la Chilia și Cetatea Albă mari cantități de cereale. Prin urmare, Țara Românească și Moldova au exportat grâu înainte de secolul al XVI-lea, iar între acest fapt și declinul activității geneveze în “Marea cea Mare” nu se poate stabili o legătură cauzală directă.

Relațiilor Moldovei cu coloniile geneveze din Crimeea le sunt consacrate patru studii (unul publicat în două părți). Primul atribuie negustorului Teodorca de Telica o origine românească (spre deosebire de Michel Balard care îl consideră grec). Argumentele în sprijinul acestei ipoteze sunt convingătoare ca și cele care rectifică punctul de vedere exprimat de Nicolae Iorga după care Telicha ar fi o variantă pentru Tulcea; în privința identificării toponimului Telița cu localitatea omonimă de lângă Nistru, ar fi nevoie de dovezi suplimentare care să sprijine o asemenea localizare.

Un consistent studiu este consacrat prezenței negustorilor genevezi pe teritoriul Moldovei în secolul al XV-lea. Este vorba de fapt de analiza unor situații în care genevezii se plâng de pagubele suferite pe drumul moldovenesc; întrebarea care s-ar putea pune este dacă astfel de incidente constituiau regula sau, dimpotrivă, erau ocazionale? Fără a da un răspuns categoric, d-l Andreescu sugerează că în anumite cazuri (de ex. în anii 1442-1443) incidentele ar fi fost rezultatul luptelor interne din Moldova. Personal înclin tot spre a doua variantă de răspuns deoarece dacă astfel de situații ar fi fost foarte frecvente, atunci cu siguranță că drumul ar fi fost abandonat. Dintre situațiile conflictuale amintite, un interes aparte are un episod din 1465 când Gregorio de Reza a fost arestat și dus în fața lui Ștefan cel Mare. Domnul i-a reproșat că a trecut prin Moldova fără a i se înfățișa. Gestul seamănă într-o oarecare măsură cu cel al lui Mihail al VIII-lea Paleologul care, în 1275, arestase un grup de genevezi care trecuseră prin Strâmători fără a-i presta omagiu⁹. Se poate pune întrebarea dacă atitudinea lui Ștefan a fost urmarea unei conjuncturi sau a fost dictată de încălcarea de către genevezi a unei clauze prevăzute în acordurile încheiate de domnii Moldovei cu genevezii din Caffa.

Un răspuns, fie și parțial, este schițat de studiul *Ultima fază a raporturilor dintre Moldova și Genova* (p. 127-151). Unul din motive ar fi fost “comerțul cu sclavi practicat pe scară largă în întreaga epocă de genevezi” (p. 137). Ar fi deci o reacție similară cu cea a hanului Tokta în 1307¹⁰, provocată de aceeași îndeletnicire. Ar mai fi posibilă însă o explicație; după cum atrage atenția chiar d-l Andreescu, moldovenii sau muntenii ajunși în captivitate la genevezi trebuiau să se răscumpere pentru a deveni oameni liberi (cazul boierului valah care în 1445 îi oferea lui Walerand de Wavrin amănunte despre desfășurarea luptei de la Nicopol este doar exemplul cel mai cunoscut). Astfel gestul lui Ștefan poate fi privit nu atât ca o reacție la comerțul cu sclavi (mai ales că, așa cum se observă în același studiu, cota sclavilor moldoveni pe piețele geneveze a

⁹ Vezi Șerban Papacostea, *Bizanțul și Strâmtoarele sub primii Paleologi*, “Revista Istorică”, 11, 2000, 1-2, p. 9-10 și nota 14.

¹⁰ Detalii la Virgil Ciocîltan, *Mongolii și Marea Neagră în secolele XIII-XIV. Contribuția Cinghizhanizilor la transformarea bazinului pontic în placă turnantă a comerțului euro-asiatic*, București, 1998, p. 151-152.

fost modestă - p.137), cât ca adoptarea unei practici instituite chiar de genezezi. O altă problemă care merită discutată este integrarea acțiunilor antiotomane ale lui Ștefan în proiectele de cruciadă ale lui Sixt al IV-lea. D-l Andreescu sprijină această opinie, dar - în ceea ce mă privește - sursele aduse în discuție pot fi interpretate și altfel. Nu poate fi negată concordanța dintre efortul de eliberare a orașului Otranto și acțiunile lui Ștefan pe frontul dunărean, după cum la fel de adevărat este că multe proiecte de cruciadă au sugerat importanța unei diversiuni la Dunărea de Jos. Problema este însă de a stabili dacă domnul Moldovei a acționat în acord cu proiectele occidentale sau dacă redeschiderea conflictului în conjunctura favorabilă creată de implicarea otomanilor în Italia, de moartea lui Mehmed al II-lea și de problemele interne ale lui Baiazid al II-lea a urmărit doar obținerea unei păci mai avantajoase pentru Moldova. Spre deosebire de d-l Andreescu sunt mai înclinat spre a doua ipoteză poate și pentru că experiența lungului război cu otomanii din 1473-1480¹¹ arătase că puține puteri occidentale erau dispuse să se angajeze într-o cruciadă anti-otomană. Ar însemna să pornim de la premisa că Ștefan conta pe angajarea masivă a puterilor occidentale, ceea ce mi se pare dificil de susținut.

Se cuvine de asemenea subliniat că documentele care ar pleda pentru integrarea acțiunilor militare ale lui Ștefan cel Mare în planul de cruciadă conceput de Sixt al IV-lea provin din surse favorabile lui Mátyás Corvin. Informându-l pe papă în legătură cu evenimentele din Țara Românească, regele Ungariei a avut cu siguranță grijă să le prezinte ca pe o urmare a îndemnului lansat de suveranul pontif. Procedând astfel el își asigură sprijinul papei în privința proiectelor sale central-europene și afirma, în același timp, rolul regatului Ungariei de scut al creștinătății.

Epilogului relațiilor moldo-genezeze îi este consacrat și studiul *Politica pontică a Moldovei și Castelul "Illice"* (p. 117-126). D-l Andreescu tratează problema localizării castelului Lerici (Illice) (localizarea exactă nu poate fi precizată, dar cu siguranță era "unde, la vărsarea Niprului în Marea Neagră" - p.119) și a soartei acestei fortărețe după 1454, an în care fusese ocupat de Moldova. Pentru d-l Andreescu castelul ar fi rămas în stăpânirea Moldovei și după această dată, în favoarea acestei interpretări pledând un fragment din *Cronica moldo-polonă* și căsătoria lui Ștefan cel Mare cu Maria de Mangop căci "legătura pe mare cu micul principat din colțul sudic al Crimeei era asigurată tocmai de existența unei garnizoane moldovenești la gura Niprului..." (p. 124).

Supraviețuirile genezeze în spațiul pontic sunt analizate în *Genezezi pe coastele Mării Negre la sfârșitul secolului al XVI-lea și Giovanni Antonio Spinola și supraviețuirile genezeze în Crimeea în secolul al XVI-lea*. Tot la acest capitol poate fi integrată postfața *Un vlăstar genevez printre boierii Moldovei?* care îl identifică pe Dorin pitarul cu fiul lui Dorino Cattaneo și studiul *Legenda genezezilor în Țările*

---

¹¹ Recent d-l Eugen Denize, *Ștefan cel Mare și luptele cu turcii. O nouă abordare*, SMIM, 19, 2001, p. 115-128 a propus o altă cronologie a conflictelor lui Ștefan cel Mare cu turcii. Astfel anul de început ar fi 1474 și nu 1473 și ar fi vorba nu de un singur conflict ci de trei 1474-1479(1481), 1481-1483 și 1484-1486. Nu este locul să discutăm aici pe larg acest nou punct de vedere, dar vom remarca totuși că dacă turcii îl priveau pe Ștefan, în 1473, ca pe un supus Porții, domnul Moldovei s-a considerat încă din acel an în conflict cu sultanul. Pe de altă parte dacă ar fi să acceptăm scindarea în 3 ar însemna - prin analogie - să împărțim și Războiul de 100 de ani în funcție de tratatele de pace (fără a mai socoti nenumăratele armistiții) de la Bretigny (1360), Troyes (1420) Arras (1435).

Române (p. (292-301) care urmărește felul în care a prins contur legenda construirii principalelor cetăți ale Moldovei de către genovezi; este subliniat și faptul că, în Țara Românească, o astfel de legendă nu a existat.

O mențiune aparte se cuvine făcută studiului *Răscoala Țărilor Române din 1594 și chestiunea aprovizionării Constantinopolului* (p. 196-219) deoarece constituie o reacție la o ipoteză recent formulată. Una din bolile cronice ale istoriografiei românești este lipsa discuțiilor pe marginea unor puncte de vedere noi, iar studiul d-lui Andreescu constituie una din puținele excepții de la regulă. Replica la studiul d-lui Murgescu merită a fi salutată pentru că, oricât de dură ar părea exprimarea, o istoriografie lipsită de dezbateri este o istoriografie moartă¹². Fiecare dintre punctele de vedere aflate în dezbateri are merite incontestabile. Cel al d-lui Bogdan Murgescu pentru că atrage atenția asupra pericolului exagerării problemei aprovizionării Constantinopolului (este de presupus că, în epocă, speculanții au profitat de ocazie pentru a crește prețurile sau că autoritățile otomane ar fi exagerat conștient amploarea crizei - vezi comentariile la Șt. Andreescu, *op. cit.*, p. 198), cel al d-lui Andreescu pentru că, prin documentele aduse în discuție și prin plasarea lor într-un context general (răscoala din Anatolia și întârzierea flotei Egiptului) a demonstrat că răscoala Țării Românești și a Moldovei a creat dificultăți serioase otomanilor. Un argument suplimentar îl constituie faptul că Poarta a reacționat imediat încercând să restabilească ordinea în țările române și să-i înlocuiască pe domnii rebeli.

Tot epocii lui Mihai Viteazul îi este consacrat și studiul *Comerțul danubiano-pontic la sfârșitul secolului al XVI-lea: Mihai Viteazul și "drumul moldovenesc"* care subliniază că, la sfârșitul secolului al XVI-lea, drumul comercial care traversa Moldova își păstra încă importanța. Acest fapt este pus în lumină de perturbarea negoțului între Polonia și Imperiul otoman în urma războiului declanșat de Mihai Viteazul împotriva Porții. În urma interceptării unor caravane de negustori de către domnul Țării Românești, factorilor politici care îndemneau pe poloni să-l înlăture din scaun li s-au adăugat rațiuni de ordin comercial. Studiul rectifică așadar un punct de vedere formulat de Petre P. Panaitescu pentru care în veacul al XVI-lea drumul moldovenesc își încetase existența.

Analiza problemei "închiderii" Mării Negre deschide segmentul consacrat secolului al XVII-lea. Concluzia d-lui Andreescu este că deși "Strămtorile au fost și au rămas zăvorâte pentru navigația europeană" această închidere "nu a fost decât relativă" (p. 235) venețienii încercând în permanență să-și redobândească pozițiile din secolul al XIV-lea. Nu neg această afirmație, dar așa cum am arătat în scurtele observații la cartea d-nei Kate Fleet (vezi "Addenda et Corrigenda" din prezentul volum al revistei) mi se pare că esența problemei stă în faptul că, după 1453, europenii au făcut comerț în Marea Neagră în condițiile impuse de otomani, în timp ce până la acea dată genovezii și venețienii fuseseră cei care stabiliseră regulile jocului. În privința părerii profesorului Halil Inalcik potrivit căreia cucerirea spațiului pontic de către otomani ar fi fost "în favoarea populațiilor locale" și ar fi urmărit să pună capăt exploatarea acestei regiuni de către italieni, aceasta seamănă teribil de mult cu cea a lui Barbu Cîmpina pe care d-l Andreescu o demontează în volumul pe care îl recenzăm. Au acționat sultanii în interesul

¹² Fenomenul a mai fost semnalat (fără rezultat din păcate) de d-l Ștefan S. Gorovei în introducerea la *Întemeierea Moldovei...* p. 9.

popoarelor riverane Mării Negre? Un răspuns afirmativ mi se pare a fi de domeniul fantasticului.

Imaginea evoluțiilor din spațiul pontic este completată de analiza amenințării pe care cazacii au constituit-o, în secolul al XVII-lea, pentru Imperiul otoman.

În final alte câteva mărunte observații:

- cel mai vechi portulan care conține o descriere a Mării Negre nu este *Il Compasso da Navigare* (p. 120), ci un portulan pisan de la sfârșitul secolului al XII-lea publicat foarte recent de Patrick Gautier Dalché¹³.

- ecouri ale episodului corăbiei cu genezeii trimiși sultanului după cucerirea Caffei se regăsesc și în cazul cronicii florentinului Benedetto Dei care dă însă o altă variantă decât cele analizate de d-l Andreescu¹⁴. Florentinul a înregistrat un zvon potrivit căruia corabia s-ar fi scufundat; în fapt genezeii au ajuns în Moldova unde au rămas în captivitate.

- *Historia Turchesca* nu aparține lui Donado da Lezze așa cum se afirmă la p. 131 (nota 11), p. 139 (n. 37), ci lui Giovanni Maria Angiolello¹⁵.

- nu subscriu părerii lui Gh. I. Brătianu (reluată de d-l Andreescu) că participarea genezeilor la opera de construcție și reconstrucție a lui Ștefan cel Mare în a doua jumătate a domniei ar constitui sămburele de adevăr al legendei întemeierii de către genezei a cetăților Suceava, Hotin, Neamț etc. Așa cum arată un volum publicat sub îndrumarea lui Geo Pistarino¹⁶ aproape orice fortăreață existentă pe țărmurile Mării Negre a fost atribuită de tradiție genezeilor, fără a fi nevoie ca aceștia să fi participat într-un fel sau în altul la construirea lor.

- nu cred că *Serenissima* ar fi fost cea care ar fi furnizat lui Mehmed al II-lea argumentul istoric pentru cucerirea orașului Otranto așa cum se afirmă la p. 143 (n. 49); deși unele surse din epocă au acuzat Veneția că ar fi instigat atacul asupra sudului Italiei trebuie să ținem cont de faptul că acestea provin din medii ostile cetății lagunelor. La fel de bine informația ar fi putut fi furnizată și de florentini care au întreținut raporturi amicale cu sultanul.

În final ar fi cu totul deplasat ca un cercetător aflat la începutul carierei să dea "certificat de calitate" unui maestru. Valoarea studiilor reunite în volum este dată pe de o parte de faptul că multe din punctele de vedere formulate de autor în anii trecuți își mențin valabilitatea (fără să fi fost nevoie de o "epurare" de trimiteri stânenitoare a aparatului critic), pe de altă parte de intrarea contribuțiilor în circuitul istoriografic internațional. Se cuvine de asemenea subliniat că studiile d-lui Andreescu constituie o

¹³ Patrick Gautier Dalché, *Carte marine et portulan au XIIe siècle. Le Liber de Existencia Riveriarum et forma maris nostri Mediterranei (Pise, circa 1200)*, Ecole Française de Rome, 1995; pentru un comentariu referitor la informațiile despre Marea Neagră cuprinse în acest portulan v. *Informații despre Marea Neagră într-un portulan pisan de la sfârșitul secolului al XII-lea (cca. 1200)*, în "Sud-Estul și contextul european. Buletin", IX, 1998, p. 77-81.

¹⁴ Benedetto Dei, *La Cronaca dall'anno 1400 all'anno 1500*, a cura di Roberto Barducci, Firenze, 1984, p. 172; o semnalare a episodului în RESEE, XXXII, 1994, 3-4, p. 376.

¹⁵ *Călători străini despre țările române*, I, volum îngrijit de Maria Holban, București, 1968, p. 130.

¹⁶ *I problemi del Mar Nero nel passato e nel presente*. Seminario internazionale di studi, a cura di Geo Pistarino, Genova, 1993, p. 12-13: în Anatolia, de exemplu, fortificațiile sunt atribuite genezeilor și în zone în care aceștia nu au pus piciorul.

incitantă provocare în jurul unor probleme controversate ale evului mediu românesc oferind interpretări noi în situații în care, aparent, cu greu s-ar mai fi putut aduce ceva în plus. Desigur, față de unele dintre acestea vor exista obiecții; dar, cel mai adesea, mai important este ca o problemă să fie pusă, nu rezolvată.

Ovidiu Cristea

YÜCEL ÖZTÜRK, *Osmanlı hakimiyetinde Kefe, 1475-1600* (Caffa sub stăpânirea otomana, 1475-1600) Ankara, 2000, 570p.

O monografie masivă a Caffei otomane, teza de doctorat a autorului (susținută în anul 1999). Cartea e construită pe baza documentelor de la Başbakanlık Osmanlı Arşivi (Arhiva Președinției Consiliului de Miniștri otoman). Informația inedită din registrele de recensământ (mai ales registrele din 1520 și 1542), de vamă, de *mukata'a* și din Condicile afacerilor importante (*Mühimme Defteri*) din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, prelucrată și cu mijloacele analizei computerizate constituie un indiscutabil spor în cunoașterea concretului administrației, demografiei și vieții economice a acestei provincii otomane nord-pontice. Sunt și câteva referiri directe la spațiul românesc: Moldova, regiunea Dunării de Jos (Brăila, Chilia), Cetatea Albă.

Anca Popescu

ION DUMITRAȘCU, MARIANA MAXIMESCU, *O istorie a Brașovului (din cele mai vechi timpuri până la începutul secolului XX)*, Brașov, Edit. Phoenix, 2001, 208 p.

Dacă acceptăm că celebritatea este suma disputelor în jurul unui eveniment/persoane, cartea apărută în anul 2001 referitoare la istoria Brașovului este deja celebră. Apreciată de unii, criticată de alții, ea rămâne o apariție editorială neignorată. Deși concepută inițial ca manual liceal de istorie locală, volumul rămâne în prezent o carte a iubitorilor de istorie, deoarece s-a considerat (din nou, după 10 ani) că pentru cultura generală a absolventului de liceu sunt mai importante *integralele și derivatele* decât informații despre istoria sau geografia propriului oraș ori decât cunoașterea unor limbi străine.

Volumul se deschide printr-o prefață a cunoscutului istoric și arhivist brașovean, Gernot Nussbächer. Se continuă cu prezentarea unor date despre teritoriul actual al orașului Brașov din preistorie până la geneza etnică (epoca pietrei, a bronzului, a fierului, apoi epoca romană, continuitatea daco-romană, precum și date referitoare la migrația slavă și a toponimie). În capitolul II - evul mediu -, se face o prezentare a elementelor de continuitate la începutul evului mediu timpuriu, apoi date despre cavalerii teutoni, primele mențiuni documentare ale Brașovului, descrierea evoluției demografice a orașului. Sunt incluse de asemenea unele date referitoare la administrația orașului, la dezvoltarea sa economică, și la relațiile politice cu Țările Române. Secțiuni distincte sunt acordate elementelor de cultură, cu accent pus asupra activităților lui Johannes Honterus și Coresi, precum și asupra prezentării monumentelor medievale ale orașului. Capitolul

al III-lea epoca modernă -, după o scurtă prezentare a evoluției demografice și economice a Brașovului în secolele XIX-XX, se concentrează asupra *istoriei vieții politice brașovene* și asupra *istoriei culturii brașovene în epoca modernă*.

Principalul merit al acestei cărți este însăși existența ei. Într-un circuit firesc al valorilor științifice, după opinia noastră, cercetarea fundamentală este realizată de specialiștii unui anumit domeniu. Dascălii, prin manuale, transmit elevilor o sinteză a cunoștințelor științifice existente într-un domeniu la un moment dat. O sinteză a sintezelor științifice. Or, în cazul Brașovului, volumul de față este *prima sinteză de istorie brașoveană în limbă română*. De aceea, dintr-un început, considerăm că volumul reprezintă, dincolo de informațiile istorice transmise, o „sfidare” (în sensul schreiberian al termenului) adresată profesioniștilor din arhivele, bibliotecile și muzeele brașovene (în ordine strict alfabetică!), care timp de 10 ani de libertate ideologică nu au fost în situația de a aduna și sintetiza într-o manieră monografică datele istorice referitoare la orașul Brașov. Nu mai discutăm despre existența „istoriei de sertar”, scrisă înainte de 1989...

Analiza sub raport științific a acestei lucrări ridică din partea oricărui recenzor un obstacol relativ greu de ocolit. Desigur, lucrarea este perfectibilă, atât ca documentare, cât și ca interpretare științifică. Volumul a fost de aceea caracterizat uneori și ca o „încercare de sinteză”. Însă multe din aspectele care pot fi reproșate lucrării nu sunt în același timp imputabile autorilor, ci practicilor generale ale istoriografiei. În multe cazuri, acestea sunt datele istorice de care istoriografia (de limbă) română dispune. În multe cazuri, metoda folosită este cea consacrată în literatura noastră de specialitate, înțelegând aici atât cartea științifică de istorie, cât și cartea didactică de istorie. Spre exemplu, lucrarea lasă în continuare neclarificată metodologic problema legitimității includerii preistoriei și istoriei antice în cadrul istoriei Brașovului. Aparțin dacii de istoria *orașului Brașov* - care avea să apară, *grosso modo*, la 600-700 de ani după dispariția lor? În ce măsură datele despre culturile neolitice pot fi incluse în istoria *orașului*? Asemenea neclarități metodologice pot conduce, uneori, la nuanțe ilare: „cele mai vechi urme materiale care atestă *locuirea municipiului Brașov* sunt din *neolitic*” (p. 8, sbl.n.).

În egală măsură, unele secțiuni ale lucrării (*Relații politice cu Țările Române* – și numai cu ele! sau, în epoca modernă – *Brașovul și revoluția lui Tudor Vladimirescu*, *Brașovul și revoluția română* (sic!) *de la 1848-49*, *Brașovul și Unirea Principatelor* etc.) reflectă, după opinia noastră, nu atât o anumită orientare a autorilor, ci lipsa unei istoriografii alternative, care să se ocupe și de altceva decât de revelarea „strânselor legături de pe ambele părți ale Carpaților”; practic, un alt merit al lucrării îl găsim în aceea că, fiind în bună măsură o sinteză a ceea ce s-a scris despre Brașov în istoriografia română, volumul arată *ce s-a cercetat și cum s-a cercetat* și permite identificarea direcțiilor *ce trebuie cercetate în continuare*. Pe aceeași direcție, a erorilor existente în istoriografie și – după cunoștința noastră – necorectate, remarcăm și unele argumentații de genul: „majoritatea lingviștilor români indică antroponimul Bratoslav, de origine românească preluat de slavi (sic!), devenit *Bras* prin dezmierdare, alintare. Sufixul *-ov* a fost adăugat ulterior de slavi...” (p.17) sau „alte opinii indică originea tracică a termenului cu sensul, prin extensie, de pisc, vârf” (p.18), care par mai mult a caricaturiza decât a prezenta științific o serie de aspecte neclare ale trecutului.

Dincolo de aceste considerații, care, considerăm noi, fac scuzabile autorilor volumului de față o serie de interpretări forțate, lucrarea are neîmplinirile sale. Găsim în

lucrare o argumentare „subțire” a elementelor de continuitate daco-romană, dar aceeași concluzie „certă”: „continuitatea daco-romană în Țara Bârsei pentru această perioadă este o certitudine. Organizați în obști sătești, autohtonii din teritoriul orașului nostru au continuat să realizeze progrese în agricultură și meșteșuguri. Până la venirea slavilor, obștile autohtone s-au constituit în *romanii populare*” (p.15). De asemenea, remarcăm preluarea informațiilor după care cultura Dridu ar fi fost creată de o populație etnic românească (p.19). Autorii recunosc însă că „despre această perioadă a secolelor VI-VII, care corespunde existenței *romanilor populare* și migrației slavilor (...) există mai puține informații istorice, bazate în principal pe materiale arheologice” (*Ibidem*). „Certitudinea” asupra aspectelor acestei perioade este relativă, interpretările istoriografice nuanțând o serie întreagă de aspecte. Este cunoscută mai ales capacitatea redusă a arheologiei de a realiza atribuiri etnice. Iată de ce opinăm că poate ar fi fost binevenită diminuarea „certitudinilor” asupra unor aspecte care sunt încă în dezbateri științifică.

Pentru perioada evului mediu, remarcăm o serie de afirmații a căror acuratețe științifică este discutabilă. Astfel, cercetătorii problemei susțin că sfârșitul *de facto* al comitatului Brașovului poate fi plasat odată cu procesul de formare al Universității săsești (încheiat în 1486) și nu odată cu acordarea domeniului Bran (1498), cum susțin autorii (p. 36). Apoi, documentul din 19 noiembrie 1377 nu confirmă, cum se afirmă în lucrare, că „cele 13 sate libere erau în *posesia* Brașovului” (p. 37, sbl.n.), ci că Brașovul avea o autoritate administrativă asupra așezărilor din Țara Bârsei. De asemenea, s-a demonstrat în literatura de specialitate că nu se poate vorbi de *Iancu* de Hunedoara, ci de *Ioan* de Hunedoara, la fel cum nu este vorba de *Matei* Corvin, ci de *Matia* Corvin. O altă preluare eronată a informațiilor din literatura de specialitate este aceea că „fiecare locuitor, n.n.ș avea de dat după averea sa un număr de «loti»” (p.40), când, în realitate, „lot”-ul este o structură de calcul a averii, *în funcție de care* se plătea impozit (impozitul era fixat la o sumă de bani pentru fiecare „lot”). De asemenea, este eronată, după cunoștințele noastre, includerea maghiarilor în rândul populației „cu drepturi politice depline” în cadrul cetății Brașovului (p.40), această calitate având-o, principal, doar sașii (în special după reglementările de la începutul secolului al XVI-lea). În ciuda afirmațiilor autorilor (p.60), istoriografia românească recentă a demonstrat că nu a existat niciodată un monopol comercial otoman asupra Țărilor Române.

O problemă semnificativă, detectabilă și în secțiunea de ev mediu, dar mai cu seamă în perioada modernă, este cea a aspectelor legate de „românism”. Dincolo de comerțul intens practicat cu zonele extracarpatice, formula „piață comună a celor trei țări române” (p. 61) a fost combătută argumentat în istoriografia română recentă ca fiind o formulă idealizantă. Din aceeași perspectivă, acordarea unei secțiuni distincte pentru relațiile politice în evul mediu cu Țările Române poate lăsa impresia unor legături politice privilegiate cu zonele de la sud și est de Carpați, fapt care este discutabil, fie și numai prin aceea că Brașovul era într-o altă zonă politică și, deci, este firesc ca principalele legături politice să se desfășoare în acest cadru.

Prezentarea secolului al XIX-lea duce însă la extrem această prezentare unilateral etnicistă. Este – obiectiv vorbind – cel puțin ciudat ca într-un întreg secol, singurele elemente semnificative pentru viața politică *brașoveană* să fie aspectele politice ale *românilor*. În acest volum, este cea mai flagrantă segregare pe criterii etnice în prezentarea istorică. Este adevărat, pe de o parte, că acestea au fost subiectele favorite

(și unice?) ale istoricilor (români) brașoveni, chiar și în ultimii 50 de ani, fapt evidențiat în informația prezentă în textul cărții, bazată pe numeroasele studii apărute. Este adevărat că nu prea există studii în limba română despre dezvoltarea politică a populației germane și maghiare, despre propriile lor dileme și evoluții naționale, în frământatul secol XIX. Dar nu am identificat nicăieri în lucrare o astfel de precizare a autorilor, asupra *lipsei materialelor bibliografice* pentru perioada în discuție. Totul curge „firesc”, fără a se aminti despre evenimentele din viața celorlalte comunități etnice locuitoare în Brașov. Este adevărat că, în prezentarea învățământului și culturii, acolo unde a existat material bibliografic, se amintește atât despre sași, cât și despre maghiari sau evrei. Rezultă, așadar, că nu este vorba despre o atitudine programată a autorilor, ci despre niște vicii de documentare. Există însă o serie de lucrări apărute în România care prezintă problemele naționale ale secolului al XIX-lea într-un mod echilibrat, lucrări ce ar fi putut și trebuit consultate. Nu sunt sigur că maniera de prezentare abordată în lucrare nu ar determina crearea unor tensiuni, căci secțiunea de viață politică modernă nu poate decât frustra orice cititor al cărții de altă etnie decât cea română. În loc de a prezenta modernitatea și naționalismul așa *cum au fost* și ceea *ce au fost*, adică niște ideologii, cu interpretări diferite, toate dorind fericirea unei comunități, chiar cu prețul nefericirii altei comunități, dar *ale căror perspective și abordări s-au modificat în ziua de astăzi, când poți să te jertfești pentru o idee, dar nu ai dreptul să jertfești pe altul pentru ideea ta*, așadar, în locul unei abordări contemporane nouă, **civice**, ni se prezintă **exclusiv** pătimirile românilor, care au fost o veritabilă „cetate asediată”, iar „Alții” au încercat să împiedice realizarea „aspirațiilor seculare” românești. Nimic despre concurența în împlinirea idealurilor naționale cu cele ale maghiarilor de exemplu, într-o încercare de a arăta adevărata față a „visului de aur”, care nu a fost doar românesc, ci european; care nu a fost „dreptul” unei națiuni, ci al tuturor națiunilor; care nu se baza pe un iluzoriu și fabricat drept istoric, ci pe constructe ideologice și reevaluări moderne ale trecutului; care nu a adus doar fericire, ci care a și ucis. Considerăm că o altfel de abordare decât cea existentă în volum ar fi permis o înțelegere și a punctului de vedere al altor etnii, și în felul acesta ar fi permis tinerei generații să vadă în „Celălalt”, oricare ar fi el, nu un adversar istoric, ci un contemporan cu care se poate colabora; înțelegându-l și pe „Celălalt”, considerăm că se poate asigura și o educație civică eficientă, și, de ce nu, o educație politică, pentru cetățeanul de astăzi, și nu pentru cel din vremea, poate frumoasă și glorioasă, a luptelor naționale.

Dincolo de aceste posibile critici, lucrarea are un text accesibil, fiind ilustrată și cu un bogat set de fotografii. De asemenea, tabelele existente au darul de a prezenta concentrat și de a evidenția o serie de aspecte. Subliniem prezentarea breslelor de la 1798 (preluată după o lucrare în limba germană), fapt care oferă o imagine de ansamblu asupra unei părți a structurii economice brașovene la sfârșitul secolului al XVIII-lea (p.51).

Remarcăm – cu excepțiile de rigoare, prezentate anterior - tentativa de abordare multiculturală a realităților trecute, cu inserții de istorie a vieții cotidiene, ceea ce demonstrează tendința de sincronizare a autorilor la noile curente istoriografice. Ca metodă de lucru, este de semnalat relatarea, de cele mai multe ori, a tuturor opiniilor asupra unor probleme controversate. Un exemplu de corectitudine științifică îl reprezintă, după opinia noastră, și modul de abordare al elementelor de etnicitate în zona Șcheilor Brașovului. Spre oripilarea „cunoscătorilor” «tradițiilor românești» ale

cartierului brașovean menționat, autorii au inclus în volum datele statistice rezultate din analiza registrelor de impozite ale Brașovului (1489, 1522, 1590), aducând pentru prima dată în limba română (după informațiile noastre) o statistică... „altfel”: 1489: 304 sași, 118 români, 86 maghiari; 1522: 233 sași, 200 români, 79 maghiari; 1590: 384 români, 183 sași, 22 maghiari. De asemenea, subliniem din nou meritele prezentării culturii brașovene în perioada modernă, unde, prin bogăția informației și strădania de a creiona un cadru multiethnic, se reușește reconstituirea unei istorii brașovene cât mai fidele realităților trecute.

Lucrarea este bazată pe o documentație bogată, fapt evidențiat și de lista bibliografică de la sfârșitul volumului (aproape 200 de titluri). Desigur, documentația nu este exhaustivă, barierele lingvistice neputând fi întotdeauna ocolite. Se impunea însă, opinăm noi, existența unui cuvânt de încheiere, merit să sintetizeze o serie de concluzii asupra dezvoltării Brașovului până la începutul secolului XX.

În concluzie, lucrarea lui Ion Dumitrașcu și a Marianei Maximescu este o apariție ce merită salutată, atât în peisajul literaturii didactice, cât și în cel al istoriografiei. Lucrarea adună la un loc majoritatea informației disponibile referitoare la istoria orașului Brașov, fiind un demers unic în istoriografia de limbă română, până în prezent. Desigur, se poate pune problema în ce măsură este oportună o astfel de lucrare de sinteză acum, în condițiile în care nu există încă suficiente studii de analiză, profunde și profesioniste, asupra problemelor istoriei brașovene. Opinia noastră este că lucrarea este binevenită și necesară. Chiar dacă, în ciuda strădaniilor autorilor, există și o serie de aspecte care nu au reușit pe deplin, bilanțul este unul pozitiv. În ciuda unor rezerve care se pot formula, prin informația conținută și prin direcțiile de cercetare pe care le sugerează, volumul rămâne o lucrare ce trebuie parcursă. Ne manifestăm speranța că o nouă ediție va îndrepta o serie din neîmplinirile primei variante. În fond, existența unor critici asupra unor părți ale lucrării ar trebui interpretată ca o credință reală că această lucrare merită și poate fi îmbunătățită și nu respinsă *de plano*.

Cât despre atitudinile pline de superioritate ale unor specialiști, așteptăm produsele lor istoriografice de sinteză, în replică la acest volum...

Bogdan-Florin Popovici

JACQUES ROLLET, *Les turcismes en serbo-croate, bulgare, grec, roumain et hongrois*, Istanbul 1996.

Autorul repertorizează peste 400 de turcisme folosite în limba română contemporană, aproximativ jumătate din numărul celor care circulau în româna secolelor XVII-XIX (după lista stabilită de Suzanne Kakuk în *Recherches sur l'histoire de la langue osmanlie des XVIe et XVIIe; les éléments osmanlis de la langue hongroise*, Paris 1973).

Anca Popescu

82 *Numaralý Mühimme Defteri (1026-1027/1617-1618)*, Ankara, 2000, 313p. + 176 pl.

Orice nouă apariție din seria volumelor de documente otomane *Mühimme Defteri* (Condicile afacerilor importante) editate de Direcția Genrală a Arhivelor Statului din Turcia este un eveniment fast pentru istoriografie. Într-o concepție editorială conformă cu exigențele științifice ale publicării documentelor (rezumat, transcrierea textului osman în alfabetul latin, faximil și index analitic), nu numai volumul 82, ci toate cele editate până la el (deși nu toate sub egida Arhivelor Statului) și anume, nr. 1, 3, 5, 6, 7, 12, 44, 90, conțin substanțiale referiri la țările române, la spațiul dunăreano-pontic în general. Cele 371 de documente ale acestui ultim volum al colecției *Mühimme Defteri*, copii ale poruncilor sultanului fie către conducătorii unor state fie către responsabilii administrației locale otomane, se referă la războiul otomanilor cu Persia (1617-1618) și la luptele cu polonii în regiunea Nistrului (1617). Pe acest fundal, variate și foarte importante informații despre Moldova, Tara Românească și hanatul Crimeei, despre atacurile căzăcești la gurile Dunării, despre flota otomană, despre negustori, mișcările Djelaliilor, ș.a.

Anca Popescu

TÜDÖS S KINGA, *Erdélyi hétköznepok I. Rákóczi György hadiszemléje a Székelyföldön 1635*, Osiris Kiadó, 2001, 276 p. + 6 pl. + 8 hărți.

Registrele militare secuiești (mustrele) din secolul al XVII-lea sunt, aparent, niște surse aride: lungi liste de persoane (capi de familie), însoțite de indicii de ordin social, civil sau militar. Deși conscripții de acest tip se mai regăsesc în alte părți ale Europei unde au viețuit populații țărănești cu rosturi militare (Croatia, Slovenia, teritoriile locuite de cazaci, Ungaria nord-estică, Elveția), în țara noastră ele au caracter de unicat și reflectă realitățile specifice populației secuiești. Valorificarea lor sistematică în seria nouă a *Diplomatariumului secuiesc*, ajunsă prin strădaniile editorilor săi, Demény Lajos și Tüdös S. Kinga la volumul al X-lea ar stârni de aceea uimire doar ignoranților. Dacă ar mai exista totuși câtuși de puține nedumeriri, acestea s-ar risipi pe de-a-ntregul la lectura cărții semnate de Tüdös S. Kinga. Studiul prelucrează cu inteligență și metodă lustra militară întocmită în vremea principelui Gheorghe Rákóczi din 1635, referitoare la scaunele Mureș și Treiscaune. Materialul inedit valorificat din depozitele arhivistice cuprinde circa 55 000 de informații despre un număr de 19 740 de persoane. Utilizând cele mai riguroase instrumente ale demografiei istorice, autoarea abordează o multitudine de aspecte, distribuind informațiile registrelor în diferite regimuri de coerență: densitatea populației din zonele scaunelor Mureș și Treiscaune, dimensiunea așezărilor, structura socială a populației masculine aptă pentru serviciul militar, ocupațiile, mobilitatea socială și teritorială și în final, starea sănătății privită prin prisma capacității militare. O parte dintre aspectele pur demografice au fost evaluate în tabele, hărți, indicatori procentuali și prin comparație cu starea de fapt înregistrată în alte conscripții mai vechi, cum este cea alcătuită sub Gabriel Bethlen în 1614, în așa fel încât să fie posibilă formularea câtorva concluzii ferme: primele decenii ale veacului al XVII-lea prezintă, pentru populația din cele două scaune, o structură socio-militară deja

crystalizată și stabilă la nivelul categoriilor nobili, călăreți, pușcași pedestri, orășeni și șoimari. În ciuda indicelui relativ înalt de emigrare, trendul de creștere a populației în această perioadă este unul pozitiv, dimensiunea familiei situându-se în limitele medii ale teritoriului transilvănean.

Contingentele de luptători secuici, disciplinate, bine instruite, dinamice, lesne de mobilizat, constituie, în această epocă, elementul cel mai important din oastea Transilvaniei, aserțiune temeinic argumentată prin prelucrarea datelor conscripțiilor, bogate în informații valoroase privind istoria militară a epocii.

Cel mai amplu dintre capitolele cărții, cel de-al treilea, restituie profilul fiecărei categorii militare și sociale indexate în lustră. Prin coroborarea mai multor tipuri de surse (documente istorice, documente iconografice, heraldice), autoarea încheagă frânturi de viață cotidiană, habitat, port, descrierea armelor, într-o reconstrucție istorică întregită de examinarea mobilității sociale, a raportului cu starea de aservire etc. Nobilimea armalistă, ale cărei blazoane sunt grăitoare pentru îndeletnicirea ei (mobilele predilecte sunt brațul înarmat, călărețul purtând în ascuțișul sabiei un cap de tatar) este trecută în revistă, prin numele sale cele mai notorii, evocate cu ajutorul mărturiilor de epocă, stemelor heraldice, specimenelor de semnătură etc. Portretul acestei categorii sociale și dinamica ei proprie se întregesc, trăsătură cu trăsătură, din raporturile cu principii Transilvaniei, relația cu locul de baștină, alianțele matrimoniale. Este evidentă aici punerea la contribuție a metodelor istoriei sociale, care convoacă o varietate de surse, interogate în moduri diferite.

Cel mai ilustrativ pentru această perspectivă a noii istorii sociale este capitolul al doilea, al cărui obiect de cercetare este familia militarilor secuici. Habitatul secuiesc își are specificul său, profund marcat de rosturile militare ale locuitorilor. Tipul de dispunere a caselor, planul lor arhitectonic, prezența bisericilor întărite, cărora autoarea le-a consacrat deja o valoroasă monografie, sunt ilustrate cu gravuri și desene de epocă. Portul secuiesc, inventarul gospodăriilor întregesc acest tablou, din care nu lipsesc și alte informații de viață cotidiană. Faptul că registrul din 1635 conținea și informații cu privire la copii de sex masculin și la văduvele militarilor i-a dat autoarei posibilitatea să construiască diverse modele de structuri ale familiei pe categorii militare, dimensiunea acestora, indicele de natalitate și de mortalitate. Mai mult, perspectiva comparativă nu lipsește nici în această secțiune, ceea ce permite examinarea dinamicii familiei (numărul de copii de sex masculin) până în 1648 prin raportarea la datele obținute din urbariile de pe domeniile Făgăraș, Porumbac, Comana etc.

Lectura acestei cărți, care alternează în mod inspirat instrumentele matematice ale demografiei cu analiza socială și cu pitorescul orizontului vieții cotidiene, scrisă într-un stil alert și precis, se transformă, dintr-o invitație ce putuse părea aridă într-o incursiune captivantă. De un singur lucru nu trebuie să ne lăsăm înșelați: sub acest veșmânt atractiv și bogat colorat, se ascunde un considerabil efort de a prelucra matematic și de a transfera în modele abstracte datele brute ale surselor, iar mai apoi, de a îmbrăca aceste modele în concretețea vie a realității istorice.

Cine sunt de fapt secuicii în prima jumătate a secolului al XVII-lea? Cartea de față se constituie ca un posibil răspuns. În fond ea ilustrează coerent acele valori, pentru a căror apărare secuicii nu trebuiau să-și precupețească "viața, avuția, onoarea și libertatea", valori despre care glăsuia o poruncă princiară, chemând la conscripție: un secuic este acel "om care-și iubește țara, bogățiile acesteia, precum și nevasta și copiii".

Violeta Barbu

ANDREI EȘANU ȘI VALENTINA EȘANU au avut fericita inspirație de a aduna în volum câteva din cele mai însemnate contribuții ale lor din domeniul medievalității: *Moldova medievală. Structuri executive militare și ecleziastice. Studii*, Chișinău, Editura Arc, 2001, 381 p.

Prima parte a lucrării e dedicată unor aspecte de primă însemnătate a organizării militare și administrative a spațiului răsăritean al Moldovei. Sunt cercetate temeinic pe baza scrutărilor minuțioase a izvoarelor cetatea și ținutul Orheiului, funcțiile și dregătorii care au asumat conducerea lor; la fel în cazul cetății și ținutului Soroca, a pârcălăbiei de la Ciubărciu, dezvoltată ca soluție de compensație în urma pierderilor teritoriale suferite în sudul Moldovei, consecință a cuceririlor turcești; pagini dense sunt consacrate în aceeași subdiviziune târgului și ținutului Lăpușna și târgului Chișinău.

Partea a doua, închinată lăcașurilor de viață spirituală cuprinde o adevărată monografie a mănăstirii Căpriana, a originii și legăturilor ei cu Sfântul Munte; urmează două studii consacrate mănăstirii Cobdrița și mănăstirii Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil din Chișinău.

A treia și ultima secție a volumului înfățișează câteva personalități care au ilustrat trecutul Moldovei, între care la loc de frunte se află Manoil Grecul și Vlaicul pârcălab.

Medievalistica românească se îmbogățește prin acest volum cu însemnate contribuții la mai buna cunoaștere a trecutului țării.

Șerban Papacostea

ANDREI PIPPIDI, *Tradiția politică bizantină în Țările Române în secolele XVI-XVIII*, București, Corint, 2001, 394p.

Colecția "Istorie - opere fundamentale" a editurii Corint s-a îmbogățit prin reeditarea volumului profesorului Andrei Pippidi consacrat impactului "formelor bizantine și realităților balcanice" (citat aparținând lui Nicolae Iorga dat de autor în Introducere) asupra vieții politice din Moldova și Țara Românească, volum apărut cu aproape două decenii în urmă. Fidelitatea față de structura inițială, "Idealul" și "Realitățile" regăsindu-se în noua ediție, nu l-au împiedicat pe autor să semnaleze nuanțările aduse de cercetările mai noi.

Considerăm reeditarea acestei lucrări, în bune condiții grafice, binevenită, nu numai prin valoarea ei intrinsecă dar și prin replicile pe care le generează.

Cristian Antim Bobicescu

Un întreg număr al prestigioasei reviste "Oriente Moderno", XX (LXXXI), n.s., 1, 2001 care apare la Roma, e închinat raporturilor dintre puterea otomană și marea (*The Ottomans and the Sea*). E lesne de presupus că sub acest titlu general se află material care, direct sau indirect, prezintă interes pentru cunoașterea trecutului Mării Negre și al spațiului românesc. Palmira Brummett, *The Ottomans as a World Power: what we don't*

know about Ottoman Sea-Power, p.1-21, discută problematica generală a puterii navale otomane până la Lepanto, ale cărei limite s-au întrevăzut în confruntarea cu portughezii în Oceanul Indian. Articolul conține informații bibliografice utile cu privire la chestiunea controversată a cauzelor eșecului final al turcilor otomani în competiția navală universală. Victor Ostapchuk, *The Human Landscape of the Ottoman Black Sea in the face of the Cossack naval raid*, p.23-25, discută impactul material și cel psihologic al expedițiilor cazacilor în secolele XVI-XVII în diverse zone ale Mării Negre; autorul înclină să acorde greutate mai mare efectului psihologic și răsunetului acestor incursiuni în spațiile riveranilor decât urmărilor lor militare și politice. Demn de reținut este faptul că Înalta Poartă a refuzat să ia sub protecția ei pe cazaci atunci când aceștia, amenințați de expansiunea Moscovei, au făcut apel la ea. Aprecierea cât mai exactă a rolului factorului cazac în evoluția bazinului pontic în secolele XVI-XVII este esențială, potrivit autorului, pentru a înțelege în ce măsură Marea Neagră a fost efectiv un “mare nostrum” pentru Imperiul otoman. Gradeva Rossitsa, *War and peace along the Danube: Vidin at the end of the seventeenth century*, p.145-175, analizează succesiv rolul Vidinului ca centru militar, funcția Dunării ca linie de comunicație de primă însemnătate din punct de vedere militar și civil, rolul economic al orașului (comerț și pescuit). *Early turkish naval activities*, p.129-138, este un studiu foarte lacunar consacrat unei teme importante: puterea navală otomană înainte de 1453, capacitatea și limitele ei. Lipsesc numeroase informații cunoscute din izvoarele documentare edite, și însemnate luări de poziție ale unor istorici din zilele noastre. Problema va trebui supusă unei noi cercetări.

Șerban Papacostea

HARALD ZIMMERMANN, *Der Deutsche Orden im Burzenland. Eine diplomatische Untersuchung*, Köln, Weimar, Wien, Böhlau Verlag, 2000, XI + 246 p. + 5 planșe.

Cercetătorii însemnatului deși foarte limitatului în timp episod al prezenței cavalerilor teutoni în Țara Bârsei, în anii 1211-1225, au de acum la îndemână nu numai ediția critică a textelor produse de acest moment de istorie universală în spațiul central și est-european, dar și un îndreptar în problematica cu fețe multiple a studiului diplomatic și general istoric al chestiunii. Lucrarea prezentată în rândurile de față e produsul unei școli superioare de erudiție și critică a textelor, iar autorul ei este unul dintre reprezentanții de fruntă ai unei discipline cu din ce în ce mai puțin discipoli.

Tematica lucrării răspunde variatelor aspecte ale temei supuse cercetării, doar marginal tratată, în general, în istoriile de ansamblu ale Ordinului teutonic care îl înfățișează doar ca pe “o repetiție generală” pentru ceea ce avea să fie puternica desfășurare a cavalerilor teutoni în teritoriile Prusiei, cu implicații de amploare în istoria Europei până în vremuri apropiate nouă.

Autorul pornește de la constatarea că cercetarea istoriei Ordinului teutonic în Țara Bârsei în 1211-1225 se întemeiază exclusiv pe treizeci de documente cunoscute până acum, în vreme ce lipsește orice referință la acest episod în izvoarele narrative. Demn de subliniat e faptul, remarcat de autor, că privilegiul acordat de regele Bela IV în 1247 cavalerilor ioaniți a fost o replică la insistența papei Inocențiu IV și a Conciliului de la Lyon din 1245 de a-i readuce pe cavalerii teutoni în teritoriile confiscate de

regalitatea ungară în Țara Bârsei și “dincolo de munții înzăpeziți” (“ultra montes nivium”).

După o sumară recapitulare a evenimentelor esențiale, urmează câteva capitole substanțiale dedicate istoricului descoperirii și editării documentelor referitoare la cavalerii teutoni în Țara Bârsei. Problemele controversate ale localizării unor topice și ale datării evenimentelor sunt evocate, în optică istoriografică, într-un capitol aparte; de asemeni problema alungării Ordinului din Țara Bârsei. Discuțiile cu privire la autenticitatea documentelor, îndeosebi la textul referitor la extinderea teritorială a Ordinului până la Dunăre, alcătuiesc obiectul unor capitole speciale (inclusiv atitudinea contestată a lui Iosif Șchiopol și a Mariei Holban; v. în această privință, capitolul *Maria Holban's Falschungsthese*). Semnalăm în aceeași ordine de idei capitolele: *Chartularul Ordinului, Diplomele invitării și problemele lor, Documente privitoare la protecția papală, Atitudinea episcopului Transilvaniei, Bula regală din 1222, Datarea și martorii Andreanumului, Reclamațiile, Confruntările, Exempția teritorială a Ordinului, Alungarea cavalerilor, Problema răspunderilor, Acțiunile și reacțiile papalității*, teme care, după cum e lesne de observat, acoperă momentele și aspectele majore ale istoriei Ordinului teutonic în Țara Bârsei.

Urmează anexa, ediția critică a documentelor privitoare la tema tratată, punct de pornire obligator pentru cei care se vor ocupa în viitor de acest fapt istoric cu consecințe majore multiple. Urmează bibliografia cuprinzătoare a temei.

Cartea profesorului Harald Zimmermann este o contribuție de primă însemnătate la cunoașterea unei realități însemnate a istoriei cruciatei în Europa răsăriteană, a istoriei Ungariei și a spațiului istoric românesc în evul mediu. Apariția acestei lucrări va fi neîndoielnic salutată cu maximă satisfacție de toți cunoscătorii temei.

Șerban Papacostea

*** Transilvania și sașii ardeleni în istoriografie. Din publicațiile Asociației de Studii Transilvane Heidelberg, Edit. Hora Sibiu și Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde e.V. Heidelberg, 2001, 223 p.

Lucrarea este o culegere de studii de referință apărute în publicațiile Asociației de Studii Transilvane. Aceasta din urmă, fondată în 1962 în Germania, și-a propus, după cum se precizează încă din prefața volumului, „să inițieze, să realizeze și să sprijine cercetări interdisciplinare asupra istoriei și culturii intracarpatică”. Prin publicarea acestui volum de studii în limba română, editorii își mărturisesc intenția „de a oferi publicului românesc interesat o imagine asupra activităților științifice desfășurate în Germania pentru lămurirea unor aspecte ale istoriei și culturii Transilvaniei și ale sașilor ardeleni”.

Se poate spune că dezideratul a fost atins, studiile reunite fiind deosebit de interesante. Andreas Möckel, într-un studiu ce deschide cuprinsul propriu-zis al volumului, se ocupă de istoriografia săsească și de conștiința istorică la sașii din Ardeal. Pentru momentul actual, autorul consideră că „istoricii sași sunt chemați să dea un răspuns care să clarifice din nou conștiința lor de sine” (p. 23). Pe un subiect asemănător, Ludwig Binder se preocupă de *Tendențe și sarcini ale istoriografiei bisericesti*

transilvănene. Considerațiile celor doi autori se constituie într-un util „îndrumar” de subiecte științifice potențiale, pentru a căror punere în practică ar fi de dorit și implicarea istoriografiei de limbă română.

Un capitol pe care îl găsim deosebit de interesant este cel al lui Konrad Gündisch, *Autonomie de stări și regionalitate în Ardealul medieval*. Suntem, practic, în fața unei sinteze de istorie transilvană care, în câteva pagini, reușește să creioneze aspectele fundamentale ale voievodatului și ale începutului principatului, subliniind o serie întreagă din mecanismele interne ale juridicului și instituționalului ardelean în perioada menționată.

Günther Tontsch, în studiul său *Legiferarea statutară și jurisdicția ca atribuții fundamentale ale Universității Săsești*, se preocupă de factorii ce au afectat autonomia săsească (fie în sensul consolidării, fie în sensul amenințării acesteia), continuând cu unele considerații asupra manifestărilor juridice ale acestei autonomii, concretizate și în elaborarea *Statutelor municipale săsești*. Autorul concluzionează: „Chiar și observatorul obiectiv, deci cel care va califica dizolvarea acestui organism politic de reprezentare și autoadministrare pe care l-a reprezentat Universitatea Săsească, drept fenomen istoric explicabil sau poate chiar inevitabil, doar cu greu îi va putea refuza recunoașterea de a fi fost o realizare istorică remarcabilă. Aceasta pentru că sfârșitul Universității săsești a reprezentat dispariția unei comunități autonome care, sub aspectul caracteristicilor sale organizatorico-etactice, ar fi marcat, în alte părți ale Europei și în condiții exterioare diferite, începutul trecerii la sistemul parlamentar modern” (p. 63).

Krista Zach, în studiul *„Bisericile populare” din Transilvania*, face o serie de considerații interesante, analizând aspecte ale problemei religioase în cadrul Transilvaniei. Pornind de la definiție („«Biserica populară» cuprinde o comunitate bine definibilă pe baza caracteristicilor etnico-lingvistice comune ale membrilor ei. Individul devine membru fără vreo decizie personală, prin botezul copilului, pe baza apartenenței sale la o anumită etnie, respectiv la un anumit «popor»), sunt făcute o serie de considerații asupra problematicii toleranței religioase din principatul Transilvaniei, existând referințe atât pentru confesiunile recepte, cât și pentru confesiunea ortodoxă. Un ultim subcapitol al studiului se referă la *Construirea de stereotipuri religioase într-o regiune multiconfesională*, un subiect de mare actualitate.

Walter König, pornind de la considerațiile lui Karl Jeismann - referitoare la „revoluția educațională” în Europa Centrală de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și până la jumătatea secolului al XIX-lea – încearcă să identifice în ce măsură această „revoluție” a existat și la sașii ardeleni. Studiul, așa cum arată și autorul, este structurat pe două subcapitole: premisele specifice dezvoltării educaționale și apoi delimitarea fazelor dezvoltării școlare și ale istoriei învățământului în perioada amintită. Autorul ajunge la concluzia că, în cazul sașilor ardeleni, există o altă delimitare a fazelor de evoluție decât în Europa Centrală, faze care sunt analizate distinct în cadrul studiului. Fraza de încheiere este un citat din Friederich Müller-Lagenthal, care exprimă, în viziunea autorului, evoluția sistemului educațional săsesc: „Sașii au trebuit să încerce a compensa slăbiciunea numerică prin rezultate superioare, așa încât să fie priviți ca indispensabili în țară și ca atare să li se ofere mereu libertatea de dezvoltare și mișcare necesare”.

În două studii, Gustav Gündisch și Maja Philippi abordează probleme de istorie socială: *Patriciatul din Sibiu în evul mediu*, respectiv *Structura socială a Brașovului în evul mediu*. Cele două articole, bine documentate, își conferă, prin conținut

și analiză științifică, statutul de studii fundamentale pentru oricine ar dori să cunoască și să aprofundeze mecanismele interne ale evoluției celor două orașe ardeleni, de-a lungul evului mediu.

Analizând problema raporturilor dintre Habsburgi și sașii transilvăneni, din perspectiva culturii politice, Harald Heppner oferă câteva concluzii, care sunt mai degrabă niște propuneri ale unor cercetări viitoare: a – în ce măsură transilvănenii în ansamblu și sașii în particular au fost, în timpul regimului habsburgic, doar destinatarii unor directive sau purtătorii de cuvânt ai unor petiții ori „în ce măsură cotidianul politic n-a rezultat, într-o mult mai mare măsură decât se acceptă, dintr-o coparticipare transilvăneană”; b – în ce măsură a existat o afinitate „națională” între Habsburgi și sașii ardeleni și prin ce căi s-a manifestat ea; c – ce nivel al cunoștințelor și ce orizont de înțelegere aveau cele două părți, una pentru cealaltă; etc.

Cornelius Zach abordează o perioadă din istoria sașilor ardeleni încă nelămurită în toate aspectele sale: *Sașii – între tradiție și noi opțiuni politice (1930-1944)*. Concluziile autorului: „După Conferința sașilor din 1933, sașii transilvăneni au ales modelul german, ceea ce pe atunci însemna național-socialismul și promitea progresul. Cu aceasta, ei refuzau implicit să joace un rol constructiv în configurația statului român, ei se izolau tot mai mult... Sașii transilvăneni au optat, în anii treizeci, pentru (propria) națiune și împotriva statului în care trăiau... Sașii transilvăneni, după primul război mondial, nu mai voiau să fie o minoritate. După al doilea, cei mai mulți dintre ei nu mai trăiesc aici, chiar dacă acest lucru s-a întâmplat pe căi atunci neașteptate”.

În încheierea secțiunii de studii, Ernst Wagner se concentrează asupra minorităților etnice și religioase în Transilvania, având la bază datele recensământului din 1992. Studiul, ilustrat cu tabele și grafice, face o trecere în revistă a aspectelor demografice anunțate în titlu, insistând, în final, cu unele considerații asupra germanilor ardeleni și Bisericii Evanghelice-Luterane din România.

Lucrarea de față se constituie ca un valoroasă culegere de studii, având ca principale calități rigoarea științifică și diversitatea problemelor abordate. Nu în ultimul rând, se cuvine subliniat faptul că subiectele abordate au, prin natura lor, o adresabilitate nu doar la nivelul populației de origine germană din România, ci și tuturor celor preocupați, într-un fel sau altul, de istoria spațiului transilvan.

Bogdan-Florin Popovici

OVIDIU CRISTEA, *Das Schwarze Meer (1261-1453) in der rumänischen Historiographie der letzten 50 Jahre*, „Jahrbücher für Geschichte und Kultur Südosteuropas”, II, 2000, p. 79-89.

Excelentă sinteză a rezultatelor cercetărilor cu privire la istoria Mării Negre în perioada hegemoniei genoveze; contribuțiile sunt grupate în următoarele subdiviziuni; studii generale și bibliografie; Bizanțul și Marea Neagră; politica pontică a mongolilor; sistemul genovez pontic; Genova și drumurile comerciale continentale; Dunărea, Marea Neagră și cruciata antiotomană; osmanii și Marea Neagră.

Șerban Papacostea

Izvoare istorice suedeze privind răscoala lui Horea (1784-1785), ediție de George Cristea și Nicolae Edroiu, Cluj-Napoca, 2001, XXV + 249 p.

Titlurile cuprinsului sunt: *Correspondență diplomatică suedeză privind răscoala lui Horea; Relatări despre răscoala lui Horea în presa suedeză a timpului și Broșuri și cărți rare referitoare la răscoala lui Horea aflate în arhivele și bibliotecile suedeze din Stockhlo.* Utilă întregire la cunoașterea ecourilor europene ale răscoalei țărănimii ardelen.

Șerban Papacostea

ANDREI PIPPIDI, *Basilea kai authentia. Quelques considérations × propos des "Enseignements" de Neagoe Basarab*, în "Méditerranées. Revue de l'association méditerranées", no. 26-27, 2001, *Studia pontica*, p. 151-173.

Studiul readuce în discuție două probleme controversate ale vechii culturi și ideologii politice românești: ideea imperială la români în evul mediu, a cărei existență a fost pasional susținută de câțiva autori și care a fost repusă în cadrul real de alți medievaliști; succesiunea celor trei versiuni ale *Învățăturilor lui Neagoe Basarab* – slavă, greacă și română, potrivit autorului – și influența acestui text în lumea rusă în secolului XVI. Se sugerează în final revenirea la teza lui Nicolae Iorga care îi atribuia lui Neagoe Basarab rolul de inspirator al lucrării, a cărei redactare, firește, nu i-a aparținut.

Șerban Papacostea

Ottoman-polish diplomatic relations (15th-18th century). An annotated edition of Ahdnames and other documents, by Dariusz Kołodziejczyk, Brill, Leiden, Köln, 2000.

Volumul optprezece din colecția "*The Ottoman Empire and its Heritage*" pregătit de osmanistul polon Dariusz Kołodziejczyk acoperă o perioadă mai puțin documentată din istoriografia relațiilor diplomatice ale Imperiului Otoman. Constituie în egală măsură un instrument de lucru util și pentru istorici români prin prisma locului ocupat de Moldova, Țara Românească și Transilvania în relațiile polono-otomane.

Volumul este deschis de un studiu asupra "documentelor de pace și reconciliere în diplomația otomană: ahtnamelele – capitulații sau tratate de pace?, secțiunile diplomatice ale ahtnamelelor, pregătirea acestora, documentele tip *temes uk*, protocoalele de demarcare – *Sinurname*, procedura încheierii păcii în Imperiul Otoman, documente polono-otomane în arhive polone și turcești.

A doua secțiune cuprinde o trecere în revistă a ambasadelor și tratatelor: *Primul secol 1414-1520, Epoca "clasică" 1520-1617, O perioadă furtunoasă 1617-1703, Secolul întrerupt 1704-1795*. Urmează, în continuare, o prezentare a diplomaților, precum și o notă asupra prezenței comerțului și negustorilor în ahtnamele.

Textele documentelor (pag. 197-656) sunt precedate de un tabel cronologic al sultanilor și regilor poloni, precum și de principiile de editare (pag. 191-197).

Volumul se încheie cu lista abrevierilor, bibliografia selectivă, un glosar al termenilor geografici și etnici, index, facsimile și trei hărți.

În încheiere subliniem importanța acestei lucrări care ar trebui să se găsească, mai mult decât altele, în toate bibliotecile românești.

Cristian Antim Bobicescu

ȘERBAN PAPACOSTEA, *Welthandel und Weltpolitik im Spätmittelalter*, în vol. Michael Sommer (hrsg.), *Die Levante. Beiträge zur Historisierung des Nahostkonflikts*, Freiburg i Breisgau, 2000, p. 131-142.

Studiul analizează evoluția raporturilor internaționale în Mediterana răsăriteană, bazinul pontic și Asia în a doua jumătate a secolului al XII-lea și în cursul secolului următor, în raport cu deplasarea principalelor itinerarii ale comerțului intercontinental.

Ovidiu Cristea

ANGELIKA SCHASER, *Reformele iozefine în Transilvania și urmările lor în viața socială. Importanța edictului de concivilitate pentru orașul Sibiu*, Sibiu, Edit. Hora, 2000, 304 p.

Lucrarea cercetătoarei germane Angelika Schaser aduce o contribuție însemnată la cunoașterea unor realități istorice dintr-o provincie – Transilvania – a cărei „istorie globală” așteaptă încă să fie scrisă, într-o manieră echilibrată. Volumul, apărut în prima ediție, germană, în 1989, își propune să analizeze conținutul și impactul reformelor iozefine și, în particular, efectele decretului de concivilitate asupra populației săsești din Transilvania.

Lucrarea se deschide printr-un *Cuvânt înainte*, în care autoarea analizează principalele opinii asupra termenului „iozefinism”, delimitarea temporală a fenomenului și atitudinile asupra epocii lui Iosif al II-lea. Se subliniază că pozițiile divergente „sunt în mare parte determinate de apartenența etnică a autorilor. Ungurii și sașii, care au fost reprezentați în Dietă, au respins de la început planurile reformei iozefine..., pe când românii, care formau marea majoritate a populației și aveau statut de „tolerați” în Transilvania, nu puteau decât să-și îndrepte toate speranțele către împărat pentru schimbarea structurii sociale. Din acest motiv reformele iozefine s-au bucurat și se bucură și în prezent de aprecieri pozitive în istoriografia românească, în timp ce istoricii unguri au o atitudine, cu precădere, critică”; mai departe, „majoritatea sașilor transilvăneni nu pot să întrevadă nici astăzi aspectele pozitive ale reformelor iozefine; în concepția lor de atunci și de acum această epocă reprezintă „perioada de năruire”, care a dus la decăderea de la o stare socială și politică deosebit de influentă la o minoritate lipsită de putere” (p. 13).

Primul capitol se ocupă de *Transilvania în timpul dominației habsburgice*. Autoarea trece în revistă aspectele de bază ale istoriei ardelenene, de la primele colonizări în regiune până la Diploma leopoldină (1691). Sunt prezentate apoi câteva considerații

asupra structurii sociale din Transilvania, cu date statistice demografice, pe criterii etnice și confesionale. Se abordează de asemenea problema corelației dintre apartenența națională, cea confesională și statutul social. Este de remarcat abordarea multietnică a fenomenului, regăsind în analiza cercetătoarei germane nu doar cele trei etnii principale (români, maghiari, germani), ci și pe greci, evrei și țigani. Primul capitol se încheie cu o analiză asupra poziției Transilvaniei în cadrul Imperiului Habsburgic în secolul al XVIII-lea.

Al doilea capitol abordează problematica efectivă enunțată în titlul lucrării: reformele iozefine în Transilvania. Pe linia periodizării impuse în istoriografie, autoarea începe analiza sa de la debutul reformelor cu caracter iluminist din timpul Mariei Terezia (constatăm că în volum se folosește constant ortografierea *Tereza* și nu *Terezia*) și continuă cu perioada propriu-zis iozefină (1780-1790). Pentru perioada tereziană, sunt dedicate subcapitole distincte măsurilor politico-administrative, reformelor economice, încercărilor de recatolicizare, problematicii graniței militare din Transilvania.

Transilvania în timpul lui Iosif al II-lea ocupă, cum era și firesc, o importantă parte din volum. Deschizându-se printr-o prezentare a concepției împăratului, care a stat în spatele reformelor preconizate, lucrarea continuă cu o analiză a Decretului de concivilitate. Foarte sistematizat și documentat, studiul pornește de la o analiză istorică a *territorium clausum* al sașilor și prezintă eforturile depuse de sași în perioada principatului pentru respingerea încercărilor de contestare a privilegiului andrean. Se continuă cu expunerea contextului în care a fost emis Edictul (citad, de altfel, integral în lucrare) și cu o foarte sugestivă prezentare a ecoului pe care această măsură politică l-a avut în orașul Sibiu. Tot referitor la politica lui Iosif al II-lea, se mai analizează reformele acestuia în domeniul toleranței religioase și al noii împărțiri administrative. Subcapitolul se încheie cu unele considerații asupra politicii economice promovate de împărat.

Al treilea capitol formează „studiul de caz” al reformelor iozefine în domeniul social, anume impactul acestor reforme în Sibiu. După prezentarea generală a orașului și scaunului în secolul al XVIII-lea, autoarea abordează problematica influenței concrete e Edictului asupra dobândirii dreptului de cetățenie în orașul Sibiu. Se remarcă analiza bine documentată, folosind surse din arhivele sibiene și budapestane, multiplele exemplificări și sintezele statistice prezentate. De asemenea, remarcăm și abordarea „delicatei” chestiuni a controversei juridice cu satele românești din scaunul Sibiului. Două subcapitole se ocupă de problematica breslelor, a societăților comerciale din Sibiu (inclusiv compania grecească) a târgurilor și de influența Vienei asupra vieții cotidiene a sibienilor (activitatea în domeniul construcțiilor, moda germană și portul săsesc, localurile publice, masoneria etc.).

Ultimul capitol se referă la *Urmărilor Edictului de restituire din 28 februarie 1790*. Sunt analizate transformările care, în ciuda încercărilor de restaurație, se resimt în perioada ulterioară lui 1790. Se urmărește ascensiunea politică a ungarilor în diete, tendințele de emancipare la români, precum și evoluția sașilor din „națiune privilegiată” în „naționalitate conlocuitoare”.

În *Concluzii*, autoarea consideră că „eșuarea parțială a reformelor, care a produs în Transilvania, în numeroase cazuri, efecte contrare față de cele urmărite de suveran, nu a fost provocată numai de atitudinea lipsită de diplomație și compromis a lui Iosif al II-lea, căci înnoirile preconizate de el mascau prea multe contradicții pentru ca realizarea lor

să fie pe măsura așteptărilor monarhului. Nu numai administrația de stat era potrivitcă intențiilor sale ci însuși procesul de realizare a reformelor a atras după sine efecte neintenționate de suveran”. Și mai departe: „ Cu toate că Iosif al II-lea nu a urmărit scopuri revoluționare, imixtiunile provocate în sistemul social se asemănau cu un proces revoluționar”(p. 223, 224). Studiul de caz a arătat că reformele iozefine au provocat schimbări profunde în viața socială și culturală a ținutului Sibiu, accentuând conflictele, însă soluții pentru aplanarea acestora din urmă nu s-au găsit. Volumul se încheie cu o serie de anexe (hărți, documente, imagini) și cu lista bibliografică.

Prin publicarea acestui volum, apreciem că se contribuie la umplerea unui gol în istoriografia de limbă română, care nu are până în prezent, după cunoștința noastră, nici o lucrare monografică destinată iozefinismului în Transilvania. De altfel, apreciem că, pentru orice studiu de viitor asupra Transilvaniei secolului al XVIII-lea, lucrarea Angelikăi Schaser rămâne o lucrare fundamentală, de neignorat.

Bogdan-Florin Popovici

PAOLO CECCOLI, *Papi o Principi?Potere, Arte, Lussuria, Scandali nella Curia di Roma*, Atlante della storia della Chiesa, 1^a edizione, febbraio 1999. Demetra SRL, 93 pagini.

Termenul care ar caracteriza cel mai bine evul mediu ca perioadă distinctă între celelalte perioade ale istoriei lumii, ar fi “enigmatic”, mai ales dacă facem referire la evul mediu apusean și mai puțin la alte zone geografice. Acest lucru nu numai din cauza numărului mic al documentelor scrise pentru o anumită perioadă a sa (perioada secolelor V–VIII), în comparație spre exemplu cu perioada clasică greco-romană, dar și al faptului că acum avem de-a face cu o altă lume, total schimbată față de ce era pe vremea când Imperiul roman era în culmea gloriei și la fel de diferită de cea care va fi după revoluția franceză. Diferența se observă în momentul în care ne referim la concepția omului medieval cu privire la modul de viață, la politică și la cultură și mai ales la mentalitatea omului apusean.

Din punct de vedere al concepției politice, lumea trebuia condusă de către cel care era urmașul Sf. Petru. Foarte plastică și lipsită de echivoc este concepția bisericii catolice cu privire la relația dintre papi și împărați *Papa este asemenea soarelui iar împăratul asemenea lunii*, în sensul că soarele face luna să lumineze, că puterea temporală se subordona cele spirituale. Aceasta era, de altfel, și concepția celei mai mari părți ale populației acelor timpuri, concepție cu care, desigur, monarhii nu puteau fi de acord.

Biserica romano-catolică a reprezentat, cel puțin pentru o perioadă a evului mediu, adevărata putere politică a lumii apusene și aceasta s-a putut observa în momentul în care Împăratul german (puterea laică, militară) a fost nevoit la Cannosa să se umilească în fața papei Grigore VII. Ulterior, cu prilejul cruciadelor, s-a ajuns la situația în care Biserica romano-catolică dispunea inclusiv de mijloace militare de excepție, care erau cele trei Ordine militaro-călugărești ale templierilor, teutonilor și ioaniților; călugări militari, cu o pregătire militară superioară, foarte bine instruiți, dotați,

și motivați. Se poate spune fără a exagera, că aceste trei ordine militare au însemnat prima armată internațională, formată din profesioniști.

Astfel de „enigme” încearcă să le elucideze Paolo Ceccoli în lucrarea *Papi o principi*, carte ce a văzut lumina tiparului în februarie 1999. *Papi o Principi* este o lucrare care acoperă perioada dintre păstorirea lui Bonifacius VIII și cea a Conciliului de la Trento și dedicată în special problemelor interne ale bisericii și mai puțin dedicată relațiilor cu exteriorul, cu lumea laică. Sunt tratate în special personalitățile papilor și influența acestora în ceea ce privește politica, cultura și societatea. În toată această perioadă s-au perindat pe scaunul papal o serie întreagă de personalități, marcante sau mediocre din punct de vedere politic, dar și buni administratori dacă este să facem referire la perioada grea prin care a trecut Avignonul în perioada Morții Negre de la mijlocul secolului XIV. Este evidențiat rolul unor personalități, care au desfășurat o intensă activitate de mecenat, iubitori de cultură ca Iulius II sau Leon X, care au colaborat cu Bramante, Michelangelo și Raffaello perioadă în care Roma a devenit o perlă a Renașterii italiene.

Autorul face referiri apoi asupra lucrărilor Conciliilor de la Pisa, Basel, Constanza, Ferrara și Trento și a problemelor care au dus la convocarea acestor concilii: unirea celor două biserici, ortodoxă și catolică, problema husită, schisma catolică, reforma religioasă etc. Tot în lucrare sunt menționate și alte câteva personalități, care au influențat în vreun fel mersul evenimentelor, al istoriei papalității sau al culturii: reformatori ca Jan Hus, Gerolamo Savonarola, Ignatius de Loyola sau Martin Luther; principi ca Cesare Borgia, Cosimo și Lorenzo de Medici; monarhi ca Henric VIII, Francisc I sau Carol Quintul; scriitori ca Dante, Petrarca sau Machiavelli. Nu sunt uitate nici episoade picante legate de numele unor Alexandro VI, Cesare și Lucrezia Borgia.

Autorul își începe lucrarea cu diferendul dintre Filip cel Frumos și Bonifacius VIII. Acest lucru deoarece acest conflict a avut urmări majore, concretizate în ceea ce s-a numit *A doua robie babilonică*, cu alte cuvinte perioada în care sediul papal a fost mutat la Avignon, sub directa supraveghere a trupelor franceze de cealaltă parte a Rhonului. Ultragiul adus lui Bonifacius VIII, personalitate marcantă a galeriei papilor, fără exagerare un al doilea Grigore VII, a avut un larg răsunet în epocă și el a fost posibil datorită concursului pe care Filip cel Frumos și consilierii săi (Pierre Dubois, cei doi frați Nogaret, Guillaume de Plaisians, Enguerrand de Marigny, cu alte cuvinte, autorii lui *Rex est imperator in regno suo*) l-au avut din partea partidei din jurul lui Sciarra Colonna, ostilă papei și celeilalte partide formate în jurul familiei Orsini. Este punctul de plecare pentru un conflict între papii francezi - la a căror alegere regele Franței a avut un cuvânt greu de spus - și partizanii întoarcerii la Roma, în speță cardinalii italieni; conflict care s-a întins pe aproape 100 de ani, deoarece după întoarcerea la Roma a papei Urban VI, Biserica romano-catolică s-a găsit confruntată cu problema schismei occidentale.

Evenimentele de la începutul secolului XIV sunt foarte bine conturate de autor, însă există o latură care - în opinia noastră - ar fi putut fi atinsă mai bine și care este destul de importantă dacă este să facem referire la schimbările pe care le-a suportat Biserica romano-catolică în perioada pe care o acoperă lucrarea. Ne referim chiar la acest *Rex est imperator in regno suo*, care vine în totală contradicție cu bula *Unam Sanctam* (un *Dictatus Papae* în variantă bonifaciană) și care arată foarte clar care sunt schimbările de mentalitate survenite în epocă în ceea ce privește raportul dintre spiritual și temporal. Desigur regatul Franței nu suferea de “boala” pe care o avea Imperiul

german al Hohenstaufenilor – lipsa unității economice – și nici nu existau vasali ai regelui francez care să se constituie într-o veritabilă coloană a V-a și din această cauză impactul dintre cele două concepții a fost deosebit dur. Mai mult, situația se inversase iar în locul principilor germani ostili împăratului avem de această dată o partidă a cardinalilor ostilă papei. Toate acestea au făcut ca acțiunea lui Filip cel Frumos să aibă sprijinul celei mai mari părți a francezilor, întru-cât existau încă de la început semne certe ale victoriei. Cele două bule ale lui Bonifacius VIII: *Clericis Laicos* și *Unam Sanctam* nu sunt altceva decât replica papală la *Rex est imperator in regno suo*; de aici și limbajul deosebit de violent folosit de Bonifacius, mai ales în ultima bulă și pe care autorul îl subliniază foarte bine: “*La Chiesa è unica, e al di fuori di essa non c'è salvezza. Il suo capo è Cristo, che opera per mezzo del suo rappresentante sul soglio di Pietro. (...) Potere spirituale e potere temporale sono entrambi nelle mani della Chiesa*”. Și tot ca o replică la ideile lui Filip cel Frumos și a sftenicilor săi normanzi este și adăugarea de către Bonifacius VIII a celei de a treia coroane la tiara pontificală, destinată să simbolizeze puterea pământescă. Celelalte două aminteau de dubla putere a ordinii și jurisdicției conferită păstorului Bisericii și pe care o simbolizaseră dintotdeauna cele două chei ale apostolului Petru. Să reamintim că tiara însăși nu apăruse decât în secolul XIII.

S-au făcut remarci în unele lucrări de specialitate privind istoria Franței și chiar a Statului Papal, că acțiunea lui Filip cel Frumos împotriva ordinului suveran al cavalerilor templieri ar fi fost pornită din dorința regelui francez de a pune mâna pe averea fabuloasă pe care o dețineau templierii și pe care aceștia ar fi strâns-o în urma acțiunilor din Țara Sfântă. Desigur, această avere a ordinului nu poate fi tăgăduită așa cum nu poate fi tăgăduită situația dificilă din punct de vedere financiar a Franței, stat aflat într-o serie de conflicte de uzură cu flamanzii. Însă mult mai importantă decât această stare dificilă în care se găsea momentan vistieria franceză (orice s-ar spune, regatul Franței se afla din punct de vedere al resurselor, într-o poziție oarecum privilegiată față de alte state care depindeau de importuri de materie primă), dacă avem în vedere concepția lui Filip cel Frumos și a principalilor săi colaboratori cu privire la suveranitatea de stat, este *prezența în regatul său a unei puteri suverane paralele cu a sa, a unei puternice organizații militare, religioase și financiare care nu se supunea altcuiva decât papalității, adică unei instituții universale, cu veleități de suveranitate și ostilă, din această cauză, oricăror tendințe centralizatoare*. Starea aceasta de lucruri venea în flagrantă contradicție cu ideea de *Rex est imperator in regno suo*. Orice alte lucruri (foamea de bani a celui care a fost poreclit de contemporani „Calpuzanul”, șamd.) devin lipsite de importanță. O încercare a lui Filip cel Frumos de a dobândi funcția de Mare Maestru al templierilor a fost respinsă de aceștia, invocându-se statutul ordinului, care interzicea capetelor încoronate de a deține respectiva funcție. Încercarea s-a făcut, fără îndoială, din dorința lui Filip de a controla ordinul. Ulterior s-a trecut la a doua mișcare care a fost desființarea ordinului, adică eliminarea unei forțe militare incontrolabile și în vederea unei astfel de măsuri, sediul papal a fost mutat la Avignon și a fost înscăunat papă un Bertrand de Got, o veritabilă unealtă a regelui Franței, tocmai ca măsura de eliminare a templierilor să se facă din interior. Iar această desființare nu se putea face altfel decât pe baza unor probe irelevante - acuzațiile de vrăjitorie ??! - deoarece o acțiune militară împotriva ordinului era imposibilă, datorită relațiilor pe care ordinul le avea cu mai toate Curțile Europene, inclusiv cu Anglia și Imperiul german, fără

să mai punem la socoteală că sprijinul populației, ca și imaginea regelui Franței, în cazul unor astfel de acțiuni, erau îndoielnice.

În subsidiar sunt relatate trei momente, legate de relațiile dintre papalitate și ortodocși și chiar musulmani. Este vorba de prezența la Roma a lui Bessarion, figură marcantă a ortodoxiei, trecut la catolicism în urma exilului autoimpus după căderea Constantinopolei sub turci; și de prezența tot la Roma a lui Djem, fratele lui Bayazid II, în ultima perioadă a secolului XV (episod romantic cu un sfârșit tragic pentru prințul otoman). Un al treilea moment ar fi scrisoarea pe care Pius II a redactat-o în vederea expedierii ei către Mehmet II în 1461. Se pare că scrisoarea nu a fost trimisă niciodată dar – subliniază autorul – ea se înscrie în spiritul epocii. De altfel însuși sultanul era o persoană educată în spiritul epocii renascentiste și din acest punct de vedere se poate ca Pius II (cunoscut în istoriografie mai ales după numele lui anterior alegerii sale în scaunul papal – Enea Silvio Piccolomini) să fi găsit anumite puncte comune cu cel care se credea că este întruchiparea Antihristului.

Papi o principi este, din punct de vedere al stilului, o lucrare redactată într-o modalitate modernă, ce permite cititorului să ajungă foarte rapid și ușor la informația de care are nevoie. Desigur, nu este un instrument de lucru în adevăratul înțeles al cuvântului, ci mai degrabă o lucrare care se adresează publicului larg, însă ea conține foarte multe informații și aici se vede, poate cel mai bine, modul inteligent în care autorul le-a condensat pentru a le include într-o lucrare cu caracter general. Cuprinde un număr mare de ilustrații redat după principalele opere ale pictorilor, sculptorilor sau arhitecților italieni în capitolele dedicate renașterii; un număr mare de reprezentări imaginare ale principalelor evenimente ale perioadei – arestarea lui Jacques de Molay, marele maestru al templierilor și a colaboratorilor acestora; asasinarea lui Cola di Rienzo, întoarcerea și intrarea papei Urban VI la Roma, călare pe asin, o reeditare a intrării Mântuitorului în Ierusalim – ilustrații care au darul de a-l introduce încă o dată pe cititor în spiritul epocii; hărți cu privire la statistica confesională a lumii în urma reformei și contrareformei; un arbore genealogic al familiei Medici, o listă cronologică a papilor și anii în care au păstorit aceștia. Lucrarea are o bibliografie selectivă la sfârșitul ei, precum și o introducere a autorului.

Mariana Petre

ȘERBAN PAPACOSTEA, *Evul Mediu românesc. Realități politice și curente spirituale*, București, Edit. Corint, 2001, 397p.

În colecția “Istorie - Opere Fundamentale”, Editura Corint a oferit cunoscătorilor istoriei și iubitorilor ei al doilea volum de studii pe care Șerban Papacostea le-a închinat Evului Mediu românesc, “întregire a volumului precedent consacrat genezei statului în istoria românească”.

Sunt reunite cercetări publicate în decursul mai multor decenii, cu îndreptarea erorilor “strecurate în textul original” dar, și mai important, cu restabilirea formei originare a textului (“am înlăturat intervențiile în text ale redacțiilor de odinioară ale unora dintre edituri”).

Se înțelege că o carte rezultată din punerea laolaltă a unor studii risipite în revistele de specialitate, cu avantajul deloc neînsemnat al ușurării consultării lor, nu obligă și la o foarte adâncă coerență internă. Cititorii culegerii de studii *Evul Mediu românesc. Realități politice și curente spirituale* vor constata însă o situație diferită. Deși alcătuit prin juxtapunerea unor producții istoriografice de date foarte diverse (și uneori îndepărtate), volumul se înfățișează ca o construcție de o particulară organicitate.

Unitatea profundă și amprenta specifică sunt date de efortul viguros de încadrare istorică a faptelor cunoscute din izvoare, în urma căruia sunt identificate problemele și este organizată materia multiplelor efecte născute din interacțiunea conjuncturilor majore de interese politice și reacțiile particulare la acestea, într-un spațiu anumit. Căci, sub diversitatea temelor investigate, nivelul fundamental al analizei îl constituie fenomenologia politicului cu multitudinea de raporturi de putere, unele directe și evidente, altele mediate și voalate. Astfel nu numai economicul (rivalitatea drumurilor comerciale) dar și “spiritualul” (penetrația confesională) se subsumează, în forme specifice, aceleiași cuprinzătoare categorii de “formule de dominație”.

Unul din aspectele definitorii ale scrisului istoric al lui Ș. Papacostea, în cea mai bună tradiție a istoriografiei românești ilustrată de N. Iorga sau de Gh. Brătianu, constă în cercetarea unei chestiuni istorice în coordonatele ei, durata și sensul. Surprinderea sensului unei desfășurări de evenimente coincide cu instituirea unei probleme istorice. În această perspectivă, izvorul “nou” nu e cel care adaugă un detaliu ci cel care luminează un înțeles. Aparent paradoxal – inedit este și documentul cunoscut în litera sa (publicat) dar “necitit” în semnificația lui (“textul neobservat” sau “faptul remarcabil dar nu remarcat”).

Metoda de cercetare a eminentului medievist este centrată pe riguroasa integrare a faptului istoric: a episodului în “linia de desfășurare politică generală”, a evenimentului local în “tendențele generale ale istoriei universale”, în “cadrul geopolitic”. Cadrului politic general (sistemul de relații internaționale) îi sunt subordonate atât planul relațiilor bilaterale (ca “formule politice” născute din reacția la modificarea unui raport de forțe) cât și cel al psihologiei personale (ca motor intern al acțiunii politice individuale). Deși în lăuntrul conjuncturilor politice evoluează voința personalităților istorice, intenția politică este încadrată strâns de modificarea raportului de forțe (origine a unor noi direcții politice). De aceea decodificarea se face consecvent “în act” nu în psihism (cf. p. 180 și 238: interpretarea amănării sistematice a prestării omagiului vasalic de către Ștefan cel Mare regelui Cazimir al Poloniei, în pofida insistenței obstinate a acestuia din urmă, ca act de strict calcul politic – doar prin omagiul personal raportul de suzeranitate-vasalitate căpăta deplină valoare juridică - în care coloratura temperamentală este relegată într-un plan secund). Acțiune-răspuns, mobil-conjunctură etapă-nouă conjunctură, sunt câțiva din termenii unei semiotici a dinamicii raporturilor politice cu funcție precisă în “mendeleev”-ul puterii.

Logica interacțiunii politice determină în parte logica anchetei istorice: axa timpului și rezultatul acțiunii (*cui prodest*) sunt elementele ordonatoare în cadrul “dosarului problemei” unde cunoscutele și necunoscutele nu există adesea decât ca efect al hazardului bazei documentare.

Chiar la o lectură grăbită a acestui volum sunt evidente stringența raționamentului istoric, sobrietatea și limpezimea construcției istoriografice, consecvența conceptuală precum și constanța coordonatelor de reflecție. Se poate spune că

diversificarea și extinderea tematică se produce ca epifenomen al unei mișcări de adâncire.

Cele 22 de studii alese pentru republicare în acest volum îmbrățișează perioada dintre sfârșitul secolului al XIV-lea și mijlocul secolului al XVI-lea și sunt închinată momentelor politice esențiale ori acțiunii personalităților reprezentative din istoria medievală a Moldovei și a Țării Românești: emanciparea politică a țărilor române consecutivă constituirii statului, lupta anti-otomană și reglementarea raporturilor cu Poarta, acțiunea politică a lui Mircea cel Bătrân, Vlad Țepeș și Ștefan cel Mare. Toate aceste episoade de istorie națională românească sunt proiectate în “durata lungă” a conjuncturilor politice și proceselor istorice majore ale istoriei universale: “concurența hegemonismelor” europene sau asiatice în spațiul sud-estului Europei și în cel al bazinului Mării Negre, Cruciata, Reforma.

Desfășurările politice de anvergură care au condiționat constituirea și afirmarea statelor medievale Țara Românească și Moldova se află zugrăvite în patru studii de ansamblu (*Desăvîrșirea emancipării politice a Țării Românești și a Moldovei, 1330-1392; Relațiile internaționale ale Moldovei în vremea lui Ștefan cel Mare; De la Colomeea la Codrul Cosminului – poziția internațională a Moldovei la sfârșitul secolului al XV-lea; Ștefan cel Mare și războiul Poloniei cu Ordinul teutonic, 1454-1466*): ofensiva anti-tătară și expansiunea spre bazinul Mării Negre a regatelor Europei Central-Răsăritene (Ungaria și Polonia) urmată de rivalitatea între acestea pentru stăpînirea directă (sau prin intermediul țărilor române) a litoralului vest-pontic și a regiunii Gurilor Dunării; concurența comercială dintre venețieni și genovezi în spațiul pontic (și la poarta acestuia - Strîmtorile) care va genera pentru genovezi o suită de soluții anti-venețiene dintre care colaborările genovezo-tătare, genovezo-ungare și genovezo-otomane în vederea constituirii unui sistem comercial pontic au avut repercusiuni directe asupra istoriei românești.

Expansiunea otomană în Europa și iminența căderii Imperiului Bizantin a dat naștere la două formule de apărare, dar care scindau tabăra celor supuși agresiunii otomane: aceea a lumii catolice – Cruciata dar și Unirea; aceea a Bizanțului – solidarizarea popoarelor balcanice de rit grec împotriva otomanilor dar și împotriva catolicilor. Acest cadru internațional agitat a dus la structurarea obiectivelor politicii externe a țărilor române: emanciparea politică prin soluții militare sau diplomatice care urmau și foloseau atent modificările raporturilor de forță ale principalelor puteri politice care își exercitau acțiunea în spațiul danubiano-pontic. Cele două soluții alternative sunt: înfruntarea militară și obținerea libertății de fapt (chiar dacă în formule de drept internațional de suzeranitate- vasalitate de tip occidental sau oriental) și compromisul în cadrul unui statut politic de îngustare uneori drastică a capacității de inițiativă politică externă dar compensate de avantaje teritoriale sau comerciale. Politica confesională, între Roma și Constantinopol, nu reflectă întotdeauna numai o opțiune spirituală (act gratuit) ci adesea vicisitudinile manevrării între cele două “stînci” ale politicii externe a principatelor române în perioada începuturilor: Regatul ungar și Polonia-Lituania.

Rivalitatea polono-ungară pentru dominația Moldovei atinge punctul culminant la mijlocul secolului al XV-lea cînd se produce și cel mai viguros efort otoman, sub conducerea cuceritorului Constantinopolului, de a aduce sub ascultarea sa țărilor din spațiul Mării Negre. Momentului crucial pentru echilibrul de forțe care se va stabili în acest spațiu îi va răspunde acțiunea politică a lui Ștefan cel Mare “cea mai puternică

personalitate a istoriei românești în Evul Mediu” (p. 187). Lui îi sunt consacrate, explicit, mai mult de o pătrime din studiile acestui volum.

Statuarea relațiilor țărilor române cu Poarta otomană, problemă controversată și greu de tranșat în lipsa unei serii suficiente a documentelor probatoare (tratatele), este abordată din unghiul logicii raportului de forțe și a instituțiilor dreptului internațional medieval, dar și prin exploatarea unor izvoare de mare valoare pentru înțelegerea naturii acestor reglementări (Filippo Buonaccorsi Callimachus, Antonio Verancics): tratate negociate în care întinderea “libertății” (externe) lăsate de “suzeranii” otomani țărilor române era în direct raport cu rezultatele confruntărilor și cu condițiile echilibrului de forțe între Imperiul otoman și marii săi oponenți europeni (*Tratatele Țării Românești și Moldovei cu Imperiul otoman în secolele XIV-XVI: ficțiune istorică și realitate istorică; Moldova, stat tributar al Imperiului otoman în secolul al XV-lea: cadrul internațional al raporturilor stabilite în 1455-1456*).

Prin punerea în ecuația raporturilor internaționale a două realități ținute a fi, de obicei, de esențe diferite, realitățile politico-militare și cele confesionale, se ajunge la surprinderea în acțiune, în mai multe cazuri, a “laturii politice a spiritualului” în forma intereselor ierarhiei ecleziastice.

Necesitatea pentru Bizanț de a găsi noi forme de solidarizare anti-otomană care să remedieze inconvenientele formulei catolice unioniste a dus la o largă disponibilitate de dialog cu popoarele de rit grec printre care și românii. Tocmai acest cadru de interese este explicația rezolvării conflictului dintre Patriarhia ecumenică din Constantinopol și domnia Moldovei pentru recunoașterea canonicității alegerii mitropolitului, dar și a extinderii jurisdicției mitropoliei Țării Românești asupra ortodocșilor din Ungaria (*Bizanțul și Cruciata la Dunărea de Jos la sfîrșitul secolului al XIV-lea*).

Cunoscutele persecuții ale lui Petru Rareș, Ștefan Rareș și Alexandru Lăpușeanu împotriva populației ungare, germane și armenе din Moldova capătă coerență și raționalitate prin prisma dezvăluirii mecanismelor propagării curentelor protestante în spațiul românesc, în conjunctura eforturilor de închegare a sistemului militar și diplomatic habsburgic cu sens anti-otoman, după zdrobirea Ungariei la Mohacs (*Moldova în epoca Reformei. Contribuție la istoria societății moldovenești în veacul al XVI-lea; Diaconul sîrb și penetrația Reformei în Moldova*).

Tot unei reacții politice – contracararea expansionismul ungaro-polon sprijinit de catolicism - sunt subsumate și manifestările lui Alexandru cel Bun în sprijinul husitismului din Moldova (*Știri noi cu privire la istoria husitismului în Moldova în timpul lui Alexandru cel Bun*).

Din urmărirea logicii stringente a raporturilor politice (“singura posibilitate de a restrînge aria aproximației cronologice este de a înțelege mai exact sensul evoluției evenimentelor”, p. 72) sunt extrase argumente pentru înclinarea balanței în probleme controversate cum este aceea a obținerii Pocuției și a Țării Șepenițului de către Petru I al Moldovei de la Ungaria și nu de la Polonia (*Moldova începuturilor între regii Ungariei și Poloniei*); sau pentru decelarea ingerinței puterii în creștia culturală (*Cu privire la geneza și răspîndirea povestirilor scrise despre faptele lui Vlad Țepeș; O veche tipăritură despre Moldova la mijlocul secolului al XVI-lea*).

Numeroase întregiri documentare largesc cadrul de înțelegere a unor momente cruciale (*Mircea la Nicopol, 1396: o mărturie ignorată; Un episod al rivalității polono-ungare în secolul al XV-lea: campania lui Matia Corvin în Moldova, 1467, în lumina*

unui izvor inedit; *Războiul amânat: relațiile polono-moldovene în 1478. Reflecții pe marginea unui text al lui Filippo Buonaccorsi-Callimachus; Țelurile campaniei lui Ioan Albert în Moldova, 1497: un nou izvor*); sau tranșează o controversă (*Mircea cel Bătrîn și Baiazid. O întregire la cunoașterea confruntărilor lor armate*).

Înscrierea în planuri largi a evenimentului istoric face posibilă desprinderea naturală a noi teme de reflecție istorică (evoluția ideilor în medievistica românească, p. 361; consecințele începutului de apropiere între cele două Biserici pentru lumea românească, p. 70; politica anti-catolică a lui Alexandru cel Bun, 283).

În încheierea volumului sunt așezate cele trei studii fundamentale de exegeză a operei de istorie medievală a lui N. Iorga (*Nicolae Iorga și Evul Mediu românesc, Drumurile comerciale internaționale și geneza statelor românești în viziunea lui Nicolae Iorga și în istoriografia zilelor noastre, De la România la România. Formarea unei națiuni*). Izvorâte din încredințarea că "înțelegerea Evului Mediu românesc trece cu necesitate prin cunoașterea operei lui Nicolae Iorga" (p. 6), ele oferă o pătrunzătoare și atentă turnare în conștient a gândirii vulcanice a marelui istoric greu de cuprins pînă la straturile cele mai volatile ale sensurilor intuitive sau aluzive.

Cu acest volum de studii ale profesorului Șerban Papacoste (la a cărui apariție în bune condiții au contribuit și doi dintre tinerii discipoli, Gheorghe Lazăr și Ovidiu Cristea) avem la dispoziție încă o carte esențială pentru înțelegerea profundă și, de aceea, corectă a istoriei Evului Mediu românesc, "crampei al Evului Mediu general".

Anca Popescu

Politics and diplomacy in early modern Italy: the structure of diplomatic practice, 1450-1800, edited by DANIELA FRIGO, Cambridge Studies in Italian History and Culture, Cambridge University Press, Cambridge (UK), 2000, 262 pp.

Lucrarea adună o serie de studii deosebit de interesante, care pun în valoare numeroase surse documentare inedite, reușind să analizeze de o manieră exemplară complexa problematică privitoare la diplomația statelor italiene dintr-un interval cronologic destul de vast, aproape patru secole. Ideatoarea acestui volum, d-na Daniela Frigo, cadru didactic al Departamentului de Științe Politice al Universității din Trieste, deschide lucrarea cu o „Introducere” (pp. 1-24), ce își propune să facă o succintă prezentare a celor mai importante contribuții istoriografice relative la aspectele în discuție, punctând, totodată, progresele pe care studiile prezente le marchează, prin noile interpretări și metodologia propusă de autori, în cunoașterea mecanismelor diplomației moderne italiene și din Europa Occidentală. Urmează studiul „Diplomacy and government in the Italian city-states of the fifteenth century (Florence and Venice)” (pp. 25-48) de Riccardo Fubini, care urmărește evoluția diplomației medicee și venețiene în procesul lor formativ, derulat pe fondul conflictelor ce au implicat, în tabere diferite, întregul ansamblu al statelor italiene, în cadrul disputei franco-imperiale pentru supremație în Peninsula Italică. Sunt, de asemenea, ilustrate aspecte legate de procesul de guvernare în cele două state și implicațiile acestuia asupra problematicii reprezentării externe și analizate elemente de terminologie a aparatului central și diplomatic al celor două puteri italiene. „Aspects of Medicean diplomacy in the sixteenth century”(pp. 49-

94), realizat de Alessandra Conti, vizează procesul nașterii și afirmării uneia dintre cele mai reprezentative dintre diplomațiile europene, cea toscană, reliefând diverse aspecte ale politicii externe promovată de Casa de Medici, pretențiile de supremație ale Toscanei în lumea italiană. Aspirațiile politice ale acestei familii ducale se reflectă și în dimensionarea aparatului diplomatic al statului din veacul al XVI-lea, când relațiile externe ale Toscanei nu răspundeau întotdeauna unor necesități obiective, ci mai degrabă nevoii de a justifica prin manipularea imaginii năzuința accederii la o poziție privilegiată în raporturile de forțe la nivel internațional. Articolul datorat lui Luca Riccardi, „An outline of Vatican diplomacy in the early modern age” (pp. 95-108), sintetizează o bogată literatură științifică, mai veche sau mai recentă, care analizează funcționarea diplomației pontificale, insistând asupra particularităților ce o definesc : rolul complex al nunților apostolici, ca reprezentanți diplomatici și eclesiastici în statele care acceptau primatul spiritual al papei, și atribuțiile asumate de *Segreteria di Stato* în stabilirea liniilor directe ale politicii externe a Sf. Scaun. Vastul studiu al profesorului Andrea Zannini, cadru didactic al Universității din Udine, este intitulat „Economic and social aspects of the crisis of Venetian diplomacy in the seventeenth and eighteenth centuries” (pp. 109-146) și își propune să identifice principalele elemente politico-economice care au generat diminuarea eficacității diplomației venețiene în secolele XVII-XVIII. Istoricul venețian, stăpânind cu autoritate bibliografia și documentația arhivistică privitoare la tematica sa de interes, pune în legătură directă *decadenza* economică a Serenissimei cu dificultățile aparatului său diplomatic din veacurile amintite, dovada elocventă a acestei stări de fapt regăsindu-se în situațiile extreme în care ambasadorii Republicii Sf. Marcu acopereau din veniturile personale cheltuielile legate de funcționarea reprezentanțelor la care erau numiți. Devine din ce în ce mai evident, în secolul al XVII-lea și, mai ales, în cel următor, că a activa în diplomație reprezenta tot mai puțin un privilegiu, chiar unele dintre marile *famiglie patrizie* nereușind să răspundă exigențelor financiare pe care le implica o astfel de demnitate. „Small states’ and diplomacy : Mantua and Modena” (pp. 147-175) este realizat de coordonatorul volumului, d-na Daniela Frigo. Autoarea redă, îndeosebi pe baza materialului arhivistic, vitalitatea impresionantă a diplomației așa numitelor „state mici” ale Peninsulei Italice : Mantova dinastiei ducale Gonzaga și Ferrara *Estensi*-lor, rolul acestora în instituirea și păstrarea unor momente de echilibru politic în spațiul italian și Occidental. Ultimele studii ce intră în componența acestui volum : „Neapolitan diplomacy in the eighteenth century : policy and the diplomatic apparatus” (pp. 176-209) de Maria Grazia Maiorini și „Savoyard diplomacy in the eighteenth century (1684-1789)” (pp. 210-253) de Christopher Storrs, subliniază evoluția aparatului diplomatic al celor două state, în raport direct cu aportul acestora la derularea relațiilor politico-militare europene din veacul al XVIII-lea. Un „Indice” (pp. 254-262) întregeste acest volum publicat în condiții tehnice de excepție ; o lucrare temeinic documentată, care ne relevă numeroase informații inedite, recoltate din diverse arhive italiene, și ne confirmă, dacă mai era nevoie, că eforturile depuse pentru a extrage din surse de arhivă datele pe baza cărora se poate construi o argumentare veridică a opiniilor unui cercetător autentic se bucură încă de apreciere deplină în Occident.

Cristian Luca

* * *

Într-o vreme când a devenit o modă la unii istorici sau publiciști să nu mai citeze contribuția predecesorilor lor, fie că o folosesc, fie că o ignoră, de parcă tema respectivă ar începe odată cu lucrarea lor, bătând uneori penibil la porți de mult deschise, nu e de mirare proliferarea compilațiilor la limita plagiatului și chiar a plagiatului ca atare. Profitând de faptul că nimeni nu îi atenționează așa cum ar merita, autorii unor astfel de “lucrări” istorice parazitare, cred că după ce au folosit lucrarea altuia compilând-o, plagiind-o, însușindu-și chiar și trimerile bibliografice, sau bibliografia terminală, pot scăpa de răspunderea științifică, astăzi și penală, amintind undeva pierdut în text, între alții, și numele autorului plagiat, în legătură cu o oarecare problemă mărunță. Utilizarea unor astfel de rețete e mai veche, și desigur am greșit în anii '70 ai secolului XX, când, descoperind primele plagiate după lucrările mele, nu am luat nici o atitudine, ceea ce însă l-a făcut pe colegul meu Nicolae Stoicescu să pornească o campanie în presă împotriva celui care m-a plagiat (nu numai pe mine), cadru didactic universitar, care s-a ales doar cu pierderea postului de prodecan al Facultății de istorie din București. Am considerat atunci că nu mai era nimic de spus, și abia în 1988, în “note și comentarii” la ediția a II-a *Istoriei românilor*, V, a lui N. Iorga, p. 393 – 394, 397, am amintit în treacăt pe cei care, câțva timp, m-au plagiat sau mi-au preluat fraudulos unele texte.

Iată însă că recent, în 1999 – 2000, în ciuda faptului că acum există o lege a dreptului de autor, care protejează proprietatea intelectuală, și incumbă răspundere penală a plagiatorului, un alt “autor” apare în această postură. Este vorba de Paul Ștefănescu, după cât am înțeles medic de meserie, prolific autor de tot felul de cărți aducătoare de venituri și “notorietate”. Cum plagiatul nesancționat proliferază astăzi, în condițiile în care autori, dar și editori, fără scrupule, sau cel puțin ingnoranți în al doilea caz, urmăresc doar profituri imediate, mizând pe inerția autorilor – oameni de știință, m-am hotărât să nu mai trec sub tăcere un astfel de procedeu, care de altfel intră sub incidența legii. Iată, așadar, pe două coloane textele în cauză, cu mențiunea că întreg capitolul în cauză al lui Paul Ștefănescu, cu excepția câtorva rânduri, este plagiat:

CONSTANTIN REZACHEVICI,
Glorioasa pribegie a lui Mihai Viteazul, în
"Magazin istoric", VI (1972), nr. 3

PAUL ȘTEFĂNESCU, *Noi
enigme neelucidate ale istoriei*, Editura
Vestala, București, 1999.

....La sfârșitul lui noiembrie 1600, Mihai Viteazul înconjurat de căpitani și 7000 oșteni – după cum însuși mărturisește – părăsea Țara Românească pornind pe drumul lung spre curtea împăratului. Aducea cu el un trofeu prețios: steagul sangeacului de Vidin, pe care-l atacase când acesta cu 4000 de turci, se întorcea după un raid de pradă, cu mulți robi și vite, la sudul Dunării.

p. 58

Mihai a sosit la Praga la 23 februarie, 35 de oameni și 9 trăsături îi alcătuiau alaiul. A poposit la hanul cu nume exotic "La Omul Sălbatic" – ridicat în veacul XVI, în plină epocă a descoperirilor geografice de peste oceane.

p. 62-63

Știrea e confirmată de *Istoria* lui Iacob Franko, apărută la Leipzig chiar în 1601, după care "banchete peste banchete strălucite se dădeau în onoarea lui, din partea celor mai mari ai curții, pentru că acest Mihai era viteaz și încercat". ☉...☉.

Până la sfârșitul lunii martie, Mihai a trăit în atmosfera plină de contraste a Curții imperiale.

p. 64

La 4 aprilie, Mihai părăsește orașul imperial și se întoarce la Viena. Parcurge din nou drumul din toamna trecută, și încrederea în victorie îi dă aripi. Cu cei 100.000 taleri primiți de la împărat va strânge 6000 pedestrași și 4000 călăreți. La 10 aprilie e la Viena, și spre sfârșitul

La sfârșitul lui noiembrie 1600, Mihai Viteazul, împreună cu căpitani săi și aproximativ 7000 de oșteni, pleacă din Țara Românească, îndreptându-se spre Praga, unde se afla Curtea Împăratului Rudolf al II-lea. El aducea cu sine, pentru a-l oferi împăratului, steagul sangeacului de Vidin pe care-l atacase, pe când acesta, în fruntea a 4000 de turci, se întorcea după ce săvârșise o incursiune de jaf, în sudul Dunării, cu care prilej capturase o mulțime de robi și vite. Mihai a sosit la Praga, unde se afla reședința preferată a lui Rudolf II în castelul Prazsky Hradčany, 35 de curteni și 9 trăsuri îi alcătuiau alaiul. Mihai poposise la hanul cu nume exotic, cel mai scump din oraș, "La Omul Sălbatic", ridicat în veacul al XVI-lea, în plină epocă a marilor descoperiri geografice de peste ocean.

Până la sfârșitul lunii martie, Mihai a trăit în atmosfera plină de contraste a curții imperiale luând parte ca invitat la "*banchete peste banchete strălucite ce se dădeau în onoarea lui, din partea celor mai mari ai curții, pentru că acest Mihai era un bărbat serios, viteaz și încercat*", după cum menționează Iacob Franko în lucrarea sa *Istoria* apărută la Leipzig chiar în 1601. În ziua de 4 aprilie, după mai multe întrevederi cu Împăratul Rudolf al II-lea, Mihai părăsește Praga și revine la Viena, luând drumul spre casă, și parcurgând același intinerar ca cel din toamna precedentă. Împăratul îi încredințase 100000 taleri cu care spera să plătească simbria a 6000 pedestrași și 4000 călăreți pentru a se război cu otomanii. La 10 aprilie, ajunge la Viena, unde face

lunii pornește mai departe spre Cașovia (Kosice – astăzi în R. Slovacia). Aici era așteptat încă din 27 aprilie de un trimis al fiului său, venit pe ascuns cu vești de la Făgărești, și tot aici generalul Ferrante Gonzaga, îi pregătește o intrare triumfală. La 2 mai, corabia pe care s-a îmbarcat Mihai a pornit de la Viena pe Dunăre. Nouă zile mai târziu, domnul român și generalul italian se întâlnesc sub zidurile Cașovei. O companie de nobili din oraș și alte patru de cavalerie imperială îl întâmpină. Sprinten, Mihai descalcă și strânge mâna generalului. În aceeași zi discută mai bine de trei ore planul campaniei în Transilvania și Țara Românească. Mihai pare nervos, știe că în curând va da ochii cu Basta, care eliberat mai mult de nobilii răzvrățiți, fugise prin Gherla și Chiuaru, în ținuturile împăratului. Rudolf și arhiducele Matias stăruiau ca cei doi să se împace, căci – după părerea lor – numai astfel va putea fi învins Sigismund Báthory, de partea căruia trecuse întreaga nobilime transilvăneană, și care pe deasupra mai avea și ajutorul turcilor. Mai târziu, Basta însuși va recunoaște că fără Mihai n-ar fi izbutit să-l biruie pe Sigismund.

Dramatica întâlnire între Mihai și Basta a avut loc la 20 mai 1601, în palatul lui Gonzaga de la Cașovia. “Vă puteți închipui cum a avut loc împăcarea între cei doi!” – scria un martor al acesteia, ducelui de Mantua, la 28 mai.

La vederea lui Basta, Mihai s-a schimbat la față și nu a putut răspunde cuvintelor de introducere ale generalului Gonzaga. Basta i-a vorbit “foarte onorat și dulce”; mai târziu se va lăuda că a întrebuițat toată “dibăcia care i-a stat în putință”, pentru a-l convinge pe voievod. Mihai, în schimb, îi răspunde deschis, declarându-i că e din nou gata să

un popas, tocmește oamenii și, spre sfârșitul lunii, pornește mai departe spre Cașovia.

Aici îi vine în întâmpinare unul dintre trimișii fiului său, venit pe furiș de la Făgăraș, aducând vești proaspete din țară. Generalul Ferrante Gonzaga îi organizează o intrare triumfală în oraș. Se îmbarcă în ziua de 2 mai pe o corabie și pornește în josul Dunării. La Cașovia, Mihai a pus la punct, împreună cu generalul italian, planul campaniei din Transilvania și Țara Românească.

Mihai dă semne de nervozitate la gândul că îl va întâlni pe Basta, pe care din instinct nu-l simpatiza, având presimțiri sumbre. Basta, eliberat de nobilii răzvrățiți, se strecurase pe furiș prin Gherla și Chiuaru. Împăratul Rudolf și Basta, erau de părere ca Mihai și Basta să se împace, numai împreună, după părerea lor, va putea fi învins Sigismund Báthory, de partea căruia trecuse întreaga nobilime transilvăneană, care era sprijinită de turci. Însuși Basta, mai târziu recunoaște deschis că fără sprijinul lui Mihai, n-ar fi izbutit să-l biruie pe Sigismund.

Întâlnirea memorabilă dintre Mihai și Basta se va produce la 20 mai 1601 la palatul lui Gonzaga de la Cașovia (astăzi Kosice în Slovacia). “Vă puteți închipui cum a avut loc împăcarea între cei doi!” – scrie un martor al acesteia, ducelui de Mantua, la 28 mai.

La vederea lui Basta, Mihai s-a schimbat la față și nu a putut răspunde cuvintelor de introducere ale generalului Gonzaga. Basta i-a vorbit cu «dibăcia care i-a stat în putință». În ceea ce-l privește Mihai, acesta i-a răspuns deschis, declarându-i că este gata să colaboreze din nou cu el “din toată inima”. O descriere asemănătoare în privința întâlnirii celor doi

colaboreze cu el “din toată inima”.

În cuvinte asemănătoare descrie această întâlnire și italianul G. Beduccino – adăugând amănuntul că Mihai s-ar fi scuzat pentru atitudinea sa de la începutul întrevederii, la care participă și Gonzaga, Mihai porni spre Debrețin și Basta spre Satu Mare, pentru a-și aduna trupele. Alături de Mihai veniră în grabă aga Leca și Leca comisul, pe care îi lăsase în toamna trecută în Transilvania. La începutul lui iulie sosește în tabăra voievodului și banul Mihalcea cu 800 de oșteni. Turcii din pașalâcul Budei intră în panică. Mihai e din nou în fruntea unor oști... Dar, credincios cuvântului dat împăratului, el își urmează calea direct spre Transilvania. La 10 iunie e la Tokay, de unde trimite un om pentru a atrage de partea sa pe moldovenii trimiși de Ieremia Mobilă în ajutorul lui Sigismund Báthory. La începutul lunii următoare, oștile sale și ale lui Basta s-au unit la Moitin, lângă Satu Mare. Sigismund e înfrânt la Gorăslău. Drumul spre inima Transilvaniei, și de aici spre Țara Românească, de unde Simion Movilă fugise, alungat de boieri, era liber. Dar marele voievod nu și-a mai revăzut țara niciodată. A pierit, ucis din porunca celui cu care încheiase înșelătoarea “înțelegere” de la Cașovia. Pribegia lui s-a sfârșit pe Câmpia Turzii, în august 1601.

(p.65)

este datorată și italianului G. Beduccino care, în plus, mai menționează că Mihai s-ar fi scuzat pentru atitudinea sa manifestată la începutul întrevederii, întrucât “*prima mișcare n-a fost în puterea lui*”. Dacă stăm să ne gândim, faptul corespunde întru totul firii sale tumultuoase și dârze a voievodului român.

Mihai, Basta și Gonzaga stabilesc până în cele mai mici amănunte planul de luptă cu prilejul a mai multe întrevederi. Mihai împreună cu însoțitorii săi, a plecat spre Debrețin, iar Basta s-a îndreptat spre Satu Mare, cu scopul de a-și aduna trupele. În întâmpinarea lui Mihai au venit aga Lega și comisul Leca, oameni de încredere, pe care îi lăsase în toamna trecută în Transilvania. Banul Mihalcea, în fruntea a 800 de oșteni i se alătură lui Mihai la începutul lunii iulie.

Văzând pregătirile de amploare pe care le fac muntanii în frunte cu Mihai, turcii din pașalâcul Budei intră în panică. Mihai cu oastea sa își continuă ferm și neabătut calea directă spre Transilvania. La 10 iulie poposește la Tokay în Ungaria, de unde trimite un sol pentru a-i atrage de partea sa pe moldovenii trimiși de Ieremia Movilă, în sprijinul lui Sigismund Báthory. La începutul lunii următoare, armata sa și cea condusă de Basta se unesc la Moisin, lângă Satu Mare. Sigismund este înfrânt la Gurăslău. De acuma drumul spre centrul Transilvaniei, și mai departe, spre Țara Românească, de unde Simion Movilă fusese alungat de pe tron de boieri și dregători, era liber în fața lui Mihai. Dar marele voievod nu și-a mai revăzut țara niciodată. A pierit ucis din porunca celui cu care încheiase înșelătoarea “înșelegere” de la Cașovia. Pribegia lui s-a sfârșit în zorii zilei de 9/19 august 1601.

(p. 68-69)

CONSTANTIN REZACHEVICI,

Cine a adus la Târgoviște capul lui Mihai Viteazul?, în "Magazin istoric", III (1969), nr. 6.

În zorii zilei de 9/19 august 1601, într-o duminică, pe câmpia Turzii se rostogoli în pulbere capul lui Mihai Viteazul, asasinat mișelește din ordinul generalului Basta. "Și căzu trupul lui cel frumos ca un copaci [...]. Și rămaseră creștinii și mai vârtos Țara Românească, săraci de dânsul. Cuvinte născute din durerea unui mare admirator al lui Mihai Viteazul, vistierul Stavrinus, și consemnate în cronica țării de anonimul autor muntean al "Istoriei lui Mihai vodă", ele mărturisesc simplu și emoționant simțămintele celor care l-au cunoscut și au luptat alături de "neînfricatul erou al creștinătății."

Nu stăruim asupra amănunțelor desfășurării odiosului act de pe Câmpia Turzii. Numeroase relatări trimise la Viena și Praga în zilele următoare, și de acolo răspândite la curțile europene, nu mai puține izvoare narrative, precum și o bogată literatură istorică, folosind felurite versiuni, adesea fără o analiză critică prealabilă, au povestit în fel și chip asasinarea învingătorului de la Călugăreni. Autorul crimei e de asemenea bine cunoscut: generalul imperial Gheorghe Basta. O recunoaște el însuși, răspicat, în scrisoarea trimisă arhiducelui Matias, viitorul împărat, la 23 august (stil nou) 1601, din tabăra de la Turda. Mihai "a fost ucis conform cu porunca data de mine celor însărcinați cu executarea". Atrage cercetătorii perioadei, anume numărul mare de trupe trimis de Basta spre tabăra lui Mihai. Ștefan Szamosközy și G. Beduccino, ambii contemporani ai evenimentelor, realtează pe larg despre sfatul ținut de Basta cu căpitanii săi în noaptea de sâmbătă 18 august și despre planul desfășurării trupelor stabilit pentru a

PAUL ȘTEFĂNESCU, *op. cit.*

În acea duminică, pe câmpia Turzii se rostogoli în pulbere capul lui Mihai Viteazul asasinat mișelește din ordinul generalului Basta. ...*Si căzu trupul lui cel frumos ca un copaci [...]. Și rămaseră creștinii și mai vârtos Țara Românească, săraci de dânsul*". Cuvinte născute din durerea unui mare admirator al lui Mihai Viteazul, vistierul Stavrinus, și consemnate în cronica țării de anonimul autor muntean al "Istoriei lui Mihai vodă", care mărturisesc, în modul cel mai simplu și emoționant posibil, simțămintele celor care l-au cunoscut direct și au luptat alături de "neînfricatul erou al creștinătății".

Amănuntele odiosului asasinat petrecut pe câmpia Turzii au făcut obiectul a numeroase relatări trimise în zilele următoare în marile capitale europene. Autorul crimei a fost generalul imperial Gheorghe Basta, după cum singur recunoaște într-o scrisoare trimisă arhiducelui Matias, viitorul împărat, la 23 august (s.n.) 1601, din tabăra de la Turda: Mihai "a fost ucis conform cu porunca dată de mine celor însărcinați cu executarea". Pentru a-și pune în aplicare planul mișeleșc, Basta a trimis spre tabăra lui Mihai un număr mare de trupe. Ștefan Szamosközy și G. Beduccino, contemporani cu evenimentele, relatează pe larg despre sfatul ținut de Basta cu căpitanii săi în noaptea săi în noaptea de sâmbătă 18 august și despre planul desfășurării trupelor, stabilit pentru a doua zi.

Într-o scrisoare din 28 august Ieremia Movilă menționează că s-ar fi ajuns chiar la o luptă înverșunată între cele două tabere.

(p. 69-70)

doua zi. Într-o scrisoare din 18 august Ieremia Movilă, afirmă că s-a ajuns chiar la o luptă înverșunată între cele două tabere. (p. 55-56)

CONSTANTIN REZACHEVICI,
Ultimele zile, în "Magazin istoric, IX (1976), nr.8.

Pe câmpia Turzii, unde Basta a rămas până la 25 august 1601, s-a lăsat o deliberată tăcere asupra celor petrecute. În ciuda silințelor lor, asasinii care au jefuit cortul voievodului n-au aflat nici un fel de corespondență "trădătoare" a lui Mihai cu Sigismund sau cu turcii, deși Basta a căutat apoi să acrediteze un astfel de zvon. Cutia cu scrisori a voievodului cuprindea doar acte legate de stăpânirea sa în cele trei țări române și cele privind tratativele cu reprezentanții împăratului. Toate se păstrează astăzi întocmai în Arhiva de Război din Viena. Neputând justifica prin ele omorul, Basta nu le-a trimis împăratului, ci le-a ascuns un timp la Satu Mare, împreună cu alte lucruri ale marelui dipărut. ☉...☉

Patru zile după asasinat, la 23 august 1601, Basta a trimis, deci, arhiducelui Matias, la Viena, o scrisoare de justificare. Principala "acuzăție" adusă lui Mihai era că urmărea să rămână în Transilvania. Restul calomniilor și falselor interpretări ale acțiunilor voievodului fuseseră expuse și înaintea Consiliului de Război din tabăra sa, chiar în ziua asasinatului, unde au fost ascultate și de un milanez pe nume Morando Fossato. Ca atare, afirmă cu nerușinare Basta, tocmai când Mihai era pe punctul de pleca spre Alba Iulia, unde palatul princiar fusese pregătit pentru el, "am fost forțat să încerc a mă asigura asupra persoanei sale; dar el, vrând să se apere, a fost ucis, conform cu

PAUL ȘTEFĂNESCU, *op. cit.*

În tabăra de la Câmpia Turzii, generalul Basta a rămas până la 25 august 1601. (Constantin Rezachevici: *Magazin istoric*, nr. 8, 1976, p. 18. (în realitate p. 21 - n.C.R.), păstrând o tăcere suspectă asupra evenimentelor petrecute. Asasinii care au jefuit cortul lui Mihai nu au descoperit nici un fel de corespondență trădătoare a lui Mihai cu turcii, sau cu Sigismund, așa cum va pretinde mai târziu, pentru a-și motiva fapta mișească, Basta. Documentele găsite se refereau doar la tratativele cu reprezentanții Împăratului Rudolf al II-lea și Basta neputându-se servi de ele, nu le-a trimis Împăratului, ci le-a ascuns un timp la Satu Mare, împreună cu obiectele personale ale victimei [...].

La patru zile după asasinat, la 23 august 1601, generalul Basta, în scrisoarea de care am amintit, trimisă arhiducelui Matias, la Viena, își justifica fapta odioasă pe motiv că Mihai urmărea să rămână în Transilvania: "*am fost forțat să încerc a mă asigura asupra persoanei sale; dar el, vrând să se apere, a fost ucis, conform cu porunca dată de mine celor însărcinați cu executarea*".

porunca dată de mine celor însărcinați cu executarea”. În realitate, asasinatul fusese oricum hotărât din interese străine, potrivnice mai ales unirii românilor. Basta urmărea să rămână guvernatorul Transilvaniei ☉...☉

Circula zvonul că, la aflarea veștii, împăratul n-a fost tulburat: “*deși eu – scria insinuant, nunițul papal, Spinelli, la 4 septembrie – am înțeles din altă parte, mai tainică, și sigură, că faptul nu numai că nu a displăcut Maiestății Sale, dar poate că execuția n-a avut loc fără ordinu secret al Maiestății Sale*” ☉...☉

Un trimis personal din tabăra de la Turda “pentru a da socoteală de tot ce a făcut” era așteptat zadarnic, din oră în oră, la Praga. A apărut abia la mijlocul lui noiembrie. Răspunsul împăratului – nerelevat de istorici și necunoscut marelui public – umple de indignare, ca și al fratelui său, arhiducele. După citirea scrisorii lui Basta, Rudolf a chemat pe diplomatul Carlo Magno, prieten devotat al lui Mihai Viteazul, trimițându-l în tabăra lui Basta pentru a ridica în numele său “o mare cantitate de lucruri curioase” și hainele lui Sigismund Báthory, pierdute de acesta la Guruslău! Magno a adunat cu greu și lucrurile lui Mihai, răspândite la Satu Mare, Cașovia și în tabăra lui Basta, predându-le lui Rudolf II ☉...☉.

Habsburgii nu numai că nu l-au condamnat pe Basta; ba mai mult, în noiembrie, împăratul și miniștrii săi se declarau “complet satisfăcuți” de înlăturarea lui Mihai.

Realitatea este cu totul alta: asasinatul fusese hotărât din interese străine, care se împotriveau unirii românilor, Basta dorind să devină guvernatorul Transilvaniei.

La aflarea veștii uciderii lui Mihai, împăratul n-a fost cătuși de puțin tulburat: “*Deși eu – scria nunițul papal, Sipnelli, la 4 septembrie – am înțeles din altă parte, mai tainică, și sigură, că faptul nu numai că nu a displăcut Maiestății Sale, dar poate că execuți n-a avut loc fără ordinu secret al Maiestății Sale*”.

Împăratul, departe de a lua vreo măsură de pedepsire a lui Basta, care l-a înștiințat printr-un trimis personal pe la mijlocul lui noiembrie, dar după citirea scrisorii lui Basta, Rudolf a chemat pe diplomatul Carlo Magno, prieten devotat al lui Mihai Viteazul, pe are l-a însărcinat să meargă în tabăra lui Basta pentru a ridica “o mare cantitate de lucruri curioase” și hainele lui Sigismund Báthory, pierdute de acesta la Gurăslău Magno a adunat lucrurile ce aparținuseră lui Mihai și care se răspândiseră între timp la Satu Mare, Cașovia și tabăra lui Basta, și le-a predat lui Rudolf II.

Habsburgii nu numai că nu au condamnat fapta lui pe Basta; dar, în noiembrie, împăratul și miniștrii săi s-au declarat “complet satisfăcuți” de înlăturarea lui Mihai.

(p. 21-22). (p. 70-71).

CONSTANTIN REZACHEVICI, *Cine a adus la Târgoviște capul lui Mihai Viteazul?*

Relatările provenite din tabăra imperială de pe câmpia Turzii, informațiile ambasadurilor străine acreditați la Praga, raportul trimisului lui Rudolf al II-lea și cele ale căpitanilor imperiali din Ungaria Superioară nu amintesc aproape nimic despre soarta rămășițelor lui Mihai Viteazul ①...①.

Aceste aspecte se desprind însă sugestiv dintr-o scrisoare a lui Ieremia Movilă adresată la 1 septembrie (stil nou) 1601 cancelarului lituan Leon Sapieha. "Vă mai înștiințăm de asemenea cu siguranță cum că Mihai vodă pieri la Turda în 19 a lui august ucis din ordinul lui însuși Gheorghe Basta, dintâi fu împușcat, apoi i se tăie capul, și corpul s-a expus pe câmp deasupra unui cal mort și Gheorghe Basta nu permise a-l înmormânta" (subl. ns.). Relatarea nu poate fi pusă la îndoială. ea provine de la un dușman a lui Mihai, al cărui frate lupta în Țara Românească împotriva boierilor celui ucis și poate fi cu atât mai ușor verificată cu cât răspunde într-un tot cu însemnările lui Șt. Szamosközi. În versiunea acestuia, ucigașii au târât trupul lui Mihai afară din cort "și a zăcut trei zile gol la marginea drumului. Capul cu barbă cu tot, l-au pus pe hoitul unui cal. În cele din urmă ①...① l-au înmormântat niște sârbi într-o groapă mică.

O versiune cu totul diferită a celor întâmplate după moartea lui Mihai prezintă Ciro Spontoni, secretarul lui Basta și redactorul memoriilor sale sub titlul *Historia della Transilvania*, Veneția, 1638. O redăm aproape în întregime deoarece pe ea se bazează evenimentele din acei ani: "După aceasta (asasinarea lui Mihai, considerată "giustissima essecutione" –

Informațiile ambasadurilor străine acreditați la Praga, cât și raportul trimis lui Rudolf al II-lea și cele ale căpitanilor imperiali din Ungaria Superioară nu amintesc aproape nimic despre soarta rămășițelor lui Mihai Viteazul.

O scrisoare trimisă de Ieremia Movilă la 1 septembrie 1601 (s.n.), lui Leon Sapieha, cancelar lituanian, menționează: "Vă mai înștiințăm de asemenea cu siguranță cum că Mihai vodă pieri la Turda în 19 a lui august, ucis din ordinul lui însuși Gheorghe Basta, dintâi fu împușcat, apoi i se tăie capul, și corpul s-a expus pe câmp deasupra unui cal mort și Gheorghe Basta nu permise a-l înmormânta". În versiunea lui Ștefan Szamosközi, ucigașii au târât trupul lui Mihai afară din cort "și a zăcut trei zile gol la marginea drumului. Capul cu barbă cu tot, l-au pus pe hoitul unui cal [...]. În cele din urmă [...] l-au înmormântat niște sârbi într-o groapă mică...".

Există mai multe relatări despre asasinarea lui Mihai Viteazul; le vom menționa pe cele mai importante.

Astfel, o versiune cu totul diferită a celor întâmplate după moartea lui Mihai, ne-o oferă Ciro Spontoni, secretarul generalului Basta și redactorul memoriilor sale sub titlul *Historia della Transilvania*, apărută la Veneția, în 1638. "După aceasta

n.n.), se țin coniliu, la care au participat conducătorii ambelor armate (imperială și română - n.n.) care au declarat supunere față de ordinele generalului Basta; s-a hotărât de asemenea a se trimite capul lui Mihai în Țara Românească, socotindu-se că dacă nu l-ar fi trimis ☉...☉ boierii n-ar alege alt voievod. ☉...☉. Capul fu deci îmbălsămat și încredințat comisului lui Mihai, care îl ceru cu cea mai mare stăruință spre a-l duce în Țara Românească” ☉...☉.

Este albanezul Leca comisul, care îndeplinise diferite solii ale lui Mihai pe lângă imperiali și care alături de aga Leca, de același neam, se afla în tabăra lui Mihai, pe care îl trădează, trecând de parte lui Basta (Șt. Szamosközi).

Trecând la izvoarele franceze contemporane evenimentelor din 1601, amintim istoria lui Iacob de Thou, după care “Trupul lui (Mihai) dezbrăcat, fu aruncat să zacă spre oroare la malul râului, până de cur seară, într-un mod nedemn. Iar de noapte fu înmormântat în acel loc din ordului lui Ioan Schneckenhau, tribun al miliției sileziene”.

Izvoarele grecești, poemele închinat lui Mihai Viteazul de vistieryl Stavrinou în Gh. Palamede în 1607, înregistrează și ele soarta rămășițelor lui Mihai. Relatarea lui Palamede spune că trei zile și trei nopți capul domnului a rămas așezat pe un cal al său, ucis în învălmășeală, în care tip trupul a rămas nîngropat. La această versiune care, în linii mari, se aseamănă cu cea a lui Szamosközi, Palamede adaugă însă o știre semnificativă care nu apare în alte izvoare: “Mulți se strângeau acolo, priveau cu jale și clătînându-și capul criticau aspru pe Basta. Iar după trei zile și trei nopți, tot niște ostași din vechii slujitori ai lui Mihai, l-au îngropat pe ascuns și mulți l-au plâns cu prisosință”.

(asasinarea lui Mihai, privită drept «gentissima (sic!) essecutione»), se țin coniliu, la care au participat conducătorii ambelor armate (imperială și română n.n.) care au declarat supunere față de ordinele generalului Bastaș s-a hotărât de asemenea a se trimite capul lui Mihai în Țara Românească, socotindu-se că dacă nu l-ar fi trimis [...] boierii n-ar alege alt voievod. [...] capul fu deci îmbălsămat și încredințat comisului lui Mihai care îl ceru cu cea mai mare stăruință spre a-l duce în Țara Românească”.

Numele acestui comis era Leca, albanez care îndeplinise diferite solii ale lui Mihai pe lângă imperiali și care, alături de aga Leca, de același neam, făcea parte din tabăra lui Mihai, dar pe care l-a trădat în cele din urmă, trecând de partea lui Basta (Ștefan Szamosközi).

Izvoarele franceze contemporane evenimentelor din 1601, dintre care un loc aparte îl ocupă Iacob [Thou – C.R.] menționează: “Trupul lui [Mihai] dezbrăcat, fu aruncat să zacă spre oroare la malul râului, până de cur seară, într-un mod nedemn. Iar de noapte fu înmormântat în acel loc din ordinul lui Ioan Schneckenhau, tribun al miliției sileziene”.

Sh. [Gh. – C.R.] Palamede, în 1607, relatează că trei zile și trei nopți capul domnului a rămas așezat pe un cal al său, ucis în învălmășeală, în care timp trupul a rămas neîngropat: “Mulți se strângeau acolo, priveau cu jale și clătînându-și capul criticau aspru pe Basta. Iar după trei zile și trei nopți, tot niște ostași din vechii slujitori ai lui Mihai, l-au îngropat pe ascuns și mulți l-au plâns cu prisosință”.

Între izvoarele posteroare evenimentelor, dar care prezintă relatări demne de reținut, se numără cronică sârbească a lui G. Brancovici. Acesta petrecuse mulți ani pe lângă mitropolia română din Alba Iulia, între anii 1680 - 1689 a locuit în Țara Românească, având legături cu personalități politice și cu cărturarii vremii. Din Alba Iulia a cules știrea că după uciderea lui Mihai “cu îngăduirea lui Basta capul lui fu îngropat împreună cu trupul și mai jos grăesc cum după ce a trecut câțva timp, a fost dus și înmormântat la mitropolia din Bălgrad”, iar de la munteni tradiția care circula în țară după care “capul ascuns a fost dus în taină de un oarecare căpitan (s. n.) numit iuzbașa (sic!) în mănăstirea de la Târgoviște, ce se află pe o colină ridicată, numită mănăstirea din Deal și a fost înmormântat acolo”.

Dintre izvoarele ungurești târzii, dar care folosesc relatările de la începutul secolului al XVII-lea ale lui Szamosközi și Simigianus menționăm cunoscuta cronică a lui Wolfgang Bethlen, unde este înregistrată știrea conform căreia trupul lui Mihai a fost dus în biserica românească de la Alba Iulia.

Trecând la cronicile românești, amintim pe scurt că letopisețul lui Miron Costin, însemnând spusele unor “oameni bătrâni de pre acele vremi” afirmă că lui Mihai vodă “i-au tăiat capu și l-au dus la Basta Giugiu, iar trupul până a triia dzi au stătut la vederea tuturor, neîngropat”, oștile sale fiind “slobozite” din tabără.

G. Brancovici, un sârb care a locuit în Țara Românească între anii 1680-1689, a cules știrea ca, după uciderea lui Mihai “cu îngăduirea lui Basta capul lui fu îngropat împreună cu trupul și mai jos grăesc cum după ce a trecut câțva timp, a fost dus și înmormântat la mitropolia din Bălgrad”. De la munteni, tradiția consemnează: “Capul ascuns a fost dus în taină de un oarecare căpitan numit iuzbașa în mănăstirea de la Târgoviște, ce se află pe o colină ridicată, numită mănăstirea din Deal și a fost înmormântat acolo”.

Dintre izvoarele ungurești târzii menționăm cunoscuta, cronică a lui Wolfgang Bethlen, unde este înregistrată știrea conform căreia trupul lui Mihai a fost dus în biserica românească de la Alba Iulia.

Letopisețul lui Miron Costin, se referă la spusele unor “oameni bătrâni de pre acel vremi”, care afirmă că lui Mihai vodă “i-au tăiatu capul și l-au dus la Basta Giurgiu, iar trupul până triia dzi au stătut la vederea tuturor, neîngropat”, oștile sale fiind slobozite din tabără.

Pe file îngălbenite ale uneia dintre multe versiuni ale cronicii, un anonim a adăugat cândva la sfârșitul "Istoriei lui Mihai vodă" o interesantă relatare: "De aicea să povestim de un boer care au fost la Mihai vodă, anume Turturea postelnicul. Atuncea au fost legat Mihai vodă cu Turturea postelnicul jurământ tare și mare cum să se caute unul pre altul până la moartea lor. Și de să va prinde lui Mihai vodă să pieie într-altă țară, să nu-i lase oasele acolo, ci să le aducă în Țara Românească. Iar de se va prinde să pieie acest postelnic Turturea într-altă țară, să nu-i lase Mihai vodă oasele, ci să le aducă în Țara Românească să le îngroape.

Drept aceia, deaca văzu Turturea postelnicul că tăiară pre Mihai vodă, mult s-au nevoit pentru jurământul ca să aducă oasele lui Mihai vodă. Ci n-au putut, ci au luat numai capul de l-au adus în Țara românească și l-au îngropat la mănăstirea Din-deal, de la Târgoviște. Și au făcut milă mare care au fost lăsat Mihai vodă să le dea acei mănăstiri".

Unsprezece ani după moartea lui Mihai Viteazul, la 7 decembrie 1612 Radu Mihnea întărește lui Turturea paharnic satul Găuriciul, cumpărat de Mihai în timpul domniei și dăruit apoi lui Turturea "pentru multa și buna și credincioasa slujbă cu care a slujit domniei lui multă vreme neîncetat, cu multă trudă, încă și în alte țări străine, până în Țara Nemțească". Documentul slavon inedit, pergament bine păstrat, cu inițialele și monograma domnească, împodobită cu chinovar, constituie prima mențiune documentară a paharnicului Turturea. "Și apoi continuă actul răposatului Mihai voievod s-a întâmplat acolo moarte, de a pierit. Iar întru aceea, sluga domniei lui mai sus zisă, Turturea păharnic, el a furat capul lui și l-a adus aici în țară, de l-a slujit și l-a îngropat cu multă cinste, ca pe un domn".

(p. 56-58).

La sfârșitul *Istoriei lui Mihai vodă* un anonim a adăugat o interesantă relatare: "De aicea să povestim de un boer care au fost la Mihai vodă, anume Turturea postelnicul. Atuncea au fost legat Mihai vodă cu Turturea postelnicul jurământ tare și mare cum să se caute unul pre altul până la moartea lor. Și de să va prinde lui Mihai vodă să pieie într-altă țară, să nu-i lase oasele acolo, ci să le aducă în Țara Românească. Iar de se va prinde să pieie acest postelnic Turturea într-altă țară, să nu-i lase Mihai vodă oasele, ci să le aducă în Țara Românească să le îngroape.

Drept aceia deaca văzu Turturea postelnicul că tăiară pre Mihai vodă, mult s-au nevoit pentru jurământul ca să aducă oasele lui Mihai vodă. Ci n-au putut, ci au luat numai capul de l-au dus în Țara Românească și l-au îngropat la mănăstirea Din-deal, de la Târgoviște. Și au făcut milă mare care au fost lăsat Mihai vodă să le dea acei mănăstiri".

Prezența paharnicului Turturea este atestată de un document slavon inedit, un pergament bine păstrat, având inițialele și monograma domnească, împodobită cu chinovar: "Și apoi – menționează actul – răposatul Mihai voievod s-a întâmplat acolo moarte, de a pierit. Iar întru aceea, sluga domniei lui mai sus zisă, Turturea păharnic, el a furat capul lui și l-a adus aici în țară, de l-a slujit și l-a îngropat cu multă cinste, ca pe un domn".

(p. 71-73).

În continuare (p. 73-74) Paul Ștefănescu plagiază și “preia” fără să spună unele date din articolul lui Ilie Dumitrescu și Constantin Cîrjan, *Odiseea capului Viteazului*, aflat în urma articolului meu *Ultimele zile*, din “Magazin Istoric”, X (1976), nr. 8, p. 23 și urm., de la care ia și titlul capitolului său analizat mai sus.

De parcă acest plagiat nu ar fi de ajuns, același Paul Ștefănescu revine un an mai târziu într-o altă lucrare, *Asasinatele politice în istoria României*, București, 2000, unde în capitolul *Mihai Viteazul* (p.23-36), reja și amplifică materialul analizat mai sus după aceeași metodă a plagiatului și preluării de date rezumate, utilizând acum și ceea ce îi scăpase din articolul meu amintit, *Ultimele zile*. Chiar dacă îmi amintește câteodată numele, iar alteori doar numărul revistei, însă niciodată titlul lucrării mele pomenite în fraza anterioară, și mai ales nu pune ghilimele acolo unde ar trebui, tot plagiat se cheamă! Nu mai insist pentru a nu risipi spațiul grafic. Totuși nu mă pot abține să nu amintesc că în anul 2000 autorul incriminat plagiază până și *Fișierul bibliografic* aflat la finalul unui articol al meu din 1972 (!), fără să se mai ostenească să introducă în el măcar articolele mele pe care le-a plagiat:

CONSTANTIN REZACHEVICI,
Glorioasa pribegie a lui Mihai Viteazul,
p. 65.

FIȘIER BIBLIOGRAFIC

Al. Ciorănescu, *Documente privitoare la istoria românilor culese din arhivele din Simancas*, București, 1940; Hurmuzaki, *Documente*, București, 1940; Hurmuzaki, *Documente*, IV, VIII, XII; A. Veress, *Documente...*, VI; I. Crăciun, *Cronicarul Szamosközy*, Cluj, 1928, Al. Busuioceanu, *Câteva proiecte ale lui Mihai Viteazul*, în “Analele Academiei Române”, M.S.I., S., III, t. IV, 1925; Sc. Calimachi, *Din cărți vechi*, București, 1946; J. Chysky ș.a., *Cehoslovacia*, București, 1967; I. Grămadă, *Hanul “La Cerbul de Aur” din Viena unde a locuit Mihai Viteazul*, în “Analele Academiei Române”, M.S.I., S. III, t.V, 1925; N. Iorga, *Un nou izvor cu privire la Mihai Viteazul și Radu Șerban*, în “Analele Academiei Române”, M.S.I., S. III, t. XII, 1931; N. Iorga, *Scrisori de boieri, scrisori de domni*, ediția III, 1931; N. Iorga, *Istoria lui Mihai Viteazul*, ediția 1968; C. Obedeau, *Portretele lui Mihai Viteazul*, București, 1936; Al. Lapedatu, *Din zilele de cădere ale lui Mihai Viteazul*, București, 1908.

PAUL ȘTEFĂNESCU,
Asasinatele politice în istoria României,
București, 2000.

Fișier bibliografic

Al. Ciorănescu, *Documente privitoare la istoria românilor culese din arhivele din Simancas*, București, 1940; Hurmuzaki, *Documente*, București, 1940; Hurmuzaki, *Documente*, IV, VIII, XII; A. Veress, *Documente...*, VI; I. Crăciun, *Cronicarul Szamosközy*, Cluj, 1928, Al. Busuioceanu, *Câteva proiecte ale lui Mihai Viteazul*, în “Analele Academiei Române”, M.S.I., S., III, t. IV, 1925; Sc. Calimachi, *Din cărți vechi*, București, 1946; J. Chysky ș.a., *Cehoslovacia*, București, 1967; I. Grămadă, *Hanul “La Cerbul de Aur” din Viena unde a locuit Mihai Viteazul*, în “Analele Academiei Române”, M.S.I., S. III, t.V, 1925; N. Iorga, *Un nou izvor cu privire la Mihai Viteazul și Radu Șerban*, în “Analele Academiei Române”, M.S.I., S. III, t. XII, 1931; N. Iorga, *Scrisori de boieri, scrisori de domni*, ediția III, 1931; N. Iorga, *Istoria lui Mihai Viteazul*, ediția 1968; C. Obedeau, *Portretele lui Mihai Viteazul*, București, 1936; Al. Lapedatu, *Din zilele de cădere ale lui Mihai Viteazul*, București, 1908.

Judece acum oricine în lumina acestui plagiat cât de “neelucitate” sunt așa-zisele “enigme” la care se referă Paul Ștefănescu. Singura *enigmă* aici este dacă “economia de piață” va mai produce astfel de autori, sau acesta va rămâne un caz izolat. Oricum, trebuia semnalat.

Constantin Rezachevici

INDICELE BIBLIOGRAFIC AL VOLUMELOR XI (1992) - XX (2002)*

Întocmit de Ovidiu Cristea și Gheorghe Lazăr

- Petre Ș. Năsturel la 75 de ani (*Paul Cernovodeanu*), XVI, 1998, p. 7-10
Petre Ș. Năsturel - Bibliografie selectivă (*Mihai Sorin Rădulescu*), XVI, 1998, p. 11-16.
Nicolae Stoicescu - Bibliografie selectivă (*Mariana Mihăilescu*), XVII, 1999, p. 9-14.

STUDII

- ACHIM, Viorel, *Voievozii în districtele românești din Banat*, XII, 1994, p. 95-119.
ACHIM, Viorel, *Structuri ecleziastice și politice confesionale în spațiul balcano-carpatic în secolul al XIII-lea*, XX, 2002, p. 115-138.
ANDREESCU, Ștefan, *Boierii lui Mihai Viteazul*, XII, 1994, p. 47-93.
ANDREESCU, Ștefan, *Comerțul danubiano-pontic la sfârșitul secolului al XVI-lea: Mihai Viteazul și "drumul moldovenesc"*, XV, 1997, p. 41-60.
ANDREESCU, Ștefan, *Un om de afaceri român în spațiul pontic la mijlocul veacului al XV-lea: "Teodorcha de Telicha"*, XVI, 1998, p. 23-30.
ANDREESCU, Ștefan, *Problema exportului de cereale din țările române către spațiul pontic în secolul al XV-lea*, XVII, 1999, p. 111-127.
ANDREESCU, Ștefan, *Note despre Cetatea Albă*, XVIII, 2000, p. 57-77.
ANDREESCU, Ștefan, *Reacții contra dominației otomane asupra Mării Negre în prima jumătate a secolului al XVII-lea: alianța între cazaci și tătari*, XIX, 2001, p. 129-153.
BARBU, Violeta, *Vocația monastică a elitelor sociale în epoca lui Matei Basarab*, XIV, 1996, p. 71-83.
BARBU, Violeta, *Sisteme de reprezentare populară a cultului marianic în Țările Române în secolele XVII-XVIII*, XVI, 1998, p. 159-170.
BARBU, Violeta, *Istoria unei colecții: "Documenta Romaniae Historica"*, XVII, 1999, p. 39-43.
BARBU, Violeta, *Imago Virginis. Essai d'anthropologie religieuse sur les représentations miraculeuses de la Vierge aux Pays Roumains*, XIX, 2001, p. 39-60.
BĂLAN, Constantin, *Hrisoave ale mănăstirii Plumbuita în arhivele de la Xeropotam - Athos*, XVI, 1998, p. 171-179.
BOBICESCU, Cristian Antim, *Pe marginea raporturilor lui Jan Zamoyski cu Moldova și Țara Românească*, XX, 2002, p. 201-206.
CÂNDEA, Ionel, *Cetatea Albă în istoriografia românească*, (I), XIX, 2001, p. 217-226.
CĂZAN, Ileana, *Simbol heraldic și legitimarea realităților socio-politice*, XI, 1992, p. 117-131.

---

* Indicele volumelor I – X a apărut în tomul X, 1983, p. 176-183.

- CĂZAN, Ileana, *Rivalități politice și luptă pentru supremația la linia Dunării (1506-1526)*, XIII, 1995, p. 173-194.
- CĂZAN, Ileana, *Primele ambasade ale Habsburgilor în Imperiul otoman și lupta pentru cucerirea Transilvaniei (1547-1562)*, part. I, XIV, 1996, p. 31-40; part. a II-a, XV, 1997, p. 23-40.
- CĂZAN, Ileana, *Formule de protocol și clauzele tratatelor de pace habsburgo-otomane între 1533 și 1562*, XV, 1997, p. 61-71.
- CĂZAN, Ileana, *Relatări diplomatice despre situația politică la linia Dunării de Jos (1562-1564). Note și rapoarte inedite din arhivele vieneze*, XVI, 1998, p. 103-116.
- CĂZAN, Ileana, *Gurile Dunării și Strâmțorile Mării Negre în planurile de luptă antiotomană din secolul al XVI-lea*, XVII, 1999, p. 151-156.
- CĂZAN, Ileana, *Itinerarii danubiano-pontice și realități balcanice în relatările călătorilor germani (sec. al XVI-lea și începutul sec. al XVII-lea)*, XVIII, 2000, p. 79-93.
- CĂZAN, Ileana, *Ungurii în cronistica românească. Secolele XV-XVIII*, XIX, 2001, p. 207-216.
- CĂZAN, Ileana, *Cursul Dunării și bazinul pontic în hărți germane din sec. XVI-XVII*, XX, 2002, p. 267-283.
- CERNOVODEANU, Paul, *Un flagel ecologic al evului mediu românesc: invaziile de lăcuste*, XI, 1992, p. 63-73.
- CERNOVODEANU, Paul, *Date de interes socio-medical într-un izvor românesc de la mijlocul secolului al XVIII-lea*, XIII, 1995, p. 131-155.
- CERNOVODEANU, Paul, *Politica orientală engleză între 1733-1739*. I. *Anglia și războiul de succesiune a Poloniei (1733-1735)*, XVII, 1999, p. 177-181; II. *Anglia și războiul austro-ruso-turc (1736-1739)*, part. I, XVIII, 2000, p. 95-107, part. a II-a, XIX, 2001, p. 155-168, part. a III-a, XX, 2002, p. 213-229.
- CERNOVODEANU, Paul, FENEȘAN, Costin, *Pretenții de anexare a Țării Românești de către austrieci în 1698*, XVI, 1998, p. 141-157.
- CIOCÎLTAN, Virgil, *Enigme ale diplomatiei: primele tratate tătaro-genoveze*, XVIII, 2000, p. 9-26.
- CIURTIN, Eugen, *Spătarul Nicolae Milescu: Imaginea Siberiei și Chinei în context european (I)*, XX, 2002, p. 289-312.
- CONSTANTINESCU, Ioana, *Evenimentul meteorologic, agricultura și societatea românească în "secolul fanariot"*, XI, 1992, p. 21-62.
- CONSTANTINIU, Florin, *Când începe epoca fanariotă ?*, XI, 1992, p. 109-116.
- CRISTEA, Ovidiu, *Câteva considerații privind ecoul bătăliei de la Călugăreni în occidentul Europei (1595)*, XIV, 1996, p. 41-48.
- CRISTEA, Ovidiu, *Veneția și problema Strâmțorilor (1204-1308)*, XVII, 1999, p. 93-110.
- CRISTEA, Ovidiu, *Relansarea politicii venețiene în spațiul egeeano-pontic (1310-1332)*, XVIII, 2000, p. 27-44.
- CRISTEA, Ovidiu, *Recucerirea bizantină a Constantinopolului și acțiunea flotei venețiene împotriva insulei Daphnousia*, XIX, 2001, p. 109-114.
- DENIZE, Eugen, *Aspecte noi cu privire la politica externă a lui Ștefan cel Mare în ultima parte a domniei (1490-1504)*, XI, 1992, p. 95-108.

- DENIZE, Eugen, *Iancu de Hunedoara, genovezii și expansiunea otomană*, XIV, 1996, p. 19-29.
- DENIZE, Eugen, *Începuturile problemei Basarabiei. Ștefan cel Mare*, XVI, 1998, p. 31-47.
- DENIZE, Eugen, *Problema Basarabiei în a doua jumătate a secolului al XVI-lea*, XVII, 1999, p. 157-175.
- DENIZE Eugen, *Imaginea românilor în Spania (secolele XVI-XVIII). Noi contribuții*, XVIII, 2000, p. 223-235.
- DENIZE, Eugen, *Ștefan cel Mare și luptele cu turcii. O nouă abordare*, XIX, 2001, p. 115-128.
- DENIZE, Eugen, *Roma și imperiul ei în cultura română (sec. XVII- începutul sec.XIX)*, XX, 2002, p. 231-251.
- DÖRNER, Anton E., *Evreii din comitatul Satu Mare în veacul al XVIII-lea*, XV, 1997, p. 111-117.
- FALANGAS, Andronikos, *Conflictele dintre Gabriel Báthory, Radu Șerban și Radu Mihnea pentru Țara Românească în lumina unui izvor grecesc necunoscut*, XX, 2002, p. 53-61.
- FENEȘAN, Costin, *Mineritul și metalurgia din Banat la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Date statistice din arhivele de la Viena*, XIII, 1995, p. 45-71.
- FENEȘAN, Cristina, *Granița otomană în cronică lui Ali din Timișoara (secolul al XVIII-lea)*, XIX, 2001, p. 235-250.
- GAVRILĂ, Irina, *Matematica și istoria. O strategie în tratarea eșantioanelor de date istorice: influența statistică într-o problemă a evoluției prețurilor animalelor în Țara Românească (sec. XVI-XVIII)*, XI, 1992, p. 74-89.
- GEORGESCU, Valentin Al., *Organizarea judecătorească în Țara Românească și Moldova (jumătatea secolului al XIV-lea - sfârșitul secolului al XV-lea)*, XIII, 1995, p. 157-171.
- GHIȚULESCU, Constanța, *Zestrea între normă și practică. Țara Românească în secolul al XVII-lea*, partea I, XVIII, 2000, p. 213-222; partea a II-a, XIX, 2001, p. 255-263.
- GHIȚULESCU, Constanța, *Familie și societate în Țara Românească (secolul al XVII-lea)*, XX, 2002, p. 89-114.
- GLÜCK, Eugen, *Contribuții cu privire la populația evreiască a Banatului în secolele X-XVIII (până în 1779)*, XV, 1997, p. 97-110.
- GUMENÎI, Ion, *Proprietatea bisericească în ținutul Hotin până la 1715*, XIX, 2001, p. 23-29.
- ILIESCU, Octavian, *Evoluția valorii bunurilor funciare în țările române*, part. I, XII, 1994, p. 121-150; part. a II-a, XIII, 1995, p. 7-30.
- JOUDIOU, Benoît, *Remarques sur la signification du titre "souverain" dans les Principautés Roumaines*, XIX, 2001, p. 67-77.
- LAZĂR, Gheorghe, *Contribuții privind relațiile româno-sârbe pe baza unor documente de la mijlocul secolului al XVII-lea*, XIV, 1996, p. 133-144.
- LAZĂR, Gheorghe, *Modelul politic polonez și reflectarea acestuia în sursele documentare românești (secolul al XVII-lea)*, XVII, 1999, p. 55-73.
- LAZĂR, Mariana, *Domeniul boieresc al lui Șerban Cantacuzino (strategii de constituire, implicații politice)*, XV, 1997, p. 203-213.

- LAZĂR, Mariana, *Contribuții privind daniile românilor la Muntele Athos*, XVI, 1998, p. 181-189.
- LAZĂR, Mariana, *Politica ctitoricească a domnilor Țării Românești (a doua jumătate a secolului al XVII-lea)*, XIX, 2001, p. 79-108.
- LUCA, Cristian, *Depozitul lui Radu Mihnea la Zecca Veneției*, XVIII, 2000, p. 189-195.
- LUCA, Cristian, *Rutele balcanice ale comerțului țărilor române cu Veneția în secolul al XVII-lea*, XIX, 2001, p. 227-233.
- LUCA, Cristian, *Nouvelles données sur l'écho européen des campagnes militaires antiottomanes entreprises par Michel le Brave*, XX, 2002, p. 207-211.
- MADGEARU, Alexandru, *Geneza și evoluția voievodatului bănățean din secolul al X-lea*, XVI, 1998, p. 191-207.
- MADGEARU, Alexandru, *Organizarea bisericească la Dunărea de Jos în perioada 971-1020*, XIX, 2001, p. 9-22.
- MANOLESCU, Radu, *Profesorul Mihai Berza - stimulator al cercetării culturii urbane medievale din Țările Române extracarpatice*, XV, 1997, p. 5-7.
- MAREȘ, Alexandru, *Povestea călugăriței care și-a scos ochii (versiunea din codicele Drăganu)*, XX, 2002, p. 33-44.
- MARIN, Șerban, *Comunitatea venețiană între civitas și imperium. Un proiect de transfer al capitalei de la Veneția la Constantinopol în conformitate cu cronică lui Daniele Barbaro*, XX, 2002, p. 139-159.
- MAXIM, Mihai, *Haraciul Moldovei și Țării Românești în ultimul sfert al veacului XVI*, XII, 1994, p. 3-46.
- MURGESCU, Bogdan, *Cheltuielile de transport în epocile premoderne. Câteva date din Condica Vistieriei lui Constantin Brâncoveanu*, XI, 1992, p. 90-94.
- MURGESCU, Bogdan, *Formarea sistemului mondial modern și decalajele est-vest în secolul al XVI-lea*, XIII, 1995, p. 31-43.
- NĂSTASE, Dumitru, *Ștefan cel Mare împărat*, XVI, 1998, p. 65-102.
- NĂSTUREL, Petre Ș., *Radu Vodă cel Mare și Patriarhul de Constantinopol Ioaachim I-ul*, XX, 2002, p. 23-31.
- OBORNI, Teréz, *Tratatul de la Gilău*, XX, 2002, p. 189-200
- PAKUCS, Mária, *Comerțul cu mirodenii al orașelor Brașov și Sibiu în prima jumătate a secolului al XVI-lea*, XX, 2002, p. 73-88.
- PAPACOSTEA, Șerban, *Mircea cel Bătrân și Baiazid. O întregire la cunoașterea confruntărilor lor armate*, XVI, 1998, p. 19-21.
- PAPACOSTEA, Șerban, *De la Romanii la România. Formarea unei națiuni*, XVII, 1999, p. 45-54.
- PAPACOSTEA, Șerban, *Drumurile comerciale internaționale și geneza statelor românești în viziunea lui Nicolae Iorga și în istoriografia zilelor noastre*, XVIII, 2000, p. 45-56.
- PAPACOSTEA, Șerban, *Întemeiere și descălecat în tradiția istorică a constituirii Țării Românești*, XIX, 2001, p. 61-66.
- PĂUN, Radu G., *Dinamica politică în reprezentare rituală. O molitvă de încoronare copiată de Dionisie Eclesiarhul (1813)*, XVII, 1999, p. 75-91.

- PIENARU, Nagy, *Informații istorice dintr-o colecție inedită de documente otomane din 1737: "Telhisat-i Sadrazam Muhsinzade Çelebi Abdullah Paşa"* (Raportele marelui vizir Muhsinzade Çelebi Abdullah Paşa), XV, 1997, p. 85-96.
- PIENARU, Nagy, *Otomanii și Hoarda de Aur. Relațiile lui Murad II cu Uluğ Mehmed*, XX, 2002, p. 161-180.
- PIPPIDI, Andrei, "Șoimii împărătești". *Un aspect al obligațiilor țărilor române față de Poartă*, XIV, 1996, p. 5-17.
- PIPPIDI, Andrei, *Arhiva Mihai Berza*, XV, 1997, p. 9-15.
- PIPPIDI, Andrei, *Două portrete românești în Malta*, XVIII, 2000, p. 173-188.
- PIPPIDI, Andrei, *Maria Holban și studiile de istorie a occidentului european*, XIX, 2001, p. 377-384.
- PIPPIDI, Andrei, *Noi izvoare italiene despre Vlad Țepeș și Ștefan cel Mare*, XX, 2002, p. 15-21.
- POPESCU, Anca, *Supraviețuiri bizantine în sistemul fiscalității comerciale otomane (secolul al XVI-lea)*, XVII, 1999, p. 129-149.
- POPESCU, Anca, *Mitropolia Goșiei într-o diplomă otomană de investire a Patriarhului de Constantinopol*, XVIII, 2000, p. 167-172.
- POPOVICI, Bogdan-Florin, *Așezările în Branul de Sus*, XVIII, 2000, p. 237-248.
- RĂDULESCU, Raluca, *Sir John Fortescue's Governance of England*, XX, 2002, p. 181-187.
- REZACHEVICI, Constantin, *Fenomene de criză social-politică în Țara Românească în veacul al XVII-lea (partea a II-a: a doua jumătate a secolului al XVII-lea)*, XIV, 1996, p. 85-117.
- † SEBESTYÉN, Gheorghe, *Cetatea Gherlei. Cronologie*, part. I, XVI, 1998, p. 209-224; part. a II-a, XVII, 1999, p. 223-235.
- SPINEI, Victor, *Cronicari italieni despre repercusiunile marii invazii mongole din 1241-1242 asupra românilor*, XIX, 2001, p. 169-206.
- SZÉKELY, Maria Magdalena, *Marii logofeți ai Moldovei lui Petru Rareș*, part. I, XIII, 1995, p. 73-101; part. a II-a, XIV, 1996, p. 49-69.
- SZÉKELY, Maria Magdalena, *Vornicii moldoveni din domniile lui Petru Rareș*, XVII, 1999, p. 203-221.
- SZÉKELY, Maria Magdalena, *Preliminarii la o istorie a nopții în Țările Române*, XVIII, 2000, p. 197-211.
- SZÉKELY, Maria Magdalena, *Note despre Bisericile Sf. Vineri și Tăierea capului Sf. Ioan Botezătorul din Iași*, XIX, 2001, p. 31-38.
- SZÉKELY, Maria Magdalena, GOROVEI, Ștefan, "Semne și minuni" pentru Ștefan voievod. *Note de mentalitate medievală*, XVI, 1998, p. 49-64.
- SZÉKELY, Maria Magdalena, GOROVEI, Ștefan, *Documente regăsite dintr-o arhivă pierdută*, XX, 2002, p. 45-51.
- ȘTEFĂNESCU, Ștefan, MIOC, Damaschin, *Țărănimea din Principatele Române în secolele XIV-XVI. Privire sintetică*, XI, 1992, p. 9-20.
- TANAȘOCA, Nicolae-Șerban, *Profesorul Mihai Berza și destinul generației sale*, XV, 1997, p. 17-21.
- TANAȘOCA, Nicolae-Șerban, *Umanistul Ioan Laskaris și românii*, XVIII, 2000, p. 159-166.

- TRTECEL, Adrian, *Construirea cetății Yeni Kale (1703) pentru blocarea accesului Rusiei la Marea Neagră*, XV, 1997, p. 73-83.
- TÜDÖS, Kinga S., *Iobagi din Țara Românească și Moldova stabiliți în Secuime în secolul al XVII-lea*, XIV, 1996, p. 119-125.
- TÜDÖS, Kinga S., *Testamentul și comportamentul testamentar al transilvănenilor din secolul al XVI-lea și al XVII-lea*, XX, 2002, p. 63-71.
- ȚIGĂU, Dragoș-Lucian, *Banii de Caransebeș și Lugoj. Considerații asupra atribuțiilor și competențelor acestora*, part. I, XVI, 1998, p. 225-241; part. a II-a, XVII, 1999, p. 237-251.
- ȚIGHILIU, Iolanda, *Omul fizic și omul psihic în societatea românească (secolele XV-XVII)*, XIII, 1995, p. 103-130.
- ȚIGHILIU, Iolanda, *Lumea clerului monahal și a celui de mir în veacurile XVI-XVII*, XVI, 1998, p. 117-140.

DOCUMENTE

- ALEXANDRESCU-DERSCA BULGARU, Maria Matilda, *Campaniile generalului Federico Veterani în Transilvania și Banat (1688-1694) (după memoriile sale)*, part. I, XVII, 1999, p. 183-201; part. a II-a, XVIII, 2000, p. 127-146.
- ANDREESCU, Ștefan, *Pe marginea unui act din Arhivele din Genova*, XV, 1997, p. 165-166.
- BĂDĂRĂ, Doru, *O carte din biblioteca Mavrocordaților în colecțiile Bibliotecii Centrale Universitare din București*, XIX, 2001, p. 251-253.
- CÂNDEA, Ionel, *Cucerirea Cetății Albe de către turci la 1484 într-un izvor italian mai puțin cunoscut*, XVII, 1999, p. 27-31.
- CHIPER, Marieta, *Erori în cronologia domniilor din țările române în secolul al XVIII-lea. Studiu de caz: Manole Giani Ruset*, XIV, 1996, p. 153-155.
- CIOCÎLTAN, Virgil, *Georg Christoph Fernberger, un călător austriac prin Dobrogea și Moldova în anul 1592*, XX, 2002, p. 285-287.
- CRISTEA, Ovidiu, *Câteva steme ale Daciei și o stemă a Valahiei într-un armorial de secol XVI*, XV, 1997, p. 167-169.
- CRISTOCEA, Spiridon, *Sigiliile lui Mareș Băjescu*, XIV, 1996, p. 127-132.
- DENIZE, Eugen, *Un călător spaniol la curtea lui Gabriel Bethlen-Diego Duque de Estrada*, XV, 1997, p. 193-201.
- FENEȘAN, Costin, *Un memoriu austriac despre românii din Transilvania*, XI, 1992, p. 163-182.
- FENEȘAN, Costin, *Banatul Caransebeșului și Lugojului între Habsburgi și Poartă în anul 1552*, XII, 1994, p. 161-199.
- FENEȘAN, Costin, *Maximilian Franz von Habsburg: jurnal de călătorie prin Banat (1777)*, XV, 1997, p. 215-233.
- FLOREA, Pavel Mircea, *Documente muntenești din secolele XVI-XVII*, part. I, XV, 1997, p. 181-192; part. a II-a, p. 243-251.
- ILIESCU, Octavian, *Istoria monetei în România. Glosar numismatic*, XIX, 2001, p. 299-314.

- JAKÓ, Zsigmond, *Cercetarea izvoarelor medievale diplomatice în Transilvania*, part.I, XVII, 1999, p. 15-26; part. a II-a, XVIII, 2000, p. 109-125
- LAZĂR, Gheorghe, *Documente privitoare la negustorii Pepano și ctitoria lor de la Codreni "pe Mostiște"*, part. I, XVIII, 2000, p. 147-158; part. a II-a, XIX, 2001, p. 265-272.
- LUCA, Cristian, *Noi "avvisi" din Veneția relative la istoria românilor în veacul al XVII-lea*, XVII, 1999, p. 33-38.
- PIENARU, Nagy, *O relație de călători ragusană necunoscută (1672-1674)*, XI, 1992, p. 151-162.
- PIENARU, Nagy, *Un document inedit din 1538*, XII, 1994, p. 151-160.
- REZACHEVICI, Constantin, *Contribuție la istoria Cantacuzinilor: testamentul inedit al postelnicului Constantin Cantacuzino*, XV, 1997, p. 119-154.
- SZÉKELY, Maria Magdalena, *Observații mărunte în vechi biserici moldovenești*, XV, 1997, p. 171-180.
- TABAC, Silviu Andrieș, *Heraldica medievală a orașelor Moldovei dintre Prut și Nistru*, XV, 1997, p. 155-164.
- TERTECEL, Adrian, *Anexele "Jurnalului" lui Ahmed bin Mahmud privind campania de la Prut (1711)*, XII, 1994, p. 201-214.
- TERTECEL, Adrian, *Rivalitatea ruso-otomană pentru stăpânirea bazinului Mării Negre la începutul secolului al XVIII-lea (un document otoman din anul 1703)*, XIV, 1996, p. 145-152.
- TOTH, István György, *Primul recensământ catolic din secuime (Raportul lui István Szalinal din 1638)*, trad. de Maria Pakucs, XIX, 2001, p. 273-298.

NOTE ȘI DISCUȚII

- ANDREESCU, Ștefan, *Un "memoriu" al lui Mihai Viteazul puțin cunoscut*, XIII, 1995, p. 195-200.
- ANDREESCU, Ștefan, *Noi știri despre exportul de cereale prin Cetatea Albă și gurile Dunării (prima jumătate a secolului al XV-lea)*, XX, 2002, p. 321-325.
- BUSUIOCEANU, Andrei, *Ce este feudalismul? (Pe marginea cărții lui Alain Guerreau)*, XI, 1992, p. 133-138.
- CIUBOTARU, Mircea, *Revizuri toponimice: Fălciul*, XX, 2002, p. 327-342.
- DAN Dana, RADU Măriuca, *Transilvania pe Harta de la Hereford (sec. XIII) ?*, XX, 2002, p. 253-265.
- DASOULAS, Fanis, *Despre Malacașenii din Pindul medieval. Albanezi sau Vlahi ?*, XX, 2002, p. 313-320.
- † SPIRU, Ion, *Satul Nanov și crucile sale*, XIII, 1995, p. 201-204.
- SUCIU, Mircea, *Nicolae Iorga și istoria mentalităților*, XI, 1992, p. 144-150.
- TERTECEL, Adrian, *O problemă de geografie istorică. Cernavodă și Cervena Voda*, XX, 2002, p. 343-346.
- ȚIGHILIU, Iolanda, *Mentalitățile și introspecția istorică*, XI, 1992, p. 139-143.

ADDENDA ET CORRIGENDA

- ANDREESCU, Ștefan, *Génois sur les côtes de la mer Noire à la fin du XVIe siècle*, RRH, 26, 1-2, p. 125-134. (Ștefan Andreescu), XIX, 2001, p. 316-317.
- ANDREESCU, Ștefan, *Mitropolia de Halici și episcopia de Asprokastron*, în "Național și Universal în istoria românilor", București, Edit. Enciclopedică, 1998 (Șerban Papacostea), XVIII, 2000, p. 251-252.
- ANDREESCU, Ștefan, *Addenda et Corrigenda*, XIX, 2001 (Șerban Papacostea), XX, 2002, p. 351-352.
- BARBU, Daniel, *Byzance, Rome et les Roumains. Essai sur la production politique de la foi au Moyen Age*, Bucarest, 1998 (Șerban Papacostea), XX, 2002, p. 350-351.
- CHIABURU, Elena, Recenzie la Doru Bădără, *Tiparul românesc la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al -XVIII-lea*, Brăila, 1998 publicată în "Anuarul Institutului A.D.Xenopol" 37, 2000, p. 355-358, (Doru Bădără), XX, 2002, p. 355-361.
- DZIUBIŃSKI, Andrzej, *La province turque d'Aqkerman - nouveau facteur politique et économique sur les confins méridionaux de l'Etat polono-lituanien au XVIe siècle*, RRH, 35, 1996, 3-4 (Ștefan Andreescu), XVIII, 2000, p. 249.
- FLEET, Kate, *European and Islamic Trade in the Early Ottoman State. The merchants of Genoa and Turkey*, Cambridge University Press, 1999 (Ovidiu Cristea), XX, 2002, p. 352-354.
- KEDAR, Benjamin Z., *Merchants in Crisis. Genoese and Venetian Men of Affairs and the Fourteenth Century Depression*, London-New Haven, 1976. (Ovidiu Cristea), XIX, 2001, p. 321-322.
- KURUCZ, György, *Guide to documents and manuscripts in Great Britain relating to the kingdom of Hungary from the earliest times to 1800*, London, Mansell, 1992, XV + 708 p. (Paul Cernovodeanu), XII, 1994, p. 215-218.
- MAXIM, Mihai, *L'Empire Ottoman au nord du Danube et l'autonomie des Principautés Roumaines au XVIe siècle (Études et documents)*, Istanbul, Ed. Isis, 1999 (Ștefan Andreescu), XIX, 2001, p. 317-318.
- NĂSTASE, D., *Unité et continuité dans le contenu de recueils manuscrits dits "miscellanées"*, în "Cyrillomethodianum", V, 1981, p. 22-48 (Ștefan Andreescu), XVIII, 2000, p. 249-250.
- PAPACOSTEA, Șerban, *Gênes, Venise et la croisade de Varna*, în "Balcanica Posnaniensia", 8, 1997, p. 27-39 (Ovidiu Cristea), XIX, 2001, p. 320-321.
- PAPACOSTEA, Șerban, *Addenda et Corrigenda*, SMIM, XVIII, 2000, p. 251-252 (Ștefan Andreescu), XIX, 2001, p. 315-316.
- Pitești. Mărturii documentare, 1388-1944*, vol. I, ed. de Teodor Mavrodin, Mircea Gâlcă, Violeta Sima, Lucian Pribeagu, Dan Pintilie, Direcția Generală a Arhivelor Statului, București, 1988, 468 p. cu foto. și un plan. (Constantin Bălan), XII, 1994, p. 216-218.
- SPANDOUNES, Theodor, *On the Origin of the Ottoman Emperors*, translated and edited by Donald M. Nicol, Cambridge University Press, 1997 (Ovidiu Cristea), XIX, 2001, p. 322-323.

TEOTEOI, Tudor, *O misiune a Patriarhiei ecumenice la București în vremea domniei lui Vlad Vintilă de la Slatina*, "Revista Istorică", 5, 1994, 1-2, p. 27-44. (Ștefan Andreescu), XVIII, 2000, p. 250-251.

THIRIET, Freddy, *Les chroniques vénitiennes de la Marcienne et leur importance pour l'histoire de la Roumanie gréco-vénitienne*, în "Mélanges d'Archeologie et d'histoire publiés par l'Ecole Française de Rome", 1954, p. 241-292 (Ovidiu Cristea), XIX, 2001, p. 320.

VIKAN, Gary, *Walters Lectionary W. 535 (A.D. 1594) and the Revival of deluxe Greek Manuscript Production after the Fall of Constantinople*, în vol. "The Byzantine Tradition after the fall of Constantinople", ed. by John J. Yiannias, Charlottesville and London, University Press of Virginia, 1991, p. 181-243 (Ștefan Andreescu), XIX, 2001, p. 319-320.

IN MEMORIAM

† PAUL BINDER (1935-1995) (*Costin Feneșan*), XIV, 1996, p. 157-158.

† MIHAI CARATAȘU (1926-1997) (*Paul Cernovodeanu*), XVI, 1998, p. 255-256.

† ALEXANDRU DUȚU (1928-1999) (*Violeta Barbu*), XVII, 1999, p. 257-258.

† ALEXANDRU ELIAN (1910-1998) (*Nicolae-Șerban Tanașoca*), XVII, 1999, p. 253-254.

† PAUL MIHAIL (1905-1994) (*Ștefan Ștefănescu*), XIII, 1995, p. 5-6.

† DAMASCHIN MIOC (1920-1989) (*Florin Constantiniu*), XI, 1992, p. 239-240.

† CORNELIA PAPACOSTEA-DANIELOPOLU (1927-1998) (*Paul Cernovodeanu*), XVII, 1999, p. 255-256.

† GHEORGHE SEBESTYÉN (1920-1993) (*Lajos Demeny*), XVI, 1998, p. 253-254.

† NICOLAE STOICESCU (*Constantin Bălan*), XVII, 1999, p. 5-7.

† EMIL TURDEANU (10 Noiembrie 1911- 14. Ianuarie 2001) (*Violeta Barbu*), XX, 2002, p. 11-14.

RECENZII ȘI NOTE BIBLIOGRAFICE

ALZATI, Cesare, *În inima Europei. Studii de istorie religioasă a spațiului românesc*, ed. îngrijită, trad. și bibliografie de Șerban Turcuș, postfață de Ioan-Aurel Pop, Cluj-Napoca, 1998, Centrul de studii transilvane, Fundația Culturală Română, 237p., (*Șerban Papacostea*), XVIII, 2000, p. 308.

ANDREESCU, Mihail M., *Istoricul mănăstirii Trivale*, București, 2001, 341 p. + il. (*Violeta Barbu*), XX, 2002, p. ;la aceeași carte (C. Bălan), XX, 2002, p. 377-378.

ANDREESCU, Ștefan, *Din istoria Mării Negre (Genovezi, români și tătari în spațiul pontic în secolele XIV-XVII)*, București, Editura Enciclopedică, 2001, 329 p. [Bibliotheca Pontica-3] (*Ovidiu Cristea*), XX, 2002, p. 387-393.

BARBU, Violeta, *Miniatura brâncovenească. Manuscrise ilustrate și ornate*, București, Edit. Meridiane, 2000, 125 p. (*Gheorghe Lazăr*), XIX, 2001, p. 332-335.

BARBU, Violeta, *Viața lui Esop. Studiu critic*, București, Edit. Minerva, 1999, 224p. (*Constantin Bălan*), XVIII, 2000, p. 260-262.

- BĂDĂRĂ, Doru, *Tiparul românesc la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea*, Brăila, Edit. Istros, 1998, 340p. + 17 grafice + 3h + 83 fig. (Constantin Bălan), XVIII, 2000, p. 273-276.
- BĂLĂIANU, Mihai, *Dioștii. Pagini de istorie*, București, Editura A.P.P., 1998, 444 p. (Constantin Dobrilă), XIX, 2001, p. 331.
- BEUDEANU, Liviu, *Localizarea bătăliei de la Posada. De la cetatea Poienari la Castrum Argyas alias cetatea lui Vlad Țepeș*, f.l., 2000, 24 p. (Șerban Papacostea), XIX, 2001, p. 373.
- Blasones militares*, coord. D. Jesus Martin Sappia, D. Rafael Marinez Gonzales, Madrid, 1987, 414 p. (Ileana Căzan), XI, 1992, p. 231-232.
- BOIA, Lucian, *Pentru o istorie a imaginarului*, București, Edit. Humanitas, 2000, 230 p. (Bogdan Popovici), XIX, 2001, p. 370-372.
- BOLDUR, Alexandru V., *Adunările de stări sociale în istoria Moldovei și a Țării Românești. Sfatul mare de obște*, București, Editura Albatros, 2001(C. Bălan), XX, 2002, p. 364-366.
- BOURIN-DERRUAU, Monique, *Temps d'équilibres, temps de ruptures: XIIIe siècle*, Paris, Editions du Seuil, 1990, 338 [-346]p. + tabele + hărți (Ecatarina C. Petrescu), XV, 1997, p. 242-243.
- BRAUDEL, Fernand, *L'identité de la France*, Paris, Arthaud, Flammarion, 168 + 222 + 433 p. (Lucia Taftă), XI, 1992, p. 208-209.
- BUDZIŁO, Józef, *Wojna moskiewska wzniecona i prowadzona z okazji fałszywych Dymitrów od 1603 do 1612 r (Războiul Moscovei început și purtat în timpul fașșilor Dimitrie)*, opracowana przez J. Byliński i J. Długosz, Wrocław, Wydawnictwo Uniwersitetu Wrocławskiego, 1995, (Antim Cristian Bobicescu), XVIII, 2000, p. 260.
- BUSUIOC-Von HASSELBACH, Dan Nicolae, *Țara Fağărașului în secolul al XIII-lea. Mănăstirea cisterciană Cârța*, Fundația Culturală Română, Cluj-Napoca, 2000, vol. I, 338p., vol II, 363p +39 fotografii, hărți și planuri (Antal Lukács), XX, 2002, p. 379-380. *The Cambridge History of Iran*, vol. VI, *The Timurid and Safavid Period*, Cambridge University Press, Cambridge, London, New York, New Rochelle, Melbourne, Sydney, 1986, XXIII + 1087p. (Nagy Pienaru), XI, 1992, p. 209-210.
- ÇAVUŞ, Sinan, *Tarih-I Feth-I Siklos, Estergon ve Istol<n>I - Belgrad or Süleyman-Name*, Istanbul, Alaş Basimevi, 1987, 41p. + 143 coli folii (a+b) cu 32 miniaturi + 4 hărți (Nagy Pienaru), XI, 1992, p. 217-219.
- Călători străini despre țările române*, vol. X, partea I, volum îngrijit de (†) Maria Holban, Maria Matilda Alexandrescu Dersca-Bulgaru, Paul Cernovodeanu (redactor responsabil), București, Edit. Academiei, 795 p. + 32 planșe (Constantin Dobrilă), XIX, 2001, p. 327-328.
- CĂZAN, Ileana, *Imaginar și simbol în heraldica medievală*, București, Silex, 1996, 142p. + 18 fig. și 8 pl. în culori (Tudor-Radu Tiron), XVIII, 2000, p. 303.
- CĂZAN, Ileana, *Habsburgi și otomani la linia Dunării. Tratatetele și negocierile de pace 1526-1576*, București, Edit. Oscar Print, 2000, 297 p. (Eugen Denize), XIX, 2001, p. 365-366.
- CÂMPEANU, Remus, *Elitele românești din Transilvania veacului al XVIII-lea*, Cluj-Napoca, Edit. Presa universitară Clujeană, 2000, 459 p. (Bogdan Popovici), p. 343-344.

- CECCOLI, Paolo, *Papi o Principi? Potere, Arte, Lussuria, Scandali nella Curia . Roma*, Atlante della storia della Chiesa, 1^a edizione, februarie 1999. Demetra SRL, 9: pagini (*Mariana Petre*), XX, 2002, p. 408-411.
- CHAUNU, Pierre, *Retrohitoire. Racines et Jalons. Portraits et Galerie*, Paris, Economica, 1985, 1028 p. (*Sever Mircea Catalan*), XI, 1992, p. 225-226.
- CHIHAI, Pavel, *Tradiții răsăritene și influențe occidentale în Țara Românească*, Edit. Sf. Arhiepiscopii a Bucureștilor, 1993, 262 p. (*Constantin Rezacievici*), XIII, 1995, p. 207-210.
- CHIRTOAGĂ, Ion, *Sud-estul Moldovei și stânga Nistrului (1484-1699). Expansiunea și dominația turco-tătără*, București, Edit. Fundației Culturale Române, 1999, 208 p. (*Eugen Deniz*), XIX, 2001, p. 369-370.
- CIOBANU, Constantin, *Biserica "Adormirea Maicii Domnului" din Căușeni, Chișinău*, 1997, 164p. + il. (*Silviu-Andrieș Tabac*), XVIII, 2000, p. 268.
- CIUTA, Ioan, *Apicultura, străveche îndeletnicire românească. Referiri speciale la Moldova evului mediu*, București, Edit. Diacon Coresi, 1994, 176p. + 1 hartă, (*Constantin Bălan*), XIII, 1995, p. 211-212.
- Constantin Brâncoveanu*, coord. Paul Cernovodeanu și Florin Constantiniu, București, Editura Academiei, 286p. (*Lucian Cruceanu*), XI, 1992, p. 191-194.
- COSTIN, Miron, *Latopis Ziemi Moldawskiej i iune utwory historyczne (Letopisețul Țării Moldovei și alte opere istorice)*, introducere, comentariu și traducere de Ilona Czamańska, Poznan, Wydawnictwo Naukowe UAM, 1998, 357 p. (*Antim Cristian Bobicescu*), XVIII, 2000, p. 262-263.
- COTORE, Gherontie, *Despre articulușurile ceale de price, Sâmbăta Mare – 1746* (ed. Ioan Gabor, Mihai Alin Gherman, Laura Stanciu; prefață: Iacob Mârza), Alba-Iulia, 2000, 241 (-243)p. + il. , Bibliotheca Universitatis Apulensis (*Paul Cernovodeanu*), XX, 2002, p. 385-386.
- CRISTEA, Ovidiu, *Das Schwarze Meer (1261-1453) in der rumänischen Historiographie der letzten 50 Jahre*, "Jahrbücher für Geschichte und Kultur Südosteuropas", II, 2000, p. 79-89 (*Șerban Papacostea*), XX, 2002, p. 404.
- Documenta Romaniae Historica, B. Țara Românească*, vol. VIII (1576-1580), întocmit de Damaschin Mioc și Ioana Constantinescu, București, Edit. Academiei, 1996, 631p. (*Violeta Barbu*), XVIII, 2000, p. 255-257.
- Démographie historique*, ed. par Maria Luiza Marcilio et Hubert Charbonneau, Paris, 1979 (*C. Bălan*), XI, 1992, p. 230-231.
- Dicționarul mănăstirilor din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș*, coordonator: Adrian Andrei Rusu; autori: Adrian Andrei Rusu, Nicolae Sabău, Ileana Burnichioiu, Ioan Vasile Leb, Maria Makó Lupescu, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2000, 286 p. (*Lidia Gross*), XX, 2002, p. 369-375.
- DRAGOMIR, Silviu, *Studii de istorie medievală românească*, ed. îngrijită, studiu introductiv și note de Sorin Sipoș, Cluj-Napoca, Centrul de studii transilvane, Fundația Culturală Română, 1999, 247p. (*Șerban Papacostea*), XVIII, 2000, p. 306.
- DRĂGAN, Ioan, *Nobilimea românească din Transilvania, 1440-1514*, București, Edit. Enciclopedică, 2000, 466p. (*Maria Pakucs*), XIX, 2001, p. 340-343.
- DUCELLIER, Alain, *Byzance et le monde orthodoxe*, Paris, Armand Colin, 1986, (*Camil Marius Dădârlat*), XI, 1992, p. 198-201.

- DUMITRAȘCU, Ion, MAXIMESCU, Mariana, *O istorie a Brașovului (din cele mai vechi timpuri până la începutul secolului XX)*, Brașov, Edit. Phoenix, 2001, 208 p (Bogdan Florin Popovici), XX, 2002, p. 393-397.
- EDROIU, Nicolae, *Studii de genealogie*, Cluj-Napoca, 2000, 228 p. + il + pl., (Paul Cernovodeanu), XIX, 2001, p. 373-374
- ENGEL, Pál, *A nemesi társadalom a középkori Ung megyében (Societatea nobiliară din comitatul Ung în Evul Mediu)*, Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 1998, 180p. + tabele și hărți (Maria Pakucs), XVIII, 2000, p. 298-301.
- ENTZ, Géza, KOVÁCS, András, *A Koloszvári Farkas utcai templom cimerew(Stemele bisericii din strada Farkas din Cluj)*, Budapest, Edit Balassi (Budapest)-Edit. Polis (Cluj), 1995, 94p. + 32pl. alb-negru + 16 pl. color (Tudor-Radu Tiron), XVIII, 2000, p. 305-306.
- EȘANU, Andrei, EȘANU, Valentina, *Moldova medievală. Structuri executive militare și eclesiastice. Studii*, Chișinău, Editura Arc, 2001, 381 p (Șerban Papacostea), XX, 2002, p. 400.
- Europe and the Porte: New Documents on the Eastern Question*, vol. I, *Swedish Diplomatic Reports, 1795-1797*, 396 p.; vol. II, *Swedish Diplomatic Reports, 1798-1799*, 291 p., Edited by Veniamin Ciobanu, Introduction and Notes translated by Lucian-Dumitru Dîrdală. The Center for Romanian Studies, Iași-Oxford-Portland, 2001 (Paul Cernovodeanu), XX, 2002, p. 367-369.
- FABINI, Hermann, *Atlas der siebenbürgisch-sächsischen Kirchenburgen und Dorfkirchen*, I-II, ed. a II-a, Hermannstadt-Heidelberg, 1999, XXXII + 870 p. + 1 h; VII + 392 p. (Alexandru Ciocîltan), XIX, 2001, p. 326.
- FENEȘAN, Costin, *Cnezi și obercnezi în Banatul imperial, 1716-17781*, București, Editura Academiei, 1996, 255p. (Viorel Achim), XV, 1997, p. 239-241.
- FRIGO, Daniela (ed.), *Politics and diplomacy in early modern Italy: the structure of diplomatic practice, 1450-1800*, Cambridge Studies in Italian History and Culture, Cambridge University Press, Cambridge (UK), 2000, 262 p. (Cristian Luca), XX, 2002, p. 415-416.
- FÜGEDI, Erik, *Az Elefánthyak. A középkori nemes és klánja (Familia Elephánthy: nobilul medieval și clanul său)*, ed. a II-a, note și bibliografie îngrijite de Péter Banyó, Budapest, Edit. Osiris, 1999, 250 p. (Maria Pakucs), XVIII, 2000, p. 292-298.
- GHIMPU, Vlad, *Biserici și mănăstiri medievale în Basarabia. Monografie*, Chișinău, Edit. Tyragetia, 2000, 220p. (Șerban Papacostea), XIX, 2001, p. 346.
- GIURCĂNEANU, Claudiu, *Populația și așezările din Carpații românești*, București, Edit. Științifică și Enciclopedică, 1988, 296p. (Sever Mircea Catalan), XI, 1992, p. 196-197.
- GONȚA, Alexandru I., *Documente privind istoria României. A. Moldova, veacurile XIV-XVII (1384-1626). Indicele numelor de persoane*, ediție îngrijită de I. Caproșu, București, Edit. Academiei Române, 1995, 800p. (Constantin Bălan), XIV, 1996, p. 159-162.
- GRZEGORZ, Jawor, *Osady prawa woloskiego i ich mieszkańcy na Rusi Czerwonej w późnym sredniowieczu (Colonizările de drept valah și locuitorii lor în Rutenia Roșie în evul mediu târziu)*, Lublin, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 223 p. (Șerban Papacostea), XIX, 2001, p. 331-332.

- GÜNDISCH, Konrad, *Siebenbürgen und die Siebenbürgen Sachsen* (Studienreihe der Stiftung Ostdeutscher Kulturrat, Bd. 8), München, Langen Müller, 1998, 304p. (*Șerban Papacostea*), XVIII, 2000, p. 307-308.
- GÜNDISCH, Konrad, *Ständische Autonomie und Regionalität im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Siebenbürgen*, în vol. *Minderheiten, Regionalbewusstsein und Zentralismus in Ostmitteleuropa*, hrsg. Von H.-D. Löwe, G.H. Fontsch und S. Troebst, Köln-Weimar-Wien, 2000, p. 21-49 (*Șerban Papacostea*), XIX, 2001, p. 339-340.
- GÜNDISCH, Konrad G., *Transsilvanische Kontakte und Interessen der Familie a Lasco*, în vol. *Johannes a Lasco 1499-1560. Polnischer Baron, Humanist und Reformator. Beiträge zum Internationalen Symposium vom 14.-17. Oktober 1999 in der Johannes a Lasco Bibliothek Emden*, hrsg. Von Christoph Strohm, (extras), f.l., f. an, p. 199-217 (*Șerban Papacostea*), p. 373.
- HEPPNER, Harald, *Austria și Principatele dunărene (1774-1812). O contribuție la politica sud-est europeană a Habsburgilor*, Cluj-Napoca, Edit. Presa Universitară Clujeană, 2000, 297 p. (*Paul Cernovodeanu*), XIX, 2001, p. 363-365.
- HEPPNER, Harald, *Die Rumänen und Europa vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, Wien-Köln-Weimar, Böhlau Verlag, 1997, 291p. cu ilustrații, bibliografie, indice (*Ileana Căzan*), XIX, 2001, p. 360-363.
- Histoire secrète des Mongols (Mongghol-un ni'uca tobciyan). Chronique mongole du XIIIe siècle*, traduit du mongol, présenté et annoté par Marie-Dominique Even et Rodica Pop, préface Roberte N. Hamayon, série mongole publiée sous les auspices de l'Unesco, Paris, Galliamard, 1994, 350p. (*Eugen Ciurtin*), XVIII, 2000, p. 263-265.
- HISTORIA MANET. Volum omagial Demény Lajos Emlékkönyv*, editori: Violeta Barbu și Tüdös S. Kinga, Editura Kriterion, București. Cluj, 2001, 552 p. (*Antal Lukács*), XX, 2002, p. 363-364.
- Historical Dictionary of the Republic of Moldova*, by Andrei Brezianu, European Historical Dictionaries, nr.37, Lanham-Maryland-London, The Scarecrow Press Inc., 2000, 273 + LXI p. (*Violeta Barbu*), XVIII, 2000, p. 253-255.
- HERA-BUCUR, Ion C., *Monografia comunei Berevoiești-Muscel*, București, Editura Tehnică, 1996, 382p. + XX planșe (*Constantin Bălan*), XV, 1997, p. 235-237.
- Instituții feudale din țările române. Dicționar*, București, Editura Academiei, 1988, 582p. (*Mircea Suci*), XI, 1992, p. 185-186.
- IORGA, Nicolae, *Despre cronici și cronicari*, ed. îngrijită de Damaschin Mioc, București, Edit. Științifică și Enciclopedică, 1988, 365p. (*Mircea Suci*), XI, 1992, p. 183-185.
- Istoria Cotrocenilor în documente (secolele XVII-XX)*, coord. Carmen Păsculescu-Florian și Marian Constantin, volum întocmit de: Mariana Lazăr, Mihail-Minel Ipate, Benonia Jităreanu, Gabriela Lupu, Mirela Târnă, Ani Constantin, Marian Constantin, Ștefania Ciubotaru, Diana Fotescu, Nicoleta Gură, Constantin Căzănișteanu, Muzeul Național Cotroceni, Editura Sigma, 2001, 422 p. + il (*Violeta Barbu*), XX, 2002, p. 375-377.
- Izvoare istorice suedeze privind răscoala lui Horea (1784-1785)*, ediție de George Cristea și Nicolae Edroiu, Cluj-Napoca, 2001, XXV + 249 p (*Șerban Papacostea*), XX, 2002, p. 405.

- Jeronimo Zurita. Su epoca y su escuela*, Zaragoza, 1986, 479 p. (Eugen Denize), XI, 1992, p. 215-217.
- KARPOV, Sergei P., *La navigazione veneziana nel mar Nero XIII-XV sec.*, Ravenna, Edizioni del Girasole, 2000, 207p. (Șerban Papacostea), XVIII, 2000, p. 307.
- KASER, Karl, *Freier Bauer und Soldat. Die Militarisierung der agrarischen Gesellschaft in der hroatisch-slawonischen Militärgrenze (1535-1881)*, Graz, 1986 (Antal Lukács), XI, 1992, p. 229-230.
- KOGĂLNICEANU, PSEUDO-ENACHE, CANTA, IOAN, *Cronici moldovenesti*, ed. critică de Aurora Ilieș și Ioana Zmeu, studiu introductiv de Aurora Ilieș, București, Editura Minerva, 1987, 266p. (Florin Constantiniu), XI, 1992, p. 183.
- Korai magyar történeti lexikon (9.-14. század)* (Lexiconul istoriei maghiare timpurii. Secolele IX-XIV), ed. Gyula Kristó, Pál Engel, Ferenc Makk, Budapest, Akadémiai Kiado, 1994, 756p. (L. Demény), XIII, 1995, p. 205-207.
- KRASIŃSKI, Gabriel, *Taniec Rzeczypospolitej Polskiej (Dansul Republicii Polone)*, pregătită de Mirosław Korolko, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe Semper, 1996, 316 p., (Antim Cristian Bobicescu), XIX, 2001, p. 338-339.
- Krieg und Frieden im Übergang vom Mittelalter zur Neuzeit. Theorie-Praxis-Bilder*, herausgegeben von Heinz Duchhardt, Patrice Veit unter mitwirkung von Pierre Monet, Mainz, Verlag Philipp von Zabern, 2000, 328 p. (Ovidiu Cristea), XIX, 2001, p. 374-375.
- LE GOFF, Jacques, *La bourse et la vie. Économie et religion au Moyen Âge*, Paris, Hachette, 1986, 125 p. (Ileana Căzan), XI, 1992, p. 201-203.
- LE GOFF, Jacques, *Sfântul Francisc din Assisi*, trad. de Mihai Ungureanu, Iași, Edit. Polirom, 177 p. (Constantin Dobrilă), XIX, 2001, p. 346-349.
- LADERO QUESADA, Miguel Angel, *Castilla y la conquista del reino de Granada*, Granada, 1993, 456 p. (Eugen Denize), XIII, 1995, p. 213-214.
- L'HUILLIER, Peter, *Dreptul bisericesc la sinoadele ecumenice I-IV*, trad. din limba engleză de Alexandru I. Stan, București, Edit. Gnosis, 2000, 515p. (Paul Cernovodeanu), XIX, 2001, p. 330.
- ŁOWMIANŃSKI, Henryk, *Zaludnienie państwa litewskiego w wieku XVI. Zaludnienie w roku 1528 (Situația demografică a statului lituanian în secolul al XVI-lea. Situația demografică în anul 1528)*, sub red. Lui Artur Kijas și Krzysztof Pietkiewicz, Poznań, Wydawnictwo Poznańskie, 1998, 227 p. (Antim Cristian Bobicescu), XIX, 2001, p. 338.
- LUCA, Cristian, *Petru Cercel un domn umanist în Țara Românească*, București, Edit. Militară, 158 p. + anexe (Constantin Dobrilă), XVIII, 2000, p. 276-278.
- LUKÁCS, Antal, *Țara Făgărașului în evul mediu (secolele XIII-XVI)*, București, Edit. Enciclopedică, 1999, 220P. + hărți + ilustrații (Ecatereina C. Petrescu), XVIII, 2000, p. 265-267.
- MALEON, Bogdan-Petru, *Preoții de mir în Evul Mediu românesc. Note preliminare*, în "Analele Științifice ale Universității «Al. I. Cuza» din Iași (serie nouă). Istorie", XLII-XLIII, 1996-1997, [Iași, 2000,] p.5-12 (Maria Magdalena Székely), XX, 2002, p. 380-382.
- MARTIN, Henri Jean, *Pour une histoire du livre (XVe - XVIIIe siècle). Cinq conférences*, Napoli, 1987, 94 p. + 27 f. pl. (Mirela Luminița Murgescu), XI, 1992, p.224-225.

Moskwa w rękach Polaków, Pamiętniki dowódców i oficerów garnizonu polskiego w Moskwie w latach 1610-1612 (Moscova în mâinile polonezilor. Memoriile comandanților și ofițerilor garnizoanei polone în anii 1610-1612), Wydawnictwo Platan, 1995, 518 p. (Antim Cristian Bobicescu), XVIII, 2000, p. 259.

MUÑOZ, J. Angel Sesma, *El establecimiento de la Inquisicion en Aragon (1484-1486). Documentos para su estudio*, în *Fuentes historicas aragonesas*, 15, 1987, Zaragoza, 256 p. (Eugen Denize), XI, 1992, p. 213-215.

MUNTEAN, Vasile V., *Bizantinologie*, I-II, Timișoara, Edit. Învieria, 1999-2000, 212+200p. (Ovidiu Cristea), XIX, 2001, p. 330.

MURGESCU, Bogdan, *Istorie românească - istorie universală (600-1800)*, ed. a II-a revăzută și adăugită, București, Edit. Teora, 1999, 214p. (Alexandru Madgearu), XVIII, 2000, p. 269-272.

NĂSTASE, D., MARINESCU, F., *Les actes roumains de Simonopetra (Mont Athos). Catalogue sommaire*, Athenes, 1987, 159p. + 12 fig. (C. Bălan), XI, 1992, p. 197-198.

NĂSTUREL, Petre Ș., *Înșiruire istorice*, I, Aalborg, Edit. Dorul, 2000, 336 p. + il. (Paul Cernovodeanu), p. 366-369.

La notion de liberté au Moyen Age. Islam, Byzance, Occident, Paris, Les Belles Lettres, 1985, 287p. (Nagy Pienaru), XI, 1992, p. 203-208.

82 Numaralý Mühimme Defteri (1026-1027/1617-1618), Ankara, 2000, 313p. + 176 pl (Anca Popescu), XX, 2002, p. 398.

Ottoman-polish diplomatic relations (15th-18th century). An annotated edition of Ahdnames and other documents, by Dariusz Kolodziejczyk, Brill, Leiden, Köln, 2000 (Cristian Antim Bobicescu), XX, 2002, p. 405-406.

ÖZTÜRK, Yücel, *Osmanlý hakimiyetinde Kefe, 1475-1600* (Caffa sub stăpânirea otomană, 1475-1600) Ankara, 2000, 570p (Anca Popescu), XX, 2002, p. 392.

PACH, Zsigmond Pál, *A harmincadvám Erdélyben és Havasalföldön a 15. Század első felében (Vama tricesimă în Transilvania și Țara Românească în prima parte a secolului al XV-lea)*, în "Történelmi Szemle", 1998, 1-2, p. 33-41 (Maria Pakucs), XIX, 2001, p. 345-346.

PAP, Ferenc, *Kolozsvári harmincadjegyzékek 1599-1637 (Registrele de tricesimă din Cluj 1599-1637)*, București-Cluj, Edit. Kriterion, 667 p. (Maria Pakucs), XIX, 2001, p. 345.

PAPACOSTEA, Șerban, *Geneza statului în evul mediu românesc*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1988, 258p. (Florin Constantiniu), XI, 1992, p. 188-189.

PAPACOSTEA, Șerban, *Welthandel und Weltpolitik im Spätmittelalter*, în vol. Michael Sommer (hrsg.), *Die Levante. Beiträge zur Historisierung des Nahostkonflikts*, Freiburg im Breisgau, 2000, p. 131-142 (Ovidiu Cristea), XX, 2002, p. 406.

PAPACOSTEA, Șerban, *Evul Mediu românesc. Realități politice și curente spirituale*, București, Edit. Corint, 2001, 397 p. (Anca Popescu), XX, 2002, p. 411-415.

PĂLTĂNEA, Paul, *Neamul logofătului Costache Conachi*, București, Editura Albatros, 2001, 368 (-370)p. (Paul Cernovodeanu), XX, 2002, p. 386

PECICAN, Ovidiu, *Lumea lui Simion Dascălul*, Cluj-Napoca, Edit. Fundației pentru Studii Europene, 1998, 296p. (Andreea Iancu), XVIII, 2000, p. 278-280.

- PERIȘ, Lucian, *Le Missioni Gesuite in Transilvania e Moldavia nel Seicento*, Cluj-Napoca, Edit. Fundației pentru Studii Europene, 1998, 223 p. (Paul Cernovodeanu), XIX, 2001, p. 335-337.
- PIPPIDI, Andrei, *Basilea kai authentia. Quelques considérations a propos des "Einseignements" de Neagoe Basarab*, în "Méditerranées. Revue de l'association méditerranées", no. 26-27, 2001, *Studia pontica*, p. 151-173 (Șerban Papacostea), XX, 2002, p. 405.
- PIPPIDI, Andrei, *Tradiția politică bizantină în Țările Române în secolele XVI-XVIII*, București, Edit. Corint, 2001, 394p. (Cristian Antim Bobicescu), XX, 2002, p. 400.
- POLAK, Wojciech, *O Kreml i Smolenszczyznę. Poltyka Rzeczpospolitej wobec Moskwy w latach 1607-1612 (Pentru Kremlin și teritoriile Smolenskului. Politica Republicii față de Moscova în anii 1607-1612)*, Toruń, Roczniki TNT, 1995, 371p. (Antim Cristian Bobicescu), XVIII, 2000, p. 281.
- POP, Ioan Aurel, *Instituții medievale românești, adunările cneziale și nobiliare (boierești) din Transilvania în secolele XIV-XVI*, Cluj-Napoca, Edit. Dacia, 1991, 256p. + 19 foto. (C. Bălan), XIII, 1995, p. 212-213.
- POPA, Radu, *La începuturile evului mediu românesc. Țara Hațegului*, București, Edit. Științifică și Enciclopedică, 1988, 324 p. (Antal Lukács), XI, 1992, p. 186-187.
- Poselstwo Rafala Leszczyńskiego do Turcji w 1700 roku (Solia lui Rafał Leszczyński în Imperiul otoman în anul 1700)*, ed. de Iona Czamańska, cu ajutorul Danutei Zydorek, introducere și comentariu de Iona Czamańska, Leszno, Urząd Miasta Leszna, 1998, 279 p. (Antim Cristian Bobicescu), XVIII, 2000, p. 257-259.
- POSTICĂ, Gheorghe, CONSTANTINESCU, Nicolae, *Căpriană. Repere istorico-arheologice*, Chișinău, Ed. Știința, 1996, 111p. +19 fig. și planșe color + 88 fig. + 6 file cu secțiuni și profile ale investigațiilor) (Constantin Bălan), XV, 1997, p. 237-239.
- Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt. Neunter Band, Zunfturnkunden, 1420-1580*, ed. Gernot Nussbächer și Elisabeta Marin, Kronstadt, Aldus Verlag, 1999, 459p. (Șerban Papacostea), XIX, 2001, p. 325.
- Răscoala și statul Asăneștilor. Culegere de studii*, coordonator Eugen Stănescu, București, Edit. Științifică și Enciclopedică, 1989, 182p. (Florin Constantiniu), XI, 1992, p. 187-188.
- Récueil d'études généalogiques et héraldiques roumaines*, volum îngrijit de Dan Berindei, Bucarest, 1988, 102 p. (Ileana Căzan), XI, 1992, p. 194-196.
- REILLY, Bernard F., *The kingdom of Léon-Castilla under king Alfonso VII, 1126-1157*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1998, 431 p. (Eugen Denize), XIX, 2001, p. 356-357.
- REZACHEVICI, Constantin, *Rolul românilor în apărarea Europei de expansiunea otomană secolele XIV-XVI – Evoluția unui concept în contextul vremii*, București, Ed. Albatros, 2001, 535 p. + il. (Paul Cernovodeanu), XX, 2002, p. 382-385.
- RILEY, James C., *Insects and the European Mortality Decline*, în "American Historical Review", 99, 1986, nr. 4, p. 833-858 (Mihai Manea), XI, 1992, p. 226-229.
- ROLLET, Jacques, *Les turcismes en serbo-croate, bulgare, grec, roumain et hongrois*, Istanbul 1996 (Anca Popescu), XX, 2002, p. 397

- Sardegna, Mediterraneo e Atlantico tra medioevo ed età moderna*. Studi storici in memoria di Alberto Boscolo a cura di Luisa d'Arienzo, I-III, Roma, Bulzoni Editore, 1993, 686+532+529p. (*Eugen Denize*), XIV, 1996, p. 162-164.
- SCHASER, Angelika, *Reformele iozefine în Transilvania și urmările lor în viața socială. Importanța edictului de concivilitate pentru orașul Sibiu*, Sibiu, Edit. Hora, 2000, 304 p (*Bogdan Florin Popovici*), XX, 2002, p. 406-408.
- SIMBULA, Pinuccia F., *Corsari e pirati nei mari di Sardegna*, Consiglio Nazionale delle Ricerche. Istituto sui rapporti italo-iberici, Cagliari, 1994, 491p. (*Eugen Denize*), XV, 1997, p. 243-244.
- ŠMAHEL, Frantisek, *La révolution hussite - une anomalie historique*, Collège de France, Essais et conférences, Paris, Presses Universitaires de France, 1985, 130p. (*Andrei Căpușan*), XI, 1992, p. 210-213.
- SOLCAN, Șarolta, *Familia în secolul al XVII-lea în Țările Române*, Editura Universității București, 1999, 252p. (*Maria Magdalena Székely*), XVIII, 2000, p. 281-286.
- SPINEI, Victor, *Marile migrații din estul și sud-estul Europei în secolele IX-XIII*, Iași, Institutul European, 1999, 513p. (*Virgil Ciocîltan*), XVIII, 2000, p. 306-307.
- ȘLAPAC, Mariana, *Cetatea Albă. Studiu de arhitectură medievală*, Chișinău, Edit. ARC, 1998, 212p. + il. (*Silviu-Andrieș Tabac*), XVIII, 2000, p. 267-268.
- STĂNCIULESCU-BÂRDA, Alexandru, *Bibliografia Revistei "Biserica Ortodoxă Română" (1874-1994)*, vol. I, Bârda, Edit. Cuget Românesc, 2000, 391p. (*Mariana Lazăr*), XIX, 2001, p. 328-329.
- STOY, Manfred, *Radu Șerban, Fürst der Walachei 1602-1611 und die Habsburger*, în "Südost Forschungen", 54, 1995, p. 49-103 (*Ileana Căzan*), XIX, 2001, p. 349-356.
- TABAC, Silviu-Andrieș, *Heraldica teritorială a Basarabiei și Transnistriei*, Chișinău, Edit. Museum, 1998, 163p. cu 355 fig incluse în text + 8 pl. + 2h. (*Tudor-Radu Tiron*), XVIII, 2000, p. 304-305.
- TODERAȘCU, Ion, *Unitatea românească medievală*, vol. I, București, Edit. Științifică și Enciclopedică, 1988, 244p. (*Bogdan Murgescu*), XI, 1992, p. 189-191.
- Transilvania și sașii ardeleni în istoriografie. Din publicațiile Asociației de Studii Transilvane Heidelberg*, Edit. Hora Sibiu și Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde e.V. Heidelberg, 2001, 223 p (*Bogdan Florin Popovici*), XX, 2002, p. 402-404.
- TÜDÖS, S., Kinga, *Fönemesi életmód a XVII. Századi alkonyán (Viața cotidiană nobiliară în secuime la sfârșitul secolului XVII)*, București, Edit. Kriterion, 294p. + il. (*Maria Pakucs*), XVIII, 2000, p. 301-302.
- TÜDÖS S. Kinga, *Erdélyi hétköznepok. I. Rákóczi György handiszemléje a Székelyföldön*, 1635, Osiris Kiadó, 2001, 276 p. + 6 pl. + 8 hărți (*Violeta Barbu*), XX, 2002, p. 398-399.
- ȚIGHILIU, Iolanda, *Societate și mentalitate în Țara Românească și Moldova. Secolele XV-XVII*, București, Edit. Paideia, 1998, 372p. (*Maria Magdalena Székely*), XVIII, 2000, p. 286-292.
- VERGÉ-FRANCHESCHI, Michel, *Henri le Navigateur. Un découvreur au XVe siècle*, Paris, Félin, 1994, 442 p. (*Simion Câlția*), XIX, 2001, p. 357-360.

- VOZGRIN, V.E., *Rossija i evropejskie strani v godi severnoj voini (1697-1710)*, Leningrad, Edit. Nauka, 1987, 296 p. (*Marian Stroia*), XI, 1992, p. 223-224.
- WEBER, Henri, *A travers le seizième siècle*, t. II, *Histoire des idées*, Paris, 1986, 286 p. (*Andrei Căpușan*), XI, 1992, p. 219-223.
- WISNER, Henryk, *Król i car Rzeczpospolita i Moskwa w XVI i XVII wieku (Rege și țar. Republica și Moscova în sec. XVI și XVII)*, Warszawa, Książka i Wiedza, 1995, 143p. (*Antim Cristian Bobicescu*), XVIII, 2000, p. 281.
- ZIMMERMANN, Harald, *Der Deutsche Orden im Burzenland. Eine diplomatische Untersuchung*, Köln, Weimar, Wien, Böhlau Verlag, 2000, XI + 246 p. + 5 planșe (*Șerban Papacostea*), XX, 2002, p. 401-402.

REVISTA REVISTELOR

- “Balcanica Posnaniensia. Acta et Studia”, vol. IX-X, 1999, Poznań, Wydawnictwo Naukowe UAM, 259 p. (*Antim Cristian Bobicescu*), XIX, 2001, p. 372-373.
- “Cahiers de civilisation médiévale”, Poitiers, 30, 1987, nr. 1-4, janvier-décembre (*Camil Marius Dădârlat*), XI, 1992, p. 236-238.
- “Oriente Moderno”, XX (LXXXI), n.s., 1, 2001 (*Șerban Papacostea*), XX, 2002, p. 400-401.
- “Srednie Veka”, Moscova, vol. 44 (1981), 416 p.; 45 (1982), 416p.; 46 (1983), 440p.; 47 (1984), 416 p.; 48 (1985), 416 p.; 49 (1986), 368p.; 50 (1987), 392 p. (*L. Demény*), XI, 1992, p. 233-236.

LUCRĂRI ALE MEMBRILOR INSTITUTULUI DE ISTORIE " N. IORGA "

- Viorel ACHIM, *Banatul în Evul Mediu. Studii*, București, 2000.
- Ștefan ANDREESCU, *Din istoria Mării Negre (Genovezi, români și tătari în spațiul pontic în secolele XIV-XVII)*, București, 2001.
- Violeta BARBU, *Miniatura brâncovenească. Manuscrise ilustrate și ornamentate*, București, 2000.
- Călători străini despre țările române*, vol. X, part. I-II, vol. îngrijit de (†) Maria HOLBAN, Maria M. Alexandrescu - Dersca BULGARU, Paul CERNOVODEANU, București, 2000-2001
- Ileana CĂZAN, *Habsburgi și otomani la linia Dunării. Tratatate și negocieri de pace. 1526-1576*, București, 2000.
- Paul CERNOVODEANU, *Alte spicuri de istorie românească*, Aalborg-Danemarca, 2000.
- Eugen DENIZE, *Români și spanioli de-a lungul veacurilor*, Aalborg- Danemarca, 2001.
- DOCUMENTA ROMANIAE HISTORICA*, seria B, *Țara Românească*, vol. XXXII (1647), volum întocmit de Violeta Barbu, Gheorghe Lazăr și Oana Rizescu, București, 2001.
- N. IORGA, *Istoria Românilor*, vol. VI, *Monarhii*, ediție îngrijită de Ștefan Andreescu, București, 2000.
- Șerban PAPACOSTEA, *Geneza statului în Evul Mediu românesc*, ediția a II-a, București, 1999.
- Șerban PAPACOSTEA, *Evul Mediu românesc. Realități politice și curente spirituale*, București, 2001.
- Constantin REZACHEVICI, *Cronologia critică a domnilor din Țara Românească și Moldova, A. 1324-1881*, vol. I, București, 2001.

APARIȚII ÎN EDITURA ISTROS A MUZEULUI BRĂILEI

- I. CÂNDEA, *Brăila. Origini și evoluție până la jumătatea secolului al XVI-lea*, Brăila, 1995.
- V. SPINEI, *Reprezentanți de seamă ai istoriografiei și filologiei românești și mondiale*, Brăila, 1996.
- I. CÂNDEA, *Mănăstirea Măxineni*, Brăila, 1996.
- V. SÎRBU, G. FLOREA, *Imaginar și imagine în Dacia preromană*, Brăila, 1997.
- D. BĂDĂRĂ, *Țiparul românesc la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea*, Brăila, 1998.
- V. SÎRBU, G. FLOREA, *Les Gêto-Daces. Iconographie et imaginaire*, Cluj-Napoca, 2000.
- Mihai Sorin RĂDULESCU, *Genealogia românească. Istoric și bibliografie*, Brăila, 2000.

ISSN 1222 4766

www.digibuc.ro